॥ श्रीः ॥

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीव्याख्या

तत्त्वबोधिनी

पूर्वार्ध

—*—

यतिवरश्रीज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचितं
काशीस्थराजकीयप्रधानपाठालयाध्यापकपटवर्धनोपाव्ह
नारायणशास्त्रिणा परिशोधितं

—**—

काश्यां
चौखम्बा [illegible] पुस्तकालयाध्यक्ष-
श्रीव्रजवल्लभदासकम्पन्या संमुद्रय प्रकाशितम् ।

To be had from the Manager,
CHOUKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT,
BENARES CITY.

---***—

PUBLICATION No. 6

1897.

 मूल्यं ४ मुद्राः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीव्याख्या ॥

॥ तत्त्वबोधिनी ॥

—×०✻०×—

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ नत्वा विश्वेश्वरं साम्बं कृत्वा च गुरुवन्दनम् । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या क्रियते तत्त्वबोधिनी ॥ १ ॥ विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नंश्चिकीर्षितं प्रतिजानीते—मुनित्रयमित्यादिना । त्रयोऽवयवा यस्येति तत्त्रयम्, संख्याया अवयवे तयप् । द्वित्रिभ्यां तयस्येत्ययच् । मन्तारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगन्तारो मुनयः । मनेरुच्चेत्यौणादिकसूत्रेण मनेरत उकारो मनेः पर इन् प्रत्ययश्च । गुणस्तु नेह भवति । किदित्यनुवर्तनात्तपरकरणाद्वा । तेषां पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां त्रयं मुनित्रयम् । ननु स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्रेवेहापि नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी स्यात् । मैवम् । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति वक्ष्यमाणत्वात् नमस्करोति देवानितिवद्द्वितीयाया एव युक्तत्वात् । किं च जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे नमःशब्दस्यात्र निरर्थकत्वात् तद्योगे चतुर्थी न भवति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्तेः । स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्र तु स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थीति मूल एव स्फुटीभविष्यति । न चैवं नमःस्वस्तीति सूत्रे नमःपदं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । हरये नम इत्यत्र हरिमनुकूलयितुमित्यर्थेऽविवक्षिते संबन्धसामान्ये षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादतया तस्यावश्यकत्वात् ॥ तदुक्तीरिति । तेषां पाणिन्यादीनामुक्तीः सूत्रवार्तिकभाष्याणीत्यर्थः । तस्य मुनित्रयस्योक्तीरितिव्याख्यानेऽपि समुदायेन सूत्रं वार्तिकं भाष्यं वा नोक्तमिति समुदायिनां मुनीनामेवोक्तीरिति पर्यवस्यति ॥ परिभाव्येति । पर्यालोच्येत्यर्थः । न च परिपूर्वस्य भवतेस्तिरस्कारार्थत्वात्कथमत्र ज्ञानार्थतेति शङ्क्यम् । परीत्यस्य भावीति चुरादिणिजन्तेन योगात् ॥ केचिदत्र भवतिना योगमभ्युपेत्याहुः । परौ भुवोऽवज्ञान इति सूत्रे परौ भुव इत्यस्य 'अवज्ञा-

ने' इति विशेषणान्न तिरस्कारार्थत्वनियमः । 'मनसा परिभाव्य काञ्चित्' इत्यादि श्रीहर्षप्रयोगाच्च । अत एवात्राप्रयुक्तत्वदोषशङ्कापि नास्तीति ॥ अन्ये तु अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रियेति कोशात्परिपूर्वकाद्भवतेर्वचनादेव तिरस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादित्याशङ्कैवात्र नास्तीत्याहुः ॥ तन्मन्दम् । परिभूय परिभवतीत्यतोपि तिरस्कारप्रतीतेः ॥ वैयाकरणेति । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणास्तत्सिद्धान्तानां कौमुदी प्रकाशिकेत्यर्थः । निर्दुष्टसकलजनानन्दकत्वसाम्येन कौमुदीप्रयोगः । करिष्यमाणाया अपि कौमुद्या बुद्ध्या संनिधापितत्वादियमित्यंगुल्या निर्देशः ॥ विरच्यत इति । मयेति शेषः । रच प्रतियत्ने । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विपूर्वादस्माद्वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे वर्तमानप्रत्ययः ॥ अ इ उ ण् । णानुबन्धोऽण्संज्ञार्थः ॥ ऋ ऌगिति ककारस्त्वक्इक्उक्संज्ञार्थः ॥ ए ओङिति ङकार एङ् संज्ञार्थः ॥ ऐ औजिति चकारस्त्वच्इच्एच्ऐच्संज्ञार्थः । वर्णानामसंदिग्धत्वेन बोधनाय संहिताया अविवक्षणादेतेष्वसंधिः ॥ स्वराणां चादिषु पाठात् चादयोसत्त्वइति निपातसंज्ञायां निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावान्न संधिरित्यन्ये ॥ स्यादेतत् । अकाराद्युपदेशेन यथा तत्सवर्णानामाकारादीनां लाभात्पृथगाकारादयो नोपदिष्टाः, तथा ऋऌवर्णयोरपि सावर्ण्यादृकारोपदेशेनैवोभयसिद्धेः किं पृथगुपदेशेन । न च जातिपक्षे ऋऌवर्णयोः पृथगुपदेश आवश्यकस्तयोर्भिन्नजातित्वादिति वाच्यम् । सावर्ण्यादेकजात्युपदेशे जात्यन्तरस्यापि लाभात् ॥ ऋऌवर्णयोः प्रत्येकं त्रिंशतः संज्ञासिद्धये अणुदित्सवर्णस्येति सूत्रे अण्ग्रहणस्य जातिपक्षेप्यावश्यकत्वादिति चेत् ॥ अत्राहुः ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमुभयोरुपदेशः, तत्फलं तु कॢप्ता शिखा यस्य कॢप्तशिखः, तस्य दूरात्संबोधने कॢ३प्तशिखेति प्लुतः । ऋऌवर्णयो सावर्ण्यस्य नित्यत्वे तु अनृत इति पर्युदासादृकारस्येव ऌकारस्यापि प्लुतो न स्यादिति ॥ समाधानान्तरमपि ओर्गुण इत्यत्र दर्शयिष्यति ॥ ह य व र ट् । टोऽनुबन्धोऽट्संज्ञार्थः । हकारोपदेशस्तु अट्अश्हश्इण्ग्रहणेषु हकारग्रहणार्थः । अर्हेण अड्व्यवायेऽपीति णत्वम् । देवा हसन्ति 'भोभगो' इति रोर्यत्वम् । देवो हसति हशिचेत्युत्वम् । लिलिहिध्वे लिलिहिढ्वे– विभाषेट इति वा ढः ॥ ल ण् । णकारोऽनुबन्धः अण्इण्यण्संज्ञार्थः ॥ नन्वणिति क्वचित्पूर्वणकारेण गृह्यते क्वचित्तु परेण णकारेण । इणिति तु परणकारेणैवं । तथा च निःसंदेहार्थमनुबन्धान्तरमेव कर्तुमुचितम् ॥ सत्यम् । 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणम्' इति परिभाषाज्ञापनाय पुनर्णकारानुबन्ध इति स्थितमाकरे ॥ ञ म ङ ण न म् । मकार इह

अम्यम्ञम्ङम्संज्ञार्थः ॥ झ भ ञ् । ञकारो यञ्संज्ञार्थः ॥ घ ढ ध षिति षकारस्तु झष् भष् संज्ञार्थः ॥ ज ब ग ड द शिति शानुबन्धोऽशहशवशझश्जश्बश्संज्ञार्थः ॥ ख फ छ ठ थ च ट त व् इति सूत्रे वकारस्तु छव्संज्ञार्थः ॥ क प यिति यकारो यय्मय्झय्खय्चय्संज्ञार्थः ॥ श ष स रिति रेफस्तु यरझरखर्चर्शर्संज्ञार्थः ॥ ह लिति लकारः अल्हल्वल्रल्झल्शल्संज्ञार्थः । पुनर्हकारोपदेशस्तु वल्रल्झल्शल्षु हकारग्रहणार्थः । रुदिहि स्वपिहि रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति वलादिलक्षण इट् ॥ स्निहित्वा स्नेहित्वा न क्त्वा सेडिति निषेधं बाधित्वा रलो व्युपधादिति वा कित्त्वम् ॥ अदाग्धाम् । घत्वस्यासिद्धत्वेपि हकारस्य झल्त्वात् झलो झलीति सलोपः ॥ अलिक्षत् । शल इति क्सः ॥ ननु पुनर्हकारोपदेशस्यावश्यकत्वेपि शर्मध्य एव हकारं पठित्वा 'अलोन्त्यस्य' 'हलोनन्तराः संयोगः' 'झलो झलि' 'शल इगुपधा' इत्यादि सूत्राणि यावन्ति लानुबन्धानि तानि 'अरोन्त्यस्य' हरोनन्तरा इत्येवं रूपेण रेफानुबन्धान्येव च कृत्वा 'हल्' इति पृथक् सूत्रं त्यज्यताम् ॥ मैवम् । तथाहि सति हरिर्हसति हरिर्हरिरित्यादि न सिध्येत् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः वाशरीत्यादिप्रसङ्गात् । अतो 'हल्' इति सूत्रमावश्यकमेव । एवं च हलिति सूत्रेन्त्यं इति वक्ष्यमाणग्रन्थोपि स्वरसतः संगच्छते ॥ अणादिसंज्ञार्थानीति । अणादिसंज्ञा अर्थः प्रयोजनं येषां तानीति विग्रहः । अणादिसंज्ञाभ्य इमानि इत्यस्वपदविग्रहो वा । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ एषामन्त्या इत इति । एषां सूत्राणामन्त्या णादयो हलन्त्यमित्यनुपदवक्ष्यमाणेनेत्संज्ञका इत्यर्थः ॥ लण्सूत्रेऽकारश्चेति । अनन्त्यत्वात्पृथगुक्तिः । वचनविपरिणामेन इदिति संबध्यते । इत्संज्ञा चास्य उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यनेन । एवं च णादिभिरिद्भिः आदिरन्त्येनेति वक्ष्यमाणेन प्रत्याहारग्रहणात् अणादिसंज्ञार्थानीति यदुक्तं तत्संगच्छत इति भावः ॥ अकार उच्चारणार्थ इति । न तु लण् सूत्रस्थाकार इव प्रयोजनार्थः ॥ हलन्त्यम् ॥ अन्तेऽवसाने भवमन्त्यम् । दिगादित्वाद्यत् । उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यत उपदेशे इदिति चात्रानुवर्तते ॥ आदिरन्त्येनेतिसूत्रेण सहान्योन्याश्रयमाशङ्क्याहुत्या तं परिहरति । हलितिसूत्रेन्त्यमिति । हलि अन्त्यमिति विग्रहे सप्तमीतियोगविभागात् सुप्सुपेति वासमास इति भावः । यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोयं, हलितिसूत्रस्यान्त्यमित्स्यात् इति व्याख्यानसंभवात् ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ अन्त्येनेति किम् । सुडिति प्रत्याहारस्तृतीयैकवचनावयवेन माभूदिति काशिकाकृत् । यद्यपि टकारान्तसंघस्य टाटकारोप्यन्तो भवति, तथाप्यन्त्येनेतिग्रहणसाम-

र्थ्यादन्त्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तेनैव प्रत्याहारः, नहि टाटकारे हलन्त्यम् इती-त्संज्ञाप्रवर्तते । नचैवं रप्रत्याहारासिद्धिः । लण्सूत्रस्थावर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि इतः प्रत्याहारात्तत्सिध्यति इति काशिकाकाराशयः । निष्कर्षस्त्विह स्वौजसमौडिति सूत्रे दर्शयिष्यते ॥ विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभेऽनुसंधेयः ॥ इतेति किम् । रप्रत्याहारो यथास्यात् स ह्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि गृह्यते इत्युक्तम्, न चैतदितेत्यस्य विरहे लभ्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते । तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति न त्वाद्यन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भाविन तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्याशयेनाह । मध्यगानामिति । स्वस्यचेति । स्वं रूपमित्यनुवर्ततइति भावः । स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य । अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् । सर्वनाम्न उत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् ॥ ननु स्वमित्यस्यानुवृत्तौ कः संज्ञीत्याकाङ्क्षायाः शान्तत्वादवयव्याक्षेपो न स्यात् । तथाच इकोयणचीत्यादाविकारस्य स्थाने यकारः स्यादकारे परे इत्येवमर्थः स्यात् ॥ मैवम् । आदेरेव संज्ञित्वे तु आदिरन्त्येनेति संज्ञाकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः ॥ किं च अण्अक्अच्अम्अशादीनां पृथङ्निर्देशोपि व्यर्थः स्यात्, सर्वत्र अकारस्यैव संज्ञित्वादिति दिक् ॥ शब्दकौस्तुभे तु आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेऽन्त्यव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितम् ॥ उपदेशेन्त्यं हलिति ॥ उपदेशे किम् । अग्निचित् सोमसुद् इति काशिका, अत्रेत्संज्ञायां लोपः स्यात् । न च तुको वैयर्थ्यम् । आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात् । न च क्विपः पित्त्वस्य वैयर्थ्यम्, अग्निचिताविव्यादौ चरितार्थत्वादिति हरदत्तः ॥ अन्त्यं किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । सत्यां हीत्संज्ञायामन्त्यादचः परः स्यात् । वेश्म सद्म सर्वधातुभ्यो मनिन् ॥ हलिति किम् । भू सत्तायां भविता । न च प्रयोजनाभावान्नेत्त्वमिति वाच्यम् । सत्यामित्संज्ञायाम् ऊदितइति इड्विकल्पापत्तेः ॥ अन्ये तु चिरिणोति जिरिणोति । इह धातोरन्त्यस्य मा भूत् । सत्यामित्संज्ञायामिदित इति नुम् स्यादित्याहुः ॥ आद्योच्चारणमिति । आद्योच्चारणविषयीभूतो यः शब्दस्तस्यान्त्यं हलित्स्यादिति फलितोर्थः ॥ उपदेशेजनु ॥ उपदेशनमुपदेशो भावे घञ् । उपदेशे किम् । अभ्र आँ अपः । समम्यर्थद्योतकोत्राङ् । आङोनुनासिकश्छन्दसीत्याकारोनुनासिकः । यद्यप्यत्र 'उञ ऊँ' इत्यत्रेवानुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेत्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् ॥ अच् किम् । मानिनो मकारस्य मा भूत् । न च हलन्त्यमित्यन्त्यग्रह-

णसामर्थ्यादनन्त्यस्य मकारस्य न भवेदिति वाच्यम् । आलच्प्रत्ययादावतिप्रसङ्ग-वारणेन तस्य चरितार्थत्वात् ॥ अनुनासिक इति किम् । ईक्ष दर्शने । ईक्षितः । सत्यां ह्येत्संज्ञायां श्वीदितो निष्ठायामितीण् न स्यात् ॥ यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वाद-नुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेह्योपन्यस्तम् । नचैवं यरोनुनासिकेत्यत्र यरः पदान्तस्यानुनासिकशब्दे परे अनुनासिकशब्दः स्यादित्य-र्थः प्रसज्येत स्वंरूपमिति परिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणे तु अशब्दसंज्ञेति निषे-धान्नायं दोष इति वाच्यम् । उक्तपरिभाषाया भाष्ये प्रत्याख्यानात् । 'उपान्मन्त्र करणे' 'पुच्छभाण्डचीवराण् णिङ्' ङमुण् नित्यमित्यादिनिर्देशेन स्वंरूपमिति परिभाषाया अनुपस्थितिकल्पनात्सूत्रमतेपि दोषाभावात् । ननूक्तनिर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवमिति चेद्, अत एव निष्प्रयोजनमित्यनुक्त्वा मन्दप्रयोजनमित्युक्त-म् ॥ प्रतिज्ञायतइति प्रतिज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । अनुनासिकस्य भाव आनुनासिक्यम् गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञ् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः ॥ केचित्तु प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सा अस्यास्तीति प्रतिज्ञम् । अर्शआद्यच्, प्रतिज्ञमानुनासिक्यमेषामिति विग्रहन्ति ॥ यद्यपि सूत्रकारकृतो-नुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टः, तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयतइति भावः ॥ पाणिनीया इति । पाणिनिना प्रोक्तं पा-णिनीयं, 'वृद्धाच्छः,' तदधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः, तदधीतइत्यणः प्रोक्ता-ल्लुगिति लुक् । ननु रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगत्वादत आह । प्रत्याहा-रेष्विति । अनुनासिक इत्यादीति । आदिशब्देन 'पापाणके कुत्सितैः,' एङः प-दान्तादतीत्यादिग्राह्यम् । प्रत्याहारशब्देनेति । प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति प्रत्याहारः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटि प्राप्ते कृत्यल्युटो बहुलमिति बहु-लग्रहणादधिकरणे घञ् ॥ यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तम्, तथापि योगरूढिरिति भाव; ॥ ऊकालोच् ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतइति । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । ऊ इति त्रयाणां प्रश्लेषेण निर्देश इत्याह । उश्च ऊश्च ऊ३श्चेति । वः वामिति । त्रयाणां सवर्णदीर्घे कृते जसि परतो यणि वः, आमि तु वाम् । वां काल इव कालो यस्येति । फलितार्थकथनमिदं, विग्रहस्तु वः कालो यस्येति बोध्यः । ऊशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते ॥ अच् किम् । संयोगस्य मा भूत्, प्रतक्ष्य प्रतक्ष्य, कषयोरेकमात्रत्वेन ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् स्या-त् ॥ आर्ये इति ॥ निपाता आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः, यच्छब्दस्तु फिष

इत्यन्तोदात्तः, ततः परस्य जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वं, त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे शीभावे आद्गुणे च सति एकादेश उदात्तेनेत्येकार उदात्तः ॥ अर्वाङिति ॥ अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाङ् । ऋत्विगित्यादिना अञ्चतेः सुप्युपपदे क्विन् 'ऋगतौ' इत्यस्मात् स्नामदिपद्यर्तीत्यादिना वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्वन्शब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः । वनिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वात्, अञ्चतेरकारोऽपि धातुस्वरेण ञित्स्वरेण वा उदात्तः, उपपदमतिङिति समासे कृते समासस्येति स्वरेण तदपवादभूतेन गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वा अञ्चतेरकार उदात्तः । वनो नलोपे सवर्णदीर्घे च कृते एकादेश उदात्तेनेत्याकार उदात्त इति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातादाद्याकारोऽत्रानुदात्तः । एतच्च संभवाभिप्रायेणोक्तम् ॥ वेदभाष्ये तु अर्वाङ् अभिमुखः इति स्थितम् ॥ अतन्त्रमिति ॥ अविवक्षितमित्यर्थः । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वइति ॥ उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरं, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् सति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्धमनुदात्तं तस्य श्रवणं स्पष्टमित्यर्थः ॥ अन्यत्रेति । उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ॥ क्वेति । किमोत् । 'तित्स्वरितम्' । व इति । अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारादनुदात्तः॥ अश्वा इति । अश्वेः क्वनि तु नित्स्वरेणाद्युदात्तं, संहितायां तु एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः । उदात्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितोदाहरणमाह । रथानां न येरा इति ॥ पदद्वयमपि फिट्स्वरेणान्तोदात्तमेकादेशस्तु पक्षे स्वरितः, स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्युक्तेः ॥ स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह । शतचक्रमिति ॥ य इति । फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, ततः परस्य सकारस्य रुत्वे उत्वे कृते आद्गुणे च उदात्तेनैकादेशादोकार उदात्तः ॥ अह्य इति । स्वरितान्तत्वादकारस्य शेषनिघातत्वे ओकारेण सह एकादेशे च कृते स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्योकारः स्वरितः ॥ कथमह्यस्य स्वरितान्तत्वमिति चेत्, अत्राहुः । 'अह व्याप्तौ' इत्यस्मात्कर्मणि ण्यत्, 'तित्स्वरितम्,' ह्रस्वभावस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति ॥ अग्निमीळ इति ॥ ईकारः स्वरितः, ळे इति तु प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिरिति च स्वरप्रक्रियायां मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ मुखनासिका ॥ मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह । मुखसहितेति ॥ नासिकयोच्चार्यैति । फलितार्थकथनमिदम्, उच्यतेऽनेनेति वचनं, मुखनासिका वचनमस्येति विग्रहः ॥ तुल्यास्य ॥ आस्ये भवमास्यं, शरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह । ताल्वादीति ॥ आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते । ओष्ठात्प्रभृति प्राक् काकलकादास्यम् ॥ तुल्यास्यं किं,

तप्तं । अत्र पकारस्य तकारे परे झरो झरीति लोपो मा भूत् ॥ प्रयत्नग्रहणं किं, वाक्श्चोतति इति शस्य लोपो न ॥ अमङणनानामिति ॥ नासिका चेति । चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते । एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं न तत्कालग्रहणार्थं, तेन प्लुतस्यापि संग्रहः । चतुर्धेति । निष्कर्षपक्षे तु पञ्चधा । ऊष्मणामीषद्विवृतप्रयत्नाभ्युपगमात् । स्पृष्टेषत्स्पृष्टेति । एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् । तथाहि नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति, ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः । तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थानमात्रे संवृतता, दूरत्वे विवृतता । अत एव इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेपि तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां चवर्गोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक् स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारेकारयोस्तु दूरेवस्थितिरित्याद्यनुभवं शिक्षाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयम् ॥ विवारसंवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायावुत्पद्यन्तइति बाह्या इत्युच्यन्ते, गलबिलस्य संकोचात्संवारः तस्यैव विकासाद्विवारः, एतौ च संवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेव । तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयम् ॥ अ अ ॥ सुपामितिविभक्त्योर्लुक् । आद्यो विवृतः द्वितीयस्तु संवृतस्तदाह । विवृतमनूद्येति । विवृतस्य स्थानइत्यर्थः ॥ विवृतत्वमस्त्येवेति । तेन दण्डानयनमित्यादौ सवर्णदीर्घः सिध्यतीति भावः ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धेत्येव लभ्येत, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात्, तथा च प्रशानित्यत्र मो नो धातोरिति नत्वस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात् । नत्वविधेः संबुद्धौ चरितार्थत्वात् । तथाऽनड्वानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात्, नुम्विधेस्तु संबुद्धौ चरितार्थत्वादत आह । अधिकारोऽयमिति । त्रिपाद्यां विहितं कार्यमिति । कार्यासिद्धिपक्षे तु अमू अमुमित्यादि न सिध्येदिति भावः ॥ यथा चैतन्न सिध्यति तथाऽदःशब्दव्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते । एकादशधेति । यद्यपि भाष्येष्टावुक्ताः, उदात्तादयस्तु नोक्ताः तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यम् । खयां यमा इति । बालबोधनाय बाह्यप्रयत्नाः कैश्चित्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः । तद्यथा, खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च, हशः संवारा नादा घोषाश्च, वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः, वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणा इति । एते श्वासानुप्रदाना इति । श्वासप्रयत्नका इत्यर्थः ॥ विवृखते कण्ठमिति । वि-

वार एषां प्रयत्न इति भावः ॥ अन्ये त्विति। इशो हशां यमा अनुस्वारश्च। नादभागिनो, नादप्रयत्नवन्त इत्यर्थः ॥ अयुग्मा इति । प्रथमतृतीयपञ्चमा वर्गेष्वयुग्माः। वर्गयमगा इति। वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थः ॥ अल्पेति। अल्पासवोऽल्पप्राणाः, पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः इत्यमरः। अनुपयुक्तावि इति । अन्यथा कखगघादीनां परस्परं सावर्ण्यं न स्यादिति भावः ॥ आन्तरतम्यपरीक्षायामिति । परीक्षा च अघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः, घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ इत्यादि मूले एव स्फुटीभविष्यति ॥ कादय इति । लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदं चतुर्दशसूत्र्यां मावसानत्वायोगात् । कपाभ्यां प्रागिति। एतच्चोपलक्षणं खफाभ्यां प्रागित्यपि बोध्यम् ॥ अर्धविसर्गेति । सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यम् ॥ ऋऌवर्णयोरिति । ऋत्यक इति प्रकृतिभावः । विग्रहस्तु ऋ च ऌवर्णश्च ऋऌवर्णौ तयोरित्येके ॥ मनोरमायां तु ऋ च ऌ च ऋऌौ तौ च तौ वर्णौ चेत्यादि स्थितम् ॥ नाज्झलौ ॥ आकारसहित इति । कालसमयवेलासुत्यादिनिर्देशा आकारप्रश्लेषे लिङ्गम् । यणादिकमिति । शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः, इह असेधदित्यादौ हो ढ इति ढत्वं नेत्यपि सुवचम् । इण इति सस्य षत्वमपि नेति तु न सुवचम्, ढत्वं प्रति तस्यासिद्धत्वादिति दिक् ॥ अन्यथेति । नाज्झलौ इत्यस्यानारम्भे ॥ ग्रहणकशास्त्रबलादिति । अयं भावः, दीर्घादीनामिव सकारादीनामप्यकारवाच्यत्वेऽभ्युपगते ह्यच्त्वं स्यात् प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमादिति। अविधीयमानोऽणिति ॥ तेन इदम इशित्यत्र त्रिमात्र इकारो न भवति ॥ उदिच्चेति । इह अविधीयमानः इति न संबध्यते उदित्करणसामर्थ्यात्, तेन विधीयमानोप्युदित्सवर्णान् गृह्णात्येव । कुहोश्चुः जघटे ॥ परेण णकारेणेति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः। उपसर्गादृति ऋत उदित्यादौ तपरकरणलिङ्गाच्च । यदि पूर्वेण स्यात्तर्हि तपरत्वमिहानर्थकं स्यात्, ऋकारस्यानण्त्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् । एवं च तपरत्त्वाद्दीर्घे न उपऋकारीयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोपि संगच्छते ॥ एवम्, ऌकारोपीति । त्रिंशतः संज्ञेत्यनुषज्यते । एतच्च न्यायसाम्यादुक्तम् । वस्तुत ऌकारस्य ऋकारग्राहकत्वं न कुत्राप्युपलभ्यते ॥ सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति । सति तु सावर्ण्ये एकारेण ऐकारग्रहणादोकारेण चौकारग्रहणात् ऐ औजिति सूत्रारम्भो वृथा स्यादिति भावः ॥ नापादनीयमिति । तेन ग्लावं ग्लाव इत्यत्र श्रोतोम्शसोरिति न प्रवर्तत इति मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्याद्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः ॥ एतच्च अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र व्युत्पाद-

यिष्यामः ॥ अक्षराणां समाम्नाय उपदेशसूत्राणि तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः बह्वचोन्तोदात्तादितिठञ् ॥ ह्लोढ इति न भवतीति । यद्यप्याकारप्रश्लेषाभावे संयोगान्तलोप एव प्राप्नोति न तु ढत्वं तस्यासिद्धत्वात्, अतोत्र संयोगान्तलोपो न भवतीति वक्तुमुचितम् । तथापि कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया: प्रवृत्तेरन्तरङ्गे ढत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गः संयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति मत्वेदमुक्तमित्येके ॥ अन्ये तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति लोपस्य वारणं कथंचित्कर्तुं शक्यमित्याशयेन ढत्वं नेत्युक्तमित्याहुः ॥ विश्वपाभिरित्यत्रेत्युपलक्षणं विश्वपाः विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति । ह्लोढ इत्युपलक्षणं पृथगायुरित्यादौ झयो ह इत्याकारस्य घकारो नेति दिक् ॥ यदि तु विवृतमूष्मणामित्यत्र ईषत्स्पृष्टमित्यत ईषत् इत्यनुवर्त्य स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य ईषद्विवृतमूष्मणां विवृतं स्वराणामिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते । तदा नाज्झलाविति सूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याकरे स्थितम् । अननुनासिकास्ते इति । ये त्वाक्षरसमाम्नायिका अणस्त एव सवर्णानां संज्ञा भवन्तीति भावः ॥ एवं रेफो हकारश्च अणप्रत्याहारान्तर्गतोपि न कस्यचित्संज्ञा तत्सवर्णस्यान्यस्याभावादित्यवगन्तव्यम् ॥ स च तात्परश्चेति । तन्त्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः ॥ वृद्धिरादैच् ॥ आश्च ऐश्चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वः, सुपां सुलुगिति औङः सुलुग्वा ॥ यद्वा । समाहारद्वन्द्वः । न चैवं द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे इति टच् स्यादिति वाच्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । तत्र च प्रमाणं समासेषु वक्ष्यामः ॥ अथ वा आद् इत्यसमस्तमेवास्तु । वृद्धिशब्दः तन्त्रेणावृत्त्या वा योजनीयः ॥ अयस्मयादित्वेन भत्वाज्जश्त्वं: कुत्वं । ऐजिह द्विमात्र एव तात्परत्वात्, तेन कृष्णैकत्वमित्यत्र त्रिमात्रो न । वृद्धिप्रदेशा वृद्धिरेचीत्यादयः ॥ अदेङ् गुणः ॥ तपरकरणमिह सरूपार्थम् । तेन गङ्गोदकमित्यत्र त्रिमात्रो न । तरतीत्यत्र त्वकार एव, न तु कदाचिदाकारः । न च प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः । रपरत्वे कृते एकस्यार्धमात्रत्वाद् अपरस्यार्धतृतीयमात्रत्वात् । गुणप्रदेशास्तु आद्गुणः अतो गुणे इत्यादयः । भूवादय इति । भूश्च वाश्च भूवाविति द्वन्द्वः, आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः, आदिश्च आदिश्च आदी, भूवौ आदी येषामिति विग्रहः । भूप्रभृतयो वासदृशाः । सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह । क्रियावाचिन इति । क्रियावाचिन इति किं, याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं मा भूत् । सति हि तस्मिन् आतो धातोरित्याकारलोपः स्यादितिस्थितं मनोरमायाम् ॥ स्वादयः किं, हिरुक् पृथग् इत्याद्यव्ययानां मिश्रे इति भावार्थातङ-

न्तस्य च मा भूत्। स्तम्भ्वादीनामुदित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते। चुलुम्पादीनां बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः॥ प्राग्रीश्वरात्॥ रेफविशिष्टग्रहणं किम्। ईश्वरे तोसुन्कसुनावित्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्वं मा भूत्। यदि तु प्रत्यासत्त्यैव अधिरीश्वरे इत्यस्यावधित्वसिद्धिरित्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु॥ चादयः॥ अद्रव्यार्थाः किं, पशुः। लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम्। इह तु स्यादेव लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः। पशु इति सम्यगर्थे॥ गतिश्च॥ उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थश्चकारः। अन्यथा आकडारादिति पर्यायः स्यात्। तत्फलं तु प्रणेयमित्यादौ उपसर्गादसमास इति णत्वं गतिकारक इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेति दिक्॥ निस्निर्दुस्दुरिति। उपसर्गस्यायताविति निर्दुरोर्लत्वम्, निलयते दुलयते। निसो दुसश्च रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वाभावः निरयते दुरयते॥ न वेति विभाषा॥ नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदाह। निषेधविकल्पयोरिति। विभाषा श्वेरित्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते, तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते, शुशाव शिश्वायेत्यत्राप्राप्तौ विकल्पः। शुशुवतुः शिश्वियतुरित्यादौ तु वचिस्वपीति नित्यप्राप्ताविति विवेकः॥ अत्रेदं बोध्यम्। इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते स च पदार्थविपर्यासकृत्। तेन निषेधो विकल्पश्च नवाशब्दार्थः संज्ञी, विभाषाशब्दार्थो विकल्पः संज्ञा॥ उभयत्रविभाषार्थं चेदं सूत्रम्, प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः। प्राप्तविभाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाश्रुत्या पक्षे भवतीति भावांशमनूद्य पक्षे न भवतीत्यभावांशमात्रकरणात्, अप्राप्तविभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूद्य पक्षे भवतीति भावांशमात्रकरणात्। विभाषा श्वेरित्युभयत्रविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव संप्रसारणविकल्पः स्यात्, कित्सु यजादित्वाद् वचिस्वपीति नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव प्रवृत्तिः स्याद्, न तु पित्सु। न च पित्सु विधिमुखेन कित्सु तु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम्। वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात्। संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधेन नेति प्रतिषेधः प्रथमं कित्सु प्रवर्तते, ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि एकरूपे प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्तते॥ इतीति किं, घुसंज्ञावत् स्वं रूपमिति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा मा भूत्, तथाहि सति विभाषा श्वेरित्यस्य नवाशब्दः श्वयतेरादेश इत्यर्थः स्यात्। इतिशब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते। तथाहि। लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः, गौरित्ययमाह इत्यादौ तु शब्दरूप-

परः संपद्यते, व्याकरणे तु स्वं रूपमिति परिभाषणात्स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकम् । इतिशब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः ॥ इदमेवेतिशब्दस्य पदार्थविपर्यासकत्वं नाम । संज्ञा त्वर्थस्यैव न तु विभाषाशब्दस्येति व्याख्यानस्य ह्रक्रोरन्यतरस्यामित्यादौ वैरूप्योद्धारः फलम् । उभयत्रविभाषा हि तत्सूत्रम्, अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थस्य करोतेरकर्मत्वाच्च गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदारम्भात् । उदाहृतं च भाष्ये प्राप्ते तावद् अभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवान् । अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः, हारयति भारं देवदत्तं, हारयति भारं देवदत्तेन, करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं, कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् ॥ स्वं रूपं शब्दस्य ॥ अग्नेर्ढक् आग्नेयम् । आङो यमहनः आयच्छते, आहते । इह अग्नि, आङ् यम् हन् एत एव संज्ञिनः ॥ नन्वग्न्यादिवाच्यादङ्गारादेर्ढगादिप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् प्रातिपदिकादित्याद्यधिकाराच्च किमनेन सूत्रेणेति चेत् । सत्यम् । अग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्यो वह्न्यादिभ्यो मा भूदिति सूत्रस्यारम्भः ॥ नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते । प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरङ्गत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च । अर्थो हि प्रतीतौ संबन्धग्रहणमपेक्षते, पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणः, पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्बहिरङ्गः अनुकरणदशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेति किमनेन रूपग्रहणेन । उच्यते । इह शास्त्रे अर्थोपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेन 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्युपपन्नं भवति ॥ तत्रोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्यः, स्वमितिवचनात्स्वरूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन काशे कुशे इत्यत्र 'शे' इत्ययं प्रगृह्यसंज्ञो न भवति । 'प्रादूहोढ' इत्यत्र तु 'ऊढ ग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेश इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अशब्दसंज्ञेति किम् । 'उपसर्गे घोः किः' दाधाभ्यो यथा स्यात्, घुधातोः शब्दार्थकान्मा भूत् । न च दाधाघ्विति घुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यम् । घुमास्थेत्यादिना आत ईत्त्वादिविधौ संज्ञाकरणस्यावश्यकतया सामर्थ्योपक्षयात् ॥ इह शब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः । कर्म करणमित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः । किंतु शब्दः शब्दशास्त्रं तत्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासस्तदाह । शब्दशास्त्रे या संज्ञेति । येन विधिः ॥ विधिरित्यत्र उपसर्गे घोः किरिति कर्मणि किः प्रत्ययः । येनेति करणे तृतीया, न तु कर्तरि । तस्याः कृद्योगषष्ठ्या बाधात् । न च उभयप्राप्तौ

कर्मणीति नियमेन निर्वाहः । कर्मण उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् । तथा चात्र करणे तृतीयैव । करणं च परतन्त्रं, कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात् । एवं चेह तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते । न च एरजित्यादौ इकारादीनां पारतन्त्र्यं, धात्वादीनां च स्वातन्त्र्यं वास्यादीनामिव तक्षादीनामिव संभवति, किंतु वैवक्षिकम् । तेन विशेषणमप्रधानम् । तच्चात्मान्तस्य संज्ञेति फलितं तदेतदाह । विशेषणं तदन्तस्येति । स्वस्य चेति । स्वं रूपमित्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते । 'एरच्' इकारान्तादिकाररूपाच्च धातोरच् । चयः, जयः, अयः ॥ समासप्रत्ययविधाविति । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः, 'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते वा तत्पुरुषः । नेह । कृष्णमुपाश्रितः । 'नडादिभ्यः फक्,' नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः । नेह । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ उगिद्वर्णेति । उगिद्वर्णग्रहणं वर्जयित्वा, उगिद्वर्णग्रहणवर्जं, द्वितीयायां चेति णमुल् ॥ महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती, महच्छब्दस्य गौरादित्वेप्युपसर्जने षिद्गौरेति ङीषोप्रवृत्तेः 'उगितश्च' इत्युगिदन्तात् ङीप् ॥ 'अत इञ्,' दाक्षिः । न चेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः, अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवमिञो ञित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्र यथायथं वृद्ध्याद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमपि औपगविरित्यादावेव अत इञ् स्यात्, न तु दाक्षिरित्यादौ, अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न । वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥ विरामोऽवसानम् ॥ विरमणं विरामः, भावे घञ् । शब्दानुशासनप्रस्तावादाह । वर्णानामिति ॥ संज्ञाप्रदेशाः वावसानइत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव । यथोच्चरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानां, यद्वा विरम्यते ऽनेनेति विरामः, बाहुलकात्करणे घञ् । यदुच्चारणोत्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते, सोन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञ इत्यर्थः अस्मिंस्तु पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । खरि परे रेफस्य विसर्गः,अवसाने च परे रेफे स्थानिनीति ॥ सुप्तिङन्तं पदम् ॥ अन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति न द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यत्वम् । अन्यथा कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् ॥ कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धिताभ्यां तदन्तग्रहणमिति चेत् । अत्राहुः । कृत्तद्धितेति सूत्रे अर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमिति ॥ हलोनन्तराः संयोगः ॥ लघ्वर्थमेकाचरायां संज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाज्ञापनार्थं सं-

युज्यतेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं, तथाहि सति दृषद्भिर्तीत्यत्र वकारसंनिधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात्, निर्यायादित्यत्र यकारः संयोग इति वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं स्यात् सिद्धान्ते तु अचो रहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेत्वमत्र न भवति ॥ हल इति जातौ बहुवचनं, जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमिति वचनात्, तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति शिक्षेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिध्यति, यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संज्ञेति स्थितमाकरे। यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि गोमान् करोति इत्यत्र मतुपस्तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक् ॥ हलः किम् । तितउभ्यामत्र तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डउप्रत्ययः सन्वद्भावादिद्वत्वं सन्यत इति इत्वं च, व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद्गुणाभावः, यदि त्वचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि इह संयोगान्तस्येत्युकारलोपः स्यात् ॥ अनन्तरा इति किम् । पनसम् । यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सलोपः स्यात् ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां संज्ञाप्रकरणम् ॥

इको गुणवृद्धी ॥ यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' सिचिवृद्धिरित्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते, न च अचो ञ्णितीत्यादौ, स्थानिनिर्देशात् । गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते । तेनेह न त्यदादीनामः इमम् 'दिव औत्,' द्यौः । विधीयेते इति । यत्र त्वनुवादो वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यादौ तत्रेक इति नोपतिष्ठते, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः । 'अनुवादे परिभाषाणाम्' इत्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थः । अनुपस्थितौ लिङ्गं फलं उदीचामातः स्थानइत्यत्र स्फुटीकरिष्यते ॥ षष्ठ्यन्तमिति । सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणात् शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्सोर्लुकि अत्वसन्तस्येति दीर्घो नेति भावः ॥ पदमिति । तच्च संभवति सामानाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते । 'मिदेर्गुणः' मृजेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते ॥ अचश्च ॥ ह्रस्वदीर्घेत्यादि । एतच्च, ऊकालोऽज्ह्रस्वदीर्घप्लुत इतिसूत्राद्ध्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योऽजिति योजनया लभ्यते । ह्रस्वेत्यादि किं, 'दिव उत्' द्युभ्याम् । 'अष्टन आ विभक्तौ' अष्टौ 'अष्टाभ्य औश्' इत्यत्र कृतात्वनिर्देशाज्जश्शसोर्विषये प्रवर्तमानस्य अष्टन इत्यान्त्यस्याचः स्थानिकत्वे सति नैतत्सिध्येदिति दिक् ॥ षष्ठ्यन्तं

पदमिति ॥ तच्च सति संभवे सामानाधिकरण्येनैव संबध्यते, न वैयधिकरण्येन, तेन ह्रस्वो नपुंसक इत्यजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वः, श्रीपम्। नेह सुवाग् ब्राह्मणकुलम् ॥ शमामष्टानां दीर्घ इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यासंभवात् शमादीनामच इति संबध्यते । तेन शाम्यतीत्यादि सिद्धम् । वाक्यस्य टेः प्लुत इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेपि टेर्ग्रहणसामर्थ्याट्टेरवयवस्याचः प्लुत इति व्याख्यायते । अन्यथा अलोन्त्यस्य अचश्चेति परिभाषाभ्यामग्निं हि कृष्णेत्यादिवाक्यान्त्यस्याचः प्लुतसिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहणेन । तेन आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् इत्यादि सिध्यतीति दिक् ॥ आद्यन्तौ टकितौ ॥ भविता, आर्धधातुकस्येट् । षाययति । शाच्छासाह्वेत्यादिना युक् ॥ पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः । 'प्रत्ययः' 'परश्च'इत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते तेन 'चरेट्टः' 'गापोष्टक्' इत्यादयः परा एव भवन्ति ॥ मिदचोन्त्यात्परः ॥ स्थानेयोगत्वस्य परश्चेति परत्वस्य चायमपवादः ॥ यशांसि, वनानि नपुंसकस्य झलच इति नुम्। रुणद्धि, 'रुधादिभ्यः श्नम्' ॥ ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोङ्मात्रस्यापवादोस्त्विति चेन्न । बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते इतीहाभ्युपगमात्, अन्यथा श्नमो मित्करणं व्यर्थं स्यात् । न च श्रवणार्थ एव मकारः स्यादिति वाच्यं, 'तृणह इम्' इति निर्देशात् ॥ अचां मध्येइति । सूत्रे जात्यभिप्रायेण अच इत्येकवचनमिति भावः ॥ अचां मध्य इति किम् । मुञ्चति, लुम्पति । अन्त्यादचः परो मित्स्यात् इति प्राचो व्याख्यायां नैतत्सिध्येत् । शे मुचादीनामित्यत्रान्त्यस्याचोऽसंभवेन मित्परिभाषाया अनुपस्थितिप्रसङ्गात् । अन्ये तु अचोन्त्यात्परो मित्स्यादिति व्यत्यासेन योजयित्वा प्राचो व्याख्यानमपि कथंचित् समर्थयन्ते ॥ पूर्वसूत्रादन्त इत्यनुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादतो व्याचष्टे। अन्तावयव इति। तेन वारीणीत्यादावङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः । परादित्वे स न सिध्येत् । अभक्तत्वे तु वर्हंलिह इत्यत्र वर्हाभ्रे लिहः, । इति खशि अरुर्द्विषदिति मुमि मोनुस्वारो न स्यादपदान्तत्वादिति भावः ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तमभक्तत्वे वारीणीति दीर्घो न स्यादिति ॥ तत् तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम् इति अङ्गसंज्ञासूत्रस्थवार्तिकेनैव दूषितप्रायम् ॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥ स्थानेन योगोऽस्यास्तीति विग्रहः, निपातनादेत्वम् षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेपीह शास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगा बोध्या ॥ किमविशेषेण, नेत्याह, अनिर्धारितसंबन्धविशेषेति । अनिर्धारितेति किम् । 'ऊदुपधाया गोहः' । शास इदङ्हलोरित्यादावुपधासंनिधानेनावयवषष्ठीत्वे निर्णीते गोहः शास इत्या-

दौ मा भूत् । सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहिशासिस्थाने धातुमात्रस्योपधायाश्च स्थाने ऊदितौ स्यातामिति दिक् ॥ स्थानं च प्रसङ्ग इति ॥ न चास्य प्रसङ्गार्थकत्वे विवदितव्यम् । 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्' इत्युक्ते दर्भाणां प्रसङ्ग इति प्रतीतेः ॥ एवं च इको यणचीत्यादाविगुच्चारणप्रसक्तौ यणुच्चारणीय इत्याद्यर्थः संपद्येत ॥ स्थाने ॥ सदृशतम इति । अर्थात्प्राप्यमाणानां मध्य एव । अत एव गङ्गोदकमित्यत्र त्रिमात्र ओकारो न ॥ इह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणादन्योपि वाक्यार्थः संमतः । ताल्वादिरूपे स्थाने योऽन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्यवानिति यावत् । स तु प्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति, तदेतदाह । यत्रानेकविधमिति । स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः ॥ स्थानतो यथा दध्यत्र । तालुस्थानस्येकारस्य तालुस्थानो यकारः ॥ अर्थतो यथा वातण्ड्ययुवतिः, वतण्डशब्दाद् वतण्डाच्चेति गोत्रापत्ये यञ् । तस्य लुक् । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन् । वतण्डी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे पोटायुवतीत्यादिना समासः, पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति । न तु वतण्डादिः ॥ गुणतो यथा वाग्घरिः । घोषवतो महाप्राणस्य तादृश एव घकारः ॥ प्रमाणतो यथा अमुम् अमू अमून् अदसो सेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः । तमब्ग्रहणं किम् । वाग्घरिरित्यत्र 'झयो होऽन्यतरस्याम्' इति पूर्वसवर्णे क्रियमाणे महाप्राणत्वसाम्येन द्वितीयो नादवत्त्वसाम्येन तृतीयश्च मा भूत् । किं तु नादवान् महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति ॥ बलीय इति । तेन चेता स्तोतेत्यत्र प्रमाणत आन्तर्यवानकारो नेति भावः ॥ तस्मिन्निति ॥ सप्तम्यन्तानुकरणमिदम् । निःशब्दो नैरन्तर्यपरः । दिशिरुच्चारणक्रियः । अचि यणित्युक्ते व्यवहितेऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति नियम्यते । अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम् ॥ पूर्वस्यैवेति किं, दध्युदकम् । उकारस्य मा भूत् । अव्यवहितस्यैवेति किम्, अग्निचिदत्र सोमसुदत्र । व्यवधानं चात्र वर्णकृतमेव निषिध्यते, न तु कालकृतम्, संहिताधिकारज्ञापकात्, अन्यथा निर्दिष्टग्रहणादेवासंहितायां यणाद्यप्रसङ्गात्किं तेन संहिताधिकारेणातो व्याचष्टे वर्णान्तरेणेति । एवं च संहिताधिकारबहिर्भूतविषयः कालव्यवायेऽपि संभवन्तीति । तेनाग्नाविष्णू इत्यादाववग्रहेपि 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' देवता द्वन्द्वे चेत्यादिना उत्तरपदे परतो विहिता आनङादयो भवन्तीति दिक् ॥ तस्मादिति ॥ उत्तरस्येति किम् । तिङ्ङतिङ इति निघात उत्तरस्यैव यथा स्यात्, प-

ग्निमोळे नेह ईळे अग्निम्॥ अव्यवहितस्येति। एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। उत्संस्थानमुत्संस्तम्भनमित्यादौ उदस्थेति पर्वसवर्णो न प्रवर्तते ॥ अलोन्त्यस्य ॥ स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते सोन्त्यस्याल: स्थाने स्यादित्यर्थ: ॥ 'त्यदादीनाम:' म:, य: ॥ स्थानषष्ठीति किम्। 'आर्धधातुकस्येट्' ह्रच ऋकारात्पूर्वो मा भूत्। इदं च षष्ठी स्थान इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । अल इति किम्। 'पदस्य' इत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडुह्रामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत् ॥ ङिच्च ॥ अयमपीति ॥ 'अवङ् स्फोटायनस्य,' गवाग्रम्। 'अनङ् सौ,' सखा ॥ परस्य यदिति॥ तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदेरिति न सूत्रितम्, आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्ते:। सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति॥ आदेर्बोध्यमिति ॥ आदेरलो बोध्यमित्यर्थ:। अल इति ह्यनुवर्तते ॥ अनेकाल् 'अस्तेर्भु:,' बभूव ॥ ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिद्ध्यति, तत्किमनेनानेकाल्ग्रहणेन । न च अलोऽन्त्यस्येत्यन्तस्य स्यादिति शङ्ख्यम् । ङिच्चेत्यस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् ॥ उच्यते । अनेकाल्ग्रहणाभावे रामैरित्यादावैसादेश:, आदे: परस्येति सकारस्यैव स्थाने स्यान्न तु सर्वस्य स्थाने इति दिक् ॥ शित उदाहरणम् 'इदम इश्,' इत: ॥ इत्यादाविति। आदिशब्देन अतो भिस इत्यादि गृह्यते॥ परत्वादिति । अत एवादे: परस्येति पृथक् क्रियत इत्युक्तम् ॥ ननु अनेकाल् शित् सर्वस्येत्यत: प्रागेव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति पठ्यताम्, किमनेन पृथक् सूत्रकरणेन । न चैवं 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इत्यतो निर्दिष्टग्रहणं नात्रानुवर्ततेति वाच्यम् । तस्यापि सूत्रस्य प्राक् पठने बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिसिद्धे: ॥ मैवम्। ब्राह्मणा अष्टौ इत्यत्र अष्टाभ्य: पूर्वयोरपि जश्शसोरौश्प्रसंगात् । यथाश्रुतसूत्राभ्युपगमे तु उत्तरस्येत्यंश: प्रवर्तते एवेति नायं दोष: प्रसज्यतइति ॥ अत्र केचिन्निष्कर्षमाहु:, 'अनेकाल् शित्' सूत्रात् प्रागेव वर्णलाघवाय तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रिते परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशवदविशेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मण अस् अष्टन् अस् इति स्थिते 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वाद् व्याप्तिन्यायेन अष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरपि जश्शसोरौश् स्यात् ॥ व्याप्तिन्यायस्तु 'प्राग्रीश्वरान्निपाता:' इति पठितेपि प्रत्यासत्तिन्यायेन अधिरीश्वर इति सूत्रावधिकत्वसिद्धौ ईश्वरेतोऽसुन्कसुनाविति सूत्रावधिकत्वनिराकरणाय रेफविशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापित: ॥ ततश्च सर्वादेशेन उत्तरस्येत्यस्याबाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यर्थं च तस्मिन्निताीति सूत्रात्परत्र कृते तु आदेरित्य-

स्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात् तथा च 'अतो भिस ऐस्' इत्याद्यादेश आदेरेव स्यात्, अनेकाल् सूत्रस्य अस्तेर्भूरित्यादौ चरितार्थत्वात् । यथान्यासे तु उत्तरस्येत्यंशः प्रवर्तते एवेत्यष्टाभ्यः परयोरेव जश्शसोरौश् स्यात्, न तु पूर्वयोः तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रितम् इत्यादिमनोरमाग्रन्थस्यापि अयमेवाशय इति ॥ अन्ये तु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमां योजयन्ति । तद्यथा । न सूत्रितमित्यस्य अनेकाल्शित् सूत्रात्प्राङ् न सूत्रितमिति नार्थः । आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधत्वापत्तेरित्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधात् । किंतु तद्ग्रन्थानुकूल्याय स्वरूपमिति सूत्रात्प्राङ् न सूत्रितमित्यर्थोऽभ्युपेयः । एवं च अनेकाल्सूत्रात् प्राक् सूत्रिते तु नास्त्येव दोष इति मनोरमाग्रन्थाशयः । एवं स्थिते निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिलाभाय तस्मिन्निति निर्दिष्टे सूत्रं तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्यस्मात्प्रागेव पठनीयम् ॥ अष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरप्यौश् स्यादित्युक्तदोषस्तु इत्थं परिहरणीयः । तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यत्र 'आदेः' इति पृथग्वाक्यं तत्र उत्तरस्येत्यनुवर्तते । सा च स्थानषष्ठी, 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य प्राप्तेः । तत्र चायमर्थः, पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसंबन्धी, उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवतीति । इत्थं वाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणात् अनन्तरस्येतिन्यायेन आदेरित्यंश एव सर्वादेशेन बाध्यते, न तूत्तरस्येत्यंशोऽपि, इति नास्त्येव पूर्वोक्तदोषः ॥ वाक्यभेदेन व्याख्यानं तु उत्तरस्यादेरित्यसमस्तन्यासकरणेन ज्ञाप्यते । अन्यथा उत्तरादेरिति न सूत्रितमिति वदेत् ॥ किंच 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य दिग्योगे पञ्चमीत्वेन पूर्वपरसाधारणतया अष्टनोऽङ्गाज्जश्शसोरित्युक्तेऽपि अष्टनोऽङ्गसंज्ञानिमित्तभूतौ यौ जश्शसौ तावेव शौश्रोपस्थितिकावित्यष्टन्शब्दादुत्तरयोरेव औश् स्यात्, न तु पूर्वयोरिति दिक् ॥ स्वरितेनाधिकारः । अचेत्थंभूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो विनियोगः । कियद्दूरमधिकार इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् । यथा आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः, न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य एवेत्यादि ॥ यद्वा स्वरित इति सप्तम्यन्तं स्वरिते दृष्टे अधिकारो निवर्तत इत्यर्थः । कः स्वरितोऽधिकारार्थः, कश्च तन्निवृत्त्यर्थ इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् ॥ नन्वेवं व्याख्यानादेवानुवृत्त्यननुवृत्ती स्तः किमनेन सूत्रेणेति चेदत्राहुः । अर्थान्तरसंग्रहायेदं सूत्रं कृतं, तथाहि । अधिकः कारो अधिकारः, अधिकं कार्यं गौणेऽपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते अपादानाधिकरणादौ, तत्र स्वरितः पाठ्यः ॥ किं च अधिकः कारः कृतिरियं यत्पूर्वः सन् परं बाधते । तथा च नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडित्यादि वक्ष्यमा

णपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे संगृहीता भवन्ति । तत्र स्वरितपाठेनैव गतार्थत्वादित्यादि ॥ परनित्येति । परात् नित्यं यथा तुदादिभ्यः शः, तुदति । रुधादिभ्यः श्नम्, रुणद्धि, परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् श्नम्मौ ॥ तथा धिनवाव धिनवाम । परमपि लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः इत्युकारलोपं बाधित्वा नित्यत्वात् आडुत्तमस्येत्याट् ॥ परादन्तरङ्गं यथा उभये देवमनुष्याः । इह प्रथमचरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । तथा स्रवतेः णिश्रीति चङि द्वित्वे उपधागुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् असुस्रुवत् ॥ परादपवादो यथा परमपि अनेकाल्शिति सर्वादेशं बाधित्वा ङिच्चेत्यन्तादेशः, दध्ना, दध्ने । अस्थिदधीत्यनङ् ॥ नित्यादन्तरङ्गं यथा ग्रामणिनी कुले । नित्यमपि इकोऽचीति नुमं बाधित्वा ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः । कृते तु नुमि अनजन्तत्वाद् ह्रस्वो न स्यात् ॥ अन्तरङ्गादपवादो यथा, दैत्यारिः, श्रीशः । परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादाद्गुणे यणि च प्राप्तेऽपवादत्वात्सवर्णदीर्घः । तथा उन्यौ उन्यः । सुल्वौ, सुल्वः । इत्यत्रान्तरङ्गत्वादियङि उवङि च प्राप्तेऽपवादत्वात् एरनेकाच इति ओः सुपिति च यण् ॥ यद्यपवादोऽन्यत्र चरितार्थः तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाधत एव, तथा हि ङिच्चेत्येतदन्यार्थङकारयुक्तेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात्तातङि न प्रवर्तते, किंतु परेण अनेकाल्शिदित्यनेन बाध्यते । जीवतात्, भवतात् ॥ अयजे इन्द्रम्, आमे इह, सर्वे इत्यम् । अत्र अयज इ इन्द्रम्, आम इ इह सर्व इ इत्यमिति स्थिते अन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो न बाध्यते । तस्य समानाश्रये दैत्यारिः श्रीश इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ असिद्धमिति । तेन पचावेदमित्यादौ एत ऐ इत्यैत्वं न ॥ अकृतव्यूहा इति । अकृतकार्या इत्यर्थः ॥ एवं तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् अत आह । निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वेति । लोकसिद्धार्थकथनमेतत् । यद्वा अक्षरार्थेनाप्येतत्कथनम् । ऊह्यते तर्क्यते इत्यूहः कार्यं, विशिष्टो य ऊहो विनाशोन्मुखनिमित्तकं कार्यम्, अकृतो व्यूहो यैस्ते अकृतव्यूहा इति ॥ यद्यपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति परिभाषान्तरं पठ्यते फलं च तुल्यं, तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति भावः । न कुर्वन्तीति । यथा निषिदुषीमित्यादौ वसोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन वलादित्वं नङ्क्ष्यतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां परिभाषाप्रकरणम् ॥

इको यणचि ॥ प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढा लक्षणा । यूस्त्र्याख्यौ

स्वादिभ्य इति च निर्देशात् । तेन इक्शब्देन षट्पष्टिर्गृह्यन्ते,यण्शब्देन चत्वारः । भाव्यमानस्याणः सवर्णाग्राहकत्वात् । एवं चेह यणि तद्वाच्यवाच्ये लक्षणा तु न शङ्क्यैव, भाव्यमानस्याणः सवर्णकत्वाभावेन यण्वाच्ययकारादिवाच्यानामभावात् । अतो नास्ति यथासङ्ख्यम् । न च लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविनं शक्यार्थज्ञानमादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यम् । एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यामृकारऌकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ ऌवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गात् । तस्मादिह स्थानेन्तरतम इति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्यानुपदं वक्ष्यति । स्थानत आन्तर्यादिति ॥ अचीति । कस्मादचि पर इत्याकाङ्क्षायामर्थादिक इति संबध्यते । संहितायां विषय इति । दध्यत्रेत्यादौ कार्यिनिमित्तयोर्यदा अतिशयितसंनिधिर्विवक्ष्यते तदैव यण् भवतीति भावः ॥ अनचि च ॥ यरोनुनासिक इति सूत्राद्यरो वेति चानुवर्तते । अचो रहाभ्यामिति सूत्रादचो द्वे इति च तदाह । अचः परस्येत्यादि । एवं चात्र वा ग्रहणानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य सर्वत्र शाकल्यस्य दीर्घादाचार्याणामिति च सूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति भावः ॥ अच इति किम् । तादात्म्यमित्यादौ मस्य द्वित्वं मा भूत् ॥ अनचीति यदि पर्युदासः स्यात्तदा नञिव युक्तमन्यसदृशे तथा ह्यर्थगतिरिति न्यायादज्भिन्नेऽच्सदृशे वर्णे हलीत्यर्थः स्यात्ततो लाघवात् हलीत्येव वदेत्, तस्माद् प्रसज्यप्रतिषेध इति ब्रवीति । न त्वचीति । एवं चावसानेपि द्वित्वं भवति । वाक् । वाक्क ॥ स्थानिवदादेशो ॥ आदेशे कृते स्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते । 'अस्तेर्भूः' । आर्द्धधातुके विवक्षिते धात्वादेशो धातुवत् तेन अचो यदित्यादिधातुप्रत्ययाः, भव्यं, बभूव ॥ 'किमः कः' अङ्गादेशोऽङ्गवत् । तेन इनादेशदीर्घैस्भावाः, केन, काभ्यां, कैः ॥ आदेशग्रहणं किमर्थं, स्थानिवदित्येतावतैव संबन्धिशब्दमहिम्ना तल्लाभात् । यथा 'पितृवदधीते' इत्युक्ते पुत्र इति गम्यते इति चेदत्राहुः । द्विविध आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति । अस्तेर्भूः इत्यादिः प्रत्यक्षः । तेस्तुरित्यादिस्त्वानुमानिकः । एरुरित्यत्र हि इकारेणेकारान्तस्थानी अनुमीयते, उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथा च तेस्तुरिति फलितोर्थः, तत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं, न त्वानुमानिकस्य स्यात् । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तूभयपरिग्रहः तेन पचत्वित्यादेस्तिङन्तत्वात् पदसंज्ञा सिध्यतीति । ननु एरुरित्यादि यथाश्रुतमेवास्तु, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेर्वाच्यत्वात्तस्यात्र प्रसङ्गासंभवात् । तथाहि । षष्ठी स्थानेयोगेत्युक्तम् । स्थानं च

प्रसंगः । स चार्थवतः, अर्थप्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगाद् यद्यपि च्लेः सिजादावसंभवीदं तथापि सति संभवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसंगो ग्राह्य इत्यनेनैवादेशग्रहणेन ज्ञाप्यते। उक्तं च 'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते' इति ॥ पदमिहार्थवत् । पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः । तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ अनल्विधाविति किम् । अश्वाला विधिः, अश्वालः परस्य विधिः, अश्वालोविधिः,अश्वालि विधिस्तत्र मा भूत् । तत्राला विधौ यथा व्यूढोरस्के न अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदट्त्वमाश्रित्य अड्व्यवाय इति णत्वं प्राप्तम् ॥ अलः परस्य यथा द्यौः, पन्थाः, इह हल्ङ्यादिलोपो न ॥ अलो विधौ द्युकामः, लोपो व्योर्वलीति लोपो न । न चोत्त्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शक्यम् । द्युयानमित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् ॥ अलि विधौ । यजेः क्तः क इष्टः । हशिचेत्युत्त्वं न । नचेह स्थानिवद्भावेन जातेप्युत्त्वे आद्गुणेऽवादेशे च कृते हलि सर्वेषामिति नित्यलोपेन क इष्ट इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । कयिष्ट इति रूपान्तरासिद्धिप्रसंगात् । सिद्धान्ते तु भोभगोअघोअपूर्वस्येति यस्य लोपविकल्पे क इष्टः,कयिष्ट इति रूपद्वयमभ्युपगम्यते ॥ अल् चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते, तेन रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिध्यति, तद्विधौ हि यञादित्वमाश्रितम् । यञ् चादेशावयवो, न तु स्थान्यवयवः । तथारुदितामित्यादौ रुदादिभ्य इति वलादिलक्षण इट् च सिध्यति। तदेतदाह। न तु स्थान्यलाश्रय इति । आश्रयणं चेह यथा कथंचिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । तेन प्रपठ्य त्यत्र वलादिलक्षण इण् न ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ अचः किम् । आगत्य, वा ल्यपीत्यनुनासिकलोपस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥ परस्मिन् किम् । आदीध्ये, नित्यत्वादिट एत्वम्, तच्च न परनिमित्तम्, तेन यीवर्णयोरिति लोपे कर्तव्ये तन्न स्थानिवत् ॥ पूर्वविधौ इति किं, नैधेयः, निपूर्वाद्धाञः 'उपसर्गे घोः किः,' 'आतो लोपः,' 'द्व्यचः,' इतश्चानिञ इति ढक् । आकारस्य स्थानिवत्त्वे तु त्र्यच्त्वव्यपदेशेन द्व्यच्त्वं विरुद्धत्वाद्बाध्येत। नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते। नन्वेवमपि विधिग्रहणं व्यर्थम्, । पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थस्याश्रयितुं शक्यत्वादिति चेन्न । पूर्वस्य विधिः, पूर्वस्माद्विधिः, इति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणम् ॥ यद्यप्यत्र पञ्चमीसमासपक्षो मूले नोक्तः, तथापि पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वमिति पद्मनादिप्रघट्टके स्वीकृत एव सः ॥ अल्विध्यर्थमिदमिति। तेन वव्रश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न, उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसा-

रणतया न संप्रसारण इति निषेधात् । न चोरदत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम् । अंगाच्छिते प्रत्यये परे तद्विधानात् ॥ पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमी समासपचे तु प्रयोजनम् तन्वन्ति, तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेट् । अत्र हि तनित्यंगं निमित्तं, तच्च स्थानिभूतादुकारात्पूर्वमिति ॥ नन्विदं न प्रयोजनं बहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वादिडागमस्यात्राप्रसक्तेः । न च नाजानन्तर्ये इति निषेधः । यत्रान्तरंगे बहिरंगे वाचोरानन्तर्यमिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्तावपि उत्तरकार्ये यत्राच आनन्तर्यमाश्रितं तत्र बहिष्टप्रक्लृप्तिर्नेति कैय्यटमते तदभावात् । न चैवमपीपचन्निति प्रयोजनं भवत्येव, इह हि अन्तेरकारस्य चङकारस्य च अतो गुण इति पररूपे तस्य च परादिवद्भावा ज्झिग्रहणेन ग्रहणे सति सिजभ्यस्तेति जुस् प्राप्नोति, णिलोपस्य एकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भवतीति वाच्यम् । वेत्तेर्हि लङ्येवानन्तरो झिः संभवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ एव झेर्जुस्विधानात् । न च सिचा साहचर्यात् लुङ एव ग्रहणमस्त्विति शङ्क्यम् । विप्रतिषेधे परमिति परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वात् । न चैवमपि अदभ्यस्तादित्यदादेशस्य निवारणाय पञ्चमीसमासपच्च आवश्यक इति वाच्यम् । चङकारस्यान्तेरकारेण च अतो गुण इति पररूपे कृते झस्याभावाददादेसाप्रसक्तेः । अत्र त्वेकादेशस्य परादिवद्भावाज्झिग्रहणेन ग्रहणं न भवति, अल्विधौ अन्तादिवद्भावाप्रवृत्तेः : अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घो दुर्वार एव स्यात् । अस्तु वा परादिवद्भावस्तथापि झकारस्यात्स्यादित्यदादेशे कर्तव्येऽन्तादेशो न स्थानिवदल्विधित्वात् । तस्मादत्र पञ्चमीसमासपचो निरर्थक एव चेदत्राहुः । पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीपचन्नित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकतया संमतम् ।। द्विस्त्रिश्चतुरिति सूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणज्ञापकात् साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयते एवं च भवतेर्यङ्लुकि अभ्यस्ताश्रयस्य जुसः प्रवृत्त्या अबोभूवुरिति रूपं सिध्यति, आत इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस्प्राप्तस्तन्मात्रपरतया माधवादिभिर्व्याख्यातत्वात् । अत एव अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यात्वाद् वुक्, अबोभूवुरिति मूले यङ्लुङन्तेषूक्तम् । तथा चापीपचन्नित्येतत्सिद्धये पञ्चमीसमासपच्च आश्रयणीय इति ॥ अन्ये त्वाहुः पञ्चमीसमासपच्चप्रयोजनतया भाष्ये बेभिदिता, माथितिक इत्यस्याप्युदाहृतत्वान्न तस्य वैयर्थ्यशङ्का कार्या । यद्यपि यङोऽकारस्य लोपस्य स्थानिवद्भावं विनापि एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति विहितविशेषणाश्रयणादेव इङ्निषेधाप्रवृत्तौभिदेर्यङन्तात्तृचि बेभिदितेति रूपं सुसाधं, तथापि माथितिक इत्यादिसिद्ध्यर्थं स पच्चोभ्यु-

पगन्तव्यः । न च मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रापि तदस्य पण्यमिति ठकि इकादेशे च कृते यस्येति चेत्यकारलोपात् इसुसुक्तान्तादिति इकः स्थाने प्रसज्यमानो यः कादेशः सोऽप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावं विनैव सुपरिहरः, ठस्येक इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थ इत्यभ्युपगमे अज्विधित्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या ठस्थानिक इकादेशष्ठो न भवतीति कादेशाप्रसक्तेर्माथितिक इति रूपसिद्धौ किमनेन पञ्चमीसमासपक्षाश्रयणेनेति वाच्यम् । मथितयतेः क्विपि टिलोपणिलोपयोर्वेरपृक्तलोपे च मथित्, तेन चरति माथितिक इत्यत्र चरतीति ठकि तस्येकादेशसिद्धये तत्पक्षस्यावश्यकत्वात् । न ह्यत्र स्थानिवद्भावं विनापि इकादेशापवादः कादेशः सुपरिहरः, नाप्येतादृशकल्पनायां मानाभावः शङ्क्यो, माथितिक इतिभाष्योदाहरणस्यैव मानत्वादिति । स्यादेतत् । पूर्वत्वस्य सावधित्वेन संनिहितस्यैवावधित्वमुचितं, संनिहितं चेह त्रयं स्थानी आदेशो निमित्तं च, तत्र तावत् स्थानी न अवधिः । तस्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशनिमित्ते । वैयाकरण इत्यत्रैकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह । अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति । पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः ॥ न पदान्त ॥ पदान्तादीनां चरन्तानां द्वन्द्वः, ततो विधिशब्देन कर्मषष्ठ्यन्तस्य समासः । विधिशब्दश्च भावसाधनो विधानं विधिरिति, स च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं संबध्यते । पदस्य चरमावयव इति । वृक्षं वेतीति वृक्षवीः, वृक्षं वातीति वृक्षवाः । तमाचष्टे वृक्षवयति, ततो विच् वृक्षव् । इह लोपो व्योर्वलीति वलोपो न, टिलोपस्य णिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वात् । न च सुबन्ताश्रिजिति हरदत्तादिमते अन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात् न पदान्तेति निषेधः शङ्क्यः । विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् । पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादेवेत्यादि मनोरमायां स्थितम् ॥ द्विर्वचनादौ चेति । यलोपादय आदिशब्दार्थः । वरे इति तु वरे योजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयं, सहविवक्षाभावेपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यलुक् च । अथोदाहरणानि ॥ पदान्ते कानि सन्ति, कौ स्तः । इह यणावादेशयोः कर्तव्ययोः असोरल्लोपो न स्थानिवत् ॥ न चेकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेवाल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्ते इति पक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् ॥ यद्वा गोचः गौचेत्यादावोकारस्यावङि कर्तव्ये अच इत्यल्लोपो न स्थानिवदिति उदाहार्यम् । अत्र हि लोपस्थान्यकारात्पूर्वत्वेन दृष्टत्वादोकारस्य ॥ द्विर्वचने सुद्ध्युपास्यः । नाजानन्तर्ये इति निषेधाद्बहिरङ्गपरिभाषात्र न प्रवर्तते,

स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च । एवं क्वचिदन्यत्राप्यूह्यम् ॥ वरे यायावरः । यातेर्यङन्ताद् यश्च यङ इति वरच् । अतो लोपः, स च आतो लोप इटि चेत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥ यलोपे यातिः । यातेर्यङन्तात् क्तिच्, अतो लोपः, यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः यलोपः । न च पुनरालोपः शङ्क्यः । चिणो लुङ्न्यायेनालोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च । ननु यदि यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि कथं वाय्वोरिति, उच्यते । असिद्धं बहिरङ्गमिति यणोऽसिद्धत्वान्न यलोपः । न च नाजानन्तर्य इति निषेधः, उत्तरकार्ये अच आनन्तर्यं यत्र तत्रैव तदभ्युपगमात् । किं चात्र स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति वार्तिकमस्ति । तेनान्यः स्थानिवदिति भवतीति न दोषः ॥ स्वरे चिकीर्षकः । ईकारस्य लितीत्युदात्तत्वे कर्तव्ये सस्याऽतो लोपो न स्थानिवत् । न च लितीत्यारम्भसामर्थ्यं, कारक इत्यादौ सावकाशत्वात् ॥ सवर्णानुस्वारयोः । शिण्ढि । श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् । यद्यप्यनुस्वारो न स्थानिभूतादचः पूर्व इति तस्य परसवर्णे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग एव नास्ति, तथापि स्थानिद्वारानुस्वारोपि दृष्ट इत्यस्त्येव तत्प्रसङ्ग इत्याहुः । ननु सवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोप्याक्षेप्तुं शक्यत इति किमनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन, सत्यम् । पृथग्ग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति संभाव्येत । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसंगः शिंषन्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धुमनुस्वारग्रहणम् । एवं यत्र वरे अजादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति यातिरित्यादौ तत्र यलोपे स्थानिवद्भावं निषेद्धुं वरेग्रहणात्पृथग्यलोपग्रहणमिति ज्ञेयम् ॥ दीर्घे प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने । हलि चेति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यणादेशस्तु स्थानिवद्भवत्येव । लोपाजादेश एव न स्थानिवत् इति उक्तत्वात् । तेन हलि च उपधायां चेति दीर्घाप्रवृत्त्या किर्योः गिर्योः विव्यतुरित्यादि सिद्धम् ॥ जश्चि सग्धिश्च मे । अदनं ग्धिः । तत्र अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः, घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः झलो झलीति सलोपः । झषस्तथोरिति धत्वं घस्य झलांजश्झशीति जश्त्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केति सः । समाना ग्धिः सग्धिः, न चात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भावात्सग्धिरिति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वात् । तच्च निष्ठायां सेटीति लिङ्गात् । तथाहि । तत्र सेटि इति पदं न तावदनिड्व्यावृत्त्यर्थम्, णिजन्तात्तदसंभवात् । ननु संज्ञपितः पशुरित्यत्र यस्य विभाषेति इण्निषेधे संभवत्येवानिट्त्वं, सनीवन्तेति विकल्पितेट्कत्वादिति चेन्न । यस्य वि-

भाषेत्यत्र एकाच इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रित इति इण् न स्यात्तत्र तनिपतिदरिद्रातिभ्य इति वार्तिकेन सनो विकल्पितेट्कत्वात् । तस्मात्कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणम् । इति कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेश इति इण्निषेधः स्यादिति । यदि तु पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं तर्हि णिचा व्यवधानान्निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति सेटीत्यनर्थकं सत्तस्यानित्यतां ज्ञापयति इति स्थितम् ॥ ननु जश्त्वविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पटयतीत्यत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वं स्यान्मैवम् । इष्ठवदित्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधाज्जश्त्वाप्रवृत्तेः ॥ चरि जक्षतुः । जक्षुः । घसेर्लिटि अतुस् उस् च, गमहनेत्युपधालोपः, खरि चेति चर्त्वं प्रति न स्थानिवत् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । तद्रीत्या तु सलोपे धत्वे च कर्तव्ये स्थानिवद्भावशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥ अदर्शनं लोपः ॥ अत्र दृशिर्ज्ञानसामान्यवचनः, दर्शनं ज्ञानम्, तदिह शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकं सत् श्रवणं संपद्यते । तच्च श्रोत्रव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणम् ॥ नन्वेवं लोपो व्योर्वलीत्यादौ वकारयकारौ न श्रोतव्याविति श्रोत्रव्यापार एव निषिध्येत प्रयोक्तृव्यापार उच्चारणमनिषिद्धं स्यात् । अत्राहुः । असति श्रवणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधे तद्धेतुभूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति ॥ प्रसक्तस्येति । इह स्थाने इत्यनुवर्तनादेतल्लभ्यते । प्रसक्तस्येति किं, दधिमध्वित्यादौ तुगागमो मा भूत् । अस्ति हि तत्र क्विपोदर्शनं, तच्च लोप इति प्रसक्तविशेषणाभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक् स्यादेवेति दिक् ॥ संयोगान्तस्य । तदन्तस्येति । अलोन्त्यस्येति परिभाषयेति भावः ॥ यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोगः संज्ञेति पचे दृषत्करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावन्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम्, ॥ संयोगेति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादेकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यतीति अन्तग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम् ॥ यणः प्रतिषेध इति । वाचनिकमिदम् ॥ यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेधा झलोझलीत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयत इति अन्तरंगे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा ॥ न च षाष्ठी परिभाषा त्रैपादिकमन्तरंगं लोपं न पश्यतीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न च 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधः । उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे अजानन्तर्याभावात् । तदुक्तम् । 'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः' 'न

वा झलो लोपात्' 'बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा' इति ॥ चत्वारि रूपाणीति । इह धकारस्य द्वित्वे जश्त्वे च कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति जशोऽसिद्धत्वाभावेन लक्ष्यभेदात्पुनर्दकारे द्वित्वप्रवृत्तौ रूपाधिक्यमस्ति ॥ अत्र केचिदाहुः । उकारात्परस्य यरो द्वित्वे कृते पुनस्तूकारात्परस्य यरो द्वित्वं न भवति निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति । तेषां तुदादिगणे वव्रश्चेत्यत्र उरदत्वस्य अचः परस्मिन् इति स्थानिवद्भावान्नसंप्रसारण इति वस्योत्वं नेति समाधानग्रन्थो मूलस्थो विरुध्येत, तन्निमित्तस्य लिटो भेदाभावादिति दिक् ॥ अन्ये तु धकारस्य जश्त्वे कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति जशोसिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव, व्यक्तिभेदात् । अत एव सर्य्यँन्तेत्यादौ परसवर्णद्वित्वं भाष्यकृता उदाहृतम् । षट्सन्त इत्यत्र सकारद्वित्वसिद्धये पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति मनोरमायामप्युक्तम् ॥ एवं यकारेऽपि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ क्षत्यभावः । आष्टमिकद्विर्वचनस्य स्थानेद्विर्वचनरूपत्वात्स्थान्यादेशव्यक्त्योश्च भेदात् ॥ यत्तूक्तं मनोरमायामेकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्कथं पुनर्द्वित्त्वप्रवृत्तिः । अन्यथा द्वित्त्वानन्त्यापत्तेरित्यादि ॥ तदनवधाननिबन्धनं, तत्राधानादिशास्त्रदृष्टान्तेन क्वचिदेवैकस्मिन्प्रयोगे गुणादिशास्त्रस्यानुष्ठापकत्वं स्यान्न प्रयोगान्तर इत्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगान्तरेऽपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरेव सिद्धान्तितत्वात् । न तु सकृच्छास्त्रप्रवृत्तेः ॥ आनन्त्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः । सा हि अनन्तकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्याननुष्ठापकत्वापत्त्या दोषः । प्रकृते तु नास्ति द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति द्वित्वप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । लिटि धातोरिति द्वित्वस्य तु नित्यत्वादानन्त्यापत्तेः क्वचिद्विश्रान्तौ कल्पनीयायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिकल्पनादभ्यासग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥ अत एव सर्वस्य द्वइत्यस्यापि पुनःपुनः प्रवृत्तिरित्याहुः ॥ नन्वत्र इकोऽसवर्णे इति शाकल्येन रूपान्तरमस्त्विति चेन्मैवं, समासे तन्निषेधात् । न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यम् । सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति वार्तिकस्थनित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् ॥ मनोरमायां तु जश्त्वेन दकारे कृते तस्य द्वित्वं नेत्याद्याशयेन सकारद्वित्वेनाष्टौ विसर्गद्वित्वेन षोडशेत्युक्तम् ॥ द्धिधमिति । यद्यपि धस्य जश्त्वेन दकारे धद्वयं नास्ति, तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तम् ॥ सुद्ध्युपास्य इति । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति तृतीयासमासः ॥ नन्विह यणेव दुर्लभः, सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन नि-

ष्यन्तत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्मैवम् । संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमिति वार्तिकोक्तेः । न चैवमपि न भूसुधियोरिति यण्निषेधः प्रसङ्गः । आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः । सुपीत्यनुवर्त्य सुपि परत एव यण्निषेधाच्च ॥ धात्वंश इति । अत्र रेफस्य द्वित्वं न, द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात् । सुद्द्युपास्य इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिको न बाध्यते तस्मादित्युत्तरस्य वाय्वृतुपित्रुषस इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात् । तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव । तच्च वेत्यतो रूपद्वयम् ॥ नादिनि ॥ स्त्रोष्वाक्रोशः प्रायेण प्रवर्तत इति स्त्रीलिङ्गमुदाहरति । पुत्रादिनीति । इह सुप्यजाताविति णिनिः ॥ तत्परे चेति । आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेपि पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः ॥ वा हतेति । द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वे वार्तिकमिदं नारम्भणीयमित्येके ॥ अन्ये तु हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव अनचि चेति द्वित्वं नान्येषामित्यादि नियमसंभवात् । तदर्थमारम्भणीयमेवेदमित्याहुः ॥ पुत्रहतीति । पुत्रो हतो यया सा अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीष् । एवं पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी ॥ अचो रहाभ्याम् ॥ अचः किम् । ह्नुते इत्यादौ नकारस्य मा भूत् ॥ हलो यमां यमि ॥ हलः किम् । न्याय्यम् । इह यकारादीनां यकारादौ परे यथासंभवमुदाहरणान्युच्यन्ते । सुद्द्युपास्यः, मध्वरिः । नच यणो मय इति मयः परस्य यस्य वस्य च द्वित्वे कृते अनेन लोपः । दुर्लभः । दुर्भुङ्क्ते । कुर्मः । अत्र तु अचो रहाभ्यामिति लस्य जस्य मस्य च द्वित्वे कृते लोपः प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः । अत्र अनचि चेति ङणो द्वित्वे सत्यनेन ङकारणकारनकाराणां लोपः ॥ लोपः स्याद्वेति । झयो ह इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः ॥ लोपारम्भफलं त्विति । आदित्यो देवता ॥ आदित्यशब्दात् दित्यदित्येति ण्यप्रत्यये यस्येति चेत्यकारलोपे अनेन च यलोपे आदित्यमित्येकयकारकं रूपं सिध्यति नान्यथा इति भावः ॥ न च आपत्यस्य च तद्धिते नातीत्यनेन यलोपे कृते एकयकारकं सिध्यतीति वाच्यम् । अदितौ जात आदित्य इत्यादिविवक्षायां तस्याप्रवृत्तेः ॥ यथासंख्यविज्ञानादिति । उक्तोदाहरणेषु लोपारम्भफलाभावाद्रेफस्य रेफे परत उदाहरणाभावाच्च यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तम् ॥ माहात्म्यमिति । अत्र मलोपो नेत्यर्थः । हलो यरां सवर्णे लोप इति तु न सूत्रितम् । मूर्धः शार्ङ्गमित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः ॥ एचः क्रमादिति ॥ नन्वत्रैव यथासंख्यसूत्रं वक्तुमुचितम् । प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमेपि लक्ष्यार्थ-

बोधात्पूर्वभावि शक्यार्थे ज्ञानमादाय यथासंख्यत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्। अन्यथा एचां क्रमेणायवायावो न सिध्येरन्॥ मैवम्। अन्तरतमत्वेनापि तत्सिद्धेः। तथाहि। एचः संध्यक्षराणि। ततश्च संवृताकारतालव्यस्य एकारस्य संवृताकारतालव्योऽय्, संवृताकारोष्ठ्यस्य तादृश एव अव्, एचोश्चोत्तरभूयस्त्वादैकारे इकारः अध्यर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्र एव। एवमौकारेप्युकारोऽध्यर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्रः। एवं च विवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य विवृताकारतालव्य आय्। विवृताकारोष्ठ्यस्य विवृताकारोष्ठ्य आव्॥ वान्तो यि प्रत्यये॥ यीति किम्। गोभ्याम्। नौभ्याम्॥ प्रत्यये किम्। गोयानम्॥ यकारादाविति। येन विधिरिति सूत्रस्यापवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते॥ ओदौतोरिति। पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णीतत्वादिति भावः॥ अध्वेति। भाषार्थमिदम्॥ गोर्यतौ लोकेपि वान्तादेशः स्यात्समुदायेन अध्वनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः॥ गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगमित्यमरः॥ निपातित इति। क्तिन्नन्तत्वेनेत्यर्थः। ननु गव्यं नाव्यमित्यत्र भत्वेनापदत्वाद्धलोपाभावेपि गव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादत आह। वान्त इत्यत्रेति। वकारो न लुप्यतइति। एवं च हलि सर्वेषामिति सूत्रे व्योरित्यनुवृत्तावपि वकारं परित्यज्य यस्य लोपः स्यादिति व्याख्यास्यमानं संगच्छते। एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव॥ पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम्। अत्र च पूर्वसूत्रमनुवर्तते एच इति च। तच्छब्देन यादिप्रत्ययः परामृश्यते योग्यत्वान्न तु संनिहितोपि धातुः। नहि स्वस्यैचः स्वयं निमित्तं भवति। एवकारस्त्विष्टतोवधारणार्थः। अन्यथा हि तन्निमित्तस्यैचो यदि भवति तर्हि धातोरेवेति विपरीतनियमः संभाव्येत। ततश्च बाभ्रव्य इत्यत्र न स्यात्। धातोस्त्वतन्निमित्तस्यापि स्यादोयत इत्यादौ, तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद् वान्तादेश इत्यादि॥ लव्यमिति। लुनातेरचो यत्, सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः॥ अवश्यलव्यमिति। ओरावश्यक इति ण्यत्। मयूरव्यंसकादयश्च इति समासः। लुम्पेदवश्यमः कृत्यइति मकारलोपः॥ लव्यमित्यादौ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमसूत्रमिदं व्यर्थमित्याक्षिपति। तन्निमित्तस्यैवेति किमिति॥ एकदेशाक्षेपेपि सूत्रस्यैवायमाक्षेपः पर्यवसन्नः॥ ओयत इति। आङ्पूर्वाद् वेञः कर्मणि लट् यगात्मनेपदे, यजादित्वात्संप्रसारणम्। पूर्वरूपम् अकृदिति दीर्घः। आद्गुणस्य परादिवद्भावेन धातोरेच्त्वेपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वं नास्तीति भावः॥ ओय-

त इति। वेञः कर्मणि लङ् यगादि प्राग्वत् । आडजादीनां आटश्चेति वृद्धिः ॥ चय्यमिति ॥ अकि लिङ् चेति चात्कृत्याः ॥ चेयमिति । अर्हे कृत्यतृचश्चेति यत् ॥ प्रकृत्यर्थायेति । प्रकृत्यर्थो द्रव्यविनियमः ॥ लोपः शाकल्यस्य ॥ वर्णपूर्वयोः किम्। दध्यत्र। मध्वत्र ॥ अशि पर इति। एतच्च 'भोभगो' इति सूत्रादनुवर्तते ॥ अशि किम्। वृक्षव् करोति। अत्र लोपो मा भूत् । न चात्र टिलोपस्य स्थातिवद्भावेन निर्वाहः। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यभ्युपगमात्। न चैवमपि हलि सर्वेषामिति नित्यं लोपः स्यादिति शङ्क्यम् । तत्र अशीत्यनुवर्त्य अशा हलो विशेषणात् । लोपो व्योर्वलीति लोपस्तु न शङ्कनीय एव। स्थानिवत्त्वान्नेति न पदान्तेति सूत्र एवोक्तत्वात् ॥ हर एहीति । ओमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तम् ॥ तन्निषेधादिति । न च स्थानिवत्त्वनिषेधेपि असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यणावादेशौ स्त एवेति वाच्यम् । पदद्वयाश्रयत्वेन तयोरेव बहिरङ्गत्वात् । 'नाजानन्तर्यें' इति निषेधाच्च ॥ उरण् रपरः॥ अनुवादे षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषाया अनुपस्थितावपि स्थानेग्रहणं ततोनुवर्ततइति आशयेनाह। तत्स्थाने योणिति । स्थानेन्तरतम इत्यतोपि स्थानेग्रहणमिहानुवर्तते । तेन प्रसङ्गावस्थायामेवाण् रपरो भवति । तदेतद्व्याचष्टे। रपरः सन्नेव प्रवर्तत इति ॥ उः किम्। ईद्यति, गेयम्, देयम् ॥ अण्किम्। रीङादीनां रपरत्वं मा भूत्। रीङृतः। मात्रीयति। रिङ् क्रियते ॥ आन्तरतम्यादिति । रेफशिरस्कस्य अरित्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः ॥ पक्षे द्वित्वमिति । ऋधेर्धस्येति भावः ॥ झरो झरि॥ हलो यमामित्यतो हल इत्यनुवर्तते तदाह। हलः परस्येति ॥ हलः किम्। प्रत्तम् ॥ झर इति किम्। शार्ङ्गम्॥ झरीति किम्। प्रियपञ्चाम्। अल्लोपोत्र पूर्वत्रासिद्धे स्थानिवन्न भवतीति चकारस्य ञकारे परे लोपः स्यात् ॥ सवर्ण इति किम्। तर्प्ता। सवर्णग्रहणसामर्थ्याद्यथासंख्यमत्र न भवति ॥ तेन शिण्ढीत्यत्र डस्य विकल्पेन लोपः सिध्यतीति दिक् ॥ लोपो वेति। झयो ह इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ असति लोप इति। द्वित्वाभावे इत्यनुषज्यन्ते ॥ द्वित्वलोपयोरसतोरित्यर्थः॥ त्रिधमिति। यणो मय इति लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्धमिति बोध्यम् ॥ वृद्धिरेचि ॥ पूर्वसूत्रादादित्यनुवर्तते तदाह। आदेचीति॥ कृष्णैकत्वमिति॥ कृष्णेति संबोधने पृथक् पदम्। एवं देवेत्यपि । इत्थं चात्र षष्ठीसमासत्वमभ्युपेत्य पूरणगुणेति निषेधमाशङ्क्य संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशेन गुणेन निषेधोनित्य इति केषांचिद् व्याख्यानं नात्यन्तावश्यकमिति बोध्यम् ॥ एत्येधत्यूठ्सु। अत्र एचीत्यनुवर्तते। तच्च एत्येधत्यो-

विशेषणं न तूठः। असंभवात्। आद्गुण इत्यत आदित्यनुवर्ततएवातो व्याचष्टे। अवर्णादेजाद्योरिति ॥ प्रष्ठौह इति। प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाट्। वहश्चेति ण्विः। ततः शसि 'वाह ऊठ्'। गुणापवादतया अनेन वृद्धिः ॥ प्रैदिधर्दिति। प्रपूर्वस्यैधतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपं, 'न माङ्योगे' इत्याडागमाभावः ॥ पुरस्तादिति। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनेत्यर्थः ॥ अक्षादिति। आदित्यनुवर्तते अचीति च। तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति। एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥ अक्षौहिणीति। ऊहः समूहः सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी। अक्षाणामूहिनीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम्। अक्षाणामित्यस्य ऊहशब्देन समासे तत इनौ तु अक्षोहिणीत्येव भवति। न तु तत्र वृद्धिः। अन्तरंगेण गुणेन बाधात्। अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन समासे चरितार्थत्वात्। यथोक्तं प्राक्। यद्यपवादोन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाध्यतइति ॥ स्वादीरेरिणोः। ईरेरिण्योरिति क्वाचित्कोऽपपाठः। स्वैरीति णिन्यन्तस्यास्त्रियां वृद्ध्यभावप्रसंगात् ॥ इरिन्ग्रहणस्य फलमाह। स्वेन इरितुमिति ॥ यदा त्वीर इति घञन्तेन स्वशब्दस्य समासे 'स्वादीरे' इति वृद्धौ कृतायां मत्वर्थीय इनिः। यदा वा मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तेन ईरिन्शब्देन स्वशब्दस्य समासः, तदापि तदेकदेश ईरशब्दोऽस्त्येवेति पृथगीरिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ स्वैरीति। सुप्यजाताविति णिनिः, उपपदसमासः ॥ स्वैरिणीति। ङीपः प्रागभागमीरिन्शब्दमादाय वृद्धिः। केचित्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयात्र वृद्धिरित्याहुः। तन्निष्फलमिति भावः ॥ नानर्थकस्येति। उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भावः ॥ प्रेष्य इति। एषसाहचर्यादेष्योप्यनव्ययं गृह्यते, तेन ण्यन्तादिषेः क्त्वो ल्यपि पररूपमेव, न तु वृद्धिः प्रेष्य गतः। लघूपधगुणमाशङ्क्याह। तयोर्दीर्घोपधत्वादिति ॥ प्रवत्सतरेति। इह केचिद्वत्सशब्दं वत्सरशब्दं च प्रक्षिपन्ति तद्भाष्यादावदृष्टत्वादुपेक्ष्यम् ॥ वत्सतरार्णमिति। तकारमकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि। रेफात्परस्य तु 'अचो रहाभ्यामिति द्वित्वे 'यणो मयः' इति वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे एकर्णं द्विर्णं त्रिणमिति द्वादश। खयः शर इति सकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः ॥ न चेह शरोचीति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः। तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्। अत एव खयः शर इति वार्तिकस्य 'वत्स्सरः' 'अप्स्सराः' इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम्। न च वदेः सरप्रत्यये परतश्चर्त्वे कृते तस्यासिद्धत्वात्सस्य खयः परत्वं नेति शङ्क्यम्। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइत्युक्तेः। अत एव मनोरमायां षट्त्सन्त इत्यत्र टकारात्परस्य सस्य द्वित्वं

स्वीकृतमिति दिक् ॥ उपसर्गादिति ॥ उपसर्गात्किम् । खट्वर्छति ॥ ऋति किम् । उपेतः । तपरकरणमुत्तरार्थम् । इह दीर्घऋकारादेर्धातोरसंभवेन व्यावर्त्याला-भात् ॥ धातौ किम् । उपर्कारः ॥ नन्वत्र उपेत्युपसर्ग एव न भवति क्रियायोग एवोपसर्गत्वात्, उपगत ऋकार इति विगृह्य क्रियायोगत्वसंपादनेपि यत्क्रिया-युक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति ऋकारं प्रति अनुपसर्ग एव, तथा चाकृतेपि धातुग्रहणे ऋकारादिधातावेव वृद्धिर्भविष्यत्युपसर्गेण धातोराक्षेपान्न त्वत्रेति चेत्सत्यम् । अत एव योगविभागेन पुनर्विधानार्थमित्यनुपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥ अन्तादिवच्च ॥ इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथासंख्यं चा-श्रीयते इत्यभिप्रेत्याह । पूर्वस्यान्तवदिति । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदम् । न चाल्विध्यर्थमिदमस्त्विति शङ्क्यम् । अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात् । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः ॥ न विसर्ग इति । एतच्च सुखार्त्त इत्यादावपि बोध्यम् ॥ सुब्धाताविति । सुबन्तावयवके इत्यर्थः सुबन्तस्य धातोरसंभवात् । यद्यपि ऋज गतावित्यादीनां क्विपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च संभवति, तथापि न तादृशेषु तपरत्वव्यावर्त्यत्वं प्रसिद्धं नामधातुष्वेव तत्संभवतीति त एवेह गृह्यन्ते इति भावः ॥ प्रार्षभीयतीति । 'शरोचि' इति वक्ष्यमाणेन द्वित्वनिषेधः ॥ एङि पररूपम् । 'एङ्ङि' इत्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थम् । रूपग्रहणं तु स्पष्टार्थम्, अमि पूर्ववदेङि पर इत्येव सिद्धेः ॥ प्रेजत इति । एजृ दीप्तौ, कम्पनार्थस्तु परस्मै-पदी । प्रेजति ॥ नियोगोवधारणमिति । निर्धारणमित्यर्थः । तदुक्तम् "अनवक्लृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः । एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेयं यदा भवेत्" इति ॥ अस्यार्थः अनवक्लृप्तौ अनिश्चये यदा एवकारो दृष्टः स पररूपस्य विषयः । यस्तु नियमे निर्धारणे यदा दृष्टः स वृद्धिविषय इति ॥ ये तु नियोगे त्वयैव गन्तव्येति प्राचो ग्रन्थे स्थितस्य प्रत्युदाहरणस्यानुगुणतया नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याचक्षते ॥ तेषां "यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं ममैव जन्मान्तरपातकानामिति लौकिकप्रयोगाः, 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' लङः शाकटायनस्यैवेत्यादिसौत्रप्रयोगाश्च न सिध्येयुः । उदाहृतवृत्तिश्लोकविरोधश्च स्यात् । अवधारणमिति व्याकुर्वतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥ अचोन्त्यादि टि ॥ अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनं तदाह । अचां मध्य इति । शकन्ध्वादिष्विति । शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः । अत एवाह । तच्च टेरिति । यदि तु आदित्यधिकारादका-रस्यैवेष्येत तर्हि मनीषा पतञ्जलिरिति न सिध्येत् ॥ केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः ॥ शकानां देशविशेषाणामन्धुः

कूपः शकन्धुः । कर्काणां राजविशेषाणामन्धुः कर्कन्धुः अटतीत्यटा, पचाद्यचि टाप् । कुलस्य अटा कुलटा, यदि तु कुलमटतीति विगृह्यते तदा कर्मण्यणि ङीपि कुलाटीति स्याद् ॥ ईष उञ्छे, ईष गत्यादिषु । आभ्यां गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये ईषा । मनसा ईषा मनीषा । हलस्य ईषा हलीषा ॥ ईषा लाङ्गलदण्डः ॥ पतन्तः अञ्जलयोऽस्मिन् पतञ्जलिः ॥ मार्तण्ड इति । पररूपेणामिन्न मृतण्ड इति सिद्धं, तत आण्यादिवृद्धिः । 'परामार्त्ताण्डमास्यत्' 'पुनर्मार्त्ताण्डमाभरत्' इत्यादिषु तु दीर्घश्छान्दस इति भावः ॥ केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः पूर्वोक्तवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ॥ ओत्वोष्ठयोः समासे वा । अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । नेह । वृषलसुतौष्ठव्रणस्तदिति ॥ शिवेहीति ॥ ननु शिव आ इहीत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते पश्चादाद्गुणे च सिद्धमिष्टं तत्किमाङ्ग्रहणेन ॥ सत्यम् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति दर्शनेन धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः स्यात् तन्मा भूदित्याङ्ग्रहणम् ॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ यद्यपि अतो गुणे इति पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्यातोग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यं, तथापि पूर्वसूत्रे अत इति तपरकरणाद्ध्रस्वाकारस्य ग्रहणमिह तु शब्दाधिकारपक्षाश्रयणाद् अच्छब्दस्य ग्रहणमिति व्याख्याने क्लेशः स्यादिति पुनरत्रातो ग्रहणं कृतम् ॥ अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे । ध्वनेरिति । अनुकरणस्येति । परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किंचित्साम्येन बोध्यम् । पररूपस्यास्य नित्यत्वेपि संहितायामविवक्षितायां तदभावादाह इतीति । पटत्इतीति, ॥ नाज्झलावित्यादि । अयं भावः, विधेयभेदे वाक्यभेदात्संभवन्त्यामेकवाक्यतायां तदयोगात् तुल्यास्यप्रयत्नमित्यस्य नाज्झलावित्यस्य च एकवाक्यत्वलाभाय अज्झल्मिन्नं तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यर्थोऽभ्युपेयते । अज्झल्भिन्नमित्यत्र परस्परनिरूपिततुल्यत्वविशिष्टास्यप्रयत्नकौ यावज्झलौ तदुभयभिन्नत्वं विवक्षितम् । तथा च यो ह्रस्वदीर्घाद्यात्मको वर्णो येन वर्णेन तादृशेन तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति । तथा येन हला तुल्यास्यप्रयत्नकं यद्धल् तन्मिथः सवर्णं स्यात् यश्च दीर्घप्लुतात्मको वर्णो येन हला तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयमपि मिथः सवर्णमित्यर्थः फलितः ॥ ततश्चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायामणुदित्सवर्णस्येति ग्राहकशास्त्रं प्रवर्तते, न तु ततः प्राक् । अतो नाज्झलावित्यनेन अक्षरसमाम्नायिकानामेव सावर्ण्यं व्युदस्यते, न तु सर्वेषाम् । तेनात्र दीर्घशकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेपि तद्वारणाय अकः सवर्णे इत्यत्राचीत्यनुवर्तनं युक्तमिति ॥ यदा तूष्मणामीषद्विवृतत्वं परिकल्प्य नाज्झलावि-

ति सूत्रं प्रत्याख्यायते, तदेह सवर्णसूत्रे अचीति नानुवर्तनीयम् ॥ हे पिपासो इत्यादौ गुरोरनृत इत्याकारस्य प्लुते कृते ततः परस्य सस्य इणः परत्वेन षत्वं स्यात्, नाज्झलावित्यत्राकारप्रश्लेषेण दीर्घहकारयोः सावर्ण्याभावेपि प्लुताकारस्य हकारसवर्णत्वेन इण्त्वादित्याशङ्क्य तत्समाधानार्थमाच अाश्चेति द्वन्द्वं कृत्वा सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र प्लुतोपि प्रश्लिष्यते इति क्लिष्टव्याख्यानमपि नाश्रयणीयम्। विश्वपाभिरित्यादौ ढत्वादेरप्यप्रसक्तेः ॥ स्वराणामूष्मणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादिति सुगमोयं पन्थाः ॥ अकोकीत्येवेति । अकोकि दीर्घ इत्येवेत्यर्थः । सुवचमिति । यथासंख्यसंबन्धेन दध्यत्रेत्यादावतिप्रसङ्गाभावात् ॥ ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तत्त्वाद् होतृऌकार इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारपरत्वमस्त्येवेत्यप्रसङ्गाभावादीकारश्चकारयोः सावर्ण्ये सत्यप्यचीत्यनुवर्तनं विनैव समीहितरूपसिद्धेश्चेति भावः ॥ ऋति ऋ वा ऌति ऌवेति वार्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा पठति । ऋति सवर्ण इत्यादि ॥ नन्वेवमकः सवर्णे इति सवर्णपदाकरणे वार्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । सूत्रे तु अकोकीति कर्तव्यमिति विपरीतगौरवात्कथमकोकीत्येव सुवचमित्युक्तमिति चेदत्राहुः । भाष्यकारैरेतद्वार्तिकद्वयस्य प्रत्याख्यानान्नास्त्येव गौरवमिति ॥ प्रत्याख्याने तूपपत्तिः ऌकारान्तेषु विचारयिष्यते ॥ वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । एतेन दीर्घे प्राप्ते ह्रस्वऋकारो ह्रस्वऌकारश्च विधीयतइति प्राचो व्याख्यानमाकरविरुद्धमिति ध्वनितम् ॥ एङः पदान्तात् ॥ अयवोरपवादः । ङसि ङसोश्चेत्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ केचित्तु पदान्तादित्येतदिहाप्यावश्यकमेवान्यथाऽपदान्तादपि स्यात् । ङसिङसोश्चेति सूत्रं तु सुप्संबन्धिन्यति परतः पूर्वरूपं चेन्ङसि ङसोरेवाति परे इति नियमार्थं स्यात् । तत्फलं तु हरयः, गुरवः, इः स्मृतो यैस्ते स्मृतय इत्यादौ पूर्वरूपाप्रवृत्तिरित्याहुः ॥ एङः किम् । दध्यत्र ॥ पदान्तात्किम् । चयनम् । लवनम् । अचिनवम् ॥ अति किम् । हरयिह । विष्णविह ॥ तपरः किम् । वायवायाहि ॥ सर्वत्र विभाषा ॥ यद्यपीह छन्दसीति न प्रकृतम्, तथापि यजुष्युर इत्यादिप्रक्रमात् छन्दस्येव संभाव्येत । अतः सर्वत्रेत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे, लोके वेदे चेति । इह एङ इत्यनुवर्त्य एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् । प्रकृतिभाव इति । एतच्च प्रकृत्यान्तः पादमिति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्त्या लभ्यते । नान्तः पादमिति पाठे तु सर्वत्र विभाषेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विभाषा निषिध्यते इत्यवधेयम् । निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याश-

येन पूर्वरूपमेव विकल्प्यतइति मनोरमायां स्थितम् ॥ अवङ् स्फोटायनस्य ॥ स्फोटायनं परायणं यस्य सः स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणः । तस्य स्फोटायनस्य । अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् । अगित्येव सूत्रयितुमुचितम् ॥ विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् ॥ अतीति निवृत्तमिति । अन्यथा गवेशः, गवोद्घ इत्यादि न सिध्येदिति भावः ॥ अचि पर इति । अचाचीत्यनुवर्तते । अतीति तु निवृत्तमित्यत्र व्याख्यानमेव शरणम् ॥ गवाक्ष इति । गवां किरणानामक्षीवेति विग्रहः । अक्ष्णोदर्शनादित्यच् समासान्तः वातायने रूढोयम् । पुंस्त्वं लोकात् ॥ इन्द्रे च ॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम् । इदं च सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । अन्यार्थं स्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैव इष्टसिद्धेरित्याहुः ॥ प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रादव्यवहितपूर्वः 'अथ प्रकृतिभावः' इति पाठो मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते स चापपाठ एव सर्वत्र विभाषागोरिति प्रकृतिभावस्य प्रागेवारब्धत्वादित्येके ॥ अन्ये तु अवङ् स्फोटायनस्य इन्द्रे चेति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणपठितमपि तद्बहिर्भूतमित्यवश्यं वक्तव्यं, ताभ्यां तदविधानात् । न च अवङ् सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गापवादरूपत्वात् तत्प्रकरणस्थत्वं सूपपादमित्यवङादेशानुवृत्त्यर्थं तदनन्तरं पठितस्य इन्द्रे चेति सूत्रस्यापीति वाच्यम् । पूर्वरूपापवादत्वस्यापि अवङ् सूत्रस्य सुवचत्वात् । एतत्प्रकरणपाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात् । एवं च स्वलेख्यप्रकृतिभावप्रकरणाद्बहिस्तत् सूत्रद्वयं लिखितं तदनुकूलत्वेन सर्वत्रविभाषेति सूत्रमपि तत्रैवेति स्थितस्य गतिर्बोध्येत्याहुः ॥ प्लुतप्रगृह्याः ॥ प्रकृतिभावं प्रति प्लुतो नासिद्धः, प्लुतमनूद्य प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात् । अचि किम् । जानु उ जानू । उञः प्रगृह्यत्वेपीह सवर्णदीर्घः ॥ अचीत्यनुवर्तमाने पुनरचिग्रहणमादेशनिमित्ते एवाचि प्रकृतिभावः । तेन इहाप्येकादेशः स्यादेव । जानु उ अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति । इह मय उञ इति पाक्षिके वकारे तु जान्वस्य रुजति ॥ एहि कृष्णेति । दूराद्धूते चेति प्लुतः । प्राचा तु कृष्ण३ एहि इति उदाहृतम् । तदसत् । वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् ॥ ह्रस्वसमुच्चितो मा भूदिति । अयं भावः । हरी ईशावित्यादौ प्लुतप्रगृह्या इत्येतत्सावकाशं, चक्रि अत्रेत्यत्र तु इकोसवर्णे इति । ततश्च हरी एतावित्यत्र परत्वाद् ह्रस्वसमुच्चितः स्यात् । नित्यग्रहणे तु कृते तत्सामर्थ्यात् परमपि बाधत इति । चक्र्यत्रेति । इह स्कोरिति कलोपो न, यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषया असिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ पार्श्वमि-

ति। पशूनां समूहः । पर्श्वा णस् वक्तव्यः इति णस् श्रोर्गुण्स्तु न भिति चेति पदत्वस्य भत्वापवादत्वात् ॥ ऋत्यकः ॥ ब्रह्म ऋषिरिति । ननु ऋत्यस्येत्येव सूत्रमस्तु । दधि ऋच्छतीत्यादौ इकोसवर्णे इत्यनेनैव प्रकृतिभावः सिद्धः । मैवम् । होतृऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् ॥ एतेन अकोसवर्णे इत्येवमेव सूत्रमस्त्विति शङ्काया निरवकाश एव, उक्तदोषा निहृत्तेः । सप्तऋषीणामित्यत्र न समासे इति निषेधापत्तेश्च । न समासे इति निषेधवार्तिकं हि इकोसवर्णे इति सूत्र एव, न तु ऋत्यक इत्यत्रेति सिद्धान्तः । अत एवाह । समासेप्ययमिति । एवं च ऋत्यवर्णयोरिति पूर्वोक्तो निर्देशः संगच्छते ॥ प्रत्यभिवादे ॥ इह प्रत्यभिवादशब्देन आशीर्वचनमुच्यते ॥ अशूद्रे किम् । अभिवादये तुषजकोहम् । भो आयुष्मानेधि तुषजक । आयुष्मानेधीति । अस्तेः सेर्हिः । घ्वसोरिति एत्वम् हुझल्भ्यो हेर्धिः श्नसोरल्लोपः ॥ नामगोत्रं वेति । गोत्रस्योदाहरणम् । अभिवादये गार्ग्योहम् । भो आयुष्मानेधि गार्ग्या ३ इत्यूह्यम् ॥ दूराद्धूते च ॥ हूतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह । दूरात्संबोधन इति । उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति । सक्तून् पिबेत्यादि ॥ गुरोरनृतः ॥ अनन्त्यस्यापीति । अत्र वदन्ति । यद्यप्यन्त्यस्य गुरोः प्लुतार्थोपिशब्द इति व्याख्यायेत तर्हि गुरुस्थानिकप्लुतानामेव पर्यायता स्यात्तथा च दूराद्धूत इति लक्षणान्तरेण लघोष्टेः स्थाने विहितेन प्लुतेन सह युगपत् प्रयोगः प्रसज्येत । तस्मादपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्यं टेरिति प्रकृतत्वादिति ॥ देश्वदत्तेति । वाक्यत्वसंपत्तये अस्यादिरेहीति शब्दो बोध्यः ॥ एवमग्रेपि । सर्वः प्लुतो विकल्प्यत इति । एतेन 'द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव । पुत्रेति' इति भागवतं व्याख्यातम् । प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् ॥ आर्षप्रयोग इति श्रीधराचार्योक्तिस्तु नादर्तव्या, विस्तरस्त्वत्र त्वमनोरमायामनुसंधेयः॥ यणादिकं करोतीति । अत्र नव्याः । यद्येवमग्नी इति विष्णू इति इत्यत्र प्रगृह्याश्रय प्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादनेन यणादिकार्यं स्यात्, ततश्च वत्करणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात्, तस्मात् प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थ इति प्राचां व्याख्यैव ज्यायसी । एवं च इको यणचीत्यत्र इग्ग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कापि नास्ति । तथा हि । तत्रेग्ग्रहणाभावेपि 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' दीर्घादित्यतो ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्या तयोर्यण्विधानान्न व्यञ्जनस्य भविष्यति । प्लुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव भवितव्यमेव । अयादयोपवादाः हरय इत्यादौ । उपेन्द्रः कृष्णैकत्वमित्यादौ तु 'आद्गुणः' वृद्धिरेचीति बाधके भविष्यतः ॥ यथा सत्यपि इग्ग्रहणे श्रीशइ-

त्यादौ सवर्णदीर्घत्वं बाधकम् । अतो नार्थ इग्ग्रहणेन ॥ तथापि एहि करभोरु इति सुतनू इति चिनुही अत्रेत्यादौ अप्लुतवदुपस्थिते ई चाक्रवर्मणस्येति प्रकृतिभावनिषेधेपि आभ्यां यणादिकार्याविधानात् प्लुतस्यास्य यण् न स्यात् । ह्रस्वदीर्घपदाननुवृत्तौ तु व्यञ्जनस्य स्यात् । तस्मादिग्ग्रहणं व्यर्थमिति न शक्यते शङ्कितुमित्याहुः ॥ अन्ये त्विग्ग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः । इको यणेव क्वचिद्यथा स्यात् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूत् । किंचान्यत् प्राप्नोति इकोसवर्णे इति शाकलम् । एवं च यदुक्तं न समासे सितिचेति तदनेन संगृहीतं भवतीति ॥ चिनुहीति । चिन्विति लोडन्तम् । हीत्यव्ययम् । अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरित्यनेन प्लुतः ॥ उभयत्र विभाषेयमिति । इति शब्दे परतः पूर्वेण प्राप्ते अन्यत्राप्राप्ते चारम्भादिति भावः ॥ ईदूदेदन्तमिति ॥ अत्र विशेषणेन तदन्तविध्याश्रयणं किम् । पचेते इमाविति यथा स्यात् । हरी विष्णू इत्यादिष्वेकादेशस्य परादिवद्भावाश्रयेण इकारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेद्रूपं द्विवचनमित्युक्तेपि प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् ॥ द्विवचनमिति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति सुप्तिङन्तमित्यन्तग्रहणाज्ज्ञापकात्तेन कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति सिद्धम् । द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति व्याकुर्वतः प्राचस्तु नेदं सिध्येत् ॥ हरी एताविति । इह ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावो न प्लुतप्रगृह्या इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् ॥ अत्र वृत्तिकारेण मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसीव जंपतीवेत्युदाहृतम् । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटादयः । एवं स्थिते मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगं समर्थयते । इवार्थे इति ॥ वशब्द इत्यादि । वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययमिति मेदिनी । 'व वा यथा तथैवैवं साम्ये' इत्यमरः । कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानीत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः ॥ अदसो मात् ॥ इह एकारो नानुवर्तते, असंभवादित्यभिप्रेत्याह । ईदूताविति ॥ अदसः किम् । शम्यत्र, वाम्यत्र ॥ ननूकारानुवृत्तिर्व्यर्था स्त्रियां फले वा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः सुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वादत आह । रामकृष्णाविति । पुंसि पूर्वेण न सिध्यत्यौकारान्तत्वादिति भावः ॥ अदसो मादिति सूत्रं प्रति मुत्वमोत्वं च नासिद्धम्, आरम्भसामर्थ्यात् ॥ अमुकेचेति ॥ स्त्रीलिङ्गद्विवचनस्य तु प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभाव एव । अमुके अत्र ॥ एकारोप्यनुवर्ततेति । तथा च एकाराननुवृत्तितात्पर्यग्राहकफलकं माद्ग्रहणमिति भावः ॥ शे ॥ छान्दसमपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तमित्याहुः ॥ अस्मे इति । अस्मभ्यमित्यर्थः, 'सुपां सु-

लुग्' इति भ्यसः शे आदेशः। शेषे लोपः ॥ निपात एकाः ॥ निपातः किम्। अततेर्डः। अः। हे अ आगच्छ। हे आगच्छ। अत्र प्रगृह्यसंज्ञा मा भूत् ॥ एकग्रहणाभावे येन विधिरिति सूत्रात्तदन्तलाभे प्रेदमित्यत्र स्यादत उक्तमेकेति। 'एकाज्' इति तु न बहुव्रीहिः, उक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। अतः पूर्वकालैकेति कर्मधारय एव ॥ ननु निपातोऽजनाङित्युक्ते हलन्तस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावादजन्ते प्राप्ते अज्ग्रहणसामर्थ्यादज्रूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वसिद्धेः किमेकग्रहणेन। न च पुरोस्तीत्यादौ हलन्त्यस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावात् अतो रोरिति रोरुत्वे न स्यादतोज्ग्रहणसामर्थ्यमुपक्षीणमित्येकग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम्। प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धतया रेफान्तस्यैतस्य प्रगृह्यसंज्ञाभावेन दोषाप्रसक्तेः। न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावादुत्वाभावप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यम्। प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः। सकारान्तस्य तु न किंचिदपि सिद्धकाण्डस्थप्रयोजनं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत। न चाज्ग्रहणसामर्थ्यादजन्तस्यैव प्रपराऽपेत्यादिनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यान्न त्वज्रूपनिपातस्येति वैपरीत्यशङ्कानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यम्। अनाङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः व्याहरति मृगः इत्यादिनिर्देशविरोधाच्चोक्तशङ्काया अप्रवृत्तेः। किं च निपातोऽजनाङित्युक्तेप्यनाङिति प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशेषणत्वाभ्युपगमात्तदन्तविध्यप्रवृत्त्या निपातरूपो योच् स प्रगृह्य इत्यर्थलाभादज्रूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धमिति नास्त्येव प्रयोजनमेकग्रहणस्य ॥ नन्वेवमपि समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेव। अन्यथा अ इ उ अपेहीत्यत्रेकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु पूर्वयोरिति चेन्न ॥ अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिराससंभवात्समुदायसंज्ञया अवयवानामननुग्रहेणैकाज्द्विर्वचनन्यायस्याप्यप्रवृत्तेः। एकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाग्रहणाच्च। अत्राहुर्भाष्यकाराः। अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति 'वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते किं तु जातिरेव निर्दिश्यते' इति। तेन हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वात् दम्भ इत्वे धिप्सतीत्यादि सिद्धम्। हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु योचेकः समीपे हल् नकारो न ततः परः सन् यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविक्समीप इति कित्त्वं न स्यात् ततश्च नलोपो न स्यात्। वस्तुतस्तु अपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकाज्ग्रहणं त्यक्तुं

ग्राह्यम् । अत एव मनोरमायामनाङिति पर्युदासादेवाञ्रूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहैव कृतमिति निपातग्रहणस्यैव प्रयोजनमुक्तं न त्वेकाज्ग्रहणस्य ॥ अत्र नव्याः । यदुक्तं मनोरमायामनाङिति पर्युदासादित्यादि तच्चिन्त्यम् । ओत्सूत्रे भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वात् । न च लक्ष्यभेदाभावात्प्रौढिवादमात्रं भाष्यमिति वाच्यम् । अस्मादेव भाष्यवचनाल्लक्ष्यभेदोऽप्यस्तीति सुवचत्वात् । तथाहि । अततेर्डः अः, अकारो वासुदेवः स्यादिति विचनाद्रूढिशब्दो वा । अनेन अशब्देन सह आङ्मर्यादाभिविध्योरिति आङोऽव्ययीभावे सवर्णदीर्घे अव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वे सोरम्यमि पूर्वे च कृते अमितिरूपं भाष्यकृत्संमतम् । तथा इणो निष्ठायामितः, वेञस्तु निष्ठायां संप्रसारणे उतः अम् इतः, एतः, अम् उतः ओत इत्यासमुद्रक्षितिवत्समासे रूपं च तत्संमतम् । तत्र पर्युदासपक्षे अमि पूर्वो गुणश्च न सिध्यति । अशब्दस्याङ्भिन्नत्वात्स्थानिवद्भावेन निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रये तु सिध्यति तस्याङ्त्वेन प्रगृह्यत्वनिषेधात् । न चैतादृशप्रयोगोऽप्रामाणिक इति वक्तुं युक्तम् । प्रकृतभाष्यस्यात्र प्रमाणत्वात् । अन्यथा हि भाष्यकारेङ्गितमात्रावलम्बनेन तत्र तत्र प्राचां ग्रन्थानामधिक्षेपाय भवतां प्रवृत्तयो व्याहन्येरन्नित्याद्याहुः ॥ आङ्वर्ज इति । प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येतदुत्तरमिदं द्रष्टव्यम् । वर्ज्यत इति वर्जः वृजेर्ण्यन्तात्कर्मणि घञ् वर्जनीय इत्यर्थः । आङो न भवतीति यावत् ॥ आ एवमिति । पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वद्योतकोयमाकारः, पूर्वमित्थं नामंस्थाः इदानीं त्वेवं मन्यस इत्यर्थः ॥ आ एवं किलेति । स्मरणद्योतकोयमाकारः ॥ वाक्यस्मरणयोरित्यादि । अत्रायमाशयः । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् इति भाष्यस्याङिल्लक्षण एव तात्पर्यं लाघवात् । अन्यस्य ङित्वं त्वर्थसिद्धम् । ईषदर्थे इत्यादिस्त्वेकदेशानुवादः । एवं च अभ्र आँ अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वात् आङोऽनुनासिकश्छन्दसीति प्रवर्तत इति ॥ ओत् ॥ निपात इति किम् । देवोसि, वायवायाहि ॥ संबुद्धौ ॥ ऋषिर्वेदः तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह । अवैदिक इति । संबुद्धौ किम् । अहो इति । अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत् । न च ओदिति सूत्रस्य निरवकाशत्वं शङ्क्यम् । अहो ईशा इत्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । इताविति किम् । पटोत्र ॥ ऊञः ॥ निपात एकाजिति नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् । शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चात्रानुवर्तते । तदाह ।

इतौ वा प्रागुक्तमिति । इह उञ ऊँ इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातम् । एकसूत्रत्वे तु उञ इतौ ऊँ शाकल्यस्येत्यर्थात् उँ इतीत्येव रूपं शाकल्यमते सिध्यति । अन्येषां तु मते नित्यं प्रगृह्य इति उइतीत्येव रूपं सिध्यति, वितीतिरूपं न सिध्यत्येवेति ज्ञेयम् ॥ ऊँ ॥ अनुनासिक इति । तेनास्मिन् परे यरोनुनासिके इति विकल्पः । यद्देतनूँ इति पठन्ति यद्देतद्ूँ इति वा एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणम् । अन्यथा यरो अम्यनुनासिको वेत्येवावच्यत् । यरो अमि अम्वेत्येवावच्यदित्युक्तौ तु यथासंख्यप्रहत्या अम्मयं तन्नेत्यादिसिद्धावपि चिन्मयं एतन्मुरारिति न सिध्येत् । कृम्भेजन्तः ङसुण्नित्यमित्यादि निर्देशाश्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवम् । वस्तुतस्तु यरोनुनासिके अम्वेत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याहुः ॥ प्रगृह्यमित्यनुवर्त्तनादाह । प्रगृह्यश्चेति । ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धौ किमनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः । प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरप्युञोरादेशापत्तौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादिष्टसिद्धावपि अप्रगृह्यादेशस्यानुनासिको वकारः स्यात्तद्वारणाय प्रगृह्यत्वाश्रयणमिति । आदेशस्यास्य स्थानिवत्त्वे नोञ्त्वादुञ इति प्रगृह्यत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं तदाश्रयणमित्यन्ये । यदि तु प्रगृह्यमित्यस्य स्थानिविशेषणत्वं स्वीकृत्य प्रगृह्यस्योञः ऊँ इत्ययमादेश इति व्याख्यायते, तदा दीर्घानुनासिकोक्तिवत्प्रगृह्यश्चेत्युक्तिरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यम् । ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते, तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्ततश्च विति ऊँ इति एते द्वे रूपे स्यातां, तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणि रूपाणि सिध्यन्तीति कैयटस्तदाह । अयमादेशो वा स्यादिति ॥ वस्यासिद्धत्वादिति । अत एवेदं वत्वं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि इको यण् इत्यनन्तरं मय उञो वेत्येवावक्ष्यत् यणं चान्ववर्तयिष्यत् ॥ ईदूतौ च ॥ ईदूताविति किम् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्नाभवाति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुगित्यादिना डा आदेशः । पदकारैः प्रगृह्यत्वेषु इतिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेन इहापि पदकाले इति शब्दप्रयोगप्रसङ्गः स चानिष्ट इति बोध्यम् । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या, मत्या, सुष्टुत्या, इति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे ईकारः । ततः अकः सवर्णे दीर्घ इत्येकादेशः । न त्विह सुपां सुलुगिति लुग् ह्रस्वश्रवणापत्तेः ॥ सोमो गौरी इति । वातप्रमी अत्र यथी अस्त इत्याद्युदाहरणे सत्यप्युकारान्तस्य लौकिकोदाहरणाभावाद् उभयोरपि वेद एवोदाहरणमुक्तम् ॥ मामकी तनू इति । यद्यप्यत्र संहितायां प्रगृह्यप्रयोजनं नास्ति, तथापि मामकी इति तनू इति इति पदकाले त-

दस्त्येव, स्वायां तनू ऋक्त्वेनाधमानामित्यत्र संहिताकालेप्यस्ति, तथापि ऋत्यक इति पाक्षिकप्रकृतिभावेनाप्येतत्सिद्धं छन्दसि रूपान्तरस्यापादयितुमशक्यत्वादिति बोध्यम् ॥ सप्तम्या लुगिति । यदि धीत्यादाविव विभक्तेः पूर्वसवर्णे कृते सवर्णदीर्घ एकादेश इति व्याख्यायते । तदा एकादेशं बाधित्वा परत्वादाङ्त्वाच्च आण्नद्याः इत्याट् ङेराम च स्यादिति भावः ॥ अर्थग्रहणं किमिति । वाप्यश्व इत्यादावपि सप्तम्यर्थोस्त्येवेति नार्थोर्थग्रहणेनेति प्रश्नः ॥ अर्थान्तरोपसंक्रान्त इति । वाप्यश्व इत्यत्र यो वापीशब्दः स तु वाप्यधिकरणद्रव्ये उपसंक्रान्तः, सोमो गौरी इत्यत्र गौरीशब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः न तु तदधिकरणद्रव्ये वृत्त्यभावादिति भेदः ॥ अणोप्रगृह्यस्य ॥ अण इति किम् । कर्तृ हर्तृ ॥ अच्संधिरिति । कुत्वं सुत्वं चात्र न कृतं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अत एवानुस्वारस्याप्यच्त्वादित्यादिनिर्देशोप्युपपन्नः ॥

इति तत्त्वबोधिन्यामच्संधिः ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रं पुंस्त्वम् । एवं श्चुः ष्टुरित्यपि बोध्यम् । श्चुनेति । सह युक्त इति सूत्रे विनापि तद्योगं तृतीयेति वक्ष्यमाणत्वात्तृतीया ॥ योगे इति । एतदध्याहारलभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यम् । निमित्तकार्यिणोर्न शादिति ज्ञापकात् । यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तं स्थानेन्तरतम इत्यनेनापि इष्टसिद्धेर्नात्यन्तावश्यकत्वात् । हरिश्शेत इति । वा शरीति पाक्षिकत्वाद्विसर्जनीयस्य सस्तस्य शेन योगे शः, चवर्गयोगे रामश्चिनोति, तवर्गस्य तु चवर्गयोगे सच्चिदित्यादि, शेन योगे तु तच्छिव इत्याद्युदाहरिष्यति ॥ शात् ॥ नेति तोरिति चानुवर्तते तदाह । तवर्गस्येत्यादि । जश्त्वमित्यादिव्याख्यानिर्देशे निःसंदिग्धत्वेन बोधनाय प्रश्नेति षत्वं जश्त्वं च न कृतं तथा श्चुत्वमपि न कृतमिति परिहारसंभवाद्वर्गान्त्यमेवोदाहरति ॥ विश्नः प्रश्न इति । विच्छ गतौ, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्, यजयाचेत्यादिना नङ् । च्छ्वोः शूडिति छस्य शत्वम् । नङो ङित्वाद्गुणाभावः । प्रच्छेस्तु प्रश्ने चासन्नेति निर्देशात्संप्रसारणाभावः ॥ ननु ञमङणनानां नासिकास्थानाधिक्याद्वर्गेष्वाद्यैश्चतुर्भिः सह तुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात् स्तोः श्चुनेति तुशब्देन नकारो न गृह्यते किं तु स्ववर्गाद्यास्चत्वार एवेति । विश्नः प्रश्न इत्यत्र श्चुत्वाप्रसक्तेः किमनेन निषेधेनेति चेदत्राहुः । शादिति निषेधाल्लिङ्गादेव तुल्यास्यप्रयत्नमित्यास्यग्रहणेन नासिकास्थानभिन्नं ताल्वादिस्थानं गृह्यते तत्स्थानं तु तुशब्देन पञ्चमस्यापि ग्रहणात् श्चुत्वप्रसक्तौ निषेधोऽयमावश्यकः । एवं च तोर्लीति तुशब्देन न-

कारस्यापि ग्रहणाद् विद्वाँल्लिखति इत्यादि सिध्यति ॥ न च निमित्तकार्यिणो- र्यथासंख्यनिरासज्ञापकमित्युक्तत्वात्तेनैव चार्थवत्त्वे कथमुक्तार्थे ज्ञापकं भवेदिति वाच्यम् । तुशब्देन नकारग्रहणे सिद्धे हि यथासंख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीयेत्यु- भयज्ञापने बाधकाभावात् ॥ नापि तुल्यास्यमित्यत्र यत्किंचित्स्थानतुल्यत्वविव- क्षायां वर्गेषु पञ्चापि वर्णाः परस्परं सवर्णा भवेयुरित्युक्तोदाहरणे खुत्वप्रसक्तौ शा- दित्यारम्भ आवश्यक इत्येतज्ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यम् । तथा हि स- ति ञमङणनानां परस्परसावर्ण्यापत्त्या त्वं नयसीत्यादौ अनुस्वारस्य ययि परस- वर्णः वा पदान्तस्येत्यनुस्वारस्य ञादयोपि स्युः । तात्वादिस्थानसाम्याभावेपि नासिकारूपस्य यत्किंचित्स्थानस्य तुल्यत्वात् ॥ नापि तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्व- मिति व्याख्यायां ञादीनां परस्परसावर्ण्यं न भवेत्, तेषां नासिकास्थानसाम्येपि ताल्वादिस्थानसाम्याभावेन न्यूनस्थानकत्वात्, ततश्च त्वं नयसीत्यादिषु नाति- प्रसङ्गः, स्ववर्गाद्यैः सह तु ञादीनां सावर्ण्यं स्यादेव । नासिकास्थानाधिक्येपि त- दन्यूनस्थानकत्वात्तेषामिति विद्वाँल्लिखतीत्यादीष्टं सिध्यति, वर्गाद्यानां तु नासि- कास्थानाभावे न्यूनस्थानकत्वात्पञ्चमेन च सावर्ण्याभावेपि न क्षतिरिति ज्ञाप- काश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । हे गौरि एहीत्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेः । इकोसवर्णे इति शाकलप्रकृतिभावानापत्तेश्च । इकारान्यूनस्थानकत्वेन तत्सवर्ण- कत्वादेकारस्य । स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योपि विवृतावे- ङौ ताभ्यामैचौ ततोपि च इति वचनात्प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावमभ्युपगम्योक्ता- निष्टवारणेपि तद्वस्तु तद्वस्त्रमित्यत्र तोर्लि इति परसवर्णविधिना दकारस्य वका- रापत्तेः । वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्येपि दन्तस्थानसाम्येन लकारान्यूनस्थानकत्वा- त् । यदि तु वकारस्य दन्तोष्ठमिति समाहारनिर्देशाद् ओष्ठस्थानदन्तस्थानभि- न्नमेव दन्तोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात्तद्वस्त्वित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति ब्रूषे, तर्हि लुग्वा दुहेत्यादिना दन्त्ये तङि विधीयमानो यः क्सस्तस्य लुक् अदुग्ध्वमित्यत्र न स्यात्, किं तु अदुग्धेत्यादावेव स्यात् । तथा पिपूर्तेः पिपुरती- त्यादौ विधीयमानमुदोष्ठ्यपूर्वस्य इत्युत्वं सुस्वूर्षतीत्यादौ न स्यादुक्तरीत्या वकार- स्यौष्ठ्यत्वाभावात् ॥ न च वस्यौष्ठ्यत्वे दन्त्यत्वे च सति सेक्सृपिति षोपदेशलक्षणे स्विदादीनां पृथग्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् तेषामपि दन्त्यान्तसादित्वादिति भ्रमितव्य- म् । दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोपीत्यादेर्मूल एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ये तु पाणिनिशिक्षायां यमानुस्वारयोरेव नासिकास्थानत्वकथनादन्येषां स्थानं नासि- का न भवति किं त्वनुनासिकत्वं गुण एव । नासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्व-

मात्रेण नासिकास्थानत्वकथने त्वकारादीनामप्युक्तरीत्या नासिकास्थानमिति स्थाननिरूपणे तेषां तदकथनान्न्यूनतेत्यादि वदन्ति ॥ तेषामत्रोक्तज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिः ॥ अन्ये त्वकारादीनां नासिकया सर्वदानुच्चारणादनुनासिकत्वं गुणः सत्वे निविशतेऽपैति इत्यादिलक्षणलक्षितत्वात् । अमङणनानां त्वनुनासिकत्वं नापैति सर्वदैव उच्चारणादिति न गुणः किं तु यमानुस्वारयोरिव स्थानमेव नासिकेति स्थाननिरूपणे अमङणनानां नासिका चेत्युक्तं नत्वकारादीनां नासिका चेति ॥ यत्तूक्तम्, तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां तद्धस्त्वित्यादौ तोर्लि इति दकारस्य वकारप्रसङ्ग इति ॥ तदापाततः । तोर्लीत्यत्र लकारद्वयनिर्देश इति स्वीकृत्य लकाररूपे लकारे परे परसवर्ण इति व्याख्यायामुक्तदोषाप्रसक्तेरित्याहुः ॥ ष्टुना ष्टुः ॥ इहापि कार्यनिमित्तयोर्यथासंख्यं न तोः षीति ज्ञापकात् ॥ सर्पिष्टममिति । ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति षत्वम् ॥ यरो ॥ पदान्तस्येति किम् । वेद्मि । स्तभ्नाति ॥ स्पर्शे चरितार्थ इति । प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेणेदमुक्तम् । कमल् मुरारिः, वृक्षव् नेता इत्यादौ लकारवकारयोरनुनासिकप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । स्पर्शस्यैवेष्यते इति प्राचीनग्रन्थानुरोधेन स्पर्शभिन्नेषु अनुनासिकविधिर्न प्रवर्तते अनभिधानादिति वा योज्यम् ॥ रेफे न प्रवर्तत इति । यद्यपि व्यक्तिः पदार्थ इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदाद् अस्यां व्यक्तौ लक्षणस्याचरितार्थत्वाद्रेफेपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैव, तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिपक्षमाश्रित्येदमुक्तम् ॥ दकारनिपातनादिति । ननु यवादिगणे ककुदित्येव पठ्यते न तु ककुद्मन्त इति मतुब्विशिष्टम् । तथा च यरोऽनुनासिको दुर्वारः । न च यरोनुनासिकप्रवृत्तौ झयन्तत्वाभावेन झय इति मतुपो मकारस्य वत्वाप्रसक्त्या यवादिगणे ककुदिति पाठो निरर्थकः स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन झयन्तत्वानपायात् । गणे तत्पाठस्य सार्थक्यादिति चेदत्राहुः । यद्यत्र ककुद्दकारस्य वकार इष्टः स्यात्तर्हि गणे ककुनित्येव पठेन्न तु ककुदिति । मतुपः प्रकृतिभूतककुच्छब्दस्य नान्तत्वनिपातनेपि अन्यत्र दकारान्तप्रयोगस्य निर्बाधत्वात्तस्माद्यरोनुनासिकोत्र न प्रवर्तते इति ॥ अन्ये त्वाहुः । यचि भं तसौ मत्वर्थे इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यं, तसाविति द्विवचननिर्देशस्तु दतयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा इतरेतरयोगद्वन्द्वे कृते समुपपद्यतइति ॥ उदः स्था ॥ अनुस्वारस्य ययि इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्यभिप्रेत्याह । पूर्वसवर्णः स्यादिति ॥ शश्छोटि ॥ इह पदान्तादित्यनुवर्त्य पदा-

न्ताज्भय इति व्याख्येयं, तेनेह न, मध्वश्चोतन्त्यभितो विरप्शम् । विपूर्वाद्रपेरौणादिकः शः ॥ त्वममीति । शम्छोटीति सूत्रं शम्छोमि इति पठनीयमित्यर्थः ॥ तच्छ्लोकेनेति । तच्छ्मश्रुणेत्याद्यप्युदाहर्तव्यम् ॥ मोनु ॥ हलि सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते पदस्येति च तदाह । मान्तस्येत्यादि । हलि किम् । त्वमत्र किमत्र ॥ नश्चापदान्तस्य ॥ अपदान्तस्य किम् । राजन् पाहि ॥ आक्रंस्यत इति । आङ उद्गमने इति तङ् । स्नुक्रमोरिति नेट् ॥ अनुस्वारस्य ॥ अत्र ययीति स्पष्टार्थम् । अचि परे अनुस्वाराभावात् । शलि तु परसवर्णोनुस्वारान्तरतमो न संभवतीति कुण्ड रथेनेत्यत्रेव दंशनमित्यादावपि परसवर्णविध्यप्रवृत्तेः । सूत्रकारमते तदावश्यकमेव । अन्यथा दंशनमित्यादावनुस्वारान्तरतमः परसवर्णोनुनासिक ईकारः स्यात् । ईकारशकारयोस्तन्मते सावर्ण्यस्य सत्वात् । तथा कुण्ड शेते इत्यादावनुस्वारस्य वा पदान्तस्येति स्यादिति ॥ अङ्कित इति । अङ्क पदे लक्षणे च इति चुरादिण्यन्तात् क्तः । निष्ठायां सेटीति णिलोपः । परसवर्णेन ङः । अकि लक्षणे इत्यस्माद्वा क्तः । नुमोनुस्वारे परसवर्णेन ङः ॥ अञ्चित इति । अञ्चेः पूजायामिति निष्ठायामिट् । नाञ्चेरिति नलोपनिषेधः ॥ कुण्ठित इति । कुठि प्रतिघाते क्तः । नुमोनुस्वारे परसवर्णेन णः ॥ शान्त इति । शम उपशमे क्तः । वा दान्तशान्त इति निपातनादिडभावः । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन नकारः ॥ गुम्फित इति । गुम्फ ग्रन्थे क्तः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन मः ॥ मो राजि समः क्वौ ॥ राजीति किम् । संपत् ॥ सम इति किम् । इदं राट् ॥ क्वाविति किम् संराजितुं, संराजितव्यम् ॥ मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं तदाह । म एव स्यादिति ॥ सम्राडिति ॥ राजृ दीप्तौ । संपूर्वादस्मात् सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । व्रश्चादिना षत्वं जश्त्वचर्त्वे ॥ हे मपरे वा ॥ मपर इति बहुव्रीहिः ॥ यवलेति । यवलाः परा यस्माद्यवलपरस्तस्मिन्हकारे परे मस्य यवला भवन्तीत्यर्थः ॥ यथासंख्यमनुदेशः ॥ अनु दिश्यत इति अनुदेशः । पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः । समानामिति संबन्धे षष्ठी । तदाह । समसंबन्धी विधिरिति । समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तं, तथा हि सति यत्रोद्देशिषु समेषु समानां विधानं पाघ्रादिषु पिबादीनां प्रश्चादीनां तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात् । इष्यते तु अनुवाद्ययोरपि यथासंख्यत्वम् । समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रह इत्यत्र यथा ॥ समानामिति किम् । लक्षणेत्थंभूता इत्यत्र लक्षणादयश्चत्वारोर्थाः प्रत्यादयस्तु त्रयः, तत्र सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ॥ नपरे ॥ अयमपि बहुव्री-

ह्रिरेव। हे इति अनुवर्तते तदाह। नपरे हकारे इति ॥ ङ्णोः ॥ चयो द्वितीया इति। एतच्च नादिन्याक्रोशे इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। अत एव मनोरमायां डः सीति सूत्रे तुडित्युच्यमाने चयो द्वितीया इति पक्षे थकारापत्तिरुक्ता। यदि तु ङ्णोः इति सूत्रस्थं स्यात्। तर्हि तुडित्येव सुवचं स्यात्। तुटोऽसिद्धत्वेन चयो द्वितीया इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥ पौष्करसादेरिति। पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत्। तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः। बाह्वादित्वादिञ् अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ डः सि धुट् ॥ उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वादित्यभिप्रेत्याह। सस्येति। सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः॥ षट्त्सन्त इति। धुटश्चर्त्वेन तकारः। चयो द्वितीया इति तस्य थो न, चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। अत एव धुडभावे षट्सन्त इत्यत्र टस्य ठो न भवति ॥ नन्वेवमपि डः सि धुग् इति धुग्विधीयतां डकारस्य सकारे परे धुगिति व्याख्यानसंभवात् किमनेन धुटः परादित्वाऽभ्युपगमेन ॥ नैवम्। पूर्वान्तत्वे तु न पदान्ताट्टोरनाम् इति निषेधाप्रवृत्त्या धकारस्य ष्टुत्वप्रसङ्गात्। अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः। डस्य तुकि ष्टुत्वे त्वस्य तस्यासिद्धत्वेन चयो द्वितीयेत्यस्यापि प्रसङ्गाच्च ॥ इह धुड्विकल्पेन रूपद्वये सति टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश रूपाणि। खयः शरः इति द्वित्वे द्वात्रिंशत् ॥ शरोचीति निषेधोत्र न प्रवर्तते। तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वस्योक्तत्वात् ॥ न च चर्त्वस्यासिद्धत्वात् खयः परत्वमेव नास्तीति शङ्क्यम्, पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्युक्तेः ॥ शि तुक् ॥ शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतायाः न इति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह। नस्येति। च लोप इति। झरो झरि इत्यत्र सवर्णग्रहणसामर्थ्याद् यथासंख्यं न प्रवर्तत इति भावः॥ सञ्छंभुरिति। इह श्चुत्वतुकोरसिद्धत्वमाश्रित्य नश्छवीति रुत्वं नाशङ्क्यं, छत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ चतुष्टयमिति। अत्र तुकः श्चुत्वे चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य छत्वे शस्यापि छत्वविकल्पात् सञ्छ्शंभुरिति रूपद्वयवृद्धिर्बोध्या। न च शस्य छत्वपक्षे शर्परत्वाभावात् चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य छो नेति शङ्क्यं, शश्छोटीति छत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः ॥ ङमो ह्रस्वात् ॥ ङम् प्रत्याहारः, संज्ञायां च कृतं टित्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यते। तेन यथासंख्यं ङुट् णुट् नुटः प्रवर्तन्ते ॥ नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं हे मपरे इति मय उञो वो वेति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात् ॥ नन्विह नित्यग्रहणाभावे हे मपरे वा इति वाग्रहणमुत्तरसूत्रेषु पञ्चस्वप्यनुवर्तते वा नवेति शङ्का स्यादिति चेत्सत्यम्। अत एव विस्पष्टार्थमित्युक्तं न तु व्यर्थमिति ॥ तस्मात्परस्याच इति। ननु ङम

इत्यस्य षष्ठ्यन्ततामाश्रित्याचि परे पूर्वस्यैव विधीयतां को दोष इति चेत् । मैवम् । तथाहि सति ङमन्तस्य पदस्य पूर्वावयवः स्यादित्यनिष्टं प्रसज्येत । पदस्य यो ङम् तस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वं प्रसज्येत, पदान्तस्येति निषेधस्याप्रवृत्तेः । यद्यपि बहिरङ्गपरिभाषया ङमुड्विधेरसिद्धत्वादिष्टं सिध्यति, तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः प्रसज्यत एव णत्वमिति यथोक्तं व्याख्यानमेव साध्विति दिक् ॥ सुगणीश इति । णत्वलोपो न स्थानिवत् पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥ ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति चेन्न । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहावित्यादौ कुत्वषत्वढत्वादीनि न । प्राचा तु ङमि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानान्ङुण्नेत्युक्तं, तदनेन प्रत्युक्तम् । इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् ॥ समः सुटि ॥ यद्यपि मोनुस्वारेण सिद्धं, तथापि अनुनासिकत्रिसकारसिद्ध्यर्थमिदम् ॥ अत्रानुनासिकः । अयमधिकारो विधिर्वेति पक्षद्वयम् ॥ आद्ये अत्रग्रहणमनर्थकम् । अधिकारादेव रुप्रकरणलाभात् तुशब्दस्तु अधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणः पूर्वकार्यस्य विशेषद्योतनार्थः । परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति ॥ विधिपक्षे तुशब्दः व्यर्थः । वाग्रहणं स्पष्टार्थम् । अनुनासिकात्पर इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । नहि विकल्पं विना अनुनासिकं विहाय इत्यनुनासिकाभावपक्षः संभवति । इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तुवेतिशब्दावनुक्त्वा रोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यादित्येवोक्तम् ॥ रोः पूर्वस्येति । उपलक्षणमेतल्लोपस्यापि । अत्र रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्येति निष्कृष्टोर्थः । एवं रोः पूर्वस्मात्पर इत्यस्यापि रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्मात्पर इत्यर्थो बोध्यः ॥ अनुनासिकात् ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह । अनुनासिकं विहायेति । अनुनासिकाभावपक्षे इत्यर्थः ॥ पूर्वस्येति प्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिणामेन पञ्चम्यन्ततेत्यभिप्रेत्याह । रोः पूर्वस्मादिति । संसर्गवहिप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वात् अरक्ता धेनुरानीयतामित्यत्रेव संभावितानुनासिकत्वगुण एवोपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेन संबध्यते इत्यभिप्रेत्याह । रोः पूर्वस्मादिति इति तु मनोरमायामवतारितं, तत्तु पूर्वस्येत्यनुवर्तनं विभक्तिविपरिणामं चानपेक्ष्य लौकिकन्यायेनैवेष्टं सिध्यति इत्याशयेनोक्तमित्याहुः ॥ अनुस्वारागम इति । आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते ॥ यथा पूर्वौतुताभ्यामैजित्यत्र पूर्वशब्देन ऐचोरागमत्वमिति भावः ॥

विसर्जनीय ॥ खरीति । एतच्च खरवसानयोः इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते ॥ संस्स्कर्तेति । संपरिभ्यामिति करोतेः सुट् ॥ ननु अनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेति अनुस्वारपक्षे त्रिसकारकं रूपं कथं स्यादित्याशङ्क्याह । अनुस्वारविसर्गेत्यादि ॥ अकारोपरीति । यदि त्विकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पयःसु यशःसु इत्यादौ इणः परस्येति षत्वं स्यादिति भावः ॥ अच्त्वादिति । न चैवं हरिः कर्ता हरिं स्मरेत् रामः पातीत्यादौ यणादिप्रसङ्गः, त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात् ॥ अनुस्वारस्यापि द्वित्वे इति । अपिशब्दात्ककारस्य ॥ वचनान्तरेणेति । अचो रहाभ्यामिति कृतेपि यणो मय इति भवत्येवेति भावः ॥ पुमः खयि ॥ पुंसः संयोगान्तलोपेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् । अम्पर इति बहुव्रीहिः ॥ पर्युदासादिति । इदुदुपधस्य इति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः ॥ ख्याञादेशेनेति । चक्षिङः ख्याञ् इत्यत्र खशादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे णत्वानन्तरं शस्य यो वा इति स्थितमिति वक्ष्यते । एवं च यत्वस्यासिद्धतया अम्परत्वाभावात् पुमः खयीति रुत्वं नेत्यर्थः ॥ पुंख्यानमिति । चक्षिङो ल्युट् चेति ल्युटि ख्याञादेशः ॥ ननु आदेश इह दुर्लभः वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्चेति वार्तिकादिति चेत्सत्यम् । बहुलं तणि तत्र चक्षिङः ख्याञ् ... बहुलं तस्त्रत्रवक्रगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम् । विस्तरस्त्विह मनोरमायामनुसंधेयः ॥ त्रायस्वेति ॥ त्रैङ् पालने लोटि शप्यायादेशः ॥ प्रशानिति ॥ प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्विप् । अनुनासिकस्येति दीर्घः । मो नो धातोरिति नः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । नॄन्पे ॥ पकारोपरि अकार उच्चारणार्थः । तेन नॄः पुनातीत्यादि सिद्धम् । उभयथर्क्षु इत्यत उभयथेति अनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह । रुः स्याद्वेति ॥ कुप्वोः ᳲकः ॥ अत्र कुप्वोरिति रेफस्य विसर्गः । जिह्वामूलीयस्य खत्वात् । खर्परे शरीति विसर्गस्यास्य लोपः, जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् । वा शरीति विसर्ग एव वा ॥ आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ ॥ चाद्विसर्ग इति । प्राचा तु चाद्विकल्पः इत्युक्तं, तदसत् । ᳲकᳲपाभ्यां मुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वप्रसङ्गात् ॥ कानाम्रेडिते । कान्कान् इति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । कान् कान् पश्यसीति । अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने । द्वितीयः चेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः ॥ वार्तिके कान्ग्रहणाभावेपि सत्वं सिध्यतीत्याशयेनाह । यद्वेति । संपुमोस्तु वार्तिकेनैव सत्वम् । कस्कादिषु संस्करिष्यति पुंस्कोकिलः पुंस्काम इत्यादिबहूनां पाठे गौरवात् । कस्कादिषु संपुंकानिति पठित्वा सर्वमपि वार्तिकं त्यक्तुमशक्यं पुंस्कोकिल इत्या-

दाविण: परत्वेन विसर्गस्य षत्वप्रसङ्गात् । किं तु कान्ग्रहणमिव संग्रहणं वार्तिके त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये ॥ कस्कादिषु च ॥ अत्र सोपदादौ इत्यतः स इति इणः ष इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह । एष्विण उत्तरस्येत्यादि ॥ कौतस्कुत इति । कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादणित्याहुः । अव्ययानां भमात्रे इति वक्ष्यमाणेनात्र टिलोपः ॥ सर्पिष्कुण्डिकेति । नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनमसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थमित्यादि वक्ष्यति ॥ संहितायाम् ॥ इत्यधिकृत्येति । एतच्च इको यणचीत्यत्रैव वक्तव्यमपि सूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तम् ॥ छे च ॥ छकारोपरि अकार उच्चारणार्थः, विदिभिदिच्छिदेरिति निर्देशात् । तेन विच्छिन्नमित्यादि सिद्धम् ॥ ह्रस्वस्येति । एतच्च ह्रस्वस्य पिति कृतीत्यतोनुवर्तते तुक् च । सेनासुरेति । यदि हि छस्य तुक् स्यात्तर्हि छस्य चर्त्वे सति चद्वयं स्यात् । संनिपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः ॥ पदान्ताद्वा ॥ प्रकृतेन दीर्घेण विशेषणात्तदन्तविधिलाभेनेष्टसिद्धावप्यन्तग्रहणं पदान्तस्यैव तुग्यथा स्यात्पदस्य मा भूदित्येतदर्थम् । अन्यथा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थेषु लक्ष्मीच्छायादिष्वेव स्यात्तिष्ठतु कुमारी छत्रं हर देवदत्तेत्यत्र न स्यात् । असामर्थ्यात् । एवं न पदान्ताट्टोरिति सूत्रे पदाट्टोरिति वक्तव्येन्तग्रहणं दुष्टाः षट् सन्तस्तय इत्यत्रापि ष्टुत्वनिषेधार्थमित्याहुः ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां हल्संधिः ॥

विष्णुस्त्रातेति । प्रातिपदिकात् स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये तस्य रुत्वे खरवसानयोरिति विसर्गे च कृते विसर्जनीयस्येति सः । अस्य च रुत्वं प्रति विसर्जनीयसत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ शर्परे विसर्जनीयः ॥ शर्पर इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खरन्यपदार्थः ॥ सत्वादेरयमपवादः । यदि तु शर्परे नेत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेपि कुप्वोः ᳲक ᳲपौ स्याताम् । वासः क्षौममद्भिः प्सातमित्यादौ, विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह । न त्वन्यदिति ॥ तदेव स्फुटयति । इहेति ॥ सोपदादौ ॥ अपदाद्योरिति । सूत्रे व्यत्ययेन एकवचनम् । यदि तु विसर्जनीयस्य सः शर्परे विसर्जनीय इत्यत्र मण्डूकप्लुत्यानुवर्तितो यः खर् स इहाप्यनुवर्त्य विशेष्यते अपदादौ खरीति, तदा यथाश्रुतं साधु । परंतु पुनर्मण्डूकप्लुत्यानुवर्तने क्लेश इति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः । पुनर्मण्डूकप्लुतिं विनाप्यनुवर्तितुं शक्यः । वा शरीत्यत्र शरा खरं विशेष्य शर्रूपे खरीति व्याख्याने कुप्वोरिति सूत्रे कुप्वोः खरीति व्याख्याने च क्षत्यभावादिति ॥ पयस्पाशमिति ।

याप्ये पाशप् । ईषदसमाप्तौ कल्पप् । अज्ञाते कुत्सिते इति कः । काम्यचेति काम्यच् ॥ पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः । संभवप्रदर्शनमेतत् न तु परिगणनमन्यस्यासम्भवात् ॥ प्रातः कल्पमिति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य प्रातःशब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरितिवत् ॥ गोः काम्यतीति । न च सत्वनिषेधेपीह इणः ष इति षत्वं स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि काम्ये रोरेव इत्यस्यानुवृत्तेः । यदि तु इणः ष इत्यत्रैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेपि पूर्वेण सत्वं स्यात् ॥ इणः षः ॥ सोपदादावित्यस्यापवादः ॥ पुरः प्रष्टव्या इति । पॄ पालनपूरणयोः भ्राजभासेत्यादिना क्विप् । तदन्ताज्जस् । जसन्ततां स्फुटीकर्तुं पूः पुरावित्युपन्यस्तम् ॥ इदुदुपधस्य ॥ इदुदिति किम् । गीः करोति । पूः करोति ॥ इह इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन संबन्धः ॥ अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति संबध्यते । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः । न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शङ्क्यम् । अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् । अत एव अग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिध्यति । अन्यथाऽपदान्तत्वान्न स्यात् । विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः । ज्ञापकं च विशेषापेक्षम् । तेन अचः परस्मिन्निति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवं च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति मनोरमायां स्थितम् । अत्र वदन्ति । अप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्याद्यर्थ एव आकरे स्थित इति । अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्येनान्वयो न युक्तः । सर्पिष्करोतीत्यत्र इसुसोः सामर्थ्ये इति वैकल्पिकषत्वप्रवृत्तावपि तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्यत्र इदुदुपधस्येत्यनेन नित्यं षत्वप्रसङ्गात् । न चाकरमतेप्युणादीनामव्युत्पत्त्याश्रयणे तथा स्वीकारादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् ! व्युत्पत्त्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यात्, इसुसोरित्यत्र सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन व्युत्पत्तिपक्षस्यैव वार्तिककारेण स्वीकृतत्वानुमानात् । अन्यथा इदुदुपधस्येत्यनेनैव व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षभेदेन षत्वविकल्पसिद्धेस्तदुदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । किं च तिष्ठतु सर्पिरित्यादौ इदुदुपधस्येति षत्वस्येष्टत्वे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थ इति स्वमूलग्रन्थविरोध इति ॥ अत्र केचित् । इदुद्भ्यामप्रत्ययस्येति वक्तव्ये इदुदुपधस्येतिग्रहणं नित्यं य इदुदुपधस्तस्यैव विसर्गस्य षत्वं यथा स्यात् कविभिः कृतमित्यादौ मा भूदित्येव-

सर्थम्। भिन्नो विसर्गस्य हि नित्यमिदुदुपधत्वं नास्ति रामैरित्यादौ तदभावाद् इति ॥ तन्न। अग्निः करोतीति निषेधोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः। देव इत्यादौ अकारोपधत्वात् प्रियचत्वा इत्यादावाकारोपधत्वेन चतुष्कपाल इत्यादौ षत्वानापत्तेश्चेति यत्किंचिदेतत् ॥ अन्ये तु प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवति इत्यादिव्याख्याने तूक्तोदाहरणे षत्वस्याप्रवृत्तेरुपधस्येत्येतत्सुत्यजमित्याहुः ॥ स्यादेतत्। अप्रत्ययग्रहणमेव स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादी सिद्धेत्यत्र ज्ञापकमित्युक्तम्। तदिदं वैयधिकरण्येनान्वयमभ्युपगच्छतां न सिध्येत्। अत्राहुः। म सु न इत्यत्र नेति योगं विभज्य स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादी नासिद्धेति व्याख्यायते। प्रत्ययः परश्च इत्यादिनिर्देशाश्चेहानुकूलाः। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् अचः परस्मिन्निति सूत्रं प्रति त्वसिद्धैव। ततश्च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति सिद्धान्तो युक्तिमूलक इत्यादि सर्वं संगच्छत इति ॥ अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्यपक्षे मातुः कृपेत्यादौ इदुदुपधस्येति षत्वमाशङ्क्याह। एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येति। मातुरित्यत्र हि ऋत उदिति एकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम्। आकरे तु एकादेशनिमित्तादिति प्रचुरः पाठः, तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ॥ नन्वेवमप्रत्ययस्येत्यत्र सामानाधिकरण्यपक्षोप्याकरसंमत इति चेदत्राहुः। प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्ष आकरसंमतोपि यथा निष्प्रयोजनस्तथायमपि ॥ वैयधिकरण्यपक्षस्त्वावश्यक एव। अन्यथा तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेरिति। भ्रातुष्पुत्र शब्दस्य पाठादिति। न च षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वात् षत्वाप्राप्तौ विध्यर्थ एव तत्र पाठो न ज्ञापनार्थ इति वाच्यम्। षत्वे तुकि च कर्तव्ये पदान्तपदाद्योः सतोरेवैकादेशोऽसिद्ध इति सिद्धान्तात्। अन्यथा शकहूष्वित्यत्रापि षत्वं न स्यात्। शकान् ह्वयन्तीत्यत्र आदेच उपदेश इत्यात्वे क्विपि संप्रसारणे कृते संप्रसारणाच्च इति पूर्वरूपैकादेशे च हल इति दीर्घः। भवति हि कोसिचत् सोसिचद् इत्यादौ पदान्तपदाद्योरादेशः। तेन तत्र षत्वनिषेधः सिध्यति न तु शकहूष्वित्यत्र। एवं च भ्रातुष्पुत्र इत्यत्रापि षत्वतुकोरित्येकादेशशास्त्रमसिद्धं न भवतीत्युक्तं ज्ञापकं सुस्थमेव ॥ ननूक्तज्ञापकात् शकहूष्वित्यत्रापि मातुः कृपेत्यत्रैव षत्वं न स्यात्। मैवम्। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकत्वात्, कश्च तुल्यजातीयः, यः कुप्वोरिति दिक् ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति ॥ इह द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्याच्चतुःशब्दोपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते। क्त्वोर्थग्रहणं तु साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमित्यत्र ज्ञापकम्। तेन दीधीवेऽवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येप्यागमस्ये-

टो ग्रहणम् ॥ चतुष्कपाल इति । चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे संस्कृतं भक्षा इत्यणो द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् । अत्र मनोरमायामिदुदुपधस्येति नित्यं ष इत्युक्तम् । एवं च द्वितं त्रितमिति चतुःपञ्चाशत् इति स्वमूलग्रन्थप्रयोगश्चिन्त्यः स्यात्, चतुष्कपालवत्तत्रापि नित्यतया षत्वप्रवृत्तेः, अतोत्र षत्वनिवारणाय अप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्यर्थ एव स्वीकर्तव्यः ॥ चतुष्कपाल इत्यत्र तु कस्कादेराकृतिगणत्वात् षत्वप्रवृत्तिरित्याहुः ॥ व्यपेक्षाविरहेपीति। तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः । व्यपेक्षायामिति । इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः। अत्र सर्पिरित्यसमस्तं पदमिति बोध्यम्, समासे तु नित्यं समास इत्यनेन सिद्धेः । समासाभावमेव ज्ञापयितुमिदमिति सर्पिर्विशेषणमुक्तम् ॥ नित्यार्थश्चेति। अयं भावः । असमासे व्यपेक्षाविरहेऽत्यन्ताप्राप्तौ नित्यतया षत्वार्थः पाठः । व्यपेक्षायां त्वसमासे इसुसोरिति विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थ इति ॥ अयःसहितेति। न त्वयसो विकारः, जानपदेति ङीष्प्रसङ्गात् ॥ अयस्कर्णीति । अय इव कर्णौ यस्याः, नासिकोदरेति ङीष् ॥ अधःशिरसी ॥ एतयोरिति । सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या ॥ अधस्पदमिति। पदस्याध इति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ शिरस्पदमिति । षष्ठीसमासः ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां विसर्गसंधिः ॥

शिवः, इत्यस्यावसाने विसर्गस्तस्यार्च्य इत्यनेन समभिव्याहारे सस्याभावाद्रुत्वं कथं स्यादित्याशङ्कायामाह। स्वौजसमौडित्यादिनेति। एवं चात्र मूलभूत एव सुरस्तीति रुत्वादिकं स्यादेव, विसर्गस्त्विह न भवति खरवसानाभावात् । भाविन्यवसानभङ्गेऽकृतव्यूहपरिभाषयाऽर्च्यपदसमभिव्याहारात्पूर्वमपि न भवतीति बोध्यम् ॥ ससजुषो रुः ॥ पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूर्भ्यां विशिष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः । न च सजूःशब्दांशे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । सान्तं सजुष्शब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात्स चालोन्त्यस्य। एवं स्थिते फलितमाह । पदान्तस्य सस्येति। सजुष्शब्दस्येति । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । तेन सजुषौ सजुष इत्यत्रापि नातिव्याप्तिः । न च सजूरित्यत्राव्याप्तिः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यम्। तस्यापि प्रत्ययविधिविषयकत्वात्। अत एव व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन इति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिव उत्सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्। कैयटहरदत्ताभ्यामिति तु मनोरमायां स्थितम् ।

तत्र कैयटेनानुक्तत्वात्कैयटग्रहणं प्रमादपतितमिति नव्याः। केचित्तु दिवउत्सूत्रं यस्मिन्निति बहुव्रीहिरयं, सूत्रसमुदायश्चान्यपदार्थः। तथा च दिव उत् सूत्रशब्देन द्वन्द्वे चेति सूत्रस्यापि क्रोडीकरणात्तत्र कैयटेनोक्तत्वान्नोक्तदोष इति कुकविकृतिवत् क्लेशेन मनोरमां योजयन्ति ॥ यत्वस्यासिद्धत्वादुत्वे कृतेपि तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह। यत्वस्यापवाद इति ॥ उत्वविधेः सामर्थ्यादिति। न च अतो॰रोरप्लुतादिति सूत्रं परित्यज्य रोः सुपीति सूत्रानन्तरं अत उरति इत्येव लाघवादुच्यतां किमनेन सामर्थ्याश्रयणप्रयासेनेति वाच्यम्। तथा हि सति उत्वस्यासिद्धतया शिवोर्च्य इत्याद्यावाद्गुणस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात्॥ प्रथमयोः॥ अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणः, द्विवचनं तु समुदायापेक्षया। इको यणचीत्यतोऽचीति अकः सवर्णे दीर्घ इत्यतोऽको दीर्घ इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रं चानुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे। अकः प्रथमाद्वितीययोरचीत्यादिना ॥ अचि किम्। रामः। अकः किम्। गावौ, नावौ। प्रथमयोः किम्। वृक्षे, प्लक्षे ॥ यद्यपीदं नादिचीत्यनेनैव सिध्यति। तथापि हरी इत्यत्रेव हर्योरित्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात्। तद्वारणाय प्रथमयोरित्युक्तमिति दिक् ॥ पूर्वग्रहणं किम्। अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् ॥ दीर्घग्रहणं किम्। त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रो मा भूत् ॥ आद्गुण इति। अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायादिति भावः। अत्र भिन्द्योद्ध्यौ नदे तौ सदित्यादि लिङ्गं, तद्धि नादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य वृद्धेः प्रवृत्त्या च सिध्यति नान्यथेति ॥ नन्वेवं नान्तः पादमव्ययपरे इति पाठे सुजाते अश्वसूनृते उपप्रयन्तो अध्वरमित्यादौ एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमेव हि तेन निषिध्यते, तस्मिंश्च निषिद्धे एचोयवायाव इत्युत्सर्गोपि प्रवर्तेत ॥ मैवम्। बाधके निषिद्धे बाध्यमपि क्वचिन्नेति स्वीकारात्तत्सिद्धेः ॥ भोभगो ॥ असंधिः सौत्र इति। सूत्रे कृतः सौत्रः, कृतलब्धेत्यण्। भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः ॥ यदि तु भोस्भगोस्अघोस्इतिसान्तं रान्तं वानुकृत्य भोइत्यादीनां त्रयाणाम्, अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य यः स्याद्, अपूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायते, तर्हि असंधिर्न्याय्य एवेति बोध्यम् ॥ ननु रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्थानि, तथा च अनल्विधाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह। नह्ययमिति। यथा अग्रहीदित्यत्र ग्रहोऽलिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इट्त्वाद् इट ईटि इति प्रवर्तते। एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्तते इति भावः ॥ यद्यपि रोरि इत्यतो र इत्यनुवर्त्य रोर्यो रेफः तस्य यादेश इति व्या-

ख्याने अयमल्विधिरेव, तथापि उत्तरार्थं कर्तव्यमग्निग्रहणं र इत्यस्यानुवृत्तिकेप्रवारणार्थमिहैव कृतम् ॥ निपाता इति । भोभगो इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः ॥ यदि तु विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्येतिवार्तिकेन एषां रुः स्याद् अवस्यौकारो वा संबुद्धौ इत्यर्थकेन निष्पन्ना एव भोःशब्दादयो गृह्येरन्, तदा पुंलिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ भो विद्वद्वृन्द भो गङ्गे इत्यादि न सिध्येत् । तस्मात् विभाषा भवदितिवार्तिकं नावश्यमाश्रयणीयमिति भावः ॥ मनोरमायां तु भाष्यस्वरसरीत्या तु विभाषेति वार्तिकमारब्धव्यमेवेत्युक्तम् । तथा हि हे भगवन् इतिवद् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् । तस्य च वार्तिकारम्भएव सिद्धेः । स्युः पाट्प्याडङ्गहेहैभोरित्यमरोक्तानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सहप्रयोगायोगात् । किंच अत्रभवान् हरिः, तत्रभवान् ततोभवान् इतिवत् तत्रभो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति इतराभ्योपि दृश्यन्त इति सर्वविभक्त्यन्तात्त्रतसोर्भवदादियोग एवेष्टत्वात् ॥ किंच आमन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावश्चेत्यादि सिध्यति, नान्यथा ॥ भो हरिहरावित्यादिसिद्धये भो इति निपातोप्यवश्याभ्युपगन्तव्यः । यदि तु भगोअघोइति निपातावपि प्रामाणिकौ, तर्हि स्तां नाम, वार्तिकं तूक्तप्रयोजनाय स्वीकर्तव्यमेवेति दिक् ॥ स्यादेतत् । निपातानामभ्युपगमे यत्वविधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वान्न तु संबुद्ध्यन्ताः लाक्षणिकत्वादिति चेन्मैवम् । स्वरितेनाधिकार इत्यत्राधिकः कारोधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च, अनित्यत्वे लिङ्गं भुवश्च महाव्याहृतेः इति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं यावत्पुरेति सूत्रे निपातग्रहणं च ॥ न चैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणे विभोरिदं, सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुः तस्य सुप्रभगोरिदं, रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परस्परसाहचर्येण निपातानां वर्तिकोक्तानां च ग्रहणेप्यन्येषामग्रहणात्साहचर्यं त्वेषां संबोधनार्थे इति बोध्यम् ॥ भोइत्यादीनां त्रयाणामलोन्त्यस्य यः स्यादिति व्याख्याने तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नातिप्रसङ्गः । न च अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे विभोरिदं प्रभोरिदमित्यत्र भोरित्येकदेशस्य अर्थोस्तीति शङ्क्यं, जहत्स्वार्था वृत्तिरिति मुख्यपक्षे तदभावादिति दिक् ॥ व्योर्लघु ॥ वकारयकारयोरिति । भोभगोअघोपूर्वयोरित्यर्थः ॥ लघुप्रयत्नतरः, लघूच्चारणतरः । स चान्तरतम्याद्वस्य वः, यस्य य इत्याह । दयाविति । विधानसामर्थ्याल्लघुप्रयत्नतरस्य न भवतीत्याशयेनाह । अलघुप्रयत्नस्येति । भोयच्यु-

तेति। एवं भगोयच्युत। अघोयच्युत वकारस्योदाहरणं तु असावादित्यः। एतच्च काशिकायां स्पष्टम्। उत्तरार्थं पदग्रहणमिति। वस्तुतस्तूत्तरत्रापि नोपयुज्यते पदस्येत्यनुवृत्त्यैव निर्वाहात्। उञि च पद इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् परमदण्डिनावित्यादौ ङमुण्नेति प्राचो व्याख्यानस्य ङमो ह्रस्वादचीति सूत्रे मनोरमायां निरस्तत्वाच्च॥ ननु हलि सर्वेषाम् इत्यत्र पदेग्रहणानुवृत्तौ हलादौ पदे इति व्याख्यानलाभाद् वृक्षव्भ्यां वृक्षव्भिरित्यत्र वस्य नित्यं लोपो न भवति, किं तु लोपः शाकल्यस्येति वैकल्पिक एव लोप इत्यस्ति पदेग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्मैवम्॥ हलि सर्वेषाम् इत्यत्र वस्याननुवर्तितत्वात्। किंच भाभ्यां भाभिरित्यत्र भ्यामादौ परतो यस्य विकल्पेनैव भवन्भते लोपः स्यात्तत्र हलि सर्वेषामित्यस्याप्रवृत्तेः। न चेष्टापत्तिः। भाष्यकारैर्दण्डिनेत्यत्र ङमुड्वारणाय ङमो ह्रस्वादचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं पदग्रहणमित्युक्तत्वात्॥ न च तदेव प्रयोजनमस्त्विति वाच्यम्। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडिति व्याख्यानेन दण्डिनेत्यत्र ङमुटः प्रसक्त्यभावात्॥ हलि सर्वेषाम्॥ यकारस्येति। वकारस्तु नानुवर्तते भोभगोअघोअपूर्वस्यासंभवात्। अपूर्वस्तु यद्यपि संभवति वृक्षव्करोतीति तथापि अत्र लोपाप्रसङ्गः। अशीत्यनुवर्त्याशा हलो विशेषणात्। वृक्षव् हसतीत्यादि त्वनभिधानादसाध्वित्याहुः। गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति, गव्यूतिरित्यत्र वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तम्॥ देवा नम्या इति। अत्र लोपो व्योर्वलीति न प्रवर्तते तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात्॥ हलि किम्। देवायिहेति। उत्तरार्थमावश्यकं हलीति ग्रहणमिहैव कृतम्। तेन लोपः शाकल्यस्येत्यस्यास्य च विषयविभागोत्र सिध्यतीति भावः॥ रोसुपि॥ असुपीति यदि पर्युदासः स्यात्ततः सुप्सदृशे प्रत्यय एव स्यादहर्यतीत्यादौ, न त्वहर्भातीत्यादावपि। तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध एवेति व्याचष्टे। न तु सुपीति॥ अहरहरिति। नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम्॥ न चात्र रेफादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे अकारस्यैव रेफः स्यादिति वाच्यम्। अहन् इत्यावर्त्य एकेन लोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेय इति अहन् इति सूत्रे वक्ष्यमाणतया रुत्वापवादस्यापि रेफादेशस्य नकारस्थानिकत्वलाभात्। अहोरात्र इति। अहः सर्वैकदेशेत्यादिना समासान्तो वक्ष्यते। रात्रान्हाहाः पुंसि इति पुंस्त्वम्॥ अहोरथन्तरमिति। रथन्तरं साम, तेनाह्नः समाहारद्वन्द्वः। पृथक्पदत्वं वा॥ अहरादीनामिति। उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे। तेन स्वर्चक्षा रथिरः, कविः काव्येना स्वर्चना इत्यादि ग्राह्यम्॥ विसर्गापवाद इति। भो राजिवद्रेफस्य

रेफो विधीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः ॥ ढ्रलोपे ॥ इत्यकार उच्चारणार्थः । ढश्च रश्च ढ्रौ च तौ लोपयतीति ढ्रलोपः । णिजन्तात्कर्मण्यणि उपपदसमासः ॥ ढढो ढढ इति । ऊदित्त्वेन वेट्कत्वाद् यस्य विभाषेति निष्ठायां नेट् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । प्राचा ट्ढ इति प्रत्युदाहृतं, तदसत्, तत्र ढलोपस्यैवाभावात् । ट्ढः स्थूलबलयोरिति सूत्रेण हि ट्ढ इत्येनकारहकारयोर्लोपः, तकारस्य ढत्वं च निपात्यते, न त्वसिद्धकाण्डस्थढत्वस्य इह प्रवृत्तिः । दादेर्धातोरिति घत्वेन बाधात् । न चेड्भावो ढत्वं नलोपश्च निपात्यतां धत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम् ॥ तथा सति परिढ्रढय्येत्यत्र ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशो न स्यात् । पारिट्ढी कन्येत्यत्र इतो मनुष्यजातेरिति ङीषं बाधित्वा अणिञोरिति ष्यङ् स्याद् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वादित्याकरे स्थितम् ॥ ननु परिढ्रढय्येत्यत्र ल्यबादेशः कथं भवेत्, यावता परिट्ढमाचष्ट इति णिचि कृते क्त्वाप्रत्यये च क्त्वान्त एव परेरन्तर्भावात्समासाभाव इति चेत् । अत्र कैयटः । संग्रामयतेरेव सोपसर्गात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्मादिति नियमात्परिशब्दं पृथक्कृत्य ट्ढशब्दादेव णिच् क्रियते । णिजन्तस्य धातुत्वात् क्त्वाप्रत्यये कृते परेः क्त्वान्तेन कृदन्तेन समास इति सिद्धो ल्यबादेशः, णाविष्ठवद्भावाद्भाव इति ॥ ननु पूर्वस्येति व्यर्थं सप्तमीनिर्देशादेव तल्लाभादत आह । पूर्वग्रहणमित्यादि । ढ्रलोपे पूर्वस्येति सूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्थयोरेव ढरेफयोः परतो दीर्घः स्यान्न तु लीढः अजर्घा इत्यत्रेति भावः ॥ यद्यप्यसंभवादेवानुत्तरपदस्थढकारे दीर्घो भवेत्, तथाप्यजर्घा इत्यत्र दीर्घो न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ वस्तुतस्तु उत्तरपदस्य समासचरमावयवे रूढत्वात्पुना रमत इत्यादावपि न स्यात्, किंतु नीरक्तं दूरक्तं इत्यादावेव स्यादिति तत्त्वम् ॥ लीढ इति । लिह आस्वादने क्तः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । इह ढलोपं प्रति ष्टुत्वं नासिद्धं ढकारे परतो लोपविधिसामर्थ्यात् । अत एव ढो ढे लोप इत्यस्य पदाधिकारस्थत्वेऽप्यपदान्तस्य ढलोपो भवति ॥ अजर्घा इति । गृधु अभिकाङ्क्षायां यङ्लुकि द्वित्वे अभ्यासस्य रुक्,लङः सिपि शब्लुकि सिप ईडभावपक्षे लघूपधगुणो रपरः, इतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्यादिलोपः, भष्भावः, जश्त्वे दश्चेति रुत्वपक्षे अजर्घर्र् इति स्थिते रो रीति रेफलोपेऽनेन दीर्घः ॥ अत्रेयं सुगमव्याख्या ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । लीढः । नीरक्तं दूरक्तम् । अणः किम् । तृढः । वृढः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्घाः । पुना रमते । हरी रम्यः । शम्भू राजत इति ॥ विप्रतिषेधे ॥ विप्रतिपूर्वात् षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च षिध गत्यामित्यस्माद्वा धा-

तोर्घञ् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् । उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वम् ॥ कार्यमिति । अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थे कृत्यप्रत्ययः । तेन तुल्यबलविरोध इति पर्यवसानादतुल्यबलेषूत्सर्गापवादनित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गविधिषु नेदं प्रवर्तते । नह्यपवादादीनां संनिधावुत्सर्गादीनां कृत्यर्हत्वं तैर्बाधितत्वात् । तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्बाधकम्, अन्तरङ्गं तु लाघवात्, अपवादस्तु वचनप्रामाण्यात्, तद्भिन्नस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । अत एव परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इत्युक्तम् । यद्यतुल्यबलेष्वपि परमेव स्यात्तन्नोपपद्येताऽतो व्याचष्टे । तुल्यबलविरोध इति । जातौ पदार्थे विध्यर्थमिदं सूत्रम् । इचोषु वृक्षाभ्यामित्यत्र हि लब्धावकाशयोरेत्वदीर्घत्वशास्त्रयोर्वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्रसङ्गे विनिगमकाभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात् । तदुक्तम् । अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यबलत्वात् इति । तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवति, यथा भिन्धकीत्यत्र परत्वाद्विभावे कृतेऽप्यकच् । तदुच्यते पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति । व्यक्तौ तु पदार्थे तत्तद्व्यक्तिविषयकयोर्लक्षणयोरन्यत्र चरितार्थत्वासंभवात्तव्यत्तव्यानीयरामिव पर्यायेण प्रवृत्तौ नियमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषेधे परमेव स्यान्न तु पूर्वमिति । एतल्लक्षणारम्भाच्च तत्रतत्र पूर्वस्यानारम्भोऽनुमीयते । तथा च जुहुतात्त्वमित्यत्र परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन हुझल्भ्य इति धित्वं न भवति । तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थाप्यमेतद्द्वयमपि । तत्र विधिपक्षे तूत्वे रेफलोपे च प्राप्ते इति पाठ्यम् । नियमार्थमिति पक्षे परमेव कार्यं स्यादित्येवकारोऽध्याहर्तव्यो वृत्तौ ॥ उत्वमेवेति । सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम् पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति । एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे इति वक्ष्यमाणग्रन्थो व्याख्यातः ॥ एतत्तदोः ॥ अत्र त्यदाद्यत्वमेकशेषश्च न कृतः सौत्रत्वात् प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशाद्वा । एवं च वृत्तावप्येतत्तदोरिति प्रयोगः साधुः । हल्ङ्याब्भ्य इत्यस्यानन्तरमेवेदं लाघवाय न कृतं संहिताधिकारोपजीवनादित्याहुः ॥ सूत्रे सु इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह । एतत्तदोर्यस्सुरिति । एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमस ददाति, परमैष ददातीत्यादौ सुलोपो न स्यात् । एतत्तदोः पर इति व्याख्यानं तु न संभवति, एतत्तद्भ्रामिति पञ्चम्यभावात् । एतत्तदोरवयव इति न संभवत्येव सोः प्रत्ययत्वात्, तस्मादर्थद्वारकसंबन्ध एवाश्रितः । तदाश्रयणे

लिङ्ग तु अनञ्समास इति बोध्यम् । एतत्तदोः किम् । यो ददाति ॥ अकोः किमिति । साकच्कयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥ एषक इति । अकोरिति प्रतिषेध एव तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः ॥ सोचि लो ॥ अचीति विस्पष्टार्थमिति वृत्तौ स्थितम् । सस् इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणं लुप्तषष्ठीकमित्याह । सइत्यस्येति ॥ बहुलग्रहणेति । अत एव लोपं विना पादपूरणेऽपि क्वचिद्भवति सास्मा अरम् इति । अत वदन्ति । ये तु सोहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिद्ध्यर्थं पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येतेति सावधारणं व्याचख्युस्तेषां सास्मा अरम् इत्यादौ सुलोपानापत्तिः । अत्र हि सः अस्मै इति च्छेदः । बहुलग्रहणानुवृत्त्या तदुपपादने तु सोहमाजन्मेत्याद्येव तथा उपपाद्यतां किमवधारणेनेति ॥

इति तत्त्वबोधिन्यां स्वादिसंधिः ॥

अर्थवदधातु ॥ प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । सूत्रे तन्त्रादिनोभयं विवक्षितमिति भावः। अर्थवदिति नपुंसकनिर्देशस्यानुगुणं विशेष्यमध्याहरति । शब्दस्वरूपमिति । अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युत्तरपदलिङ्गवत्त्वाद्बोध्य इत्याहुः ॥ यदि तु धातुभिन्नमित्यर्थं परित्यज्यारोपितो व्याख्यायते, तदा नपुंसकत्वप्राप्तिशङ्कैव नास्तीति ज्ञेयम् ॥ अर्थवदिति किम् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः । ननु संख्याकर्मादेरभावान्न भविष्यतीति चेन्न । एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धान्तात् । हुंफडादिभ्य इव सोर्दुर्वारत्वात् न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषया अनर्थके न स्यादिति वाच्यम् । तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् । प्रादूहोढ इत्यत्र तु ऊढ इति विशिष्टरूपमुपात्तमिति क्तवत्वन्तैकदेशस्यानर्थकस्योढशब्दस्य ग्रहणं नेत्युक्तम् । न ह्यत्र तथा विशेषरूपस्योपादानमस्ति । यद्यप्यधातुरित्यादिपर्युदासेनार्थवत्त्वं लभ्यते, तथाप्युत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । न चेकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यात्, नावयवानामित्यर्थवद्ग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति । वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात् । इह तु समुदाये प्रवृत्तया प्रातिपदिकसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिरिति वैषम्यात् । अत एव यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संयोगसंज्ञेति सिद्धान्तः संगच्छते । अन्यथा त्वदुपन्यस्तन्यायेन समुदाय एव संयोगसंज्ञा प्रवर्तेत ॥ अत्र केचित् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं सत्यामपि संज्ञायां सत्स्वपि स्वादिषु

न चतिः । हल्ङ्याबित्यादिना सुलोपात् । न च नलोपो धस्य जश्त्वं च स्यादिति शङ्क्यम् । धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरित्याहुः, तदसत् । अकारात्सोरुत्पत्तौ रुत्वप्रवृत्तेः । यद्यपि समुदितप्रातिपदिकस्यावयवत्वेन सुपो लुकि रुत्वं न भवेत्तथापि चिकीर्षति विद्म इत्यादौ रेफदकारयोः पदान्तत्वे सति खरवसानयोरिति विसर्गस्य यरोनुनासिक इत्यनुनासिकस्य च प्रसङ्गादिति दिक् ॥ अधातुः किम् । अहन् धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां तिङां स्याद्यपवादत्वादहन्नित्यत्र हन्तेस्तिपि सिपि वा कृते इतश्चेति इकारलोपे हल्ङ्यादिलोपे च प्राक् कृता प्रातिपादिकसंज्ञा नापगतेति न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः स्यात्तन्मा भूत् । अहन् इति रुत्वं रोऽसुपीति रत्वं चेह न शङ्क्यम् । लाक्षणिकत्वात् । न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासात् प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन नलोपो न भवेदिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन उक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः न ङिसंबुद्ध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा राजेत्यादौ न लोपः स्यात् ॥ यद्यपि व्युत्पत्तिपक्षे राजन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्ततया कृत्तद्धितेतिप्रातिपदिकसंज्ञायां राजेत्यादौ नलोपः स्यात् । तथा च न ङिसंबुद्ध्योरिति निषेधो न ज्ञापक इति कार्यकालपक्षेऽधातुग्रहणं व्यर्थं, तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापकमेवेति कार्यकालेपि तत्स्वीकर्तव्यम् । न च सुपोधात्विति सूत्रे प्रातिपदिकात्पृथग्धातुग्रहणाद्धातोर्नेयं संज्ञेति वाच्यम् । पुत्रीयतीत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् ॥ अप्रत्ययः किम् । हरिषु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् ॥ अप्रत्ययान्तः किम् । तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चान्तवद्भावेन काण्डे कुड्ये इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव । तथा च ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम् । सप्तम्यधिकरणे चेत्यादिनिर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवद्भावानभ्युपगमादिति दिक् । ननु प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति चेन्मैवम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् केवलस्य चातथात्वात् । अन्यथा सुप्तिङोरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात् । तथा च हरिषु करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात् । सात्पदाद्योः इति निषेधात् । न च षत्वविधेर्निरवकाशता । सर्पिष एष इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ अन्ये तु व्याचक्षते । कृत्तद्धितेत्यत्र हि तदन्तविधिर्वक्ष्यते । तथा च तद्धितग्रहणस्य तद्धितान्तानामेव नत्वन्यप्रत्ययान्तानां संज्ञेति नियमार्थतामाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासोत्र न कर्तव्यः । अथ वा सात्पदाद्योरिति सूत्रे सातिग्रहणात्प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणसाम

र्थ्यात्तदन्तपरम्। उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणं विध्यर्थमेवास्तु॥ यद्वा सातिग्रहणात्प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तद्धितग्रहणस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वे च अर्थवदधातुः प्रातिपदिकम् इत्येव सुवचमिति तेषामिको यणचीति सूत्रं व्यर्थं स्यात्। तस्मादित्युत्तरस्य वाय्वृतुपित्रुषसेत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादिष्टसिद्धेः । नाज्झलावित्यत्राकारसहितोच् आजितिमूलस्थग्रन्थोयमपि विरुध्येत । कालसमयवेलास्वित्यादिज्ञापकादेव ढत्वाभावसिद्धेः । यदि ज्ञापकेन प्रत्याख्यानमयुक्तमिति, यदि वाऽऽकारप्रश्लेषे एव तल्लिङ्गमित्यभ्युपगमे सूत्राक्षरैरेवेष्टं सिध्यतीत्युच्येत, तर्हि अप्रत्यय इत्येतदभ्युपगम्य प्रत्ययपर्युदासे सातिग्रहणं लिंगं प्रत्ययान्तपर्युदासे तु तद्धितग्रहणमित्यप्रत्ययग्रहणमेवावर्त्य व्याख्यायतां, किमनया कुसृष्ट्येति दिक् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानम् अप्रत्यय इत्यस्यावृत्तिसौकर्यार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते को धातुः, किं प्रातिपदिकं, कः प्रत्ययइति डित्थादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षे बहुपटव इत्याद्यर्थं सूत्रमिति नव्याः । न चैवं बहुच्पूर्वः प्रातिपदिकमित्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गाद् गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तत्वात्। न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः। अर्थवत्सूत्रारंभं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगात् ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ अर्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः ॥ ननु यद्यर्थवत्ता पारमार्थिकी विवक्ष्यते, सा पदस्य वाक्यस्य वाऽस्ति, न तु कृत्तद्धितान्तस्य, यदि तु प्रक्रियादशायां या कल्पिता सा विवक्ष्यते, तर्हि कृत्तद्धितयोरपि साऽस्तीति कथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या तदन्तग्रहणमिति चेदत्राहुः। अत एवार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तम्। प्रत्ययान्तेन ह्येकार्थीभूतेन प्रतीयमानोर्थ इह गृह्यते । तस्य लौकिकार्थं प्रति प्रत्यासन्नतरत्वान्मतुपः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव ग्रहणादत एव तदुपादानं सार्थकं पूर्वसूत्रे अधातुरिति पर्युदासबलेनापि तल्लाभसंभवादिति। तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। कृत्तद्धितान्ताविति। लिट् धुग् इत्यादौ अधातुरिति कर्ता। औपगव इत्यादौ अप्रत्ययान्त इति पर्युदासे प्राप्ते कृत्तद्धितेत्यारम्भः॥ नियमार्थमिति। न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम् । वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । न चैवमपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्राजकुमारीत्यादौ ङीबन्ते विध्यर्थमस्त्विति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते इति लुग्विषये हल्ङ्यादिलोपाप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः।

तत्र च कुमारीशब्दस्य सुबन्तत्वेपि राजकुमारीशब्दस्यातथात्वादप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात् । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमादयो न लुकः प्रागन्तरङ्गस्य हल्ङ्यादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु स्युरेवेति दिक् ॥ नियमशरीरमाह । यत्र संघात इति ॥ नियमस्यात्र सजातीयापेक्षत्वादाह । पूर्वो भागः पदमिति । षड्विधेपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचाराद्भवत्ययं सजातीयः । पूर्वो भाग इत्युपलक्षणम् उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यम् । अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात् । स्वादिष्वित्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात् । न च तद्धितग्रहणसामर्थ्यात्तत्र स्यादेवेति वाच्यम् । तद्धितग्रहणस्य भानव इत्यादौ कृतार्थत्वात् । तत्र हि पूर्वभागस्य भत्वं, न तु पदत्वम् । न चैवमयमियानित्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं स्यादेव पूर्वभागस्य पदत्वेप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादनेन नियमेन वारयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यत्र तद्विहितप्रत्ययो नेति व्याख्यानात् ॥ पूर्वो भागः पदमिति किम् । बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्याम् । तेन बहुपटव इत्यत्र उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति । प्रथमजसो लुकि चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् इति चित्स्वरे कृते पुनर्जस उत्पत्तेः । प्रातिपदिसंज्ञायामसत्यां तु जसेवोदात्तः स्यात् । यदा प्रकृतिप्रत्ययभावानाऽपन्नसंघातस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैवेति नियमार्थं समासग्रहणं तेन गवित्ययमाहेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति दिक् ॥ नियमफलमाह । तेन वाक्यस्य नेति । गामभ्याज शुक्लामित्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः । सत्यां हि संज्ञायां सुब्लुक् स्यात् । न चैवमपि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यादिवाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा कृद्ग्रणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद् इति चेन्मैवम् । समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्बाधात् । एवं च कृत्तद्धितेति सूत्रे कृदग्रहणपरिभाषा निष्फलत्वान्नोपतिष्ठते । तस्याश्च परिभाषायाः व्यावहासीत्यत्रावकाशः । तत्र हि कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति धातोर्णचि कृते गतिपूर्वस्य णजन्तत्वात् णचः स्त्रियामित्यञि सत्युपसर्गाकारस्यादिवृद्धिस्वरौ भवतः । कृदग्रहणे कारकपूर्वस्याप्युदाहरणमवतप्ते नकुलस्थितमित्यादि स्फुटीभविष्यति । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति वार्तिकं गतार्थम् । येषां द्योत्योप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्यति । अनुकरणेषु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम् । भू सत्तायामिति यथा । भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव भुवो वुगिति यथा ॥ अधिकारोयमिति ॥ प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ समाहारद्वन्द्वादेकवचन-

म् । ङीति ङीप्ङीष्ङीनां सामान्यग्रहणं, आबिति च टाप्डाप्चापाम् ॥ आपश्चमसमाप्तेरिति ॥ ननु घकालतनेष्विति ज्ञापकात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगते किमर्थस्तद्धितेषु प्रातिपदिकाधिकार इति चेदत्राहुः ॥ असति त्वधिकारे अत इञ् इत्यत्रात इत्येतत्सुबन्तस्यैव विशेषणं स्यात्, ततश्च दक्षस्यापत्यमित्यत्रैव इञ् स्यान्न तु दक्षयोर्दक्षाणामित्यत्र । किं च वृद्धाच्छ इत्यत्र वृद्धमित्येतत् सुबन्तविशेषणं मा भूत् । अन्यथा जानन्तीति ज्ञाः इगुपधेति कः । ज्ञानामयमित्यत्र सुबन्तस्य वृद्धत्वाच्छः स्यात् । प्रातिपदिकाधिकारे तु वृद्धं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् सुबन्ताच्छ इत्यर्थलाभादिह प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वाच्छो न भवति किं तु अणेव भवति ॥ शब्दकौस्तुभे त्वसत्यस्मिन्नधिकारे वाक्यादपि कप्रत्ययादयः स्युस्ततो विशिष्टप्रातिपदिकतया सकलसुब्लोपे स्पष्टमेवानिष्टमिति स्थितम् ॥ लिङ्गविशिष्टस्येति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः । परिभाषायाः प्रयोजनं श्वश्रूः । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वेपि इह स्वादयः । न च श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशादेव स्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् । निर्देशस्य शब्दपरत्वात् । विपराभ्यां जेः ङेर्य इतिवत् । किं च कुमारीमाचष्टे कुमारयति णाविष्ठवदिति ढिलोपः । एवं यामिन्य इवाचरन्ति यामिनयन्तीत्यत्राचारे क्विबपि फलम् ॥ ङ्याब्भ्यां प्रागिति । तेन एनिका आर्यका च सिध्यति । तथाहि । न सामिवचने इति ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकः कन् एतार्यशब्दाभ्यां ङ्यापौ बाधेत, ततश्च एतिका आर्यिकेत्येवं रूपं स्यात् । ङ्याब्ग्रहणसामर्थ्यात्तु ङीबन्तात्कनि एनिकेत्यपि सिध्यति । वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात् । आबन्तात्कनि उदीचामातः स्थान इतीत्वविकल्पादार्यका आर्यिकेति रूपद्वयं सिध्यति ॥ वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु घकालतनेष्वित्यलुग्विधानसमर्थ्यात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः । तथा च सुपः प्रागेव ङ्यापौ प्रवर्तेते । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् ॥ स्वौजसमौट् ॥ समाहारे द्वन्द्वः । सुङस्योरिति । सोरुकारः अर्वणस्त्रसावित्यत्र विशेषणार्थः । असि इत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । तथा च वाजमर्वत्सु इति न सिध्येत् ॥ ङसेरिकारः टाङसिङसां ङसिङ्योः स्मात्स्मिनावित्येतदर्थः ॥ जश्शसोर्जकारशकारौ जसः शी तस्माच्छसो न इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ ॥ अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्त्विति चेन्न । जसो जकाराभावे औङित्यस्य आव् स्यात्, ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्तता संभाव्येत, एवं शसः शकाराभावे औटो डित्वं संभाव्येत, तथा च तेजसी इत्यादौ टिलोपः स्यात् । अथ वा लिङ्गावित्यादौ

ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः संभाव्येत ॥ औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः ॥ टाटकारास्तु टाङसिङसां हितीयाटौस्वेन इति विशेषणार्थः । एतेन आदिरन्त्येनेति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तम् अन्त्येनेति किं, सुडिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूदिति तत्परास्तम् । औटष्टकारस्यानन्यार्थतया तेनैव संभवात् प्रत्यासत्तेश्च । अत एव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तम् । मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूदित्यन्त्येनेति ग्रहणम् । अन्त्येनेता सहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादिग्रहणम् इति । अमुमेवार्थं मनसि निधाय आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक् ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ ङेप्रभृतीनां ङकारो घेर्ङितीति ङेरामिति विशेषणार्थः । सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः ॥ विभक्तिश्च ॥ तिङस्त्रीणित्रीणीत्यतस्तिङ्ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्वबलादनुवर्तते । सुप इति च संनिहितमित्यभिप्रेत्याह । सुप्तिङाविति ॥ तिङां विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं न विभक्तौ तुस्मा इति । सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥ चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारादेकवचनादिसंज्ञाभिः सह वचनद्वयप्रामाण्यात्पर्यायः स्यात् । ततश्च रामेभ्यः नमाम इत्यादौ बहुवचनसंज्ञापक्षे विभक्तित्वाभावात्सस्येत्संज्ञा स्यात् ॥ इहापीति । अस्मिन्नपि तन्त्रे प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणेत्यादौ इत्यर्थः ॥ सुपः ॥ अत्र तिङस्त्रीणित्रीणीति सूत्रात् त्रीणित्रीणीति पदं तान्येकवचनेति सूत्रं च तानीति पदं विहायानुवर्तत इति व्याचष्टे । सुपस्त्रीणित्रीणीत्यादिना ॥ एकश इति । एकैकमित्यर्थः । संख्यैकवचनाच्चेति वीप्सायां प्रथमान्ताच्छस् ॥ द्व्येकयोः ॥ इह द्व्येकशब्दौ संख्यापरावित्यभिप्रेत्याह । द्वित्वैकत्वयोरिति ॥ संख्येयपरत्वे तु बहुवचनं स्यादिति भावः ॥ बहुषु ॥ अयमपि संख्यापर एवेत्याह । बहुत्व इति । बहुवचनं त्वाश्रयद्रव्यगतं बहुत्वं धर्मं आरोप्य कृतम् । तत्फलं तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणमिति सूचनमेव । वस्तुतो व्यर्थं तत्परत्वादेकवचनसंभवादिति शब्दकौस्तुभादौ स्थितम् ॥ रुत्वविसर्गाविति । ननु रुत्वस्यासिद्धत्वादुकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावात् स्थानिवदादेश इत्यस्यापि त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या रेफान्तस्य सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञाऽभावेन च विसर्गोऽत्र दुर्लभः । विसर्गविधेस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्मैवम् । न मुन इति सूत्रे नेति योगं विभज्य असिद्धं नेति व्याख्यायामिष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात् ॥ राम इति । संज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा, करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारे घापवादेन हल-

श्चेतिवत्रा रमन्तेस्मिन्निति व्युत्पादने तु कृत्तद्धितेति सूत्रेणेति विवेकः ॥ अत्र केचित् परिष्कुर्वन्ति । गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयो शशः । इत्यादयः मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः इत्यमरोक्त्या यदि पशुविशेषे प्रयुज्यते तदा रूढोयं रामशब्दः इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा ॥ यदा तु रामचन्द्रे भगवति प्रयुज्यते तदा रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याश्रयणात् कृत्तद्धितेति सूत्रेण संज्ञेति ॥ सरूपाणामेकशेष ॥ इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः । न च विरूपेष्वेकशेषाप्रवृत्त्या घटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिरिति शङ्क्यम्, विरूपाणामिति वार्तिकस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वस्तुतस्तु सूत्राक्षरैरेव वार्तिकार्थो लभ्यते । रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः । समानं रूपं येषामिति सरूपाः ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः तथा समानं रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपाः सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः तेषामित्येकशेषेण व्याख्यानात् । न च स्वाङ्गे स्वव्यापारायोगः वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ततया स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः ॥ अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यात् । तथा अर्थवत्सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं, प्रत्ययः परश्चेत्यत्र सुप्प्रत्ययः ससजुषोरित्यत्र रुः खरवसानयोरिति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् ॥ स्वाध्यायोध्येतव्यः इत्यस्य नेह नाना इत्यादिश्रुतेश्च स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति च तुल्यमेकशेषेपि ॥ एतेन अ इ उण् इत्यादौ आद्गुण इत्यादिसंधिकार्यं कुतो नेत्याशङ्कायां वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्संधिर्न इति केषांचित्समाधानं परास्तम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां गुणादीनामुपेन्द्र इत्यादौ तटस्थइव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ॥ स्यादेतत् । सरूपाणामेक एकविभक्ताविल्येव सूत्रमस्तु किमनेन शेषग्रहणेन ॥ अत्राहुः । तथा हि सति सरूपाणां स्थाने एकोन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्यात्तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यत्रोदात्तद्वयवतः स्थाने उदात्तद्वयवानादेशस्तथा अनुदात्तद्वयवतः स्थाने अनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्येतेति ॥ एकविभक्तौ यानीति । विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तम् । एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । यद्येतन्नारभ्येत, तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्याद् द्वन्द्वश्च प्रवर्तेत । आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वप्राप्तिरेव नास्तीति भावः ॥ ननु सुबुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं बोधयतीति द्विवचनाद्यनुत्पत्तौ रामौ रामा इत्यादि न सिध्येत् । नैष दोषः,

शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात् ॥ अत एव कृत्तद्धितसमासैकशेषेत्येकशेषो वृत्तिषु गण्यते । परार्थाभिधानं हि वृत्तिः । अत एव च लुप्तेपि प्रत्यये लिड् धुग् इत्यादौ कर्ता प्रतीयत इति दिक् ॥ सरूपाणेवेति । एतच्च उत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्य इहानुकर्षणाल्लभ्यते ॥ अत्र च एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीति पर्यवसन्नोर्थः, तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोर्नैकशेषः, मातृभ्यां मातृभिरित्यादौ सारूप्येपि औजसादिषु वैरूप्यात् । नन्वेवं पयः पयो नयति देव देवेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादेवेति चेदुच्यते । सहविवक्षायामेव एकशेषः प्रवर्तते । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत् । यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्य इतरान्वयः स तथाभूतो विषयः । इदं च इदितो नुम् धातोः इतिलिङ्गाल्लभ्यते न्यायाच्च । तथाहि । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी इति स्थिते श्रूयमाणैकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादैकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति । यद्वा तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्राद् द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सति इति व्याख्येयं, न तु द्वन्द्वे कृते सतीति । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ ऋक्पूरब्धूरित्यादिना समासान्तापत्तेः । करौ करा इत्यादौ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्येत्यादिना एकवद्भावापत्तेश्चेति दिक् ॥ सूत्रे शेषशब्दः कर्मसाधन इत्याह । एक एव शिष्यत इति । असत्येकग्रहणे द्विवक्लोरपि शेषः स्यात् इत्येकग्रहणम् । न चैवमप्येकविभक्तावित्यत्र एकग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीत्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वात् । किं च स्वसा च स्वसारौ चेत्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्येकशेषस्तत्र न स्यात् । तथा स्वसरि च स्वस्रोश्चेत्यत्र वैरूप्यदर्शनात्स्वसृष्विति न स्यात् । किं तु कमलौ कमला इत्यादिष्वेव स्यात् । कृते त्वेकग्रहणे नायं दोषः प्रसज्यते । एकविभक्तौ परतः पूर्वत्र वैरूप्यादर्शनात् ॥ यदा तु विभक्तावित्यत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वात् मास्त्वत्र एकग्रहणमित्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्त्विति केचित् ॥ अन्ये त्वाहुः एकग्रहणमेकैकविभक्तावित्यर्थलाभार्थम् । तथा च सकलविभक्तावित्यर्थलाभादेवकारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक् ॥ एकश्च द्वौ चेत्यादावेकशेषो न भवत्यनभिधानात् । द्वन्द्वोप्यत्रानभिधानेनैव वारणीयः, उत्सर्गतः संख्याशब्देष्वेवमेव । विंशत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति बोध्यम् ॥ चुटू ॥ आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिः षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते तदाह । प्रत्ययाद्याविति । प्रत्ययाद्याविति किम् । वाचाटः ॥ तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपावित्यत्र प्रत्ययादौ यकारो लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञेति वक्ष्यति ॥ न विभ-

क्तौ ॥ हलन्त्यमितीत्संज्ञाप्राप्तौ निषेधारम्भः । तु इत्यस्योदाहरणम् । रामात्, पचेरन् । मकारस्य तु रामम्, अद्राचम् । विभक्तौ किम् । अचो यत् ऊर्णाया युस् रुधादिभ्यः श्नम् । एतेष्वन्त्यस्येत्संज्ञा यथा स्यात् । इदमस्थमुः इत्यत्र मकारपरित्राणार्थमुकारानुबन्धासञ्जनादनित्योयमिति ज्ञायते ॥ अन्यथा प्राग्दिशो विभक्तिरिति थमो विभक्तित्वाद्दानीमो मकारस्येवानेनैव सूत्रेणेत्त्वनिषेधसिद्धेः किं तेनेति । तेन किमोत् क्वेति सिद्धम् ॥ एकवचनम् ॥ सुः संबुद्धिरित्येव सुवचम् । न च सप्तमीबहुवचनेतिप्रसङ्गः । संबोधने प्रथमेत्यधिकारादेव तदभावादिति नव्याः ॥ अत्र व्याचख्युः । सुः संबुद्धिरिति वाच्ये एकवचनग्रहणमेकोर्थ उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थम् । अन्यथा सामन्त्रितमिति पूर्वसूत्रे तदन्तस्यामन्त्रितसंज्ञा कृतेति प्रक्रमाभेदाय इयमपि संज्ञा तदन्तस्यैव स्यादिति ॥ एङ्ह्रस्वात्संबुधेः ॥ यद्यत्र हल्ङ्याब्भ्य इत्यतो हलमननुवर्त्य एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात्परस्याः संबुद्धेर्लोप इति व्याख्यायेत, हलनुवृत्तावप्यङ्गात्परा या संबुद्धिः तस्याः यद्धलिति वा । उभयथापि हे ज्ञानेति न सिध्येत् । लोपात्परत्वात्सोरतोमि पूर्वत्वे च कृते एकादेशस्य परादिवद्भावे अम एवाभावाद् उभयत आश्रयणे तु नान्तादिवद् इति निषेधादतो व्याचष्टे । एङन्तादित्यादिना चेदित्यन्तेन ॥ संबुद्ध्याक्षिप्तस्येति । तदन्तस्यैव संज्ञाऽभ्युपगमे तु संबुद्ध्याऽङ्गमाक्षेप्तुं न शक्यते इति बोध्यम् ॥ ह्रस्वात्परत्वं नास्तीति । तथा च सूत्रे एङ्ग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ किं च इमां क्षिमाचामयसे न चक्षुषी इति श्रीहर्षप्रयोगे सेइति पृथक् पदं सलक्ष्मीके हे दमयन्तीत्यर्थ इति निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सूत्रे मनोरमायां व्युत्पादितम् । ततश्च तत्रापि संबुद्धिलोपार्थमेङ्ग्रहणमावश्यकमेव ॥ स्यादेतत् । एङ्ग्रहणस्य सेइत्यत्र सावकाशतया हे हरे इत्यादौ संबुद्धिलोपो न स्यात् संनिपातपरिभाषाविरोधात् । तथा ह्रस्वग्रहणस्यापि हे रामेत्यत्र सावकाशत्वाद् हे गौरि इत्यादौ परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा अम्बार्थनद्योरिति ह्रस्वे कृते संबुद्धिलोपो न स्यात् । लक्ष्मीशब्दे तु हल्ङ्यादिलोपस्याप्यभावाद् हे लक्ष्मि इत्यत्र सुतरां संबुद्धिलोपो न स्यात् । सत्यम् । गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषां बाधित्वापि संबुद्धिलोपः प्रवर्तत इति दिक् ॥ अमि पूर्वः ॥ प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ इको यणचीत्यतोऽचीत्यनुवर्तते तदाह । अम्यचीति । अमि योच् तस्मिम् अमोऽवयवे अचीति यावत् । तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं नेति स्थितं मनोरमायाम् । एवमत्रादूहिन्यामित्यादावपि । ऊहिन्यां योऽच्

तस्मिन् इत्यादि बोध्यम्। पदार्थैरिवाद्धेत्यादिनिर्देशाच्चास्मिन् व्याख्याने लिङ्ग-मित्यपि,स्थितम् ॥ कथं तर्हि काशिकादावमि परत इत्येवोक्तं, न त्वम्यचीति चेदत्राहुः। तस्मादित्युत्तरस्य आदेः परस्येत्यादेरेवादेश इति निर्णीते एकः पूर्वपरयोरित्यादेशः पूर्वपरयोरेव भविष्यतीत्याशयेन नोक्तमिति ॥ लशक्व ॥ आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिरनुवर्तते षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति, अतद्धित इति पर्युदासाद्वा लभ्यत इत्याह। प्रत्यायाद्या इति ॥ लश्च शश्च कुश्चेति समाहार-द्वन्द्वे लशक्विति नपुंसकम्। तदितरेतरयोगद्वन्द्वेन विवृणोति। लशकवर्गा इति। अतद्धित इति किम्। प्राणिस्थादात इति लच्। चूडालः। लोमादिभ्यः शः। लोमशः ॥ अत्र प्रयोजनाभावादेव नेतसंज्ञेति नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः ॥ कर्णललाटादिति भवार्थे कन्। कर्णिका। सत्यां त्वित्संज्ञायां किति चेति वृद्धिः स्यात् ॥ प्रत्ययाद्या इति किम्। जल्पभिक्षेति षुङः षाकन्। वराकः। अत्र क्ङिति चेति गुणो न स्यात् ॥ तस्माच्छसो ॥ तच्छब्देन संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते। दीर्घमात्रपरामर्शे तु एतान् गाः पश्येत्यत्रापि नत्व-प्रसङ्गात् ॥ शस इत्यत्रयवषष्ठी स चावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसोवयवस्येति तदेतदाह। परो यः शसः सकार इति। परो यः शसिति न व्याख्यातम्। कृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः परस्य शसोऽसंभवात् ॥ अट्कुप्वा-ङ् ॥ रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशादव्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम्। तत्र सर्वै-र्व्यवायोऽसंभवी, एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः, क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नपाठसामर्थ्या-त् सरूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह। व्यस्तैर्यथासंभवमिति ॥ नन्वेवं कृत्स्नं कार्त्स्न्यमित्यादावडादिव्यवधानाभावाण्णत्वाभावेप्यादर्शेनेत्यादावड्व्यव-धानादतिप्रसङ्गः। न च अडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः, अप्राप्ते विधिरय-मित्युक्तत्वात्। सत्यम्। योगविभागोत्र बोध्यः। व्यवायेपीत्येको योगो विध्यर्थः। अट्कुप्वाङ्नुम् इत्यन्यो नियमार्थः। छान्दसो भिसो लुक्। अत्र योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकर इति तु नव्याः ॥ तथाहि। अट्कुप्वाङ् इति सूत्रे रषाभ्यामित्यनुवर्तते। पञ्चमीश्रुत्या तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपतिष्ठते। उप-स्थितापि सा वचनप्रामाण्यादडादिव्यवाये न प्रवर्तते तदन्यव्यवाये तु प्रवर्तते। अत एव येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचन-प्रामाण्यादेकवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणो न तु भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येक-इति पुगन्तलघूपधस्येति सूत्रे वक्ष्यति ॥ एवं च यत्राडादिभिरेव व्यवधानं रामे-णेत्यादौ तत्र भवत्येव णत्वम्। यत्र त्वडादिभिन्नेन व्यवधानमादर्शेनेत्यादौ तत्र

न भवति तस्मादिति परिभाषाया जागरूकत्वात् ॥ निषेधं बाधितुमिति । तेन पर्याणद्धमित्यत्र उपसर्गादसमासेपीति णत्वं सिध्यतीति भावः ॥ उपलक्षणार्थमिति । नुम्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य वानुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थं नुम्ग्रहणमित्यर्थः । तेन तृहि बृही इदित्वान्नुम् तस्यानुस्वारः । तृंह हिंसायां, स्वाभाविकोत्रानुस्वारः । बृंहणं तृंहणम्, उभयत्रापि णत्वं सिद्धम् ॥ अयोगवाहानामिति । अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबन्धो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरग्रहीतत्वाच्च प्रत्याहारसंबन्धशून्या इत्यर्थः । वाहयन्ति निर्वाहयन्ति प्रयोगमिति वाहाः । अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः । अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरग्रहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः ॥ अट्स्विति । निष्कर्षस्त्वकारोपरीति, तेन पयःस्वित्यादाविणः परस्येति षत्वं न भवति । अत एवोक्तं प्राक् अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि इति ॥ न स्यादिति । न भाभूपूकमिगमोत्यतो नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥ यस्मात् ॥ तदादीति । तत्प्रकृतिरूपमादिर्यस्य शब्दस्य रूपस्येति बहुव्रीहिः ॥ ननु यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्गमित्येवास्तु किमादिग्रहणेनेत्यत आह । भवामीत्यादि । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वादङ्गत्वं तेन कर्ता कारक इत्याद्यपि सिध्यतीति भावः ॥ अङ्गसंज्ञार्थमिति । अन्यथा अतो दीर्घो यञीति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥ न चारम्भसामर्थ्यादेव दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । पय गतौ । वय गतौ । आभ्यां यङ्लुकि पापामि पापावः पापाम इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ स्त्री इयतीति । इदमः परिमाणे वतुप् । किमिदंभ्यां वो घ इति घस्तस्य इयादेशः । इदंकिमोरिति ईश् यस्येति चेति ईशो लोपः उगितश्चेति ङीप् । सत्यां हि संज्ञायां स्त्रीशब्दस्य यस्येति चेति लोपः स्यात् । न चेशो लोपस्य आसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्राग्भादसिद्धत्वमिति पक्षाभ्युपगमादनित्यत्वाद्वेति व्याख्यातारः ॥ नव्यास्तु स्त्री अं पश्यतीत्यत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्रिया इति इयङ् स्यादकारादमि कृते अमि पूर्व इत्येकादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वात् । अततेर्डप्रत्यये टिलोपे च सत्यकारस्य स्वत एव प्रत्ययत्वाच्च । विधिग्रहणे कृते तु नायं दोषः प्रसज्यते । अम्प्रत्ययस्याकारादप्रत्ययस्य चाततेर्विहितत्वेपि स्त्रीशब्दादविधानात् ॥ स्यादेतत् । वतुपोम्प्रत्ययस्य च स्त्रीशब्दादविधानेपि सोर्विधिरस्त्येवेति तद्दोषतादवस्थ्यमिति चेन्मैवम् । संनिधानबलेन यस्मात् यः प्रत्ययो विहितः तस्मिन् तदंगमिति व्याख्यानात् ॥ प्रत्यये किमिति । तदादिरूपं कियदित्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात्प्रत्ययपर्यन्तमेवांगं

भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः ॥ प्रत्ययस्य श्रुतत्वेपि प्रत्ययविशिष्टं तयोप्यधिकं वा निरवधिकमंगं स्यात्तदादि इत्यस्यार्थनिर्णये प्रत्ययश्रवणस्योपचयादित्याशयेन व्याचष्टे । प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादिना ॥ प्रत्ययविशिष्टस्येति किम् । वव्रश्च । अत्र विशिष्टस्यांगसंज्ञायाम् उररित्यदादेशस्य परनिमित्तत्वालाभात् अचः परस्मिन् इति स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या न संप्रसारण इति निषेधाभावादभ्यासस्य पुनरपि संप्रसारणं प्रवर्तेत । तथा श्वर्थं अर्थमित्यत्र अचि श्नुधातुभ्रुवामिति इयङुवङौ स्यातामुक्तरीत्या अचीत्यनेनाजादौ प्रत्यय इत्यलाभात् ॥ ततोधिकस्यांगसंज्ञायां तु देवदत्त ओदनमपाचीद् इत्यत्र देवदत्तशब्दात्प्रागडागमः स्याद्देवदत्तशब्दात्सुप्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङः प्राग्वर्तिसमुदायस्यांगत्वात् ॥ द्वितीयप्रत्ययग्रहणे कृते तु न कोपि दोषः प्रसज्यते ॥ अन्ये तु यस्माल्लुङादिविधिः प्रत्यासत्या तस्यैवांगस्याडागमः स्यादिति ततोप्यधिकस्येत्येतदनास्थयोक्तं किं तु एतस्यापि विशिष्टस्यांगत्वे यद्दूषणं तदेवेत्याहुः ॥ टाङसि ॥ अतो भिस ऐस् इत्यस्मादनुवृत्तेन अत इत्यनेन सामानाधिकरण्येन विशेषणात् अंगस्येत्यधिकृतं षष्ठ्यन्तमपि पञ्चम्या विपरिणम्यते विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह । अकारान्तादंगादिति ॥ सुपि च । यञोत्यनुवर्तते । अल्ग्रहणात्तदादिविधिरित्याह । यञादौ सुपीति ॥ यञि किम् । रामः । अत इति किम् । अग्निभ्याम् ॥ अतो भिस ऐस् ॥ ननु एस् इत्येवास्तु । न च अतो गुणे इति पररूपापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इसमेव विदध्याद् इति चेत्सत्यम् । एदैतोर्द्विमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् । बहुलं छन्दसीत्यत्र अनतोपि भवति । नद्यैरिति काशिकोदाहृतप्रयोगस्य ऐस्करणं विना अनिर्वाहाच्च ॥ केचिदैस्करणं निर्जरसैरित्यैकारश्रवणार्थमिति व्याचख्युः तच्चिन्त्यम् । संनिपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ॥ ङेर्यः ॥ ङेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं, न सप्तम्येकवचनस्य, व्याख्यानात् । अत एव ङेरामित्यत्रास्याग्रहणम्, समानाधिकरणे स्त्रियामित्यादिनिर्देशाच्च ॥ स्थानिवद्भावेनेति ॥ आदेशालाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादिति भावः ॥ सुपि चेति दीर्घ इति । न च परत्वाद् अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घोस्त्विति शङ्क्यम् । तत्र अयङ् यि क्ङितीत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तनात् । अन्यथा उरुयेत्यत्रापि दीर्घः स्यात् । उरुशब्दात्परस्य टाइत्यस्य सुपां सुलुगिति यादेशः, एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ यद्यपि ङेर्यादेशस्य ङित्त्वमस्ति नल्यपीति ज्ञापकेन अनुबन्धकार्येष्वल्विधावपि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमात्, तथापि शानचः शित्वेन लिंगेन क्वचिदनुबन्धकार्येषु स्थानिवत्त्वान-

भ्युपगमादादेशे ङित्त्वं नेत्यभ्युपेत्येदं, विरोधाभावात्परत्वमत्राकिंचित्करमित्यनादरेण वा अकृत्सार्वधातुकेति दीर्घो नोक्त इति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ ननु ज्यादादीयस इति ज्यशब्दात्परस्य ईयस आकारविधानमंगवृत्तपरिभाषाया लिंगम् । अन्यथा बहोर्लोप इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्य लोपमेव विदध्यादाकारं तु न विदध्यात्, अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घेण ज्यायानितिरूपसिद्धेरिति भाष्ये स्थितम् । तदिदानीं विरुध्येत, क्ङितीत्यनुवृत्तौ तु ज्यायानित्यत्र अकृत्सार्वेति दीर्घाप्रवृत्तेः । तथा च अकृदिति सूत्रे क्ङितीति नानुवर्तनीयमुरुया धृष्णुयेत्यत्र दीर्घाभावश्छान्दस इत्येवाभ्युपेयमिति चेद्, अत्राहुः । ज्ञाजनोर्जा इत्याकारग्रहणमुक्तपरिभाषालिंगम् । अन्यथा जमेव विदध्यात् । अतो दीर्घो यञीति जाते जानातीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं, तच्च ज्ञापकम् अकृदित्यत्र क्ङितीत्यनुवृत्तावपि संगच्छते । एवं च सति ज्यादादित्याकारग्रहणं लिंगमिति तु भाष्ये प्रौढिवादमात्रमस्तु ॥ संनिपातेति । संनिपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य स संनिपातलक्षणः तं संनिपातं विहन्तीति तद्विघातः । कर्मण्यण् । कृत्वतत्वे । स्वोपजीवकविधिः उपजीव्यविघातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः ॥ रामः रामस्येति । यद्यपि रामस्येत्यत्र संनिपातपरिभाषयाप्येत्वं सुपरिहरं, तथापि अदः सर्वेषामिति निर्देशादेत्वविधौ संनिपातपरिभाषा न प्रवर्तत इत्याशयेनोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥ जश्त्वं वावसान इति । अत्राहुः । जश्त्वे कृतेऽवसाने चर्त्वमिति न मन्तव्यं, किं तु येननाप्राप्तन्यायेन अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वाच्चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वमिति योज्यम् ॥ द्वित्व इति । अनचि चेत्यनेन, अनचीति प्रसज्यप्रतिषेध इति प्रागेवोक्तम् ॥ पर्युदासाभ्युपगमे तु इह द्वित्वं न स्यात् ॥ तादेश आरभ्यत इति । वत्स्यतीत्यादौ चर्त्वेन तकारो न लभ्यत इति सःस्यार्धधातुक इत्यनेन सकारस्य तकारो विधीयत इत्यर्थः ॥ ह्रस्वनद्यापो ॥ अंगस्येत्यनुवर्तते । तच्च पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद् अंगादिति विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह । ह्रस्वान्तादिति । एतेन ह्रस्वनद्याप इति पञ्चमी न तु षष्ठीति स्फोटितम् । ज्ञापकं त्वत्र नामीति, नहि प्रकृत्यागमत्वे अंगसंज्ञानिमित्तं नाम् संभवति । एवं चानया पञ्चम्याऽनन्यार्थतया तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषोपस्थित्या आमि सर्वनाम्नः सुट् इत्यतोनुवृत्तमामीति सप्तम्यन्तं ङः सि धुट् इत्यत्रेव षष्ठ्या विपरिणम्यते, आमीति सप्तम्याः त्रेस्त्रय इत्यत्र चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह । आमो नुडागमः स्यादिति । अत्र नव्याः । नुट् इति योगं विभज्य

अंगात्परस्यामो नुट् इत्युत्सर्गविधिं कृत्वा नद्यापः इत्यंशेन दीर्घात्परस्यामो नुट् चेद्भवति तर्हि नद्याप एव इति नियमविधिं व्याख्याय ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवं लिहां दुहामित्यादौ अतिप्रसंग इति वाच्यम् । हलन्ताच्चेद्भवति तर्हि षट्चतुर्भ्य एवेति नियमाभ्युपगमात् । ध्वंसनडुहां कतिपयचतुरां युजिक्रुञ्चां झलामित्यादिनिर्देशाच्च । तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्याने न कोपि दोष इत्याहुः ॥ अत्र वदन्ति । नुडिति पृथग्योगे कृते सति ङेराम्नि कृते परमप्याटं बाधित्वा अन्तरंगत्वादामो नुट् स्यात् । तथा च परत्वादाटा नुड् बाध्यते इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन आटि कृते सकृद्गतिन्यायात् नुट् नेति भाष्यग्रन्थेन च विरोधः स्यात् ॥ यद्यपि नियमसूत्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरितिपक्षे ङेराम्नि कृते तस्य नद्याप इत्यनेनैव नुडागमे प्रसज्यमाने आण्नद्या इत्यनेन स बाध्यत इति परत्वादाटा नुड् बाध्यते इत्यादिग्रन्थः संगच्छते, तथापि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे परमपि आटं बाधित्वा अन्तरंगत्वान्नुट् स्यादेव । किंच नद्याप इत्यत्र नद्यापः परस्यामो नुडेव स्यान्नान्यत् इत्यर्थः स्यात् । तथा च गौर्यां रमायां सर्वासां सर्वस्यामिति न सिध्येत् । सुडागमस्य पुंसि आड्याट्स्याडागमानां तु ङिदन्तरे चरितार्थत्वात् ॥ अपि च गौर्यामित्यादौ ङेराम्नि कृते नुटं बाधित्वा प्राप्तमाटं बाधितुं नदीग्रहणम् । एवं रमायां सर्वासां सर्वस्यामित्यादौ प्राप्तं याटं सुटं च बाधितुमाब्ग्रहणमिति । नद्याप एतद्विध्यर्थेनैव स्यान्न नियमार्थम् । ततश्च विश्वपां वातप्रम्यामित्यादौ नुट् दुर्वार एव । नद्यां मतुप् भाषायां सदवसश्रुवः, सर्वासां प्रायदर्शनं तदस्यां प्रहरणमित्यादिनिर्देशान् शरणीकृत्य विध्यर्थतापादनस्य नुडेवेति प्रागुक्तनियमस्य च निवारणे तु प्रतिपत्तिगौरवम् । अपि च आकारान्तादीकारान्तादूकारान्ताच्चेद्भवति तर्हि नद्याप एव इति नियमस्यापि संभवात् । विश्वपां वातप्रम्यां खलप्वामित्यादौ नुडागमाभावेपि गवामित्यादौ नुट् स्यात् । न च छन्दसि गोः पादान्ते इत्यारम्भात् लोके गोशब्दात्परस्यामो नुड् न भवेदिति वाच्यम् । पादान्ते गोशब्दात्परस्यामो नुट् चेच्छन्दस्येवेति नियमेन लोके पादान्ते गोनामिति प्रयोगस्याभावेप्यपादान्ते तस्यानिवार्यत्वापत्तेः । रायां ग्लावां नावामित्यादौ दुर्निवारत्वाच्च । यदि तु दीर्घात्परस्य आमो नुट् चेदित्यादिनियमे गोः पादान्त इति सूत्रं विध्यर्थं भवेत् । आकारान्तादिभ्यः परस्यामो नुट् चेदित्यादिनियमे तु नियमार्थं स्यात्त त्र विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायान् इति न्यायानुसंधानेन दीर्घान्तात्परस्यामो नुट् चेदित्यादिनियम एव स्वीक्रियत इत्युच्यते तदापि पुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्त्येव,

तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानस्यातिक्लेशसाध्यत्वाद्यथाश्रुतमेव रमणीयमिति ॥ नामि ॥ ढ्रलोप इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्येति विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिः तदेतदाह । अजन्ताङ्गस्येत्यादि । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नामिति नुट्सहित एवाम् गृह्यते । तेन पामनामङ्गनामित्यादौ न भवति । तत्र हि पामादिलक्षणे नप्रत्यये टापि द्वितीयैकवचने च कृते त्रयाणामपि प्रत्ययानां प्रत्येकमर्थवत्त्वे पि नामिति समुदायस्यानर्थकत्वात् ॥ यद्यपि नलोपस्यासिद्धत्वाद् अनेन पामनामित्यत्र दीर्घः सुपरिहरः, तथापि नोपधाया इत्यनेन तु स्यादेवेति बोध्यम् ॥ नुटि इति तु न सूत्रितम् । भ्रञ्जः किन्नुट् चेत्यौणादिकगन्प्रत्ययान्ते भृङ्गशब्दे मा भूदिति ॥ स्यादेतत् । नुडागमस्याभक्तत्वादाम्ग्रहणेन सनकारोप्याम् ग्रहीष्यत इति आमीत्येव सूत्रमस्तु । न चामीतिदीर्घस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्परमपि नुटं बाधित्वा अग्नीनामिन्दूनामित्यत्र दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुड् न भवेदिति वाच्यम् । ह्रस्वान्तान्नुडितिवचनसामर्थ्यात् कृतेति दीर्घे भूतपूर्वगत्याश्रयेणैतत्प्रवृत्तेः नापि न तिसृचतसृ इति निषेधात्तिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तान्नुडिति वचनस्य प्रयोजनमस्तीति वाच्यम् । चतसृणामित्यत्र षट्चतुर्भ्यश्चेत्यनेनैव नुट्सिद्धेः, ह्रस्वनद्याप इति सूत्रे चेस्त्रय इत्यतः त्रेरित्यनुवर्त्य त्रिशब्दात्परस्यामो नुडिति व्याख्यानात् तिसृणामित्यत्रापि तत्सिद्धेः ॥ यद्यपि नृणामित्यत्र प्रयोजनमस्ति, तथापि नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । अन्यथा नृनद्याप इत्येव वदेत् । तस्मादामीत्युक्तौ न किंचिद्बाधकमस्ति इत्यामः सनकारस्य ग्रहणमनर्थकमिति चेदत्रोच्यते । उत्तरार्थं सनकारग्रहणं कर्तव्यं नोपधायाः इति दीर्घो नामि यथा स्यात्, चर्मणां वर्मणामित्यत्र मा भूदिति । तदुक्तं वार्तिककृता "नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुट् भवेत् । वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च वर्मणाम्" इति ॥ अत्र वदन्ति । वचनाद्भूतपूर्वगत्याश्रयेण तत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिन्त्यम् । गौणत्वे षट्चतुर्भ्यश्च इति नुटोप्रवृत्त्या प्रियचतसृणामित्यत्र नुडर्थं ह्रस्ववचनस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्योपक्षयात् । तत्र हि नुमचिरेति रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडिष्यत इति ॥ तदयुक्तम् । ऋन्नद्याप इति सूत्रितेपि ऋदन्तान्नुट् सिध्यत्येवेति ह्रस्वग्रहणस्य सामर्थ्यानुपक्षीणत्वादिति दिक् ॥ परिभाषाविरोधादिति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नामीति दीर्घस्य नित्यत्वात्परोपि सुपि चेति दीर्घो न प्रवर्तत इति नोक्तम् । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति इति नामीति दीर्घस्याप्यनित्यत्वात् ॥ आरम्भसामर्थ्यादिति । सुपि चेत्यस्य तु न सामर्थ्यं रामा-

भ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः ॥ ननु कतीनामित्यत्र परत्वात् षट्चतुर्भ्यश्चेति नुटि नामीति दीर्घः संनिपातपरिभाषामबाधित्वैव प्रवर्तत इत्यारम्भसामर्थ्यस्योपक्षयात् नामीति सूत्रमपि रामाणामित्यत्र संनिपातपरिभाषया न प्रवर्तते तथा च आचार्याणामिति निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य सुपि चेतिदीर्घ एव परत्वात् प्रवर्ततामिति चेत् ॥ अत्र केचित्समाधयन्ति । चतुर्ग्रहणसाहचर्याद् हलन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुट् भवति न तु कतिशब्दात् परस्यामः, तथा च कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडित्यारम्भसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति। तदपरे न क्षमन्ते। रेफो यथा हल्संज्ञकस्तथा अम्संज्ञकोपि भवतीत्यमन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुड् भवति न तु षकारान्तात्परस्येति वक्तुं शक्यतया षण्णामित्यत्र नुडभावप्रसङ्गात् । तस्मादिह साहचर्यं न ग्राह्यमेव ॥ अन्ये तु षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशादर्थपरोयं निर्देशः, तथा चार्थप्राधान्यं यत्र तत्रैव षट्संज्ञाश्रयो नुड् भवति न तु प्रियपञ्चां प्रियषषामित्यादौ इति सिद्धान्तात् । बहिरङ्गः षट्संज्ञाश्रयो नुट् । तथा चान्तरंगत्वात्कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडिति नामीति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधित्वैव प्रवर्तते, ततश्चारम्भसामर्थ्यादिति मूलोक्तग्रन्थस्य न क्वाप्यनुपपत्तिरिति समादधुः ॥ इतरे तु आरम्भसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थो न तिसृचतसृ इति निषेधारम्भसामर्थ्यादिति । तिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तलक्षणे नुटि कृते नामि इति दीर्घप्रवृत्तौ हि न तिसृ इति निषेध आरभ्यते । संनिपातपरिभाषया दीर्घाप्रवृत्तौ तु किमनेन निषेधेनातो ज्ञायते नामीति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधत इति । यैस्तु ह्रस्वनद्याप इत्यत्र ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायते, तैस्तु नामीति दीर्घे आरम्भसामर्थ्यं नाश्रयणीयमेव ॥ अपदान्तस्य ॥ ष इत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणमिणःषीध्वमिति ढत्वार्थम् । चकृढ्वे । अकृढ्वम् ॥ इण्कोः ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । कोः किम् । गवाक्षु । गवाङ्षु ॥ आदेशप्रत्यययोः ॥ प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवे लाक्षणिकः । हलि सर्वेषामितिनिर्देशात् सात्पदाद्योरित्यत्र सातिग्रहणाच्च लिंगादित्याशयेन व्याचष्टे । आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति । यदि तु आदेशावयवो गृह्येत, तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः । यद्यपि सकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्र षत्वं न स्यात् तथापि विसंविसं मुसलमित्यादौ षत्वं दुर्वारं स्याद् आष्टमिकद्विर्वचनस्यादेशरूपत्वात् । यदि तु प्रत्ययो यः सकार इति गृह्येत, तर्हि रामेषु करिष्यतीत्यादौ न स्यात्, किं तु इन्द्रो मा वक्षत् इत्यादावेव स्यात्। इह मनोरमायामेकापि षष्ठी विषयभेदाद् भिद्यत इत्युक्ता सहविवक्षाभा-

वेपि सौत्रत्वाद् द्वन्द्व इत्युक्तं तत्तु प्रत्ययशब्दे लक्षणामनंगीकृत्य यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् ॥ विवृताघोषस्येति । विवृतस्य सस्य तादृश एवेत्युक्ते ऋकारेऽतिप्रसंगस्तद्वारणायाघोषस्येति । अघोषस्येत्येतावदुच्यमाने ठकारेतिप्रसंगस्तद्वारणायोभयमुपात्तम् ॥ तादृश एव ष इति । तादृश एव षादेशो भवति नान्य इत्यर्थः ॥ ननु दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तस्तत्र इहापि सात्पदाद्योरिति निषेधः स्यात्, करिष्यतीत्यादौ षत्वविधेः सावकाशत्वादिति चेन्नैवम् । स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामाश्रित्य उक्तनिषेधो न प्रवर्तते इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात् ॥ रामस्येति । टाङसिङसामिनात्स्या इति वक्तव्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यात्षत्वं न भवेन्नडादिषु अनुष्येति निपातनात्ततः फगादौ आमष्यायण इत्यादिवार्तिकनिर्देशाच्च असुष्येत्यत्र षत्वं भवेत्, तर्हि विश्वपास्वित्यादि प्रत्युदाहर्तव्यम् । न च तत्रापि षुबिति वक्तव्ये सुबिति सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भवेदिति शङ्क्यम् । लिट्सु प्रशान्त्सु इत्यत्र डः सि धुट् नश्चेति धुटः प्रवृत्तये सकारोच्चारणस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वादिति दिक् ॥ सर्वादीनि ॥ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम् । अदः सर्वेषामिति लिंगात् । आदिशब्दोत्रावयववाची सर्व आदिराद्यवयवो येषां तानीति विग्रहः, उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनम् । तस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावाद् आनर्थक्यात्तदंगेषु इतिन्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात्सर्वशब्देपि प्रवर्तत इति युक्तम् । तद्गुणसंविज्ञानत्वं यस्य स तद्गुणसंविज्ञान.तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः वर्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्यान्वयितया संविज्ञानं अत्र तद्गुणसंविज्ञान.इत्यक्षरार्थः । लोकवेदयोरपि संयोगसमवायान्यतरसंबन्धे लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्ति लम्बकर्णमानयेत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमेव । स्वस्वामिभावसंबन्धे त्वतद्गुणसंविज्ञानत्वं चित्रगुमानयेत्यादौ । ननु सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं कस्मान्न भवति । सौत्रत्वान्नेति चेल्लोके सर्वनामशब्दस्य साधुत्वापत्त्या सर्वनामसंज्ञानि स्युरित्युत्तरग्रन्थस्यासाधुत्वापत्तेरिति चेन्नैवम् । निपातनात् णत्वं नेति भाष्योक्तव्याख्याश्रयणादिष्टसिद्धेः ॥ अत्र भाष्यानुसाराद् बाधकान्येव निपातनानि भवन्ति इति पक्ष आश्रितः । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति इति पक्षस्तु विभाषा फाल्गुनीति सूत्रे श्रवणाशब्दे निपातितेपि श्रावणीति प्रयोगोपि साधुरित्येवमर्थमाश्रयिष्यते ॥ विशेषणानुगुणविशेष्यमध्याहरति । शब्दरूपाणीति ॥ द्वन्द्वे चेति । स हि निषेधः समुदायस्यैव न त्ववयवानामिति वक्ष्यति, न च तदन्तविधिं विना समुदाये सं-

त्राप्रसक्तिरस्तीति भावः ॥ नन्वंगाधिकारे तदन्तविधिं विनैव परमसर्वस्मा इत्यादौ स्मायादिसिद्धेस्तदन्तसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह। तेनेति। न चेहापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नस्तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भविष्यतीति वाच्यम्। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ अकच्चेति। चकारात्परमसर्वत इत्यत्र तसिल् ॥ जसः शी ॥ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम्। वारिणी। मधुनी ॥ अनेकाल्त्वादिति। न तु शित्वादिति भावः ॥ इत्संज्ञाया एवाभावादिति। ढ्इत्यत्रोपदेशकाल एव ऋकारस्येत्संज्ञा, शीभावस्य तु सर्वादेशत्वानन्तरं स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वे लब्धे लशक्वतद्धित इति प्रत्ययादेशस्येत्संज्ञेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः ॥ अवर्णान्तादिति॥ अवर्णान्तादंगात्परस्येत्यर्थः, तेन येषां तेषामित्यादौ नाव्याप्तिः ॥ सर्वनाम्नो विहितस्येति। सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तं वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुट्प्रसंगात्। द्वन्द्वे चेत्यनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधेप्यवयवस्यानिषेधात्। विहितविशेषणत्वाश्रयणे प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यकारप्रयोग एव ॥ आम इति सर्वनाम्न इति पञ्चम्या निरवकाशतया आमीति सप्तम्याः त्रेस्त्रयः इत्युत्तरसूत्रे कृतार्थायाः षष्ठी प्रकल्प्यत इति भावः ॥ पञ्चत्रिंशदिति। पञ्च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः। पञ्चाधिकास्त्रिंशदिति तत्पुरुषो वा ॥ न च संख्यायाः तत्पुरुषस्येति वक्ष्यमाणवार्तिकेन समासान्तो डच् स्यादिति वाच्यम्। तत्रैव वार्तिके अन्यत्राधिकलोपादित्युक्तत्वात्। ननु सर्वेषां नाम सर्वनामेत्यन्वर्थत्वात् संज्ञायाः सर्वविश्वादय एव संज्ञिनो भविष्यन्ति नान्ये इति किमनेन पञ्चत्रिंशदिति परिगणनेन, सर्वादीनीति सूत्रेण वा, मैवम्। परिगणनाभावे कृत्स्नसमस्तादिष्वतिप्रसंगात्। एवं च पञ्चत्रिंशत्संख्याकानि सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञकानि नान्यानीति नियमाय सर्वादीनीति सूत्रमप्यावश्यकम्। न त्वनुनासिकसंज्ञासूत्रमिव मन्दप्रयोजनमिति बोध्यम् ॥ पूर्वपरा। व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि तानि सर्वादिगणसंनिविष्टानि नान्यानीत्यर्थः। सर्वनामसंज्ञा तु सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेनैव सिध्यति, एवमुत्तरसूत्रद्वयेपि बोध्यम् ॥ अत एवेति। द्वयोर्द्विवचनस्यैव युक्तत्वादिति भावः ॥ नित्यं द्विवचनान्त इति। सर्वदा द्विवचनान्त इत्यर्थः। न चैवमुभादुदात्तो नित्यम् उभशब्दस्य सर्वनामत्वे कोर्थः इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगो विरुध्यत इति शङ्क्यम्। अत्रार्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनान्तता न तु स्वरूपानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात् ॥ अथ सर्वादिषु उभशब्दपाठो व्यर्थः सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात्। न च सर्वनाम्नस्तृतीया

चेति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीयासिद्धिस्तत्फलतिति वाच्यम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् इति वार्तिकेनैव गतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्तृतीया च इति सूत्रे पठितत्वादिदमपि वार्तिकं सर्वनाम्न एव सर्वविभक्तिप्रापकं नान्यस्येति वाच्यम् । भाष्ये हेताविति सूत्रे तद्वार्तिकस्य पठितत्वात् । अत एव अन्नेन कारणेन वसति अन्नस्य कारणस्य इत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह । तस्येह पाठस्त्विति ॥ ननु कप्रत्ययेनापीष्टसिद्धेः किमकजर्थपाठेन । न च काकचोः स्वरे विशेषोस्तीति वाच्यम् । प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वा अन्तोदात्तत्वे विशेषाभावादित्याशङ्क्याह । न चेति । उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमकच् प्रत्ययो न विहन्ति टेः प्राक् जायमानत्वात्, तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । कप्रत्ययस्तु विहन्त्येव प्रातिपदिकात्परत्र जायमानत्वादित्याशयेनाह । द्विवचनपरत्वाभावेनेति । अयच्प्रसङ्गादिति । उभशब्दात्तसोः परतः स्वार्थे यथा अयच् भवति तथा कप्रत्यये सति स्यादिति भावः । यद्यपि स्वार्थे अयच् दृष्टान्तेपि दुर्लभस्तथापि उभादुदात्तः इति सूत्रे नित्यम् इति योगविभागात्सुलभ एव । तथाहि । उभादुदात्तः द्वित्रिभ्यामिति सूत्राद्वेति नानुवर्तते अस्वरितत्वात् । अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थे अयच् स्यात् । उभयः पाशः । ततो नित्यम् । उभशब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे । तेन उभयतः उभयत्र उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादि सिद्धम् ॥ नन्वेवमकचि कृतेप्ययच् दुर्वारः । वृत्तिविषये स्वार्थे नित्यमयजिति त्वयैवोक्तत्वादिति चेत्, एवं तर्हि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया उभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यायते, न तु वृत्तिविषय इति न दोषः ॥ तदुक्तमिति । वार्तिककृतेति शेषः ॥ उभयोन्यत्रेति । उभयेति यः स्वार्थिकोयजन्तः स अन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने परत इत्यर्थः ॥ न च उभावित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादम्, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहादिति वाच्यम् । उभशब्दादुत्पन्नद्विवचनं लुका नापहृतं यत्र ततोन्यत्रायजिति विवक्षितोर्थ इति मनोरमायामुक्तत्वात् । एवं च सर्वादिषूभशब्दपाठोऽकजर्थ इति स्थितम् ॥ भाष्ये तु कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन स्वार्थाभिधानसमर्थत्वादुभशब्दात्परस्य द्विवचनपरत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः सर्वादिगणे प्रत्याख्यातः । मनोरमायां तु भाष्ये प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रं कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वादन्यथा चतसिलादावतिप्रसक्तत्वादित्यादि स्थितम् ॥ उभयशब्दस्येति । उभौ अवयवौ यस्य उभयः उभादुदात्तो नित्यमिति तयपोऽयच् ॥ नास्तीति । अनभिधानादिति

भावः ॥ तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वेन अव्ययत्वे प्राप्ते तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे क्तत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यं कैयटेनावतारितम् ॥ अस्तीति । पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः ॥ तस्मादिति । उभयशब्दादित्यर्थः ॥ तयप्प्रत्ययान्ततयेति । उभयशब्दस्येति शेषः । यदि तूभयशब्दादयच् स्वतन्त्रः, नतु तयप आदेश इति निष्कर्षः स्वीक्रियते, तदात्र प्रथमचरमतयेति वैकल्पिकप्राप्तिर्नास्त्येवेति ॥ नित्यैवेति । उभया अमित्रा इति तु च्छान्दसत्वाद्बोध्यम् । डतरडतमाविति । किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । एकाच्च प्राचामिति विहितौ ॥ अव्युत्पन्नाविति । एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम् ॥ एके इति । काशिकाकाराः ॥ एतं त्वं मन्ये इत्युदात्तस्य उत त्वः पश्यन् इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः ॥ एक इति । प्रथम इत्यर्थः । संहितया पाठे तान्तत्वस्यास्फुटत्वेपि त्वदिति तान्तश्छेत्तव्यः । अन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यत् । त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानीति फिट्सूत्रात् । तथा च ऋङ्मन्त्रः सरीरुत्वद्भवति सूत उत्वत् इति । जयदेवोपि प्रायुङ्क्त त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तमिति । त्वत्तोऽन्यस्या अधर इति विग्रहो न तु तवाधर इति । पश्यसि दिशिदिशि रहसि भवन्तम् इति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः ॥ सम इति । तथा च श्रूयते मानो वृकाय वृक्ये समस्मै । उत समस्मिन् इत्यादि ॥ सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावचनयोः । गणसूत्र इति । यद्यपि भाष्येऽष्टाध्यायीस्थसूत्रे अपुरीतिवक्तव्यमिति वर्तिकं पठितं, तथापि तद्गणसूत्रस्यैव शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य । अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादाबन्तात्प्राप्त्यभावात् ॥ अन्तरायामिति । प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामतायाः प्राप्तिर्बोध्या । त्यदतद् एतौ उक्तपरामर्शकौ । तत्राद्यश्छान्दस इति गणरत्नकारोक्तिर्नादर्तव्या । स्यश्छन्दसि बहुलमिति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ॥ एक इति । एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥ इत्थं सर्वादिगणं व्याख्यायेदानीं तदन्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाध्यायीस्थां त्रिसूत्रीं व्याचष्टे ॥ पूर्वपरेत्यादिना ॥ स्वाभिधेयेति । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः । अपेक्ष्यत इत्यपेक्षः ॥ कर्मणि घञ् ॥ कथं तर्हि दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः इति । अत्राहुः अस्त्येवात्रापि व्यवस्था प्रसिद्धत्वान्नावधिवाची शब्दः

प्रयुज्यते । न च संज्ञात्वान्निषेधः । आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा न च दिक्षु साऽस्तीति दिक्षु चिरंतनः, कुरुषु त्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र तु व्याख्यानवचनमेव प्रमाणम् । एतेन विश्वेषां देवानामिति व्याख्यातं, वेदे प्रसिद्धत्वाद्देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् ॥ दक्षिणा गाथका इति । गस्थकन् इति शिल्पिनि थकन् । इहामुकस्मात्कुशला इत्यवध्यन्वयसंभवेपि तन्नियमो नास्तीति भावः ॥ एवमधरे ताम्बूलरागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्तः, इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥ उत्तराः कुरव इति । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषु उत्तरशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था, किं त्वाधुनिकसंकेतोयमित्याहुः ॥ स्वमज्ञेति ॥ आत्माऽऽत्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः, तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयौ परिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे । आत्मीया इत्यर्थः आत्मान इति वा ॥ यत्त्वाहुः । आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः, तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्रायुक्तमिति । तद्भसात् । स्वो ज्ञातावात्मनि, स्वं त्रिष्वात्मीये, स्वोऽस्त्रियां धने इत्यमरसिंहोक्तेरात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् । न च स्वो ज्ञातौ, इत्यमरकोशे आत्मनीत्यस्य स्वमित्युत्तरेणान्वयादात्मवाची स्वशब्दो नपुंसक एवेति वाच्यम् । स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धने इति मेदिनीकोशविरोधेनात्मनीति पूर्वान्वयि, न तु उत्तरान्वयि इति व्याख्यातुमुचितत्वात् ॥ किंच विभाषा जसि इति प्रकरणे स्वात्मात्मीये इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वन्सूत्रकारोप्यात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंस्त्वे प्रमाणम् । तस्मात् स्वे स्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् ॥ ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छील्येन णिनिना ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामतास्त्येवेति ध्वनयति ॥ एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् ॥ स्वमात्मात्मीयाख्यायामिति वक्तव्ये ज्ञातिधनयोः पर्युदासाश्रयणं मात्रालाघवाय । न च स्वमात्मात्मीययोरित्युच्यमाने आख्याग्रहणं नापेक्षितमिति वाच्यम् । वस्तुत आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन विवक्षायां सर्वनामता मा भूदिति तस्यावश्यकत्वात् ॥ अन्तरम् ॥ बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति । बहिरित्यनावृतो देशो बाह्यं चोच्यते । तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाह । बाह्या इत्यर्थ इति । द्वितीये त्वाभ्यन्तरा इत्यर्थो बोध्यः । बाह्येनाभ्यन्तरस्य योगोस्ति । अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम् । इदमेवार्थद्वयं मनसि निधाय अन्तरायां पुरीत्यत्र प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेति व्याख्यातम् ॥ उपसंव्यानशब्देपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः ॥ एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र विशेषमाह । संख्यायामिति । अन्येषु तु सप्तस्वर्थेषु वचनान्तरमपि स्यादेव,

एके एकेषामिति यथेति भावः ॥ न बहुव्रीहौ ॥ क्वते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः। उपसर्जनीभूता न सर्वादय इति वच्यमाणत्वाद् अत आह ।,चिकीर्षित इति। बहुव्रीहावित्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते ॥ त्वकमिति । अज्ञाते कुत्सिते वा अव्ययसर्वनाम्नामित्यत्रापि ॥ प्रक्रियावाक्ये इति ,। अलौकिकविग्रहवाक्ये इत्यर्थः । तच्च युष्मदसु पितृसु इत्याद्याकारकम् ॥ ननु तत्राकच् प्रवर्ततां को दोष इत्यत आह । स चेति । न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वादक्रुतव्यूहपरिभाषया समासात्प्रागपि सर्वनामता न भविष्यतीति वाच्यम्। तस्या अनित्यत्वात्। तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात् ॥ अतिभवकानिति। इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति प्रादिसमासः ॥ प्रत्याचख्याविति । च्व्रोः शूडिति सतुग्ग्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकं, लच्चानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः ॥ यथोत्तरमिति। तथा च संप्रति भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थेति भावः ॥ गणे संनिवेशादिति । एतेन पूर्वापरेति गणसूत्रे असंज्ञायामिति ग्रहणं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनितम् । संज्ञायां यानि पूर्वादीनि, तेषां गणे संनिवेशाभावात् । एवमष्टाध्यायीस्थे पूर्वपरावरेति सूत्रेपि असंज्ञायामित्येतत्त्यक्तुं शक्यम् । न च तदभावे जसि परतः संज्ञायामुत्तराः कुरव इत्यत्राप्राप्तविकल्पः स्यादिति वाच्यम् । सर्वनामसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन संज्ञायामप्राप्तविधेरसंभवादसंज्ञायामेव पूर्वेण प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यादिति वक्तुमुचितत्वात् ॥ संज्ञाकार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः ॥ अन्तर्गणकार्यमिति। अड्डतरादिभ्यः त्यदादीनामः तदोः सः सावित्यादिक मित्यर्थः ॥ अतिकतरमिति। अत्रादडादेशो न। अतितदित्यत्र तु त्यदाद्यत्वं तदोः सः सातिति सत्वं च नेति भावः ॥ तृतीयासमासे ॥ अत्र विभाषा दिक्समास इत्यतः समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि संग्रहार्थमित्यभिप्रेत्याह। तृतीयासमासार्थेति । इह पूर्वसदृशेति विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु कर्तृकरणे इति समासः, तेन त्वयका क्रुतमित्यत्र निषेधो न भवति । औकारसकारभकारादौ सुपीति व्यवस्थापयिष्यमाणत्वादिह सुपष्टेः प्रागकच् ॥ समुदायस्येति । तत्रैव द्वन्द्वस्य मुख्यत्वात्। न च द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति संबन्धः । कारकाणां क्रिययैवान्वयात् । न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति सम्बन्धः । विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात् निषेध्याया भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥ सुट्प्रसङ्ग इति । न च द्वन्द्वे चेति निषेधसामर्थ्याद्वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुड् न

प्रसज्यत इति वाच्यम् । अनाङ्गस्य चतसिलादेर्व्याप्त्या तत्सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् ॥ जसाधारमिति ॥ शीभावेन जस्यपद्धतिष्वौपचारिकाधारत्वमत्र बोध्यम् । यद्वा जस इर्जसिः तस्मिन् सीचः सप्तम्या लुक् इत्यर्थतो व्याचष्टे । जसाधारमिति । अन्यथा सत्यकचि जसः शीत्यस्य प्रवृत्तौ वर्णाश्रमेतरके इत्यपि रूपं स्यादिति भावः ॥ यदा अज्ञातः कुत्सितो वा इतरः इतरकः इत्यकचं कृत्वा वर्णाश्च आश्रमश्च इतरकश्चेति द्वन्द्वः क्रियते, तदा रूपद्वयं स्यादेव ॥ परं तु इतरशब्देन द्वन्द्वं कृत्वा अज्ञाता वर्णाश्रमेतरा इत्यज्ञाताद्यर्थयोगो यदा क्रियते, तदा वर्णाश्रमेतरका इत्येकमेव रूपं साध्विति बोध्यम् ॥ ननु द्वन्द्वावयवस्येतरशब्दस्याप्यकच् दुर्वारः अवयवस्य सर्वनामतानपायात् । द्वन्द्वे चेत्यनेन हि समुदायस्य निषेधो न त्ववयवानामित्युक्तमिति चेद् अत्राहुः । सिद्धान्ते हि जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षो मुख्यस्तस्मिंस्तु पक्षे अवयवानां निरर्थकत्वादज्ञाताद्यर्थयोगाभावेनाकचः प्राप्तिरेव नास्ति । यैस्तु द्वन्द्वे चेति चकारेणावयवेष्वपि संज्ञा निषिध्यते इत्युच्यते, तेषामजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षाभ्युपगमेपि न दोष इति ॥ प्रथमचरम ॥ नेमशब्दस्य नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते चायमारम्भः ॥ तयःप्रत्यय इति । संख्याया अवयवे तयप् इति विहितः ॥ तीयस्येति । द्वेस्तीयः । त्रेः संप्रसारणं चेति विहितस्य ॥ पटुजातीयायेति । प्रकारवचने जातीयर् ॥ जराया जर ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्य अचि र ऋत इत्यतोनुवृत्तेनाचीत्यनेन विशेष्यते, विशेषणेनेह तदादिविधिः यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इत्यस्य तदन्तविधेरपवादत्वादित्याशयेनाह । अजादौ विभक्ताविति । अजादौ किम् । जराभ्याम् । जराभिः ॥ विभक्ताविति किम् । जराया इदं जारम् । न च जयाया असुङेवास्त्विति वाच्यम् । जराशब्दात् तत्करोतीति णिचि णाविष्ठवदिति टिलोपे ततः क्विपि णिलोपे चैकदेशविकृतस्यानन्यतया जरित्यस्य जराशब्दत्वादसुङि ङिच्चेत्यन्त्यस्य प्रवृत्त्या जसौ जस इति रूपापत्तेः । इष्यते त्वत्रापि जरसौ जरस इति । न च णिलोपस्यानिवद्भावाद्विभक्तिपरत्वाभावेन जरसावित्यादि न सिध्यतीति शङ्क्यम् । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात् । यद्यपि क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति क्वाचित्कं, तथापीह तदाश्रयणे जरमिति गुर्वादिशकरणमेव मानमित्यवधेयम् ॥ पदाङ्गाधिकार इति । परिभाषेयं येन विधिरित्यस्य प्रपञ्चभूता । अत एव मनोरमायां पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिरित्युक्तम् । विशेष्यमिति तु प्रायेणेति बोध्यम् । तेन अल्लोपोन इति सूत्रे षंगावयो योऽनिति वक्ष्यमाणग्रन्थः संगच्छते । अत्र नव्याः नन्वाकरे तस्य तदु-

त्तरपदस्य चेति प्रचुरः पाठः । तदन्तस्येति पाठे तु बहुच्पूर्वकेष्वपि पदांगाधिका-रकार्याणि प्रवर्तेरन्नित्याशङ्क्य समादधुः । अनभिधानात्पदांगाधिकारकार्याणि बहुच्पूर्वकेषु न प्रवर्तन्त इत्याशयेन फलितार्थकथनपरतया तदुत्तरपदस्य चेति पठितं न त्विदमपूर्ववचनमिति ॥ सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशमाशङ्क्याह । निर्दिश्यति ॥ ननु तदन्तविधिना जराशब्दान्तं यदंगं तत्रैव निर्दिश्यमानजराश-ब्दे जरसादेशेन भवितव्यं न त्वन्यत्रेत्यत आह । एकदेशविकृतस्येति । पदाधि-कारेपि तदन्तविधावुदाहरणं तदन्तस्यापि रुत्वरत्वे दीर्घाह्नो निदाघ इत्यादि वक्ष्यति । अलुगुत्तरपद इत्ययमुत्तरपदाधिकारोपि पदाधिकारग्रहणेन गृह्यते । तत्फलं तत्रैव स्फुटीकरिष्यति ॥ पक्षे इति। जरसादेशाभावे ॥ तदनुसारिभिरिति ॥ ये तु निर्जरसिनेत्यादि व्याचक्षते, तन्मतानुसारिभिरित्यर्थः ॥ निर्जरस्येत्येवेति । पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृते जरसादेशो न प्रवर्तत इत्येकमेव रूपमिति तेषा-माशयः॥ अत एव वीतजन्मजरसः परं शुचिर्ब्रह्मणः पदमिति भारविप्र-योगमसमञ्जसं मत्वा वीतजन्मरजस इति पठनीयमिति तैरुक्तम् ॥ एतच्चेति । भाष्यकृता हि टाङसीति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च वि-धाय नादेशे परे एत्वं आङि चाप इत्यत्र आङि चेति योगं विभज्य साधितम् । तथा च निर्जरसिन निर्जरसादित्येतद्भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव । न च नादेशे कृते हलि लोपप्रवृत्त्या अनेनेत्येतन्न सिध्यतीति शङ्क्यम् । नशब्दे परतो विशि-ष्यानादेशविधानात् । तथा हि । अनाप्यकः इत्यत्र अन् नापीति पदच्छेदः । नपुंसकत्वात्सोर्लुकि नलोपः । नापीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनम् ॥ न च ङसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादित्यपि शङ्क्यम् । अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घ-संभवात् । तथा जराया जरसन्यतरस्यामित्यस्मिन्नेव भाष्ये उक्तम् अतिजरैरि-ति भवितव्यं संनिपातपरिभाषया इति । ततश्च निर्जरसैरित्यपि भाष्यविरुद्धमे-व । एतेन अतो भिस इति सूत्रे एसिति वक्तव्ये ऐस्करणं निर्जरसैरिति रूपार्थ-मिति केषांचिद्व्याख्यानं प्रामादिकमिति स्पष्टमेव ॥ पद्दन्नो ॥ शसादौ वेति । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः । अत्र शस्प्रभृ-तयो निमित्ततयोपात्तास्ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषान् आक्षिपन्ती-त्याह । पाददन्तेति । यद्यपि शीर्षंश्छन्दसीत्यतः छन्दसीति अनुवर्तते, तथापि भाषायामपि क्वचित्पदादयो भवन्ति मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसाम-र्थ्यादिति वक्ष्यति ॥ प्रामादिकमिति । तथाहि । आस्नो वृकस्य वर्तिकामि-तिमन्त्रे मुखादित्यर्थ औचित्यात् । वृकस्य चिद् वर्तिकामन्तरास्यादिति मत्वा-

न्तरसंवादाच्च । तथा ह्व्या जुह्वान आसनि इति मन्त्रे मुखे इत्यर्थः ॥ एवम् आसन्यं प्राणमूचुरित्यादि बोध्यम् ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ सुट् स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समासोस्तीति कैयटः तेन असूर्यंपश्यानि मुखानीत्यादि सिद्धम् ॥ स्वादिष्वसर्वनाम ॥ सुरत्र सप्तमीबहुवचनमिति न भ्रमः, किं तु असर्वनामस्थाने इति पर्युदासात्प्रथमैकवचनमेव । सुपीत्येव सिद्धे आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह । कप्प्रत्ययावधिष्विति ॥ नन्वेवं राजेत्यत्र नलोपो न स्यात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतया पदत्वाभावात् । नैष दोषः । सौ परतः स्वादिष्वित्यनेन पदत्वासंभवेपि सुब्विशिष्टस्य सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञायां हल्ङ्यादिना सुलोपे एकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तस्य पदत्वात् । यदि तु स्वादिष्विति योगेन स्वादिषु परेषु पूर्वं पदं भवतीति पूर्वस्य पदसंज्ञां विधाय यचि भमित्यत्र यचीति छित्त्वा यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं नेति निषिध्यते, तदा औजसादिषु पदसंज्ञाभावेपि सौ परतः पदत्वसंभवात् । राजेत्यादौ नलोपे कार्ये न काप्यनुपपत्तिः ॥ यचि भम् ॥ यचीत्यल्ग्रहणेन सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिरित्याह । यकारादिष्वित्यादि ॥ यकारादिषु किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः । गार्गादिभ्यो यञि यस्येति चेत्यकारलोपो यथा स्यात् । असर्वनामस्थानेषु किम् । सुपादौ सुपादः, विद्वांसौ विद्वांसः दित्यवाहौ दित्यवाहः इत्यादौ पादः पत् वसोः संप्रसारणम् वाह ऊठ् इत्यादयो मा भूवन्निति ॥ आकडारा ॥ इह प्राक्कडारात्समास इत्यस्य नावधित्वं व्याप्तिन्यायात् । तत्पुरुषो द्विगुश्चेति लिङ्गाच्च । संज्ञाद्वयसमावेशार्थं हि तत्र चकारः । तदाह । कडाराः कर्मधारय इत्यत इति ॥ एकस्यैकैव संज्ञेति । उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधे परमिति परैव गृह्यते निरवकाशत्वे सैव ॥ तत्र परस्या उदाहरणं धनुषा विध्यतीति । अत्र शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञां बाधते ॥ निरवकाशायाः पूर्वस्यास्तूदाहरणं भवतष्ठक्छसौ भवदीय इति । अत्र हि सिति चेति पदसंज्ञा परामपि भसंज्ञां बाधते निरवकाशत्वात् । तेन तकारस्य जश्त्वं भवति ॥ प्रकृते तु परा अनवकाशा भसंज्ञा पदसंज्ञां बाधते इति शसादावचि सैव ग्रहीतुमुचितेत्याशयेनाह । या परेत्यादि ॥ यलोप इति । हलि सर्वेषामित्यनेन, लोपो व्योर्वलीति तु न प्रवर्तते यत्वस्यासिद्धत्वात् ॥ अल्लोपोनः ॥ भस्य इत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषः अङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम् अन् तु अकारस्येत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । अङ्गावयव इत्यादि ॥ अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्या-

दिति प्राचां व्याख्याने तक्ष्णेत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात् । भस्याङ्गस्यानोकारस्येति व्याख्याने तु अनसा मनसेत्यादौ स्यात् तत्राऽहृद्यादिना अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्यानो कारस्येति व्याख्यानेपि अनस्तक्ष्णेत्यादावतिव्याप्तिरेवेति भावः॥ सूत्रे तपरकरणं नञ्समासभ्रमनिवारणाय कृतमित्येके॥ ननु प्राणितिप्राण् ततः असादिप्रत्यये प्राणः प्राणेत्यादौ अनितेः इति णत्वस्यासिद्धतया अतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्वारणायैव तपरकरणमस्त्विति चेन्मैवम्। सवर्णदीर्घे कृते अन एव तत्रासत्त्वात्। न च वार्णादाङ्गं बलीय इति सवर्णदीर्घात्प्रागेव लोपः प्रवर्तत इति अस्त्येवानुरूपमिति वाच्यम्। तथा हि सति व्यावर्त्यालाभेन तपरकरणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् ॥ वस्तुतो वार्णपरिभाषेह न प्रवर्तते, युगपत्प्रवृत्तावेव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । क्विपि अनुनासिकस्येति दीर्घे सवर्णदीर्घात्प्रागपि अनोऽभावाच्च ॥ तस्माद् भ्रमनिरासार्थमेव तपरकरणं न तु प्राण इत्यादावनोऽकारलोपवारणार्थमिति तेषामाशयः ॥ वस्तुतस्तु एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव तत्रातिप्रसङ्ग इति तपरकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः ॥ रषाभ्यां नो णः ॥ अत्र अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यनुवर्त्य णग्रहणं पदान्तस्येति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम्॥ समानपदे इति । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वासंभवात्पदे इतीयतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे समानग्रहणं यत्समानमेव पदं निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वाभाववदिति यावत् तत्र यथा स्यादित्येतदर्थम् । तेन समासे रामनाम गन्धर्वगानमित्यादौ न भवति । तत्र हि दकारस्यैकपदवृत्तित्वेपि निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वात् ॥ भवति हि यूष्णा इत्यादौ णत्वम् । निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववद्वृत्तित्वान्नकारस्य । मातृभोगीण इत्यादावपि नस्य णत्वं भवत्येव प्रत्ययवृत्तित्वेपि निमित्तवत्पदभिन्नपदवृत्तित्वाभावात् । एतेन समानग्रहणमखण्डपदलाभार्थमिति व्याख्याय रामनामित्यादावतिप्रसङ्गे निवारितेपि मातृभोगीण इत्यादावव्याप्तिः स्यादेवेति केषांचिदुक्तिः परास्ता । उक्तरीत्या त्वव्याप्तिशङ्काया निरस्तत्वात् ॥ यूष्ण इति । यूषो मण्डः । मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचन इति दर्शनात् ॥ पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । एतच्च न्यायसिद्धम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कर्तव्ये अचः परस्मिन् इत्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः ॥ तस्येति । तस्य पूर्वत्रासिद्धे नेत्यस्य । तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगादिलोपे चक्र्यत्र । इह अचः परस्मिन् इति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात् स्कोरिति कलोपो न । लत्वे निगाल्यते । अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् अचि विभाषेति लत्वम्। णत्वे माषवपनी । हृद्यस्येति चेत्यलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदि-

कान्तत्वाभावास्तत्वं न । ननु गर्गभगिनीत्यत्रेव माषवपनीत्यत्रापि णत्वप्राप्तिर्नास्त्येव । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्राहुः साधनं कृतेति ल्युडन्तेन समासे पश्चान्ङीपि यस्येति चेति लोपे कृते नकारस्योत्तरपदान्तत्वाण्णत्वप्राप्तिरस्त्येवेति ॥ स्यादेतत् । यूष्ण इत्यादौ रषाभ्यामित्यस्य नोपयोगः, ष्टुत्वेनैव रूपसिद्धेः । अत एव षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितमिति चेद् उच्यते । उत्तरार्थतयापीह षग्रहणं स्थितं, ततश्च यूष्णः पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामिति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यतां, ष्टुत्वेनेति चेन्न । तस्यासिद्धत्वात् । न च वचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वं शङ्क्यं पुष्टः पुष्टिः षष्ठ इत्यादौ चरितार्थत्वात् । नन्वष-योगे ण इत्यंशेऽचरितार्थ इति चेन्न । तस्य पृथगनुक्तेः, इह षात्परस्येतिव्यक्तिरचरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च । एवमुत्तरार्थं षग्रहणमित्याकरो विरुध्यत इति चेन्न । आकरे हीह षग्रहणं विना पुष्णातीत्यादिलक्ष्यस्यासिद्धिर्नास्तीत्येतावदभिप्रेतं, न तु पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरिति ॥ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ लुप्तषष्ठीके इति । सौत्रत्वात् । न तु षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे, सापेक्षत्वे समासासंभवात् । प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः ॥ तदन्तस्येति ॥ षष्ठीतत्पुरुषोयम् । तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्य अन्तो नकारस्तस्येत्यर्थः ॥ यदि तु प्रातिपदिकेनेत्यनेनापि पदं विशेष्यते, तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ प्रातिपदिकेति किम् । अहन् । पदमिति किम् । राजानौ । राजानः ॥ विभाषा ङिश्योः ॥ शीति नपुंसकाच्चेति विहितो गृह्यते, न तु जश्शसोः शिः तस्मिन्नभत्वात् । भस्येत्यनेनासर्वनामस्थाने इत्यस्यैव यजादेराक्षेपात् । तदेतदाह । असर्वनामस्थानेत्यादि ॥ ककुद्दोषणी इति । ककुद् दोषणी इति छेदः । एकपदत्वे त्वनुपपत्तिरनुपदमेव वक्ष्यते ॥ आसन्यमिति । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात् नस्तद्धित इति टिलोपो न ॥ अत एवेति । ककुद्दोषणी इति भाष्यप्रयोगादेवेत्यर्थः ॥ यद्यपि ककुच्च दोश्च तयोः समाहारः ककुद्दोः ककुद्दोश्च ककुद्दोश्च ककुद्दोषणीत्येकशेषे कृते भाष्यं सुयोजमिति दोःशब्दस्य नपुंसकत्वे नेदं प्रमाणं, तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा वाह्वोर्द्वित्वे लब्धेपि ककुद एकत्वं न लभ्यते इति भावः ॥ तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचर इति रघुस्तत्र दक्षिणं दोरुद्यम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः ॥ दोषं तस्येति । अयं च श्रीहर्षप्रयोगः । दोषं हस्तं दूषणं च भजतः चापस्येति संबन्धः ॥ द्वयोरह्नोर्भव इति तद्धितार्थेति समासः । राजाहःसखिभ्य इति टच् । अह्नोह्न एतेभ्य इति अह्नादेशः, कालाट्ठञो द्विगोर्लु-

गनपत्ये इति लुक् ॥ अह्नः साय इति । स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः. संख्याविसायेति ज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥ इत्यदन्ताः ॥ विश्वपा इति । विश्वं पाति रक्षतीति विग्रहे पा रक्षणे इत्यस्मात् आतोनुपसर्गे इति कं बाधित्वा आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति चकाराद्विजिति व्याख्यातारः । इह छन्दसि आतो मनिन् इति विच्, लोके तु अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यनेनेति विवेकः ॥ दीर्घाज्जसि च॥ चकाराद्दिचीत्यनुकृष्यते नेति च वर्तते तदाह । दीर्घाज्जसि इचि चेति । सूत्रे चकाराभावे ह्रस्वाकारादिचि दीर्घाकारात्तु जसीति व्यवस्था संभाव्येतेति भावः ॥ इत्याद्यर्थमिति । ननु यूस्त्र्याख्यौ स्वादिभ्य इति निर्देशादिक्प्रत्याहाराच्प्रत्याहारयोरेव निरूढलक्षणेति व्याख्यायतां तथा च दीर्घस्याच्त्वाभावाद् गौर्यावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घो न प्राप्नोतीति किमनेन निषेधेनेति चेन्मैवम् । अस्मादेव निषेधाज्ज्ञापकादिगज्भिन्नेष्वपि प्रत्याहारेषु लक्षणा स्वीक्रियते ॥ अन्यथा गौरीरित्यादौ शसि परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । किं च उपार्छतीत्यादौ उरण् रपरः, नैषादकर्षुकः इत्यादौ इसुसुक् इति ठस्य कादेशः, अमीषामित्यादौ इणः परस्य सस्य षत्वं च न सिध्यतीति दिक् ॥ प्रथमयोरिति सूत्रानन्तरं दीर्घाच्छसीत्येव सुवचं, दीर्घाच्छस्येव पूर्वसवर्णदीर्घ इति तस्यार्थः । एवं च चकारो न कर्तव्यो नेति च नानुवर्तनीयमिति महल्लाघवमित्येके ॥ शसिदीर्घादेवेति विपरीतनियमवारणाय नृन्पे कानाम्रेडिते इति निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं स्याद् इति यथान्यासमेव श्रेय इत्यन्ये ॥ हाहानिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वाः इत्यमरः । केचित्तु अकारो वासुदेवस्तेन सह वर्तते इति सास्तान् सानिति प्रत्युदाहरन्ति । क्त्वः । अः । यद्यपि क्त्वो ल्यप् अः शानज्भौ क्रमश्च क्ङि इति निर्देशादेतत्सूत्रेष्वातो लोपः सिध्यति, तथापि क्त्वो ल्यप् भवति अः शानज् भवतीति व्याख्यानवाक्येष्वसाधुत्वशङ्कावारणायेदमुक्तम् ॥ इत्यादन्ताः ॥ सूत्रे शेषपदस्य प्रयोजनमाह । अनदीसंज्ञाविति । यूस्त्र्याख्यावित्यतः यू ङिति ह्रस्वश्चेत्यतः ह्रस्व इत्यनुवर्तते तदाह । ह्रस्वौ यावित्यादि । मत्यै इति । नदीसंज्ञापक्षे घिसंज्ञायां सत्याम् आण् नद्या इत्याडागमे घेर्ङितीति गुणे अयादेशे च मतयै इति स्यादिति भावः ॥ आङो ना पुंसीति तु नोक्तम्, अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः । मुत्वस्यासिद्धत्वात्, इकोऽचीति नुमोऽप्रवृत्तेः । नादेशे तु नासिद्धत्वम् । न मुने इति निषेधात् । न च न मु ने इति निषेधो नुम्येव किं न स्यात् न इत्यकारस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यम् ।

अमुना घटेनेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । अमुष्मै कुलायेत्यादौ नुम्प्रसंगाच्च । न च तत्र स्मायादेशे सति नुमोऽप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । स्मायादेशं बाधित्वा परत्वान्नुमः प्रवृत्तेः ॥ प्राचामिति । आचार्याणामिति शेषः ॥ ङसिङसोश्च ॥ इह ङसिङसौ द्वौ एङावपि तयोर्यथासंख्यं न, अस्वरितत्वात् । अल्पाच्तरस्य पूर्वनिपाताकरणाल्लिंगात् अच्च घेः उपसर्गे घोः किरिति निर्देशाच्च ॥ अच्च घेः ॥ अत्र इदुद्भ्यामौद् इति ङेराम् इत्यतो ङेरिति च पदत्रयमनुवर्तत इत्याशयेनाह । इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यादिति । घेरुत्तरस्येति प्राचा व्याख्यानमिह तु नोक्तम् । सूत्रे घेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् तन्त्रावृत्त्यादौ च प्रमाणाभावात् । ओदिति पूर्वसूत्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरिति क्लृप्तसंबन्धस्य त्यागायोगाच्च ॥ यत्तु व्याचख्युः । अदिति तपरत्वं बुद्धावित्यादावत्वे स्त्रियां टाप् मा भूदित्येतदर्थमिति, तच्चिन्त्यम् । तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो मा भूत् टाप् तु स्यादेव लक्षणद्वयबाधे मानाभावात् । अत एव कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्यादौ संनिपातपरिभाषया पद्धतावित्यत्र टाप् नेत्युक्तं टापो व्यवधाने ह्यानन्तर्यविघातः स्यादिति ॥ तपरकरणाद्यभावे तु संनिपातपरिभाषोपन्यासस्तत्र विरुध्येत ॥ यदपि व्याचख्युः । औतस्तकारः स्वरितार्थ इति । तदपि न । स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ इत्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् । न विभक्ताविति सूत्रे ङेरौतस्तु तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञक इति स्वयमेवोक्तत्वाच्च । तस्मादुभयत्र तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोरमायां स्थितम् ॥ अनङ् सौ ॥ नकारादकार उच्चारणार्थः । असंबुद्धाविति पर्युदासात् साविति प्रथमैकवचनं गृह्यते, न तु सप्तमीबहुवचनम् ॥ सोर्डा इत्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थं तेन उशनसः संबुद्धावनङ् सिध्यतीति प्राञ्चः ॥ यद्यपि सोर्डा इत्युक्ते ऋदुशनेत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च उशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घः स्यात् । पुरुदंसेत्यत्र तु सान्तमहत इति स्यात् तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् अङ्गवृत्तपरिभाषया वा तत्समाधेयमिति तेषामाशयः ॥ अलोन्त्यात्पूर्व ॥ अल इति पञ्चमी अन्त्यादित्यनेन विशेष्यत इत्याह । अन्त्यादल इति । अलः किम् । शिष्टः शिष्टवानित्यादौ अन्त्यात्संघात् पूर्वस्य शकारस्य मा भूत् । सत्यां हीत्संज्ञायां शास इदङ् हलोः इति शस्येत्त्वं स्यात् । नन्वेवमप्यन्त्यादलः पूर्वस्य संघातस्योपधासंज्ञायां शिष्ट इत्यादौ शकारविशिष्टस्याकारस्य इत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गदोषस्तदवस्थ एवेति चेदुच्यते । यथा हि लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोन्त्यात्पूर्व आनीयते, तथाऽत्राप्यन्त्योऽलात्मक इति तत्पूर्वोप्यलेव गृ-

च्यते, तदेतदाह । पूर्वो वर्ण इति । अत्र अचोन्त्यादि टीत्यत्रेव अल इति निर्धारणे षष्ठीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः । अलां मध्ये योन्त्यस्तस्मात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्याद् इति व्याख्याया अपि संभवदुक्तिकत्वात् ॥ सर्वनामस्थाने ॥ नोपधाया इति सूत्रं ढ्रलोप इति सूत्राद्दीर्घग्रहणं चानुवर्तते इत्याशयेनाह । नान्तस्येत्यादि ॥ अपृक्त एकाल् ॥ असहायवाच्येकशब्दः संख्यावाची वा । न च संख्यावाचित्वे अभैत्सीदित्यत्र हलन्तात्परस्य सिचोऽपृक्तत्वाल्लोपः स्यादिति वाच्यम् । विभक्तिसाहचर्याद्विभक्तेरेव लोप इति व्याख्यानात् । एकालिति किम् । जागृविः वेरपृक्तस्येति लोपो न । इदमेवैकग्रहणं वर्णग्रहणे जातिग्रहणं ज्ञापयतीत्यभ्युपगम्य निपात एकाजनाङ् इत्यत्र एकाज्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यवोचाम ॥ हल्ङ्याब्भ्यो ॥ दीर्घादित्येतद् ङ्यापोरेव विशेषणं, न तु हलोऽसंभवादित्याह । दीर्घौ याविति । न त्विदं विहितविशेषणं, प्रमाणाभावात् । या सा का इत्यादावव्याप्तेश्च । न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः । यः स इत्यादावतिव्याप्तेः । कर्ता सखेत्यादावव्याप्तेश्च । यद्यपि त्यदाद्यत्वविधौ विभक्ताविल्यस्य विषयसप्तमीत्वे स्वीकृते या सेत्यादौ नोक्तदोषः । सुविभक्तेराबन्ताद्विहितत्वस्य संभवात् । तथा अनङ्विधौ सावित्यस्य विषयसप्तमीत्वे कर्ता सखेत्यादावपि न दोषः । हलन्ताद्विहितस्य सोः संभवात् । तथापि बहुश्रेयसीत्यत्राव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥ हलिति । तस्य सुतिसीत्येवंरूपत्वमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् । लुप्यत इति । यद्यपि इह लोपो व्योर्वलीत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, तच्च तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः ॥ निष्कौशाम्बिरतिखट्व इति । प्रादिसमासे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः ॥ नन्विह समस्तस्य ङ्याबन्तत्वं नास्ति । न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम् । अनुपसर्जने हि तथा, इह तूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येव । अन्यथा अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ष्यङन्तपूर्वपदलक्षणसंप्रसारणप्रसङ्गात् । सत्यम् । तथाप्युत्तरपदस्य ङ्याबन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायाद्दीर्घग्रहणाभावे सुलोपः स्यादेव । नहीदं ङ्याब्ग्रहणं विहितविशेषणमित्यधुनैवोक्तत्वात् ॥ स्यादेतत् । गङ्गामात्मन इच्छति गङ्गीयति ततः क्विप् । अल्लोपे यलोपे च गङ्गीः। इह ईकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वाद्दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्सोरापः परत्वं नेति शङ्क्यम् । क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् इति निषेधादिति चेन्मैवम् । ङीई आआब् इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रकृते आकाररूपस्य आपोऽभावादुक्तातिप्रसंगाभावात् ॥ निष्कौशाम्बीयतेः क्विपि तु नि-

ष्कौशाम्बी इति भवत्येव । ईकाररूपङीबन्तत्वेन सुलोपप्रवृत्तेः ॥ अपृक्तं किम् । बिभर्तीति । इदं च प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । विशिष्टस्याहल्त्वात् । सुतिसीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायातिप्रसंगापादनस्यानुचितत्वात् ॥ यत्तु व्याचख्युः सुरां सुनोतीति सुरासुत्, तमाचष्टे सुरासयति, ततः क्विप् । सुराः । सुरासौ । सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुमपृक्तग्रहणमिति ॥ तदपि चिन्त्यम् । परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च ॥ यत्तु तित्स्वरितमिति सूत्रे कैयटेनोक्तं न क्वचिदियं परिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यामाश्रितेति ॥ तद्भ्रमात् । अंगस्येति सूत्रे भाष्यादौ तस्याः पठितत्वात् स्वयमपि तत्र व्याख्यातत्वाच्च ॥ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । ननु संयोगान्तलोपो नासिद्धः । न ङिसंबुद्ध्योरितिसूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात् । न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् । यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धं व्याख्यानात् । यत्त्वाहुः हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वात् नैतज्ज्ञापकमिति । तन्न । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् । संबुद्धौ नपुंसकानामित्यस्यावश्यकत्वाच्च । संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात् । तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेदिह तर्हि अभिनोत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात् । सिपि दश्चेति रुत्वे विभक्तिसकारस्य संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वात् तथा अबिभर्भवान् अजागर्भवानित्यत्र तिलोपो न स्यात् । रात्सस्येति नियमात् । तदुक्तम् "संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते" इति । नलोपादिरित्यादिशब्देनोत्वं संगृह्यते ॥ अत्रेदमवधेयम् । ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं, न तु तिस्योः । व्याख्यानात् । तेन मालेवाचरद् अमालाद् गङ्गेवाचरद् अगङ्गाद् इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । तथा च हलन्तात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते, दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्तात्परं सु इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते इति वाक्यार्थः पर्यवसन्नः ॥ यत्तु व्याचख्युः ङ्याब्भ्यां तिस्योरसंभव एवेति । तत्र ङ्यन्तादसंभव इति सत्यम् । आबन्तात्तु आचारक्विबन्ताल्लङस्तिसिपौ स्त एव । अगङ्गात् । अगङ्गा इति यथा । न च शपा व्यवधानम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भावः । अपूर्वविधित्वात् ॥ अन्ये त्वाहुः । ङ्याब्ग्रहणमसंभवादेव तिस्योर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं, तत्तस्यगीव । न च अगंगादगंगा इत्यत्र संभवोस्तीत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र स्थानिभूत-

स्य अपः पूर्वस्मान्निमित्तभूतादापः परयोस्तिस्योर्लोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन अपा व्यवधानात् तिस्योर्लोपस्याप्रसक्तेः । न च फलाभावात्पञ्चमीसमासपक्षो न स्वीक्रियते इत्यपि वाच्यम् । तत्प्रयोजनस्य प्रागेव प्रदर्शितत्वादिति ॥ सखेति । समानं ख्यायते जनैरिति सखा । डिच्च यलोप इति चानुवर्तमाने समाने ख्यः स चोदात्त इति ख्यातेरस्मादिण् समानशब्दस्योदात्तः सभावश्च । न चेह सुविभक्तिसंनियोगेन सखिशब्दस्यानङि कृते संनिपातपरिभाषया हल्ङ्याबिति सुलोपो न भवतीति शङ्क्यम् । स्वतन्त्रः कर्तेत्यादिनिर्देशेनानङो नकारमाश्रित्य सुलोपे कर्तव्ये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥ सख्युरसंबुद्धौ ॥ इह इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते तदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते । गोतो णिदिति सूत्राण्णिदित्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह । संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति । सख्युरसंबुद्धिः इत्येव सूत्रयितुं युक्तमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु सखेत्यत्रोपधादीर्घं बाधित्वा परत्वात् अत उपधाया इति वृद्ध्या भाव्यं सोर्णित्त्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि नित्यत्वस्वीकारात् । अन्तरङ्गत्वाच्च सखेत्यत्र वृद्धिं बाधित्वा सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्युपधादीर्घेणैव भवितव्यं सख्युरसंबुद्धौ इति णिद्वद्भावमुपजीव्याथ प्रवर्तमानस्य अत उपधाया इत्यस्य बहिरंगत्वादिति ॥ अचोऽञ्णिति॥ मृजेर्वृद्धिरित्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते अंगस्येति चानुवृत्तमचा विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेन व्याचष्टे । अजन्तांगस्येति ॥ ख्यत्यात् ॥ पञ्चमीनिर्देशादेव परस्येति लब्धे परस्येति ग्रहणमेकः पूर्वपरयोरिति निवृत्तमिह नाधिक्रियते इति ध्वननार्थम् । ख्यश्च त्यश्चेति समाहारद्वन्द्वे ख्यत्यं तच्च खिखीशब्दयोः कृतयणादेशयोरनुकरणं ख्येति । एवं तितीशब्दयोस्त्येति उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थो न तु मुख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम् सख्युर्यः पत्युर्नः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च आपत्यस्य चेत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह । खितिशब्दाभ्यामिति । एवं च यत्र यण्प्रवृत्तिः तत्रैवोत्वं,नत्वतिसखेरित्यादौ न चैवं यणा निर्देशस्योक्तप्रयोजनत्वाद् ह्रस्वान्तयोरेव ग्रहणं स्यान्न तु दीर्घान्तयोरिति शङ्क्यम् । निर्देशस्य ह्रस्वदीर्घसाधारणत्वाच्छास्त्रस्य बहुविषयत्वसंभवे तत्संकोचस्यान्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥ औत् ॥ एतच्च सूत्रं नदीसंज्ञकेषु इदुद्भ्यामिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते । घिसंज्ञकेषु अच्च घेरिति उत्तरसूत्रेण । तस्मात्संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः । न च तादृश,उकारोस्तीत्यत आह । उकारानुवृत्तिरिति । प्राचा तु घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्भ्यां परस्येत्युक्तम् ॥ तदसत् । तादृशस्योकारस्याप्रसिद्धेः ॥ सु-

सखेति । प्रादिसमासे राजाहः सखिभ्य इति टचो न पूजनाद् इति निषेधः । शेषोध्यसखीत्यत्रासखीति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । असमर्थसमासादिदोषापत्तेः, किं तु पर्युदास एवेति सुसखीत्यस्य सखिशब्दभिन्नत्वाद्घिसंज्ञा स्यादेव । न च समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वेपि सखिशब्दान्तभिन्नत्वं नेति कथमसखीति निषेधाप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । विशेष्यासंनिधानादसखीत्यत्र येन विधिस्तदन्तस्येत्यस्याप्रवृत्तेस्तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । समुदायस्येत्यादि । एवमतिसखेत्यत्रापि समासान्तनिषेधादिकं बोध्यम् ॥ गौणत्वेपीति । अतिदध्नेत्यादावस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः । तथा च येन विधिः इति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः । तथा द्वितीयाश्रितेति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति स एवाह ॥ अनुद्युचो वरुण इन्द्रसखा । अग्ने याहि मरुत्सखा । तीव्रं सोमं पिबति गोसखायमित्यादिप्रयोगाश्चैवमेव संगच्छन्ते । तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् ॥ एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः ॥ अनित्यत्वादिति । शक्तिलांगलांकुशेति वार्तिके घटघटीग्रहणमत्र लिंगम् ॥ पतिः समास एव ॥ एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि समासे पतिरेवेति नियमः संभाव्येत, ततश्च महाकविनेत्यादिप्रयोगो न सिध्येत् । अनल्विधौ धात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणे तु प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः ॥ पत्येत्यादि । नन्वेवं शेषोऽघ्यसखिपती इत्येवोच्यतां, किमनेन पतिः समास एवेति सूत्रेणेति चेन्न । समुदायस्य पतिरूपत्वाभावेन बहुच्पूर्वकपतिशब्दस्यापि घिसंज्ञा स्यात् । ततश्च सुसखिनेत्यादिवद् बहुपतिनेत्यादि प्रसज्येत, इष्यते तु बहुपत्येत्यादि । नापि सखिपती समास एवेत्येव सूत्र्यतामिति शंक्यम् । बहुपत्येत्यादिवद्बहुसख्येत्याद्यापत्तेः, इष्यते तु बहुसखिनेत्यादि ॥ अथ कथं सीतायाः पतये नम इति, नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पताविति पराशरश्च । अत्राहुः । पतिरित्याख्यातः पतिः तत्करोति तदाचष्टे इति णिचि टिलोपे अच इरित्यौणादिकप्रत्यये णेरनिटीति णिलोपे च निष्पन्नोयं पतिशब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वाद् इति ॥ एतेन कृष्णस्य सखिरर्जुन इति भारतं सखिना वानरेन्द्रेणेति रामायणं च व्याख्यातम् ॥ कतिशब्द इति ॥ का संख्या येषां ते कति । किमः संख्यापरिमाणे डति चेति डतौ डित्त्वाट्टिलोपः ॥ बहुगणवतु ॥ बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते न तु

संघवैपुल्यवाचके ऽपि, संख्यायते अनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविधानात् । अत एव डतिरपि किमः संख्यापरिमाणे डति चेति विहितस्तद्धित एव गृह्यते वतुसाहचर्याच्च । न तु पातेर्डतिः ॥ यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापीह वतुडत्योः केवलयोः संज्ञाविधौ फलाभावादन्वर्थताबलाच्च तदन्तयोरेव संज्ञा प्रवर्तते ॥ सानुबन्धनिर्देशस्तु ब्राह्मणवद्वसतिरित्यादावतिप्रसंगशङ्कां निराकर्तुमित्याहुः ॥ न चैवं संख्याकार्येषु कृत्वसुजादिषु कृत्रिमसंख्याया एव ग्रहणं स्यात् न त्वकृत्रिमाया इति पञ्चकृत्व इत्यादि न सिध्येत् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययाद् इति वाच्यम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् इत्यत्र तिशदन्तपर्युदासबलेन संख्याकार्येषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तेः ॥ नन्वेवं भूरिशब्दात्कृत्वसुच्प्रत्यय इति चेद् अत्राहुः । अनियतसंख्यावाचिनां चेत्संख्याकार्यं स्यात्तर्हि बहुगणयोरेवेत्येवंभूतनियमफलकसंख्याविज्ञानान्नास्त्यतिप्रसंग इति ॥ डति च ॥ ष्णान्ता षट् इत्यतः षडित्यनुवर्तते । संख्येति च प्रकृतं डतीत्यनेन विशेष्यते तदाह । डत्यन्ता संख्येति ॥ संख्येति किम् । पतयः ॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ अदर्शनं लोप इत्यतोनुवृत्तस्यादर्शनस्यानेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तन्त्राद्याश्रित्य तद्भावितसंज्ञा इह विज्ञायन्ते, तेन संज्ञासंकरोऽत्र न भवति तदेतदाह । लुक्श्लुलुप्शब्दैरित्यादि । सति तु संज्ञासंकरे हन्तीत्यत्र शब्लुकि श्लाविति द्वित्वं स्यात् जुहोतीत्यत्र श्लौ सति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः स्यात् । न च तत्राभ्यस्तस्य नेत्यनुवृत्तेर्योयोतिनोनोतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसंभवात् । अन्यथा सूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च यौतीत्यादिरवकाशः, संज्ञासंकरे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥ फले लुक् जुहोत्यादिभ्यः श्लुः जनपदे लुप् इत्यादिविधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः ॥ षड्भ्यो लुक् ॥ सर्वनाम्नः स्मै इतिवत् षषो लुक् इति वक्तव्ये बहुवचननिर्देशोऽत्रार्थप्राधान्यसूचनार्थः । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन स्वरूपनिराससिद्धेः । तेन षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरेव जश्शसोर्लुगित्यर्थपर्यवसानात्प्रियपञ्चान इत्यादौ नातिप्रसंगः । जश्शसोः शिरित्यतोनुवर्तनादाह । जश्शसोर्लुक् स्यादिति ॥ प्रत्ययलोपे ॥ विशेषविहिता अपि लुगादिसंज्ञा लोपसंज्ञां न बाधते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावानंगीकारादिति भावः ॥ स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं, प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं तत्र प्रयोजकं, तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति । तेन शोभना दृषदो यस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र

नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्ततां बाधित्वा सोमनसी अलोमोषसो इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमत्त्वसन्तस्येति दीर्घश्च न भवति । यद्वा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्राल्विधावपि विध्यर्थमिदम्, तेन अदृणेडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इम् लुप्तेपि तस्मिन् भवति । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्णप्राधान्यविषयकं तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवादेशो न । यद्यपीदं पक्षद्वयमाकराळूढं, तथापि नियमपक्ष एव प्रबल इति यङ्लुगन्ते मनोरमायां स्थितम् ॥ स्यादेतत् । सूत्रस्यास्यावश्यकत्वेपि प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सूत्र्यतां किमनेन द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन । अत्राहुः । प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्रेत्यादिलाभाय द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति ॥ न लुमताङ्गस्य ॥ लुमतेति किम् । कार्यते हार्यते, अत्र णेरनिटीति णिलोपेपि णिजपेक्षा वृद्धिर्भवत्येव ॥ अङ्गस्येति किम् । पञ्च सप्त कतीत्यादौ प्रत्ययान्तकार्यं सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञा यथा स्यात् ॥ अस्मदिति । प्राचा त्वव्ययास्मदिति पठितं, तत्र अव्ययेत्युपेक्षितं सदृशं त्रिषु इति श्रुतेर्लिङ्गत्रयाद्यभावपरत्वेन अव्ययीभावस्य तु वचनात्क्लीबत्वेपि लिङ्गान्तराभावाच्च ॥ त्रिशब्द इति । तरतेड्रिन् डित्वाट्टिलोपः ॥ त्रेस्त्रयः ॥ त्रेरिति षष्ठी नतु पञ्चमी । त्रय इत्यदन्तं नतु सान्तं, निर्जां त्रयाणा मिति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह । त्रिशब्दस्य त्रयादेश इति ॥ ननु निर्जां त्रयाणामिति निपातनादेव त्रयादेशे सिद्धे किमनेन सूत्रेणेति चेत् । मैवम् । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीत्यनेन ज्ञापनात् । तेन पुरातनमिति सिध्यति । अन्यथा पुराणप्रोक्तेष्विति निपातनादेतद्बाध्येत ॥ त्रेरयङ् इत्येव न सूचितम् । तत् करोति आचष्टे वेत्यर्थे तत्करोतीत्यादिना णिचि ततः क्विपि प्रकृत्यैकाच् इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे ह्रस्वस्य पितीति तुकि त्रित् ततो बहुत्वविवक्षायामामि कृते त्रेरयङि त्रयाणामिति रूपासिद्धेः । न च वार्णादाङ्गं बलीय इति तुकः प्रागेवायं स्यादिति शङ्क्यम् । युगपत्प्रवृत्तावेवाङ्गस्य बलीयस्त्वात् ॥ केचिदिति । त्रिसंबन्धिन्यामिति विज्ञानाद्गौणे त्रयादेशो न भवतीति तेषामाशयः ॥ वस्तुतस्त्विति । अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्गौणत्वेपि त्रयादेशो न्याय्यः प्रियास्थ्नेत्यादावस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः ॥ त्यदादीनामः ॥ अष्टन आ विभक्ताविंत्यतोनुवर्तनादाह । विभक्ताविति । विभक्ताविति किम् । तद् यद् । सोर्लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणं न ॥ द्विपर्यन्तानां किमिति । युष्मदस्मच्छब्दयोरिष्यभावेपि दोषो नास्ति, आत्वयत्वलोपैर्विशेषविहितैरत्वस्य बाधनात् । तथा किंशब्देपि न दोषः किमः कादेशस्य विशिष्यविधानादिति प्रश्नः ॥ भवानिति । भवत्

सु इति स्थिते तकारस्थाने अत्वे कृते अतो गुणे इति पररूपे उगिदचामिति नुमि सति सर्वनामस्थान इत्यनेन दीर्घे सुलोपे नलोपे च सति भवा इति रूपं स्यादिति भावः ॥ भवन्ताविति। पूर्ववत्तकारस्यात्वे पररूपे नुमि दीर्घे भवानाविति रूपं स्यादिति भावः ॥ उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः ॥ इञोपवाद इति। तथा च बहुत्वे अकारान्तोयमुडुलोमशब्दः स औडुलोमिशब्दादन्य एव तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति बोध्यम् ॥ इति इदन्ताः॥ किदिति ॥ तेन आतो लोप इटि चेत्यालोप इति भावः ॥ क्विबन्तवातप्रमी इति। माङ्धातोः क्विपि ईत्वमवकारादाविति निषेधादीत्वं नेति शङ्कायां मीनातेरेव क्विप् बोध्यः। यद्वा। ईप्रत्ययान्तवातप्रमीशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् बोध्यः ॥ श्रेयस्य इति। प्रशस्यस्य श्र इतीयसुनि आदेशः। उगितश्चेति ङीप् ॥ बहुश्रेयसीति। स्त्रियाः पुंवद्भावः। ईयसश्चेति न कप्। नाप्युपसर्जनह्रस्वः ईयसो बहुव्रीहेर्नं इति निषेधात् ॥ यूस्त्र्याख्यौ॥ ईश ऊश यू व्याख्यानाद्दीर्घयोरेव ग्रहणमविभक्तिकोयं निर्देश इत्येके। दीर्घाज्जसि चेति निषेधस्य वा छन्दसीति पाक्षिकत्वात् प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घ इत्यन्ये ॥ इह प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते। नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति निषेधाल्लिङ्गात्। तेन प्रध्यै प्रध्या इत्यादौ नदीकार्यं स्यादेव। स्त्रियमाचष्टाते स्त्र्याख्यौ। मूलविभुजादित्वात्कः चक्षिङः ख्याञ् आतो लोप इटि चेत्यालोपः ॥ ईदूदन्ताविति। इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोस्ति। आच्छीनद्योरिति सूत्रस्वरसात्। तयोः स्त्र्याख्यत्वं तु ड्यादिषु स्वतः, तन्त्रीर्लक्ष्मीरित्यादौ तु स्त्रीवाचकवर्णसमुदायघटकत्वेन प्रवेशात्। तेन नद्यन्तादिव्यवहारो न विरुध्यते। एवं शेषोघ्यसखीत्यत्रापि इवर्णोवर्णयोरेव घिसंज्ञेति पक्षोप्यस्तीति बोध्यम् ॥ तेन घ्यन्ताजाद्यन्तयोर्घ्यन्तं परमिति व्यवहारः संगच्छते। वर्णसंज्ञापक्षे असखीत्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थः, न तु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति। तेन समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वादतिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयम् ॥ स्त्रियामित्येव वक्तव्ये आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वलाभार्थमित्याशयेनाह। नित्यस्त्रीलिङ्गाविति ॥ यू किम्। मात्रे॥ स्त्र्याख्याविति किम्। ग्रामण्ये ॥ पूर्वमिति। वृत्तेः प्रागित्यर्थः। संज्ञाया यथोद्देशे प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं, कार्यकालपक्षे तु वाचनिकमित्याहुः ॥ वर्णसंज्ञापक्षाश्रयेणाह। नद्यन्तानामिति ॥ हे बहुश्रेयसीति। अत्र ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न प्रवर्तते। अन्यथा अम्बार्थनद्योर्गुण इत्येव ब्रूयात्। न च लाघवाभावः शङ्क्यः। ह्रस्वग्रहणे मात्राधिक्यात्। ह्रस्वस्य गुण इत्युत्तरसूत्रे

गुणग्रहणत्यागेन सुतरां लाघवसंभवाच्च ॥ अन्ये तु कृतेपि ह्रस्वे यदि गुण इष्टः स्यात्तर्हि अम्बार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नदीह्रस्वयोर्गुण इत्येव ब्रूयादित्याहुः । तत्र पदलाघवाभावेपि प्रक्रियालाघवमस्ति, परंतु जसि चेत्यत्र ह्रस्वस्येत्येकदेशानुवृत्तौ क्लेशोस्तीति बोध्यम् ॥ आण् नद्याः ॥ अण् नद्या इत्येव सुवचन् । विधानसामर्थ्यात् अतो गुण इत्यस्याप्रवृत्तौ यथायथं वृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यां बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्या इत्यादिरूपसिद्धेः । ननु परत्वादाटा नुड् बाध्यत इत्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया ङेरामि कृते तस्य नुँडागमनिवारणार्थमड्विधानावश्यकत्वात्सामर्थ्यमुपक्षीणमिति चेद् एवं तर्हि ह्रस्वनद्याप इत्यनन्तरं ङेर्न इत्येव सूत्र्यतामामीत्यनुवृत्त्या ङेरामो नुट् नेत्यर्थलाभात् । तस्मात् आण् नद्याः इति विधानसामर्थ्यात् अतो गुण इति न प्रवर्तत इति दिक् ॥ आटश्च ॥ यद्यपि इह ङयि वृद्धिरेचीत्येव सिद्धं ङसिङसोर्ङेरामि च सवर्णदीर्घेण । तथाप्यैन्दिददित्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ॥ अजादीनामटा सिद्धमाडजादीनामिति सूत्रं मास्तु इति वदतो वार्तिककारस्य मते तु अटश्चेत्येव सूत्रमिति बोध्यम् ॥ ङेराम्न ॥ ङेरिति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणं समानाधिकरणे स्त्रियामित्यादिनिर्देशात् ॥ आटा नुट् बाध्यत इति । आटि कृते तु पुनर्न प्रवर्तते । सकृद्गताविति न्यायाश्रयणादिति भावः ॥ न सुलोप इति । लक्षेर्मुट् चेत्यौणादिक ईप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इत्युपसर्जनह्रस्वोपि नेति बोध्यम् ॥ कुमारीति । यद्यपि क्विबर्थं प्रति ङ्यन्तस्योपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वं प्राप्तं, तथापि गोस्त्रियोरित्यत्र कृत्रिमोपसर्जनत्वं गृह्यते न त्वप्रधानरूपमिति नात्र ह्रस्वः प्रवर्तते। अत एव हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्रापि ह्रस्वो न भवति। लुक् तद्धितलुकीत्यत्र त्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेव गृह्यते न तु कृत्रिमोपसर्जनमसंभवादिति वक्ष्यामः ॥ अचि श्नु ॥ भ्रमेश्च डूः इति डूप्रत्ययान्तत्वाद् भ्रूशब्दस्य धातोः पृथग्ग्रहणम् ॥ अन्ये त्वाहुः गमः क्वौ इत्यत्र ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् इति वार्तिकादनुनासिकलोपे ऊङादेशे कृते निष्पन्नोयं भ्रूशब्दः । तथा च धातुग्रहणेनैव सिद्धे भ्रूग्रहणं निरर्थकमिति ॥ इण इति वक्तव्ये य्वोरिति गुरुनिर्देश इण्प्रत्याहारः परेणैव णकारेण गृह्यत इति ज्ञापनार्थः । इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं, न तु श्नुभ्रुवोरव्यभिचारादित्याह । इवर्णोवर्णान्तधातोरिति । श्नुधातुभ्रुवामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङुवङोर्ङित्वं व्यर्थं स्याद्वैयधिकरण्यं च प्रसज्येतेति भावः ॥ ननु सामानाधिकरण्यपक्षेपि ङित्वं व्यर्थं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति इवर्णोवर्णान्तधातोः सर्व-

देशत्वनिवृत्तिसंभवादिति चेन्न । अनुभ्रुवोरपि निर्दिश्यमानत्वेन सर्वादेशत्वप्रसङ्गात् ॥ इ उ इत्यष्टादशानां संज्ञेत्युक्तत्वाद् यथासंख्यमिह न प्रवर्तते इत्याह । आन्तरतम्यादिति । स्थानत इति भावः य्वोः किम् । चक्रतुः । चक्रुः ॥ अचीति किम् । आप्नुयात् जुहुयात् ॥ एरनेकाचः ॥ इणो यण् इत्यतो यण् इति वर्तते । अचि श्नुधात्विति सूत्रादिह धातुरेव अनुवर्तते, न तु श्नुभ्रुवौ । तयोरिवर्णासंभवात् । धातुग्रहणं चावृत्त्योभयोर्विशेषणं संयोगस्याङ्गस्य चेति व्याचष्टे । धात्ववयवसंयोगेत्यादि । तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण् । उन्न्यौ । उन्न्यः । हरी हरीन् इत्यादि सिद्धार्थं धातुना अङ्गं विशेष्यते । अन्यथा प्रध्यं प्रध्य इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्याद् धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वादङ्गस्य ॥ प्रधीरिति । प्रध्यायतीति प्रधीः । ध्यायतेः संप्रसारणं चेति क्विपि संप्रसारणे पूर्वरूपे च हल इति दीर्घः ॥ यदा तु प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्येति विगृह्यते, तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति नित्यस्त्रीलिङ्गातिदेशे यथासंभवं नदीकार्यं बोध्यम् ॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति वार्तिकस्य प्रथमलिङ्गं गृहीत्वा यूस्त्र्याख्यावित्यनेन नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थाद् एरनेकाच इति यण् विषयत्वेन नेयङुवङ् इति निषेधस्याप्रवृत्तेश्चेत्येके ॥ अन्ये त्वाहुः । एवं तर्हि यथोद्देशं प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिति मनोरमाग्रन्थो विरुध्येत । यथोद्देशपक्षेपि प्रधीशब्दाद्यर्थतया वचनस्यावश्यकत्वात् । मूले हि उपसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्यमित्युक्तं, न तु नित्यस्त्रीत्वमिति । तस्मात् प्रथमलिङ्गग्रहणमित्यनेन लिङ्गप्रयुक्तं यन्नदीत्वं वृत्तेः प्राक् स्थितं तदिहातिदिश्यते । धीशब्दे तु नेयङुवङ् इति निषेधेन नदीत्वाभावान्नास्त्येव प्रधीशब्दे नदीत्वातिदेश इति ॥ ङिति ह्रस्वश्च इति वैकल्पिकनदीत्वमपीह नातिदिश्यते । प्रथमलिङ् गेति वचनं यथोद्देशे न्यायसिद्धमिति ग्रन्थानुरोधेन वृत्तेः प्रागवस्थायामवयवत्वेनाभिमते विद्यमानाया एव नदीसंज्ञायाः समुदाये अभ्युपेयत्वात् । न च प्रकृष्टा धीर्यस्य तस्मै प्रध्ये प्रध्य इत्यादौ प्रथमान्तधीशब्दस्य ङिति परे प्रवर्तमाना नदीसंज्ञास्तीति दिक् ॥ उन्नीरिति । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ॥ ङेरामिति । आंगत्वान्नीशब्दान्तादपि ङेराम् भवतीति भावः ॥ ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वम् ॥ नीरिति । नयतीति नीः क्विप् ॥ गतिकारकेतरेति । गतिकारकपूर्वस्यैव यणिष्यते इति तु नोक्तम्, कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारी कुमार्यौ कुमार्य इत्यत्र यणभावप्रसङ्गात् ॥ शुद्धधियाविति । यदा

तु शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विगृह्यते, तदा भवत्येव यण् शुद्धध्यौ शुद्धध्यः । एवमग्रेऽपि ॥ कथं तर्हीति । गतिकारकेतरपूर्वपदत्वं इह नास्तीति यणेव भाव्यमिति प्रश्नः ॥ दुर्धिय इत्यत्र प्रादिभ्यो धातुजस्येति वार्तिकेन उत्तरपदलोपो बोध्य इत्याशयेनाह । दुस्थिता धीर्येषामिति । वृश्चिकशब्दस्येति । भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य भीत्रार्थानामिति सूत्रं प्रत्याख्यातं, ततश्च संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति नास्त्यत्र कारकपूर्वत्वमिति भावः ॥ वृश्चिकसंबन्धिनी भीरिति । एवं च भययोगाभावाद्वृश्चिकस्य नापादानकारकत्वमिति सूत्रमतेऽपि न दोष इति भावः ॥ ओः सुपीत्यतः सुपीत्यनुवर्तनादाह । अचि सुपीति ॥ सुपि किम् । सुध्युपास्यः ॥ वस्तुतस्तु सुपीत्यननुवृत्तावपि न क्षतिः, अनन्तरस्येति न्यायेन एरनेकाच इति ओः सुपीति च सूत्रद्वयेन प्रापितस्यैव यणो न भूसुधियोरिति निषेधाभ्युपगमात्॥ स्थानिवत्वाद्यणि प्राप्त इति । एरनेकाच इत्यनेन । न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सखीशब्दस्य पदत्वात् न पदान्तेति निषेधेन अल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । नः क्ये इति नियमेन क्यचि नान्तस्यैव पदत्वादत आह । क्वौ लुप्तमिति । नपुंसके भावे क्तः लोप इत्यर्थः । इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यम् । क्वौ लुप्तमित्येतत्क्वाचित्कं क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यभ्युपगमात् । अन्यथा बेभिदि ब्राह्मणकुलानीति हलन्तनपुंसके वक्ष्यमाणं न संगच्छेत । बेभिद्यतेः क्विपि अल्लोपे यलोपे च क्वौ लुप्तत्वेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावे झलन्तलक्षणनुम्प्रसङ्गात् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं लवमाचक्षाणो लौः । अत्र णिचि यष्टिलोपः यश्च क्वौ णिलोपः तदुभयं च्छ्वोः शूडिति वकारस्य क्विनिमित्ते ऊठि कर्तव्ये न स्थानिवत् । एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिः ॥ अत्रेदमवधेयम् । न पदान्तेति सूत्रे क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानमिति वार्तिकमस्ति तदेकदेशानुवादोयं क्वौ लुप्तमित्यादीति । लुका लुप्तं न स्थानिवदित्यादीनामप्युदाहरणान्यत्रोच्यन्ते । पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः आर्हादिति ठक् तस्य अध्यर्धपूर्वेति लुक् लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । तस्य लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद् अत्र यणादेशो न भवति । न च ङीषो लुकः परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न भवेदिति शङ्क्यम् । ङीषो लुकं प्रति स्थानिद्वारा तद्धितलुकः परत्वस्वीकारात् । यद्वा बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमभावेऽप्यस्तीति नास्त्यत्रानुपपत्तिः । न च अढे तद्धिते विवक्षिते भस्याढे इति पुंवद्भावादुक्तनिषेधं विनैवेष्टसिद्धिरित्यपि शङ्क्यम् । यत्र भाविभत्वं तत्रैव

पुंवद्भावः, इह तु लुकि भत्वाभावात्कुतः पुंवद्भावः इति कैयटेनोक्तत्वात् । तथा पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । सास्य देवतेत्यण् । द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् । ततो ङीषो लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाभावात् ङीषा संनियुक्त आनङ् न श्रूयते । पुंवद्भावस्यात्र शङ्कापि नास्ति । इन्द्रे इन्द्रत्वमिन्द्राण्यामिन्द्रस्त्रीत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदे भाषितपुंस्कत्वस्यानभ्युपगमात् । ये तु न पदान्तेति सूत्रे वर इ इति ईकारप्रश्लेषं कुर्वन्ति । तेषामिह लुग्ग्रहणं न कार्यम् ॥ उपधात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । तेन परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके अणि कृते वृद्धाद्केकान्तेत्यादिना पारिखशब्दात्खोपधलक्षणे छप्रत्यये पारिखीयः सिध्यति । अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन तस्यां कर्तव्यायामालोपः स्थानिवत्स्यात् । नन्वेवं पटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न । यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विहितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । तत्र चङ्परनिर्ह्रासग्रहणमेव ज्ञापकं चङि परे यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्ह्रासस्तत्र न स्थानिवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवदद्वीणां परिवादकेन । अत्र प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारोनुपधेति णौ चङीत्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति । णिसामान्यग्रहणादेतत्सिद्धमिति तर्ह्यन्यदुदाहर्तव्यं वारि आख्यादवीवरत् । न च अग्लोपीति निषेधः शङ्क्यः, परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात् । अत एव सुगडमिश्रेति सूत्रे हलिकल्योर्हलकलेत्यदन्तनिपातनं सार्थकम् ॥ कुत्वे न स्थानिवत् । अर्चयतेरर्कः कृदाधारार्चिकलिभ्य इति कः, पाचयतेः पाक्तिः । इह चोः कुरिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत् ॥ वार्तिकेस्मिन् क्विचङ्परनिर्ह्रासोपधानां ग्रहणमावश्यकं लुक ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयम् ॥ चजोरिति कुत्वे वा उदाहरणमन्वेषणीयम् ॥ सख इति । तेन सहेतीति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सभावः ॥ सखीरित्यादि । सुप आत्मनः क्यच् । क्यचि चेतीत्वम् ॥ दीर्घस्यापीति । एतदर्थं कृतयणादेश इति भावः ॥ ननु अतिसखेर्भूपतेरिति गुणविषयं व्यावर्तयितुं यणा निर्देश इति चेद्, अस्त्वेवं, तथापि दीर्घे प्रवृत्तिः केन वार्यतां न हि ह्रस्वे यणा भाव्यं, न दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाणमस्ति । सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वे सारवत्त्वलाभेन तथैवौचित्याद्भाष्यारूढत्वाच्च ॥ लूनमिति । ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् ॥ क्षाममिति । क्षायो म इति मः ॥ प्रस्तीममिति । प्रस्त्योन्यतरस्यामिति मः । स्त्यः प्रपूर्वस्येति संप्रसारणम् ॥ शुष्कीरिति । शुषः क इति निष्ठातस्य कः ॥ पक्कीरिति । पचो वः इति वः ॥ इयङिति । संयोगपूर्वत्वा-

दिवर्णस्य यण् नेतिभावः ॥ इति ईदन्ताः ॥ हरिवदिति । तद्व-त्साध्य इत्यर्थः ॥ तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ क्रुश् आह्वाने रोदने च । अस्मात् सितनिगमिमसिसच्यविधाञ् क्रुशिभ्यस्तुन् इति तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः, तृचि तु क्रोष्टृशब्दः द्वावपि शृगालवचनौ, तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव तृतीयादावच्युभयम् अन्यत्र तुन्नन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते ॥ क्रोष्टुरिति तुन्नन्तात्प्रथमा । तृज्वदिति तृतीयान्ताद्वतिः । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयत्वेनातिदेशस्यानेकविधत्वेपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते । तच्च न पचादेर्यस्य कस्यचित् । किंतु क्रुशेरेव, उपस्थितत्वाद्, अर्थत आन्तर्याच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह । क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृशब्द इति ॥ निमित्तातिदेशो यथा । चिकीर्षति । चिकीर्षते । अत्र सन्नन्तस्य पूर्ववत् सन इत्यनेन ञित्वातिदेशे कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदं सिध्यति ॥ ननु कार्यातिदेशेनाप्येतन्नतार्थमिति चेत् । अत्राहुः । निमित्तप्रतिसंधानपूर्वकत्वात्तस्येति निमित्तातिदेशः पृथगुक्त इति ॥ व्यपदेशातिदेशो यथा । आद्यन्तवदेकस्मिन् इत्यनेन कर्तव्यमित्यादौ सावकाशप्रत्ययाद्युदात्तत्वफलक आदित्वव्यपदेश औपगवादावतिदिश्यते ॥ तादात्म्यातिदेशो यथा सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे इत्यनेन द्रवत्पाणी शुभस्पतीत्यत्र शुभशब्दस्य पराङ्गवत्त्वे सति षाष्ठिकेन आमन्त्रितस्येत्यनेन शकारादुकारस्याद्युदात्तत्वं सिध्यति ॥ शास्त्रातिदेशो यथा । कालेभ्यो भववद् इत्यनेन कालवाचिभ्यः तत्र भव इत्यधिकारे यत् शास्त्रं तत् सास्य देवतेत्यर्थे अतिदिश्यते । तेन मासिकं प्रावृषेण्यमित्यत्र यथाविहितं कालाट्ठञ् प्रावृष एण्य इति सिध्यति । कार्यातिदेशे तु इह प्रकृतिप्रत्ययादीनां सांकर्यं स्यात् ॥ कार्यातिदेशो यथा गोतो णित् गौः गावौ गावः । अत्र णित्कार्यं वृद्धिरतिदिश्यते प्राधान्यात् । केचित्तु निमित्तातिदेशे गोतो णित् इत्युदाहरन्ति, कार्यातिदेशस्य कर्मवत्कर्मणा स्थानिवदादेश इत्याद्युदाहर्तव्यम् । रूपातिदेशो यथा । वतण्डी चासौ वृंदारिका च वातण्डवृन्दारिका अत्र वतण्डीशब्दे पुंवत् कर्मधारयेत्यनेन पुंवाचकवातण्डशब्दरूपमतिदिश्यते ॥ इह मनोरमायामतिदेशस्य षड्विधत्वमुक्तम्,॥ अन्ये तु "कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः । व्यपदेशाश्च सप्तैतानतिदेशान्प्रचक्षते" इति सप्तविधत्वमाहुः । अर्थातिदेशस्योदाहरणं गार्गी च गार्ग्यायणी च गर्गाः । अत्र स्त्री पुंवच्चेत्यनेन गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रीवाचकस्य वृद्धो यूनेत्येकशेषे सति स्त्र्यर्थस्य पुमर्थोतिदिश्यते तेन स्त्रियामपत्यकृतबहुत्वे यञञोश्चेति लुक् सिध्यति ॥ ऋतो

ङि ॥ कृत् एतयोरनुकरणे ऋकारान्ते गुणवारणाय तपरकरणमिति बोध्यम् ॥ अप्तृन् ॥ तृरिष्ठेमेयस्सु इतिवत्तृ इत्येव सिद्धे तृन्तृचोर्भेदेनोपादानं क्वचित्सामान्योक्तावपि विशेष एव गृह्यते इति ज्ञापनार्थम् । तेन न कोपधाया इत्यत्र सामान्योक्तावप्यकृततद्धितयोरिव को गृह्यते । न कप्रत्ययमात्रम् । तेन यदग्रे वक्ष्यति कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणमिति तदुपपन्नं भवतीत्येके ॥ अन्ये त्वाहुः । अप्तृ इत्येव वक्तव्ये तृन्तृजिति भेदेनोपादानमर्वणस्तृव्यावृत्तये । यद्यप्यर्थवत्परिभाषया तन्निवृत्तिः सिध्यति, तथापि तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनाय तयोः पृथगुपादानम् ॥ तेन अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति सिद्धमिति ॥ व्युत्पत्तिपक्षे तृन्नन्तत्वात्तृजन्तत्वाद्वा सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । नियमार्थमिति । औणादिकानामन्येषां संज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः ॥ धातृशब्दस्त्वौणादिकः संज्ञाशब्दो न भवति इति तत्र दीर्घो भवत्येव । धातारौ । धातारः ॥ अव्युत्पत्तिपक्षे तु नप्त्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति पितृभ्रातृप्रभृतीनां दीर्घशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥ तेनेति । पितरौ । पितरः । भ्रातरौ । भ्रातरः । इत्यादौ दीर्घो नेत्यर्थः ॥ क्रोष्टेति । अनङ् । हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः सर्वनामस्थाने चेत्यनेन यद्यपि लभ्यते, तथापि परत्वात् अप्तृन् इत्येव न्याय्यः । कृतेऽप्यनङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन तृच्त्वात् । अन्यथा गुणे कृतेपि क्रोष्टारावित्यादौ दीर्घो न स्यादिति भावः ॥ विभाषा तृ ॥ यस्मिन्विधिस्तदादावित्ति तदादिविधिरित्याह । अजादिष्विति ॥ ऋत उत् ॥ ऋकाराकारयोरेकादेशे सति ह्रस्व एव उकारः स्यान्न तु दीर्घ इत्येतदर्थकेन तपरकरणेन भाव्यमानोऽण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णातीति ज्ञाप्यते, तेन यवलपरे हकारे मस्य विधीयमाना यवला अनुनासिका भवन्ति ॥ रात्सस्य ॥ संयोगान्तस्य लोपः इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह । सस्यैवेति । नान्यस्येति । ऊर्क् परिमार्ट् इत्यादौ रेफात्संयोगान्तस्य लोपो नेत्यर्थः ॥ रादेव सस्येति विपरीतनियमोऽत्र न भवति । उरःप्रभृतिषु कृतसंयोगान्तलोपस्य पुमानित्यस्य दर्शनात् ॥ परत्वादिति । न च नुट् नित्य इति वाच्यम् । तृज्वद्भावे कृते संनिपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वाद् इति भावः ॥ नुमचिरेति । वारीणां तिसृणां क्रोष्टूनामिति क्रमेणोदाहरणानि ॥ ननु रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यं बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणाद् अत एव गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति वक्ष्यति । तथा चाविशेषान्नुडप्यनेन बाध्यत इति कथमिह विप्रतिषेधः । उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेद्, अत्राहुः । अत

एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा न तिसृचतसृ इति ज्ञापकान्नुडिति भाष्यकृतोक्तम् । एवं च नुम्तृज्वद्भावाभ्यामित्येव सुवचमिति ॥ इत्युदन्ताः ॥ हूहूरिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् ॥ हूह्वाविति । दीर्घाज्जसि चेति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे सति इकोति यण् ॥ अतिचमूशब्दे त्विति । प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्युक्तेः, तथा चेयमतिचम्वादय इति प्राचोक्तं नादर्तव्यमिति भावः ॥ खलपूरिति । खलं पुनातीति पूञः क्विप् ॥ ओः सुपि ॥ इणो यण् इत्यतो यण् एरनेकाच इति सूत्रं च सर्वमनुवर्तते इवर्णवर्जम्, ओरित्युकारस्य कार्यिणो निर्देशात् । अचि श्नुधात्विति सूत्राद्धातुः एरनेकाच् इत्यत्रैव संबध्यते इत्याशयेन व्याचष्टे । धात्ववयवसंयोगेत्यादि ॥ वर्षाभ्वौ वर्षाभ्व इति । अत्र इको यणचीति यणं बाधित्वा प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः, तस्य दीर्घाज्जसि चेति निषेधे पुनरपि यणादेशप्रसक्तौ अचि श्नुधातुभ्रुवामित्युवङ् तं च बाधित्वा ओः सुपीति यण् तस्य न भूसुधियोरिति निषेधे पुनरुवङादेशस्य प्रसक्तौ वर्षाभ्वश्चेति यणिति बोध्यम् ॥ एव मन्यत्राप्युत्सर्गापवादविषय ऊह्याः ॥ भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः इत्यमरः । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान् इति यादवः ॥ दृन्भतीति । दृभी ग्रन्थे तुदादिः । दृम्भूर्ग्रन्थकर्ता । कथक इत्यन्ये ॥ व्युत्पादित इति । ऊप्रत्ययो नुमागमश्चात्र निपात्यत इत्यर्थः । दशपादीवृत्तौ तु दर्भणं दृन्भूः नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यते इत्युक्तम् ॥ अयमूकारो न धातोरिति उवङोऽप्रसङ्गात् इको यणचीति यण्, स च अमि पूर्वः इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह । दृम्भूमिति ॥ शसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेणापि बाध्यत इत्याह । दृम्भूनिति ॥ दन्वितीति । इदं च श्रीपतिमतं, माधवेन तु अन्दूदृम्भू इत्यादिसूत्रेण दृढशब्दे उपपदे भुवः कूप्रत्ययः उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यत इत्युक्तम् ॥ दृन्भूरिति ॥ तरुसर्पजातिभेद इत्येके ॥ कपिरित्यन्ये ॥ वक्तव्य इति । वर्षाभ्वश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः ॥ एवं च ओः सुपीति प्राप्तस्य यणो न भूसुधियोरिति निषेधे वर्षादृन्करपुनःपूर्वस्य भुव इत्येतद्विध्यर्थमिति स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । वार्षादृन्करेत्यस्य नियमार्थतां स्वीकृत्य न भूसुधियोरित्यत्र भूग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति ॥ दीर्घपाठ इति । दृन्कारेति पाठे इत्यर्थः । एवं च ह्रस्वपाठे कारपूर्वस्योवङेव, दीर्घपाठे तु करपूर्वस्योवङिति विवेकः ॥ पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विः इत्यमरोक्तेः नित्यस्त्रीलिङ्गः । तथा च स्त्रीलिङ्गप्रकरण एव वक्तुमुचितो, न त्वत्रेत्याशङ्कायामाह । यौगिकः पुंसीति । पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति क्रियाशब्दः पुंलिङ्गेप्यस्तीत्यर्थः ॥ स्वयंभूवदिति । प्राचा तु दृग्भूका-

राभूशब्दो वर्षाभूवदुदाहृतौ तदुपेक्ष्यमिति भावः ॥ इत्यूदन्ताः ॥ धातेति । दधातीति धाता अब्जयोनिः । डुधाञस्तृच् तृन् वा अनङ् दीर्घसुलोपनलोपाः ॥ व्युत्पत्तिपक्ष इति । अव्युत्पत्तिपक्षे दीर्घशङ्कैव नास्ति । अवादिष्वपठनादिति भावः ॥ नेति । नयतेर्डिच्चेति ऋप्रत्ययान्तो नृशब्दः । अनङादि प्राग्वत् ॥ नृ च ॥ इह छन्दस्युभयथेति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह । वा दीर्घः स्यादिति ॥ केचित्त्विह छन्दसीत्यप्यनुवर्तयन्ति, तेषां हि चिन्ताजर्जरचेतसां बत नृणां का नाम शान्तेः कथा, नृणामेको गम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगा न संगच्छेरन् । किंचच्छन्दस्युभयथेति पूर्वसूत्रेणैव नॄणां नृणामिति सिद्धे नृ चेति सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् । यदपि पूर्वसूत्रे तिसृचतसृ इत्यनुवर्तयन्ति, तदप्ययुक्तम् । अविशेषेण विकल्पदर्शनात् । तथा च धाता धातॄणाम् इति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्ह्रस्वः पठ्यते, बह्वृचैस्तु दीर्घ इति दिक् ॥ इत्यृदन्ताः ॥ प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे इति निर्देशोऽत्र लिङ्गम् । भवति हि तत्र त्यदाद्यत्वकरणस्य प्रकृतिवत्त्वमेकशेषाभावदर्शनाच्च वैकल्पिकत्वम् ॥ इत्वे रपरत्वमिति । ऋत इद्धातोरितीत्वे उरण् रपर इति रपरत्वम् । कीरिति । कृधातुरित्यर्थः ॥ एवं तोरिति तृधातुः ॥ इत्यादीति । ऋत उत् इति तपरकरणात् ङसिङसोरत उदादेशो न, क्रः । दीर्घान्तत्वादामो न नुट् क्राम् ङौ तु क्रि इत्यादि । इत्यृदन्ताः ॥ अनङिति । ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यात् ऋदुशनेति सूत्रप्रवृत्तेः ॥ गुणविषय इति । ऋतो ङि इति गुणविषये ॥ गमॄन् इति । ऌवर्णस्य दीर्घाभावात् प्रथमयोरिति यः पूर्वसवर्णदीर्घः स ऋकाराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति ॥ नन्वत्र लकारद्वयगर्भो दीर्घोऽस्त्विति चेद् अत्राहुः । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यस्याकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वस्य सवर्णो यो दीर्घः स पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थादृऌवर्णयोर्वचनेन सावर्ण्यसद्भावात् ऋकार एव ऌकाराऽकारयोः स्थाने भवति । न तु लकारद्वयगर्भो दीर्घः, तस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऌकारसावर्ण्याभावादिति ॥ एवं च होतॄनित्यादौ रेफद्वयगर्भो दीर्घ ऋकाराकारयोः स्थाने न भवत्येवेति बोध्यम् ॥ इत्यादीति । गमॢभ्याम् । गमॢभिः । गमॢभ्यः । आमि तु गमॄणामिति केचित् ॥ वस्तुतस्तु ॡकारस्थाने लकारद्वयगर्भेणैव दीर्घेण भवितव्यं स्थानत आन्तर्यस्य बलीयस्त्वात् । होतॄणामित्यत्र तु ऋकार एव भवति स्थानप्रयत्नोभयसाम्यात् ॥ स्यादेतत् । रेफद्वययुक्तस्य लकारद्वययुक्तस्य चेषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऋॡवर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेनाच्त्वाभावात् ऊकालोच् इत्यादिना दीर्घसंज्ञा नास्तीति कथमत्र लकारद्वयगर्भेण भवितव्यम् । ऋति ऋ

वा लृति लृ वेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानं वा कथं संगच्छताम् । अकः सवर्णे इत्यनेन इष्टरूपाणामसिद्धेः । अत्राहुः । उभययोरप्यच्त्वसिद्धये वर्णसमाम्नाये ऋलृक् सूत्रोत्तरं पाठः कर्तव्यः तेन सर्वेष्टसिद्धिः । न च दीर्घत्वसिद्धावपि विवृतप्रयत्नसाम्यात् होतृऋकार इत्यत्र ऋकारो दीर्घ एव स्यात्, न तु रेफद्वययुक्तो दीर्घ इति शङ्क्यम् । ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वयवतः साम्येन कदाचित्तस्यापि प्रवृत्तेः । होतृलृकार इत्यत्र लृकारेण आन्तर्यात्कदाचिल्लकारद्वययुक्तः कदाचिदृकारेण आन्तर्यादृकारश्च भवति । परं तु वार्तिकमते होतृऋकार इत्यत्र रेफद्वयगर्भो न भवति । प्रत्याख्यानपक्षे तु कदाचिद्भवतीति वैषम्यमस्ति, तत्रेष्टापत्तिर्वा प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादता वा अभ्युपगन्तव्येति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । अकः सवर्णे इति सूत्रस्य भाष्ये ऋति ऋ वा लृति लृ वा इत्येतन्न प्रत्याख्यातं, तुल्यास्येति सूत्रस्यभाष्ये तु तस्य प्रत्याख्यानेपि फलभेदे तदयोगात् । स्वीकृते तु तस्मिन् अकोकीत्येव सुवचमिति ग्रन्थोऽनुपपन्न एव ॥ यदि तु ऋति ऋ वा इति वार्तिकं, उरि इति रि वा इति पठ्यते, तदा वार्तिकयोः सवर्णे इति पदानुवृत्त्यनपेक्षणात्सुवदनेवाऽकोकीति ॥ प्रकृतमनुसरामः । ङौ तु ऋतो ङीति गुणो लपरः । गमलि गम्लोः । गम्लृषु । एवं शक्लृशब्देप्यूह्यम् ॥ इति लृदन्ताः ॥ सेरिति । अस्यापत्यमिः कामः अस्य स्त्री ई लक्ष्मीस्तेन तया वा सह वर्तत इति विग्रहे तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावे आद्गुणः ॥ सय इति ॥ ननु सेइत्येकारस्य अन्तवद्भावेन पदान्तत्वादयादेशं बाधित्वा जसि परतः एङः पदान्तादिति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्, तथा च सेरित्येव रूपं स्यात् न तु सय इति चेद् । अत्र केचित् । एवं तर्हि यासः से ईशः से इति विहित.देशस्यानुकरणशब्दोऽयम् तत्र हि जसि परतोऽयादेशस्य निर्बाधत्वादिति ॥ स्मृतेरिति । इः कामः स्मृतो येन सः, ईर्लक्ष्मीः स्मृता येनेति वा विग्रहः । निष्ठेति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः । स्मृतय इति ॥ नन्वत्र पूर्वोक्तरीत्या एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपेण भाव्यं, न त्वयादेशेन, न ह्यत्रानुकरणशब्दत्वकल्पनमौचित्यं लभते इति चेत् । अत्र नव्याः । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् एङः पदान्तादति इत्यस्याप्रवृत्तिः । किंच । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने यचि भमित्यत्र भाष्यकृता स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवतीति व्याख्याय ततोसर्वनामस्थाने यचीति छित्वा नञं च क्रियया संबध्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदसंज्ञं न भवतीति व्याख्यातम् । ततश्चानेन सुप्तिङन्तमिति स्वादिष्विति च द्विविधापि संज्ञा निषिध्यत इति पूर्वान्तत्वप्रयुक्ता पदान्ततेह दुल-

भेति स्मृतय इति रूपं निर्बाधमेव । तथा सय इत्यत्र इना सहेत्यादिव्युत्पत्तिपक्षेपि नानुपपत्तिः ॥ न चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वेनोपसर्जने तदभावात् । न चैवमपि सह इ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते सहेशब्दस्य सादेश एव न स्यादेकादेशस्य परादिवद्भावे सहशब्दाभावात्पूर्वान्तत्वे तूत्तरपदत्वाभावाद् उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावे निषेधाच्च, अस्तु वा सहशब्दस्य सभावः तथापि इत्यदन्तमेव रूपं स्यान्न तु से इत्येदन्तमिति शङ्क्यं नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधेन पूर्वोत्तरपदयोः प्रथमं कार्यं भवति तत एकादेशः इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः ॥ गोतो णित् । इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतोनुवृत्तं सप्तम्यन्तं सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात् तदाह । सर्वनामस्थानमिति ॥ णित्कार्यकृत्स्यादिति । णिति परे पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः ॥ गौरित्यादि । चित्रगुरित्यत्र तु न भवति ओत इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तद्धितो यः शस् स ओकारान्तान्न संभवतीत्याशयेनाह । शसा साहचर्यादिति । सुपीत्यनुवर्तनाच्चेत्यपि काशिकायामुक्तम्, ॥ कैयटस्तु तद्धितोपि शसस्तीति कथमिह साहचर्यादमः सुप्त्वमित्याशङ्क्याचीत्यधिकारादजादिशस् सुबेव संभवति, न तु तद्धित इत्याह । अचिनवमिति । चिनोतेर्लङादेशस्य मिपः तस्थस्थमिपामित्यम् ॥ ओतो णिदिति वाच्यमिति । गोतइत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः । एवं च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धिः स्यादिति शङ्काया अनवकाशः निरवकाशतया आत्वेन वृद्धेरेव बाधनात् ॥ इत्योदन्ताः ॥ रायो हलि ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यत आ इति विभक्ताविति च वर्तते तदाह । आकारान्तादेश इति ॥ "अर्थरैविभवा अपि" इत्यमरः । "रायिम्छान्दस" इति भाष्यम्, तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति वान्तोयीतिसूत्रे कैयटः ॥ स एव केवलोपि छान्दस इति पक्षान्तरमप्याह ॥ इत्यैदन्ताः ॥ ग्लौरिति । ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिरित्यमरः । एवं जनानवतीति जनौः । ज्वरत्वरेत्यूठ् एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिः । अच्यावादेशः । जनावौ जनाव इत्यादि ॥ न प्रवर्तत इति । हे ग्लौरित्यत्र संबुद्धिलोपः, ग्लाव इत्यत्र ङसिङसोश्चेति पूर्वरूपं च न प्रवर्तत इत्यपि बोध्यम् ॥ सावर्ण्याभावज्ञापनादिति । सति सावर्ण्ये एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञा भवन्तीति वृद्धिरादैजित्येतत् वृद्धिरादेङ् इति पठितुं शक्यत्वात् ऐऔच् इति सूत्रं व्यर्थं सत् सावर्ण्याभावं ज्ञापयति ॥ अत एव एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् ऐऔच् इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यादि अणुदित्सवर्णस्येति सूत्र एवोक्तमिति भावः ॥

ननु ऐऔच् इति सूत्राभावे नय्वाभ्यामिति सूत्रे ताभ्यामैजिति प्रत्याहारोऽयं न सिध्येत्, पूर्वौ तु ताभ्यामिङ् इत्युक्ते तु विधीयमानस्य सवर्णग्राहकतया वैयाकरण: सौवश्व इत्यादावेदोतावेवागमौ स्तो, न त्वैदौतौ । ततश्च वैयर्थ्याभावात् ऐऔच् इति सूत्रं सावर्ण्याभावं न ज्ञापयतीति चेन्मैवम् । पूर्वौ तु ताभ्यामै औ इति पठनेनापि इष्टसिद्धेस्तत्सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । स्थितस्य गतिप्रदर्शनमिदम् ॥ वस्तुतस्तु एओच् इतिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्युक्ते तु ताभ्यामैच् इत्यत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव । न च एओच् इति सूत्राभावे अदेङ्गुण: एङि पररूपम् एङ: पदान्तादति इत्यादावेङ्प्रत्याहार: कथं सिध्येदिति वाच्यम् । सति तु सावर्ण्ये अदेज् गुण: एचि पररूपम् एच: पदान्तादतीति पठितुं शक्यत्वादतिप्रसङ्गस्य एच्ग्रहणेपि तुल्यत्वात् । न चैवमप्येचां चतुर्णां क्रमादमाद्यादेशसिद्ध्यर्थम् एओङ् ऐऔच् इति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । स्थानेन्तरतम: इत्यनेनैव एचां क्रमादयादय: सिध्यन्तीति प्रागेवास्माभिरुपपादितत्वात् ॥ यदा हि स्वराणामूष्मणां चैव इत्यादिप्रागुक्तशिक्षावचनानुरोधात् एङौ विवृततरौ, ऐचौ, विवृततमौ इत्यभ्युपगम्यते, तदा त्वेदैतोरोदौतोश्च मिथ: सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति ऐऔच् इति एओच् इति वा सूत्रं नोक्तं ज्ञापकमिति ज्ञेयम् ॥ केचित्तु विवृततरयोरेङोर्विवृततमत्वाभावेपि विवृततरे विवृततमे च विवृतत्वस्य सत्वात्तदादाय तुल्यप्रयत्नत्वमेङोरैचोश्चास्तीति सावर्ण्यप्रसक्तावुक्तज्ञापकाश्रयणं सम्यगेवेत्याहु:, ॥ तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति इको गुणवृद्धी इति सूत्रस्थशब्दकौस्तुभग्रन्थेन सह विरोधप्रसङ्गात् ॥ तत्र हि स्वराणामूष्मणां चेत्यादिशिक्षानुरोधाच्चेतानेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्ति: स्याद्विवृततरत्वरूपवैलक्षण्यस्य सत्वादिति न शङ्क्यम् । विधेर्विषयत्वापत्ते: । जय: करणं धान्यानां भवने इत्यादिनिर्देशैरिकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्चेति प्रकारान्तरेण समाहितम् ॥ त्वदुक्तरीत्या तुल्यप्रयत्नवत्त्वे तु चेतानेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिशङ्का निरालम्बनैव स्यात् । तस्मादीषद्विवृतभेदेन स्वराणामूष्मणामिव विवृततरविवृततमभेदेन सावर्ण्याभावोऽत्र सुवच इति दिक् ॥

इत्यजन्ता: पुंलिङ्गा: ॥

रमेति ॥ रमते इति रमा रम क्रीडायामित्यस्मात्पचाद्यचि टाप् लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादय: हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घा... हलड्यादिलोप: । न चात्राबन्तत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरस्तु प्रत्ययान्तस्याप्रातिपदिकत्वेपि ङ्याप्पो: पृथग्ग्रहणादिति वाच्यम् । ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्प्रत्याख्यात

त्वाच्च तद्ग्रहणस्य ॥ शी स्यादिति । जसः शीत्यतः शी इत्यनुवर्तत इति भावः ॥ संबुद्धौ च ॥ बहुवचने झल्येत् आङि चापः इत्यतः एदाप इत्यनुवर्तते तदाह । आप एकारः स्यादिति ॥ एङ्ह्रस्वादिति । न चात्र हल्ङ्यादिनेव सुलोपोस्तु प्रत्ययलक्षणन्यायेन संबुद्धौ चेत्येत्त्वस्यापि प्रवृत्तिसंभवादिति शङ्क्यम् । परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च । एत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपस्याप्राप्तेः स्थानिवद्भावादाबन्ताकाररूपत्वाभावात् । आआवित्याकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । एङ्ह्रस्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥ आङि ॥ चकारेण ओसि च इति प्रकृतं परामृश्यते इत्याह । ओसि च पर इति ॥ रमाभिरिति । नन्विह एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् अतो भिस ऐस् इत्यैस् प्राप्नोति । न च तपरत्वसामर्थ्यान्नैवमिति शङ्क्यम् । अकृतैकादेशे विश्वपाभिरित्यादौ कृतार्थत्वादिति चेन्मैवम् । अल्विधौ अन्तादिवच्च इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥ याडापः ॥ घेर्ङितीत्यतोऽनुवृत्तं ङितीति सप्तम्यन्तमाप इति पञ्चम्यनुरोधेन विपरिणम्यत इत्याह । ङिद्वचनस्येति । अत्र सुपि चेत्यतः सुपीत्यनुवर्तनात् सुप एव याट् । तेन अपित्सार्वधातुकस्य ङित्त्वेपि मालेवाचरतोमालात इत्यादौ तन्नादेर्न भवति । एतच्च अचः परस्मिन् इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिरिति षष्ठीसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तं पञ्चमीसमासपक्षाभ्युपगमे तु शपः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् मालात इत्यादावाटः प्रसङ्ग एव नास्तीत्याहुः ॥ यट् इत्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । न च अतो गुणे इति पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तद्बाधात् ॥ वृद्धिरेचीति प्राचा तु आटश्चेत्युपन्यस्तम् । तदुपेक्षितम् । याट्स्याटोष्टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोऽभावात् ॥ सर्वनाम्नः स्याट् ॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ आबन्तस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् सर्वनामत्वं नेत्याशङ्क्याह । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति ॥ विभाषादिक्समासे ॥ गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं न तु न बहुव्रीहाविति निषेधे प्राप्ते इति भ्रमितव्यम् । तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वादस्य च समासविषयत्वात् ॥ स्पष्टार्थमिति । प्रतिपदोक्तदिक्समासविधायके दिङ्नामान्यन्तराल इति सूत्रे शेषो बहुव्रीहिरित्यतो बहुव्रीहिरित्यधिकारादिति भावः ॥ त्यक्तुं शक्यमिति । न चाबन्तस्य द्वितीयादिशब्दस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावाद् विभाषाद्वितीयेतिसूत्रमावश्यकमिति शङ्क्यम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादाबन्तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात् । तीयस्येति पुंनपुंसकार्थमवश्यं वक्तव्येनानेनैव सिद्धौ विभाषा द्वितीयेतिसूत्रं न कर्तव्यमिति भावः ॥ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । अत्र अम्बार्थं द्व्यक्षरं यदि इति वचनात् द्व्यच्कस्यैवाम्बार्थस्य ह्रस्वो भवति नान्ये-

षामित्याशयेन फलितमाह । असंयुक्ता ये डलका इत्यादि ॥ जरेति । जॄष वयोहानौ इत्यस्मात् षिद्भिदादिभ्य इत्यङि ऋदृशोऽङीति गुणे कृते टाप् ॥ श्रीभावात्परत्वाज्जरसित्यादि । ननु ऋौङ आपः ह्रस्वनद्यापो नुट् इत्यपेक्षया जराया इतिसूत्रस्य परत्वादस्त्वेव परत्वम् आङि चापः याडापः ङेराम् इति विषयो जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् स्युरिति चेद् अत्राहुः । आङि चाप इत्येकारादेशे कृतेप्येकदेशविकृतन्यायेन जराया इति जरसादेशप्रसक्त्या नित्यत्वादेकारादेशं बाधित्वा जरसादेश एव भवति ॥ न चैकारादेशोपि नित्य एव, जरसादेशे कृतेपि स्थानिवत्त्वं नाबन्तत्वात् आङि चाप इति प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणाद् इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदप्रवृत्तेः । याडाप इति याडागमं तु जरसादेशोन्तरङ्गत्वाद्बाधते । आकाररूपापः परस्य ङितः सुपो विहितस्य याटो बह्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । ङेराममपि जरसादेशो नित्यत्वाद्बाधते । न चाकाररूपाबन्तात्परस्य ङेरामि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तौ न तस्य नित्यतेति वाच्यम् । रूपमालायां जरसीत्युक्तत्वादिष्टानुरोधादुक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगमे बाधकाभावादिति ॥ स्वाश्रयमिति । यजादिसुबाश्रयं तन्निमित्तकमित्यर्थः । यजादिसुप एव याडागमापादनात्स्वशब्देन तत्परामृश्यते ॥ स्थानिवद्भावेनेति । न चैवं लाक्षणिकत्वात्कथमिह याट् स्यादिति वाच्यम् । अतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अतिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतो व्याचष्टे । आबन्तं यदङ्गमिति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् इति नियमादतिखट्वेति यदङ्गं तदाबन्तं न भवति, यच्चाबन्तं खट्वेति तदंगं न भवतीति नात्र याडागमप्रसक्तिरिति भावः ॥ अत्र नव्याः । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याप्ग्रहणेनाबन्तं गृह्यते । आबन्तस्यांगविशेषणत्वाबन्तान्तग्रहणादतिखट्वायेत्यत्रोक्तदोषतादवस्थ्यमिति यद्युच्यते, तर्ह्यंगेनाबन्तं विशेष्यताम् अंगसंज्ञकं यदाबन्तमिति, तथा च नोक्तातिप्रसंगशङ्कालेश इत्याहुः ॥ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्याशङ्क्याह । उपसर्जनेति । अयं भावः । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो वक्ष्यते न तूपसर्जनेपि । अत एव परमकारीषगन्धीपुत्रवदतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे इति संप्रसारणं न भवति । अतिकारीषगन्ध्यस्य हि ष्यङन्तत्वाभावात् । न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसीत्युत्तरभागस्य ङ्यन्तत्वाद्यथा हल्ङ्यादिलोपः प्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य ष्यङन्तत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति शङ्क्यम् । पूर्वपदस्य ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोः संप्रसारणमिति ष्यङः संप्रसारणमित्य-

चैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ टतयोष्टथौ नेति । धुडभावे टस्य ठो न धुट्पक्षे तु तस्य थो नेति विवेकः ॥ न भवतीति । जश्त्वात्प्राक् षस्य कुत्वं न भवतीत्यर्थः ॥ केचित्त्विति । परिशिष्टकारादयः ॥ निच्शु इति । अत्र शश्कोटीति पक्षे कुत्वं बोध्यम् ॥ मांसपृतनेति । पृतना सेना ॥ नात्वंनेति । अस्त्रियामिति पर्युदासादिति भावः ॥ ङिति ह्रस्वश्च ॥ वामीति सूत्राद् वेत्यनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधप्राप्तावारम्भात् । इहेयङ्वङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगाविति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव विशेषणं, न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तम् । अन्यथा इक्शनिप्रभृतीनामुभयलिंगानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिंगानां च स्त्रीत्वेपि नदीत्वं न स्यात् । कैयटमते हि तेषां नित्यस्त्रीत्वाभावात् ॥ मतान्तरेपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणस्यावर्त्यालाभाच्च । अत एवाव्याग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संबध्यते तदेतदाह । ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियामिति ॥ औत्वे प्राप्त इति । ङेराम् इत्यपेक्षया परत्वादिति भावः ॥ प्राचा तु औदिति सूत्रे इदुद्भ्याम् अच्च घेः इति पूर्वोत्तरसूत्रद्वयबललभ्यार्थमुपादाय घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातम् । इदुद्भ्याम् इति सूत्रे च नोपन्यस्तमित्यसमञ्जसमेतत् ॥ त्रिचतुरोः ॥ अष्टन आ विभक्तावित्यतोनुवर्तनादाह । विभक्तौ परत इति । विभक्तौ किम् । त्रिभार्यः चतुर्भार्य इति केचित् ॥ तन्मन्दम् । स्त्रियाः पुंवद्भावेनापीष्ट सिद्धेः । किं तु प्रियादौ परतः पुंवद्भावो नेति त्रिप्रिय इत्याद्युदाहर्तव्यमिति नव्याः ॥ गुणदीर्घोत्वानामिति । तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र ऋतो ङीति गुणस्य रत्वमपवादः, प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत उरित्युत्वस्येति विवेकः ॥ यद्यपि मध्येपवादन्यायेन दीर्घोत्वयोरेव रत्वमपवादः स्यान्न तु ऋतो ङीति गुणस्य । तथापि बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वमेवेह बाध्यत इति भावः ॥ त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं, नाङ्गस्येति भावः ॥ प्रियतिसेति । प्रिय जस् त्रि जस् इति स्थिते अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते इत्यक्तत एव तिस्रादेशे सुपो लुकि कृते समासाद् या विभक्तिस्तस्यां परतः तिस्रादेशः स्त्रियाः पुंवदिति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः । ऋदुशनेत्यनङ् ॥ यद्यपि इह जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थकत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं, तथापि भूतपूर्वगत्या स्त्रियां वृत्तिर्बोध्या । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात् । अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोर्थः तेन प्रियास्त्रयस्त्री-

णि वा यस्याः सा प्रियत्रिरित्यत्र प्रियत्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तिर्लोपि न तिस्रादेशप्रसङ्गः, प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भस्योक्तव्याख्याने प्रमाणम् ॥ अनित्यत्वादिति । इकोचीत्यज्ग्रहणमिह लिङ्गम् । तथाहि । भ्यांभिसादिषु सत्यपि नुमि नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति तल्लोपसंभवादचीति व्यर्थम् । न च न ङिसंबुद्ध्योरिति निषेधात् संबुद्धौ लोपो न संभवतीति तत्रानिष्टवारणायाचीत्यावश्यकमिति वाच्यम् । संबुद्धिश्च लुका लुप्तेति नुमः प्राप्तेरेव तत्र दुर्लभत्वात् । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वं विना तत्र प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । नाप्युत्तरार्थं तदिति वाच्यम् । उत्तरत्रैव कर्त्तव्ये तत्राचीतिकरणस्य वैयर्थ्यात् । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वे संबुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुं तदिति भवत्येवाज्ग्रहणं लिङ्गम् । न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम् । लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव प्रियतिसृ प्रियत्रीति रूपद्वयमपि कैयटेन स्वीकृतम् ॥ रादेशादिति । अत्र प्रियतिसृणी प्रियतिसॄणि इति भाष्यं मानम् ॥ इत्यादीति । प्रियतिस्रे प्रियतिसृणे । प्रियतिस्रः प्रियतिसृणः । आमि रादेशं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्, तं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेनधे नुम् । प्रियतिसृणाम् ॥ हेरत्वे सत्याविति । विभक्तिसंनिपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं न यासयोरिति निर्देशेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः ॥ अङ्यन्तत्वादिति । केचिदिह कृदिकारादिति पाक्षिकङीषमिच्छन्ति । तन्मते तु सुलोपः पक्षे स्यादेव । अत एव वातप्रमी श्री लक्ष्मीतिपक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः । लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया इति द्विरूपकोशश्च ॥ स्त्री इति । स्त्यायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री । स्त्यायतेर्ड्रट् । लोपो व्योरिति यलोपः । टित्वान् ङीप् । ङ्यन्तत्वात्सुलोपः ॥ परत्वादिति । स्त्रिया इति इयङपेक्षया ॥ इयादेशोचि नान्यत्रेति । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य श्रोमादिषु चतुर्ष्वेव, न त्वन्यत्र गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः ॥ इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैवेति । यू स्त्र्याख्यावित्यनुवर्तनादियङुवङ्स्थानाविति ईदूतोर्विशेषणम् । तेन इयङुवङ्स्थानावीदूतावेवास्त्रीति पर्युदस्तौ न तु ह्रस्वाविति भावः ॥ श्रीरिति । क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना क्विब्दीर्घौ । ङ्यन्तत्वाभावान्न सुलोपः ॥ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ । अधिकरणे ल्युट् । इयङुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः । तथा च फलितार्थमाह । इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति ॥ स्थानग्रहणं किम् । प्रकृष्टा धीः प्रधीः ।

हे प्रधि । अत्र एरनेकाच इति यणा इयङो बाधनात् नेयङुवङ्स्थानौ इति निषेधो न प्रवर्तते । यत्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रैव नदीसंज्ञाया निषेधः । यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतम् ॥ अन्यथा नेयङुवङोरित्येव ब्रूयात् । इयङुवङोर्निमित्तभूतौ यू नदीसंज्ञकौ नेत्यर्थलाभात् ॥ अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि ॥ वामि ॥ यू स्त्र्याख्यौ नदी नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीत्यनुवर्तनादाह । इयङुवङोः स्थानावित्यादि ॥ यद्यपि नेति प्रकृते निषेधोऽनेन विकल्प्यते, तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह । वा नदीसंज्ञौ स्त इति । ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रेप्येवमेव ॥ प्रधीशब्दस्य त्विति । एरनेकाच इति यणा इयङो बाधनात् नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते । यत्र चापवादेनेयङुवङौ बाध्येते तत्र न निषेध इत्याशयेन व्याचष्टे । लक्ष्मीवद्रूपमिति । अमि शसि च विशेष इत्यनुपदमेव वक्ष्यते ॥ पुंवद्रूपमिति । अयं च मतभेदः प्रकृष्टा धीर्यस्याः प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे बोध्यः ॥ लक्ष्मीवदिति । मतद्वयेपीति शेषः ॥ सुष्टु धीर्यस्या इति ॥ ननु अस्मिन् विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेपि धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति सुधीशब्दः श्रीवदेव भवति, न तु पुंवदेव इति चेद् । अत्राहुः । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री इति धीशब्दे नदीसंज्ञा निषेधात् सुधीशब्दे प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्यस्याप्रवृत्तिः, तथा च वृत्तिमते इति ग्रन्थः स्वरसतः संगच्छते इति ॥ मतान्तर इति । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते इत्यर्थः ॥ श्रीवदेवेति । बुद्धिवाचकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेपि श्रीवदेवेत्यर्थः ॥ स्त्रियां च ॥ असर्वनामस्थानार्थमयमारम्भः । तृज्वत् क्रोष्टुरिति वर्तते तद्देवात्रापि रूपातिदेशः । स्त्रियामित्यर्थग्रहणं तदाह । स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्द इत्यादि । एवं च पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः रथैः पञ्चक्रोष्टृभी रथैरित्यत्रापि तृज्वद्भावः सिध्यति ॥ ये तु स्त्रियामिति स्त्रीप्रत्यये इति व्याचक्षते, ङीषर्थं च क्रोष्टृशब्दं गौरादिषु पठन्ति । तेषामिह तृज्वद्भावो न सिध्येत् । तेन क्रीतमिति ठकः अध्यर्धपूर्वेति लुप्तत्वात् लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावात् ॥ ऋन्नेभ्यो ॥ ऋत् ऋकारः नो नकारः प्रयोगापेक्षं बहुत्वम् । प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिः । स्त्रियामिति चाधिक्रियते तदाह । ऋदन्तेभ्य इत्यादि । क्रोष्ट्री इति । स्त्रियां चेत्येतस्याङ्गत्वादङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपाद्विभक्तौ परत एवेह तृज्वद्भावस्ततो ङीबिति बोध्यम् ॥ भ्रूरिति । भ्रमतीति भ्रूः । भ्रमेश्च डूः इति भ्रमतेर्डूप्रत्ययः डित्त्वाट्टिलोपः ॥ हेसुभ्रूरिति । डूप्रत्यय-

स्यास्त्वोप्रत्ययत्वात् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति । नेयङुवङ्स्थानाविति नदीसंज्ञानिषेधात्संबुद्धिह्रस्वोपि नेति भावः ॥ ह्रस्वोऽत्रानुपपन्न इत्याक्षिपति । कथं तर्हीति । विमानने सुभ्रु पितुर्गृहे कुतः इति कालिदासप्रयोगोप्यनुपपन्न इति बोध्यम् ॥ बहुव इति ॥ केचित्तु नेयङुवङ् इति सूत्रे वामीत्यतो वाग्रहणमपकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधिरे ॥ तदसत् । तथा सतीह नञ्ग्रहणं वामि इत्युत्तरसूत्रं च व्यर्थं स्यात् वेयङुवङ्स्थानावित्येव वक्तुं शक्यत्वात् ॥ अन्ये तु सामान्ये नपुंसकम् इति कथंचित्समादधुः ॥ एकाच् ॥ एकोच् यस्मिंस्तद् एकाच्, तदुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपद इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । उत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढस्तनाक्षिप्तसमासोऽनेन विशेष्यत इत्याह । तस्मिन् समास इति । रषाभ्यां नो ण इत्यतो णइत्यनुवर्तमानेपि णग्रहणमिह नित्यार्थमावश्यकमित्याशङ्क्याह । आरम्भसामर्थ्यादिति । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पेन सिद्धावेतदारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ स्वयंभूः पुंवदिति । मतद्वयेपि नदीसंज्ञाया अभावात् ङिति ह्रस्वश्चेत्यादि न प्रवर्तत इति भावः ॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानादनन्तरो ङीबिव व्यवहितष्टाबपि निषिध्यत इत्याशयेनाह । ङीप्टापौ नेति । स्वस्रादीनां ङीप् प्राप्तः । षट्संज्ञकानां तूभौ ॥ स्वसा तिस्र इति । न तिसृचतसृ इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधाज्ज्ञापकादेव ङीबभावे सिद्धे स्वस्रादिषु तिसृचतसृशब्दपाठो न कर्तव्य इति क्रमिजन्तरिति सूत्रे कैयटः ॥ स्वसेति । सावसेर्ऋन् । ऋदुशनेत्यनङ् । ननान्दा तु स्वसा पत्युः । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥ द्यौर्गौवदिति । गमेर्डोः । बाहुलकाद्द्युतेरपि । डित्त्वाट्टिलोपः । ओतो णित् इति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः ॥ राः पुंवदिति । यद्यपि पुंलिङ्ग एवायम् अश्वरैविभवा अपि इत्यमरोक्तेर्भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात् । तथापि राल्येनं राः स्त्रीत्येके इति चीरस्वामिना स्त्रीलिंगताया अप्यभ्युपगमादेवमुक्तम् ॥ नौग्लौवदिति । ग्लानुदिभ्यां डौः । डित्त्वाट्टिलोपः । स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः इत्यमरः ॥

इत्यजन्ताः स्त्रीलिंगाः ॥

अतोम् ॥ अत इत्येतदधिकृतस्यांगस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादिति चानुवर्तत इत्याशयेनाह । अतोङ्गादित्यादि । अदन्तादङ्गादित्यर्थः ॥ स्वमोरिति । अमोऽम्विधानं स्वमोर्नपुंसकात् इति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थम् ॥ अम् स्यादिति । यद्यपि म् इत्येव

च्छित्त्वा सोर्मे कृते संनिपातपरिभाषया सुपि चेति दीर्घत्वाप्रवृत्त्या ज्ञानमिति रूपं सिध्यति । द्वितीयैकवचने तु आदेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृतेऽन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम् । तथापि संयोगान्तलोपो झलः इत्यभिप्रायेणेद व्याख्यातम् ॥ यत्त्वाहुः । अमिति पदच्छेदाकरणे अतिजरसमिति न सिध्येदिति, ॥ तद्भसात् । सोरमि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्त्या अतिजरमिति रूपस्यैवेष्यमाणत्वात् । द्वितीयैकवचने तु अतोम् इति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते संनिपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिद्ध श्चेति दिक् ॥ ज्ञानमिति । ज्ञप्तिर्ज्ञानम् । ल्युडन्तः । युवोरनाकौ कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः ॥ ह्रस्वस्येति । हे ज्ञानसु इति स्थिते संबुद्धिलोपात्परत्वादमादेशे कृते अमि पूर्वत्वं च, तस्यान्तवद्भावाद्ध्रस्वान्तमंगं भवतीति ततः परस्य संबुद्धिसंबन्धिनो मकारस्य लोप इत्यर्थः ॥ नपुंसकाच्च ॥ जसः शी औङ आपः इत्यतः शी औङ इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह । क्लीबात्परस्येत्यादि । भसंज्ञायामिति । सुडनपुंसकस्येति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादौङि यचि भमिति प्रवर्तत इति भावः ॥ यस्येति ॥ इश्च अश्च यं तस्य तदाह । इवर्णावर्णयोरिति । ईति चेति चकारेण नस्तद्धिते इत्यतस्तद्धितोऽनुकृष्यते तदाह । ईकारे तद्धिते चेति । औङः श्यामिति ॥ विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिंगनिर्देशः । नेदं वचनं कर्तव्यम् । विभाषा ङिश्योरित्यतः श्यामिति प्रकृतं, न संयोगादित्यतो नेति च, तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यं यस्य ईकारे तद्धिते च लोपो भवति श्यां नेत्याकरः ॥ जश्शसोः ॥ जसा साहचर्यादिह सुबेव शस् गृह्यते । तेनेह न । कुण्डशो ददाति ॥ शि सर्वनामस्थानम् ॥ महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥ नपुंसक ॥ इदितो नुम् धातोरित्यतो नुमनुवर्तते । उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थाने च । अंगस्येति चाधिकृतम् । तथा च झलज्भ्यां नपुंसकमंगं विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह । झलन्तस्येत्यादि ॥ अड्डतरादिभ्यः ॥ पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । डतरादयो डतरडतमेतरान्यान्येतरेति सर्वादिषु पठिताः ॥ अद्डादेशः स्यादिति । जिह्वचितादेशस्वरूपप्रतिपादनाय ष्टुत्वं न कृतम् ॥ टेः । तिविंशतेरित्यतो डितीत्यनुवर्तते भस्येति चाधिकृतं तदाह । डिति परे भस्येति । भस्य किम् । पञ्चमः ॥ अत्र डटो मडागमे भत्वाभावाट्टिलोपो न भवति । किं तु पदत्वात् नलोप एव ॥ अदडो डित्करणस्य प्रयोजनमाह । टेर्लुप्तत्वादित्यादि ॥ ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाय दादेश एव क्रियतां किमद्डादेशेनेत्याशङ्क्याह । एङ्ह्रस्वादित्यादि । दादेशे तु हे कतरेति स्या-

दिति भावः ॥ अन्यतमस्य त्विति । एवं च सामान्यादिष्वन्यमत्तमः इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः ॥ अजरमिति । अविद्यमाना जरा यस्य तत् । गोस्त्रियोः इत्युपसर्जनह्रस्वे अतोम् ॥ परत्वादिति । अजर शि इतिस्थिते यद्यपि जरसादेशात्प्रागेव नपुंसकस्य झलचः इत्यजन्तलक्षणो नुमागमः स्यात्स चांगभक्तोऽङ्गमेव न व्यवदध्यात् । अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायक एवेति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति, तथापि यस्मादन्त्यादचः परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्याद् इति स्वमते त्ववयवायवः समुदायस्याप्यवयव इत्यभ्युपगमेन कथंचिज्जरसादेशे जातेपि सान्तत्वाभावात् सान्तमहत इति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥ सान्तमहतः ॥ अत्र नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनुवर्तते । सान्तेति लुप्तषष्ठीकं संयोगान्तस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे । सान्तसंयोगस्येत्यादि ॥ तस्योपधाया इति । तत्पूर्वस्येत्यर्थः ॥ अमि लुकोपवादमित्यादि । एतेन स्वमोरमादेशे कृते वा जरसिति प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः ॥ मांस्पचन्या इति । पच्यतेस्यामिति पचनी करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्ढाणञ् इति ङीप् । मांस्पचनी । अत्र ङसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं विना मांसशब्दस्य मांसित्यादेशो न सिध्येदिति भावः ॥ ननु पृषोदरादिसूत्रे मांसस्य पचि युड्घञोरिति वक्ष्यमाणत्वादन्तलोपेनाप्येतत् रूपं सिद्धमिति चेद् अत्राहुः । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् इत्यस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्युडन्तं यदुत्तरपदं मांस्पचनमित्यादि तत्रैवान्तलोपः स्यात् । अत्र हि ङीबन्तमुत्तरपदं न तु युडन्तमिति नास्त्येवान्तलोप इति ॥ मासश्छन्दसीति । मास्शब्दस्य तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये छन्दसीति वार्तिकार्थः । माद्भिः शरद्भिः दुरोदरं तवेत्युदाहरणम् ॥ ह्रस्वो नपुंसके ॥ इह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । अजन्तस्येति । प्रातिपदिकस्याच इति वैयधिकरण्येन व्याख्यायां सुब्राह्मणकुलमित्यत्रातिप्रसंगः स्यात् ॥ एतच्च अचश्चेति सूत्र एवास्माभिः स्पष्टीकृतम् ॥ प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे । कुड्ये । ज्ञानवदिति । श्रीपाणीत्यादौ एकाजुत्तरपदे इति णत्वं तु विशेषः । श्रीपेणेत्यत्रापीनादेशेन सहाद्गुणे कृते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् अचः परस्मिन् इति सूत्रे पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षाश्रयेण स्थानिवत्त्वाद्वा एकाजुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव णत्वम् ॥ संनिपातेति । अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यात् । न च सुपि चेति दीर्घार्थं संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगम आवश्यक एवेति वाच्यम् । कष्टायेतिनिर्देशेन दीर्घविधौ चानित्य-

त्वाभ्युपगमेप्यवर्णलोपे कार्ये तदनभ्युपगमात् । कृतेपि दीर्घे ह्रस्वव्यक्त्यपायेप्य-त्वजातेरनपायादिति दिक् ॥ एतेन श्रीपशब्दाण्ङयि श्रीप्येति केषांचिद्व्या-ख्यानं परास्तम् ॥ स्वमोर्नपुंसकात् ॥ अयं लुक् पूर्वविप्रतिषे-धेन त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्धि त्यदा-द्यत्वे तदोरिति सत्वे च संकुलमिति स्यात् । इष्यते तु तत्कुलमिति ॥ इकोचि ॥ विभक्तौ किम् । मधु मद्यं तस्येदं माधवम् । अत्र नुमि सति टि-लोपः स्यात् ॥ ह्रस्वौत्वेति । अतिसखिनीत्यत्र सख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावा-द्वृद्धिः प्राप्ता, वारिणीत्यत्र तु अच्च घेरित्यौत्वम् । प्रियक्रोष्टुनीत्यादौ तृज्वद्भा-वः प्राप्तः ॥ ननु नुम्नुटोः को विशेषस्तत्राह । नामीति दीर्घ इति । नुमस्त्व-ङ्गभक्तत्वात्तस्मिन्सति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥ तृतीयादिषु ॥ यद्यत्र भा-षितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्कः शब्द इति विज्ञायेत, तदा पीलुने इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्, अतो व्याचष्टे । प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति । अयं भावः । भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे तत् भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति अर्शआदित्वादच् । तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं यच्छब्दस्वरूपं त-ल्लभ्यत इति । इकोचि विभक्तावित्यतोऽचीत्यनुवर्तनादाह । टादावचीति । इ-गन्तं किम् । सोमपेन कुलेन । अचि किम् । ग्रामणिभ्यां कुलाभ्याम् । टा-दौ किम् । अनादिनी । अनादीनि ॥ तत्फलमिति । पीलोः फलं पीलु । फले लुक् इति ओरञो लुक् ॥ प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । पीलुशब्दस्य हि वृ-क्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तं, फले तु फलत्वव्याप्यजातिर्वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा । उभयथापि पुंनपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥ अस्थिदधि ॥ इकोचीति नुमि प्राप्ते विधिरयं, नकारादकार उच्चारणार्थः । ङकारस्त्वन्तादे-शार्थः । नब्विषयस्यानिसन्तस्येति फिट्सूत्रेणास्थ्यादय एते आद्युदात्ताः । तत्रान्तस्यानुदात्तेकारस्य विधीयमानोऽनङ् स्थानेन्तरतम इत्यनुदात्तः स्यादित्यु-दात्त उच्यते, तच्चोदात्तत्वमस्थनि दधनि इत्यादावल्लोपाभावपक्षे स्फुटं, दध्ना दध्ने इत्यादावनङोकारलोपे अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्यम् ॥ तृतीयादिष्वित्यनुवर्तते अचीति च त-दाह । टादावचीति । टादौ किम् । दधिनी दधीनि । अचि किम् । दधिभ्याम् ॥ तदन्तस्यापीति । आङ्गत्वादिति भावः ॥ अतिदध्नेति । दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः । स्त्रियामतिदध्नेत्येव । संनिपातपरिभाषया बहिरङ्गपरि-भाषया च ङीपोऽप्रवृत्तेः । प्राचा तु प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्युक्तं स्त्रियां तु प्रियद-

भ्रा प्रियदभ्रै इत्याद्यपि कैश्चिदुक्तम्, । तदसत् । उरःप्रभृतिषु दधिशब्दस्य पाठाद्बहुव्रीहौ नित्यं कप्यनङः प्रसक्त्यभावात् । उक्तपरिभाषाभ्यां ङीपः प्रवृत्तेर्दूरादपास्तत्वाच्चेति दिक् ॥ सुधिनी इति । परत्वान्नुमा इयङ् बाध्यते ॥ सुधियेति । शोभनज्ञानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात् तृतीयादिष्विति पुंवत्पक्षे नुमभावात् न भूसुधियोरिति यण्निषेधाच्चेयङ् ॥ प्रध्येति । अत्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्पक्षे यण् । नपुंसकपक्षे तु नुमिति बोध्यम् ॥ बह्वः श्रेयस्यो यस्य तद्बहुश्रयसी कुलमित्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न । ईयसो बहुव्रीहेर्नेति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादित्येके । अन्ये तूपसर्जनह्रस्व एव निषिध्यते । नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव । बहुश्रेयसि बहुश्रयसिनो इत्याहुः ॥ मध्विति । पुष्परसे मधुर्वसन्ते चैत्रे च । इह पुंनपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति, किं तु मद्यत्ववसन्तत्वादिरूपं भिन्नभिन्नमेव ॥ तथा च भाषितपुंस्कत्वाभावान्मधुने मधुनः मधुनोरित्येव भवति, न तु मधवे मधोरित्यादीति दिक् ॥ स्नुवेति । मांसपृतनासानूनामिति वार्तिककारात्त्येति भावः ॥ स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् इत्युभयलिंगः सानुशब्दः, तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह स्नूनि सानूनीति पुंसि तु स्नून् । सानून् इत्यादि ॥ सुल्वेति । शोभनलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्पक्षे नुमभावात् ओः सुपीति यण् ॥ सुलुनेति । यणं बाधित्वा परत्वान्नुम् ॥ धात्रेति । धारणपोषणकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति पुंवत्पक्षे यण् ॥ एचः ॥ आदिश्यत इत्यादेशः ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः निर्धारणे सप्तमी जातावेकवचनमतो व्याचष्टे आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्य इति । एचां पूर्वभागोऽकारसदृशः उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशस्तत्रोभयान्तरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेण अकारः स्यादिकारोकारौ न स्यातां, तथा च मा कदाप्यकारो भूदिति नियमार्थेयं परिभाषेत्यभिप्रेत्याह । इगेव स्यादिति । आन्तरतम्यादेकारैकारयोरिकारः । ओकारौकारयोस्तु उकारः एकारान्तस्योदाहरणं तु इः स्मृतो येन स स्मृतिः शोभनः स्मृतिः यस्य तत् सुस्मृतीत्यादि ॥ एतच्च परिभाषासूत्रमपार्थकम् । तथा च वार्तिककृतोक्तं सिद्धमेङः सस्थानत्वात् ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । अस्यार्थः । शब्दपरविप्रतिषेधेन एङ उत्तरभागान्तरतमौ इउवर्णावेवेति सिद्धम् । ऐचोश्चेति चकारो भिन्नक्रमः । उत्तरभूयस्त्वाच्चेति हेतोरनन्तरं बोध्यः । अर्द्धमात्रा अवर्णस्य, अध्यर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्मल्लग्रामादिवद्भूयसा व्यपदेशेनापि इकारोकारौ भविष्यत इति ॥ प्रद्युनेति । ननु प्रकृष्ट

स्वर्गवत्त्वादिकं यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत् पुंनपुंसकयोः समानमिति भाषितपुंस्कत्वात् पक्षे पुंवद्भावोऽत्र स्यादेवेत्याशङ्कायामाह । यदिगन्तमिति । एतच्च रा दाने इति धातौ अतिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतम् ॥ कथं तर्हि प्राचा प्रद्युवा प्ररायां सुनावेत्यप्युदाहृतमिति चेदत्राहुः । प्रकृष्टस्वर्गत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात्सुद्योशब्दो भाषितपुंस्कः स एव इदानीमिगन्तस्तथा च प्रद्युशब्दोऽपि भाषितपुंस्क एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो न भवतीति, इत्थं च पुंवद्भावः एजन्तेषु माधवमते नास्ति मतान्तरे त्वस्तीति बोध्यम् ॥ प्ररीति । प्रकृष्टो रा यस्य तत् । शोभना नौर्यस्य तत् सुनु ॥

इति तत्त्वबोधिन्यामजन्ता नपुंसकलिंगाः ॥

होढः ॥ झलो झलि पदस्य स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतो झलीति पदस्यान्त इति चानुवर्तते तदाह । झलीत्यादि । झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः ॥ लिडिति । लिह आस्वादने क्विप् ॥ लिट्स्विति । ढस्य जश्त्वेन डः तस्य खरि च इति चर्त्वेन टः । तस्यासिद्धत्वात् चयो द्वितीया इति पक्षे टस्य ठो न । तस्य ष्टुत्वं तु न भवति । न पदान्ताट्टोरिति निषेधात् ॥ लिट्त्स्विति । ढस्य जश्त्वेन डकारे चर्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव डः सीति पक्षे धुट् । चर्त्वेन तकारः, ततो डस्य चर्त्वेन टः । धुटश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पक्षे चयो द्वितीया इति तस्य थो न । ष्टुत्वं तु तकारस्य न शङ्क्यमेव । न पदान्तादिति निषेधस्याधुनैवोक्तत्वादिति ॥ दादेर्धातोर्घः ॥ धातोरित्यावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह । उपदेश इति ॥ उपदेशग्रहणस्य व्याप्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह । अधोगित्यादिनाऽत्रमा भूदित्यन्तेन ॥ एकाचो बशो ॥ झलीति निवृत्तमिति । धुग्भ्यां धुक्ष्वित्यादौ पदान्त इत्येव भष्भावसिद्धेरिति भावः ॥ प्राचा तु प्रातिपदिकस्य तु झलि पदान्ते चेति व्याख्यातम् । तत् प्रामादिकमेव । अधोक् अधोग् इत्याद्यसिद्धापत्तेः । प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च । ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये क्विबन्तस्य दुहेः दादेरिति घत्वेन झषन्तत्वेऽपि भष्भावो न स्यात् । दुघिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाच् तस्य झषन्तत्वाभावात् । उघ् इत्युत्तरावयवे तु बशभावादित्यत आह । व्यपदेशिवद्भावेनेति । न च धात्ववयवोधातुरित्येव व्यपदिश्यतां तथा च गर्धबिति सिध्येदिति वाच्यम् । अर्थवतां हि व्यपदेशिवद्भावः, न चावयवोऽर्थवानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशासंभवात् ॥ भष्भाव इति । क्विपः प्राक्प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् दादेर्धातोरिति घ-

त्वे कृते झषन्तत्वादिति भावः ॥ धुगिति । दुह प्रपूरणे क्विप् ॥ वा द्रुह ॥ द्रुह जिघांसायां मुह वैचित्त्ये ष्णुह उद्गिरणे, ष्णिह प्रीतौ । द्रुहेर्दादित्वान्नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम् । ननु द्रुहादयो दिवादिष्वनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते, तत्र वा द्रुहादीनात्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु । रधादिगणसमाप्तये ष्णिहधातोरनन्तरं वृत्करणस्य कृतत्वेनातिप्रसङ्गशङ्काया निरवकाशत्वात् । मैवं, तथा हि सति यङ्लुकि दोध्रुग् दोध्रुड् इत्यादि न सिध्येत् निर्दिष्टं यद्गणेन चेति निषेधात् ॥ इग्यणः ॥ यणः स्थाने इति । विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणान्नान्योन्याश्रयः ॥ ननु यणः स्थानिकस्येकः संप्रसारणत्वे अदुहितरामित्यत्र लङो लकारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिट्, तस्य यण्स्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लङन्तस्याङ्गत्वादिति चेद् । अत्र कैयटः । यथासंख्यसम्बन्धात्संप्रसारणसंज्ञा च न भवतीति । नन्वनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानात्कथमिह यथासंख्यत्वलाभः । नचैवं स्थानयोगोपि न लभ्येतेति वाच्यम् । षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्रैतत्सूत्रमनुवर्त्य व्याख्यायां तल्लाभात् । अत्राहुः । तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन संप्रसारणस्येति सूत्रे तद्भावितग्रहणाददुहितरामित्यत्र हल इति लङः स्थानिकस्येटः संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति लङ्स्थानिकस्येटः संप्रसारणशब्देनाभावितत्वात् । नन्वेवमप्यचत्युवौ अचत्युव इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेत्, न । संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम् इति वार्तिककृतोक्तत्वाद् वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्वा उवङेव स्यात् ॥ अत्र नव्याः । ष्यङः संप्रसारणमित्यादिविधिप्रदेशेष्वेव यण इग् इति पठित्वा संप्रसारणसंज्ञासूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ वाह ऊठ् ॥ एत्येधत्यूठ्सु इति विशेषणार्थष्ठकारो हलन्त्यम् इतोत्संज्ञकः । अत्र भस्येत्यधिक्रियते, वसोः संप्रसारणमित्यतोनुवृत्तं संप्रसारणमूठो विशेषणं तेन अलोन्त्यस्येति न भवति तदेतदाह । भस्य वाह इत्यादि ॥ प्राचा तु वाहो वाशब्दस्य संप्रसारणं स्यादित्युक्तं, तच्च फलितार्थकथनपरतया कथं चिन्नेयमित्याहुः ॥ संप्रसारणाच्च ॥ अमि पूर्व इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते इको यणचीत्यतोऽचीति च, एकः पूर्वपरयोरिति चाधिक्रियते । तदाह । संप्रारणादचीत्यादि ॥ छन्दस्येव ण्विरिति । वहश्चेति सूत्रे भजो ण्विः छन्दसि सह इत्यतो ण्विप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः ॥ स्यादेतत् । वाह इत्येव सूत्रमस्तु सम्प्रसारणमेवात्र विधीयतां तस्य लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि किमूठ्ग्रहणेन ॥ सत्यम् । एवं स्थिते

क्रियमाणमूठ्ग्रहणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति। तस्यां हि सत्यां जातस्य बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरंगो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम् ॥ न चानकारान्तोपपदेऽकारान्तोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथमूठ्ग्रहणं ज्ञापकमिति चेद्। अत्राहुः कैयटादयः। भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले ण्विप्रत्ययाभावोऽनुमीयते इति ॥ एतेन भुवं वहतीति भूवाट्। भूहः। भूहा। प्रौहः प्रौहेत्यादिप्रयोगाः परास्ताः ॥ चतुरनडुहोः ॥ इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतोनुवर्तनादाह। सर्वनामस्थान इति ॥ सावनडुहः ॥ आच्छीनद्योरित्यतो नुममनुवर्त्याह। नुम्स्यादिति ॥ विशेषविहितेन यासुटा सामान्यविहितः सीयुडिव नुमा आम् बाध्यतामित्याशङ्कां निराकरोति। अवर्णात्परोयमित्यादिना। उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावो नेति भावः ॥ अमा चेति। विशेषविहितेनापीत्यनुषज्यते। आमा च नुम्न बाध्यते इति केचित्पठन्ति। तस्यायमर्थः। बह्वनड्वांहीत्यत्र परत्वादामि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् नपुंसकस्य झलचः इति नुम् भवत्येव, न तु बाध्यत इति ॥ नुमो दत्वमाशङ्क्याह। नुम्विधिसामर्थ्यादित्यादि। विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः ॥ नन्वेवमनड्वांस्तत्रेत्यत्र वश्च्छ्वीति रुत्वमपि न स्यादिति चेद्। अत्राहुर्भाष्यकाराः। यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। भवति हि दत्वं प्रति नुमो विधिरनर्थकः, रुत्वं प्रति तु निमित्तमेवेति ॥ अनड्वानिति। अनः शकटं वहतीति विग्रहे अनसि वहेः क्विप्। अनसो डश्च। यजादित्वात्संप्रसारणम्। अनडुह्स् इति स्थिते। आम्नुम्सुलोपेषु कृतेषु संयोगान्तलोपेन हकारलोपः ॥ वसुस्रंसु ॥ वस्विति प्रत्ययः, तेन तदन्तं ग्राह्यम्। ससजुषोरितिसूत्रात्सेत्यनुवर्तते, तच्च वसोरेव विशेषणं, न तु स्रंसुध्वंसोरव्यभिचारात्। नाप्यनडुहः, असंभवादित्यभिप्रेत्याह। सान्तवस्वन्तस्येति ॥ सहेः साडः सः ॥ सहेरिति किम्। सह डेन वर्तते सडः यस्य नाम्नि डशब्दोस्ति यथा मृड इति। सडस्यापत्यं साडिः ॥ हान्ताः ॥ दिव औत् तकार उच्चारणार्थः ॥ प्रातिपदिकस्येति। अव्युत्पन्नस्य दिवेर्डिविरिति न्यासोहितसूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा ग्रहणं न तु, दिवु क्रीडादौ इतिधातोः, निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति परिभाषया। तेनाक्षद्युरित्यादौ न भवति। न च तत्रान्तरंगत्वादूठेव स्यान्न तु औत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम्। ऊठि कृतेप्येकदेशविकृतन्यायेन दिव औदित्यस्यापि प्रसक्तिसंभवादिति दिक् ॥ दिव उत् ॥ तपरकरणमिह द्युभ्यामित्यादावुकारस्य संप्रसारणत्वात् हल इति दीर्घे प्राप्ते तन्निवारणायेत्याहुः ॥

वान्ताः ॥ चत्वार इति । चतेरुरन् इत्युरन्प्रत्ययान्तश्चतुर्शब्दः ततो जसि च-
तुरनडुहोरित्याम् ॥ षट्चतुर्भ्यश्च ॥ बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षि-
तम् । अर्थाच्चामः परत्वं शब्दद्वारकं, तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामि-
त्यादावेव भवति, न तु बहुव्रीहौ तदेतद्वक्ष्यति गौणत्वे तु नुट् नेष्यते इत्यादि-
ना ॥ द्वित्वमिति । अचोरहाभ्यामित्यनेन ॥ रोः सुपि ॥ सुपीति न प्रत्याहारः,
खरीत्यनुवृत्तेः । तेन पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेतन्न भवति । खरवसानयोरित्येव
सिद्धेऽयमारम्भो नियमार्थमित्याह । रोरेवेति । रोः सुप्येव विसर्जनीय इति विप-
रीतनियमस्त्विह न भवति । हलोनन्तराः संयोग इत्यादिनिर्देशात् ॥ शरो-
चि ॥ अचो रहाभ्याम् इत्यतो द्वे इति नादिन्याक्रोशे इत्यतो नेति चानुवर्तत
इत्याह । न द्वे स्त इति ॥ नन्वस्तु द्वित्वमेकस्य झरो झरि सवर्णे इति लोपे
सिद्धमिष्टम् ॥ मैवम् । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे द्वयोः श्रवणप्रसङ्गात् ॥ प्रियाः
चत्वारश्चत्वारि वा यस्य स प्रियचत्वाः । आङ्गत्वात्तदन्तस्यापि चतुरनडुहोरित्या-
म् । हे प्रियचत्व इत्यत्र तु अम् संबुद्धौ इत्यम् ॥ रान्ताः ॥ कमलामिति । कम-
ला श्रीर्हरिप्रिया इत्यमरः । कमलिति । तत्करोति तदाचष्टे इति णिचि इष्ठ-
वद्भावाट्टिलोपः । णिजन्तात्क्विपि णेरनिटीति णिलोपः ॥ एवं सलिलमाचक्षा-
णः सलिल् सलिलौ सलिल इत्यादि बोध्यम् ॥ नन्वेवं तोयमाचक्षाणस्तोय् तो-
यौ तोय इति यान्ता अपि सुसाधाः । न च वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वंवि-
प्रतिषेधेनेति यलोपः शङ्क्यः लोपो व्योर्वलीति लोपे कर्तव्ये णिलोपस्य टिलोपस्य
वा स्थानिवद्भावेन वल्परत्वाभावादिति चेन्मैवम् । न पदान्तेति सूत्रेण यलोपे
स्थानिवद्भावनिषेधात् । तस्मात् लोपो व्योर्वलीति यलोपः स्यादेवेति यान्ता नो-
क्ताः ॥ लान्ताः ॥ पदान्त इति । प्राचा तु झलीत्यप्युक्तं, तन्निष्फलत्वादुपेक्ष्य-
म् ॥ प्रशानिति । शम उपशमे क्विप् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः ॥ किमः
कः ॥ कायतेर्डिमि इति डिमिप्रत्यये निष्पन्नः किंशब्दः ॥ विभक्ताविति । अष्टन
आ विभक्तौ इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥ नन्वत्र इम इत्येव सूत्र्यताम् । तेन
तिमष्टिमादीनां क्विबन्तानामतिप्रसङ्गवारणाय त्यदादीनामिमः अः स्यादिति
व्याख्यास्यते, तदा द्विशब्दात् प्राक् किंशब्दस्य पाठः कर्तव्यः । नानर्थके इति
निषेधादलोन्त्यविधिर्न भविष्यति तत्किं कादेशेनेत्यत आह । अकचसहितस्या-
पीति । इमोकारविधौ तु साकच्कस्य कक इति रूपं स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं
गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनेपि स्यात् ॥ मैवम् । त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादी
नां किम इति व्याख्यानात् ॥ इदमो मः ॥ इन्देः कमिर्नलोपश्च । इदम् ॥ तदोः

सः साविव्यतोनुवर्तनादाह । सौ पर इति ॥ इदोय् ॥ पुंसीति किम् । इयं स्त्री । त्यदादेः संबोधनं नास्तीति । प्रचुरप्रयोगादर्शनमेवात्र मूलम् ॥ उत्सर्ग इति । तेन तदोः सः सावित्ति सूत्रे अनन्त्ययोरिति किं हे सेति भाष्यं, भो अच्युतभवन्न च्युतेत्यादि प्रयोगाश्च न विरुध्यन्त इति भावः ॥ अनाप्यकः ॥ आबिति प्रत्याहारो, न तु टाप् । विभक्ताविति विशेषणादतो व्याचष्टे । टा इत्यारभ्य सुपः प्रकारेणेति ॥ नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति ॥ नन्वेवं बिभर्ति पिपर्तीत्यादौ भ्रामित् अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात् । द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वादित्याशङ्कायामाह । अनभ्यासविकार इति ॥ आद्यन्तवत् ॥ सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः । सत्यन्यस्मिन्यस्य परो नास्ति सोन्तः इति लोके प्रसिद्धं, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न संभवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोयमतिदेश आरभ्यते । न च परत्वात् सुपि चेति दीर्घे पश्चाद्धलिलोपे सत्याभ्यामित्यादि सिध्यतीति किमत्राद्यन्तवत्सूत्रोपन्यासेनेति शङ्क्यम् । नित्यत्वात् हलि लोप इत्यस्य दीर्घात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः । एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यर्थ एव वतिरित्यभिप्रेत्याह । आदाविवान्त इवेति । आदिवत् किम् । औपगवः । अत्राण आद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । भाष्ये त्वाद्यन्तवदित्यपनीय व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति सूत्रमूहितम् । विशिष्टोपदेशो व्यपदेशः मुख्यो व्यवहारः सोस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत् ॥ तेन तुल्यमेकस्मिन्नसहायेपि कार्यं स्याद् इत्यर्थः ॥ तेन इयाय आरित्यादौ एकाचः इति द्वित्वं सिध्यति । अन्यथा आद्यन्तोपदिष्टत्वाभावाद् द्वित्वं न स्यादिति दिक् ॥ नेदमदसोः ॥ भाष्ये तु इदमदसोः कात् ॥ नियमार्थमिदमिदमदसोः कादेव भिस ऐस् नान्यतः इति स्थितम् ॥ नव्यास्तु इदमदसोः कात् इति सूत्रिते तु काद्भिस ऐस् इदमदसोरेवेति विपरीतनियमोपि संभाव्येत । तथा च पाचकैरित्यादि न सिध्येत् । किं तु इदमदसोः काद्भिस ऐस् अत इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः ॥ स्मायादेशात्परत्वादनादेशः स्यादित्याशङ्कायामाह । नित्यत्वान् ङेः स्मै इति ॥ नन्विदमोनुदात्तमात्रविधावपि हलि लोपेन आभ्यामित्यादि समीहितरूपं सिध्यति, एनेन एनयोरित्यत्र तु विशिष्येनादेशो विहितः किमनेनाशग्रहणेनेत्यत आह । साकच्कार्थमिति । यद्यपीह शित्करणं व्यर्थम्, अकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेः तथाप्यनुदात्तत्वार्थमेवाकारविधानमित्याशङ्का स्यात्तन्निवारणाय शित्करणमित्याहुः ॥ अ अ इति प्रश्लिष्य निर्देशे त्वनेकाल्त्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्ग्रहणं

त्यक्तुं शक्यमित्याकरः ॥ द्वितीयाटौस्सु ॥ इदमोन्वादेशे इत्यतः इदम इत्यनुवर्तते अन्वादेश इति च एतदस्त्रतसोः इत्यत एतद इत्यपि तदाह । इदमेतदोरेनादेश इत्यादि । अनुदात्त इत्यनुवर्तनादेशोनुदात्त इति ज्ञेयः ॥ कार्यं विधातुमिति । अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्यात् इत्यत्र तु ईषदर्थादयो न विधीयन्ते किंत्वनूद्यन्ते इति न तत्रैनादेशः । एतेन नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातम् । भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ मान्ताः ॥ सुगाणिति । क्विप् । न च अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । दीर्घविधौ तन्निषेधात्क्वौविधिप्रतितन्निषेधाच्च ॥ णान्ताः ॥ निषेधसामर्थ्यादिति ॥ यदा तु न ङिसंबुद्ध्योरित्यत्र षष्ठ्यन्ततामाश्रित्य ङ्यन्तस्य संबुध्यन्तस्य च पदस्य लोपो नेति व्याख्यायते, तदा प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशो न कर्तव्य इत्याहुः ॥ पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह । नचेति ॥ षाष्ठीं परिभाषामिति । वाह ऊठ् इत्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः ॥ नलोपः सुप्स्वर ॥ पूर्वत्रासिद्धम् इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमारम्भ इत्याह । नान्यत्रेत्यादि । तेन राजाश्व इत्यादौ सवर्णदीर्घे कर्तव्ये नलोपोसिद्धो न भवतीति भावः ॥ सुब्विधिमुदाहरति । आत्वमित्यादिना । सुबाश्रितो विधिः सुब्विधिः । स्वरविधौ पञ्चार्मम्, दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति । संज्ञाविधौ पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेपीत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति ॥ अन्ये तु दण्डिगुप्तौ गुप्तदण्डिनावित्यप्युदाहरणम् । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् घिसंज्ञा नास्तीति द्वन्द्वे घीति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः । कृति तुग्विधौ तु वृत्रहभ्याम् ॥ ब्रह्मभ्रूणेतिविहितं क्विपमाश्रित्य ह्रस्वस्येति तुङ् न । कृति तुग्विधाविति किम् वृत्रहच्छत्रमिह स्यादेव छे चेति तुक् ॥ यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्र असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यनेनैव नलोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति । तथाप्यस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तुग्ग्रहणं, तेन या सा इत्यादि सिध्यति । अन्यथा विभक्त्याश्रयस्यात्वस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादाप् न स्यात् ॥ एतच्च नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरित्यत्र यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यमिति हरदत्तादिमतेन केश्चिदुक्तम् ॥ उत्तरकार्ये अच आनन्तर्यमिति कैयटमते तु नात्र बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते । या सेत्यत्र टाप् तु संनिपातपरिभाषामपि बाधित्वा न यासयोरिति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयम् ॥ प्रतिदिवेति । कनि-

न् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इति कनिन् ॥ हलि च ॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः इत्यनुवर्तते सिपिधातोरित्यतो धातोरिति च, तच्च धातुग्रहणं र्वोरित्यनेन विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह। रेफवान्तस्य धातोरित्यादि। रेफान्तस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्णं पूर्णं इत्याद्युदाहरणम् ॥ धातोः किम्। रेफान्तस्य पदस्य मा भूत्। अग्निः करोति ॥ नन्वस्तु धातोरनुवर्तनं परंतु र्वोरित्यनेन धातुर्न विशेष्यते रेफवान्तस्य धातोरिति किं तु इग्विशेष्यते रेफवान्तस्य इको दीर्घः स्यात्तौ च रेफवकारौ धातोश्चेद्, अन्तशब्दोत्र समीपवाची तथा च उपधायां चेति सूत्रं त्यक्तुं शक्यमनेनैव मूर्छति हुर्छतीत्यादिरूपसिद्धेरिति चेत्। मैवम्। कुर्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात्तस्मात् र्वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः। एतच्चाकरे स्पष्टम् ॥ यत्तु उपधायां चेति कैश्चिदुपन्यस्तम्। तन्न। दिवेर्वकारस्यानुपधात्वात् ॥ उक्तन्यायेनेति। यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धतयेत्यर्थः ॥ प्रतिदीव्न इति। न भकुर्छुरामित्यत्र र्वोरित्यनुवर्तनाद्रेफवान्तस्यैव भस्य निषेध इति न दीर्घनिषेधः शङ्क्यो नान्तस्येह भत्वात् ॥ यज्वेति। इष्टवान्यज्वा। सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ ब्रह्मण इति ॥ सर्वधातुभ्यो मनिन् इति प्रक्रम्य बृंहेर्नोच्चेति नस्यात्वविधानाद्ब्रह्मन्शब्दोयं निष्पन्नः ॥ इन्हन् ॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह। शावेवोपधाया इति। उपधादीर्घस्यायं नियमः। तेन वृत्रहायत इत्यत्र अकृत्सार्वधातुकयोः इति दीर्घो भवत्येव। वृत्रहणो इत्यत्र अनुनासिकस्य क्विझलोरिति यो दीर्घः सोपि नियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ शावेवेति नियमाद्दीर्घस्याप्राप्तावाह। सौ चेति। शिस्वोरिति वक्तव्ये योगविभाग उत्तरार्थः ॥ वृत्रहेति। वृत्रं हतवान्। ब्रह्मभ्रूणेति क्विप् ॥ हन्तेर्हस्येति। ञिति णितीत्येतद्धन्तेर्विशेषणम्, नकारे इति तु हस्येति यथासंभवं बोध्यम्। यद्वा ञिन्निन्नाः सर्वेपि हस्यैव विशेषणं ञिति णितीत्यंशे येन नाव्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवधानं स्वीक्रियते। तेन घातः घातक इत्यत्र कुत्वं भवति। इह तु न भवति। हननमात्मन इच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्वुल् हननीयक इति। एतच्च भाष्यकैयटादौ स्पष्टम् ॥ हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे। हन्तेरिति॥ प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह। प्रहण्यादिति॥ प्रकृतोपयुक्तमंशमाह। अत्पूर्वस्येति ॥ एकाजुत्तरेति। न चाल्लोपे कृते एकाच्त्वं नास्तीति वाच्यम्। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात्। न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वाच्यम्। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्युक्तेः ॥ नि-

वर्त्यत इति । कुमति च इति णत्वमपि निवर्त्यत एवेति बोध्यम् । भाष्ये तु कुव्यवायेहादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । वृत्रघ्नः सुघ्नः प्राघानि । हन्तेरत्पूर्वस्य इत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति इत्युक्तम् ॥ एतच्च वार्तिकार्थवर्णनमात्रम्, न तु वस्तुस्थितिः । वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु अत्पूर्वस्येत्यत्र तपरो विवक्षितो, न वा । यदि विवक्षितस्तर्हि बहुवृत्रहाणीति न सिध्येत् । यद्यविवक्षितस्तदा प्राघानीति- चिणन्तापि णत्वं स्यात् । ततश्च कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध इति वचनं स्वीकर्तव्यमेवेति किमनेन योगविभागेन ॥ अत्राहुः । तपरोत्र विवक्षित एव । न च बहुवृत्रहाणीत्यत्र णत्वासिद्धिः । णत्वस्यान्तरङ्गत्वेन तत्कार्यं प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वात् । न च त्रैपादिकेन्तरंगे षाष्ठी परिभाषा न प्रवर्तत इति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न चैवमन्तरंगं णत्वं प्राघाणीत्यत्रापि स्यादिति वाच्यम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इति पक्षे णत्वस्य बहिरंगत्वात् । इष्टानुरोधेन पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षस्यानभ्युपगमाद् इति ॥ अन्ये तु हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्र उपसर्गादित्यस्यानुवृत्तिस्वीकाराद् योगविभागसामर्थ्येन भ्रूणघ्न इत्यत्र एकाजुत्तरेत्यादिना णत्वाभावेपि वृत्रघ्नः सुघ्न इत्यत्र णत्वं दुर्वारमिति कुव्यवाये इति वार्तिकं स्वीकर्तव्यमेव । योगविभागस्यानन्तरस्येति न्यायबाधेनापि चरितार्थत्वादुपसर्गसंबन्धस्यापि बाधे सामर्थ्याभावात् । न च ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु विधीयमानः क्विप् प्रत्ययः केवलधातोरेव स्यान्न तु सोपसर्गादिति ब्रह्मप्रहा भ्रूणप्रहेत्यादि रूपमेव दुर्लभमिति वाच्यम् । आतोनुपसर्गे क इत्यत्रानुपसर्गेति सामान्यापेक्षज्ञापकात्सोपसर्गाद्धन्तेरपि ब्रह्मभूणेति क्विप्संभवात् । अनुपसर्गग्रहणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वे तूक्तवार्तिकमेव प्रमाणम् । तस्मात् हन्तेरिति योगविभागोत्र निरर्थक एवेत्याहुः ॥ माधवेनोक्तमिति । इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः । भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनच्कं स्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेत्येकाजुत्तरपदत्वाभावात् प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति वृत्रघ्नो वृत्रघ्णः इति ॥ तद्भाष्येति। किं च अल्विधित्वान्नेत्यसंगतमल्विध्यर्थमेव अचः परस्मिन् इत्यस्यारम्भात् । तस्याप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात् । एकाजुत्तर इत्यस्याप्रवृत्तावपि कुमति चेति सूत्रस्य दुर्वारत्वाद् वैकल्पिकत्वं णत्वस्यासंगतमेव । न च त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रत्युत्तरशास्त्रस्यासिद्धत्वात् एकाजुत्तरपदे णः कुमति चेत्यस्याप्रवृत्त्या प्रातिपदिकान्तेति वैकल्पिकमेव णत्वं भवतीति वाच्यम् । न हि योगे योगोऽसि-

ह: किन्तु प्रकरणे प्रकरणमिति भाष्यादौ स्पष्टत्वादिति दिक् ॥ अनिनस्मन्ग्रहणानीति। अन्, राज्ञेत्यर्थवता, साम्ना इत्यनर्थकेन। इन्। दण्डीत्यर्थवता, वाग्मीत्यनर्थकेन। अस्, सुपया इत्यर्थवता, सुस्रोता इत्यनर्थकेन। इह स्नु रीभ्यां नुट्चेत्यसुनस्तुट्। मन्। सुशर्मत्यर्थवता। सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन। एतच्च इणः षीध्वम् इति सूत्रे अङ्गग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धम्। वेविषीध्वमित्यत्र षीध्वंशब्दस्य ग्रहणं मा भूदिति हि तत्राङ्गग्रहणं कृतम्। तच्चापार्थकम्; अनर्थकत्वादेव तद्ग्रहणसिद्धेः। अतो ज्ञायते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा अनित्येति ॥ मघवा बहुलम् ॥ अर्वणस्त्रसावित्यतस्तृ इत्यनुवर्तते, तदपेक्षा च मघवा इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। तदाह। मघवन्शब्दस्येति ॥ अधातोरिति ॥ अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः। अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थम्। उगितो धातोश्चेद्भवति तर्ह्यञ्चतेरेवेति। एवं च गोमानिवाचरति गोमान् इत्यादौ संप्रति धातुत्वेपि विध्यर्थमधातुग्रहणम्। एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति। नन्वञ्चतिग्रहणमौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति व्याख्यायाधातुग्रहणं त्यज्यतामिति चेत्। अत्र नव्याः। नुम्मात्रविषयको नायं नियमो, धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते तेनेह न उखास्रत् इति उगितश्चेति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात्। ततश्च यद्यौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यमिति व्याख्यायेत, तर्हि पूर्वोक्ते गोमानित्यादौ स्त्रियाम् उगितश्चेति ङीप् प्रसज्येत। आचारक्विबन्तस्यौपदेशिकधातुत्वाभावात्। न चेष्टापत्तिः, अधातोर्ग्रहणादेव सूत्रकृता तत्र ङीप् नेष्यत इत्यनुमानादिति दिक् ॥ ननु नलोपिनोऽञ्चतेरेव नुमागमः स्यात् न तु पूजार्थस्य नकारवतोरित्येवमर्थम्, अचामितिग्रहणस्य सार्थकत्वात्कथमेतस्य सामान्यनियमार्थतेति चेद्। उच्यते। अचामित्यत्र नलोपोऽविवक्षितः। तथा च पूर्वोक्तनियमार्थता भाष्यकैयटाद्युक्ता संगच्छत एव पूजार्थस्याञ्चतेर्नुमि सत्यपि नश्चापदान्तस्येति सूत्रे जातिपक्षमाश्रित्य नत्वजातेरनुस्वारविधानेन समीहितरूपसिद्धेः ॥ व्यक्तिपक्षे त्वनुस्वारस्य शर्षु पठितत्वाद् अनुस्वारे परे नुमोऽनुस्वारे सति अनुस्वारद्वयवद्रूपमिष्यते। अनचि चेति द्वित्वेन तद्रूपस्य तवापि मते दुर्वारत्वात्। न च भवन्मते द्वित्वेनानुस्वारत्रयं स्यादिति शङ्क्यम्। झरो झरीति लोपेन निवारयितुं शक्यत्वात्। लोपाभावपक्षे त्रयाणां श्रवणं स्यादिति चेद् भाष्यकैयटाद्युक्तनियमानुरोधेन तत्स्वीकारे बाधकाभावात्। इष्टानुरोधेन जातिपक्ष एवात्राश्रयणीयः ॥ नुमागमः स्यादिति। इदितो नुम् धातोरित्यतो नुमनुवर्तत इति भावः ॥ ननु कुर्वन्नित्यादाविव संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तस्याभावाद्दीर्घत्वं न

स्यादित्याशङ्क्याह । इह दीर्घं कर्तव्य इति ॥ बहुलग्रहणादिति । क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः । बह्वनर्थान् लातीति बहुलम् । आतोनुपसर्गे इति कर्मण्युपपदे कः ॥ श्वन्नुक्षन्निति । श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन् क्लेदन् स्नेहन् मूर्धन् मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन् मातरिश्वन् मघवन् इत्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः ॥ निपातनादिति । मघेर्हकारस्य वकारः अनुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः ॥ प्रत्याख्यातमाकर इति । एवं च फलभेदेनादेशस्य प्रत्याख्यानासंभवाद् आदेशपक्षेपि दीर्घो भाष्यादिसंमत एवेति बहुलग्रहणात्संयोगान्तलोपस्य नासिद्धत्वमित्युक्तम् ॥ यत्त्वाहुः । मतुप्पक्षेपि छान्दसत्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति ॥ तन्न । मतुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाभावात् । उदाहृतभट्टिप्रयोगविरोधाच्चेति दिक् ॥ छन्दसीवनिपाविति । मत्वर्थे ईवनिपौ स्तः छन्दसीति वार्तिकार्थः । सुमङ्गलीरियं वधूर्मघवानमीमहे इत्युदाहरिष्यति वैदिकप्रक्रियायाम् ॥ अन्तोदात्तं त्विति । यद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिन्नन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थपर्यालोचनया आद्युदात्तत्वं लभ्यते, तथापि उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः, पूषा त्वेतोनयतु, अग्निर्मूर्धा दिव, इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षादीनामन्तोदात्तस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः ॥ श्वयुव ॥ अल्लोपोनः इत्यतोऽन इत्यपकृष्य व्याचष्टे । अन्नन्तानामिति ॥ अन्नन्तानां किं मघवत इति ॥ यद्यपि नस्य तादेशेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादन्नन्तताऽस्त्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारान्तस्यैव संप्रसारणं न त्वत्रेत्याहुः ॥ वार्तिककृता तु श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् ॥ नन्वेवमल्लोपो न इत्यल्लोपो दुर्वार इति चेन्मैवम् । भाष्यकृता पूर्वोक्तवार्तिकमत्रानुवर्त्य अल्लोपोनः, नकारान्तस्यैवेति व्याख्यातत्वात् । एतच्च ऋत्विक् इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एतेन बहुधीवरी राजकीयमित्यत्राप्यल्लोपाभावः सिद्धः । वनोरच राज्ञः क चेत्यादेशे कृते नकारान्तत्वाभावात् ॥ स्त्रियां मघवतीति । मघवत्यौ मघवत्य इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया उगिदचाम् इति नुम् न शङ्क्यः । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणाद् इत्याहुः ॥ न संप्रसारणे ॥ ह्वः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तमानेपि पुनः संप्रसारणग्रहणात् प्रदेशान्तरस्थं श्वयुवमघोनामित्यपि संप्रसारणं निषिध्यते तदाह । इति यकारस्य नेत्वमिति ॥ यून इति । ननूकारेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः । विव्याध विव्यधे इत्यादावव्यवधानेपि निषेधस्य चरितार्थत्वात् । न च सवर्णदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानमिति वाच्यम् । अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात् । अत्राहुः । विदेशस्थनिषेधार्थात्पुनः संप्रसारण-

ग्रहणादेव व्यवधानेप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्यदोषः । न च व्यथो लिटीति विदेशस्थेन यकारस्य संप्रसारणे कृते वकारस्य तदभावाय न संप्रसारणे इति सूत्रं प्रवर्त्य पुनः संप्रसारणग्रहणं चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति शङ्क्यम् । व्यथो लिटि इत्येतद्धलादिः शेषापवाद इत्याकरे स्पष्टत्वात् । उत्सर्गसदेशश्चापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटेन व्याख्यातत्वाच्चेति ॥ अर्वणस्तृ ॥ अङ्गस्येति वर्तते, तच्चार्वणा विशेष्यते अनञ इत्यनेनापि तदाह । नञा रहितस्येत्यादि ॥ असावित्ति पर्युदासे विभक्तौ परत एव स्यात् ततश्चार्वतीत्यादौ न स्यादित्याशयेनाह । न तु साविति । न चैवमर्वप्रिय इत्यादावतिप्रसंगः । अंगेन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्याक्षेपाल्लुका लुप्तत्वेनात्र प्रत्ययलक्षणाभावात् । एतेन वाहैरलुप्यत सहसृष्टगर्वगर्वः इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः ॥ नन्वेवं स्थानिवदादेशः इति सूत्रे धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः स्थानिवत् स्युरिति प्राचो ग्रन्थमनूद्य तत् किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वेति विकल्प्य, नान्त्यः अव्ययस्यांगपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यादिति मनोरमायां यदुक्तं तत् कथं संगच्छेत । अव्ययस्योक्तरीत्यानङ्गत्वात् । न च न लुमतेत्यनेनाङ्गकार्यनिषेधेप्यङ्गसंज्ञाया अनिषेधान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । प्रत्यये परतः पूर्वस्य यत् कार्यमांगमनांगं वा तत्सर्वं न लुमतेत्यनेन निषिध्यते इति यङोचि चेति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थपर्यालोचनया लुमताशब्देन लुप्ते अङ्गसंज्ञाया अप्यस्वीकार्यत्वात् ॥ तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वात् । यदि लुका लुप्तेप्यंगत्वं स्वीक्रियते, तदाऽयं ग्रन्थो यचि भं वृषण्वस्वश्वयोः इत्यत्र वृषवर्षुकं वसु धनं यस्य वृषण्वसु, वृषा अश्वो यस्य वृषणश्व इत्युदाहृत्य भत्वादिह नलोपो न भवति अल्लोपस्तु अनंगत्वान्न इति मूले वैदिकप्रक्रियायां वक्ष्यमाणग्रन्थेन सह विरुध्येत । नच अल्लोपोनः इत्यत्रांगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योनिति व्याख्यानाद् अल्लोपस्य तत्र प्राप्त्यभावादनंगत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । भसंज्ञयैव यजादिस्वादिपरो योऽनिति व्याख्यानवत् वस्वश्वयोः परतो योऽनिति व्याख्यानस्यापि लाभात् । तस्मात्पदात्पृथगित्येव वक्तव्ये अंगपदाभ्यामित्यंगग्रहणं रभसकृतमेवेति चेद् ॥ अत्राहुः । न लुमतेति सूत्रे लुमता लुप्ते तन्निमित्तांगस्यांगसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति व्याख्यायते, तदा अर्वणस्त्रित्याद्यंगकार्याप्रवृत्तावप्यंगसंज्ञाया निर्बाधत्वादंगग्रहणं तत्रत्यं सम्यगेव ॥ यदा त्वांगमनांगं वेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्यानंगत्वादिति मूलग्रन्थस्य च स्वारस्यपर्यालोचनया लाघवादव्ययस्यांगत्वे फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यं निषिध्यते, तदा

त्वविशेषेण अंगसंज्ञाया अपि निषेधादंगग्रहणं तत्र रभसकृतमेव। न च न लुमतेत्यनेन अंगसंज्ञानिषेधे युवोरनाकाविति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरोधः स्यादिति वाच्यम्। तयोस्तत्र प्रौढिवादेन प्रवृत्तत्वात्। तथा च न लुमता तस्मिन् इति सिद्धान्तोयं निषिध्यत इति मनोरमाग्रन्थस्य स्वरसतः संगच्छत इति॥ ननु ऋधातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुपि अर्वन्तावित्यादि सेत्स्यति। छन्दसीवनिपाविति वनिपि वेदे अर्वेति सेत्स्यति, ऋधातोरेव स्नामदिपद्यर्तीत्यादिना वनिपि तु लोकेप्यर्वेति सेत्स्यति॥ रूढिशब्दस्यायं वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः इत्यमरकोशात्। ततश्चार्थोपि न भिद्यते इति किमनेन सूत्रेणेति चेद्॥ अत्राहुः। नान्ततान्ततोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौ परे नञुपपदे च नान्तस्य प्रयोगो भवत्यन्यत्र तु नान्तस्य प्रयोगो न भवति इति व्यवस्थार्थमिदं तृज्वत् क्रोष्टुरिति त्रिसूत्रीवदिति॥ यत्तु कैश्चिदुक्तम् अर्वन्मघवन्शब्दयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव। अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्। मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात् इति वार्तिकादिति॥ तदापाततः। वार्तिकस्य वनिबन्तमध्योदात्तपरत्वात् छन्दस्येव वनिब्विधानात्। तथा च श्रीहर्षः। वाहैरलुप्यत सहस्रहगर्वगर्वः इति प्रायुङ्क्त। अर्वन्तौ। अर्वन्त इति। व्यपदेशिवद्भावेनाबन्तत्वात् त्रादेशः। न च व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति वाच्यम्। तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्॥ पथिमथि॥ गमेरिनिरित्यत इनिरिति परमे कित् इत्यतः किदित्यनुवर्तमाने मन्थः इत्यनेन निष्पन्नो मथिन्शब्दः। पतस्थ च चादिनिः। पथिन्। ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः। ततो मत्वर्थीयेनिना ऋभुक्षिन्निति बोध्यम्॥ ननु अस्थिदधि इति सूत्रे उदात्ततया पठितेप्यनङीष्टसिद्धौ अनङुदात्तः इत्युदात्तग्रहणं गुणा अभेदका इति पक्षं ज्ञापयतीति निर्विवादम्। तथा च तस्मिन् पक्षे सूत्रेननुनासिकोच्चारणेप्यान्तरतम्यादनुनासिकाकारः स्यादत आह। आआदिति॥ इतोत्सर्वनाम॥ आदिति वर्तमाने पुनरद्वचनं किमर्थं कृतेप्यद्वचने पन्था इत्यत्र सवर्णदीर्घेणेति भाव्यमन्यच्च तूपधाया दीर्घेणेति चेत्॥ मैवम्। ऋभुक्षणमित्यत्र वा षपूर्वस्य निगमे इति दीर्घविकल्पे सति पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थमद्वचनस्यावश्यकत्वात्॥ थो न्थः॥ स्थान्यादेशौ द्वावप्यनच्कौ थेर्न्थः इत्येव सिद्धे इतोत्सर्वनामस्थाने इत्येतदृभुक्षिन्नर्थम्। त्रयाणामनुवृत्तावपि ऋभुक्षस्थोन संभवतीत्याशयेनाह। पथिमथोरिति॥ प्रसङ्गादाह। स्त्रियामिति॥ नान्तलक्षण इति। न पूजनात् इति निषेधात् ऋक्पूरब्धूः इत्यप्रत्ययो नेति भावः॥ सुपथीति। इनः स्त्रियाम् इति कप्तु न कृतः समासान्तविधेरनित्यत्वात्।

युवोरनाकाविति सूत्रे सुपथी इति भाष्याच्च । न पूजनादिति निषेधस्य तु नायं विषयः, यचः प्राचीनेष्वेव सः इति वक्ष्यमाणत्वात् । पथिमथ्योत्त्वात्वं थोन्थश्च लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणान्न भवति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पथिमथ्योत्त्वात्वम् । थो न्थः । पन्थाः । इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्वं न भवति । इत इति तपरकरणात् । एरनेकाचः इति यणं बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च थो न्थः । संयोगपूर्वकत्वान्न यण् । पन्थियौ । पन्थियः । पन्थियम् । पन्थियौ ॥ भस्य टेर्लोपः ॥ पथः । पथा । पथिभ्याम् । पथिभिरित्यादि । एवं मथीयतेः क्विपि तु मन्थाः । मन्थियौ । मन्थियः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षियौ । ऋभुक्षिय इत्यादि ॥ एतेन इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं सुखसुखार्थमिति हरदत्तः प्रत्युक्तः ॥ आदेशे तपरकरणस्यानावश्यकत्वेपि स्थानिनि तु पन्थियौ इत्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वात् ॥ ननु नलोपस्यासिद्धत्वात् पथिमथ्यृभुक्षामिति नस्यात्वे पन्थाः ऋभुक्षाः, इत्येव भवितव्यम्, न तु पन्था इत्यादि इति चेद् । अत्राहुः । नलोपस्यान्तर्वर्ती सुब्निमित्तम्, आत्वस्य तु बहिर्वर्ती सुप् । प्रत्यासत्त्या हि यत्र एक एव सुप् निमित्तभूतः तत्रैव नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वं नान्यत्रेति नात्र नकारस्यात्वं किं त्वीकारस्येति ॥ ष्णान्ता षट् ॥ स्त्रीलिंगनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम्, तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यते इत्याशयेनाह । संख्येति । प्राचा तूपदेशकाले षान्ता नान्ता चेत्युक्तम्, तत् पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेपीत्यादिवक्ष्यमाणस्वग्रन्थविरुद्धम् । संप्रत्यनान्तत्वेप्युपदेशे नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेनेति दिक् ॥ संनिपातेति । तथा चोपदेशकाले इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः ॥ यत्त्वाहुः । परिभाषाया अनित्यत्वाल्लुक् स्यादिति तत्साहसमात्रम् । दृष्टस्थलेप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया अकिंचित्करत्वापत्तेः ॥ यदप्याहुः । उपदेशग्रहणमिह कुतः समागतमित्याशङ्क्य ष्णान्तेत्यन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यत इति ॥ तदपि न । संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपक्षयात् ॥ नोपधायाः ॥ नेति लुप्तषष्ठीकमंगस्य विशेषणम् । नलोपस्यासिद्धत्वात् नाप्नोति दीर्घो न प्रवर्तत इत्ययमारम्भः ॥ गौणत्वेत्विति । बहुवचननिर्देशस्यार्थप्रधानार्थत्वादिति भावः ॥ प्रियपञ्चामिति । ञकारद्वयमध्ये चकारः ॥ अष्टन आ विभक्तौ ॥ सौत्रत्वादिहाल्लोपो न कृतः । कनिन्युवृषितक्षि इत्यतः कनिनित्यनुवर्तमाने सप्यशूभ्यां तुट् च इत्यनेन सप्तन् अष्टन्शब्दौ निष्पन्नौ ।

रायो हलीत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते । तच्च विभक्तेर्विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । हलादाविति ॥ हलीत्यस्यानपकर्षणे त्वष्टानामिति न सिध्येत् । परत्वान्नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावान्नुटोप्रवृत्तिः । न च यथोद्देशपक्षे अन्तरंगत्वात्प्रागेव कृता षट्संज्ञैकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेपि सुलभेति वाच्यम् । अल्विधौ उक्तन्यायायोगात् । किं च प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः प्रियाष्णः प्रियाष्णेत्याद्यपि न सिध्येत् । उक्तरीत्या तत्राप्यात्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥ अष्टाभ्य औश् ॥ शित्त्वात्सर्वादेशः । ननु अनेकाल् शित् सर्वस्य इति सूत्रे शिद्ग्रहणं प्रत्याख्यायानेकाल्त्वादेव सर्वादेश इति सुवचम् । न च शस्येत्संज्ञायामनेकाल्त्वं नास्तीति वाच्यम् । अत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात् । न चैवमवर्णस्त्वसाविति त्वादेशस्यापि सर्वादेशता स्यादिति वाच्यम् । ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वेन तत्र सामर्थ्योपक्षयात् । न चैवमौशित्यादौ शकारः श्रवणार्थ एव स्यादिति शङ्क्यम् । अनुशतिकादिषु ऐहलौकिकमिति निर्देशेन शकारस्येत्संज्ञाभ्युपगमादिति दिक् ॥ कृताकारादिति ॥ ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत् कथं कृताकारतेत्याह । अष्टभ्य इति । अष्टाभ्य इति कृतात्वस्येदमनुकरणम्, न तु लक्षणवशसंपन्नमात्वं, तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थम् अष्टभ्य औश् इत्येव ब्रूयादिति भावः ॥ इदमिति । श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः॥ अष्टनो दीर्घादिति । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । अष्टाभिः । दीर्घात्किम् अष्टभिः । मध्योदात्तमिदम् । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति बाधित्वा झल्युपोत्तममित्यस्य प्रवृत्तेः षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः ॥ ननु प्रियाष्णेत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्यात्वविकल्पज्ञापकतेति चेद् । अत्राहुः । अष्टनो दीर्घादित्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवर्त्यान्तोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्याख्यानादष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति । घृतादित्वेनाष्टनोन्तोदात्तत्वात् । प्रियाष्ण इत्यादिबहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वराभ्युपगमेनाष्टनोन्तोदात्तत्वाभावाद्विभक्त्युदात्तत्वं न प्रवर्तते इति दीर्घग्रहणं व्यर्थं सत् उक्तार्थे ज्ञापकमेवेति ॥ अष्टानामिति । नुटः पश्चादेव संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं, न तु ततः प्रागिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । संनिपातपरिभाषया आत्वाभावेप्यत्र न क्षतिः, नोपधायाः इति दीर्घे नलोपे पञ्चानां सप्तानामितिवद्रूपसिद्धेः । नच अष्टनो दीर्घादिति विभक्त्युदात्तत्वमात्वविधेः प्रयोजनमिति वाच्यम् । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः इत्यनेनैव तत्सिद्धेरिति ॥

पूर्वस्मादपीति । न चात्र पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत् इति निषेधः शङ्कयः । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु इत्युक्तत्वादिति दिक्॥ प्राधान्य एवेति । श्रौश्त्वं हि लुग्लुटाविव प्राधान्य एव भवति, न तु गौणत्वे । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् । अष्टाश्रौश् इति अष्ट इति वा । एतच्च ष्णान्ता षट् इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तथा चौश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवोचितमिति भावः ॥ प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनम् ॥ उक्तार्थं संगृह्णाति । प्रियाष्टौ राजवदिति ॥ नान्ताः ॥ भुदिति । बुध्यतेः क्विप् ॥ धान्ताः ॥ ऋत्विग्दधृक् ॥ किंचिदिति ॥ ऋतावुपपदे यजेः क्विन् । धृष्णोतेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च । सृजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च । दिशेः कर्मणि क्विन् । उत्पूर्वात् स्निहेः क्विन् । उपसर्गान्तलोपः षत्वं च । अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् । इत्यर्थः ॥ निरुपपदाद्युजेरिति । क्रुञ्चेरप्येवम् । नलोपाभावस्त्वधिकः ॥ कनावितावेिति । इकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः ॥ संनिहित इति । प्राचा तु तृतीये धात्वधिकारे इत्युक्तम् । तदसत् । धातोः कर्मणः इति सन्विधौ धातुग्रहणस्योत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात् ॥ युजेरसमासे ॥ उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते । इदितो नुम् धातोः इत्यतो नुम् चेत्याशयेनाह । सर्वनामस्थाने नुम् स्यादिति ॥ क्विन्प्रत्ययस्य ॥ क्विनः कुरित्युक्तेपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् क्विन्नन्तस्य सिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे । क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति । बहुव्रीह्याश्रयणफलं स्पृगित्यादि स्फुटीभविष्यति ॥ सुयुगिति । सुष्ठु युनक्तीति विग्रहे सत्सूद्विषेति क्विप् ॥ तेनेह नेति । नुम्नेत्यर्थः । क्विन्प्रत्ययस्तु स्यादेव ऋत्विग् इत्यादिसूत्रे युजीति इका निर्देशात् ॥ खन्निति । खञ्जतीति खन् । खजि गतिवैकल्ये ॥ एवं विभ्राडिति । फणादिरयम् । विशेषेण भ्राजते इति विभ्राट् ॥ देवान् यजतीति देवेट् । क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणे आद्गुणः ॥ विश्वं सृजतीति विश्वसृट् । क्विबन्तः । क्विन्प्रत्ययो यस्माद् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् कुत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह ।नेति क्लीबे वक्ष्यते इति । रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यकारप्रयोगात् । यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः इति वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ परिमार्ष्टीति परिमृट् ॥ परौ व्रजेः । क्विब्वचिप्रच्छिश्रीस्तुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च इत्यौणादिकात्पूर्वसूत्रादिह क्विब्दीर्घावनुवर्तेते । तदाह । क्विप् स्याद्दीर्घश्चेति ॥ विश्वस्य वसु ॥ ढ्रलोपे इत्यतोनुवर्तनादाह । विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादिति ॥ स्कोः ॥ पदस्येत्य-

नुवर्तते झलो झलीत्यतो झलीति च, संयोगेति लुप्तषष्ठीकं झलन्ताभ्यां विशेष्यते तदेतदाह । पदान्ते झलि च परे इति ॥ झलि किम् । भ्रष्टा ॥ भृज्जतीति भृट् । क्विप् । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । व्रश्चेति षत्वम् ॥ ऊर्गिति । ऊर्ज बलप्राणनयोः । अस्माच्चुरादिण्यन्ताद् भ्राजभासेत्यादिना क्विपि णिलोपः, स च चोः कुत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च । इह जान्तेषु अवयाः । अवयाजौ । अवयाज इति नोदाहृतं मन्त्रे श्वेतवहोक्थेति प्रकृत्य अवे यज इति विहितस्य ण्विनस्तदपवादस्य पदान्ते ङसश्छान्दसत्वेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात् ॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ त्यदादीनाम इत्यतोऽनुवर्तनादाह । त्यदादीनामिति ॥ त्यदादीनामिति किम् । आतपः, तारकः ॥ तदोरिति किम् । यः ॥ अनन्त्ययोः किम् । हे स । अत्र परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा दस्य सकारे सस् इति हल्ङ्यादिना सुलोपे रुत्वविसर्गौ स्यातां, तथा च हे सः इति रूपं स्यात् । किंच स्त्रियां सेति रूपं न स्यात् ॥ यदा त्वन्त्यस्य सकारे जातेपि पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्त्यदाद्यत्वं सकारस्य स्वीक्रियते, तदा न किंचिदनिष्टमित्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् ॥ यदि तु तदोः सः सावित्यस्यानन्तरम् अदस औ सुलोपश्च इत्यत्र अदसः इति योगं विभज्यादस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति नियमः क्रियते, तदा सकृद्गताविति न्यायेनाप्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं द्वावात्मन इच्छति द्वीयति ततः क्विपि स्व इति रूपं न स्यात् किं तु द इति रूपं स्यादिति फलभेदान्नियमपक्षो न संभवतीति वाच्यम् । गौणे अत्वसत्वयोरसंभवेन द्विरित्यस्यैव रूपस्य न्याय्यत्वादिति मनोरमायामुक्तत्वात् ॥ सौ किम् । तौ ते तौ तान् ॥ ननु तोः सः सौ इत्येव सूत्रमस्तु, किमनेन तदोरिति पृथग्ग्रहणेनेति, मैवम् । अनेष इत्यत्र नकारस्य सत्वप्रसङ्गात् नलोपो नञः तस्मान्नुडचीत्यजाद्युत्तरपदस्य एष इत्यस्य नुड्विधानेन त्यदादितवर्गत्वान्नकारस्य । न च सत्वे सति नुड्विधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । अनश्व इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा च तदोरित्येव सूत्रं युक्तम् । ननु तस्मान्नुडचीति सूत्रे तस्मात् इति पदं परित्यज्य लाघवात् नुगचीत्येवोच्यतां तथा च अजाद्युत्तरपदे परे नञ एव नुगागम इत्यनेष इत्यत्र नोक्तदोष इति चेद् ॥ एवं तर्हि नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः स्यात् । विधानसामर्थ्यान्न भवतीति चेदेवमपि ङमो ह्रस्वादचीति ङमुड् दुर्वार एव । ततश्च तस्मान्नुडचीति सूत्रे पञ्चम्यन्तमावश्यकमेव टिदनुबन्धश्चेति तदोः इति सूत्रे तोरिति वक्तुमशक्यमनेष इत्यत्रोक्तदोषात् ॥ अत्र कैयटः । तोरित्युक्तेप्यनेष इत्यत्र सत्वं न भवेत् नुडा-

गमस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसत्वदृष्ट्यासिद्धत्वादिति । उत्तरपदाधिकारस्य कार्ये बहिरंगपरिभाषाभावस्य इच एकाचोम् इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वादयं क्वयट्क्षिन्त्यः ॥ गौणे चरितार्थत्वादिति । गौणे हि अन्तर्गणकार्यत्वात्मत्वं न प्रवर्तते त्वाहौ सौ इत्युक्ते तु अतित्वमिति स्यादिति भावः ॥ अत्वमत्वे नेति । तयोः सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वादिति भावः ॥ अतित्यदिति । त्यमतिक्रान्तोतित्यद् ॥ ङे प्रथमयोरम् । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोश् इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । ङे इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकम् । प्रथमयोरिति द्विवचनबलेन प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयोभयार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङेइत्यस्येत्यादिना । ङेसुटोरिति सुवचम् ॥ त्वाहौ सौ ॥ यद्यपि युष्मदः त्वमावेकवचने इत्येव त्वादेशः, तथापि अस्मदः अहादेशार्थमिदम् ॥ किंच त्वमौ इति सूत्रेण युवां युष्मान् वाऽतिक्रान्तोऽतित्वमिति न सिध्यति एकार्थवाचित्वाभावाद्युष्मद इति भावः ॥ युष्मदस्मदोरिति । एतच्च युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यतो लभ्यते ॥ शेषे ॥ उक्तादन्यः शेषः, आत्वयत्वं च प्रागुक्तम्, तद्विषयादन्यविभक्तिरिति शेषशब्दार्थस्तदेतद्व्याचष्टे । आत्वयत्वनिमित्तेतरेति ॥ अन्त्यस्येति । अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः ॥ अतो गुण इति ॥ नव्यास्तु त्वाहौ सावित्यत्र त्वाहादेशयोरन्त्याकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याहुः ॥ त्वम् अहमिति ॥ ननु युष्मानतिक्रान्तः अतित्वमित्यादौ त्वाहौ सौ इत्यस्यावकाशोस्ति, त्वामतिक्रान्तेनातित्वयेत्यादौ त्वमावेकवचने इत्यस्यावकाशः, त्वमहमित्यत्र तूभयोः प्रसंगे त्वमावेकवचने इत्यनेन परत्वाद्भाव्यम् ॥ नैष दोषः । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधत इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ अधिकरणत्वविवक्षयेति । यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेतद्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात् । न चैवमन्त्यलोप इति पक्षस्य निरालम्बनतापत्त्या युष्मदस्मदोरन्त्यलोपः स्यादिति ग्रन्थोऽयुक्त इति वाच्यम् । साम आकम् इति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि पक्षस्य ज्ञापितत्वादिति भावः ॥ अतो गुणे कृते प्रवर्तत इति । वार्णादांगं बलीयः इति तु समानाश्रय एव भवति, न तु व्याश्रये । इह तु शेषे लोपस्य विभक्तिर्निमित्तम्, पररूपस्य त्वकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः ॥ समानाश्रये उदाहरणं तु कारक इत्यादि बोध्यम् । तत्र हि यण्वृद्ध्योः प्राप्तयोर्वृद्धिरेव भवति ॥ आंगत्वात्तदन्तविधिरित्याह । परमत्वमित्यादि ॥ युवावौ द्विवचने ॥ उक्तिर्वचनं द्वयोर्वचनं तदेतदाह । द्वयोरुक्ताविति । न चात्र कृत्रिमन्यायविरोधः शङ्क्यः । वचन

ग्रहणसामर्थ्यादेव तद्बाधात् । अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात् । अष्टन आ विभक्ताविल्यतो विभक्तावित्यधिकारात् द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परत इति व्याख्यानसंभवात् ॥ युवं वस्त्राणीति । शेषे लोपः ॥ मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः ॥ युवकामावकामिति । ननु युवावयोः समुदायादेशत्वेपि युवकामित्यादि सिध्यति । ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्राक् इति युष्मदस्मद्विषये व्यवस्थायास्त्वयका मयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात् । किमनेन मपर्यन्तस्येत्यधिकारेणेत्यपरितोषादाह । त्वया मयेत्यत्रेति ॥ ननु त्वमादेशयोरपि समुदायादेशत्वे त्वयेत्यादि साधयितुं शक्यत एव योचीति सूत्रं परित्यज्य अचे इति सूत्रे कृते अजादौ विभक्तौ परतोन्त्यस्य एकारादेशे सत्ययादेशप्रवृत्तेरिति पुनरपरितोषादाह । युवकाभ्यामित्यादि ॥ अङ्गकार्यं इति । एतेन अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः इति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा । अंगे अङ्गाधिकारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं तस्मिन्प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्याङ्गवृत्तशास्त्रस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिः इति तत्परिभाषाया अर्थः । एषा च परिभाषा ज्ञाजनोर्जा इत्यनेन ज्ञापिता ॥ उपपत्तिस्तु मनोरमातोवगन्तव्या । न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । द्वयोरेकस्य इत्यादिनिर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् ॥ मकारान्तर मित्युपलक्षणं, जसः शीत्यत्र जसः स इति सकारं प्रश्लिष्य सान्तस्य जस इति व्याख्यानात् अतोम् इतिसूत्रादम्ग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम् ॥ एकस्योक्ताविति । त्वमावेकत्वे इति वक्तव्ये वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यत इति भावः । अविभक्तिकर्मिति । तथा च ङेप्रथमयोरिति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोयमिति भाष्ये शङ्कितम् । न च तथैव किं न स्याद् द्वितीयायां चेत्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे तस्माच्छस इति नत्वे चेष्टसिद्धेरिति वाच्यम् । स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाऽप्राप्त्या युष्मान् ब्राह्मणीः युष्मान्कुलानीत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । अलिङ्गत्वपक्षे तु युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ योचि ॥ अचि किम् । युवाभ्याम् । यदि तु युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यत्र रायो हलीत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदेहाचीति मास्तु परिशेषादेव सिद्धेः ॥ युष्मदस्मनोरनादेशे ॥ अनादेशे किम् । युष्मभ्यम् । न चाभ्यम्पक्षे आदेशो हलादिर्नेत्यनादेशग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । योचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् ॥ हलादौ पर इति । योचीत्यज्ग्रहणात्पारिशेषसिद्धमिदं, रायो हलीत्यतोनुवृत्त्या लब्धं वा ॥ पक्षद्वयेपि साधुरिति ॥ नन्वन्तलोपपक्षे पररूपं बाधि

त्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति चेद् ॥ अत्राहुः । बहुवचने झ-
ल्येत् इत्येत्वनिवृत्त्याऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति ॥ यद्यप्यङ्गवृत्तपरिभाष-
या एत्वं सुपरिहरं, तथापि तस्यानित्यत्व इदमप्यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति त-
त्त्वम् ॥ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोश् । शित्त्वं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा हि आदेः पर-
स्येति स्यात् । न चाकारस्य अकारविधाने वैयर्थ्यम् । आदेशव्यपदेशेन यत्व-
निवृत्त्यर्थत्वात् । न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशतास्त्येवेति वाच्यम् ।
सर्वे सर्वपदादेशाः इति सिद्धान्तात् । इदमेव शित्त्वं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदादेशाः
इति । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः । सिच्ङादयस्तु वचनसा-
मर्थ्यादनर्थकस्यापि भवन्तीति मनोरमायां स्थितम् ॥ तव ममेति । ननु अत्रा-
न्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः स्यात्, यत्वनिवृत्त्यर्थतया अश्वचनस्य चरितार्थत्वा-
त् । न च स्यादेशस्यापवादोऽशिति वाच्यम् । अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपा-
भावेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः । अत्राहुः । अङ्गवृत्तपरिभाषया स्यादेशो वारणीयः ।
यदि तु अङ्गस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा, न त्वंगाधिकारपरेति दु-
राग्रहः, तर्ह्यशित्यत्र अतो गुणे इति पररूपेणाकारान्तरं प्रश्लिष्य अकाररूप ए-
वाश् भवति, न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति ॥ नन्वाकमादेशात्पूर्वमनादे-
शत्वाद् योचोति यत्वेन भाव्यं ततश्च शेषे लोपाभावादवर्णान्तादिति विधीयमा-
नस्य सुडागमस्याप्रसक्त्या साम इति ससुट्कनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह । भाविन
इति । कृते हि शेषेलोपे अकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देश-
सामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः । शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षे तु सुट्ग्रहणं व्यर्थमे-
व ॥ आकमिति दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्यथा पररूपं स्यात् । न चा-
कारोच्चारणसामर्थ्यम् । एत्वनिवृत्त्याऽभ्यम इव चरितार्थत्वात् ॥ इह युवावौ
द्विवचने त्वमावेकवचने इति सूत्रद्वयेपि द्विवचनैकवचनशब्दावर्थपरौ, न तु प्र-
त्ययपराविति व्याख्यातं तत्फलं दर्शयति । समस्यमान इत्यादिना ॥ द्व्येकत्व-
वाचिनी इति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणेदमुक्तम् । अस्मिंस्तु
पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात् ॥ त्रिकपक्षे तु द्व्येकार्थवाचिन इति
पाठ्यम् । संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात् ॥ अ-
न्यसंख्यश्चेदिति । युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः ॥ स्त इति ।
अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतगतेरपि स्वीकाराद्युवावौ त्वमावपि स्तः । प्रत्य-
यपरत्वे तु न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । एवं चतुर्थश्लोकेपि न युवावौ
त्वमौ न चेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽपि व्याप्तिर्ध्वनिता । एवं चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरि-

द्वारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम् ॥ नन्वेवं सुजम्ङेङस्स्वपि युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वे तु त्वमावित्याशङ्कायामाह । सुजम्ङेङस्सु परत इति ॥ के ते आदेशा इत्यत आह । त्वाहौ यूयवयावित्यादि ॥ अस्त्वेवं त्वाहादिभिर्युवावयोर्बाधस्त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तैर्बाध्येतामित्यत आह । त्वमावपीति । विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति भावः ॥ अतित्वामिति । त्वां मां वा अतिक्रान्ताविति विग्रहः ॥ अतियूयमतिवयमिति । त्वां मां वा अतिक्रान्ता इति विग्रहः । एवमग्रेप्यूह्यम् । अतित्वाकमतिमाकमिति । अत्रान्त्यलोपपक्षे त्वंगहृत्तपरिभाषया नुडागमो निवार्यः । ह्रस्वनद्याप इत्यत्र ह्रस्वान्ताद्विहितस्यामो नुडिति व्याख्यानाद्वा ॥ नन्वेवं भिन्नविषयतया सुटो नुडपवादत्वाभावेनावर्णान्तसर्वनामभ्यो विहितस्यामो नुडेव परत्वात् स्यात्, न तु सुडागमस्तस्य येषां केषामित्यादौ सावकाशत्वादिति चेद् ॥ अत्राहुः । त्यदादेरामि सुट् इति वक्तव्ये आमि सर्वनाम्न इति सर्वनामग्रहणसामर्थ्याद् हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशाच्चावर्णान्तसर्वनामभ्योप्यामः सुडेव भवति, न तु नुट् । शस्प्रभृतिषु इति च विषयसप्तमी, तेन पदादिष्वप्यामि न नुडिति । एवं च साम इति ससुट्कनिर्देशेन युष्माकमस्माकमित्यत्र सुडागमाभावेपि नुडागमो दुर्वार इत्याशङ्काया अपि निरवकाश एवेति बोध्यम् ॥ यत्तु वदन्ति । साम आकमित्यत्र यद्यपि सुट्ग्रहणं न स्थानिविशेषणं बाधात् तथापि उपलक्षणं तु भवति । तेन यस्यामः सुडग्रे भावी तस्यैवाम आकमा भवितव्यं, न चैतद्गौणत्वे संभवतीत्याकन्न प्रवर्तते, तथा च अतित्वयामतिमयामित्येव रूपं न त्वतित्वाकमतिमाकमिति ॥ तदसत् । आकमापहृतस्यामः सुडन्वयाभावात् । आकमः सुड् भावीति चेत्तर्हि तमेवोपलक्षयेत् । आदेशद्वारकेण परम्परासंबन्धेन स्थानिनमुपलक्षयति चेदेवं तर्हि युष्माकमित्यादौ सुट् श्रूयेत ॥ साम इति निर्देशसामर्थ्यान्न श्रूयेतेति चेन्न । निर्देशस्य गौणव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ गुणभूतयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणान्युक्त्वा संप्रति द्व्यर्थवाचित्वे उदाहरति । युवामावां वा अतिक्रान्त इत्यादिना । बह्वर्थयोस्तु उदाहरति । युष्मानस्मान्वेति ॥ पदस्य ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्य इति विरोधनिर्देशात् प्राक् पदस्येत्ययमधिकारः । तेन राजा राजभ्यामित्यादौ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति । न तु राजा राजानौ राजान इत्यत्र । तथा गोमान् यवमानित्यादौ संयोगान्तलोपो, न तु गोमन्तौ यवमन्तावित्यादौ । तथा मो नो धातोः इति नत्वं प्रशान्भ्यामित्यादौ भवति,

न तु प्रशामो प्रशाम इत्यत्र । तथा हरिं वन्दे इत्यादौ मोनुस्वारः प्रवर्तते, न तु गम्यत इत्यादौ । न च उञि च पदे इत्यतः पदे इत्यधिकारात्पदे परतो मस्यानुस्वारः स्यात् न तु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यम् । पुंस्विति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । तस्मात् मोनुस्वारः इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेष्युपयोगो नास्तीति उञि च पदे इत्यत्रावोचाम । इह पदस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी, सा तूत्तरेषु यथायोगं संबन्धविशेषे अवतिष्ठते । क्वचित् स्थाने षष्ठी, क्वचिद् अवयवषष्ठीति । तत्र संयोगान्तस्य लोपः मो नो धातोः मोनुस्वारः इत्यादौ पदस्येति स्थानषष्ठी, अवयवषष्ठ्या तूक्तातिप्रसंगात् मादुपधायाः इत्यादौ त्ववयवषष्ठी । अन्यथा वृत्रवानित्यत्रैव मतुपो मस्य वत्वं स्यान्न तु वृत्रवन्तौ वृत्रवन्त इत्यत्र । एतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते ॥ यद्यपि षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषया पदस्येत्यत्र स्थानषष्ठ्येव लभ्यते, न त्ववयवषष्ठी । तथापि नलोपसूत्रे अन्तस्येति ग्रहणाज्ज्ञापकादवयवषष्ठ्यपि लभ्यते । यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्यात्तर्हि नान्तस्य पदस्य लोपो भवन्नलोन्त्यस्य स्यादिति अन्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । अवयवषष्ठ्यङ्गीकारे तु अन्तस्येति ग्रहणं सार्थकम् । तद्यथा नलोपसूत्रे प्रातिपदिकान्तस्येत्यसमासनिर्देशः । प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थ इति ॥ नन्वेवमन्तस्येतिग्रहणमवयवषष्ठीत्वज्ञापनार्थमिति स्वीकारात्पदस्येत्यत्र कथं नाम स्थानषष्ठीलाभः संबन्धविशेषस्य निर्द्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थितेः । अत्राहुः । प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेर्लक्ष्यानुरोधेन स्थानषष्ठ्यपि स्वीक्रियते, ज्ञापकसिद्धा अवयवषष्ठी न सर्वत्र स्वीक्रियते, इति नलोपसूत्रे मनोरमायामन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्युक्तम् ॥ भाष्यादौ तु पदस्येत्यधिकृतस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वमप्यभ्युपगम्यते, न तु स्थानषष्ठ्यन्तत्वमेवेति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणं, तेन वृत्रवन्तौ वृत्रवन्त इत्यत्र मादुपधायारिति वत्वं सिध्यति पदावयवस्य मतुपः सत्त्वात् । अन्यथा पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वे मतुपा तदन्तविधौ मत्वन्तं यत्पदं तदवयवस्य मतुपो मादुपधायाः परस्य मस्य वत्वं भवतीत्यर्थः स्यात् । तथा च वृत्रवानित्यत्रैव स्यात्, न तु वृत्रवन्तौ वृत्रवन्त इत्यत्रेति स्थितम् ॥ पदात् ॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादावित्यतः प्रागयमधिकारः । यदि तु कुत्सने च सुपीत्यत्रापि पदादित्यनुवर्तते, तदा देवदत्तः पचति पूतीत्यत्रैव निघातः स्यान्न तु पचति पूतीत्यत्र ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ इदं पदत्रयमापादपरिसमाप्तेरधिक्रियते ॥ षष्ठीचतुर्थीति । अल्पाच्तरमिति षष्ठीत्यस्य पूर्वनिपातः ॥ षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति ॥ ननु युष्मद-

स्मदोरित्युक्तत्वात्तयोरेव वांनावादय आदेशाः स्युः । न च पदस्येत्यधिकाराद्वि-भक्त्यन्तस्यैव पदत्वात्षष्ठ्यादिविशिष्टयोरेव स्युरिति वाच्यम् । उक्तरीत्या वस्त्रसादौ दोषाभावेपि भ्यामादौ परतो युष्मदस्मदोः पदत्वात्केवलयोर्वांनावादेशप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् । तथा च सुखं वां नौ ददात्वीशः इति प्रयोगो न संगच्छेत । नापि द्वितीयास्थयोरिति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरिति वाच्यम् । स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव इति वच्यमाणतया तत्सामर्थ्यस्योपचयात् ॥ मैवम् । अनुदात्तं सर्वमिति सर्वग्रहणाधिकारात्सर्वस्यैव विभक्तिविशिष्टस्य आदेशा भवन्तीति आकरे स्पष्टत्वात् ॥ यदि तु सर्वस्य द्वे इत्यतः सर्वस्येति पदमनुवर्तते, तदा सर्वग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ उक्तानादेशान्वचनक्रमेणोदाहरति । श्रीश इत्यादिना ॥ स्वामी ते मेपीति । स्वामीश्वराधिपतीति षष्ठीसप्तम्योर्विधानादिह षष्ठी ॥ द्विवचनान्तयोरुदाहरणमाह । पातु वामित्यादिना । बहुवचनान्तयोस्तु सोव्याद्वो न इत्यादि सेव्योत्र वः स न इति ॥ अर्हे कृत्यतृचश्च इति ण्यत्, कृत्यानां कर्तरि वा इति षष्ठी ॥ वेदैरशेषैरिति । युष्मान् रचतु गोविन्दः इति प्राचः पाठस्तूपेक्षितः युष्मानित्यस्य तु पदात्परत्वाभावादेवाप्राप्तेः । अस्मानित्यस्य तु पदात्परत्वेपि समानवाक्यस्थपदात्परत्वाभावात् ॥ ननु युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानाम् इति सूत्रगतां, विशेषणेन तदन्तविधौ षष्ठ्याद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः पर्यवस्यति । न च स्थग्रहणाभावे युष्मदस्मदोः संबन्धिनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामित्यर्थः स्यादिति वाच्यम् । सर्वस्य पदस्येत्यनुवर्त्तनादतो व्याचष्टे । स्थग्रहणादिति । तिष्ठतिरिहाहानौ वर्तते । यथा समये तिष्ठ सुग्रीव इति समयं मा हासीरिति गम्यते । तेन षष्ठ्यादीनविजहतोरेव युष्मदस्मदोरादेशा इत्यर्थः ॥ इति युष्मत्पुत्र इति । युवयोः पुत्रो युष्माकं पुत्र इति वा विग्रहः, न तु तव पुत्र इति । तथा हि सति त्वत्पुत्र इत्येव स्यात् । एवमस्मत्पुत्र इत्यत्राप्यूह्यम् ॥ पदात्परत्वं संपादयितुमितिशब्दः ॥ ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति विग्रहे राजपुरुष इति नेष्यत इति सिद्धान्तविरोधाद्युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्र इत्यत्र युवयोर्युष्माकमित्यादिविग्रहो न संभवतीति चेद् अत्राहुः । यत्र वृत्तौ संख्याविशेषबोधकं प्रमाणं नास्ति तत्रैवैकत्वसंख्याश्रीयते यथा राजपुरुष इति ॥ न हि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ निवृत्तायां राजपदार्थे द्वित्वादिप्रत्यायकं किंचिदस्ति । यत्र पुनः संख्याभेदगमकमर्थप्रकरणाद्यस्ति, भवति तत्र द्विवचनबहुवचनयोरपि वृत्तिः प्रकृते त्वेकवचनान्तेन विग्रहे प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमादेशप्रसंगादर्थाद्द्विवचनबहुवचनान्तेनेति

विग्रहे वृत्तिर्भविष्यतीति ॥ अर्थः सामर्थ्यम्। अर्थाद्यथा, मुद्रैः क्रीतो मौद्रिकः। न ह्येकेन मुद्रेण द्वाभ्यां वा मुद्राभ्यां क्रयणं संभवति ॥ प्रकरणाद्यथा। भवद्भिरामवमरप्रदानाय वचांसि नः। भवतोर्गिरामिति तत्र ह्यर्थः ॥ समानवाक्य इति। देवदत्त अस्त्ययं दण्डो देवदत्त हरानेन इत्यत्र दण्ड इत्येतत्पूर्ववाक्यस्थमिति समानवाक्यस्थत्वाभावादामन्त्रितनिघातो न भवति ॥ एकतिङिति। एकं तिङन्तं यत्रेति बहुव्रीहिः ॥ ननु ओदनस्त्वया पक्तव्यस्तव भविष्यतीत्यत्रातिप्रसङ्गः पक्तव्योस्तीत्यध्याहारेण भिन्नवाक्यतासमर्थनेपि पश्य मृगो धावतीत्यादावेकवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात् ॥ सत्यम्। प्रकृतोपयोगित्वेनेदमुक्तं, पश्य मृग इत्यादौ तु अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् इति शास्त्रान्तरप्रसिद्धत्वमेवेत्येके ॥ अन्ये तु आख्यातं सविशेषणं वाक्यम् इति वार्तिककारवचनपर्यालोचनया एकतिङ् इत्यत्र तिङन्तं विशेष्यसमर्पकं विवक्षितं, ततश्च पश्य मृगोधावतीत्यत्र तिङन्तद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः ॥ एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची, बहुव्रीहिश्चायम्। तेन ब्रूहिब्रूहि देवदत्त इत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यतीति समर्थसूत्रे कैयटः ॥ युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशे इति वार्तिकमर्थतः पठति। एते वांनावादय इति ॥ यद्यपि सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा इत्यत्रैतत् पठ्यते, तथाप्यविशेषेण विकल्पोयं विधीयते इत्याशयेन सपूर्वत्वाभावेपि विकल्पमुदाहरति। धाता ते भक्त इति ॥ अन्वादेशे तु नित्यमुदाहरति। तस्मै ते नम इत्येवेति ॥ तुल्यार्थैरित्यादिवत् न च वाहाहैवैः इति तृतीयानिर्देशेनापि युक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह। युक्तग्रहणादिति। यत्र युष्मदस्मदर्थगतान् समुच्चयादीन् चादयो द्योतयन्ति तदा चादिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगः, तत्रायं निषेध इत्यर्थः ॥ हरो हरिश्चेति। अत्र चशब्दो हरहरिगतसमुच्चयमाह, हरिहराभ्यां त्वस्मदः संबन्धो न तु समुच्चयेनेति न साक्षाद्योगः किं तु परंपरायोग इति न निषेध इति भावः ॥ पश्यार्थैश्चाना ॥ अत एव निपातनाद्भावे पाघ्राध्माधेट् इति शः। दर्शनं पश्यः तच्चेह ज्ञानमात्रम् अदर्शनं लोपः इत्यत्र यथा, न तु चाक्षुषज्ञानमेव, अनालोचने इति निषेधात् तदेतदाह। अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति ॥ परंपरासंबन्धेपीति। पूर्वसूत्रस्थयुक्तग्रहणेन ज्ञापितमेतद्भवत्यन्यत्र परंपरासंबन्धेपि निषेध इति ॥ सपूर्वायाः ॥ सहशब्दोत्र सलोमक इत्यत्रेव विद्यमानवचनः तेन सहेतीत्यत्र तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहस्य समासः। वोपसर्जनस्येति सभावः। प्रथमाया इति च प्रत्ययग्रहणात्त-

दन्तविधिरित्यालोच्याह । अविद्यमानपूर्वादित्यादि ॥ एते वांनावादय आदेशाः इत्यविशेषोक्त्यैव विभाषया सिद्धेः किमर्थमिदं वचनमित्याशङ्कां परिहरन्नाह । अन्वादेशेऽपीति ॥ भक्तस्त्वमित्यादि । त्वं भक्तोऽहमपि तेन हरिस्त्वां मां च त्रायत इति संबन्धः । एवं च प्रक्रान्तत्वान्न यच्छब्दापेक्षा । येन कारणेन हरिस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपीति व्याचक्षाणानां तु यच्छब्दाध्याहारक्लेश इति बोध्यम् ॥ अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः । तथा त्रायते इत्यस्मात्परं स इति प्रथमान्तं ततः परस्यास्मच्छब्दस्यादेशः ॥ सामन्त्रितम् ॥ संबोधने चेत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तते । सा इत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदन्तग्रहणम् । आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधने वृत्तिः विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यते न तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह तदन्तमिति ॥ इहेति । अग्ने तव देवास्मान् इत्यत्र युष्मदस्मदोर्न भवत्यादेशः, अग्ने नय इत्यत्र तिङ्ङतिङ इति न तिङन्तनिघातः, अग्नइन्द्र वरुणेत्यत्र तु आमन्त्रितस्य चेत्यामन्त्रितनिघातो नेति विवेकः ॥ सर्वेषां निघात इति । अयं च निघातः पदकाले श्रूयते न तु संहिताकाले स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति संहितायामेकश्रुतिविधानात् ॥ अग्ने तेजस्विन्निति । इह पदात् परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य आमन्त्रितस्य च इत्याष्टमिकनिघातः सर्वानुदात्तः ॥ सुपादिति । शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहिः । संख्यासुपूर्वस्य इति पादस्यान्तलोपः ॥ पादः पत् ॥ तदवयवस्येति । एतच्च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति परिभाषया लभ्यते । इयं च परिभाषा षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेन ज्ञापिता । तथाहि अस्तेर्भूः इको यणचीत्यादौ सामीप्यादिसंबन्धप्रसङ्गेऽपि लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यानादन्तरङ्गत्वात् स्थानिवदादेशः इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगत्वे सिद्धेऽप्यारभ्यमाणेन षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेन षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते । तथा च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति इति सिद्धम् ॥ अलोन्त्यस्य आदेः परस्येति योगौ तु आरम्भसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधकौ, तेन पुमः खय्यम्परे उदः स्थास्तम्भोरित्यादौ न दोष इति दिक् ॥ दान्ताः । अग्निमदिति । मथ्नातेर्मन्थतेश्च क्विपि एतदेव रूपम् ॥ इदितस्तु नलोपाभावादग्निमन् अग्निमन्थौ । अग्निमन्थः ॥ थान्ताः ॥ अनिदिताम् ॥ इद् ह्रस्वेकार इत्संज्ञको येषां तानि इदिन्ति न इदिन्ति अनिदिन्ति तेषामनिदिताम् । एतच्च अङ्गस्य विशेषणं, हल इत्यपि, तदाह । हलन्तानामनिदितामिति ॥ उपधाया नस्येति । आन्नलो-

प इति सूत्रान्ने ति लुप्तषष्ठीकं पदमनुवर्तते तच्चोपधाग्रहणेन विशेष्यत इति भावः ॥ अनिदितामिति किम् । नन्द्यते ॥ हलः किम् ॥ नीयते ॥ उपधायाः किम् । हन्यते ॥ अचः ॥ अल्लोपोन इत्यनुवर्तते । भस्येति च । तदाह । भस्याकारस्य लोपः स्यादिति ॥ अत्र नव्याः । यद्यत्राञ्चतेर्भस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः स्वीक्रियते, तर्हि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि न सिध्येत् । उपसर्गसहितस्यैव भत्वेन केवलस्याञ्चतेर्भत्वाभावात् । भस्यावयवस्याञ्चतेरिति वैयधिकरण्येनान्वये तु प्रत्यगात्मनेत्यादावञ्चतेरकारस्य लोपः स्यात् । अञ्चत्यन्तस्य भस्याकारलोप इति व्याख्यायां प्राचः प्राचेति प्रशब्दाकारस्यापि लोपः स्यात् । तस्मादृत्त्यादिनाञ्चत्यन्तस्य भस्याञ्चतेरकारस्येति व्याख्यानेपि प्रत्यञ्चमञ्चति प्रत्यङ् ततः शसादिषु प्रत्यङ्चः प्रत्यङ्चेत्यादावतिप्रसंग एव तस्मात् अल्लोपोन इत्यत्रेवात्रापि अंगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योञ्चतिस्तस्याकारस्य लोपः स्यादिति व्याख्येयम् । द्युप्रागपागुदक्प्रतीच इति निर्देशश्चे ह व्याख्याने लिंगमित्याहुः ॥ चौ ॥ चजोरिति निर्देशाच्चवर्गग्रहणं न भवतीत्याह । लुप्ताकारनकारेञ्चताविति । अत्राकारलोपेन नकारलोपस्याचिसत्वात्तत्कथनं व्यर्थमेव, किंतु लुप्ताकारेञ्चतावित्येव सुवचमित्याहुः । ढ्रलोपे इति सूत्रादणो दीर्घ इत्यस्य चानुवर्तनादाह । अणो दीर्घः स्यादिति ॥ प्राचः प्राचेति । प्रतीच इत्याद्यर्थमवश्यस्वीकार्येऽतोलोपे कृते अनेन दीर्घो विधीयत इति भावः ॥ प्राग्भ्यामिति । चोः कुरिति कुत्वं, न तु क्विन्प्रत्ययस्य इत्यनेन तस्यासिद्धत्वात् ॥ विष्वग्देवयोश्च ॥ चकारेण आसर्वनाम्नः इत्यतः सर्वनाम्नः इति लभ्यते इत्याह । अनयोः सर्वनाम्नश्चेति ॥ अप्रत्ययान्तेऽञ्चताविति । अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः क्विन् क्विबादिः । अञ्चतौ वप्रत्यये इति पाठे तु व प्रत्ययान्तेञ्चतौ इति व्याख्येयम् । विष्वग्देवयोस्तूदाहरणं विष्वगञ्चतीति विष्वद्र्यङ् इति बोध्यम् ॥ अदसोऽसेः ॥ असेरिति इकार उच्चारणार्थस्तदाह । अदसोऽसान्तस्येति ॥ असान्तस्येति किम् । अमुमात्मन इच्छति अदस्यति ॥ दात् परस्य किम् । अमुया अमुयोरित्यत्रान्त्ययकारस्य माभूत् ॥ ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति । व्यञ्जनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भावः ॥ प्राञ्चस्तु ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वमकृत्वैव विधीयमानोप्यण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णातीति स्वीकृत्य आन्तरतम्याद् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घ इति व्याचक्षते ॥ अन्त्यबाध इति । सूत्रे अदस इति नावयवषष्ठी, किं तु स्थानेषष्ठी एवं हि अलोन्त्यपरिभाषोपतिष्ठते । तथा च अदसो योन्त्यः स दात्परो न भवति दात्परो यः स अदसोन्त्यो न भवतीत्येवमन्त्यबाधेन्त्यसमीपस्य भवतीति ते-

षामाशयः । उक्तं चेति । वार्तिककृतेति शेषः । एवं च अमुम्यङ् इति केषांचि दुदाहरणं भाष्यानुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति भावः ॥ लत्ववदिति । चलीक्लृप्यत इत्यत्र कृपो रो लः इत्युभयोर्यथा लत्वं तथेत्यर्थः ॥ नन्वप्रत्ययग्रहणाभावेप्युत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्विष्वद्र्यङ् देवद्र्यङ् इत्यत्रत्युत्तरपदेष्वेवान्यादेशः स्यान्न तु विष्वगञ्चनमित्यत्रातो व्याचष्टे। अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयतीति ॥ अन्यत्रेति । अतः कृकमेत्यादौ ॥ तेनेति । अन्यथा नित्यं समासे इत्यतोऽनुवृत्तेन समासग्रहणेनोत्तरपदस्याक्षेपात् अतः कृकमीति कृधातुग्रहणे कृधातूत्तरपदक एवायस्कृदित्यादौ सत्वं स्यात्, नत्वणन्तोत्तरपदकेऽयस्कार इत्यत्रेति भावः ॥ उद ईत् ॥ अचः इत्यस्यापवादः । इह अच इत्यनुवर्तते भस्येति च तदाह । उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्येत्यादि ॥ भस्येति किम् । उदञ्चौ उदञ्चः । उदग्भ्याम् ॥ लुप्तनकारस्येति किम् । पूजायाम् उदञ्चः, उदञ्चेति यथा स्यादिति ॥ समः समि ॥ समीत्यविभक्तिको निर्देशः । एवं तिरसस्तिरीत्यपि । संगतमञ्चतीति सम्यक् ॥ समीच इति । अल्लोपे चाविति दीर्घः ॥ सह अञ्चतीति सध्र्यङ् । भविषये अल्लोपदीर्घौ । सध्रीच इत्यादि ॥ तिरसः ॥ न विद्यते लोपो यस्य सः अलोपः इति बहुव्रीहिः अञ्चतावित्यनुवर्तमानमन्यपदार्थः । अवयवद्वारकश्च लोपः समुदाये उपचर्यत इत्यभिप्रेत्याह । अलुप्ताकार इत्यादि । अकारलोपे सतीति नोक्तं व्याख्यानात् ॥ वप्रत्ययान्ते किम् । तिरोञ्चनमित्यादौ मा भूत् ॥ तिरश्च इति । लुप्ताकारत्वात्तिर्यादेशाभावे सस्य श्चुत्वेन शः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् श्चुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदाशविधित्वाच्च ॥ नाञ्चेः ॥ नुमैव सिद्धे प्राञ्चः प्राञ्चेत्यादौ नुमोभावेपि नकारश्रवणार्थः ॥ प्राङिति । प्रकर्षेणाञ्चति पूजयतीति पूजार्थादञ्चेः क्विन् ॥ प्राङ्ख्विति । ङ्णोः कुक्टुक् इति वा कुक्, चयो द्वितीया इति पक्षे खकारो बोध्यः॥ एवमिति । शसादिषु प्रत्यञ्चः । प्रत्यङ्भ्याम् । अमुमुयञ्चः।अमुमुयङ्भ्याम्। उदञ्चः। उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम् ॥ क्रुञ्चतीति क्रुङ् ॥ सलोप इति । श्चुत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । सुष्ठु वृश्चतीति सुवृट् । क्विपि ग्रहिज्येति संप्रसारणम् ॥ सुवृट्त्स्विति । चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं डःसीति वा धुट् ततश्चर्त्वम् ॥ चान्ताः ॥ निपात्यन्त इति । पृषु सेचने । वृह वृद्धौ । अत्र गुणाभावः ॥ महेः कर्मणि प्रत्ययः । अत एव मह्यते पूज्यते स महानिति व्याचष्टे ॥ गमेस्तु जगादेशः । चत्वारोप्यतिप्रत्ययान्ताः । एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यन्ते ॥ अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ ढ्रलोपे सूत्राद्दीर्घस्य नोपधाया इत्युपधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह । उपधाया दीर्घः स्यादिति ।

इह अधातोरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधः न-त्वन्तस्येति कैयटादयस्तदेतद्दर्शयति। धातुभिन्नासन्तस्य चेति। धात्ववयवभिन्नो योस् तदन्तस्येत्यर्थः। तेन उखास्रत् पर्णध्वद् इत्यादि सिद्धम्। धातुभिन्नो योस-न्तस्तस्येति व्याख्यायां स्रत् ध्वदित्यत्र सिद्धान्ते दीर्घाभावेऽप्यत्र तु स्यादेवेति दि-क्। अत्र सर्वनामस्थाने चेति सूत्रादसंबुद्धावित्यनुवर्तते सौ च इत्यतः साविति च तदाह। असंबुद्धौ सौ परे इति। अत्वन्तत्वाभावादिति। अतु इत्युकारानुबन्धस्या-नुकरणाच्छत्रन्तस्य न भवतीत्यर्थः॥ उभे॥ शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः॥ षाष्ठद्वित्वेति। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायादिति भावः॥ द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे। उभे समुदिते इति। अन्यथा नेनिजतीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात्॥ नाभ्यस्ताच्छतुः॥ व्यवहितोपि नुमेवात्र निषिध्यते अन्येषामप्रसक्तेरि-त्यभिप्रेत्याह। नुम्न स्यादिति॥ ददिति। ददातीति ददत् दाञो लटः शत्रा-देशः शपः श्लुः। श्लाविति द्वित्वमभ्यासस्य ह्रस्वः। श्नाभ्यस्तयोरात इत्यलोपः॥ जक्षित्यादयः षट्॥ जक्षिति पृथक् पदम्। इतिशब्देन जक्षिरेव परामृश्यते। इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्तदेतदाह। षट् धातवोन्ये इति॥ तान्ताः॥ गोपायतीति गुप् क्विपि विवक्षिते आयादय आर्द्धधातुके वेति वैक-ल्पिकत्वादिहायप्रत्ययाभावः। आयप्रत्ययपक्षे त्वतोलोते यलोपे च गोपा इति रूपं बोध्यम्॥ पान्ताः॥ त्यदादिषु॥ कञन्तस्य तूदाहरणं तादृशो यादृश इ-त्यादि। तच्चात्र नोक्तं हलन्तेष्वनुपयोगात्॥ अनालोचने किम्। तं पश्यतीति तद्दर्शः। कर्मण्यण्। तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्य-न्ते। अत एवाज्ञानार्थाद् दृशेरिति संगच्छते। भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्ति-र्दर्शिता तमिवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थादज्ञा-नार्थादिति तु संगच्छते। तत्र दृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपि विषयीक-रणावृत्तित्वात्॥ आकारोन्तादेश इति॥ अकारादेशे सति त्वतो गुणः स्यात्। न चाकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घः स्यादेवेति वाच्यम्। अकारस्याविधौ हल एव श्रवणप्रसङ्गात्॥ विडिति। विश प्रवेशने इत्यस्मात् क्विप्॥ नशेर्वा॥ केचि-दिह झलीत्यनुवर्त्य झलि पदान्ते चेति व्याचक्षते। तन्न। नष्टमित्यादावति-प्रसङ्गात्॥ नगिति। षडगकाः प्राग्वत्॥ स्पृशोनुदके क्विन्॥ ककारो गु-णाभावार्थः। नकारस्तु क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः। वस्तुतस्तु व्यर्थ एव सः क्विप्रत्ययस्य कुरित्युक्तेपि तदनुबन्धपरिभाषया क्विबन्तस्य कुत्वाप्रसक्तेः। न

चाद्युदात्तत्वं प्रयोजनं क्विनः प्रकृतोनामिकाच्त्वाद्धातुस्वरेणापि तत्सिद्धेः । दधृगित्यत्र त्वन्तोदात्तत्वनिपातनादाद्युदात्तत्वं नापेक्षितमेवेति दिक् ॥ अत्र सुपीत्यनुवर्तते कर्मणीति तु निवृत्तमित्याशयेनाह । अनुदके सुप्युपपदे इति । घृतस्पृगिति । घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः ॥ अनुदके किम् । उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः । निषेधसामर्थ्यादिह क्विबपि न भवति । तस्मिन् हि सति क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणेन कुत्वस्यावर्जनीयतया अनुदके इति निषेधस्य फलाभावात् ॥ केचित्तु उदकस्पृडिति प्रत्युदाहरन्ति । निषेधसामर्थ्यात् कुत्वं मास्तु क्विप् स्यादेवेति तेषामाशयः ॥ शान्ताः ॥ गौणत्वे त्विति । षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्ये एव लुग्नुटौ भवत इति भावः ॥ पिपठिषतेः क्विप्यतोलोपे कृदन्तत्वात् स्वाद्युत्पत्तौ पिपठिष्स् इति स्थिते सोर्हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात्सस्य रुर्भवति । न च रुत्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥ नुम्विसर्जनीय ॥ इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशादव्यवहितस्याप्राप्तौ वचनम् ॥ ष्टुत्वेन पूर्वस्येति । सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोः वा शरीति विकल्पात् पक्षे सकारस्तेन शर्व्यवाये सुपः सस्य षत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वम् । न तु आदेशप्रत्यययोरिति षः अपदान्तस्येति निषेधादिति भावः ॥ एवं स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनं किं तु नुम्विसर्जनीयसव्यवायेपीत्येव सूत्रं युक्तमित्येके ॥ नुम्शर्व्यवायेपीत्येव सूत्रं युक्तमित्येके ॥ नुम्शर्व्यवायेपीत्येव युक्तं सूत्रयितुं शर्ग्रहणेन विसर्जनीयस्य लाभादित्यन्ये ॥ निंस्स्वेति । आद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेपि आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावात् षत्वं न भवति । न चात्र आदेशप्रत्यययोरित्यनुवृत्त्यभावात् नुम्विसर्जनीयेत्यनेन धातुसकारस्य षत्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य स्वातन्त्र्येण विधायकत्वानङ्गीकारात् ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्यः इण्कोरितिवत् नुम्विसर्जनीयेत्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात् ॥ कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ! चिकीर्षतेः क्विप् प्रत्ययः । चिकीः । एकाच उपदेशे इति सनि ग्रहगुहोश्चेति वा सन इडभावे इको झल् इति कित्वाद्गुणाभावे अज्झनगमां सनीति दीर्घे कृत इदितीत्वे रपरत्वं ततो द्वित्वं हलादिः शेषः कुहोश्चुः अल्लोपः सोर्हल्ङ्यादिलोपे पदान्तत्वात् र्वोरुपधाया इति दीर्घः ॥ दोरिति । दाम्यतीति दोः ॥ संयोगान्तलोप इति । न चास्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनातो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । बहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरंगत्वादिति दिक् ॥ विविडिति । विशेः सन एकाचः इतोण्निषेधे हलन्ताच्चेति कित्त्वात् गुणाभावः । द्वित्वाभ्या-

सकार्ये ॥ तडिति । तनू त्वचू तनूकरणे इत्यस्मात् क्विप् । गां रक्षतीति गोरट् । कर्मण्युपपदे वामरूपन्यायेन क्विप् ॥ कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । इतरथा स्कोरिति कलोपः स्यादिति भावः ॥ पिपगिति । पक्तुमिच्छति पिपक् ॥ वक्तुमिच्छति विवक् ॥ दादेः इति घः । एकाचो बशो इति भष्भावः । दग्धुमिच्छति दिधक् । षान्ताः ॥ सुतूरिति ॥ सुष्ठु तोसतीति सुतूः ॥ वेत्तीति विद्वान् विदेः शतुर्वसुः । अदादित्वाच्छपो लुक् । सार्वधातुकमपित् इति ङित्वान्नोपधागुणः ॥ उगित्त्वान्नुम् । सान्तमहतः इति दीर्घः । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ॥ वसोः ॥ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह । वस्वन्तस्येति ॥ सेदिवानिति । भाषायां सदवसश्रुवः इति लिटः क्वसुः, लिटि धातोरिति द्वित्वम्, हलादिः शेषः, अत एकहल्मध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपौ, वस्वेकाजाद्घसामितीट्, नुम्, सान्तेति दीर्घः ॥ विदुष इति । ननु तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति परिभाषया विदेः शतुर्वसुरित्यस्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं, न तु क्वसोः ॥ सत्यम् । वसोरुकारानुबन्धकरणं क्वसोः सामान्यग्रहणार्थम् । उगित्त्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः । इह गमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नोदाहृतः छान्दसत्वात् । अत एव वैदिकप्रक्रियायां तस्थिवान् जग्मिवान् इत्याद्युदाहर्तव्यं नात्रेत्याहुः ॥ कवयस्तु प्रयुञ्जते श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते । तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे इत्यादि ॥ अत्र वदन्ति छान्दसा अप्येते पद्न्नादय इव क्वचिद् भाषायां भवन्ति मासश्छन्दसि इत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वाश्रयणात्कथंचित् समाधेयमिति ॥ सुहिनिति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधादीर्घः॥ सुहिन्त्स्विति । नश्चेति सस्य वा धुट् ॥ ध्वंसत इति ध्वत् ॥ स्रंसत इति स्रत् । स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने ध्वंसु गतौ च इत्याभ्यां क्विप् । अनिदितामिति नलोपः, वसुस्रंस्विति दत्वम् ॥ पुंसोऽसुङ् ॥ इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तनादाह । सर्वनामस्थान इति ॥ विवक्षित इति । तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङ एवाकारस्य भवति । परसप्तम्यां तु नैतत्सिध्येत् । सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुम्शब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते स्रंसनधर्मणो हलः स्थाने तद्धर्मणोनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् । न चोकारस्य कृतोपि स्वरोनन्त्यत्वान्निवर्तयिष्यते असुङश्चान्त्यत्वात्करिष्यत इति वाच्यम् । अन्तरंगे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङोसिद्धत्वादिति भावः ॥ वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वात्परसप्तमोपक्षोपि सूपपादः एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥ पूज इति । यद्यप्युणादिषु पातेर्डुम्सुन् इति वक्ष्यति, तथापि पाठान्तरमनुसृत्याचोक्तमिति बोध्यम् । हे पुमन्निति । असंबुद्धावित्युक्तेः सान्त इति न दीर्घः ॥ पुंस्विति । संयोगान्तलोपे

मोनुस्वारः । नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणात् नुम्विसर्जनीयेति न षत्वम् ॥ उशनेति । वशेः कनसिः, ग्रहिज्येति संप्रसारणम् ॥ अस्य संबुद्धाविति । एतच्च वाचनिकम् । हरदत्तादयस्त्वाहुः । सोडो इति वाच्ये अनङ् साविति वचनेन क्वचिदनङ एव श्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति ॥ यद्यपि सोडं कृते डित्वसामर्थ्याट्टिलोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घे उशानेत्यनिष्टरूपं प्रसज्यते, तथाप्यङ्गवृत्तपरिभाषया दीर्घो नेति कृत्वा ज्ञापकत्वं संगच्छत इति तेषामाशयः । अनेहा वेधा इति । असुन्प्रकरणे नञि हन एहं च् विधाञो वेध च इति व्युत्पादनादसन्तत्वेन दीर्घः । अनेहाः कालः । वेधा विश्वसृट् ॥ अदस औ सुलोपश्च ॥ अदस इति षष्ठी । तदोः सः सावित्यतः सावित्यनुवर्तते तदाह । औकारोन्तादेशः स्यात्सौ पर इति । नन्वदस इति पञ्चम्येवास्तु ततः परस्य सोरेवौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेन असाविति रूपं सिध्यति किं सुलोपविधानेन । न च स्वरे भेदः उदात्तेन सहैकादेशे औकारस्योदात्तत्वात् ॥ मैवम् । असकौस्त्री इत्यत्रटापि प्रत्ययस्थादितीत्त्वप्रसङ्गात् ॥ असुक इति । ओत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वम् । स्त्रियां तु असुका । असुक इत्यसुकी इति च प्रयोगोऽसाधुरेव । एवममुकशर्मेत्यादिरपि । अदकःशर्मेत्यादेरेव न्याय्यत्वात् ॥ एत ईद्बहुवचने ॥ पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिध्येत् । न ह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरतास्त्यतो व्याचष्टे । बह्वर्थोक्ताविति ॥ विभक्तिकार्यं प्रागिति । त्यदादीनाम इत्यादिसपादसप्ताध्यायीं प्रति अदसोसेरिति त्रैपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वादिति । अकृते तु विभक्तिकार्ये सान्तत्वात् उत्वमत्वयोरप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥ यदि तु पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत, तर्हि अमू अमुमित्यादि न सिध्येत् । त्यदाद्यत्वे पररूपात्प्रागेवोत्वमत्वयोः कृतयोः पश्चान्सुत्वकार्यस्यासिद्धतया अतो गुणे इति पररूपे अमौ इत्यादिरूपसिद्धिप्रसङ्गात् । किंच चर्म वस्ते चर्मवः । सुष्ठु वस्ते सुवः । अत्र परत्वात् स्कोरिति सलोपे तस्यासिद्धत्वाद्धल्ङ्याादिलोपे उक्तरूपं न सिध्यतीति कार्यासिद्धिपक्षो हेय एव ॥ अत्र वदन्ति । सपादसप्ताध्याय्यां विहितं कार्यं प्रति त्रिपाद्यां विहितमसिद्धमिति प्रक्रियाग्रन्थोक्तकार्यासिद्धिपक्षे मनोरथः, अमुमित्यादि न सिध्येदिति केचित् । तन्न । प्रक्रियाग्रन्थोक्तेर्हि कार्यं प्रति कार्ये कर्तव्ये, असिद्धं पूर्वमेव न जातमित्यर्थः । शास्त्रासिद्धत्वेप्येवमेव फलितोर्थः ॥ तदुक्तं कैयटेन । यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमित्यसिद्धवचनातिदेश आश्रीयत इति । तथा चातिदेशेन कार्याप्रवर्तकत्वरूपोऽसिद्धधर्मः शास्त्रे तिदिश्यमानः कार्यासिद्धत्व एव फलति । एवं च मनोरथ इत्यत्र उत्वे

कर्तव्ये रेफलोपस्य पूर्वमेवाप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याप्रतीघातान्मनोरथसिद्धिरप्रत्यूहा । तथा अमुमित्यादिसिद्धिरिति कार्यासिद्धिपक्षे न काप्यनुपपत्तिरिति ॥ नमुने ॥ ने इति विषयसप्तमीत्याह । नाभावे कर्त्तव्य इति । अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः ॥ नन्वेवमपि कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्याद् दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वादत आह । कृते चेति । एतच्च ने इत्यस्यावृत्त्या लभ्यते । एकत्र विषयसप्तम्यपरत्र तु सत्सप्तमीत्याश्रयणात् ॥ वस्तुतस्तु कृते चेति व्याख्यानं व्यर्थं संनिपातपरिभाषया सुपि चेति दीर्घस्य समाधेयत्वात् ॥ ननु अधुना इति वत् अमुना इत्येवोच्यतां किमनेनासिद्धत्वनिषेधेनेति चेदत्राहुः । न मु ने-त्युक्तिः न इति योगविभागार्था, तेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिध्यति । अन्यथा हि रोरसिद्धतया उकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्याताम् । न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रति रुत्वं नासिद्धमिति वाच्यम् । तरुमूलं देवरुद्दीत्यादौ हशि च इत्यस्य व्यावृत्तये अतो रोरित्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात् ॥ एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गो लभ्यते । प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गमिति दिक् ॥

॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

नहो धः ॥ द इत्येव तु नोक्तं, तथा हि सति नद्धमित्यत्र रदाभ्यामिति नत्वं स्यात् झषस्तथोरिति च न स्यात् ॥ नहो हस्येति । हो ढः इत्यतोऽनुवृत्तेः अलोन्त्यस्य इत्यनेन वा हस्यैवादेश इति भावः ॥ झलो झलि पदस्य स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतो झल्पदान्तग्रहणान्यनुवर्तन्ते तदाह । झलीत्यादि । झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्येत्यर्थः ॥ उपानदिति । उपपूर्वान्नहेः संपदादित्वात् क्विप् । नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः । सोर्हल्ङ्यादिलोपे धत्वं जश्त्वचर्त्वे ॥ अत्रेदं बोध्यम् । सुष्ठुअनड्वाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनड्वानिति पुंवदेव रूपम् । केचित्तु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनडुही इत्युदाजह्रुः । तदसत् । अनुपसर्जनाधिकारविरोधात् ॥ गीरिति । गॄ निगरणे गॄ शब्दे इत्यस्माद्वा क्विप् । ऋत इद्धातोरितीत्त्वे रपरत्वम् । र्वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घः ॥ पूरिति । पॄ पालनपूरणयोः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्त्वम् ॥ चतस्र इति । इह चतुरनडुहोरित्याम्न भवति परत्वादामं बाधित्वा चतस्रादेशे कृते सकृद्गतिन्यायेन पुनस्तस्याप्रवृत्तेः ॥ चतसृणामिति । न तिसृचतसृ इति न दीर्घः ॥ सर्ववदिति । तेन तुल्यमिति वतिः, सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः ॥ यः सौ ॥ यत्वमिदं स्त्रियामेव परिशेषात् । इदोय् पुंसि इति पुंस्त्वयं वचनात् क्लीबे सोर्लुका लुप्त

त्वाच्च ॥ एवमिति । सा । ते । ताः । या । ये । याः । एषा । एते । एताः । इत्यादीत्यर्थः ॥ वागिति । वचेः क्विब्वचि इत्यादिना क्विप् दीर्घोऽसंप्रसारणं च । चोः कुः ॥ अप्शब्द इति । आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति ह्रस्वश्चकारात् क्विप् ॥ अत्र उपसर्गात्तः इत्यतोनुवर्तनादाह । तकारः स्यादिति ॥ दिगिति । क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । षडगकाः प्राग्वदूह्याः ॥ अन्यत्रापीति । त्यदाद्युपपदत्वाभावेपीत्यर्थः ॥ त्विडिति । त्विष दीप्तौ इत्यस्मात् क्विप् । जश्त्वचर्त्वे ॥ सजूरिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः इत्यस्मात् क्विप् । ससजुषोरिति षस्य रुत्वम् । र्वोरिति दीर्घः ॥ आशिषाविति । आशासः क्वावुपसंख्यानम् इत्युपधाया इत्वम्, शासिवसीति षत्वम् ॥ असाविति । अदसस्त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं टाप् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् अदस औ सुलोपश्च तदोरिति सत्वमित्येके ॥ अन्ये तु परत्वाद्विशेषविधेश्च पूर्वमौत्वं ततोत्र नात्वटापावित्याहुः ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

दत्वमिति ॥ वसुस्रंस्विति दत्वमनडुच्छब्दान्तेपि प्रवर्तते पदाधिकारस्थत्वादिति भावः ॥ पूर्वपदस्येवेति । अन्यथा राजपुरुषो वागाशीरित्यादौ नलोपकुत्वादिकं यथासंभवं न स्यादिति भावः ॥ उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरशब्देनोत्तरपदमुच्यते । उत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । एतेन सुधियौ सुधिय इत्यत्रान्तर्वर्तिसुपा पदत्वात्पक्षे शाकलप्रसंग इत्याशङ्का परास्ता ॥ उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ॥ उत्तरपदत्वे किम् । राजपुरुष इत्यादौ नलोपो यथा स्यात् ॥ पश्यति दधीत्यादावपि दधिशब्दस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येवोत्तरपदस्य समासावयवे रूढत्वात् ॥ दधिसेचाविति । सिञ्चत इति सेचौ । अन्येभ्योपि दृश्यन्ते इति विच् । दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेच्शब्दस्य पदसंज्ञा नास्तीति पदादित्वं सकारस्य न स्यात् ॥ नन्वेवमुपपदसमासे षत्वं दुर्वारमिति चेद् अत्राह कैयटः । अनभिधानात्सोपपदाद्विजभावः दधिसेचाविति प्रयोगाभावात् इति ॥ वस्तुतस्तु पदादादिः पदादिरिति पक्षेतूपपदसमासेपि षत्वं सुपरिहरम् । अन्वादेश इति ॥ अस्येवेदं विधीयते नत्वौट्शसादिषु फलाभावात् । स्वमोर्नपुंसकात् इत्यमो लुका लुप्तेपि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते वचनसामर्थ्यादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु, द्वितीया टौः स्वीति सूत्र एव एनदवक्तव्यः । एनम् । एनौ । एनानीत्यादि तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् । क्लीबे अमि लुका लुप्तत्वेपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः । न चैवमेतच्छ्रितमित्यत्राप्येनदादेशापत्तिः । द्वितीया-

श्रितेतिसमासे कृते सुपो लुकि द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेश इत्युक्तमिति वाच्यम् । एकपदाश्रयत्वेनान्तरंगे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरंगे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेरिति मनोरमायां स्थितम् ॥ ब्राह्मणी इति । इह विभाषाङिश्योः इत्यल्लोपो न नसंयोगाद्वमन्तादिति निषेधात् ॥ रोसुपि । अहर्भातीति । अहन् इति रुत्वे कृते तु हशि चेत्युत्वप्रवृत्त्या अहो भातीति स्यादिति भावः ॥ नलोपाभावं निपात्येति ॥ अहन् इत्यत्र नकारान्तरं प्रश्लिष्य नान्तस्य अहन्शब्दस्य रुरिति व्याख्ययापि रुत्वरत्वयोर्नकारस्थानिकत्वं सेत्स्यतीति बोध्यम् ॥ तदन्तस्यापीति । पदाधिकारत्वादिति भावः ॥ न चात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य समासैकदेशस्याप्यहन्शब्दस्य पदत्वाद्रुत्वं स्यादेव, किमनेन तदन्तविध्याश्रयणेनेति शङ्क्यम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः ॥ सृजिदृशोरिति सूत्र इति । एतच्चोपलक्षणम् । मृजेर्वृद्धिरितिसूत्रेपि तत्प्रयोगात् ॥ रज्जुसृड्भ्यामिति । ननु भ्यांप्रत्ययो झलादिरकिद् भवतीति सृजिदृशोः इत्यमागमः स्यात् ॥ ैवम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । न चैवमपि अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति वैकल्पिकः प्राप्नोति तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानादिति शङ्क्यम् । धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति परिष्कारात् । एवं च प्रसृड्भ्यां, प्रसृड्भिरित्यादौ नायं दोषः प्रसज्यते । एतच्च मृजेर्वृद्धिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति चेद् धियौ धियः भुवौ भुव इत्यादावियङुवङौ न स्यातां किं तु चिच्चियतुः लुलुवतुरित्यादावेव स्याताम् ॥ सत्यम् । वस्तुगत्या धातोरेवोच्यमानं न भवति किं त्वंगस्योच्यमानमिति वैषम्यात् ॥ कुत्वापवाद इति । षत्वसूत्रे सृजमृजयजेतिविशिष्य ग्रहणादिति भावः ॥ असृक्शब्दस्त्विति । एतच्च क्षीरस्वामिग्रन्थे स्पष्टम् ॥ ऋज्प्रत्यये बोध्य इति । यद्यप्यस्मिन्पक्षे स्वरो भिद्यते, तथापि लोके स्वरस्यानादराद्वेदे तु बाहुलकादिष्टस्वरः सिध्यतीति भावः ॥ बर्हर्जीति । इदमन्त्यादिति च वाचनिकम् । तथा च वार्तिकम् । बर्हर्जि प्रतिषेधः, अन्त्यात्पूर्वं नुममेके इति । भाष्ये तु अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुमित्याश्रित्य प्रथमवार्तिकं प्रत्याख्यातम् । एवं च उन्जर्ीत्यत्र नुम् दुर्लभः । किं च उर्द माने क्रीडायां च । गर्ह गर्हायामित्यादीनां भाष्यमते नुमा न भाव्यमेवेति बोध्यम् ॥ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति । क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् इति तु नेहाश्रीयते । तस्य क्वाचित्कत्वात् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत् इत्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति भावः ॥

"जायन्ते नव सौ, तथाऽमि च नव, भ्यांभिस्भ्यसां संगमे षट्संख्यानि, नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि । चत्वार्यन्यवचःसु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्ज्ञानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षण्मासिकोत्रावधि" रिति नरपतिसभायां क्वचित् केनचित् प्राचीनेन कृतस्याक्षेपस्य प्राचीनैरेव पण्डितैः कैश्चित् गवाक्शब्दस्येत्यादिना विभावयेत्यन्तेन श्लोकद्वयेन समाधानमुक्तम् । तदेव श्लोकद्वयं प्रकृतोपयोगादाह । गवाक्शब्दस्य रूपाणीति ॥ अञ्चतेर्गतौ नलोपः, पूजायां तु नेत्याशयेनाह । अर्चागतिभेदत इति । आद्यादित्वात्तसिः । पूजार्थगत्यर्थभेदेनासन्ध्यवङादिभिर्नवाधिकशतं रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः ॥ उक्तसंख्यामेव व्यवस्थापयति। स्वम्सुप्स्विति। प्रत्येकमिति शेषः। एवमग्रेऽपि षट् त्रीणि चत्वारीत्यत्रापि बोध्यम्॥ रूपाणीति । संकलनया नवाधिकशतं रूपाणीत्यर्थः ॥ इह चयो द्वितीया इति वार्तिकमनाश्रित्य नवाधिकशतमित्युक्तमिति बोध्यम् । तदाश्रयणे तु त्रीणि रूपाणि वर्धन्त इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ इत्यादीति । आदिशब्देनान्यान्यपि ज्ञेयानि । तद्यथा । गवाग्भिः । गोअग्भिः । गोग्भिः । गवाङ्भिः । गोअङ्भिः । गोङ्भिः ॥ ङयि । गोचे । गवाञ्चे । गोअञ्चे । गोञ्चे ॥ भ्यामि प्राग्वत् ॥ भ्यसि । गवाग्भ्यः । गोअग्भ्यः । गोग्भ्यः । गवाङ्भ्यः ॥ गोअङ्भ्यः । गोङ्भ्यः ॥ ङसौ । गोचः । गवाञ्चः । गोअञ्चः । गोञ्चः ॥ भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् ॥ ङसि पञ्चम्येकवचनवत् ॥ ओसि । गोचोः । गवाञ्चोः । गोअञ्चोः । गोञ्चोः ॥ आमि । गोचाम् । गवाञ्चाम् । गोअञ्चाम् । गोञ्चाम् ॥ ङौ तु गोचि । गवाञ्चि । गोअञ्चि गोञ्चि । ओसि प्राग्वत् ॥ सुपि तु गवाङ्क्षु । गवाङ्षु । ओअङ्क्षु । गोअङ्षु । गोङ्क्षु । गोङ्षु । गवाक्षु । गोअक्षु । गोक्षु ॥ ननु भ्याम्त्रये भ्यस्द्वये ङसिङसोरोस्द्वये च समानरूपत्वात् कथमिह नवाधिकशतमित्युक्तमिति चेद् । अत्राहुः । अर्थभेदेन रूपभेदमाश्रित्य तथोक्तमिति ॥ षण्णामाधिक्यं शङ्क्यमिति । नवसु मध्ये ककारस्थाने पाक्षिकखकारप्रवृत्त्या रूपषट्काधिक्यं न शङ्क्यमित्यर्थः ॥ चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति । तथा च शास्त्रदृष्ट्या ककारो नास्त्येव किं तु गकार एवास्तीति भावः ॥ तस्यासिद्धत्वादिति। कुक्कोऽसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ वर्धन्तएवेति । एवं च त्रयाणामाधिक्यसंभवात्सुपि द्वादश रूपाणि भवन्तीति संकलनया द्वादशाधिकशतं मतं न तु नवाधिकशतमिति भावः । अस्याक्षिभूतानीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वे अष्टादश ॥ औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञद्वित्वे सप्त । अणोप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् ॥ जसि ञद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पाद्

द्वादश ॥ संकलनया सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत् । तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः ॥ टायां चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त । तेषां च सप्तानामनुनासिकविकल्पे चतुर्दश । संकलनया अष्टाशीतिः ॥ भ्यामि षट्सु रूपेषु भात्पूर्वस्य द्वित्वे द्वादश, तेषां द्वादशानामपि यणो मयः इति यद्वित्वे चतुर्विंशतिः, तेषामपि मकारस्य द्वित्वेऽष्टचत्वारिंशत् । संकलनया षट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥ भिसि चतुर्विंशतिः । भात् पूर्वस्य विसर्गस्य द्वित्वात् । संकलनया षष्ठ्युत्तरशतम् ॥ ङयि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अद्वित्वे सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति । एकारस्यानण्त्वात् । संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतम् ॥ भ्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत् । तथैव भ्यसि भात् पूर्वस्य यविसर्गयोश्च द्वित्वात् । संकलनया त्रिषष्ट्यधिकं शतद्वयम् ॥ ङसौ चतुर्णां मध्ये अद्वित्वे सप्त । तेषां तु सप्तानां विसर्गद्वित्वे चतुर्दश । संकलनया सप्तोत्तरसप्तत्यधिकं शतद्वयम् । भ्यांभ्यसोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् । संकलनया त्रिसप्तत्यधिकं शतत्रयम् ॥ ङसाविव ङस्ओस्आम्ङिओस् इत्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश । चतुर्षु रूपेषु मध्ये अद्वित्वे सप्तानामप्यन्त्यस्य द्वित्वात् ।ङौ तु सप्तानामप्यन्त्यस्य द्वित्वात् । ङौ तु सप्तानामप्यन्त्यस्य अणोप्रगृह्यस्येति वैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेः । संकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतचतुष्टयम् ॥ सुपि गत्यर्थे त्रयाणां कद्वित्वे षट् । तेषां तु खयःशरः इति षद्वित्वे द्वादश । उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशतिः । संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकंशतचतुष्टयम् । पूजायां तु कुगभावे त्रयाणां ङकारद्वित्वेऽनुनासिके च द्वादश । कुक्पक्षे तु त्रयो द्वितीयादेशे षट् । षण्णां ङषयोर्द्वित्वेऽनुनासिके चाष्टचत्वारिंशत् संकलया सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः ॥ तिरश्चौ इति । भत्वात् अचः इत्यल्लोपः । अलोपे इति वचनात्तिर्यादेशाभावः ॥ ददिति । पुंलिंगेप्ययं व्युत्पादितः ॥ शतेति । ऋदुशनेत्यनङ् । शतृप्रत्यय इत्यर्थः ॥ आच्छीनद्योः ॥ नुम्ग्रहणमिह चिन्त्यप्रयोजनं नाभ्यस्ताच्छतुः वानपुंसकस्य इत्यत्र इदितो नुम् धातोरित्यतोनुवृत्तेरावश्यकतया तदुत्तरत्रापि तत एवानुवर्तते बाधकाभावात् ॥ शतुरवयव इति । तुदादेः शस्यान्तरङ्गत्वाच्छत्रादेशाकारेण सहैकादेशे कृतेऽवर्णान्तात्परस्य शतुरिति न भवति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ भादिति । भा दीप्तौ । लटः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् ॥ शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेपि नित्यग्रहणमिह वेत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा ह्यारम्भसामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्र विकल्प इत्याशङ्क्येत ॥ पचन्ती इति । कर्तरि शपि नित्यं नुम् ॥ दीव्यन्ती इति । दिवादिभ्यः श्यनि नित्यं नुम् । पचन्तीति दीव्यन्तीति बहुवच-

ने तु नपुंसकस्य झलच इति नुम् बोध्यः ॥ स्वबिति शोभना आपो यस्मिन्सरसीति बहुव्रीहिः ऋक्पूरब् इति समासान्ते प्राप्ते न पूजनादिति निषेधः । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यः इति ईन्न भवति तत्र अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति । अयमेव पक्षः प्रबल इति कदिरुपधिबलेर्ढञ् इति सूत्रे मनोरमायां स्थितम् ॥ धनेरुसिति । जनेरुसिरित्यतो रुसिरित्यनुवर्तमाने अर्तिपूवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् इत्यौणादिकेनेत्यर्थः । धनुर्भ्यामिति । इह वोरुपधाया इत्यादिना दीर्घो न शङ्क्यः रेफान्तस्याधातुत्वात् ॥ एवमिति । चक्षेः शिच्च चादुसिः । चक्षुः । अर्चिशुचिहुसृपि इत्यादिना जुहोतेरिसिः । आदिशब्देन सर्पिरर्चिरादयो ग्राह्याः ॥ सुपुमांसीति । पुंसो असुङ् इति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते जसीष्टसिद्धावपि शसि नैतत्सिध्येत् ॥ औङि चातिप्रसङ्गः । इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतोनुवृत्तिं पर्यालोच्य सर्वनामस्थान इति यथाश्रुतं ब्रुवतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः ॥ ननु चादिष्वेव स्वरादीन् पठित्वा प्रकृतसूत्रं परित्यज्य तद्धितश्चासर्वेत्यादि सूत्रचतुष्टयमपि चादयोऽसत्त्वे इत्यस्माद् ऊर्ध्वं कृत्वाव्ययप्रदेशेषु निपातशब्दे नैव व्यवह्रियतामिति चेन्न। स्वस्ति वाचयति स्वः पश्यति स्वः पततीत्यादौ कर्मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वात् तेषां निपातसंज्ञानापत्तेः । चादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा, न तु सत्त्ववाचिनाम् । स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां चाव्ययसंज्ञेष्यत इति व्यवस्थानापत्तेश्च ॥ अथ प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीन चादयोऽसत्त्वे इति सूत्रयतां तथा हि सति स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि निपातसंज्ञा सेत्स्यतीति चेन्न । एवं हि निपात एकाजनाङ् इति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत । सन्ति हि स्वरादिषु किमोत् दक्षिणादाच् इत्यादावेकाचौ तद्धितौ, केन्प्रभृतय एकाचः कृत्प्रत्ययाश्च सन्ति । तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्तइति सूत्रस्य कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः इति सूत्रस्य च स्वरादिगणपठितत्वात् । यद्यप्यत्र मूले स्वरादिषु गणसूत्रद्वयमिदं न पठितं, तथापि प्राचां पाठे त्वस्तीत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यति ॥ स्वरादीनुदाहरति । स्वरित्यादिना । स्वरिति स्वर्गे परलोके च । अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति प्रत्यूषे । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च । सनुतरित्यन्तर्धाने । स्वराद्याः पञ्च रेफान्ताः । तेन स्वर्याति प्रातरत्रेत्यादावुत्वं न भवति । वान्तत्वे हि स्यादेव दोषः । उच्चैस् महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियामा-

न्ये। ऋधक् सत्येपि। वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये। ऋते वर्जने। युगपदित्येककाले। आराद्दूरसमीपयोः पृथक् भिन्ने। ह्यस् अतीतेऽह्नि। श्वोऽनागतेऽह्नि। दिवा दिवसे। रात्राविति निशि। सायमिति निशामुखे। चिरमिति बहुकाले। मनाक्, ईषत् इमावल्पे। जोषं सुखे मौने च। तूष्णीमिति मौने। बहिस् अवम् इमौ बाह्ये। समयेति समीपे मध्ये च। निकषेत्यन्तिके। स्वयमिति आत्मनेत्यर्थे। वृथेति व्यर्थे। नक्तमिति रात्रौ। नञ् इति निषेधे। हेताविति निमित्ते। इद्धेति प्राकाश्ये। अद्धेति स्फुटावधारणयोः। तत्त्वातिशययोरित्यन्ये। सामीत्यर्थजुगुप्सितयोः॥ वत्। तेनतुल्यमित्यादिभिर्विहितो यो वतिप्रत्ययः स इह गृह्यते। तदाह। ब्राह्मणवत् क्षत्रियवद् इति। प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाभावात्प्रत्ययान्तमुदाहृतम्॥ यस्तु उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे इति विहितः, इह न गृह्यते। यदुद्वतो निवतो यासि इत्यत्र सत्त्वधर्मस्य लिङ्गसंख्यान्वयस्य दर्शनात्॥ अत्र वदन्ति। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यत्र तसिवती इति वतिप्रत्ययोपि परिगण्यते, तच्च न कर्तव्यं स्वरादिपाठेनैव गतार्थत्वात् स्वरादिषु वा वदिति न पठनीयमिति॥ सना सनत् सनात् एते नित्ये। उपधेति भेदे। तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च। अन्तरेति मध्ये विनार्थे च। अन्तरेणेति वर्जने। ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च। कमिति वारिमूर्धनिन्दासुखेषु। शमिति सुखे। सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः। विनेति वर्जने। नानेत्यनेकविनार्थयोः। स्वस्तीति मङ्गले। स्वधा पितृदाने। अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु॥ वषट् वौषट् श्रौषट् एते हविर्दाने। अन्यदन्यार्थे। अस्तीति सत्तायाम्। उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। क्षमेति क्षान्तौ। विहायसेति वियदर्थे। दोषेति रात्रौ। मृषा मिथ्येत्येतौ वितथे। मुधेति व्यर्थे॥ इत ऊर्ध्वं क्त्वातोसुन्कसुनः कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः अव्ययीभावश्चेति गणसूत्रत्रयमष्टाध्यायीस्थसूत्रैः समानार्थकमिह न पठितं चेदपि प्राचीनगणपाठे तदस्तीति बोध्यम्। वैयर्थ्यं तु परिहरिष्यते॥ पुरेत्यविरते। चिरातीते भविष्यदासन्ने च। मिथो मिथस् एतौ रहःसहार्थयोः। प्रायमिति बाहुल्ये। मुहुरिति पुनरर्थे। प्रबाहुकमिति समानकाले ऊर्ध्वार्थे च। प्रवाहिकेति पाठान्तरम्। आर्यहलमिति बलात्कारे॥ शाकटायनस्तु आर्येतिप्रतिबन्धे। हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह॥ आभीक्ष्ण्यमिति पौनःपुन्ये। साकंसार्धमेतौ सहार्थे। नमस् नतौ। हिरुक् वर्जने। धिङ्निन्दाभर्त्सनयोः। इत ऊर्ध्वं तसिलादयस्तद्धित एधाच्पर्यन्तः शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ च्व्यर्थाश्चेति प्राचीनगणपाठेस्तीति बोध्यम्॥ तसिलादीत्यादेरयमर्थः। पञ्चम्यास्तसिल् इत्या-

वाक्यालंकारनिश्चयेषु । किलेति वार्तायामलीके च । अथेति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । अयं स्वरादावपि । तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थत्वेप्यव्ययत्वं सिध्यति । अत एव श्रीहर्षः, उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे । यथा कुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्नपयांबभूव तमिति । अत्र हि अथ स्नपयांबभूवेत्यस्य मङ्गलं स्नपनं चकारेत्यर्थः । निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मृदंगध्वनिवत् ॥ सुष्ठु स्वरभेदार्थं पाठः । स्मेत्यतीते पादपूरणे च । आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु । आदह स्वधामन्नित्यत्र तु पदकारा आदिति पृथक् पठं पठन्ति ॥ अवदत्तमिति । इह अयस्यानुपसर्गत्वात् अच उपसर्गात्तः इति न भवति । अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकमहंकारे । एवं गेये केन विनीतौ वामिति । युवामित्यर्थः । सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तीति तु तिङन्तप्रतिरूपकम् । एवं त्वामस्मिवच्मि इत्यत्रास्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्रतिरूपकम् । आहेत्युवाचेत्यर्थे । आसेति बभूवेत्यर्थे इत्यादि बोध्यम् ॥ अहंयुरिति । अहंशुभमोर्युस् । यदि तु त्वाहौ सावितिं मपर्यन्तस्याहादेशे शेषे लोपे च कृते निष्पन्नो योहंशब्दस्तस्माद्युस्प्रत्ययः क्रियेत तर्हि सुपो लुकि अस्मद्युसिति स्थिते मदीय इत्यत्रेव मपर्यन्तस्य मादेशे सति मद्युरिति स्यादिति भावः ॥ अस्तिक्षीरेति । तिङन्तत्वे तु बहुव्रीहिसमासोयं नोपपद्यत इति भावः । अ इति संबोधनेऽधिक्षेपे निषेधे च । आ इति वाक्यस्मरणयोः । इ संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु । ई उ ऊ ए ऐ ओ औ संबोधने । पशु सम्यगर्थे । पशुमन्यमानाः । शुकं शैघ्र्ये । यथाकथाचेत्यनादरे । पाट्प्रभृतयः सप्त संबोधने । ह्येति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विषु नानार्थे । एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे । युत् कुत्सायाम् । आत इति इतोपीत्यर्थे ॥ आकृतिगण इति । तद्यथा यत्तदिति हेतौ । आहोस्विद्विकल्पे । सीम सर्वतोभावे । सुकमतिशये । अनुकं वितर्के । शम्वद् अन्तःकरणे आभिमुख्ये च । व पादपूरणे इवार्थे च । दिष्ट्येत्यानन्दे । चटु चाटु प्रियेवाक्ये । हुमिति भर्त्सने । इवेति सादृश्ये । अद्यत्वे इति इदानीमित्यर्थे । इत्यादि ॥ अत्र स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषेपि येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु । अन्ये तु स्वरादिषु स्वरद्वयभाजस्तूभयत्र बोध्याः ॥ रभ्य एधाच्चेत्येतदन्तैः सूत्रैरुक्ता ये तद्धितास्तदन्ताः स्वरादिषु बोद्धव्याः । तथा बह्वल्पार्थाच्छस् । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । तेनैकदिक् । तसिश्च इत्ययमपि तसिः । क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । इण आसिरित्युणादिसूत्रेण विहित आसिः । प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि । संपद्यकर्तरि च्विः । वि-

भाषा सातिकात्स्न्यें । देये चा चेत्येतदन्ता अपि ग्राह्या इति ॥ अम् शैघ्रेऽल्पे च । आम् अङ्गीकारे । अमु च छन्दसि किमेत्तिङव्ययेति कास्प्रत्ययात् इत्यादिभिश्च विहिता अपि अमामौ गृह्येते इत्येके ॥ प्रतं तय प्रतरं ययाचतरां कारयामास ॥ प्रताम् ग्लानौ । प्रशान् समानार्थे । प्रतान् विस्तारे । मा माङ् एतौ निषेधाशङ्कयोः ॥ आकृतिगण इति । तेनान्येपि ज्ञेयाः । तथा हि । कामम् स्वाच्छन्द्ये । प्रकाममित्यतिशये । भूय इति पुनरर्थे । साम्प्रतमिति न्याय्ये । परमिति किंत्वर्थे । साक्षात् प्रत्यक्षे । साचीति तिर्यगर्थे । सत्यमित्यर्धाङ्गीकारे । मङ्क्षु आशु एतौ शैघ्रे । संवत् वर्षे । अवश्यं निश्चये । उषेति रात्रौ । ओमित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च । भूरिति पृथिव्याम् । भुव इत्यन्तरिक्षे । झटिति झगिति तरसा एते शैघ्रे । सुष्ठु प्रशंसायाम् । दुष्ठु निकृष्टे । शु पूजायाम् कु इति कुत्सितेषदर्थयोः । अञ्जसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः । मिथु इति द्वावित्यर्थे । अस्तमिति विनाशे । स्थाने इति युक्ते । वरमिति ईषदुत्कर्षे । सुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे इत्यादि ॥ चादीनुदाहरति । चेत्यादिना । चेति समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु । वा स्यादिकल्पोपमयोरिवार्थेपि समुच्चये । हेति प्रसिद्धौ । अहेति पूजायाम् । एवेत्यवधारणेनवक्लृप्तौ च । एवमित्युक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये तर्के च । शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च । युगपदित्येककाले । भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च । कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च । कुविदिति भूर्यर्थे प्रशंसायां च । नेदिति शङ्कायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च । चेदिति यद्यर्थे । चण् अयं चेदर्थे । णानुबन्धस्तु निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेचण् इति विशेषणार्थः । समुच्चयादौ त्वननुबन्धकः । कच्चिदितीष्टप्रश्ने । अत्रेति अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु । नावकल्पयामि न मर्षये गर्हे आश्चर्यं वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत् । नहेति प्रत्यारम्भे । हन्तेति हर्षे विषादेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भे च । माकिः माकीं नकिरिति त्रयोपि वर्जने । माङ्नञौ स्वरादिषूक्तौ । इह पाठस्तु निपातत्वार्थः, तेनाद्युदात्तत्वं फलं सिध्यतीति केचित् ॥ तदसत् । फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः ॥ अन्ये त्वाहुः । सत्त्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति ॥ तदप्यसत् । लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः । तस्मादुभयत्र पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः । यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु । साकल्ये यावत् कार्यं तावत् कृतम् । अवधौ यावद्गन्तव्यं तावत्तिष्ठ । माने यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । अवधारणे यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणानामन्त्रयस्व ॥ त्वै विशेषवितर्कयोः । द्वै वितर्के । न्वै इति पाठान्तरम् । रै दाने अनादरे च । रै करोति ददातीत्यर्थः । त्वं रै किं करिष्यसि । श्रौषट् वौषट् एतौ हविर्दाने । स्वाहा देव-

ताभ्यो दाने । स्वधेति पितृभ्यः । औषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुंकारे । गुरुं तुंकृत्य हुंकृत्य । तथाहीति निदर्शने । खलु इति निषेध-तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ सर्वेति । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः ॥ नोत्पद्यत इति । किंत्वे-कवचनमेवोत्पद्यत इति भावः ॥ तद्धितः किम् । एकः । द्वौ । त्रयः ॥ असर्वे-त्यादि किम् । औपगवः ॥ ननु पञ्चालाः गोदौ वरणा इत्यादावतिप्रसङ्गः । न च लुब्योगाप्रख्यानात् इति वदतां नैषां तद्धितान्तत्वमङ्गीकृतमिति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याश-ङ्क्याह । परिगणनं कर्तव्यमिति ॥ तसिलादय इति । पञ्चम्यास्तसिल् इति विहि-तो यस्तसिल् तदादयो याप्ये पाशप् इति विहितपाशप्प्रत्ययपर्यन्ता इत्यर्थः ॥ शस्प्रभृतय इति । बह्वल्पार्थादिति विहितो यः शस्तदादयः समासान्ताः इति सू-त्रपर्यन्ताः ॥ कृत्वोर्था इति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् इति वि-हिताः कृत्वसुजादयस्त्रयः ॥ तसिवती इति । न च तसेः परिगणनं व्यर्थं शस्प्र-भृतित्वादेव प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरित्यस्य लाभादिति वाच्यम् । तेनैकदिक् त-सिश्चेत्येतदर्थतया तस्यावश्यकत्वात् । तेन तुल्यमिति वतिः ॥ नानाञाविति । विनञ्भ्यां नानाञौ नसहेति विहितौ ॥ पचतिकल्पमिति । अव्ययसंज्ञायां हि सत्यां सुपो लुक् स्यादिति भावः ॥ कृन्मेजन्तः ॥ अत्र मेजन्त इत्येतच्छ्रुतत्वात् कृत एव विशेषणं न तु कृदन्तस्याश्रुतस्य, अन्यथा प्रतामौ प्रतामः । लवमाचष्टे णौ क्विपि णिलोपे वस्योठि वृद्धौ लौः । अत्रापि प्रसज्येतेति भावः । भवति ह्येतत्प्रत्यय-लक्षणेन कृदन्तमेजन्तं च श्रूयते इति तदाह । कृद्यो मान्त एजन्त इति ॥ स्मारंस्मारमिति । स्मरतेः 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति णमुल् । वृद्धिः । रपरत्वं नित्य-वीप्सयो रिति द्वित्वम् ॥ जीवसे इति । तुमर्थेसेसेन् इत्यसेप्रत्ययः ॥ पिबध्यै इति । तुमर्थे इत्यनेनैव शध्यैप्रत्ययः पाघ्रेति पिबादेशः । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं, तेनेह न । आधये चिकीर्षवे । ल-क्षणप्रतिपदोक्तसंनिपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनार्थमिति मनो-रमायां स्थितम् । एतच्च अव्ययादाप्सुपः इत्यत्र अव्ययात् परस्य सुपो लुगिति यथाश्रुतव्याख्याममभिप्रेत्योक्तम् । अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्याने त्वाधये इत्यादौ अव्ययसंज्ञायामनिष्टान्तरमूह्यम् ॥ क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ क्त्वेति । समानकर्तृ-कयोरित्यादिना क्त्वा ॥ उदितोरिति । उत्पूर्वादिणो भावलक्षणे स्थेण् इत्या-दिना तोसुन् ॥ विसृप इति । सृपितृदोः कसुन् ॥ अव्ययीभावश्च ॥ अव्ययसं-ज्ञः स्यात् ॥ इह लुकि मुखस्वरोपचारयोर्निवृत्तौ चेति परिगणनं कर्तव्यम् । लु-

क्युदाहरणम्। उपाग्नि। अव्ययादिति सुपो लुक्। मुखस्वरनिवृत्तौ उदाहरणम्। उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिक्शब्देत्यादिना प्रतिषेधः। तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वशब्दप्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपदं च समासस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति प्राचां संज्ञा तन्निवृत्तावुदाहरणम्। उपपयःकामःउपपयःकारः। इह अतः कृकमीति प्राप्तं सत्वम् अनव्ययस्येति पर्युदस्यते॥ परिगणनं किम्। उपाग्न्यधीयान। इह सुबामन्त्रिते इति परांगवद्भावेन षाष्ठसामन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। परांगवद्भावे हि अव्ययानां प्रतिषेधः। उपसंख्यातः। उपाग्न्यधीयानित्यादौ मा भूदिति। तथा उपाग्निकमित्यादौ अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच्च न॥ उपकुम्भमन्यः खित्यनव्ययस्येति वर्तमाने अरुर्द्विषदजन्तस्येति विहितो यो मुम् तस्येह प्रतिषेधो न उपकुम्भीभूतः। इह अस्य च्वौ इतीत्वस्य प्रतिषेधो न। इत्वविधौ हि अव्ययस्य च्वावितीत्वं नेति प्रतिषेध उच्यते दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरित्यत्र मा भूदिति॥ स्यादेतत्। स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात् तद्धितश्चेत्यादिचतुःसूत्री व्यर्था। तत्र हि तसिलादिस्तद्धित एवाच्पर्यन्त इत्यादिना च्व्यर्थाश्च इत्यन्तेनासिप्रत्ययमौणादिकं वर्जयित्वा तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थः संगृह्यते। कृन्मकारसंध्यक्षरान्त इत्यनेन कृन्मेजन्त इत्यस्यार्थः संगृह्यते। क्त्वातोसुन्कसुनः अव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति॥ अत्राहुः। पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन प्रागुक्तं लुङ्मुखस्वरोपचारा इतिपरिगणनं लभ्यते। पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिमित्यादिसिद्धये, नलोकाव्ययेत्यत्र अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः इति वक्ष्यते तदप्यनेनैव लभ्यते इति॥ अव्ययादाप्सुपः॥ ण्यक्षत्रियार्षेति सूत्राल्लुगत्रानुवर्तत इत्याह। लुक् स्यादिति। अव्ययमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम्। न व्येति विविधं विकारं न गच्छति सत्त्वधर्मान् लिंगसंख्यादीन्न गृह्णातीति यावत्। तेनात्युच्चैस इत्यादिसिद्धिः। अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञाया अत्राभावात्। नन्वेवमप्युच्चैःशब्दस्याव्ययत्वानपायात् सुपो लुक् दुर्वार इत्यत आह। विहितविशेषणादिति॥ अत्युच्चैसाविति॥ ननु अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयान्तेन समस्यन्ते, उच्चैःशब्दस्त्वधिकरणशक्तिप्रधान इति कर्मत्वायोगान्न तस्य द्वितीयान्तता॥ सत्यम्। शक्तिप्रधानान्यपि कानिचिदव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि क्वचिद्भवन्ति। यथा दोषामन्यमहः। दिवामन्या रात्रिरिति। ततश्च प्रक्रियादशायामुच्चैः शब्दस्य द्वितीयान्तत्वं संभवतीति दिक्। ननु स्व-

रादिषु उच्चैःशब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्तस्य प्रसंग इति चेन्न। अन्वर्थ संज्ञयैव तद-न्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथा उपसर्जने प्रसंगाभावेन तन्निवृत्त्यर्थाया अन्वर्थ-संज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः । तेन परमस्वः परमोच्चैरित्यादौ सत्त्वधर्मापरिग्रहादव्ययत्वं सिद्धं तदेतदाह। अ ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादि । अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति वार्तिकं मनसि निधायाह। आब्ग्रहणं व्यर्थमिति। सूत्रस्यो-क्तिसंभवस्तु स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षं गृहीत्वेति बोध्यः। स च न स्थितः भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः॥ यदि तु आमः इति सूत्रा-नन्तरं सुपो धातुप्रातिपदिकयोः अव्ययादिति सूत्रयेत तदा सुब्ग्रहणमपि व्यर्थं सुप इत्यनुवृत्तिसंभवादिति नव्याः ॥ अलिङ्गत्वे आथर्वणप्रणवविद्यागतश्रुतिवि-रोधमाशङ्क्याह। सदृशमिति। एतेषु यन्न व्येति किं तु सदृशं एकप्रकारं तदव्यय-मिति योजना। यद्वा। यस्मान्न व्येति तदव्ययम्॥ लिङ्गकारकेति॥ विभक्तिवच-नशब्दौ संख्याकारकपराविति भावः॥ यद्यप्यव्ययीभावस्य लिङ्गसंख्याकारकयो-गोस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम्॥ अव्ययविशेषे कार्यान्तरमाह । वष्टीति । भागुरिराचार्यः॥ आपं चैवेति। वष्टीत्यनुषज्यते॥ यथा वाचेति। परिगणनमि-दमित्येके। अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः॥ वगाह इति। अपिना ;साहचर्यादा-दिरेवाकारो लुप्यते नान्त्य इति भावः॥

इत्यव्ययानि ॥

अजाद्यतः ॥ अजशब्दः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः अच् आदिर्य-स्येति तु नार्थः ऋचि इति निर्देशाद् गण पाठसामर्थ्याच्च । अदिति न स्वरूपग्रहणम् संख्याया इति लिङ्गाद् अजादिभिः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च। इह ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारेपि ङ्यापौ न संबध्येते इहैव तयोर्विधेयत्वाद् अपि तु प्रातिपदिकमेव। तच्चाकारेण विशिष्यते विशेष-णेन च तदन्तत्वलाभः। तदाह। अजादीनामकारान्तस्य चेति। सूत्रे अतः इति षष्ठी तदर्थश्च वाच्यवाचकभावः । स्त्रियामिति तु धर्मप्रधानो निर्देश इत्याशये-नाह। वाच्यं यत् स्त्रीत्वमिति । एतच्च लिंगं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्राये-णोक्तम्। कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां संनिधानादजादिभ्योऽकारान्ताच्चेति बोध्यम्। इको यणचीत्यत्र कस्मादचि पर इत्याकाङ्क्षायामिक इति यथा। टापः पकारः स्वरार्थः औङ आपः आङि चापः याडापः इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्च । तद्वि-घातार्थष्टकारः । आबित्युक्ते हि तदनुबन्धपरिभाषया औङ आप इत्यादावयमेव गृह्येत डाप्चापोस्तु ग्रहणं न स्यात्। नन्वत इत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थम्।

न च क्रुञ्चा उष्णिहेत्यादिषु हलन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति क्रुञ्चेत्यादिरेव गृह्येत, न त्वजादिरतो व्याचष्टे । अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्चेति ॥ खट्वेति । खट् काङ्क्षायाम् । अशुपुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः क्वन् ॥ नन्वचेतनानां खट्वादिशब्दानां कथं लिंगे व्यवस्थेति चेद् उच्यते । लोकप्रसिद्धं स्तनाद्यवयवसंस्थानविशेषात्मकं लिंगं न व्याकरणे आश्रीयते दारानित्यादौ नत्वाभावप्रसंगात् । तटस्तटीतटमित्यादौ यथायथं लिंगत्रितयनिबन्धनकार्याणामसिद्धिप्रसंगाच्च, किं तु पारिभाषिकमेव लिंगत्रयम् । तच्च केवलान्वयि । अयमर्थ इयं व्यक्तिरिदं वास्त्वतिशब्दानां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तत्र कश्चिच्छब्द एकस्मिँल्लिंगे शक्तः कश्चिद् द्वयोः कश्चित् त्रिषु इति लिंगानुशासनादिभ्यो निर्णयम् ॥ कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ताः ॥ लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथमन्यथा कुमारी कुमार इत्यादयः प्रयोगा व्यवतिष्ठेरन् । करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः । नन्वेवं पशुनेति पुंस्त्वं विवक्षितमिति मीमांसकोद्घोषः कथं योज्यः । पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतया तद्विवक्षाया अकिंचित्करत्वात् । लौकिकस्य तु लिंगस्य पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेद् अत्राहुः । छागो वा मन्त्रवर्णात् इति षष्ठान्त्याधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यश्छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति ॥ तच्च जातित्रयमित्येके । उक्तं च हरिणा । तिस्रो जातय एवैताः केषांचित् समवस्थिताः । अविरुद्धाविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः ॥ भाष्ये तु प्रकारान्तरमुक्तम् संस्त्यानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ स्वकृतान्ततः । संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति । अस्यायमर्थः । संस्त्यानं स्त्री सत्त्वरजस्तमोलक्षणानां गुणानामपचयः । प्रसवो गुणानामुपचयः । सप् पुमान् । सूतेर्धातोः सप् सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः । औणादिकोमसुन्प्रत्ययो ह्रस्वश्च बाहुलकादिति कैयटः । पूञो डुम्सुन् इति माधवः । तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरं सदृशं तन्नपुंसकं नभ्राण्नपाद् इति निपातनादिति भावः ॥ तथा च स्थितिमात्रं नपुंसकम् । अत एवाविर्भावतिरोभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासंभवान्नपुंसकम् । लिंग सर्वनामेति सिद्धान्तः । स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति शब्दाश्च शुक्लादिशब्दवद्धर्मे धर्मिणि च वर्तन्ते । स्वकृतान्तत इति । वैयाकरणसिद्धान्तत इत्यर्थः ॥ कृतान्तो यमसिद्धान्तौ इत्यमरः ॥ पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहार इति तद्धितार्थेत्यादिना द्विगुः । अकारान्तोत्तरपदः इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् । न चात्र प्रत्ययवि-

धौ तदन्तविधिविरहादेव टापोऽप्रवृत्तौ ङीबेव स्यादिति वाच्यम् । अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनाट्टाप्प्राप्तेः सत्त्वात् ॥ समानार्थसमाहारनिष्ठमिति ॥ नन्वजहत्स्वार्थायां वृत्तौ समाहारोऽप्यजाद्यर्थ एवेति चेत् । मैवम् । तथापि तस्य पदान्तरसमभिव्याहारापेक्षया बहिरंगत्वात् टाब्विधेस्त्वन्तरंगे चरितार्थत्वात् । कथं तर्हि परमाजेति चेत् । प्रागुत्पन्नस्यैव टापस्तत्र श्रवणात् । अत्यजा निरजेत्यत्र त्वदन्तत्वप्रत्युक्तष्टाजित्यवेहि । न च पञ्चाजीत्यत्रापि तथास्त्विति वाच्यम् । द्विगोः इति ङीपा बाधितत्वात् ॥ चटकेति । न चात्र प्रत्ययस्थादितीकारः शङ्क्यः । चटकाया ऐरक् इति लिंगादिहैव निपातनाद्वा तदप्रवृत्तेः । एवं च क्षिपकादिषु चटकेति पठनं नातीवावश्यकमिति नव्याः ॥ मूषिकेति । वृश्चिकृषोः किकन् इत्यधिकारे मुषेर्दीर्घश्चेति किकनि इकारमध्यो मूषिकाशब्दः । यस्तु मूष स्तेय इति दीर्घोपधात्संज्ञायां कुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्ययं टाप् । प्रत्ययस्थादितीत्वं तु विशेषः ॥ केचित्तु कुमन्तोऽसावजादिगणे पाठं न प्रयुङ्क्ते गणे तत्पाठस्य जातिलक्षणङीष्बाधनार्थत्वात्संज्ञाया अजातित्वात् । तथा चादन्तत्वादेव कुमन्ताट्टाप् सिध्यतीत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यं, व्याघ्रीत्यादिवत्संज्ञात्वेऽपि जातित्वानपायात् ॥ भस्त्रफलेति । भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः । ड्यापोरिति । एतच्च फल निष्पत्तौ इति धातौ माधवग्रन्थे स्थितम् ॥ पाककर्णेत्यत्र भाष्ये तु दीर्घ एव दृश्यते ॥ सदच्काण्डेति । सत्प्राक्काण्डेति पाठो नादर्त्तव्य इति ध्वनयन्नुदाहरति । प्रत्यक्पुष्पेति ॥ अत्र नव्याः । सम्भस्त्रेत्यादि वचनद्वयं मूलान्नञः इति वक्ष्यमाणं च पाककर्णेत्यनेन प्राप्तस्य ङीषो निषेधार्थं तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषाभावादिहैव ग्रन्थकारैः पठितम् । न चैतावताऽजाद्यन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमः कार्यस्तथात्वे मानाभावात् । किं तु वार्तिकान्येवेमानीत्याहुः ॥ शूद्राचेति । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेत् । महत्पूर्वस्तु न । जातिश्चेदितीहापि संबध्यते । तेन महती शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव ॥ पुंयोगेत्विति । पुंयोगश्च दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते । तथा च स्मृतिः । वैश्याशूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ इति । महाशूद्रीति । आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा इत्यमरः । इह अमहत्पूर्वेति व्यर्थं महाशूद्रशब्दो हि समुदित एवाभीरत्वजातौ वर्तते । तत्रावयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावेन टापः प्रसक्त्यभावात् । न च तदन्तविधिज्ञापनाय तदिति वाच्यम् । अनुपसर्जनाधिकारेणैव तदन्तविधिज्ञापनादिति दिक् ॥ अत्र नव्याः शू

द्रा च इत्यादिवचनम् अजाद्यत इति सूत्रस्थं वार्तिकमेव, न त्विदं गणसूत्रमि त्याहुः ॥ क्रुञ्चेत्यादि ॥ त्रयोऽमी हलन्ताः इत्येके । भाष्ये तु क्रुञ्चानाऽऽलभेत उष्णिहककुभौ इत्यादिप्रयोगमुदाहृत्याऽदन्ता अपि स्वीकृताः । पचाद्यचा इगुप- धलक्षणेन कप्रत्ययेन यथासंभवमदन्तत्वात् ॥ पुंयोगेपीति । यदा ज्येष्ठादयः प्र- थमजातादौ वर्तन्ते तदादन्तत्वादेव टाप् सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविव- क्षा तदा पुंयोगलक्षणो ङीष् प्राप्तः सोप्यनेन बाध्यते इति सूचयितुमपिशब्दः ॥ मूलान्नञः । नञः किम् । शतमूली । अमूलेति । ओषधिजातिरियम् ॥ उगितश्च । उगिच्छब्देन प्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः । न च प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः शङ्क्यः । अनुपसर्जनादित्यनेन स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिरस्तीति ज्ञापनात् । उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति येन विधिरिति सूत्र एवोक्तत्वाच्चेत्याशयेनाह । उगिद- न्तादिति ॥ तत्रोगित् प्रातिपदिकं प्रत्ययश्चेति द्विविधं संभवति । आद्ये उगिदन्ते भवन्तं महान्तं चातिक्रान्ता अतिभवती अतिमहतीत्युदाहरणं सर्वादिगणे भ- वतु इति पाठाद्भवच्छब्दस्योगित्वव्यपदेशः, महच्छब्दस्य तु शतृवद्भावात् । न चैवं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन इति निषेधात् केवलाभ्यां भवन्महच्छब्दाभ्यां ङीप् न स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारणेन शब्दमात्रमुगित्पदा- भिधेयमित्युक्तनिषेधाप्रवृत्तेरित्याशयेनोदाहरति । भवतीति ॥ द्वितीयमुगिदन्त- मुदाहरति । पचन्तीति । पचेर्लटः शतरि कर्तरि शप् । यदि तु सर्वादिगणे भवतु इति उगित् पठितः स भातेर्डवतुरिति व्युत्पाद्यते, तदा भवतीति द्वितीयोगिद- न्तस्याप्युदाहरणं भवत्येव ॥ शबन्तात्तु भवतेर्ङीपि शप्श्यनोरिति नित्यो नुम् । भवन्ती ॥ उखास्रदित्यादि । उखायाः स्रंसते पर्णेभ्यो ध्वंसते । स्रंसु ध्वंसु अव- स्रंसने वसुस्रंसु इति दत्वम् ॥ वनो र च ॥ वन्निति प्रत्ययेन तदन्तं प्रातिपदिकं गृह्यते । वन्नन्तेन त्वधिकृतप्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । वन्नन्ता- त्तदन्ताच्चेति । येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वंरूपमिति सूत्रात्स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यत इति भावः ॥ यदि तु वन्नन्तमेव व्यपदेशिवद्भावेन वन्नन्तान्तमित्युच्यते, तर्हि येन विधिः इत्यत्र स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति न व्या- ख्येयम् ॥ न चात्र व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्यय- मात्रविधिविषयत्वात् वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहुः ॥ सामान्यग्रहणमिति । सूत्रे वन इत्यनुबन्धरहि- तस्य ग्रहणात्तदनुबन्धपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः ॥ वन्ग्रहणे वन्नन्तं वन्न- तान्तं च कथं लभ्यत इत्याशङ्कायामाह । प्रत्ययग्रहणे इत्यादि ॥ तेनेति । वन्नन्ते-

नेत्यर्थः ॥ तदन्तान्तमपि लभ्यत इति। स्त्रियामित्यधिकारे ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति निषेधो न प्रवर्तते अमहत्पूर्वेत्यादिज्ञापकादिति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः। वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नास्तीत्युक्तत्वाद् ग्रहणवतेति निषेधशङ्कैव नास्तीति ॥ सुत्वानमिति। सुयजोर्ङ्वनिप्। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति समासः ॥ अतिधीवरीति। दधातेः अन्येभ्योपि दृश्यते इति क्वनिप्। घुमास्थेतीत्त्वम् ॥ भाष्ये तु ध्यायतेः क्वनिपि संप्रसारणमिति स्थितम् ॥ नस्य रेफादेशे कृतेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अल्लोपोनः इति प्राप्नोत्यनो नकारान्तविशेषणात्तु न भवतीति श्वयुवमघोनामित्यत्रैव व्युत्पादितम् ॥ शर्वरीति। शॄधातोः अन्येभ्योपीत्यनेनैव वनिप् गुणे कृते रपरत्वे हशन्तात् परत्वेपि हशन्ताद्विहितत्वाभावात् ङीब्रयोश्च निषेधो न ॥ वनो न हश इति। अबहुव्रीह्यर्थोयमारम्भः। बहुयज्वेत्यादौ तु अनो बहुव्रीहेः इति ङीपो निषेधे रेफस्याप्यप्रवृत्तेः ॥ राजयुध्वेति। राजानं योधितवती राजनि युधि कृञः इति ङ्वनिप् ॥ बहुव्रीहौ वेति। अन्यतरस्यामिति योगविभागादिदं लभ्यते, नत्वपूर्वं वचनमिति वक्ष्यते ॥ बहुधीवरीति। बहवो धीवानो यस्यां नगर्यामिति विग्रहः॥ पक्षे डाबिति। डाबुभाभ्यामिति सूत्रेण। तथा च द्विवचने बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः ॥ द्विपादिति। द्वौ पादौ यस्या इति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यान्तलोपः, ङीपि भत्वात् पादः पत् ॥ टाबृचि ॥ पूर्वेण प्राप्तस्य ङीपोपवादः। यद्यपि पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु इति कोशात् पादसमानार्थकः पदशब्दोस्तीति तेनैव द्विपदा एकपदेति रूपं सिध्यति, तथापि ऋचि वाच्यायां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगनिवृत्तये सूत्रारम्भोयमावश्यकः। असिद्धत्वादिति ॥ एतच्चासिद्धत्वोपवर्णनं कार्यकालपक्ष एवोपयुज्यते, न तु यथोद्देशपक्षे सकृत्कृतायाः संज्ञायाः सर्वार्थत्वेन तस्याः पुनरपेक्षाभावात्। न च पञ्चन्निति नान्तस्य कृतायामपि संज्ञायां पञ्चेत्यदन्तस्य न कृतेति शङ्क्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः ॥ तदसत्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः ॥ तदसत्। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवदादेशो नल्विधावित्यत्र पठ्यते तच्चाल्विधौ न प्रवर्तत एवेति यथोद्देशपक्षेप्यसिद्धत्ववर्णनस्य युक्तत्वात् ॥ न ङीबिति ॥ पूर्वसूत्रान्नेत्यनुवर्तत इति भावः ॥ अनो बहुव्रीहेः॥ ननु राजयुध्वेत्यादिसिद्धये अवश्यंवक्तव्येन वनो न हशः इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः किमनेन सूत्रेण ॥ मैवम्। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेः डाबुभाभ्यामिति डाब्विधानार्थमेतत्सूत्रस्यावश्यारब्धव्यत्वात्। तथा चानेन ङीपि निषिद्धे तत्संनियोगेन

प्राप्तो वनो रचेति यो रेफः सोपि दुर्लभ एवेति वनो न हशः इति वार्तिकमबहुव्रीह्यर्थमिति फलितम् ॥ बहुयज्वानाविति । न संयोगादिति निषेधान्नायमुपधालोपी । तेनात्र अन उपधालोपिन इति वक्ष्यमाणविकल्पो न प्रवर्तते ॥ डाबुभाभ्याम् ॥ उभाभ्यांग्रहणं व्यर्थं मन्नन्तान्नन्तयोरनुवृत्त्यैव तत्फलसिद्धेरित्येके ॥ उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणमावश्यकमन्यथा संनिहितस्यान्नन्तस्यैवानुवृत्तिरिति शङ्का स्यादित्यन्ये ॥ ननु निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिध्यति तत् किमन्यतरस्यांग्रहणेन । सत्यम् । अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते तत्र मन इति निवृत्तम् । अनो बहुव्रीहेर्डाब्वा स्यात् । पूर्वेणैव डापि सिद्धे पुनर्विधानमिदं ऋन्नेभ्य इति ङीपा सह विकल्पार्थम् । अन उपधालोपिनः इति सूत्रं तु नियमार्थम् । अनो योसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । एवं च बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवेत्युक्तरूपत्रयं सिद्धमिति बहुव्रीहौ वा इत्येतन्नापूर्वं वचनमिति बोध्यम् ॥ उपधालोपिन एवेति नियमात्तु सुपर्वा चारुपर्वा इत्यादावनुपधालोपिनि ङीप् न भवति, किं तु डाप्निषेधावेव भवतः । अयं च योगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः अन्यथा बहुधीवरीत्यत्र प्रकरणान्तरस्थेन अन उपधालोपिन इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके ङीपि कृतेपि ऋन्नेभ्यः इति प्राप्तं ङीपमनूद्य तत्संनियोगेन हि विधीयमानो यो वनो रच इति रेफः स न सिध्येत् । ननु वनो र चेति सूत्रमेव ङीब्रौ विधत्तामिति चेन्न । उभयविधौ गौरवात् । किं च उभयविधायकत्वेपि अनो बहुव्रीहेरित्यनेन ङीपि निषिद्धे रोपि दुर्लभः संनियोगशिष्टत्वात् ॥ भाष्ये तु अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरम् उपधालोपिनो वा इति सूत्रमस्तु, अन उपधेत्यादि प्रदेशान्तरस्थं सूत्रं डाप्सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं च मास्त्वित्युक्तम् ॥ अन उपधा ॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीष् इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणं संख्याव्ययादेर्ङीप् इत्यतो ङीप् चानुवर्तत इत्याशयेनाह। अन्नन्तादित्यादि । नियमार्थमिदमित्युक्तम् । न चैवं पूर्वेणैव विकल्पसिद्धाविहान्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । असति ह्यन्यतरस्यांग्रहणे नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियम इति ॥ प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य ॥ कादित्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम् । अन्यथा एतिकाश्चरन्तीत्यादावकचि इत्वं न स्यात् । तत्र हि अकारविशिष्टककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् । न चाकच्यप्यकारान्तककार एव प्रत्ययस्थो भवतु अतो गुणे इति पररूपे सत्येतिका इत्यादिरूपसिद्धेरिति वाच्यम् । पचतकीत्यादिवक्ष्यमाणरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्याशयेनाह । ककारादिति । वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययो विहितः । क्वचित्समुदायात् प्रयोगस्तु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्यादि निर्देशरू-

प्रयत्नसाध्य इति भावः ॥ आपि पर इति । एतच्चाकारविशेषणम् । तत्सामर्थ्यात्ककाराकाराभ्यां व्यवायेऽपि भवति, न तु पुत्रकाम्या रथकट्यांत्यादौ चित्रतुरादिव्यवाये । अत एव सार्वकेत्यादावाद्याकारस्य न भवति तदेतदुक्तम् । अकारस्येकारः स्यादापि परत इति । यदि त्वापीति इकारविशेषणं स्यात्तर्हि रथकट्येत्यादावतिप्रसङ्गः व्यवहितस्यापि परत्वानपायात् । न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । न चापीत्यस्याकारविशेषणत्वेपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । अनुवादे परिभाषाणामित्यत्रानुवाद इत्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थाभ्युपगमात् । कात् पूर्वस्यात इदित्यत्र हि अत इत्यनूद्येत्वविधानादनुवाद्यत्वमेवात इत्यस्य, न त्वनूद्यमानविशेषणत्वम् । कादित्यस्य त्वनूद्यमानविशेषणत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठते इति वैषम्यात् । अनूद्यमानविशेषणे परिभाषा नोपतिष्ठत इत्येतत् उदीचामात इति सूत्रस्थस्यानिग्रहणेन ज्ञापयिष्यते ॥ यदि असुपः इति पर्युदासः स्यात् तर्हि बहुपरिव्राजकेत्यत्रापि स्यादेव उत्तरपदस्य सुबन्तत्वेपि समुदायस्यासुबन्तत्वात् ततः परष्टाबिति । तेनात्र प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह । स आप् सुपः परो न चेदिति । सुबन्तात् परो न चेदित्यर्थः ॥ सर्विकेति । अव्ययसर्वनाम्नामित्यज्ञातार्थेऽकच् ॥ कारिकेति । करोतेर्ण्वुल् णित्त्वाद्वृद्धिः ॥ नौकेति । नौशब्दात् स्वार्थे कः । ततष्टाप् ॥ शकेति । शक्नोतीति विग्रहः । पचाद्यच् ततष्टाप् बहुपरिव्राजकेति । परिपूर्वाद् व्रजेर्ण्वुल् । बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्य सुपो लुकि कृतेपि प्रत्ययलक्षणेनोत्तरपदस्य सुबन्तत्वाट्टापः सुबन्तात् परत्वमस्तीतीत्वमत्र न भवति ॥ नन्दनेति । नन्दिग्रहि इति ल्युः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे प्रत्ययस्थे कि इति सप्तमीनिर्देशमेव कृत्वा पूर्वस्येति ग्रहणं सुत्यजमित्याहुः ॥ पूर्वस्य किमिति ॥ अर्थादेवेदं लभ्यते । टाबेकादेशे कृते परत्र ह्रस्वाकाराभावादिति प्रश्नः । इतरो निर्दिष्टपरिभाषया कात् पूर्वस्येति न लभ्यते, किं तु टाबेकादेशं बाधित्वा कात् परस्यैवाकारस्य स्यादित्याशयेनाह । परस्येत्यादि ॥ कटुकेति । कटुरत्र कटुरसवति । अज्ञातादौ कः ॥ राकेति । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । बहुलकादित्संज्ञाभावः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् केण इति ह्रस्वो न ॥ मामकनरकयोरिति । ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । मामिकेति । ममेयं मामिका । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यण् तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः आदिवृद्धिः । केवलमामकेत्यादिना संज्ञाछन्दसोरेवेति नियमान्न ङीप् ॥ नरिकेति । कै शब्दे आदेच उपदेशे इत्यात्वम् आतोऽनुपसर्गे कः

आतो लोप इटि चेत्यालोपः टाप् ईत्वम् ॥ त्यक्त्यपोश्च । उपसंख्यानमित्यनुषज्यते । उदीचामातः इति विकल्पापवादः । दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्याम दूरे दक्षिणा । दक्षिणादाच् दक्षिणा भवेति विग्रहे दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् किति चेत्यादिवृद्धिः टाप् । ततो अज्ञातार्थे कः, केणः इति ह्रस्वः, टाप् । प्राचा तु दक्षिणस्यां दिशि भवेति विगृहीतं तच्च मनोरमायां दूषितम् । त्यब्विधावव्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् । अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावापत्तेश्चेति ॥ इहत्यिकेति । अव्ययात्त्यप् । नयासयोः । प्रत्ययस्थादिति प्राप्ते निषेधोयम् । यासेति यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह । यत्तदोरिति ॥ यका सकेति । यत्तदोरकच् । त्यदाद्यत्वे टाप् । स्वरूपस्याविवक्षायां फलमाह । यकां तकामिति । यद्यपि न यत्तदोरित्येव सूत्रयितुमुचितं, तथापि संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं न यासयोरित्युक्तमित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु न यत्तदोः इत्युक्तेप्यनित्यत्वं सिध्यत्येव । अन्यथा अनयोरकारस्याप्परत्वं दुर्लभमिति किमनेन निषेधेनेति ॥ त्यकनश्च निषेध इति । ननु मृदस्तिकन् इतिवत् प्रक्रियालाघवाय त्यिकन्निति वक्तव्ये त्यकन्नित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्वाभावे सिद्धे किमनेन निषेधवचनेन । मैवम् ॥ पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पञ्चोपत्यक इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्यकारस्य श्रवणार्थत्वात्तस्य त्यिकन्नित्युक्ते हि पञ्चोपत्यिक इति स्यात् इष्यते तु पञ्चोपत्यक इति । तस्मादावश्यकमेव निषेधवचनम् । मृदस्तिकन् इत्यत्रापीकारोच्चारणं तद्धितलुकि श्रवणार्थम् । न तु प्रक्रियालाघवार्थम् । अन्यथा पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः इति आर्हादिति ठको अध्यर्धेति लुकि कृते लुक् तद्धितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावात् प्रत्ययस्थात् इतीत्त्वं न स्यात् पञ्चमृत्तिक इत्यत्र । न च लुकः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् प्रत्ययस्थादितीत्त्वं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते इत्यभ्युपगमात् । अत एव सनीस्रंसत इत्यादौ नलोपाभावः सिध्यति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादौ टापा सहैकादेशोपि न भवति । अन्यथा एकादेशस्य टवद्भावाट्टाब्ग्रहणात् लुक् तद्धितलुकीत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते अकारस्य श्रवणं न स्यात् । एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥ उपत्यकेति । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥ आशिषीति । आशीरर्थे विहितस्य वुन्प्रत्ययस्यात इत्वं न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ जीवका भवकेति । जीवताद्भवतादित्यर्थे जीवतिभवतिभ्यामाशिषि चेति वुन् तस्याकादेशे कृते टाप् ॥ देवकेति । देवदत्तशब्दात्स्वार्थिकः कः । अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः इति प्रागिवीयेषु

वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तिकाशब्दस्योपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुं तदभावे इत्त्वनिषेधाभावं च दर्शयितुम् ॥ क्षिपकादीनां चेति । नेत्यनुषज्यते । क्षिपकेत्यादि । क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । एवं ध्रुव स्थैर्ये इत्यस्मादपि । यद्वा ध्रु गतिस्थैर्ययोः पचाद्यच् । कुटादित्वाङ्‌ङित्त्वेन गुणाभावे उवङ् ॥ चट भेदने । पचाद्यच् । ततष्टाप् । अज्ञातादौ कः । केण इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् ॥ तरतेर्ण्वुल् अकादेशः । नक्षत्रं नेत्रकनीनिका च ज्योतिः ॥ वर्णकेति । प्रावारविशेषः । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु इति चौरादिकात् ण्वुल् । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् । अन्यत्र वर्णिकेति । ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या स्तोत्रकर्त्री च ॥ वर्तकेति । वर्तयतीति वर्तका । शकुनावेव वाच्येऽयं विकल्पः । अन्यत्र नित्यमेवेत्त्वमिति बोध्यम् ॥ अष्टकेति । पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवताः । तदर्थं कर्म पितृदैवत्यम् । देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । अश्नन्ति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका इषशिभ्यां तकन् ॥ अष्टिकान्येति । अष्टौ परिमाणमस्याः । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ सूतकेति । सूतशब्दात् स्वार्थे कन् । वृन्दमस्यास्तीति मत्वर्थे शृङ्गवृन्दाभ्यामित्यारकन् । देवतावाचिवृन्दारकशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेपि रूपि मुख्यवाचिनोः स्त्रीलिंगत्वं संभवत्येव । अत एव त्रिषूत्तरौ इत्युपक्रम्य वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ इत्यमरेणोक्तम् ॥ उदीचाम् ॥ यकौ पूर्वौ यस्याः सा । अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देशस्तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याह । स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति । अत्र न यासयोः इत्यतो नेति वर्तते । यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्योदीचां मते इत्वं नेत्यक्षरार्थः । एवं स्थिते फलितमाह । इद्वा स्यादिति । एवमग्रेप्यूह्यम् । षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेनैव लब्धे सूत्रे स्थानग्रहणमनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थं, फलं तु वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थानाच्छालीयादिसिद्धिः । यदि तु तत्रेक्परिभाषोपतिष्ठेत, तदा औपगवीय इत्यादावेव वृद्धाच्छः स्यात्, न तु शालीयो मालीय इत्यादौ । तत्र ह्याकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाभावात् । तथा अतो गुणे इत्यत्रेक्परिभाषोपस्थितौ एधे पचे यजे इत्यादावेव पररूपं स्यात् । टित आत्मनेपदानामिति इट एत्वे कृते इक्स्थानिकत्वादेकारगुणस्य । भवन्ती पचतीत्यादौ तु न स्यात् तत्रेक्स्थानिकत्वाभावादकारगुणस्येत्यपि बोध्यम् ॥ नव्यास्तु वृद्धाच्छं बाधित्वा अणृगयनादिभ्यः इत्यण्प्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थमृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः पठ्यते । यद्यनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा उपतिष्ठेरन् तर्हि तत् पठनं व्यर्थं स्यात् । आकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाभावेन वृद्धसंज्ञाया अभावाच्छस्याप्रवृत्तेः । तथा

च तस्मादेव पाठादुक्तार्थज्ञापनसंभवे स्थानिग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहुः ॥ सांकाश्यिकेति। संकाशेन निर्वृत्तं नगरं सांकाश्यं वुञ् छण् आदिसूत्रेण संकाशादिभ्यो ण्यः। ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञ् अकादेशः। स च सांकाश्यभवां स्त्रियमाहेति तदकारस्यापि वैकल्पिकमित्त्वं स्यात् तस्मादात इत्युक्तम् ॥ अत्र वदन्ति। यथायमकारो नाकारस्थानिकः एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोऽपि नेति हरदत्तग्रन्थात्। अकेति समुदायस्य स्त्रीवाचकवुञ्स्थानिकत्वेप्यकारमात्रस्यातथात्वात्। तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति ॥ शुभंया इति। अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति विच्। शुभमिति मान्तो निपातः ॥ सुनयिकेति। सुष्ठु नयो यस्याः सुनया ततः कः। केण इति ह्रस्वः। एवं सुष्ठु पाको यस्याः सा ॥ भस्त्रैषा ॥ लुप्तषष्ठीकमिति। केचिदिह स्वा इति छित्त्वा षष्ठ्याः स्थाने सौत्रत्वादश्लवर्येन जसिति व्याचक्षते ॥ प्रत्ययस्थादित्यतोनुवर्त्तनादाह। अत इद्वा स्यादिति। ननु नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्देन केवलानां संग्रहः क्रियते, न तु नञ्भिन्नपूर्वाणामपि ॥ तथा च निर्भस्त्रिकेत्यादि न सिध्येदतस्तदन्तविधिरावश्यक इत्याशयेनाह। तदन्तविधिनैवेत्यादि। आंगत्वादिति भावः ॥ एवं च नञ्पूर्वाणामित्यस्य नियमार्थत्वशङ्का निरस्ता, निर्भस्त्रिकेत्यादावतिप्रसंगात् ॥ अन्यस्य त्विति। अनुपसर्जनस्य तु अभाषितपुंस्काच्च इत्यनेन सिद्धमित्यर्थः ॥ एतयोस्त्विति। भस्त्राजाज्ञास्वानां तु सपूर्वाणामपीत्वं भवत्येव। तत्र टापः कप्रत्ययात्परत्वेन सुपः परत्वाभावात् असुपः इति निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ सपूर्वयोरिति। पूर्वावयवसहितयोर्विद्यमानपूर्वपदयोरिति यावत् ॥ अन्तर्वर्तिनीमित्यादि। न सु एतद् सु इति स्थितेऽकचि कृतेऽकचः प्रागेव वा नञ्तत्पुरुषे कृते अन्तरंगानपीति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव सामासिके लुकि विशिष्टात्पुनः सुपि त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते ततष्टाप्। स च आद्यसुपः पर इति भावः ॥ अनेषकेति। अज्ञाता एषा एषका न एषका। अज्ञाता अनेषा अनेषकेति वा लौकिकविग्रहोत्र बोध्यः। एवमग्रेप्यूह्यम् ॥ स्वशब्दस्यातो विशेषणमिति। यद्यपि हरदत्तग्रन्थे अत्रातःस्थान इत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणमित्युक्तं, तथापि तत्र स्वशब्दस्येत्यनन्तरमत इति शेषो बोध्य इति भावः ॥ अर्थान्तरे त्विति। आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः ॥ नित्यमेवेति। स्विकेत्यादावकचि कृते आतःस्थानिकोकारो दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात् प्रत्ययस्थादिति नित्येत्वप्रवृत्तेः। एवं च हंसं तनौ संनिहितं चरन्तं सुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायामिति श्रीहर्षश्लोके भस्त्रेषेति वैकल्पिकमित्त्वमिति केषांचिद्व्याख्यानं नादर्तव्यमिति भावः। वस्तुतो

हंसं तनौ इति श्लोके स्विकायामिति प्रयोगोऽसाधुरेव । आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात् स्याडागमप्रवृत्तेरिति नव्याः ॥ प्रत्युदाहरणान्युक्तानि । उदाहरणान्याह । निर्भस्त्रिकेत्यादि । निष्क्रान्ता भस्त्रायाः निर्भस्त्रा, निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समासः । उपसर्जनह्रस्वष्टाप् । ततोऽज्ञातादौ कः । केण इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् । सूत्रे एषेति विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो, न तु यासयोरितिवदुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह । कृतषत्वनिर्देशादिति ॥ इहाजाज्ञेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यते, तेनेह विकल्पो न शुभ्राजिका । जानातीति ज्ञः इगुपधेति कः । प्रियो ज्ञो यस्याः सा प्रियज्ञिकेति ॥ निःस्वकेति । स्वस्याः निष्क्रान्तेति विग्रहो, न त्विह स्विकस्या निष्क्रान्तेति, तथात्वे ह्युपसर्जनेपि निःस्विकेत्येकमेव रूपं स्याद् आतःस्थानिकाकारस्य दुर्लभत्वेन प्रकृतसूत्राविषयत्वात् ॥ अभाषित ॥ एतस्मादिति । नित्यस्त्रीलिङ्गादित्यर्थः । विहितविशेषणतया व्याख्यानस्य फलमाह । बहुव्रीहेरिति । ततो विहितस्य नित्यमिति । अविद्यमाना खट्वा यस्याः साखट्वेत्यत्र शेषाद्विभाषेति समासान्तस्य कपो वैकल्पिकत्वात् कबभावपक्षे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वे कृते पुनरखट्वशब्दाद्भाषितपुंस्काट्टापि सत्यज्ञातादौ कप्रत्यये केण इति ह्रस्वेऽस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादित्युत्सर्ग एव प्रवर्तते । परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादेवेति भावः ॥ बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेनातिखट्विकेत्यादावपि नित्यमेव ॥ विकल्प एवेति । अखट्वेति बहुव्रीहौ न सु खट्वा सु इति स्थिते सुपो धात्विति सोर्लुक्युपसर्जनह्रस्वत्वं बाधित्वा शेषाद्विभाषेति समासान्ते कपि परत्वात् कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादुपसर्जनह्रस्वो न प्रवर्तते, किं तु केणः इति ह्रस्वस्य न कपि आपोऽन्यतरस्यामिति वैकल्पिकनिषेधात्पाक्षिकह्रस्वे सति अभाषितपुंस्काच्चेति विकल्पः प्रवर्तते तत्र हि खट्वशब्दात्परस्य टापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वादिति भावः ॥ ह्रस्वाभावपक्षे त्वखट्वाकेत्येतद्रूपान्तरम् ॥ अधिकारोयमिति ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । अभिव्याप्येति । अत एव बहुयुवा शालेत्यत्र यूनस्तिरिति न प्रवर्तते इति प्राञ्चः ॥ न चात्र नलोपस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षणो ङीप् स्याद् इति शङ्क्यं, नलोपः सुप्स्वरेति नियमे ङीपं प्रत्यसिद्धत्वाभावादित्येके ॥ अन्ये तु उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेनान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावान्नलोपस्याप्रसक्त्या ङीप् स्यादेव । परं तु अनो बहुव्रीहेरिति निषेधान्ङीबभावे डाब्निषेधाविह भवत इत्याहुः ॥ अयमेवेति । अनुपसर्जनाधिकार एवेत्यर्थः ॥ टिड्ढाणञ् ॥ डिड्ढादयः प्रत्ययास्ते

तदन्ता गृह्यन्ते तत्रानुवर्तमानस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् अजाद्यत इति सूत्रादनुवर्तमानमप्यत इत्येतत् प्रातिपदिकविशेषणमतो च तदन्तविधिरतो व्याचष्टे। यद्दिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकमिति। नदट् देवट् इत्यादौ प्रत्ययस्यैव टित्वमिति टिदन्तप्रातिपदिकमिति व्याख्यानं संगच्छत एव। स्तनंधयीत्यत्र तु प्रत्ययस्य टित्त्वाभावेपि धातोष्टित्त्वस्याचरितार्थत्वात्समुदायात्स्यादेव ङीबिति वक्ष्यति॥ अन्ये तु ढादय एव प्रत्ययाः टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं तेन टित् प्रातिपदिकं ढाद्यन्तं च यत् प्रातिपदिकमित्यर्थः। टित्वं तु प्रातिपदिकस्य क्वचित्प्रत्ययकृतं, क्वचित् स्वतः क्वचित् प्रकृतिकृतं, भवत्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात्। तत्र आद्यस्योदाहरणं कुरुचरीति॥ द्वितीयस्योदाहरणं नदीति। पचादिषु टितोऽस्य पाठात् स्वत एव टित्त्वम्। तृतीयं तु धेट्टित्वात् स्तनंधयीति कृदन्ते उदाहरिष्यतीत्याहुः॥ कुरुचरीति। कुरुषु चरतीत्यधिकरणोपपदे चरेष्ट इति कर्तरि टः॥ उपसर्जनत्वान्नेहेति। बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरेति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्तथा च टिदन्तस्योपसर्जनत्वान्ङीब्नेत्यर्थः। वक्ष्यमाणेति। ब्रुवो लटः सद्वेतिशानच्। ब्रुवो वचिरिति वचादेशः वच परिभाषणे इत्यस्मात् कर्मणि वा लटः शानच्। स्यतासी इति स्यः। कुत्वषत्वे। आने मुक् इति मुक्॥ टित्त्वादुगित्त्वाच्चेति। स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः। न चाल्विधित्वात्कथमिह स्थानिवद्भाव इति शङ्क्यम्। नल्यपीति ज्ञापकादनुबन्धकार्येषु अनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अत एव रमायामित्यादौ परत्वात् ङेरामि कृते स्थानिवद्भावेनामो ङित्त्वाद् याडापः इति याडागमः सिध्यति॥ ज्ञापनान्न भवतीति। लिङादेशपरस्मैपदानां स्थानिवद्भावेनैव ङित्त्वलाभात्तदागमस्य यासुटो ङित्त्वं व्यर्थं सत् लाश्रयानुबन्धकार्यमादेशानां नेति सामान्यतो ज्ञापयतीति भावः॥ पिच्च ङिन्नेत्यदादिगणे वक्ष्यमाणत्वात्तदादिष्वौपदेशिकेन पित्त्वेनातिदेशिकं ङित्त्वं बाध्यत इति यासुटो ङित्त्वस्य वैयर्थ्याभावान्न तज्ज्ञापयतीति शङ्कमानं प्रत्याह। श्नः शानचः शित्वेनेत्यादि॥ सौपर्णेयीति। कद्रूश्च वै सुपर्णी इति श्रुतिः। सुपर्णीशब्दादपत्येर्थे स्त्रीभ्यो ढक्। आयनेयीत्येयादेशः॥ नन्वत्र निरनुबन्धपरिभाषया शिलाया ढः तत्र साधुरित्यधिकारे सभाया यः ढश्छन्दसीति विहितस्तयोरेव ढयोर्ग्रहणेन भवितव्यं न तु ढकः॥ सत्यम्। शिलाया ढस्य स्वभावान्नपुंसक एव प्रवृत्तेः स्त्रियामसंभवात्। सभाया ढस्य च सभेयीति स्त्रियां छन्दसि प्रयोगदर्शनादन्यस्य हि निरनुबन्धस्यासंभवादगत्या सानुबन्धको गृह्यते॥ ऐन्द्रीति। इन्द्रो देवता अस्याः साऽस्य देवतेत्यण्। इन्द्रस्येयमिति वा विग्रहः तस्येदमि-

त्यण् । अत्र व्याचक्षते । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यत्यस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि अणन्तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि गृह्यत इति कुम्भकारशब्दात् ङीप् स्यादेव अस्तु वा कारशब्दादेव ङीप् तथापि कुम्भकारीति रूपं सिध्यत्येव । न च कारशब्दान्ङीपि तदन्तात् स्त्रीभ्यो ढक् इति ढक्प्रत्यये कौम्भकारेयो न सिध्येदिति वाच्यम् । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्तत्सिद्धेः । नापि नियमाभावे कारीशब्दात्कदाचिड्ढकि कुम्भकारेय इति रूपं स्यादिति शङ्क्यम् । समर्थः पदविधिरिति वक्ष्यमाणत्वेनासमर्थात्तद्धितानुत्पत्तेरिति ॥ मनोरमायां तु इह सूत्रे अनेकं वाक्यं तत्रानुपसर्जनमण् योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानान्नेह । आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति । अत्र हि प्रोक्तार्थे योऽण् श्रूयमाणः स उपसर्जनम् । यस्तु प्रधानो अध्येत्रण् प्रोक्ताल्लुक् इति स लुप्तः । वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणमतष्टाबेव भवतीति स्थितम् ॥ नन्वेवमापिशलेति रूपसिद्ध्यर्थमनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्योपक्षयात् कथमेतस्य तदन्तविधिज्ञापकेति चेदत्राहुः । स्वरितत्वप्रतिज्ञया अधिकारोऽयमित्यधिकारत्वाश्रयणादनुपसर्जनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं संभवत्येवेति ॥ औत्सीति । उत्से भवा उत्सादिभ्योऽञ् ॥ नन्वनेनैव सिद्धे शार्ङ्गरवाद्यञः इत्यत्राञ्ग्रहणं व्यर्थम् । अञन्तस्याद्युदात्तत्वेन ङीप्ङीनोः स्वरे विशेषाभावात् ॥ मैवम् । उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सीत्यत्राऽन्तलक्षणं ङीपं बाधित्वा परत्वाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते तद्बाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात् । न चैवं शार्ङ्गरवाद्यञः इति ङीना सिद्धमिदं रूपमित्यञ्ग्रहणमिह न कर्तव्यमिति वाच्यम् । तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः । अन्यथा शार्ङ्गरवस्य स्त्री शार्ङ्गरवी औत्सस्य स्त्री औत्सीत्यादौ पुंयोगेऽपि परत्वान्ङीन् स्यान्न तु ङीष् । इष्यते तु पुंयोगे ङीषेव । तस्माद् भवाद्यर्थस्य जातित्वेनापरिभाषणाद्भवाद्यर्थे ङीबर्थमिहाप्यञ्ग्रहणमावश्यकमेवेति दिक् ॥ ऊरुद्वयसीत्यादि । ऊरू प्रमाणमस्याः सा । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः । यद्यत्र नलोकेति सूत्रे तृन्निति वद्द्वयसजिति मात्रचश्चकारेण प्रत्याहारो गृह्यते, तदा दघ्नञ्मात्रञ्ग्रहणमिहाकर्तुं शक्यम् ॥ पञ्चतयीति । पञ्च अवयवा अस्याः, संख्याया अवयवे तयप् ॥ आक्षिकीति । तेन दीव्यतीति ठक् ॥ लावणिकीति । लवणं पण्यमस्याः । लवणाट्ठञ् ॥ ठक्ठञोर्भेदेनोपादानं ठन्निवृत्त्यर्थं, तेनेह न दण्डोऽस्त्यस्याः दण्डिका । अत इनीठनौ इति ठन् । अत एव ञिठसन्तेऽपि न ङीप् । काशिषु भवा काशिका । काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ यादृशीति । त्यदादिषु दृशः इति कञ् । आ सर्वनाम्न इत्याकारः ॥ इत्वरीति । एति तच्छीला । इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । क्वरपोऽन्यतरानुबन्धो-

पादानं स्पष्टार्थमेकेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः। विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरापा इति भारविः। तत्र स्येशभासेति वरच्। ईश्वरीति तु वेधा। पुंयोगलक्षणे ङीष्यन्तोदात्तमेकम्, इच्चोपधायाः इत्यनुवृत्तौ अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् इत्यौणादिके वरटि टित्वान्ङीपि मध्योदात्तमपरम्, ईशेः क्वनिपि वनिपि वा ङीब्रयोराद्युदात्तमन्यत्॥ ताच्छीलिकेति। अयं भावः। शीलं छत्रादिभ्यो णः इति यो णस्तस्मिन्नण्कार्यं भवति कार्मस्ताच्छील्ये इति ज्ञापकात्। तत्र हि अन् इत्यणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते, यदि तु णप्रत्यये अण्कार्यं न स्यात् तर्हि किं तेन। ताच्छीलिके एव अण्कार्यज्ञापनान्नेह। दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा। तदस्यां प्रहरणमिति णः॥ छत्रादिभ्योऽण् इत्येव सूत्रमस्तु किमनया कुसृष्ट्येति तु बहवः॥ चौरीति। चुराशीलमस्याः॥ नञ्स्नञ्। वृत्तिकृता त्वत्रत्यख्युन्ग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य करप्ख्युनामिति पठितं, तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति॥ स्त्रैणी पौंस्नीति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ्स्नञौ। अत्तियष्टोरीकक्॥ आढ्यंकरणीति। अनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनयेत्यर्थे आढ्यसुभग इत्यादिना कञः ख्युन्। युवोरित्यनादेशः। अरुर्द्विषदिति सुम्। तरुणी तलुनीति। तरुणतलुनयोर्गौरादिषु पाठात् ङीब्ङीषोः पर्यायो बोध्यः स्वरे विविशेषः कृवृदारिभ्य उनन्। चोरश्च लो वेति। तरुणतलुनयोरुनन्प्रत्ययान्तत्वेन नित्त्वादाद्युदात्तता। सैव ङीपि। ङीषि त्वन्तोदात्ततेति॥ यञश्च॥ योगविभाग उत्तरार्थः। प्राचां ष्फ तद्धितः इत्यत्र यञ एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्॥ हलस्तद्धितस्य॥ हल इति पञ्चमी। यस्येति चेति सूत्रादितीत्यनुवर्तते। नस्तद्धिते इत्यतस्तद्धित इति नानुवर्तते, आपत्यस्य चेत्युत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्तदाह। हलउत्तरस्येत्यादि। तद्धित इत्यनुवृत्तौ त्विहापि स्यात्। सांकाश्यकः। कांपिल्यकः,। संकाशादिभ्यो ण्यः ततो धन्वयोपधादिति वुञ्। उपधाभूतस्येति। सूर्यतिष्येत्यत उपधाया इत्यनुवर्तत इति भावः। ननु यस्येति चेति यञोकारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या। न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः, यलोपे तन्निषेधात्। अत्राहुः। यलोपे कर्तव्येऽल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरभ्युपगन्तव्येति॥ अन्ये त्वाहुः। सूत्रारम्भसामर्थ्यादल्लोपस्यासिद्धत्वं न भवति तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र क्षतिः एवं च सूर्यतिष्येति सूत्रेप्युपधाग्रहणं त्यक्तुं शक्यमुक्तयुक्तेरिति॥ गार्गीति। गोत्रप्रत्ययान्तस्य जातित्वेपि योपधत्वादच जातेरिति ङीष् न भवति। तथा चाद्युदात्तमेवेदं पदम्॥ अनपत्याधिकारेति। यद्यपि आपत्यग्रहणं कर्तव्यम् इत्येव वार्तिकं,

तथाप्यपत्याधिकारविहितपरं तत् । तादृशस्य गर्गादियञेव न तु देवाद्यञ् । तस्यापत्याधिकारात् प्रागेव पाठात् अत एव भाष्यकृता यञश्चेत्यत्र कञ्क्करपोऽयञश्चेति गर्गादिभ्योयञ् इत्यत्र अयञः इति चाकारः प्रश्लिष्टः । एवं यञञोश्चेतिसूत्रेपि यस्कादिभ्यो गोत्रे अयञञोश्चेत्यकारः प्रश्लिष्टः । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् ॥ नन्वास्त्वधिकारग्रहणमिहानर्थकं यथाश्रुतवार्तिकेनैव द्वीपे भवा द्वैप्येति रूपसिद्धेः । न च देवस्यापत्यं स्त्री दैव्येतिरूपासिद्धिः शङ्क्या । अयञश्चेति भाष्यकारीयनिष्कर्षात्तत्सिद्धेः । नहि देवाद्यञञावित्यत्रायञित्यकारः प्रश्लिष्टुं शक्यते । किं चाधिकारग्रहणे अभिजितोऽपत्यं स्त्रीत्यणन्तात्स्वार्थे अभिजिद्विदभृदित्यादिना यञि आभिजितीति रूपं न सिध्येत् अमदणोयञ् इत्यकारप्रश्लेषेण भाष्यकाररीत्यापीह ङीप् संभवादित्याहुः ॥ स्यादेतत् । अकारं प्रश्लिष्य गर्गादिभ्योयञि कृते गार्ग्य इति रूपं न सिध्येत् ॥ मैवम् । वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृताकारप्रश्लेषे कृतेपि तस्येत्संज्ञकत्वेन लुप्तत्वादिष्टसिद्धेः । एवं च क्षरपृथ्युनामितिपाठः क्षरपो यञश्चेति भाष्यविरुद्ध इति स्पष्टमेव ॥ प्राचां ष्फतद्धितः ॥ तद्धितग्रहणं ष्फप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थं तेन षिद्गौरेति ङीष् सिध्यति । ननु प्रातिपदिकसंज्ञां विनापि षित्करणसामर्थ्यादेव ङीष् भविष्यति किमनेन तद्धितग्रहणेन । न च यञन्ते यस्येति चेति लोपार्थं तदिति वाच्यम् । सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात् । एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिञन्तादपि क्वचित् ष्फो भवतीति ज्ञापनार्थं तेन आसुरेरुपसंख्यानमिति वक्ष्यमाणं सिध्यति ॥ षः प्रत्ययस्य ॥ आदिर्ञिटुडवः इत्यत आदिरित्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह । प्रत्ययस्यादिरिति । प्रत्ययस्य किम् । षोडश । षष उत्वमित्यत्र उपदेशस्थोयं षकारः । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् ॥ आदिः किम् । अविषः महिषः । अविमह्योष्टिषच् ॥ नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति टित्त्वादेवाविषी महिषीति रूपसिद्धेः । न च पक्षे ङीषन्तोदात्तः प्रयोजनमिति वाच्यम् । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण चितः परस्य ङीषोप्युदात्तत्वात् ॥ अत्राहुः । विनिगमनाभावेन पक्षे टकारस्यापि श्रवणं स्यात् । तथा च षित्त्वान्ङीष्यविषीत्यादिरूपसिद्धिः स्यात् । अतः षकारस्यैव श्रवणं भवतु मा कदाचिट्टकारस्य श्रवणं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणानुवृत्तिरिति ॥ आयने ॥ आयनीनीर्नकारस्य नेत्त्वम् । फिनो नित्करणसामर्थ्यात् । फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । तेन द्वक्फिनामादेशः सिध्यति ॥ आदिग्रहणं किम् । ऊरुदघ्नमित्यादौ मा भूत् ॥ प्रत्ययेति किम् । धातोरादीनां

मा भूत् । फक्कति । ढौकते । खर्नति । छादयति । घूर्णते ॥ चञादिषु तु चञोः कुधिण्ख्यतोरित्यादिनिर्देशेनेत्संज्ञया भाव्यमित्यादेशाभावः । शमिढः । शण्ढ इत्येवमादीनामेते आदेशा न भवन्ति । उणादयो बहुलम् इति बहुलवचनादिति दिक् ॥ क्रमादिति । फ आयन् । ढ एय । ख ईन । छ ईय् । घ इय् इत्यर्थः ॥ स्त्रियामेव ष्फप्रत्ययविधानादत्र ङीष् न स्यादित्याशङ्क्याह । षित्त्वसामर्थ्यादिति । एकमेव स्त्रीत्वमुभाभ्यामुच्यत इति भावः ॥ सर्वत्रग्रहणमुत्तसूत्रादिहापकृष्यते बाधकबाधनार्थम् । तेन आवट्याच्च इति वक्ष्यमाणं परमपि चापं बाधित्वा प्राचां मते आवटशब्दादपि ष्फ एव भवति । चाब्विधिस्तूदीचां मते सावकाशत्वात् । आवट्यायनी । एवं षाद्यञश्चाब्विषयेपि प्राचां ष्फ एव शार्कराक्ष्यायणीति यथा ॥ सर्वत्र ॥ सर्वेषां मत इत्यर्थस्तदेतत् फलितमाह । नित्यं ष्फः स्यादिति । नन्वारम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमिति चेदत्राहुः । पूर्वसूत्रे बाधकबाधनोपयुक्तस्य तस्येह स्पष्टार्थमभ्युपगमान्न वैयर्थ्यमिति ॥ यञ इत्यनुवर्तनादाह । यञन्तेभ्य इति । लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गण इति भावः । लौहित्यायनीति । सांशित्यायनीबाभ्रव्यायणीत्यादयोपि ज्ञेयाः । ननु गर्गादौ कतकण्वशकलेति पठ्यते तथा च शाकल्यायनीति रूपं न सिध्येत् । यदि तु लोहितादिकार्यार्थं कतशब्दात्प्रागेव शकलशब्दः पठ्येत तर्हि शाकल्यस्य छात्राः शाकला इत्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्रे इति कण्वादिकार्यमण् न सिध्येत् ॥ उच्यते । कतकण्वशकलेतिगणपाठे कण्वशब्दात् पूर्वं शकलशब्दः पठितव्यः । कतन्तेभ्य इत्यत्र कतस्यान्तः कतन्तः, कतोन्तो येषां ते कतन्ताः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । कतन्तश्च कतन्ताश्चेति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषोभ्युपेयस्तथा कण्वादिभ्य इत्यत्रापि कण्वस्यादिः कण्वादिः कण्व आदिर्येषामिति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषस्तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥ कौरव्य ॥ टाप्ङीषोरिति ॥ योपधत्त्वेन जातेरिति ङीषः प्राप्त्यभावात्कौरव्यशब्दाट्टाप् माण्डूकात्तु ङीषिति भावः । यद्यपीह टाप्ङीपोरिति पाठः प्रायेण दृश्यते तथापि तत्र ङीबिति लेखकप्रमाद एव । परिभाषिकस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैव जातित्वान्ङीषः प्राप्तिर्नेति मतान्तराभिप्रायेण वा तथोक्तमिति बोध्यम् । कौरव्यसाहचर्यान्माण्डूकशब्दोप्यपत्यप्रत्ययान्त एवेह गृह्यते न तु तस्येदमित्यणन्तस्तेन यद्यसौ कूपमाण्डूकि तवेति भट्टिप्रयोगः सिद्धः । तत्र हि मण्डूकस्येयं भार्येति विवक्षया तस्येदमित्यण् ॥ वयसि ॥ कालकृता शरीरावस्था वयः । यस्त्वर्थप्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयोवाचीत्युच्यते अन्तरङ्गत्वात्,

तेनेह न । उत्तानशया । लोहितपादा । इह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि शब्दादप्रतीतेः । अत्रापि हि व्याध्यादिवशादुत्ताना शेते, अलक्तकेन च रक्तचरणा भवति ॥ प्रथमेति किम् । वृद्धा ॥ कुमारीति । प्रथमवयोवचन एवायं शब्दो न त्वनूढत्वप्रयुक्तः । पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगात् । वृद्धकुमारीति गौणप्रयोगः ॥ वयस्यचरम इति । यौवनं न प्रथमवयः किं तु द्वितीयमिति वार्तिकारम्भः । उपचयाऽपचयलक्षणे द्वे एव वयसी इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात् सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यम् । वयांसि चत्वारीत्येके । यदाहुः “आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसी”ति ॥ त्रीणीत्यन्ये । “यदाहुः पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति” इति ॥ त्रिलोकीति । त्रयाणां लोकानां समाहारे तद्धितार्थे द्विगुः । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुरिति स्त्रीत्वम् ॥ त्रिफलेति । अत्र द्विगोः इति ङीप् प्राप्नोति नतु पाककर्ण इति ङीप् । तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः ॥ त्र्यनीकेति । अनीकमग्रता । त्रयाणामनीकानां समाहारः । अजादेराकृतिगणत्वाट्टाबिति त्र्यनीकाधिकरणे मीमांसकाः ॥ पञ्चाश्वेति ॥ नन्वत्र द्विगोरिति ङीप् मा भूत् । ठगन्तत्वात्तु स्यादेव । नच अपरिमाणेति निषेधस्य निरवकाशतेति वाच्यम् । पञ्चानामजानां निमित्तं धनपतिसंयुक्तिः पञ्चाजा पञ्चौष्ट्रीत्यादौ सावकाशत्वात् । तत्र हि गोद्व्यचोसंख्येति यत्प्रत्ययस्य अध्यर्धपूर्वेत्यादिना लुगिति चेद् । अत्राहुः । ठको योकार इति व्याख्यानात् ठगन्तलक्षणो ङीब्नेति ॥ द्विबिस्तेति । सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे इत्यमरः । आचितो दशभाराः स्युः ॥ द्विकम्बल्येति । द्वाभ्यां कम्बलाभ्यां क्रीता । कम्बल्यमूर्णापलशतं, कम्बलाच्च संज्ञायाम् इति यत् । ततः क्रीतार्थस्य ठञो लुक् ॥ द्व्याढकीति । द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे :आढकाचितपात्रात्खोन्यतरस्यां, द्विगोष्ठंश्चेति खठनौ विहितौ ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ् । तस्य अध्यर्धेति लुक् । एतेन द्व्याचिता व्याख्याता । स्यादेतत् । काण्डान्तादित्युत्तरसूत्रे परितः सर्वतो येन मीयते तत् परिमाणमाढककुडवादि न तु परिच्छेदकमात्रमिति मनोरमायां स्थितम् । तथा चापरिमाणत्वादेव सिद्धे बिस्तादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात् । अत्राहुः । उन्मानस्य निषेधे बिस्तादीनामेवेति नियमार्थं तद्ग्रहणं तेन द्विकार्षापणी द्व्यक्षीत्यादि सिध्यतीति ॥ काण्डान्तात् ॥ षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् । यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिः सिद्धः, तथाप्यसत्यन्तग्रहणे क्षेत्रे इत्येतत् श्रुतत्वात् काण्डस्यैव विशेषणं स्यान्न तु काण्डान्तस्य । ततश्च द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्रा-

भ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेत्यत्र निषेधः स्यात्। इह तु निषेधो न स्याद् द्विकाण्डा चेत्रभक्तिरिति। अत्र हि काण्डं प्रमाणे वर्तते काण्डान्तस्तु चेत्रेऽतोऽन्तग्रहणं कृतम्। इह द्विगोः इत्यनुवर्तते न तद्धितलुकि इति च तदाह। द्विगुस्तो न ङीबित्यादि॥ मात्रच इति। द्वयसचो लुगिति प्राचोक्तं नादर्तव्यम्। प्रथमस्य द्वितीयस्य ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति सिद्धान्तादिति भावः॥ द्विकाण्डी रज्जुरिति। द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः पूर्ववत्तद्धितलुक् द्विगोरिति ङीप्॥ नन्विहापरिमाणान्तादिति पूर्वेण निषेधः स्यात् काण्डशब्दस्यायामपरतया परिमाणार्थत्वात् परितः सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणम् आढककुडवादि न तु यथाकथंचित्परिच्छेदकमात्रम्। यदाहुः। ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वत इति। अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीप् न भवतीति चेद्॥ अत्राहुः। नियमार्थमिदं चेत्र एव निषेधो यथा स्यादिति। तथा च द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीबेव सूत्रारम्भफलमिति॥ पुरुषात्प्रमाणे॥ अपरिमाणान्तत्वान्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्। पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात् प्रमाणे वर्तत एव। वृत्तौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव। तथा च लवशुसूत्रम् पञ्चारत्निः पुरुषः इति॥ द्विपुरुषीति। अत्र प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुगिति न्यासकारः॥ नन्विह तद्धितलुग्दुर्लभः। पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्तिकस्याप्रवृत्तेः। ये हि ग्रामादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव तत् प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देपि। अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात्। न चैवं द्वयसज्दघ्नचावपि नास्मात्स्यातामिति वाच्यम्। ऊर्ध्वमाने मतौ मम इति वचनात्। एवं पुरुषात्प्रमाणे इति वैकल्पिकस्यापि ङीपः सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः। किं तु तद्धितलुगेव दुर्लभ इति चेदत्राहुः। अस्त्विह प्रमाणे लः इत्यस्याप्रवृत्तिस्तथापि सुलभ एव लुक् पुरुषात्प्रमाणे इति सूत्रे हि द्विगोस्तद्धितलुकि इत्यनुवर्तते तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यत इति सुवचत्वादिति॥ प्रमाणे किम्। द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः। तद्धितलुकीत्येव। समाहारे पञ्चपुरुषी। नन्विह पुरुषशब्दः प्रमाणे न वर्तते इति व्यङ्गविकलमेतद् इति चेदत्राहुः। प्रमाणार्थवृत्तीनामेव पुरुषाणामत्र समाहारान्न व्यङ्गविकलता। ततश्च तद्धितलुकीत्यनुक्तौ पञ्चपुरुषशब्दाद्विकल्पः स्यादिष्यते तु द्विगोः इति नित्यं ङीबिति॥ ऊधसोनङ्॥ नादेशेनैव सिद्धेऽनङ्करणं धनुषश्चेत्युत्तरार्थमन्यथा शार्ङ्गधन्वेति न सिध्येद् इत्याहुः। वस्तुतस्तु इहार्थमप्या-

वश्यकमत्र अन्यथाऽनो लाक्षणिकत्वेनाल्लोपाप्रसङ्गादित्यन्ये । इह बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्तते इत्याह । इत्याह । ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरिति । समासान्तप्रकरणस्थत्वेप्यनङो न प्रत्ययत्वमन्यथा ङित्त्ववैयर्थ्यापत्तेरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु ष्यङ इव प्रत्ययत्वेप्यादेशत्वमविरुद्धं कुण्डोध्नीत्यत्र ङीषि कृते स्वरेपि विशेषाभावादिति बोध्यम् । स्त्रियामिति । उपसंख्यानाल्लब्धमेतत् ॥ डाप्ङीब्निषेधेष्विति । डाबुभाभ्यामिति वैकल्पिको डाप् । अन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति विकल्पेन ङीप् । अनो बहुव्रीहेरित्यनेन कृत्स्नेभ्य इति प्राप्तस्य ङीपो निषेध इति विवेकः ॥ ङीष् स्यादिति ॥ प्रकृतो ङीबेव तु न विहितः स्वरे विशेषात् । कुण्डोध्नीति । कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा ॥ बहुव्रीहेः किम् । प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः । प्राप्तापन्ने ति समासः ॥ धेनुकमिति । अचित्तहस्तीति समूहार्थे ठक् । इसुसुक्तान्तात्कः ॥ स्त्रियामित्युपसंख्यानादिति । नन्विहैव लाघवार्थं बहुव्रीहेरूधसो ङीष् नश्चेति सूत्र्यताम् अनङ् च इति वा । समासान्तेषु ऊधसो नङ् इति च त्यक्त्वा धनुषो नङ् इत्येव पठ्यताम् ॥ मैवम् । कबभावे सावकाशस्यास्य पक्षे कपा बाधापत्तेः । सिद्धान्ते तु अनङः समासान्ततया शेषत्वमेवेह नास्तीति न कप् ॥ संख्याव्यया ॥ आदिग्रहणात्पदान्तरव्यवधानेपि स्यादेव । द्विविधोध्नी ॥ दाम ॥ बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ संख्यादेरिति । समासनिर्देशेपि स्वरितत्वबलादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः । अननुवृत्तेरिति । भाष्यकृताऽननुवर्तितत्वादिति भावः ॥ एवं चोद्दामेत्यत्र दामहायनान्ताच्चेत्यस्याप्रवृत्त्या पूर्वोक्तेषु डाप्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु बहुराज्ञीवद्रूपत्रयं भवत्यतो व्याचष्टे । डाब्निषेधावपीति ॥ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ अन उपधालोपिन इति विकल्पस्यापवादः । आरम्भसामर्थ्यात्सिद्धेपि नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पाननुवृत्तिसूचनाय कृतमित्याहुः ॥ शतमूर्ध्नीति । इह पञ्चदाम्नीति क्वचित् पाठः, स चायुक्तो दामहायनान्ताच्चेत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥ केवल ॥ छन्दसि मामकी तनू । मित्रावरुणयोर्भागधेयी । तन्वः सन्तु पापीः । उतापरिभ्यः । समानीव आकूतिः । आर्यकृती । सुमङ्गली । सुमङ्गलीरियं वधूरित्यत्र तु छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थे ईप्रत्ययो बोध्यः । शिवा रुद्रस्य भेषजी ॥ अन्यत्र केवलेत्यादीति । मामकनरकयोरुपसंख्यानादित्वं, मामिका । भागशब्दात्पुंलिङ्गात्स्वार्थे धेयप्रत्ययः । स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्त इति स्त्रीत्वम् । भागधेयी । अभेदोपचारात्तद्वति वर्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिघ्नः । पापा । अपरा । समाना । आर्येण कृतेति प्राक् सुबु

त्पत्तेः कृदन्तेन समासः । टाप् । आर्यक्रता । भिषज इयमित्यणि आदिहृद्धेरपवादोऽस्मादेव निपातनादैकारः । संज्ञाछन्दसोरिति नियमादन्यत्र भैषजा ॥ प्रत्युदाहरणं त्विति ॥ अन्तर्वती पतिवतीति प्राचोक्तं प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति भावः । आद्ये अस्तिसामानाधिकरण्याभावान्मतुपोऽसंभवात् । द्वितीये तु वत्वासंभवादिति भावः ॥ विभाषा सपूर्वस्य ॥ अप्राप्तविभाषेयम् अयज्ञसंयोगत्वात् । पूर्वेण सहितः सपूर्वस्तस्य । यस्य समुदायस्य पूर्वावयवो विद्यते तस्येत्यर्थः । स च समुदायः पतिशब्दो न भवतीति पतिशब्देन तदन्तविधिरित्याह । पतिशब्दान्तस्येति ॥ ननु पत्युरिति प्रातिपदिकविशेषणेन तदन्तलाभात्पत्यन्तस्येत्येवास्तु किमनेन सपूर्वग्रहणेन । अत्राहुः । केवलपतिशब्दस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन पत्यन्तत्वादतिप्रसङ्गः स्यात् तद्वारणाय सपूर्वग्रहणमिति । अत्र पूर्वशब्दः पूर्वावयवपर इति ध्वनयन् प्रत्युदाहरति । गवां पतिः स्त्रीति । पातीति पतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वादिह स्त्रीत्वम् । तथा च तैत्तिरीये नपुंसकेऽपि प्रयुज्यते अन्नं साम्राज्यानामधिपति तन्मावत्विति ॥ व्यस्ते कथमिति । प्राचा तु समस्तेऽप्युपचार इत्युक्तं तद्वृथैवेति भावः ॥ नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् । निपात्यत इति । इह गणे समान एक वीर भ्रातृ पुत्रेति समानादय एव पठ्यन्ते ततश्च समानादिषु इति वक्तव्ये सपत्न्यादिष्वित्युक्तिः सभावनिपातनार्थेति भावः । सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिराश्रीयत इत्याशयेनाह । समानः पतिर्यस्याः सेति ॥ पूतक्रतोरै च ॥ ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे उदात्तग्रहणात् ॥ न त्विति॥ अन्यथा लघावन्ते इति मध्योदात्तो वृषाकपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजयति, अग्न्यादिषु त्रिषु स्थानेऽन्तरतम इत्येव सिद्धमिति हृत्यादिग्रन्था विरुध्येरन्निति भावः ॥ उदात्तैकार इति । सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्‌ इत्यादिना मनेरुप्रत्ययविधौ धान्ये नित् इत्यधिकारान्मनुशब्द आद्युदात्तः । समासनिर्देशेन एतद्दर्शयति उदात्त इत्यनुवर्तमानं संबन्धानुवृत्तेरैकारेणैव संबध्यते न त्वौकारेणापीति । ततश्चैकारौकारावुदात्तौ स्त इति प्राचोक्तं वृत्तिपदमञ्जर्यादिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः ॥ मनायीति । मध्योदात्तमिदम् । इतरत्तद्द्वयमाद्युदात्तम् ॥ एता कर्बुरा । वर्णानामिति । एतः । श्येनः । शितिः । पृश्निः । पृषदिति क्रमेणोदाहरणानि । आद्युदात्त इति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातेनानुदात्तान्त एतशब्द इति भावः । चर्मण्येति । एतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तसमासस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् ॥ गृह्यमिति । ग्रह ग्रहणे ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृति-

रिति क्यप्॥ श्वीखेतान्यस्या इति॥ ननु चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्चकर्बुरे इति चित्रपर्याय एतशब्दः। तथा च शबल्यां चित्रत्वाभावादर्थासंगतिरित्याशङ्क्य केचिदिह व्याचक्षते। एतशब्दोऽत्र एतावयवपर इति नास्त्यत्रार्थासंगतिः। न चैवमपि गुणविषये नपुंसकप्रयोगो न संगच्छते गुणे शुक्लादयः पुंसि इत्युक्तेरिति वाच्यम्। एतानि एतावयवाधिकरणानीति व्याख्यया गुणिलिङ्गपरत्वादेतशब्दस्य नपुंसकत्वमप्युपपद्यत इति॥ पिशङ्गादिति। लघावन्ते इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्तत्वात् अन्यतो ङीष् इति ङीषि प्राप्ते ङीबुपसंख्यायते। स्वरे विशेषः॥ क्नमेक इति। असितपलितयोस्तकारस्य वर्णादनुदात्तादिति नकारे प्राप्ते तं बाधित्वा तकारस्थाने क्नमादेशं तत्संनियोगेन ङीपं चेच्छन्त्येके आचार्या इत्यर्थः। अत्र छन्दस्येके इत्यन्वयाद्भाषायां क्नो भवत्येव। छन्दस्येवैके इच्छन्त्यन्ये तु भाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात्। अन्यथा एकग्रहणं भाष्यकारो न कुर्यात्। न हि छन्दसि पलिक्नीरिद्युवतयः इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते। एवं च गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानामिति प्रयोगो नानुपपन्नः॥ विशुद्धवाचीति। दैप् शोधने इत्युक्तेः, अमरेण तु विशुद्धत्वसाधर्म्यात् अवदातः सितो गौरः इत्युक्तमिति भावः॥ लघावन्त इति अन्ते नाम एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतः बह्वषो बह्वचकस्य गुरुरुदात्तः स्यात्। अषित्यचः प्राचां संज्ञा॥ कृष्णेत्यादि। कृषेश्चेति नप्रत्यये कपेश्चेति सौत्राद्धातोरौणादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तोदात्तौ॥ षिद्गौरादि॥ नर्तकीति। नृतुधातोः शिल्पिनि ष्वुन्। ष्वुनः षित्त्वमवयवेऽचरितार्थत्वात्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम्। त्रपूषः षित्त्वस्य ङ्घौ चरितार्थत्वान्नपेत्यत्र तु न ङीष्। मृजेः षित्वमनार्षं भिदादौ मृजेति पाठादित्याहुः॥ मृजेः षित्त्वादेवाङ्, भिदादौ मृजेति पाठस्त्वनार्ष इत्यन्ये॥ गौरीति। गौरशब्दस्य वर्णत्वेऽपि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वाद् अन्यतो ङीष् इति ङीष् न प्राप्नोतीतीह गणे पाठः॥ अनड्वाही अनडुहीति। अनकारान्तत्वाज्जातिलक्षणस्य पुंयोगलक्षणस्य वा ङीषोऽप्राप्ततया गणेऽस्मिन्पठ्यते। प्रत्ययसहितपाठस्तु ङीषि परे आम्विकल्पार्थः गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग गवय हय मुकय इत्यादि॥ यत्तु प्राचा श्वन्नेभ्यो ङीप् इत्यत्र शुनीत्युदाहृतं, तत्तु गौरादिगणे श्वन्शब्दपाठादर्शनप्रयुक्तमित्याहुः॥ अत्र केचित् नित्यस्त्रीत्वात् जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्ते ङीषि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते ङीषन्तपाठस्तु चिन्त्यप्रयोजनः। न च पिप्पली भार्या यस्य स पिप्पलीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावं बाधित्वा ङीषः श्रवणं यथा स्यादित्येतदर्थः स इति वाच्यम्। भा-

षितपुंस्कत्वाभावादेवपुंवद्भावनिषेधसिद्धेः । किं चावान्तरगणत्वाभ्युपगमोपि पिप्पल्यादेर्व्यर्थ एव। न चैवं जाताधिकारे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीषिति वक्ष्यमाणग्रन्थो विरुध्यत इति वाच्यम् । गौरादेराकृतिगणत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः॥ सूर्यतिष्य॥ अत्र भस्येत्यनुवर्तमानमपि न संबध्यते । विषयपरिगणनेनैवातिप्रसङ्गनिवारणात्॥ मत्स्यस्य ङ्यामिति । नेह मत्स्यस्येदं मात्स्यम् ॥ छे च ङ्यां चेति। सूरीयः। सूरी। अगस्तीयः।अगस्ती। नेह। सौर्यं चरुम्। आगस्त्यम्॥ नक्षत्राणीति ॥ नक्षत्रसंबन्धी योण् नक्षत्रेण युक्तः कालः इति संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योण् इति च विहितस्तस्मिन्नित्यर्थः । तत्र तिष्यस्य यलपो निपात्यते। पुष्यस्य त्वप्राप्तो विधीयते। तिष्येण युक्तः कालस्तैषः। पुष्येण युक्तः पौषः। तथा तिष्ये भवस्तैषः। पुष्ये भवः पौषः। नेह। तिष्यस्यापत्यं तैष्यः॥ मत्सीति। योपधत्वात् जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्तो गौरादिपाठान्ङीष् ॥ मातरि षिच्चेति। पितृव्यमातुलमातामहेति सूत्रस्थमिदं वचनं तच्च पितामहीतिरूपसिद्ध्यर्थमवश्यं वक्तव्यमिति न वार्तिकस्य वैयर्थ्यम्। ये तु पितामहशब्दमपि गौरादिषु पठन्ति, तन्मते वचनमिदं स्वरसतो न संगच्छते । यदि षित्त्वनित्यत्वज्ञापनमेव वचनस्य फलमिति ब्रूषे तर्हि षिद्गौरेति सूत्र एव अनित्यं षितः इति वक्तव्यं किमनेन वक्रमार्गेणेति दिक् ॥ दश्यतेऽनेनेति दंष्ट्रा । दाम्नीशसेत्यादिना करणे ष्ट्रन् ॥ जानपदीति ॥ जनपदे भवा । वृत्तिश्चेदिति । वर्ततेऽनयेति वृत्तिर्जीविका ॥ कुण्डीति । अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी इत्यमरः । कुण्डाऽन्येति । क्रियाशब्दोयम् । अत एवाह कुडि दाह इत्यादि । यस्तु घटपर्यायः कुण्डशब्दः स न प्रत्युदाहरणं पिठरः स्थाल्युखा कुण्डमिति तस्य नपुंसकत्वात् । अग्न्यालयादिपर्यायोपि कुण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गे नियतः । कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये इति मेदिनीकोशात् ॥ आवपनञ्चेदिति ॥ आङ्पूर्वाद्वपेरधिकरणे ल्युट् । ओप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन् । गोणान्येति । यस्या याहच्छिकं नाम ॥ अकृत्रिमेति ॥ यथा सैषा स्थली यत्र विचिन्वतात्वामिति ॥ स्थलान्येति । कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता । आणा पक्वा ॥ अयोविकार इति। फाल इति प्रसिद्धा ॥ कुशान्येति । छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शंकून् कुशा इति व्यवहरन्ति । अतः कृकमीति सूत्रे प्रसिद्ध एवायम् ॥ कामुकान्येति । मैथुनादन्यद्धनादिकं कामयितुं यस्याः शीलं सेत्यर्थः। लषपतेत्युकञ्॥ शोणात्॥ शोणः कोकनदच्छविः इति कोशाच्छोणशब्दस्य वर्णवाचित्वाद् वर्णा-

नां तण इत्याद्युदात्ततया अन्यतो ङीष् इति सिद्धेऽपि प्राचामेव ङीष् नान्येषामिति नियमार्थमिदम् ॥ वोतो गुणवचनात् ॥ गुणो नाम नेह अदेङ् रूपः उतः इति विशेषणाद्वचनग्रहणाच्च, नापि विशेषणमात्रमिदमाखुद्रव्यमित्यादावतिप्रसङ्गादिति चेद् । अत्राहुः संज्ञाजातिक्रियाशब्दान् निन्वान्ये गुणवाचिनः । चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरित्याकरग्रन्थनिष्कर्षादेव निर्णय इति ॥ भाष्ये तु सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति स्थितम् । सत्त्वं द्रव्यम् । सत्त्व एव निविशत इति सावधारणं व्याख्येयम् । एतेन सत्ता व्यावर्त्यते । सा हि न केवलं द्रव्ये वर्तते किं तु द्रव्यगुणकर्मसु । ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्तत इति तत्रातिव्याप्तिरत आह अपैतीति । अपगच्छतीत्यर्थः । अर्थात्सत्त्वादेव । यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलतापैति नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति । एवमपि गोत्वं गोषु वर्तते अश्वादेश्चापैति तत्रातिव्याप्तिरत आह पृथग्जातिषु दृश्यत इति । गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु न दृश्यते । गुणस्तु दृश्यते । यथा अभ्रे दृष्टा नीलता तृणादिष्वपि दृश्यते । एतेन पूर्वार्धेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः । एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते ततोऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । उत्पाद्योऽनुत्पाद्य इत्यर्थः । उत्पाद्यो यथा । घटादेः पाकजो रूपादिः । अक्रियाज अनुत्पाद्यः । स यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः क्रिया तु सर्वाप्युत्पाद्यैव न नित्येति तस्या द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः । एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति । अवयवि द्रव्यं ह्यवयवद्रव्येषु निविशते । असमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ विनाशात्ततोऽपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते द्विविधं च भवति । नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्याऽऽत्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादत आह असत्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः ॥ पतिंवरेति । एवं च पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोयमिति भावः ॥ बह्वादिभ्यश्च ॥ बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेण सिद्धेऽप्युत्तरार्थं ग्रहणं नित्यं छन्दसि इत्युत्तरसूत्रेण बहुशब्दादपि छन्दसि नित्यं यथा स्यादिति । वस्तुतस्तु बहुशब्दो नित्यं छन्दसि इति सूत्रं च व्यर्थमेव सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् । गणसूत्रमाह कृदिकारादिति । सर्वतोक्तिन्नर्थादित्यपि गणसूत्रमेव । व्यवस्थितविभाषात्वादिह न । सुगन्धिः । प्रियपतिर्वेश्या ॥ अजननिरिति । आक्रोशे नञ्यनिरिति जनेरनिप्रत्ययः । इहान्यान्यपि गणसूत्राणि सन्ति शक्तिः शस्त्रे । शक्तिः शक्ती । शस्त्रे किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । शक्तिः शस्त्रीति पाठे तु शब्दद्वयम् ।

अस्विः । अस्वी । इतः प्राण्यङ्गात् । धमनिः । धमनी । चन्द्रभागान्नद्याम् । चन्द्रभागी । चन्द्रभागा । अहन्शब्दोत्र पठ्यते । सामर्थ्यात्तदन्तबहुव्रीहिरुदाहार्यः । अनुपसर्जनाधिकारबाधस्य । दीर्घाह्नी प्रावृट् । पक्षे डाप्ङीब्निषेधाः । बहु पद्धति यष्टि विकट विशाल कल्याण पुराण चण्ड कृपाण अहन् । इत्यादि ॥ पुंयोगादाख्यायाम् ॥ इह पुमिति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदं तच्चावर्तते पुंयोगादिति हेतौ पञ्चमी आख्यायाम् इति तु पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह या पुमाख्येत्यादि । पुमाख्या पुंवाचकः शब्दः । पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते इत्यनेन गौणी वृत्तिरुक्ता । यदा तु मुख्यार्थात् तस्येदमित्यण् । तदा गोपीत्येव भवति । योगः संबन्धः । स चेह दम्पतिभाव एवेति नाग्रहः किं तु जन्यजनकभावोपि गृह्यते संकोचे मानाभावात् । तेन कौसल्ययासावि सुखेन रामः प्रक्कैकयीतो भरतस्ततोभूत् इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते । केकयस्य दुहिता कैकयी । जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् इत्यपत्यप्रत्यये तु कैकयीति स्यात् । नचेह अतश्च इति तद्राजाकारलुक् शङ्क्यः । न प्राच्यभर्गादीति प्रतिषेधात् तथा च कालिदासः कैकेयि कामाः फलितास्तव इति । एतेन देवकी व्याख्याता । पुंयोगात् किम् । देवदत्ता अयं हि संज्ञाशब्दः स्वभावात् स्त्रियमाह । न तु पुंवाचकशब्दयोगात् । आख्यायां किम् । प्रसूता । अयं हि जातप्रसवामाह । स च प्रसवो गर्भधारणद्वारा पुंयोगनिमित्तक इत्यस्तीह पुंयोगः किं तु नायं पुंसो वाचक इति न ङीष् । सूर्याद्देवतायामिति । ङीषोपवादः । सूरीति । सूर्यतिष्येति यलोपः ॥ आनुगिति ॥ ननु ङ्क्षादिरेव लाघवादनुग्वक्तव्यः किमनेन दीर्घोच्चारणेन । अत्राहुः । अनुकि कृते अतो गुणे इति पररूपं स्यात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घो भविष्यत्यन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति वाच्यम् । अल्लोपोन इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् । पत्युर्नः इतिवदादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न । शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात् । नहि तत्र लोपोस्ति न संयोगात्दिति निषेधात् । तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति ॥ केचित्तु नुकि कृते लाक्षणिकत्वात् अल्लोपोन इत्यस्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घ एव अनुकि कृते भविष्यत्यकारोच्चारणसामर्थ्यात् । एवं सत्यानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादा अनुगिति पदं विभज्यते । तत्रेन्द्रादीनामनुकैव सिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यात्क्वचिदन्यतोपि विधानमनुमीयते तेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति सिध्यतीत्याहुः । अत्र नव्याः । अस्तूक्तरीत्या दीर्घोच्चारणमन्यतो

विधानार्थमेव परं तु आ अनुगिति पदं विभज्य नकारस्याकारादेशे कृते दीर्घग्रहणसामर्थ्यादनजन्तस्याप्यनुकि ब्रह्माणीति सिध्यतीति न व्याख्येयम् । उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः । किं तु इन्द्रमाचचाणः इन्द्रः तत्करोति तदाचष्टे इति ण्यन्तात्क्विप् तस्य स्त्री इन्द्राणीति सिध्यतीत्येव व्याख्येयम् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् अतः इत्यधिकारोऽनुपसर्जनाधिकारश्च बाध्यत इति सुवचत्वात् । न चोभयबाधाभ्युपगमापेक्षयाऽत इत्यधिकारबाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति रूपसिद्धये आकारादेशो नुक् च भवतीत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यम् । वाक्यभेदापेक्षया उभयबाधनगौरवस्य सुसहत्वात् ॥ एवं च ब्रह्माणमानयति जीवयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोपि स्वरसतः संगच्छत इत्याहुः ॥ हिमानीति । महत्त्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वम् ॥ दुष्टो यवो यवानीति । जात्यन्तरमेवानेनाभिधीयते । अयमेव चास्य दोषो यस्माद्दौ यवत्वजातेरभावेपि तदाकारानुकृतिः ॥ यवनानीति । तस्येदमित्यणो बाधको ङीष् ॥ वाङीष्वाच्य इति । इदं च इङश्चेति घञ्विधायकसूत्रस्थं वार्तिकम् । वक्ष्यति च तत्र अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् इति ॥ उपाध्यायी उपाध्यायेति । उपेत्य अस्या अधीयत इति विग्रहः । स्वार्थ इति । यदि तु पुंयोग एवायं विधिः स्यात् शूद्रापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात् । ब्राह्मणभार्या च क्षत्रिया क्षत्रियाणी न स्यादिति भावः ॥ वैश्या वेत्यर्थ इति । अर्यः स्वामिवैश्ययोरित्यर्थद्वये निपातनादिति भावः । अत्रामरस्य संग्रहः । अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि । उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः । आचार्याणी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा । उपाध्यायान्युपाध्यायी इति ॥ कथमिति । सूत्रे ब्रह्मन्शब्दस्याग्रहणादानुगनुपपन्न एव इति प्रश्नः । उत्तरं तु ब्रह्माणमानयतीत्यादि । ण्यन्तात् अन प्राणने इत्यस्मात्कर्मण्यणि णेरनिटि इति णिलोपे टिड्ढाणञ् इति ङीपि पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वे च ब्रह्माणीति रूपसिद्धेरिति भावः ॥ क्रीतात् ॥ इह प्रकरणे अत इत्यनुवर्तते प्रातिपदिकात् इति च तदाह । अदन्तादिति । प्रातिपदिकादिति शेषः ॥ वस्त्रक्रीतीति । वस्त्रभिस् क्रीत इति स्थिते प्राक्सुबुत्पत्तेः कर्तृकरणे इति समासेऽदन्तत्वान्ङीष् ॥ क्वचिन्नेति । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलग्रहणाद् गतिकारकोपपदेति वक्ष्यमाणस्य क्वचिदप्रवृत्तौ सुबन्तेन समासः । तत्र सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वाट्टाप् ततोऽदन्तत्वाभावान्न ङीषिति भावः । करणपूर्वादिति किम् । गवा क्रीता अश्वेन क्रीता इत्यादिविग्रहे मा भूत् । पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः समासप्रातिपदिकं चान्यपदा-

र्थः । करणं पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वं तस्मादित्यर्थः ॥ क्तादल्पाख्यायाम् ॥ अत्र व्याचख्युः ॥ अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अभ्रैरभ्रैर्लिप्ता अभ्रलिप्ती । कृदुग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति समुदायस्यापि क्तान्तत्वान्ङीष् । यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अभ्राणामेवाल्पत्वमवश्यं भवतीति समुदायोपाधित्वमल्पत्वस्य संगच्छत इति ॥ तेन बह्विति ॥ अयं भावः । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि नञ्सुभ्यां जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तोकृतमितप्रतिपन्नाः इति ह्यन्तोदात्तविधायकानि । तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बह्वादिपूर्वकस्यार्थादुदास इति ॥ सुखादिपूर्वान्नेति । सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्र ये पठिताः सुखदुःखकृच्छ्रादयस्तेत्र गृह्यन्ते । सुखयाता, दुःखयाता, सुखं दुःखं वा यातं प्राप्तमनयेति विग्रहः अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपद एवोदाहरणमाह । ऊरुभिन्नीति । भिन्नौ ऊरू यस्या इति बहुव्रीहौ भिन्नशब्दस्य पूर्वं निपाते प्राप्ते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या इति परनिपातः ॥ बहुकृतेति । बहूनि कृतानि यया सा ॥ जातान्तान्नेति । वर्णादनुदात्तादितिवद् बहुव्रीहेरुदात्तात् इत्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । वा जात इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः ॥ पाणिगृहीतीति । यस्याः पाणिरग्निसाक्षिकं गृह्यते तस्यां वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दान्ङीष्वक्तव्य इत्यर्थः ॥ अन्येति । कौतुकादिना पाणिर्गृहीतो यस्याः दास्यादेः सा पाणिगृहीता ॥ पूर्वेण नित्यं प्राप्त इति । एतेन विकल्पोप्ययं जातिपूर्वादेवेति ध्वनितम् ॥ कथं तर्हि पुत्रहतीत्यत्र अस्वाङ्गपूर्वपदादिति वाङीषिति कैयटः पुत्रशब्दस्याजातिवाचकत्वात् । अन्यथा पुत्रादिनीत्यत्र सुप्यजाताविति णिनिर्न स्यात् ॥ यदि त्वदनमादः सोऽस्यास्तीति आदिनी पुत्राणामादिनीति विगृह्य कथं चित्साधितेपि जातिकालसुखादिभ्य इत्यन्तोदात्तविधायकसूत्रे जातेः किं, पुत्रजातः इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थो विरुद्ध्यत एवेति चेदुच्यते । प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः । असत्वलिंगां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥ इति भाष्ये लक्षणान्तरमुक्तं सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां प्रादुर्भावतिरोभावौ या प्राप्नोति या च द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद्द्रव्येण संबध्यते बह्वर्थां सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः । तां जातिमित्यादि कैयटेन व्याख्यातम् । एवं च पुत्रत्वस्य यावद्द्रव्यभाविनीत्वेनोक्तलक्षणलक्षितत्वात् जातिवाचक एव पुत्रशब्द इति अस्वांगेति वा ङीषिति ग्रन्थस्तत्र न विरुध्यते । आकृतिग्रहणा जातिः इत्यादिमुख्यपक्षाश्रयणे तु पु-

चलस्याजातित्वाज्जातः किं पुत्रजात इति ग्रन्थोपि संगच्छत इति दिक् ॥ केचिदर्वाचीनास्तु पुत्रहती पुत्रजग्धीत्यत्र क्तादल्पाख्यायाम् इत्यनेन ङीषमाहुः ॥ सुरापीतीति । पीता सुरा यया सा । जातिकाल इति सूत्रवार्तिकाभ्यां निष्ठाया अन्तोदात्तत्वपरनिपातौ ॥ वस्त्रच्छन्नेति । बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते च कृते अनुदात्तान्तोयम् ॥ स्वांगाच्चो ॥ इह बहुव्रीहिरिति नानुवर्तते इति ध्वनयन्नुदाहरति । अतिकेशीति ॥ शिखेति । शीङः खो ह्रस्वश्चेति खस्तदन्ताट्टाप् । अन्यथा टापं बाधित्वा ङीष् स्यादिति भावः ॥ केचित्तु सुशिखेत्यपि प्रत्युदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । टाबन्तेन समासे अनदन्तत्वेन ङीषः प्रासभावात् । न च टापः प्रागेव कृदन्तेनैव समासाददन्तत्वमस्तीति वाच्यम् । तथा हि सति शोभना शिखा सुशिखेत्यर्थस्यालाभादिति नव्याः ॥ यद्यत्र स्वमंगं गृह्येत तर्हि सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यात् । मुखस्य शालांगत्वात् । सुकेशी रथ्येत्यत्र न स्यात् केशानां रथ्यांगत्वाभावात् । अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह । स्वांगं त्रिधेति । मूर्तिमदिति । स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः ॥ प्राणीति । मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः ॥ सुमुखा शालेति । एवं च फलमुखो कारणमुखो चानवस्था इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति भावः ॥ प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिन्यदृष्टत्वात् स्वांगत्वं न प्राप्नोतीति तृतीयलक्षणमाह । तेन चेदिति । येनांगेन प्राणिरूपं वस्तु यथा युतं तेन तत्सदृशेनांगेन तद् अप्राणिरूपं वस्तु यथा प्राणिवद्युतं युक्तं चेत् तदप्यप्राणिनि दृष्टं स्वांगमित्यर्थः ॥ मध्येऽपवादेति ॥ मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् इति न्यायादित्यर्थः ॥ उरःक्रोडेति । स्त्रीलिङ्गोयमिति हरदत्तादयः । तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते अदन्तत्वान् ङीषः प्राप्तिः । अमरस्तु न नाक्रोडं भुजान्तरमित्याह । रत्नपतिस्तु पुंलिंगतामाह ॥ गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टाबन्तमिति गणरत्नमहोदधिकारः ॥ एवं चाऽविशेषाल्लिङ्गत्रयेप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ माधवस्तु तुदादिगणे क्रुड निमज्जने इति धातावाह क्रोडः । घञ् । क्रोडा अश्वानामुरः । टाबन्तोयं स्वभावतो विशेषविषयः क्रोडादिषु टाबन्तमात्रस्य पाठात् । भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहिः । स्वांगलक्षणो ङीष्विकल्पो भवत्येव । कल्याणक्रोडी मयूरीति ॥ केशैः सह वर्तत इति सकेशा । अविद्यमानाः केशा यस्याः सा अकेशा ॥ शूर्पणखेति । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । यदा तु शूर्पवन्नखानि यस्या इति योगमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञा ततोऽसंज्ञात्वान्न ङीष्निषेधो न वा णत्वं, तेन राक्षस्यपि योगवृत्त्या शूर्पनखीति भवतीत्याहुः ॥ ङीषो ङीबादेश इति । अन्यतो

ङीष् इत्यतो ङीषित्यनुवर्तते । दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या ङीषीति प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यते इति भावः ॥ यदि तु स्वतन्त्रो ङीप् स्यात्तर्हि प्राग्गुल्फा प्राक्क्रोडेत्यत्रापि प्रसज्येत । पूर्वोक्तासंयोगोपधादित्यस्य निषेधानां चानुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः ॥ वाहः ॥ ण्विप्रत्ययान्तस्य वहेरनुकरणमिदम् । वहश्चेत्यनेन कर्मण्युपपद एव वहेर्ण्विप्रत्ययविधानात्केवलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्यात्तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह । वाहन्तादिति ॥ न ङीबिति । अस्वरितत्वादिति भावः ॥ दित्यौहीति । ङीषि भसंज्ञायां वाह ऊठ् संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् । एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिः ॥ सख्यशिश्वीति ॥ सखिशब्दादशिशुशब्दाच्च ङीष् निपात्यते । न विद्यते शिशुर्यस्याः साशिश्वी । भाषायां किम् । सखा सप्तपदी भव ॥ जातेरस्त्री ॥ जात्या स्ववाचकशब्दो लक्ष्यते अर्थे कार्यासंभवात् स्वरूपं तु न गृह्यते अस्त्रीविषयत्वादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह । जातिवाचि यदिति ॥ आकृतिग्रहणेति ॥ ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकम् । आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहिस्तदेतत्फलितमाह । अनुगतसंस्थानेत्यादि ॥ वृषले ब्राह्मणादिव्यावृत्तसंस्थानाभावादव्याप्तिरिति लक्षणान्तरमाह । लिंगानां चेत्यादि । चकारो भिन्नक्रमः निर्ग्राह्येत्यस्यानन्तरं बोध्यः । लिंगानामिति ,कर्मणि षष्ठी । न सर्वभाक्, सर्वाणि लिंगानि न भजतीत्यर्थः । सर्वशब्दस्य लिंगापेक्षत्वेपि गमकत्वाद्भजो ण्विः समासश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावः शङ्क्यः ॥ वृषलीति । एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वादिति भावः ॥ देवदत्तेति ॥ नन्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदाभ्युपगमे स्यादेवातिप्रसंगः । एकस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वात् । मैवम् । परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमाद् । अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्यन्तरस्य विशेषणात्, तथा च यस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समकालमन्या देवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देवदत्तत्वं जातिः । वृषलत्वादिस्तु भवत्येव तदीयपितृभ्रात्रादिषु तस्य सुग्रहत्वादिति दिक् ॥ उक्तलक्षणद्वयाऽनाक्रान्तत्वात्तृतीयं लक्षणमाह । गोत्रं च चरणैः सहेति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । चरणः शाखाध्येता । तदेतत् फलितमाह । अपत्यप्रत्ययान्त इति । अत्र व्याचख्युः । नाडायनं बह्वृचमिदमिति नपुंसकप्रयोगदर्शनात् सर्वलिंगौ गोत्रचरणौ, अतः पृथग्लक्षणं कृतम् । तेनात्र लिंगानां च न सर्वभाक् इति द्वितीयलक्षणेन गतार्थता न शङ्क्यते ॥ औपगवीति । अणन्तलक्षणं ङीपं परत्वादयं बाधते । एवं चापत्याधिकारे औपगवीति

प्रतीकमुपादाय टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीबिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः ॥ केचित्तु अपत्याधिकारादुत्तरत्रैव लौकिकगोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्र पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययान्त एव जातिकार्यं लभते न त्वपत्यप्रत्ययान्तः । गोत्रं च चरणैः सहेति वचनस्यापत्याधिकारात् पूर्वभावित्वात् । तथा चापत्यार्थे औपगवीति ङीबन्त इति प्राचामुक्तिः सम्यगेवेत्याहुः ॥ कठीति । कठेन प्रोक्तमधीयाना वा कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च इति वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिस्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक् । अध्येतृणस्तु प्रोक्ताल्लुक् इत्यनेन ॥ बह्वृचीति । बह्वयः ऋचोऽध्येतव्या यया सेति बहुव्रीहिः । अनृचबह्वृचावध्येतर्येवेति वचनात् ऋक्पूरब्धूरिति अप्रत्ययः समासान्तः ॥ यद्यपि स्त्रीणामध्ययनं प्रतिषिद्धम् तथापि पुरा कल्पेह्येतदासीत् । तदाह यमः । पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा इति । यद्वा मा नामाधिगीष्ट तदंशत्वात्ताच्छब्द्यं भविष्यति. यथाऽनधीयानेपि माणवके ॥ ब्राह्मणीत्यत्रेति । एवं च प्राचां ङीबुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः ॥ मुण्डेति । मुण्डगुणयोगान्मुण्डा । बलाका बिसकण्ठिका ॥ क्षत्रियेति । क्षत्राद्घः इत्यपत्ये घविधानाद्गोत्रलक्षणा लिंगानां च न सर्वत्यादिलक्षणा वा जातिः ॥ योपधप्रतिषेध इत्यादि । गौरादिषु गवयादय इदानींतनैः प्रक्षिप्ता इत्यस्मादेव वार्तिकाद्विज्ञायत इति कैयटादयः ॥ पाककर्ण ॥ जातेरित्यनुवृत्तेर्नेह । बहुपुष्पा । बहुफला शाखा । एवं हि पूर्वेणैव सिद्धे किमनेन सूत्रेणेत्याशङ्क्याह । स्त्रीविषयादपीति ॥ इतो मनुष्य ॥ इतः किम् । विट् दरद् विट्शब्दात् जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इत्यञ्, दरच्छब्दात्तु द्व्यञ्मगध इत्यण् । तयोः अतश्चेति लुक् । यस्तु वैश्यपर्यायो विट्शब्दः सोपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः ॥ दाक्षीति । अत इञ् गोत्रलक्षणा जातिः । अदन्तत्वाभावादप्राप्तो ङीष् विधीयते ॥ योपधादपीति । जातेरित्यनुवर्तमाने पुनर्जातिग्रहणादिति भावः ॥ उदमेयस्येति । उदकं मेयं यस्य उदमेयः उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः ॥ इञ उपसंख्यानम् ॥ अजात्यर्थम् । सौतंगमी । निर्वृत्ताद्यर्थे वुञ्छण् आदिसूत्रेण सुतंगमादिभ्यः इञ्, न चायमिञन्तो जातिः ॥ ऊङुतः ॥ ङकारो नोङ्धात्वोरिति विशेषणार्थः । अन्यथा यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि स निषेधः स्यात् । दीर्घोच्चारणं तु श्वश्रूशब्दार्थमन्यत्र सवर्णदीर्घेणापि सिद्धेः ॥ कुरूरिति । लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । अत्र व्याचक्षते । यद्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादय इति व्याख्यायेत तर्हि काण्डे कुड्ये इत्यादावपि एकवचनमुत्सर्गतः इति सुः प्रव-

र्तेत तद्वारणाय अप्रत्ययः इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे तु प्रकृते दोषः। श्वश्रूरित्यत्रैकादेशाभावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया आवश्यकत्वाच्च। अतएव रमा इत्यत्र एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् स्वादयः इति मनोरमादौ न व्याख्यातमिति॥ अध्वर्युरिति। अध्वर्युशाखाध्येत्री अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोद्भवेति वार्थः। चरणलक्षणेयं जातिः। अध्वरं यातीति विग्रहे मृगय्वादयश्च इत्यौणादिकेन अध्वरशब्दस्यान्तलोपः याधातोः कुप्रत्ययश्च॥ पर्युदासादिति। यदि सूत्रादुत इति गृह्यते तर्हि अलाब्वादावूङः संभवो नेति भावः॥ अलाब्वित्यादि। प्रथमान्तं द्वितीयान्तं वा नोदाहृतम्। वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तत्रासंभवात्॥ नोङ्धात्वोरिति। ऊङ्धात्वोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युरिति सूत्रार्थः॥ पङ्गोश्च॥ अजात्यर्थमिदम्। पङ्गुशब्दो हि गुणवाची॥ श्वशुरस्येति। पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते ऊङ् तत्संनियोगेन च विधीयमानो लोपः संनिहितत्वाद् अन्त्यस्यैवाकारस्य न त्वादेः, एतच्च वचनं श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम्। अतोपि प्रथमाकारस्य लोपो न शङ्क्यः॥ ऊरूत्तरपदा॥ उपमीयतेऽनयेत्युपमा तस्या भाव औपम्यम्। उत्तरपदेन पूर्वपदमिहाक्षिप्यते तदेतत्फलितमाह। उपमानवाचिपूर्वपदमिति॥ करभोरूरिति। मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः तद्वदूरू यस्याः सा॥ धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः इत्यत्र तूङ् न। करभशब्दस्योपमानवाचित्वेपि पूर्वपदत्वाभावत्॥ औपम्ये किम्। वृत्तोरूः। ऊर्वन्तादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं हस्तिस्वाम्यूरुरित्यत्र माभूदित्येवमर्थम्। अत्र हि हस्तिन इव स्वाम्यूरू अस्या इति विग्रहः। तथा चोर्वन्तत्वेपि ऊरूत्तरपदत्वमिह नास्ति। स्वाम्यूरुशब्दस्यैवोत्तरपदत्वात्। संहित॥ संहितादिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्॥ शफाविति॥ यद्यप्यमरेण शफं क्लीबे खुरः पुमान् इति नपुंसकतोक्ता, तथापि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि प्रामाणिकमेव। शफाविव जर्भुराणा इति श्रुतेः। शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपीति हेमचन्द्रकोशाच्च॥ वामोरूरिति। वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति विग्रहः॥ कथं तर्हि पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः इति कुमारः। ऊङभावे हि पीवरोरौ इति स्यात्। ऊङश्चेह विधायकं नास्ति। अत्राहुः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया संबुद्धिगुणाभाव इति स्थितस्य गतिरन्वेयेति॥ हितेन सहेति। समो वा हिततयोरिति व्युत्पादितः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव तत्सिद्धेरिति भावः॥ कमण्डलुरिति॥ चतुष्पाज्जातिवाचकोयम्। अत एव चतुष्पाद्भ्यो ढञ् इत्यत्र कामण्डलेय

इत्युदाहरिष्यति । पाचपर्यायस्तु न प्रत्युदाहरणं तस्य स्त्रीलिङ्गाभावात् ॥ अच्छन्दोर्थमिति । वेदे तु कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसीत्यनेन संज्ञायामसंज्ञायां चोङ् सिध्यतीति भावः ॥ अञोऽकार इति ॥ अञा अकारविशेषणं किम् । शूरसेनी । जनपदशब्दादित्यञ् अतश्च इति लुकि जातिलक्षणोत्र ङीष् ॥ शाङ्गरवीति । शृङ्गरुशब्दादपत्येण् आदिवृद्धिः ओर्गुणः टिड्ढाणञ् इति ङीपं बाधित्वा परत्वात् जातेरिति ङीषि प्राप्ते ङीन् विधीयते । तेन नित्त्वादाद्युदात्तः । ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः स्यात् ॥ बैदीति । बिदस्यापत्यं स्त्री अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योञ् । पूर्ववज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते ङीन् विधीयते ॥ शाङ्गरव कापटव ब्राह्मण गौग्गुलव गौतम इत्यादि । शृङ्गरु कपटु ब्रह्मन् गुग्गुलुशब्देभ्यः प्राग्दीव्यतोण् । गौतमशब्द ऋष्यणन्तः ॥ अयं गौरादिष्वपि पठित इति पक्षे अत्र ङीषपि भवति ॥ ङीषेवेति । जातेरित्यननुवृत्तौ तु शार्ङ्गरवस्य स्त्री बिदस्य स्त्रीति पुंयोगविवक्षायामपि परत्वान्ङीनेव स्यादिति भावः ॥ नृनरयोरिति । नृशब्दाद् ऋन्नेभ्यः इति ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनं वृद्धिविधानार्थं च ॥ ननु नरशब्दे अलोन्त्यस्य वृद्धिः स्याद् । अत्राहुः । वार्णादांगं बलीयः इत्यकारस्य यस्येति चेति लोपेनापहाराद् अनन्त्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भवतीति ॥ यद्वा नरस्य अः नरः । कतन्तवत् पररूपम् । ना च नरश्च तयोर्न्नरयोः । परस्य च प्रथम एवाकारो गृह्यते न तु द्वितीयः प्रश्लेषसामर्थ्यादिति ॥ इह नरस्येत्यर्थवतो ग्रहणाद्दानरशब्दे नातिप्रसंग इति बोध्यम् । यद्यप्यन्यतरोपादानेनापि नारीति रूपं सिध्यति तथाप्यन्यतरस्यानिष्टरूपनिहत्यर्थं द्वयोरुपादानम् । कथं तर्हि किंनरीणां नरीणाम् इत्यादिप्रयोगः । अत्राहुः । नरस्य स्त्री नरी पुंयोगलक्षणो ङीष् ॥ एवं च किंनरीत्यपि सिद्धम् । किंचिन्नरीति विग्रहादिति ॥ केचित्त्वनिर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्परिभाषोपस्थितौ नृशब्दस्यैव वृद्धे नारीति भवति । नरशब्दस्य ग्रहणं तु ङीनर्थमेव । तत्रानिको वृद्ध्यभावान्नरीत्येव भवितव्यमित्याहुः ॥ तदपरे न क्षमन्ते । यदि ङीनर्थमेव नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शार्ङ्गरवादिगणे पृथगेव पठेत् । वृद्धिविधायके तद्गणसूत्रे तत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति । पुत्रशब्दोत्र गणे पठ्यते ततः स्त्रियां ङीन् । पुत्री । न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति शङ्क्यम् । आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः । तेन पुत्रीव हर्षं हृदये तनोति । कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वमित्यादिप्रयोगा निर्बाधा एव ॥ यत्त्वत्र हरदत्तेनोक्तम् केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां नास्तीति ॥ तदुपेक्ष्यम् । उदाहृतकोशविरोधात् । सूति-

कापुत्रिकेत्यत्र स्वग्रन्थविरोधाच्च । एवं च सूतोग्रराजकुलमेभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा इति कारे सत्यागदस्य इति सूत्रस्थवार्तिकं व्यर्थमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ यङश्चाप् ॥ पकारोत्र हल्ङ्याप् इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्विघातेन चरितार्थत्वेपि परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते ॥ आम्बष्ठ्येति । आम्बष्ठस्यापत्यं स्त्री वृद्धेत्कोसला इति ञ्यङ् ॥ कारीषगन्ध्येति । करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धि । उपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः । तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण् । अणिञो रनार्षयोरिति ष्यङादेशः । स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि ङित्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप् ॥ षाद्यञ इति । एतच्च आवट्याच्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यत इत्याहुः । पौतिमाष्येति । पूतिमाषशब्दो गर्गादिः ॥ तद्धिताः ॥ बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थम् । महासंज्ञाकरणं तु तेभ्यः प्रयोगिभ्यो हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थलाभाय । तेन यथाप्रयोगमेव स्युः ॥ ननु टापः प्रागेवायमधिकारोस्तु ष्फविधौ तद्धितग्रहणं यस्येति लोपे ईद्ग्रहणं च मास्त्विति चेन्मैवम् । पट्वी मृद्वीत्यादावोर्गुणप्रसंगात् । यदि तु यस्येति चेत्यत्र ईग्ग्रहणमेव ङीषि तद्धितकार्याभावं ज्ञापयतीति स्वीक्रियेत, तर्हि टापः प्राक् तद्धिताधिकारेपि न कश्चिद्दोष इति केचित्तच्चिन्त्यम् । कुरूरित्यादौ ओर्गुणादतिप्रसंगादिति नव्याः ॥ यूनस्तिः । ऋन्नेभ्यः इति ङीपोपवादः ॥ युवतिरिति । स्वादिष्विति पदत्वान्नलोपः । कथं तर्हि युवतीकरनिर्मथितमिति प्रयोगः । अत्र केचित् । सर्वतोक्तिन्नर्थात् इति बह्वादिगणसूत्राद्वैकल्पिको ङीष् । न च तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वाङ्ङीष् न भविष्यतीति शङ्क्यम् । उक्तेपि भवन्त्येते इति भाष्यात् । न चैवमपि युवतीनां समूहो यौवतमिति न सिध्येत् । किं तु तस्य समूहः इत्यणि भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावेन यौवनमित्येव स्यादिति वाच्यम् । बाहुलकाद्यौतेरौणादिके कतिप्रत्यये सति युवतिशब्दस्तमादाय तत्सिद्धेरिति ॥ इमं क्लेशं परिहरन्नाह । शत्रन्तादिति । यौति मिश्रीकरोति पत्येति विग्रहे लटः शतृशानचाविति शतरि उगितश्चेति ङीप्, एवं हि यौवतमिति प्रयोगोपि सुलभः । त्यन्तादणि तु पुंवद्भावाद्यौवनमित्येव । भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिकारोक्तिरयुक्तेति भिक्षादिभ्योऽणित्यत्रैवोपपादयिष्यामः ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

स्वौजसमौट् इत्यादिना तावत् स्वादयो ङ्याप्प्रातिपदिकाद्दर्शिताः । तेषामर्थविशेषे व्यवस्थां दर्शयितुमारभते। प्रातिपदिकार्थेत्यादिना । प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहार इति स्वौजसिति सूत्रे मूलकृतोक्तम् ।

कौस्तुभे तु इह प्रथमादयः शब्दाः सुपां त्रिकेषु वर्तन्ते सम्मं स्यादश्रुतत्वात् इति न्यायादित्युक्तम्। तथा च न्यायसिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे प्रथमादिसंज्ञानामकरणेपि न क्षतिरिति ज्ञेयम् ॥ यदा हि पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः इति गृह्यते ततो लिङ्गवचनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकार्थे इत्येव सिद्धेः, मात्रग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात् प्रातिपदिकार्थादनतिरिक्तत्वात् । त्रिकपक्षेपि लिंगग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति। नियतोपस्थितिक इति । यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः । शक्य इति यावत् ॥ नन्वेवं सिंहो माणवक इत्यादौ प्रथमा न स्यात्। अत्राहुः । शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुत्पत्तौ सत्यां पश्चात् पदान्तरसमभिव्याहारे लक्ष्यार्थबोधेपि क्षत्यभावादिति ॥ मात्रशब्दस्येति। तस्य चात्रावधारणमर्थः। मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः ॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः। समासस्तु मयूरव्यंसकादित्वाद्बोध्यः ॥ प्रत्येकमिति। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादिति भावः ॥ ननु वीरः पुरुष इत्यादावभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात्प्रथमा न स्यात् । न च पूर्वापर इत्यादिना वीरशब्दस्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिंगमिति वाच्यम्। द्वितीयान्तानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ तद्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेन्न ॥ संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरंगत्वात् प्रथमं प्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः पदसंस्कारपक्षस्यैवेहाभ्युपगमात् । मात्रपदेन धर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेदपि लिंगपरिमाणग्रहणाल्लिंगाधिक्ये परिमाणाधिक्ये च भवेदेवेत्याह । लिंगमात्राद्याधिक्ये इति। यद्यपि लिंगमात्रे परिमाणमात्रे इत्येवाक्षरार्थस्तथापि प्रातिपदिकार्थं विना लिंगादिप्रतीतेरसंभवादिति तदाधिक्य इत्युक्तम् । उच्चैरिति । पदत्वादिह रुत्वविसर्गौ भवतः । किं च अस्य प्रथमान्तत्वाद् ग्राम उच्चैस्ते स्वमिति सपूर्वायाः इति सूत्रेण तेमयादेशयोर्विकल्पसिद्धिरपि फलम् ॥ कृष्ण इति । यद्यपि नीलद्रव्येऽयमनियतलिंगः, तथापि वासुदेवे भगवति नियतपुंलिंग इति भावः ॥ ज्ञानमिति । भावे ल्युट् ॥ तटस्तटीति । द्विकपक्षे नियतलिंगं न प्रकृत्यर्थस्त्रिकपक्षे तु यद्यपि प्रकृत्यर्थः, तथापि ततो लिंगस्य पाक्षिकोपस्थितिकत्वान्न प्रातिपदिकार्थेत्यनेन गतार्थता ॥ द्रोण इति। न चेह प्रातिपदिकार्थमात्र इत्येव प्रथमास्त्विति वाच्यम्। तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगात्। नामार्थयोरभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात् ॥ व्रीहिरिति। जातावेकवचनम्। व्यक्तिविवक्षायां तु द्रोणो व्रीहय इति भवत्येव ॥ अभेदेनेति। न च प्रकृतिप्रत्य-

यार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः, पचति पावकः औपगव इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव दृष्टत्वादिति वाच्यम् । देवतार्थकतद्धितादावभेदान्वयस्य दृष्टत्वात् । ऐन्द्रं हविरित्यत्र हि इन्द्रदेवताकं हविरिति बोधः सर्वैरेवाभ्युपगम्यत इति नास्ति शङ्कावसर इति भावः ॥ वचनं संख्येति । वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां व्यवहारादिति भावः ॥ अप्राप्तौ वचनमिति । सूत्रे वचनग्रहणमित्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे मात्रग्रहणं व्यर्थम् । विशेषविहितैः कर्मणि द्वितीया इत्यादिभिर्बाधितत्वेन कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः कर्मणि द्वितीया इत्यादिषु कर्मणि द्वितीयैव, कर्तृकरणयोस्तृतीयैव, नान्या विभक्तिरित्येवमर्थनियमाभ्युपगमात् । न च कर्मण्येव द्वितीया, कर्तृकरणयोरेव तृतीया, नान्यत्र इति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपि कर्मादौ प्रवृत्तिसंभवान्मात्रग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यम् । प्रत्ययनियमपक्षे हि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा नान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः ॥ वचनग्रहणमपि व्यर्थम् । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या इति निषेधादेव प्रथमोत्पत्तिसिद्धेः । न चैवं द्विशब्दाद्बहुशब्दाच्चैकवचनम्, एकशब्दाद्द्विवचनम् इत्येवमव्यवस्था स्यादिति वाच्यम् । अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापेक्षया अनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् ॥ गौर्वाहीक इतिवद् द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचाराद् द्रोणो व्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्रहणमपि प्रत्याख्यातम् ॥ नन्वस्मिन् पक्षे द्रोणपरिच्छिन्नाभिन्नो व्रीहिरित्यभेदान्वयः, नामार्थयोरभेदान्वयात् । परिमाणं प्रत्ययार्थः इति पक्षे तु द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति प्रत्ययार्थनामार्थयोरभेदान्वयस्तथा च फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेद् ॥ अत्राहुः । शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिहानादृत्य परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव औपगवादौ तस्येदमित्यनेनैवाण्प्रत्ययसिद्धेः तस्यापत्यमिति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपो, मत्वर्थीयेनिनैव सिद्धे परिवृतो रथः इत्यधिकारे पाण्डुकम्बलादिनिरितीनिप्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षेपश्च वक्ष्यमाणः संगच्छते । यदि तु सर्वत्रैव शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते तर्हि बाधनार्थं कृतं भवेत् इति समाधानस्याणो बाधनार्थमिनिप्रत्ययविधानमिति समाधानस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ ननु क्वचित् पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, क्वचित् त्रिकं, क्वचिद् द्विकं प्रातिपदिकार्थ इत्यादि व्यवह्रियते । एते पक्षाः केषामभिमताः । कथं वाऽमीषामुपपत्तिरिति चेद् ॥ अत्र व्याचख्युः । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकात्मकः पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, दधि मध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतेः । वृक्षौ वृक्षाः वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ

यद्यपि विभक्त्यान्वयेपि प्रतीयन्ते न इयता प्रकृत्यर्थत्वहानिर्द्योतकत्वेनैवोपयोगादिति भाष्यकारो मन्यते ॥ आदितश्चतुष्कमिति कैयटः । तत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्यत्र चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात् ॥ आदितस्त्रिकमिति वृत्तिकारः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात् । यद्यपि दधि मधु इत्यादौ विनापि विभक्तिं संख्याकारकं च प्रतीयते नेयता वृक्षौ वृक्षा इत्यादावपि विभक्त्यर्थत्वं हीयते । न हि गर्गा इत्यादौ विनापि यञोपत्यं गम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः । न चाऽविभरित्यादौ अन्तरेणापि प्रत्ययं कर्त्ता प्रतीयत इति भेत्तेत्यादावपि कर्ता प्रकृत्यर्थ एवेति युज्यते वक्तुम् । अतस्त्रिकमेव प्रातिपदिकार्थः संख्याकर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति ॥ लिंगं टाबादिवाच्यमिति पक्षे आदितो द्विकमेवेत्यन्ये ॥ तत्र स्वार्थो विशेषणम् । लिंगं स्त्रीत्वादिः । संख्या एकत्वादि । कारकं कर्मादि ॥ संबोधने च ॥ मात्रग्रहणात्तत्प्रत्याख्यानपक्षेपि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेति नियमाद्वा संबोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्यारम्भः । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणम् । तथा च व्रजानि देवदत्त इत्यादौ एकतिङ्वाक्यमिति वाक्यत्वे सिद्धे आमन्त्रितस्य च इति निघातो भवति । क्रियां प्रत्यविशेषणत्वे तु भिन्नवाक्यत्वान्नैतत्सिध्येत् । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः इति वार्तिकात् । तथा चोक्तम् । संबोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् । व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सति इति । एवं च राम मां पाहीतिवाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थः । व्रजानि देवदत्तेत्यत्र तु देवदत्तसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्तृकं गमनमर्थः ॥ इति प्रथमा ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ कर्तुरिति क्तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी । आप्नोतेः सन् द्वित्वम् आप्ज्ञप्यृधामीत् अत्र लोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः । मतिरिहेच्छा, न तु बुद्धिः पुनर्बुद्धिग्रहणात् । ततः आतिशायने तमबिष्ठनाविल्यतिशये तमप् । एवं च कर्त्रासुमिष्यमाणतमं कर्मेत्यर्थः । कर्ता च धातूपात्तव्यापाराश्रयः । स च केनाप्तुमिच्छतीति करणाकाङ्क्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते तदाह । क्रिययेति । क्तप्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्वं चेह न विवक्षितं तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादि सिद्धम् ॥ कारकमिति । एतच्च कारके इत्यधिकाराल्लभ्यते । तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्त्वा कारकसंज्ञाऽनेन विधीयते । तद्यथा अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततोऽपादानम् । उक्तं कारकमपादानं स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशसिद्धिः ।

तेन स्तम्बेरम इत्यत्राधिकरणत्वात्सप्तमी । कारकत्वात् गतिकारकोपपदात् कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति। अन्यथा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्। नचात्रोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः शङ्क्या । स्तम्बकर्णयोरिति निर्देशात् प्रातिपदिकस्योपपदत्वेपि सप्तम्यन्तस्यातथात्वात्। यद्यपि थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिध्यति तथाप्यप्प्रत्ययसाहचर्येण एरच एव तत्रोपादानान्नास्ति थाथादिस्वरेण तत्सिद्धिरित्याहुः ॥ अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति । तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र क्रियानन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणोऽत्र पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयीति ॥ पयसेति। भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वेपि ओदन एवात्र ईप्सिततमः, पयस्तु संस्कारकत्वात्करणं, न ह्यसौ केवलपयसः पानेन संतुष्यति किं तु तत्संस्कृतेनौदनेन। यदा तु पय एव ईप्सिततममस्य भवति, तदा कर्मत्वं भवत्येव पयः पिबतीति ॥ कर्मेत्यनुवृत्ताविति । अधिशीङ्स्थासां कर्मेति सूत्रात् ॥ अनभिहिते ॥ ननु बहुपटुरित्यादौ बहुच्प्रत्ययेनोक्तार्थत्वात् कल्पबादयो यथा न प्रवर्तन्ते तथा क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वाद् द्वितीया न भवति। किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीता कृतः कटः इत्यादौ निरवकाशया प्रथमया बाधिष्यते। न च वृक्षः प्लक्ष इत्यादौ प्रथमाया अवकाशः । तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अथोच्यते। नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अस्त्येवावकाश इति तर्हि उभयोः सावकाशत्वे परत्वात् प्रथमैव स्यात् तथा चानभिहिताधिकारो व्यर्थैवेति चेदत्राहुः। संख्या विभक्त्यर्थः इति पक्षे सूत्रारम्भ आवश्यकः। तथाहि सूत्रारम्भे कर्मणि द्वितीया इत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमित्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि वाक्यार्थः। तथा च सति कृतः कट इत्यादौ क्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अम् दुर्वारः स्यात् ॥ न च परत्वात् प्रथमैव स्यादिति वाच्यम् । कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात् ॥ कारकं विभक्त्यर्थः इति पक्षे तु कारकस्य क्तप्रत्ययादिनैवोक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तायाः प्रथमाया एकत्वादिबोधनसंभवाच्चामादिविभक्तेरप्रवृत्तौ अनभिहिते इति सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे इति। कारकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तु अनभिहिते इत्यस्य अद्योत्ये इत्यर्थः। तथा च क्तप्रत्ययादिभिरद्योत्ये कर्मणि द्वितीयेत्यादि वाक्यार्थः। तत्राप्येकेन द्योतिते द्योतकान्तरं न प्रवर्ततइत्यभ्युपगमे त्वनभिहिताऽधिकारो

नातीवोपयुज्यत इति दिक् ॥ हरिं भजतीति । भजनक्रियया हरौ प्रीतिरुत्पा-
द्यत इति विशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः ।
हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टोऽर्थः ।
हरिः सेव्यत इत्यत्राप्येवमेव ॥ क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तात् । धातूप-
स्थिता क्रिया तिङर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं प्रतीव विशेषणमिति हि त-
स्यार्थः । अत एव पाचको व्रजतीतिवत्पचति व्रजतीति नैकं वाक्यम् । पाककर्तृ-
कर्तृकं गमनं हि पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः । एककर्तृका पचिक्रिया, एककर्तृका
गमिक्रियेति पचतिव्रजत्योः पृथगेवार्थः ॥ एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति
नैयायिकोद्घोषो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः । तन्मते हि पाककर्ता व्रजनानु-
कूलकृतिमानिति पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः । पचतिव्रजत्योस्तु पाकानुकूला कृ-
तिर्व्रजतीत्यस्यार्थः। एवंरूपेण वाक्यार्थपर्यवसानात् तस्य च भाष्यादिग्रन्थविरोधात्॥
किं च हरिं भजति देवदत्तः हरिः सेव्यते देवदत्तेनेत्यत्र चैकरूप एव शाब्दबोध
इत्युक्तम् । नैयायिकानां मते तु भिद्यत एव हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलकृत्याश्रयो देवद-
त्तः, देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यप्रीत्याश्रयो हरिरित्युभयत्र भेदेन वाक्यार्थपर्यवसानात् ।
तस्मात् प्रथमान्तविशेष्यकबोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्य एव । यास्कोऽप्याह ।
भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति ॥ पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगक-
र्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्मप्रधानं तु दृशिक्रियैव । उक्तं च सुबन्तं हि यथाऽनेकं ति-
ङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम् इति । न च लौ-
किकप्रयोगेषु तिङन्तस्य तिङन्तविशेषणत्वं दुर्लभमिति मन्तव्यम् । पुरीमवस्क-
न्द लुनीहि नन्दनमिति माघश्लोकस्य पुर्यवस्कन्दननन्दनलवनादिरूपास्वास्य-
क्रियेत्यर्थ इति समुच्चयेऽन्यतरस्यामिति सूत्रे मूले स्फुटीभविष्यमाणत्वात् । एवं
च पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थो भाष्यमते बोध्य इति दिक् ॥ अ-
भिहिते त्विति ॥ नन्वेवं पक्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् ।
मैवम् । इह पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती तत्र प्रधानीभूतभुजिक्रियानिरू-
पितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः । अत एव आसने आस्त इत्यत्र स-
प्तमी संगच्छते । ल्युटाधिकरणस्योक्तत्वेपि तिङन्तोपस्थाप्यक्रियानिरूपिताधिक-
रणत्वस्यानुक्तत्वात् ॥ शत्य इति । शताच्च ठन्यतावशते इति यत् ॥ प्राप्तानन्द इ-
ति । इह गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः ॥
यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह । क्वचिन्निपातेनेति ॥ विषवृक्ष इति । संवर्ध्येत्यत्र
छेत्तुमित्यत्र चार्थाद्विषवृक्षमिति गम्यत इति ध्येयम् ॥ युज्यत इत्यर्थ इति ।

एतेन निपातानां द्योतकत्वमेवेति नियमो नास्तीति ध्वनितम् ॥ तथायुक्तम् ॥ तथेत्युक्ते कथं युक्तमिति जिज्ञासायामाह । ईप्सिततमवदिति । सूत्रे चशब्दोऽपिशब्दार्थे वर्तत इति ध्वनयन्नाह । अनीप्सितमपीति । ईप्सितादन्यदनीप्सितमिति पर्युदासोयं, तेन यदुपेक्ष्यं यच्च द्वेष्यं, तद् द्वयमपीह गृह्यत इत्याशयेनाद्यमुदाहरति । ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति । यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेरीप्सितस्य क्रियायोगस्तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात् । तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः ॥ इह हि ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयकं तृणस्यानीप्सितत्वात् । यदा तृणमपीप्सिततमं भवति तदा पूर्वेणैव सिद्धम् । उपेक्ष्यं च नोपेक्षाबुद्धिविषयः नदी कूलं कषतीत्यचेतनै तदसंभवात् किं तु यत्रेच्छाद्वेषयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितम् ॥ विषमिति । अत्र विषं द्वेष्यमप्योदनवद्भुजिना संबन्धात्कर्म ॥ ननु य एव पुरुषो व्याध्यादिना पीड्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्यते तस्य विषमीप्सितमेव ॥ योपि भ्रान्त्या भुङ्क्ते तस्यापि गुडादिवद्बुद्ध्या व्यवसीयमानं विषमपीप्सितमेव । कथमन्यथा प्रवर्तेत तस्मादुदाहरणमयुक्तमेवेति चेदत्राहुः । यदा कश्चिन्मरणकातरोपि वैरिणा निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणमिति । अनीप्सितग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तथा युक्तमित्यस्यारम्भादेवेष्टसिद्धेः ॥ स्यादेतत् । धातूपस्थाप्यफलाश्रयः कर्मेत्येवास्तु किमनेन कर्तुरीप्सिततममित्यादिसूत्रद्वयकथनेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र वारणार्थानामीप्सितः इति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्बाधनाय कर्तुरीप्सिततममिति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थं तथायुक्तमित्यपि आवश्यकमेवेति ॥ अकथितं च ॥ केनाकथितमित्याकाङ्क्षायामाह । अपादानादिविशेषैरिति । अपादानं संप्रदानमधिकरणं कर्म करणं कर्त्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः । अविवक्षितमिति । अपादानादिविशेषविवक्षायां तु गोर्दोग्धि पयः । बलेर्याचते वसुधाम् । व्रजेऽवरुणद्धि गामित्येवं पञ्चम्यादय एव भवन्तीति भावः ॥ एतेन पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धीत्यत्र करणाधिकरणयोरतिप्रसङ्गः । तयोस्तु दण्डेन करोति, कटे तिष्ठत्यादिरवकाशो दुहादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः । करणाधिकरणसंज्ञयोरिह विवक्षितत्वात् ॥ यदि तु सूत्रेऽकथितशब्दोऽप्रधानपर्यायो न त्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत, तदा स्यादेवायमाक्षेपो न त्वन्यथा ॥ कारकमिति । ततश्च ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसङ्गः ॥ दुह्याजिति । दण्ड दण्डनिपातने चुरादिः । इह तु दण्डिर्ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः । प्रच्छीत्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो न त्विका ग्रहिज्येति संप्रसारणप्रसङ्गात् ॥ कर्मयुगिति ।

कर्मणा युज्यते कर्मयुक् । सत्सूद्विष इत्यादिना क्विप् ॥ कर्मणा युज्यत इति ॥ मुख्यकर्मणा सह क्रियया संबध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरितम् ॥ अन्ये त्वाहुः । कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति तेन क्रियान्वयीत्यर्थः ॥ परिगणनमिति । तेन नटस्य शृणोति गाथामित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । इह हि गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणं वाक्यार्थः । तेन क्रियान्वयित्वान्नटस्य कारकत्वमस्त्येव । गां दोग्धीति । पयःकर्मकं गोसंबन्धि दोहनमर्थः । पयोऽत्र मुख्यं कर्म कर्तुरीप्सिततमत्वात् । गौस्तु पयसो निमित्ततामात्रेणोपात्ता न तु वस्तुसताप्यवधिभावेनेत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञिका भवति ॥ तदुक्तं हरदत्तेन यद्यपि गोरवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति ॥ एतेनावधिविवक्षायां गोरिति पञ्चम्येवेति स्पष्टम् । यदा तु गोरित्येतत्पयसा संबध्यते तदा गोशब्दात्षष्ठ्येव भवतीत्यपि बोध्यम् ॥ यत्तु प्राचा दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ यत्तु प्राचा दुह्याच्यर्थरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुचिकर्मयुक् । नीहृकृषमन्यवहदण्डग्रहमुष्यचिकर्मभाक् इति पठितं तत्र ग्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः । इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः । तथा हि दुह्यादीन्ह्यादींश्च द्वैराश्येन पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वेत्याशङ्कायां स्वयमेव पठितं न्यादयो ण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि । प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि इति । एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये स्यात् । न चेष्टापत्तिः । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यविरोधात् । शतं ह्यत्र प्रधानं न तु गर्गाः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात् । दण्डिरत्र ग्रहणार्थः न तु निग्रहार्थ इत्युक्तम् । अत एवात्र समुदायैः वाक्यपरिसमाप्तिः, गुणानुरोधेन प्रधानाप्रवृत्तेरसंभवात् । तथा मन्थेरपि प्रधाने स्यादिष्यते तु गौणे । तथा च भारविः येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इति । अत्रामृतं मुख्यमुद्देश्यत्वात्, अम्बुनिधिस्तु गौणः ॥ बलिं याचत इति । अत्र प्रार्थनार्थस्य याचेर्वसुधा मुख्यं कर्म, तेन युक्तो बलिर्वस्तुतोऽवधिरपि तदविवक्षायामनेन कर्म भवति ॥ अविनीतमिति । अनुनयार्थस्य याचेरविनीतो मुख्यं कर्म, अविनीतं विनयायानुनयतीत्यर्थः । विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायामकथितं चेति कर्मसंज्ञा ॥ तण्डुलानिति । निर्वर्तनार्थस्य पचेरोदनो मुख्यं कर्म, ओदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । तण्डुलास्तु करणत्वाविवक्षायामकथितं कर्म ॥ अन्ये त्वाहुः द्व्यर्थः पचिरिति भाष्यपर्यालोचनया तण्डुलानोदनं

पचतीत्यस्य तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । दुह्यादिषु पचः परिगणनमप्रामाणिकं भाष्यकैयटयोरनुक्तत्वादिति ॥ गर्गानिति । ग्रहणार्थस्य दण्डेः शतं मुख्यं कर्म, गर्गास्त्वपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म ॥ व्रजमिति । अत्र गौर्मुख्यं कर्म व्रजेत्यधिकरणत्वाविवक्षायाम् अकथितं च इति कर्म भवति ॥ एवमग्रेप्यूह्यम् । अर्थनिबन्धनेति । न तु स्वरूपाश्रया । अहमपीदमचोद्यश्चोद्ये इति तद्राजसूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वादर्शनादिति भावः ॥ अत एव स्थातुं रणे स्मेरमुखी जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थमिति भट्टिः प्रायुङ्क्त । एवं च नाथत्यादयो बहवो द्विकर्मका ज्ञेयाः ॥ स्यादेतत् । यद्यर्थनिबन्धना संज्ञा तर्हि नीवह्योरन्यतरो न पठनीयः उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेत्सत्यम् । भारं वहति भारंनयतीत्यत्र यदि विलक्षणोर्थोनुभूयते तदा द्वयमपि पठनीयमेव, यदि तु नानुभूयते तर्ह्यन्यतरो न पठनीयः, उभयथापि लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् ॥ अत्र वदन्ति । जग्राह द्युतरुं शक्रम् इत्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव । संज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वाद्दण्डेर्ग्रहणार्थत्वाच्चेति ॥ बलिं भिक्षत इति । भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च, भिक्षते याचत इत्यर्थः ॥ देश इति । कुरुपञ्चालादिरिवेह गृह्यते । तेन अधिशीङ्स्थासां कर्म इत्यस्य न वैयर्थ्यमधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मेति नियमार्थत्वाभ्युपगमेपि वैकुण्ठे वर्तते इत्यादिष्वतिप्रसङ्गः स्यादेवेत्याशयेन तथैवोदाहरति । कुरूनिति ॥ गोदोहमिति । न चेह कालत्वात्सिद्धिः लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् । तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति जन्यमात्रं कालोपाधिरिति घटादेरपि कालत्वात् ॥ यत्तु प्राचा अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावेभ्यो द्वितीयेति केचिदित्युक्त्वा नदीमास्ते इत्युदाहृतम् ॥ तदसंगतम् । ग्रामसमूहः कुर्वादिरेव देशो गृह्यते, न तु प्रदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितीति न भवतीत्याकरात् । अध्वेति च न्यूनम्, अध्वानं स्वपितीत्यस्यापि प्रसङ्गाद् । अत एव आकरेऽध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातम् । द्वितीयेत्यप्यसङ्गतं, कर्मसंज्ञाया अविहितत्वात्कर्मणि लादयो न स्युरित्यास्यते मास इत्यादिप्रयोगाभावप्रसङ्गात् ॥ केचिदित्युक्तिस्तन्मतदौर्बल्यसूचनार्थेति कथंचिद्व्याख्याय पूर्वोक्तपरिहारेपि नदीमास्ते इत्युदाहरणस्यासांगत्यदोषस्तदवस्थ एवेति ध्येयम् ॥ गतिबुद्धि ॥ प्रत्यवसानं भक्षणम् ॥ शब्दकर्मकाणामिति । शब्दः कर्मकारकं येषां तेषामित्यर्थः । कर्मशब्दोत्र कारकपरः न तु कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्रेव क्रियापरः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च । अन्यथा हि गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दा-

र्थाकर्मकाणामित्येव ब्रूयात् ॥ अणौ यः कर्तेति । अनुत्पन्ने णिचि शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता स ण्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः ॥ नियमार्थमेतत्सूत्रमिति प्राञ्चः । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्तुरिति ॥ तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्तरि प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिध्यति । उक्तं च गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति । कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः ॥ ननु णिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम् । अन्तरङ्गत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबध्यते हेतुमति णिज्विधानात् । कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् । अत एव उपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा । एवं च परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयापि च । प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता । यद्यपि विधिपक्षेपि सूत्रं निर्बाधमेव । तथापि नियमसूत्रमिदमिति प्राचां ग्रन्थो विरुध्यत इति चेद् ॥ अत्राहुः । णिजर्थस्य शाब्दप्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसंज्ञायाः प्राबल्याद्विप्रतिषेध एव नास्तीति परत्वात्कर्तृत्वसिद्धिरित्येतन्न संगच्छते । अन्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयतः ततश्च नियमार्थत्वोक्तिः प्राचां निर्बाधैवेति । गम्यादिण्यन्तान् क्रमेणोदाहरति ॥ शत्रूनिति ॥ शत्रवः स्वर्गमगच्छन् तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयत् । गमेरण्यन्तावस्थायां शत्रवः कर्त्तारस्ते ण्यन्तावस्थायां कर्म अभवन् । स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिः मे गतिरिति वाक्यार्थः ॥ एवमग्रेप्यूह्यम् ॥ वेदार्थमिति । स्वे स्वकीया वेदार्थमविदुस्तान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत् । तथा देवा अमृतम् आश्नन् तानाशयत् । विधिः वेदमध्येत तं ब्रह्माणं वेदमध्यापयद् अपाठयत् । सलिले पृथ्वी आस्त तां यो हरिरासयत् स्थापयति स्म स हरिर्मे गतिरित्यन्वयः ॥ ननु शत्रूणामनेन कर्मत्वे कृते कर्मण ईप्सिततमः स्वर्गो, न तु कर्तुरिति कर्तुरीप्सिततमत्वाभावात् स्वर्गस्य कर्मत्वं स्यात् ॥ अत्र केचिद् गतिबुद्धीति कर्मत्वस्य बहिरङ्गत्वेन ततः पूर्वमेव धात्वर्थव्यापारप्रयुक्तकर्मत्वं स्वर्गस्य निर्बाधमित्यदोष इति ॥ अन्ये तु कर्तुरीप्सिततममित्यत्र कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम् । स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव । तच्च प्रयोजकसंनिधानेपि प्रयोज्यस्यास्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः । न च स्वतन्त्रे संकेतितस्य कर्तृपदस्य तत्रैव लक्षणा न संगच्छते एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे शक्तिलक्षणोभयाभ्युपगमस्य शास्त्रकारासंमतत्वादिति वाच्यम् । संज्ञान्तरानुपहितस्वतन्त्रे संकेतितस्य संज्ञान्तरो-

पक्षितानुपक्षितसाधारणे स्वातन्त्र्ये लक्षणाभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव जिधातोर्जये शक्तिः । प्रकृष्टजये लक्षणा । शक्यादन्येन रूपेणाज्ञाते भवति लक्षणेति । तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दो द्योतकः प्रकृष्टजयस्तु जिधातोरेवार्थ इति नैयायिकोक्तिः संगच्छते । नापि कर्तृपदस्य स्वतन्त्रलक्षणायां प्रमाणाभावः शङ्क्यः । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनाम् इत्युक्त्वा ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः इति वदतो भाष्यकारस्यैव प्रमाणत्वात् । न हि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते, येन ण्यन्ते कर्तुरितिवचनं सावकाशं स्यादित्याहुः ॥ नीवह्योरिति । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिः, तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः ॥ नियन्त्रिति । नियन्ता पशुप्रेरकः न तु सारथिरेवेति तेन वाहयति बलीवर्दान् यवानिति सिध्यति । अस्मादेव भाष्योदाहरणाद् रूढिर्योगमपहरतीति न्यायोत्र न स्वीक्रियते ॥ अनिषेध इति । प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोर्थः । यैस्तु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते यैर्वा न गृह्यते उभयेषामपीदं वचनमावश्यकम् । नीवह्योर्नेति वचनं तु यैः प्रापणं गतिशब्देन न गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यम् ॥ सूत इति । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः इत्यमरः । प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्ते निषेधमाह । आदिखाद्योरिति । अद भक्षणे खादृ भक्षणे । प्राचा तु आदीति पठ्यते तत्तु ण्यन्तानुकरणमिति बोध्यम् । आदयतीति । इह निगरणचलनार्थेभ्यश्च इति परस्मैपदनियमो न प्रवर्तते अत्तेः प्रतिषेधः इति तस्य निषिद्धत्वात् । तेनाकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शेषात् कर्तरीति परस्मैपदम्, कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवत्येवेति बोध्यम् ॥ भक्षेरिति । ननु गतिबुद्धीति सूत्रेणाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं विधीयते न णौ कर्तुरिति प्राप्तेरेवाभावान्निषेधोयं व्यर्थ इति चेद् । अत्राहुः । हेतुमण्णिजन्ते विधिरिति । निषेधोप्यणावित्ययं संनिधानाद्धेतुमण्णिज्विषय एव तेन चुरादिणिजन्तेपि भक्षयतौ प्राप्तिसत्त्वात्तन्निषेध उपसंख्यात इति ॥ भक्षयतीति । बलीवर्दाः सस्यं भक्षयन्ति । तान् भक्षयतीत्यर्थः । चेतस्थानां यवानां भक्षप्रमाणानां हिंसा ज्ञेया तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् ॥ जल्पतिप्रभृतीनामिति । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । पुत्रो धर्मं जल्पति देवदत्तो जल्पयतीत्यण्यन्तावस्थायां पुत्रः कर्त्ता । ण्यन्तावस्थायां कर्म अभवत् । तथा पुत्रो धर्मं भाषते तं भाषयति देवदत्तः । न च जल्पतिभाषत्योः शब्दक्रियत्वेन गतिबुद्धिसूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । शब्दकर्मणामित्यस्य शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थाद् । अन्यथा वेदमध्यापयद्विधिमित्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । एवं पुत्रो

यत् किंचिद्विलपति तं विलापयतीत्याद्यप्यूह्यम् ॥ स्मारयतीति । आध्यानार्थकस्यैव स्मरतेः घटादयो मितः इति मित्त्वं, न चिन्तार्थकस्येति भावः । देवदत्तेनेति । स्मरयत्येनं वनगुल्म इत्यत्र तु णेरणाविति सूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम् ॥ शब्दाययतीति । शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना क्यङ् । ततो हेतुमण्णिच् ॥ धात्वर्थसंगृहीतेति । एतेन शब्दाययति सैनिकै रिपूनिति कर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः ॥ न त्वविवक्षितकर्मणोपीति । यथा लः कर्मणि चेति सूत्रेऽविवक्षितकर्माणोप्यकर्मका इति गृह्यन्ते तथैवेहापि यदि गृह्येरन् तदा ओदनादिकर्मणोऽविवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यात् न तु देवदत्तेन पाचयतीति । एवं गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते । दत्तवान् पक्ववान् इत्यर्थे दत्तः पक्व इत्यापत्तेः ॥ यत्तु प्राचा अयक्रन्दशब्दायह्वेञां नेत्युक्तम् ॥ तदयुक्तम् । अयतेर्निषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य तत्रेष्टत्वात् । क्रन्दह्वेञोस्तु शब्दक्रियत्वेपि शब्दः कर्म कारकं नेति प्राप्तेरेवाभावाच्चेति स्थितं मनोरमायाम् ॥ यदपि शुश्रूषन्त्यशामिति कर्मत्वमुक्तं, तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव । शृणोतेस्तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धम् । ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं यद्यपि अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् इति भट्टिप्रयोगस्य, अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेति कालिदासप्रयोगस्य, चानुगुणम् । तथापि बहूनामसंमतमेव । अत एव तं धनुरजिग्रहद्बोधितवान् सुतां ग्राहयितुमुद्वाह्यत्वेन बोधयितुमित्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयांचक्रिरे । न च बुद्ध्यर्थत्वं विनापि यथाश्रुतार्थे एव ग्राहेर्द्विकर्मकत्वमस्त्विति वाच्यम् । तथा हि सति जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र क्तप्रत्ययेनाभिधानं प्रयोज्यकर्मीभूतधेनोः स्यात्, न तु गन्धमाल्यकर्मणः, ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः इत्युक्तेः । जायाप्रेरिता हि धेनुर्गन्धमाल्यं प्रतिगृह्णातीति भवत्येव धेनुः प्रयोज्यकर्म ॥ ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् । प्रत्ययानभिहितत्वेन गन्धमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः ॥ सिद्धान्ते तु जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । द्विकर्मकत्वाऽभावेन गन्धमाल्यस्यैव क्तप्रत्ययेनाभिहितत्वात् । ययेति तृतीया तु णिजर्थं प्रति जायायाः कर्तृत्वेपि णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते ॥ एवं चेह जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूते गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थः, तथाप्यन्यपदार्थान्तर्भावेणैव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन एकार्थीभावः कल्प्यत इति नास्त्यत्रानुपपत्तिरिति दिक् ॥ हृक्रोः । हा च का च हृकरौ तयोरिति विग्रहः । हृश्च कृश्च हृक्रोरिति वा । प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह

इति सिद्धान्तात्। गतिबुद्धीत्यादीह नानुवर्तते तेन उभयत्र विभाषेयम्। अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद् विकारार्थस्य करोतेश्चाकर्मकत्वाद् गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुः कर्मत्वे प्राप्ते, अर्थान्तरे चानयोः सकर्मकत्वादप्राप्ते, अस्यारम्भात्॥ प्राप्तावुदाहरणमाह। हारयतीति। हरति करोति वा कटं भृत्य इत्यण्यन्तावस्थायां भृत्यः कर्ता, स एव ण्यन्तावस्थायां कर्माऽभूत्। प्राप्ते तूदाहरणम्। हणमभ्यवहारयति सैन्धवान् हणमभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैरिति बोध्यम्॥ ननु यदि गतिबुद्धीत्यादिरिह नानुवर्तेत तदेतदेवं स्यात्। तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्मैवम्। न वेति विभाषेति सूत्रे उभयत्र विभाषासु भाष्यकृताऽस्य सूत्रस्य गणितत्वेनोक्तशङ्काया अनवतारात्॥ अभिवादीति। वद संदेशवचने चुरादिराधृषीयः। अभिपूर्वत्वान्नमस्कारार्थता। अभिवादयतेरप्राप्तौ दृशेस्तु प्राप्तावयं विकल्पः। अभिवदति देवं भक्तस्तं प्रेरयत्यन्यः अभिवादयते। णिचश्चेत्यात्मनेपदं, परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव। तथा पश्यति देवो भक्तो दर्शयते देवं भक्तमित्यादि॥ अभिनिवि॥ नेरल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसंघातविवक्षार्थमित्याह। संघातपूर्वस्येति। तेनेह न। निविशते यदि शूकशिखापदे इति॥ क्वचिन्नेति॥ एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानाम् इति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोऽत्र मानमिति भावः॥ उपान्व॥ लुग्विकरणादलुग्विकरणं बलीय इति वस निवासे इति भौवादिक एव गृह्यते न तु वस आच्छादने इत्यादादिक इत्यभिप्रेत्य शपा निर्देशमाह। उपादिपूर्वस्य वसतेरिति। वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे। अभुक्त्यर्थस्य नेति। वार्तिके अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारः कर्म नेत्यर्थः॥ वने उपवसतीति। कथं तर्हि गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रे हरिदिनमुपोषितः इत्युदाहरणं संगच्छत इति चेदत्राहुः। वसेरत्र स्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्त्वार्थिकीति न दोष इति॥ उपपदविभक्तिमाह। उभसर्वतसोरित्यादिना। उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्योगे द्वितीयेत्यर्थः। प्रकृतिद्वित्वेन तसोरिति द्वित्वनिर्देशः। अत्र उभशब्दादयच् न कृतः अनुकरणशब्दत्वेनासंख्यावाचित्वात्। तथा चोभशब्देन उभयशब्दो गृह्यते केवलात् परत्र तसिलोऽसंभवादित्येके। वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्तस् तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु इति तु मनोरमायां स्थितम्॥ धिगिति। धिक् शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्येत्यर्थः। अत्र प्राञ्चः धिगित्यविभक्तिको निर्देशो गवित्ययमाहेतिवद् इत्याहुः॥ तन्न। तथा सत्यपदान्ततया दृष्टान्ते लोपः शाकल्यस्ये-

त्वस्येव दार्ष्टान्तिके अप्रत्वस्याप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं गकारान्त एवास्त्विति शङ्क्यम् । कस्य च दः इति सूत्रे धकित् इत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । कस्य च दः इत्यनेन हि कान्ताव्ययस्याकच्संनियोगेन दत्वं विधीयते । तस्माद्धिगिति विभक्त्यन्तमेव । परंतु प्रकृतिवदनुकरणंभवतीत्यतिदेशेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् । यदि तु धिगित्यविभक्तिको निर्देश इत्येतावानेन प्राचां ग्रन्थस्तदा सम्यगेव । अव्ययत्वात्सुपो लुक्यविभक्तिको निर्देश इति वक्तुं शक्यत्वात् ॥ उभयतःकृष्णमिति । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः षष्ठ्यर्थे द्वितीया । एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते उभसर्वतसोरित्यत्र उभसर्वयोर्गणे परस्परसाहचर्यात्तसिलेव गृह्यते, न त्वाद्यादिभ्यस्तसिः । तथा चोभयत इत्यादौ तसेश्चेत्यनेन तसिलादेशोऽवगन्तव्यस्तेन यत्र संज्ञायां तसेस्तसिलादेशाभावस्तत्र न द्वितीया किं तु षष्ठ्येव इति । तसिलभावस्तु तसेश्चेत्यत्र किंसर्वनामबहुभ्यः इत्यनुवर्तनादिति । धिक् कृष्णाभक्तमिति । तस्य निन्द्यतेत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । स निन्द्य इत्यर्थः । प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके ॥ कथं धिङ् मूर्खेति । संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्शब्दयोगाभावाद् द्वितीया न प्रवर्तत इति संबोधने चेति प्रथमैव भवतीति । क्रियापदं क्वचिदाक्षिप्तम् । तथा च धिक् मूर्ख निषिद्धाचरणमित्येतदिह कल्प्यम् । मूर्खसंबोध्यमनिषिद्धाचरणस्य निन्द्यतेति तु वाक्यार्थः प्रथमार्थे धिग्योगे द्वितीयेति वादिमते तु मूर्खसंबोध्यकं निषिद्धाचरणं निन्द्यमिति वाक्यार्थः ॥ यत्तु उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी इति संबोधने प्रथमैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादित्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । संबोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवाभावात् । न च देव प्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेत्यस्त्येवोक्तिसंभव इति वाच्यम् । वास्तवकर्तृत्वेपि कारकविभक्तित्वस्य अलाभात् । किं च । देव त्वां भजन्ति भक्ता इत्यादौ संबोध्यदेवस्य वास्तवमपि कर्तृत्वं नास्तीति आस्तां तावत् ॥ उपर्युपरीति । कथं तर्हि उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय इति । उपरिबुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । तेनाऽम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया । यद्वा प्रतिपदोक्तस्य उपर्यध्यधसः सामीप्ये इति कृत्तद्धितस्य वार्तिके ग्रहणादिह च वीप्सादिर्वचनत्वान्नास्ति द्वितीयाप्रसक्तिरिति ॥ अभितः परित इति । एतच्च अन्यत्रापि दृश्यते इति पूर्वोक्तस्यैव प्रपञ्चभूतमिति व्याचख्युः ॥ अभितः कृष्णमिति । पर्यभिभ्यां चेति तसिल् । समयानिकषाशब्दौ सामीप्यवचनावव्ययौ ।

विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति इति माघः ॥ हेति खेदे तदेतदाह। तस्य श्रोच्यतेति ॥ बुभुक्षितमिति। बुभुक्षितस्येत्यर्थः । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु कर्मप्रवचनीयः। तेनात्र कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन गतार्थता न शङ्क्या ॥ अन्तरान्तरेण ॥ प्रतिपदोक्तत्वान्निपातयोरेव ग्रहणं न तु टाबन्ततृतीयान्तयोः । परस्परसाहचर्याच्च । तद्यथा गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्न चात्रार्यपरशुरामयोः । तेन किमनयोरन्तरेणागतेनेति सिद्धम्। किमनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः। अन्तरा त्वां मामिति । तव मम च मध्ये इत्यर्थः॥ हरिशब्दात्तु द्वितीया न भवति अन्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः ॥ अन्तरेण हरिमिति। हरिं विनेत्यर्थः। मध्ये इत्यर्थेप्यन्तरेणशब्दो वर्तते मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः इति। चलच्चामरयोर्द्वयस्य मध्ये इत्यर्थः। युक्तग्रहणान्नेह अन्तरा त्वां मां कृष्णस्यमूर्तिः। इह कृष्णान्न द्वितीया। अन्तराशब्दप्रयोगेपि अन्तरेत्यनेनानन्वयात्॥ कर्मप्रवचनीयाः ॥ इत्यधिकृत्येति। रीश्वरात्प्रागिति बोध्यम्। गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । बाहुलकाद्भूते कर्तर्यनीयर् । तेन संप्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । तथाः च हरिः क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः इति । तथाहि। जपमनुषावर्षद् इत्यत्र अनुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते। अनुभूयते सुखमित्यादौ यथा । नापि षष्ठ्येव संबंध उच्यते, द्वितीययैव तस्योक्तत्वात् । नापि प्रादेशं विपरिलिखति विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियेव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । किं तु जपसंबन्धिवर्षणमिति द्वितीययावगतः संबन्धो लक्ष्यलक्षणभाव एवेति अवगमात् संबन्ध एवानुना विशेषिवस्थाप्यते । क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेपि इयं संज्ञा वचनात् प्रवर्तते। सुः पूजायामतिरतिक्रमणे चेति यथा । उक्तसंज्ञ इति ॥ कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः । गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति । ननु जपमनुप्रावर्षदित्यत्र वृष्टिं प्रत्यनोर्योगाभावेन क्रियायोगाभावादेतयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वमस्याः संज्ञाया इति चेदत्राहुः। गम्यमाननिशमनक्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेण मूलस्य निर्बाधत्वात् । न चैवं कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धौ किमनया संज्ञयेति वाच्यम् । जपस्य निशमनप्रयुक्तहेतुत्वाख्यसंबन्धविवक्षया कर्मत्वाभावेन तृतीयायां प्राप्तायां तदारम्भात् । न चैवमपि जपमनु निशम्य देवः प्रावर्षद् इत्यर्थावगमाल्ल्यबन्तलोपे पञ्चम्यपवादार्थैवेयं संज्ञास्त्विति वाच्यम्। ल्यबन्तलोपे हि कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी जपस्य तु कर्मत्वादिना विवक्षाभावा-

दिति ॥ परापि हेतौ तृतीयेत्यादि ॥ अयं भावः । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः यो न हेतुः वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति, हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमित्यादि । जपमनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूते लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात्तां बाधित्वा अनुर्लक्षणे इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्याद्द्वितीयैव भवतीति । न च तृतीयार्थे इतिसूत्रेणेह गतार्थता शङ्क्या, तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेप्रधाने इत्येतावन्मात्रबाधकत्वात् । सामर्थ्यादिति । अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियते इति भावः । नदीमन्वेति ॥ द्वितीयायाः संबन्धोऽर्थः षष्ठ्यपवादत्वादेतद्द्वितीयायाः । स चेह संबन्धः साहित्यरूप एवेत्यनुना द्योत्यते ॥ हीने ॥ उत्कृष्टादेव द्वितीया, न त्वपकृष्टाच्छक्तिस्वभावादित्याशयेनोदाहरति । अनु हरिमिति ॥ उपोधिके च ॥ चकारेण हीने इत्यनुकृष्यते तदाह । अधिके हीने चेति । अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह । सप्तमी वक्ष्यत इति । यस्मादधिकमित्यनेनेति भावः । तस्मिन्नपि सूत्रे कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानमावश्यकमेवेति ज्ञेयम् । उपहरिमिति । पूर्ववदुत्कृष्टादेव द्वितीया ॥ लक्षणेत्यम् ॥ वृक्षं प्रतीति । वृक्षसंबन्धि द्योतनमर्थः । संबन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति ॥ भक्तो विष्णुं प्रतीति । विष्णोर्भक्तस्य विषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः । भक्तः कंचित् प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः ॥ लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति । लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः ॥ वृक्षं वृक्षमिति । इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते । प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्मण्येव द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं न एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति तु न भवति । वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् ॥ परिषिञ्चतीति । सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् ॥ ममाभिष्यादिति ॥ मम भागः स्यादित्यर्थः । प्राञ्चस्तु मामभिष्यादिति प्रत्युदाहरन्ति, तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः । उपसर्गवशेनास्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानात् अभागे इति कर्मप्रवनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वम् ॥ कुतोऽध्यागच्छतीति । इह प्रजयति, पराभवति वृक्षं प्रति विद्योतते, इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्योरिह विशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्यं धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन त्वर्थकतास्त्येवेति बोध्यम् । गतिर्गताविल्यत्र पदादित्यधिक्रियत इति पदात्परत्वसंपत्तये कुत इत्युक्तम् ॥ अतिरतिक्रमणे च ॥ चकारेण पूजायामित्यनुकृष्यत इत्याह । पूजायां चेति । अतिक्रमणमुचितादधिकस्यानुष्ठानम् ।

अर्थद्वयेप्येकमेवोदाहरति । अति देवान् कृष्ण इति । अन्ये तूदाहरन्ति अतिसिक्तम्, अतिस्तुतमिति, बहुतरं समीचीनं सिक्तं स्तुतं चेत्यर्थः । बहुतरार्थे अतिक्रमणं, समीचीने पूजेति विवेकः ॥ अपिः पदार्थ ॥ सर्पिषोपि स्यादिति । सर्पिर्बिन्दुः स्यादित्यर्थः । अपेः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह । अनुपसर्गत्वान्न ष इति । उपसर्गसंज्ञाभावात् उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिरितीह न प्रवर्तते इति भावः ॥ संभावनायामिति । संभाव्यत इति संभावना । ण्यासश्रन्थो युच् । भवनक्रियासंभावनायां भवनस्य विषयत्वादाह । तस्या एवेति । संभावनाया एवेत्यर्थः ॥ कर्तृदौर्लभ्येत्यादि । कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियाया दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दो भवनक्रियावाचिना स्यादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः ॥ अवयवावयविभावेति । अपिरवयवी बिन्दुरवयवः ॥ इयमेवेति । बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकतैवेत्यर्थः ॥ द्वितीयेति । कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन विहिता ॥ न त्वपिनेति । न च बिन्दुना योगितद्द्योतकापिशब्देनापि योगो जात एवार्थद्वारा शब्दानां योगस्याभ्युपगमादिति शङ्क्यम् । अपिशब्दस्य बिन्दुद्योतकत्वाभावात् । कथं तर्हि बिन्दुप्रतीतिरिति चेत् शृणु । अपिना द्योत्यं भवनदौर्लभ्यमेव कर्तृदौर्लभ्यमाक्षिपति । कर्त्ता त्विह बिन्दुरेवेति स प्रतीयते । अत एवापिशब्दबलेन गम्यमानस्येत्युक्तं, न त्वपिना गम्यमानस्येति ॥ उक्तत्वादिति । उक्तप्रायत्वादित्यर्थः । अपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत इत्युक्ते स्यादित्यस्यापिना योगो न तु सर्पिषेत्यर्थपर्यवसानात् ॥ अपिस्तुयादिति ॥ अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयादित्यधिकोक्तिः । एतादृशस्यान्यदीयस्तवने सामर्थ्यमस्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः ॥ इह संभावनाद्योतकोपिशब्दः पूर्वत्र तु संभावनाविषयदौर्लभ्यद्योतक इति महान् भेदः । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न भवति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया बाधात् । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥ अपि सिञ्च अपि स्तुहीति । सिञ्च स्तुहि चेत्यर्थः ॥ कालाध्वनोः ॥ अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः । केनेत्याकाङ्क्षायां गुणक्रियाद्रव्यैरित्यौचित्याद्द बोध्यम् ॥ द्वितीया स्यादिति । श्रुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव । स्वरूपग्रहणं त्विह न भवति । कालाः, अत्यन्तसंयोगे चेति समासविधायके कालाः इति बहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिर्नेति ज्ञापनात् । अत एव मासप्रमितः मुहूर्तसुखमिति द्वितीयासमासविधावुदाहरिष्यति । मासं कल्याणीत्यादि । अकर्मकधातुभिर्योग एव देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानान्नेह कर्मणि द्वितीयेति द्वितीया प्राप्नोतीति भावः ॥ मासस्य द्विरिति । कृत्वोर्थप्रयोगेकालेधिकरणे

इत्यनेन षष्ठीति प्राञ्चः ॥ तन्न । तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरुक्तो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासनिवृत्तेरेव फलत्वात् । तस्मादिह षष्ठी शेषे इतिसूत्रेणैव षष्ठी भवत्यन्तरङ्गत्वादित्याहुः ॥ अन्यार्थमारब्धस्यापि कृत्वोर्थप्रयोगे इतिसूत्रस्य द्विरुक्तो भुङ्क्तइत्यत्र विशेषविहितत्वात्प्रवृत्तौ बाधकं नास्तीति केचित् ॥ इति द्वितीया ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्। आह च धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते इति । स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातन्त्र्याभावेपि स्थाली पचति काष्ठानिपचन्तीत्यादिप्रयोगोपि साधुरेवेति ध्वनयति ॥ विवक्षितोर्थ इति ॥ साधकतमं करणम् ॥ प्रकृष्टेति । यद्व्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तं च, क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् । विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि करणत्वमस्तीति सूचितम्। आह च, वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्थाल्या पचत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः इति । अयं भावः । कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न नियतम्, किं तु वैवक्षिकम् । न हि गौः सर्वं प्रति गौरेव न तु कंचित् प्रत्यगौः इतिवद्विशेषणं सर्वं प्रति विशेषणमेवेति वक्तुं शक्यम् ॥ तथा च कया धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृतधातुव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्त्ता, व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म कर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेन व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोधिकरणम् इति स्थितम् । पच्यर्थो व्यापारस्त्वनेकधा । एवं च पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता, ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्त्तारः, तण्डुनधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री, अवयवावयविभावादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः, स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात्, तथा आदिखादिभ्यामुपात्तेर्थे प्रयोज्यः कर्ता, तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते प्रयोज्यः कर्म अधिपूर्वैः शीङादिभिरुपात्तेर्थे आधारः कर्म, केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि ज्ञेयम् । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इति केषांचिदुक्तिः परास्ता । यद्धातूपात्तक्रियायां यदा यस्य स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्त्ता, यदुपात्तया कर्त्तुः क्रियया यदा आप्तुमिष्टतमत्वेन यद्विवक्ष्यते तदा तत् कारकं तत्क्रियायां कर्मेत्येवं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षे उक्तिसंभवाभावात् ॥ यत्तु केचित्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेद् वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ स्वसमवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालिनि कर्तर्यतिव्याप्त्यभावेप्यपा-

दानेऽतिव्याप्तिः स्यादेव। अतश्च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्येवाभ्युपगन्तव्यम्। एवं च सति ग्रामं गच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादाविष्टानुरोधेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वेऽभ्युपगतेपि वृक्षात्पततीत्याद्यकर्मकेषु पतनादिजन्यविभागादौ तदवच्छेदकत्वाकल्पनान्नापादानेतिव्याप्तिः। नवा ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्त्तर्यतिव्याप्तिः संयोगादिफलजनकीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेषणात्कर्मत्वेनाभिमतं यत्तद्भिन्नस्य परशब्देनात्र विवक्षितत्वादित्याहुः॥ तदप्येतेन प्रत्युक्तम्। ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः। णिजर्थप्रेरणाजन्यप्रयोज्यव्यापारे गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात्। तत्त्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः। गतिबुद्धीत्यादिशास्त्राभ्युपगमं विना क्वचित् प्रयोज्यकर्तरि कर्मत्वं, क्वचित्तु कर्तृत्वमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात्। हृक्रोरन्यतरस्यामिति शास्त्रमन्तरेण हारयति वा कटं भृत्येन भृत्यमित्यत्र वैकल्पिककर्मत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च। एतादृशेषु वैयाकरणोक्त्यैव निर्वाह इति चेत्। तर्हि आकडारादेका संज्ञा या परानवकाशा चेत्युक्तत्वान्निरवकाशया अपादानसंज्ञया सावकाशायाः कर्मसंज्ञाया बाधान्नोक्तातिव्याप्तिरिति किमनेन धात्वर्थतावच्छेदकेत्यादिपरिश्रमेण॥ स्यादेतद्। आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना इत्यादिप्रयोगः कथं संगच्छते एकस्यैव वस्तुनो युगपदेकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वादेरसंभवात् परया कर्तृसंज्ञया कर्मकरणादिसंज्ञाया बाधात्॥ नैष दोषः। अहंकाराद्युपाधिभेदेनात्मनोपि भेदमाश्रित्यात्मानमात्मना हन्तीत्यादिप्रयोगस्याकरे समर्थितत्वात्॥ ननु साधकं करणमित्येवास्तु, कारकाधिकारादिह कारकमिति वर्तते साधकं कारकं हि पर्यायः, तथा चोभयोपादानेन प्रकर्षो लभ्यत इत्याशयेन पृच्छति। तमब्ग्रहणं किमिति॥ इतरस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्याय एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तत इति ज्ञापनाय तमब्ग्रहणमित्याशयेन ज्ञापनफलमुदाहरति। गङ्गायां घोष इति। उक्तज्ञापनानङ्गीकारे त्विहाधिकरणसंज्ञा न स्यात्। तिलेषु तैलं दधिनि सर्पिरित्यादौ मुख्याधारे तस्याश्चरितार्थत्वादिति भावः॥ अत्र व्याचख्युः। यदा च तीरधर्म आधारत्वं सामीप्यात् प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनं, यदा तु गङ्गाशब्द एव तीरे वर्तते तदा तु न प्रयोजनं तीरस्य मुख्याधारत्वात्। तत्राद्यपक्षे विभक्तिर्लाक्षणिकी द्वितीये तु प्रकृतिर्लाक्षणिकीत्यादि॥ रामेणेति॥ यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव, तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यतैव। सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः। धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्द्व-

न्यत इत्यादिकर्माख्यातसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासाभावेपि हत इत्यादिकर्मकृत्समभिव्याहारे व्यत्यासोस्त्येव। तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराकर्षणादिस्तद्विषयीभूतो यो बाणव्यापारः शरीरभेदनादिस्तत्साध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः॥ वालिनं हन्ति, वाली हन्यत इत्यादौ तु वालिनिष्ठप्राणवियोगानुकूलो यः शरीरभेदनादिर्बाणव्यापारस्तद्विषयको रामनिष्ठधनुराकर्षणादिव्यापार इत्यर्थो बोध्यः॥ अत्रेदमवधेयम्। फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृतः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्। इह धातुः स्मृत इत्यन्वयः। वाचकत्वेनेति शेषः॥ आश्रये तु तिङ इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेन स्मृता इति संबध्यते। वाचकत्वेनेति पूर्ववत्॥ तिङ इत्युपलक्षणं द्वितीयादीनामपि आश्रयमात्रार्थकत्वात्॥ नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीयातृतीयासप्तमीनां सांकर्यं स्यात्॥ मैवम्। निरूपकभेदेनाधारभेदात् फलनिरूपिताधारः भेदो द्वितीयार्थः। व्यापारनिरूपितः फलनिरूपितस्य सप्तम्यर्थ इति ह्यभ्युपगम्यते॥ फले प्रधानमिति। एतच्च प्रायिकम्। कर्मकृत्समभिव्याहारे तु व्यत्यासोऽस्त्येवेति उक्तत्वात्। हरिं भजति देवदत्तः इत्यादौ तु व्यापारस्य प्राधान्यमस्त्येव। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्हर्याधारयोर्देवदत्ततिङ्वाच्याधारयोश्चाभेद इह संसर्गः। तथा च हर्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्तमानो यो व्यापार इति वाक्यार्थः। न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम्। तन्निष्ठधर्मस्याधारतात्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वापत्त्याऽतिगौरवात्। कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभङ्गापत्तेश्च। अत एव भाष्यकारोप्याह। सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् इति॥ अनभिहिते किम्। हरिः करोति। पाचकः। कर्तरि ण्वुल्। शाब्दिकः। शब्दर्दुरं करोतीति ठक्। कृतं विश्वं येन कृतविश्वः विश्वकर्मककृत्याश्रय इत्यर्थः। जीवन्त्यनेन जीवनः। करणे ल्युट्॥ प्रकृत्यादिभ्य इति। आकृतिगणोयम्। तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः इत्यादि सिद्धम्॥ चारुरिति। अभिरूप इत्यर्थः। क्रियाया अश्रवणात् कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठीह प्राप्ता। एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात्सिद्धम्। करणान्तरव्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम्। स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न त्वलङ्कारादिनेत्यर्थात्॥ प्रायेण याज्ञिक इति। एतदपि गम्यमानं ज्ञानक्रियां प्रति करणत्वात्सिद्धम्। आचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोयमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात्॥ गोत्रेण गार्ग्य इति। गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः। प्रथमात्र प्राप्ता, गोत्रेणाहं ज्ञाये इत्यर्थात् इहापि तृतीया सिद्धा॥ समेनेत्यादि। सममेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया

प्राप्ता । इहापि तृतीया सिद्धा पथोऽपि गमने करणत्वाभ्युपगमात् ॥ द्विद्रोणेनेति । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । द्रोणद्वयसंबन्धिधान्यमित्यर्थः । इह षष्ठी प्राप्ता । द्विद्रोणपरिमितधान्यार्थे मूल्ये द्विद्रोणशब्दः, तस्य च क्रयं प्रति करणत्वमितीहापि तृतीया सिद्धेति दिक् ॥ चादिति ॥ करणशब्दानुवृत्त्या परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् इत्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणापकर्षणेन वा संज्ञयोः पर्यायत्वे लब्धे चग्रहणं समुच्चयार्थम् । तेन मनसा दीव्यतीति मनसादेव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चोभयं युगपत्सिध्यति । मनसः संज्ञायामित्यलुक् ॥ किं च अक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वाद् अणि कर्तुर्णौ गतिबुद्धीत्यनेन कर्मत्वं न । अणावकर्मकादिति परस्मैपदमपि भवति ॥ ननु कर्मकरणसंज्ञासमावेशस्य मनसादेव इत्यत्र कृतार्थत्वादक्षान्दीव्यतीत्यत्र परत्वात्तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेत् । अत्राहुः कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानम् । तस्यानवकाशत्वाद् द्वितीयेति ॥ स्यादेतद्, दीव्यन्ते अक्षा इत्यत्राभिहितेऽपि कर्मणि करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात् तथा देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणत्वस्याभिधानेऽपि कर्मणोऽनभिधानाद् द्वितीया स्यात् ॥ मैवम् । एकैव ह्यत्र शक्तिः संज्ञाद्वययोगिनी, तथा चैकस्यां शक्तावभिहितायामन्यस्या अप्यभिधानादुभयत्राप्यभिधानमेव, न त्वनभिहितत्वम् ॥ सहयुक्ते ॥ सहेनाप्रधाने इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणमित्याह । सहार्थेनेति । सहार्थकशब्देन सह साकं सार्धमित्यनेनेत्यर्थः ॥ पुत्रेणेति । पितुरेवागमनक्रियासंबन्धः शाब्दः पुत्रस्य त्वार्थ इत्येतावतैव तत्प्राधान्यमुच्यते ॥ अप्रधानग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोपपत्तेः । न च यत्र प्रथमा न प्राप्नोति पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ तत्र प्रधानात् पितुरपि तृतीया स्याद् अतस्तद्वारणायाप्रधानग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् कर्तृकर्मणोः कृति इति षष्ठ्या एव तत्र प्रवृत्तेरिति दिक् ॥ येनाङ्ग ॥ येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते संनिधानात् । स चार्थाद्विकृत एव । न त्वविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति तदेतदाह । येनाङ्गेन विकृतेनेति ॥ अङ्गिन इति । सूत्रेऽङ्गशब्द अर्शआद्यजन्त इति भावः ॥ जटानामित्थंभूतलक्षणमुपपादयति । जटाज्ञाप्येति । जटाभिर्ज्ञाप्यं यत्तापसत्वं तद्विशिष्टइत्यर्थः ॥ संज्ञो ॥ ज्ञा अवबोधने इत्ययमेव गृह्यते न तु जनी प्रादुर्भावे इति तस्याकर्मकत्वात् । ङमः प्राग्भागस्य ज्ञ इत्यस्याल्लोपोन इत्यल्लोपेन निष्पन्नतया लाक्षणिकत्वाच्चेत्या-

शयेनाह । जानातेरिति । संजानीत इति । संप्रतिभ्यामनाध्याने इति तङ् । क्तयोगे परत्वात् कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्येव पितुः संज्ञाता । आध्याने तु पित्रा पितरं वा संजानाति ॥ हरदत्तस्त्वाह । आध्याने परत्वाद् अधीगर्थेति षष्ठी मातुः संजानातीति ॥ तन्न । तत्र शेषाधिकारादिति मनोरमायां स्थितम् ॥ हेतौ ॥ हेतुरिह लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते न तु तत् प्रयोजको हेतुश्चेति कृत्रिमः । तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात् कर्तृत्वादेव तृतीयासिद्धेरत आह । हेत्वर्थ इत्यादि । ननु लौकिकहेतोरपि करणत्वादेव तृतीयासिद्धौ किमनेनेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह । द्रव्यादीति । आदिशब्देन गुणक्रिये ग्राह्ये । द्रव्यगुणक्रियानिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत्तद्धेतुत्वमित्यर्थः ॥ करणत्वं त्विति । क्रियामात्रनिरूपितं व्यापारवद्वृत्ति च यत्तत्करणत्वमित्यर्थः ॥ एवं च हेतुकरणयोर्भेदादन्यतरेणान्यस्यान्यथासिद्धिर्न शङ्क्यत इति भावः ॥ उक्तं च द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् । अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते इति ॥ द्रव्यविषये हेतुत्वमुदाहरति । दण्डेन घट इति । दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । अत्र हि व्यापारोस्तु वा मास्तु साक्षात् क्रियान्वयित्वाभावात् करणत्वं नास्तीति भावः ॥ क्रियाविषये उदाहरणमाह । पुण्येन दृष्ट इति । पुण्यशब्देनेह परमापूर्वमुच्यते तस्य च हरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेपि व्यापारत्वाभावान्न करणत्वमिति भावः ॥ यदा यागादिकमेव पुण्यशब्देन विवक्ष्यते, तदा तस्य व्यापारवत्त्वमस्त्येवेति कर्तृकरणयोरित्यनेनैव तृतीया सिद्धा । गुणविषये तु पुण्येन गौरवर्ण इत्याद्युदाहार्यम् । जटाभिस्तापस इत्यादौ तु लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां हेतुत्वाविवक्षणादनेनाप्राप्ता तृतीयेति इत्थंभूतलक्षणे इत्यारब्धमित्याहुः ॥ अत्र केचिदुत्प्रेक्षन्ते द्रव्यादिसाधारणत्वाद् हेतुत्वस्य हेतौ इत्यनेनैव बाणेन हत इत्यादिप्रयोगसिद्धेः कर्तृकरणयोरिति सूत्रे करणग्रहणं त्यक्तुं शक्यं करणसंज्ञा तु आवश्यकी करणाधिकरणयोश्चेत्याद्यर्थमिति ॥ अन्ये तु क्रियासाधकतमं तत्तद्व्यापारवत्त्वेन विवक्षितं चेत् करणं नो चेद्धेतु । द्रव्यसाधकतमस्य दण्डादेस्तु व्यापारवत्त्वेपि हेतुत्वमेव । एवं च रामेण बाणेन हत इत्यादौ हनने बाणादिर्निमित्तमित्येतावदेव यदा विवक्ष्यते, तदा हेतावित्यनेनैव तृतीया । बाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयः इत्येवं व्यापाराविष्टत्वेन विवक्षायां तु हेतुत्वाविवक्षणात् कर्तृकरणयोरिति करणे तृतीया आरब्धेत्याहुः ॥ फलमपीति । एतच्च प्रत्ययः इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ अध्ययनेनेति । तादर्थ्यविवक्षया चतुर्थ्यपि भवतीति चतुर्थ्या सहेयं तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनाय वसति ॥ अत्र

केचित् परिष्कुर्वन्ति अध्ययनेन वसतीत्यत्र दण्डहेतुको घट इतिवदध्ययनहेतुको निवास इत्यर्थस्वीकारेऽप्ययं विशेषः। अध्यनयस्य फलेन सहाभेदः संसर्ग उपकारकत्वेन सह निरूपकता। ततश्च फलभिन्नाध्ययननिरूपितोपकारकत्वाश्रयनिवसनानुकूलो व्यापारः इत्यर्थः। दण्डेन घटः इत्यत्र तु दण्डनिष्ठोपकारकत्वनिरूपितोपकार्यत्वाश्रयो घटः इत्यर्थः। उपकार्यं हि साध्यम्। फलमपि तदेवेति ॥ गम्यमानापीति। अपिशब्देन श्रूयमाणक्रिया समुच्चीयते। न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका, किं तु गम्यमानापीति भावः ॥ साधनेति। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थं प्रतीतिभावः ॥ अशिष्टेति। एतच्च दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन ज्ञाप्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥ केचिदिह परिष्कुर्वन्ति अशिष्टव्यवहार इत्यंशो वाचनिक एव। अन्यांशस्तु ज्ञापकसिद्ध इति ॥ दास्या संयच्छते इति। दाणश्च साचेत् इति तङ्। पाघ्राध्मेति यच्छादेशः ॥ कामुक इति। लषपतपद इत्यादिना कर्मण्युकञ् ॥ इति तृतीया ॥ कर्मणा ॥ महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थम्। सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै तत्संप्रदानमिति। अत एवाह। दानस्येति। दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रैति संबध्नाति संबन्धुमीप्सति वा तत् कारकं संप्रदानसंज्ञकमित्यर्थः। तेन अजां नयति ग्रामम्, हस्तं निदधाति वृक्षे इत्यादौ नातिप्रसङ्गः। दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम्। अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति। तत्र हि ददातिर्भाक्तः। एतच्च वृत्तिमतम् ॥ भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीत्यादिप्रयोगात्। रजकस्य ददातीति प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति। न चैवमजां नयति ग्राममित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः। अजां प्रति ग्रामस्य शेषित्वाभावात्। यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते, गां प्रति तु विप्रस्य शेषित्वमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ अत्र अभि प्र एतीत्येतत्पदत्रयं, न तु समासः। उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्यः इति वार्तिकस्य च्छन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः। भाषाविषयत्वे तु यत् प्रकुरुते इत्यादौ समासत्वात्सोरुत्पत्तिः स्यात्। लिङ्गसर्वनामनपुंसकतामभ्युपेत्य स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृतेपि ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वः स्यात्, यत् प्रकुर्वीरन्नित्यत्र तु न लोपः स्यात्, तस्मादुक्तवार्तिकस्य च्छन्दोविषयत्वं युक्तमेव ॥ दानीय इति ॥ बहुलकात्संप्रदाने अनीयर् ॥ क्रिययेति। क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाभावात् तया अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञा न प्राप्नोतीति वचनम्। एत-

च क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्यनेन सिद्धम्। पत्ये शेते इत्यादौ पतिमनुकूलयितुं शेते इत्याद्यर्थाभ्युपगमे बाधकाभावात्। भाष्यकारमते तु कर्मणा यमभिप्रैतीति सूत्रेणैव सिद्धम्। संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्म इति तैरुक्तत्वात्। तत्रैवमपि ददातिकर्मत्वाभावात् क्रियया यमभिप्रैतीत्येतद्वचनं कर्तव्यमेवेति वाच्यम्। भाष्ये अन्वर्थसंज्ञात्वास्वीकारात्॥ नन्वेवं कटं करोति, ओदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गस्तथा च वचनद्वयबलात् कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कटाय करोतीत्याद्यनिष्टप्रयोगोपि स्यादिति चेत् अत्राहुः। पत्ये शेते इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः संप्रदानसंज्ञाया निरवकाशया कर्मसंज्ञया बाधितत्वान्नैवानिष्टप्रसक्तिः। न चैवं गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्याविति सूत्रमावश्यकमेवेति तत्प्रत्याख्यानं भाष्यस्य न संगच्छत इति वाच्यम्। भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रत्वादिति दिक्॥ स्यादेतद्दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थी सिद्धैव किमनया संप्रदानसंज्ञया। मैवम्॥ दानक्रियार्थं हि संप्रदानं, न तु दानक्रिया तदर्था। कारकाणां क्रियार्थत्वात्। कर्मणः करणसंज्ञा, इत्यादिच्छान्दसमेतत्। अत एवेदं सुब्व्यत्ययेन सिद्धत्वादिति प्रत्याख्यायते॥ रुच्यर्थानाम्॥ रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषाम्। प्रीयमाण इति। प्रीञ् तर्पणे अस्मात् कर्मणि लट्॥ हरये रोचत इति। हरिं प्रीणयतीत्यर्थः। कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम्। यद्यपि रुचिर्दीप्तावपि पठ्यते, तथापीह दीप्तिर्न विवक्षितेत्याह। अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति। अत एवादित्यो रोचते दिक्षु इत्यत्र दीप्त्यर्थे संज्ञा न भवति॥ हरिनिष्ठप्रीतेरिति। एतेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्याश्रयान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति॥ मोदकः पथीति। देवदत्तस्यैव प्रीयमाणत्वं न तु पथ इति न तस्य संप्रदानत्वम्। प्रीयमाणपदाभावे तु पथोपि स्यादिति भावः॥ श्लाघह्नुङ्॥ श्लाघृ कत्थने ह्नुङ् अपनयने ष्ठा गतिनिवृत्तौ शप उपालम्भे॥ कृष्णाय श्लाघत इति। कृष्णं स्तौतीत्यर्थः। कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदम्॥ अन्ये त्वाहुः। कृष्णाय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति॥ अस्मिंस्तु पक्षे शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्॥ ह्नुत इति। सपत्नीभ्यः कृष्णं ह्नुवाना तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः॥ यस्यकस्यचित् ह्नुते बोधयतीति वा॥ तिष्ठत इति। स्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेति तङ्॥ शपत इति। उपालम्भेन स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः॥ धारेरुत्तमर्णः॥ धृङ् अवस्थाने। हेतुमण्ण्यन्तः। उत्तमर्णो धनस्वामी। ऋतेः क्तः। ऋणम्। ऋणमाधमर्ण्ये इत्यत्र व्यवहारविशेषो-

पलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णेऽपि निष्ठान्तत्वं भवति। अस्मादेव निपातनादत्र बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य परनिपातो बोध्यः ॥ भक्तायेत्यादि। इह भक्त उत्तमर्णो हरिरधमर्णः। धृङोकर्मकत्वादणौ कर्तुर्मोक्षस्य णौ कर्मत्वम् ॥ शतं धारयति ग्राम इति। परत्वादिहाधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति चेदुत्तमर्णेऽपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यादिति हरदत्तः ॥ ततश्चोत्तमर्णग्रहणाभावे हेतुसंज्ञाया इवाधिकरणसंज्ञाया अप्ययमपवादः स्यात्तद्वारणाय उत्तमर्णग्रहणमिति भावः ॥ एवं च कृतेऽप्युत्तमर्णग्रहणे तत्प्रयोजको हेतुश्चेति हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां तद्बाधनार्थमिदं संप्रदानसंज्ञावचनमिति निष्कर्षमाहुः ॥ मनोरमायां तु षष्ठ्यां प्राप्तायां इदं वचनमिति स्थितम् ॥ स्पृहेरीप्सितः ॥ स्पृह ईप्सायां चुरादावदन्तः, तेन स्पृहयतीत्यत्र लघूपधगुणो न। परत्वादिति। तेन परस्वरेण स्पृहणीयशोभम् स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः इत्यादौ कर्मण्यनीयर् सिध्यति। शेषत्वविवक्षायां तु कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च इत्यत्र षष्ठ्यपि सिध्यतीति हरदत्तादयः ॥ वाक्यपदीयहेलाराजीयग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितम् ॥ युक्तं चैतत् क्रियया यमभिप्रैति इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः स्पृहेरीप्सितः इत्येतत्सूत्रस्य हरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्माद्वाक्यपदीयादिग्रन्थानुरोधेन परस्वरेण स्पृहणीयशोभमित्यादौ दानीयो विप्रः इतिवद् बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर् इति व्याख्येयम्। कुमार्य इव कान्तस्य इत्यत्र तु त्रस्यन्तीत्येतदर्थतया कृतार्थस्य कान्तस्येति षष्ठ्यन्तस्य विपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयमिति केचित् ॥ क्रुधद्रुह ॥ क्रुध क्रोधे द्रुह जिघांसायाम् ईर्ष्य ईर्षायाम् असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः। एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः ॥ द्रोहोऽपकार इति। द्रुह द्रोहे इति पाठाभिप्रायेणोक्तं जिघांसा द्रोह एवेत्यर्थतोनुभाषणं वा ॥ अक्षमेति। परसंपत्त्यसहनमित्यर्थः ॥ क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी प्राप्ता। अन्ययोस्तु सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता ॥ ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किं क्रोधादीनां विविच्योपादानेनेति चेद्। अत्राहुः। द्वेषादावतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्योपादानम्। तेन योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः इत्यत्र चतुर्थी न भवति। तत्र ह्यनभिनन्दनं द्विषेरर्थः। अत एवाचेतनेष्वपि द्विषधातुः प्रयुज्यते। औषधं द्वेष्टीति ॥ कोपप्रभवा एवेति। कथं तर्हि कुप्यसि कस्मैचिद् इति। न हि कोपः कोपप्रभवः। अत्र व्याचख्युः। कुपिरत्र द्रोहार्थ इति पत्ये शेते इतिवत् क्रियया यमित्येव सिद्धे क्रुधद्रुहोर्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥ राधीक्ष्योः ॥ राध संसिद्धौ ईक्ष दर्शने। अनयो-

स्त्विह शुभाशुभपर्यालोचनमर्थस्तच्च प्रश्नपूर्वकमित्याशयेन विव्रणोति । पृष्टो गर्ग इति ॥ शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतौ । अत एव राध्यतीति श्यन् राधोकर्मकाद्वृद्धाविव इति दिवादिषु वक्ष्यमाणेन गणसूत्रेणाकर्मकादेव तद्विधानात् । कृष्णसंबन्धि शुभाशुभमित्यर्थाभ्युपगमात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिदम् ॥ अनुप्रति ॥ गृण इति श्नान्तस्यानुकरणशब्दात् षष्ठी । प्रत्याङ्भ्यामिति पूर्वसूत्रे द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकमेव धातुसंबन्धि इति निर्धारिते तत्साहचर्यादिहापि प्रत्येकमेव संबन्धि इति सूचयन्नाह । आभ्यां गृणातेरिति ॥ होत्रे इति । कर्मत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ परिक्रयणे ॥ द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे । अनियतकालात् क्रयणात् परिक्रयणस्य न्यूनकालत्वादित्याशयेनाह । नियतेति । भृत्या वेतनादिना । तादर्थ्ये इति । तस्मै कार्यायेदं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात् ष्यञा संबन्धोऽभिधीयते स च संबन्धोऽनेकविधो, न तु कार्यकारणभाव एव, तेन ब्राह्मणाय दधीत्याद्यपि सिद्धम् । ब्राह्मणस्य दध्यजन्यत्वेपि तत्संस्कार्यत्वात् । न चैवं दधिशब्दादपि चतुर्थी स्यादिति शङ्क्यं, संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वेपि षष्ठीवद्विशेषणादेव भवतीत्याकारे अभ्युपगमात् । एवं यूपाय दारु इत्यत्र दारुशब्दादपि न भवति । हेताविति तृतीयापि षष्ठीविषय एव भवतीति सापीह न भवति किं तु प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव । न चैतद्वार्तिकस्यावश्यकत्वे चतुर्थी संप्रदाने इति सूत्रं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । हरये रोचते इत्याद्यर्थं तस्याप्यावश्यकत्वाद् । विप्राय गामित्यत्रापि तादर्थ्ये चतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक् ॥ क्लृपीति । संपदादित्वाद्भावे क्विपि तदन्तात्सप्तमी । संपत्तिरिहाभूतप्रादुर्भावः, क्लृप्यर्थकधातुप्रयोगे यः संपद्यते तत्र च विकारवाचकाच्चतुर्थी इत्यर्थः । स हि संपद्यते प्रादुर्भवति । तदुदाहरति । भक्तिर्ज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु परत्वात् प्रथमैव भक्तिर्ज्ञानं कल्पते । यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते, तदापि ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते ॥ क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह । संपद्यत इत्यादि ॥ यद्यपि तादर्थ्ये चतुर्थ्येव भक्तिर्ज्ञानायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति, तथापि परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमित्याहुः ॥ उत्पातेनेति । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः तेन ज्ञापितेर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः ॥ वातायेति । वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः ॥

ह्वितेति ॥ चतुर्थी समासविधानाज्ज्ञापकादेतल्लब्धमिति भावः ॥ एवं शुभयोगेपि चतुर्थी बोध्या ॥ क्रियार्थोपपद ॥ क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था सा क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य । यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न संभवति, तथापीह स्ववाचकशब्दद्वारा तद्बोध्यम् । क्रियाफलं क्रियावाचकमित्यर्थः । क्रियावाचकस्यापि धातोरुपोच्चारितपदरूपोपपदत्वं यद्यपि न संभवति सुप्तिङन्तस्यैव पदत्वात्, तथापीह क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थो विवक्षितः तादृशमुपपदं यस्य तुमुन्नन्तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कृष्टोर्थः । तुमुन् ण्वुलौ क्रियायामिति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह । क्रियार्था क्रियेति । स्थानिन इत्यस्यैवार्थकथनमप्रयुज्यमानस्येति ॥ तुमुन इति । ण्वुलोप्युपलक्षणम् । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इति विवरणे बाधकाभावात् ॥ कर्मणीति । तथा च द्वितीयापवादोयमिति भावः ॥ यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातम् । अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् । प्रयुज्यमानस्य कर्मणि मा भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति ॥ तदसत् । अप्राप्तस्य नियमायोगात् । न चेह तादर्थ्ये इति प्राप्तिः शङ्क्या । यानक्रियायाः फलार्थत्वाभावात् ॥ आहरणार्था हि यानक्रिया आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् ॥ क्रियार्थोपपदस्य किम् । प्रविश पिण्डीम् । गृहप्रवेशनं यद्यपि भक्षणार्थं तथापि भक्षिं प्रति कृत्रिमोपपदत्वं नास्ति । न च तुमुनः कर्मणीत्युक्तत्वाद् भक्षिकर्मणि चतुर्थ्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छते इति वाच्यम् । सति तु क्रियार्थोपपदस्येति पदे तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामित्येतद्विषयकमेवेदं सूत्रमिति तुमुनः इति लभ्यते नान्यथेति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात् ॥ तुमर्थात् ॥ अव्ययकृतो भावे इति तुमुनो भावे एव विधानात् तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणमत्र विशेषपरिग्रहार्थमित्याह । भाववचनाश्चेतीति । न च तादर्थ्ये इत्येव गतार्थता शङ्क्या । क्रियार्थक्रियोपपदकेन भाववचनाश्चेति घञा तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्राप्तावेतत्सूत्रारम्भात् ॥ यत्तु प्रसादकृतोक्तम् । भाववचनादेव यथा स्यात्, पाचको व्रजतीति ण्वुलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति ॥ तन्न । ण्वुलः कर्तृवाचकतया तुमर्थकत्वाभावेन नियमार्थत्वायोगात् ण्वुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति तादर्थ्याभावात् गुणीभूततया पाकं प्रति तादर्थ्यसंभवेपि पाकवाचकधातोश्चतुर्थ्ययोगाच्च ॥ तुमर्थात् किम् । पचनं वर्तते ॥ भाववचनात् किम् । पाकः । त्यागः ॥ अत्र वदन्ति । क्रियार्थोपपदस्येत्यनुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणम्य

व्याख्याने बाधकाभावाद् भाववचनादिति त्यक्तं शङ्करम् । न चैवं तुमर्थादित्येव वक्तव्यमिति वाच्यम् । वर्णलाघवसंभवे गौरवाश्रयणायोगादिति ॥ बलीयसीति ॥ हरये नम इत्यत्र तूद्देशनक्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः संबन्धः हर्युद्देश्यको नमस्कार इति । एवं चोद्देशनक्रियावगतौ विलम्ब इति कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वमित्येके । अन्ये तूपपदविभक्त्या संबन्धसामान्यमवगम्यते तद्विशेषावगमस्त्वर्थप्रकरणादिपर्यालोचनाधीनः, कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबन्धविशेषो झटित्येवावगम्यते इति तस्या बलीयस्त्वमित्याहुः ॥ षष्ठ्यपीति । ननु प्रभ्वादियोगे षष्ठ्येवास्तु अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्कयाह । तस्मै प्रभवतीति ॥ न त्वां तृणमित्यादि ॥ ननु तृणादिवद् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थी भाव्यम् ॥ मैवम् । अनादरे इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरद्योतकं यत् कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात् । तृणं ह्यत्रानादरद्योतकं न तु युष्मदर्थः ॥ स्यादेतत् । त्वां तृणं मन्ये तृणाय वेत्युदाह्रियतां किमनेन नञः प्रयोगेण ॥ अत्राहुः प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्तव्यमितिवार्तिकमस्ति, तेन यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते ततो निकृष्टत्वेन यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते, तदा चतुर्थी भवति न तुसाम्यविवक्षायाम् । तादृशी च कुत्साप्रतीतिर्नञः प्रयोगे झटित्येव भवतीति न त्वामित्युक्तमिति ॥ श्यना निर्देशादिति । न च मन्य इति यका निर्देशः किं न स्यादिति वाच्यम् । अनभिहित इत्यधिकारात् । न हि यका योगे अनभिहितं कर्म भवति । श्यनपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं, न तु स्वयं विवक्षितः । तेन तृणाय मत्वा रघुनन्दनोपि बाणेन रक्षः इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते ॥ नौकाकान्नेति । व्यवस्थितविभाषा विज्ञातव्येति भावः ॥ गत्यर्थकर्मणि ॥ गत्यर्थेति किम् । ओदनं पचति ॥ कर्मणीति किम् । अश्वेन व्रजति ॥ अनध्वनि इत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणम् । तथा हि सति अनध्वन इत्येवावक्ष्यत् । किं त्वर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशात् कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । अर्थस्यैव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य, तेनाध्ववाचिनां सर्वेषामेव निषेधास्तथा च वार्तिकम् अध्वन्यर्थग्रहणमिति ॥ गन्त्राधिष्ठित एवेति । आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः इति वार्तिकादिति भावः ॥ आस्थितः संप्राप्तः, पन्थानं गच्छतीत्यत्र हि पन्थाः प्राप्त एवेति न पक्षे चतुर्थी । यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येव सा । इह अनध्वनीत्यपनीय असंप्राप्ते इति पूर्यते तेन स्त्रियं गच्छतीत्यत्र स्त्री प्राप्तैवेति न चतुर्थी ॥ अत्र व्याचक्षते । अजां नयति ग्राममित्यत्र तु भवत्येव चतुर्थी अगत्यर्थत्वात् । आक्षेपादिना ह्यत्र प्रतीयते गतिर्न

त्वसौ नयतेरर्थः, प्रापणवाचित्वादिति ॥ गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं, तेन ग्रामं गन्तेत्यत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवतीति वृत्तिकृतोक्तम् ॥ इति चतुर्थी ॥ ध्रुवमपाये ॥ ध्रु गतिस्थैर्ययोः । अस्मात् पचाद्यचि कुटादित्वान्ङित्त्वे उवङ् । ध्रुव स्थैर्ये इति केचित् । तत्र इगुपधेति कः । ध्रुवं स्थिरम् । अपायशब्देन विवक्षितमाह । विश्लेष इति । एवं च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयो ध्रुवमिति फलितम् । तच्चार्थादवधिरित्याह । अवधिभूतमिति ॥ धावत इति । इह धावनक्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतपतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते परस्परस्मान्मेषावपसरतः इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयेऽप्युपादानादेकनिष्ठां गतिं प्रति इतरस्याप्यपादानत्वं न विरुध्यते । उक्तं च हरिणा । अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते । पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ॥ मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् । मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् इति । पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमर्थः, पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः पर्वतादिर्विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु पतनक्रियायाम्, स चावधिरूपो धर्मी, न तु धर्ममात्रम्, उद्धृतौदना स्थालीत्यत्रौदनकर्मकोद्धरणावधिभूता स्थालीति सामानाधिकरण्यदर्शनात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥ नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटेतिव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम् । परत्वात्तत्र करणसंज्ञाप्रवृत्तेः । न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणम् कारकाधिकारात् कारकमिति लभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति चेद् ॥ अत्र वदन्ति । कारकत्वरूपव्यापकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्षाभावदशायां करणसंज्ञाप्रसङ्गेन शकटस्यापादानत्वं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति ॥ जुगुप्सेति । जुगुप्सा निन्दा, विरामो विरतिः, प्रमादोऽनवधानता, एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं स्यादित्यर्थः ॥ संयोगपूर्वको विश्लेषो विभागः, स चेह नास्ति बुद्धिकृतस्तु गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयत इति तमब्ग्रहणेन ज्ञापितत्वात् जुगुप्सादीनां तत्पूर्वक निवृत्तिमाश्रित्येदं वार्तिकं भीत्रार्थानामित्यादि सूत्राणि च प्रत्याचख्यौ । पूर्वं हि बुद्ध्यापायं संप्राप्य ततो दोषदर्शनान्निवर्तत इत्यस्त्येवात्र बुद्धिकृतोपायः ॥ भीत्रा ॥ कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति रामायणे तु कस्येत्यस्य

संयुगेनान्वयान्नास्ति भयहेतुत्वमिति षष्ठीप्रयोगः संगच्छत एव । न चैवं संयुगस्यापादानत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परया अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञाबाधात् । अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टापत्तेः ॥ भीत्रार्थेति किम् । व्याघ्रं पश्यति । न च कर्मत्वेन बाधः शङ्क्यः कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमीप्रसङ्गादित्याहुः ॥ भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अरण्ये बिभेतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेद् ॥ अत्र वदन्ति । भयहेतुग्रहणाभावे कारकशेषत्वविवक्षायामतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च अरण्यस्य चोरादेर्बिभेतीति प्रयोगो न स्यादिति ॥ पराजेः ॥ अध्ययनादिति । अध्ययनसंबन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः ॥ कारकशेषत्वेन षष्ठ्यां प्राप्तायामिदम् ॥ पराजयत इति । विपराभ्यां जेरिति तङ् । असोढ इति क्तार्थो भूतकालो न विवक्षितः ॥ तेनाध्ययनात् पराजेयत इत्यादि सिद्धम् । नन्वसोढग्रहणं व्यर्थं, शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः ॥ अत्रापि वदन्ति । कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चमी स्यात्, सा मा भूदिति कर्तव्यमेवासोढग्रहणम् ॥ वारणार्था॥ यवेभ्य इति । यवसंयोगात् प्रागेव गां निवारयतीति ध्रुवमपाये इत्यनेनासिद्धावयमारम्भः । बुद्धिपरिकल्पितापायमङ्गीकुर्वतो भाष्यकारस्य मते तु वैयर्थ्यमेतस्य स्फुटमेव ॥ गां वारयतीति । वृञ् वरणे चुरादिः । गामित्यत्र ईप्सितत्वप्रयुक्तापादानसंज्ञा न भवति । ईप्सिततमत्वविवक्षायां परत्वात् कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः ॥ नन्वेवमीप्सितग्रहणमेव व्यर्थं क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेः ॥ सत्यम् । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायामिदं प्रत्युदाहरणमिति पूर्वोक्तरीत्या पदप्रयोजनस्येहापि कल्पयितुं शक्यत्वात् ॥ अन्तर्धौ ॥ येनेति कर्तरि तृतीया । न च कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गः, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् । अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयोः प्राप्तिः ॥ निलीयत इति । लीङ् श्लेषणे दैवादिकः ॥ नन्वन्तर्धाविति व्यर्थं, दिदृक्षते चोरानित्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः ॥ अत्राहुः । चोराः आत्मानं मा द्राक्षुरिति बुद्ध्या चोरान्न दिदृक्षत इत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितस्तत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं पूर्ववत् प्रत्युदाहरणमिति ॥ शब्दकौस्तुभे तु अन्तर्धौ इत्येतच्चिन्त्यप्रयोजनमिति स्थितम् ॥ आख्यातोप ॥ नियमपूर्वकेति । तत्रैवोपयोगशब्दो रूढ इति भावः ॥ आख्यातेत्येतत् तृजन्तमित्याह । वक्तेति ॥ उपाध्यायादिति । उपेत्य अस्मादधीयत इति उपाध्यायः इङश्चेति घञ् । अध्ययनं तु गुरूच्चारणोत्तरोच्चारणं नियमपूर्वकम् ॥ नटस्येति । गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थः ॥ नटस्य

गाथान्वये तु कारकत्वाभावादेवाप्राप्तेरुपयोगग्रहणं समर्थितं स्यात् ॥ जनिकर्तुः ॥ जननं जनिरुत्पत्तिः । इणजादिभ्य इति जनेर्भावे इण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासो, न तु कारकषष्ठ्या तृजकाभ्यामिति निषेधात् ॥ एवं चोत्पत्त्याश्रयस्य यो हेतुस्तदपादानमित्यर्थाद्धात्वन्तरयोगेप्यपादानत्वं भवत्येव । अङ्गादङ्गात्संभवतीति यथा । तदेतदाह । जायमानस्येति ॥ एतेन इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इति इका निर्देशोयं जनिरित्याश्रित्य गमहनेत्युपधालोपमर्थासंगतिं समासानुपपत्तिं चोद्भाव्य व्याकरणाधिकरणे गर्जन्तो मीमांसकाः समाहिता इति भावः ॥ इह प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्युदाहरणात् । उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतं तदुभयसाधारणम् । उदाहरणमाह । ब्रह्मण इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । स च हेतुरेव न तूपादानम् । किं च मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म, तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः ॥ भुवः ॥ भवनं भूरिति । संपदादित्वाद्भावे क्विप् । पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह । भूकर्तुरिति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, अकर्तरि च कारके इत्यधिकारादपादानार्थे ऋदोरप् ॥ जनिकर्तुरित्येव सिद्धे निरर्थकमिदमित्याशङ्कां परिहरन्नाह । तत्र प्रकाशत इति । प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । एष चार्थो धातूनामनेकार्थत्वाल्लभ्यते । तथा चाभूतप्रादुर्भावो जनिः । अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलम्भः प्रभव इत्यर्थभेदोस्तीति भावः ॥ भीत्रार्थानामित्यारभ्येयं सप्तसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता ॥ तत्रेत्थमुपपत्तिसंभवः चोरेभ्यो बिभेति भयान्निवर्तत इत्यर्थः, त्रायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः, पराजयते ग्लान्या निवर्तत इत्यर्थः ॥ वारयतीति प्रवृत्तिं प्रतिबन्धान् निवर्तयतीत्यर्थः, निलीयते निलयनेन वर्तत इत्यर्थः, अधीते उपाध्यायान्निःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रपञ्चो जायत इत्यत्रापि ततोपक्रामन्निर्गच्छतीत्यर्थः, प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वकं निःसरणमर्थः, तथा च ध्रुवमपाये इत्यनेनैवेष्टसिद्धिरिति ॥ वस्तुतस्तु निवृत्तिविस्मरणादिधात्वन्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथाकथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः नटस्य शृणोतीतिवत् । न ह्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः । अनभिधानब्रह्मास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम् । एवं जुगुप्साविरामेत्यादिवार्तिकमप्यारम्भणीयम् । तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलम् । तथा भ्रुवं भयहेतुः असोढः इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोपि सार्थकः । परत्वात्तत्तत्संज्ञाप्राप्तावपि

शेषत्वविवक्षायां न माषाणामश्नीयात् इत्यादाविव षष्ठ्या इष्टतया तत्रापादानसंज्ञाया वारणीयत्वात् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ ल्यब्लोप इति । ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः । ल्यब्ग्रहणमिह ल्यबर्थपरं तेन क्त्वोपि लोपे सिध्यति । आसने स्थित्वा प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षत इति । यतश्चेति । यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पञ्चमी इत्यर्थः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः ॥ कालादिति । इहापि तद्युक्तादित्यपेक्षते । आग्रहायणीति । अग्रहायनमस्याः सा । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिकोण् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् ॥ अन्यारा ॥ अर्थग्रहणमिति । व्याख्यानादिति भावः ॥ प्रपञ्चार्थमिति । न च इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तनीचार्थस्येदं ग्रहणमस्तीति वाच्यम् । अस्मात्तारो मन्द्रो वेति वत् पञ्चमीविभक्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥ अन्यो भिन्न इतरो वेति । न चैवं घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसंगः नञोपि भेदे शक्तत्वादिति वाच्यम् । निपातानां द्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वमित्यभ्युपगमात् ॥ आराद्वनादिति । इह दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति प्राप्ता ॥ ऋते कृष्णादिति । कथं तर्हि फलति पुरुषाराधनमृते इति प्रयोग इति चेत् । प्रमादोयमिति हरदत्तः । अन्ये तु ततोन्यत्रापि दृश्यते इति दृशिग्रहणाच्चैवं यावज्जीवमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः ॥ अस्मिन् व्याख्याने ऋते द्वितीया च इति चान्द्रसूत्रमनुकूलम् ॥ दिशि दृष्ट इति । रूढ्येति शेषः । तेनैन्द्र्यादयो नात्र गृह्यन्ते ॥ नन्वेवं ककुबादिग्रहणप्रसंग इति चेद् ॥ अत्राहुः । अन्यतरसाहचर्याद् व्याख्यानाद्वा दिग्भिन्नेर्थे यो न दृष्टः सोत्र गृह्यत इति ॥ दिक्शब्दत्वेपीति ॥ यद्यप्यदिक्शब्दोप्यञ्चूत्तरपदमस्ति सध्र्यङ्ङित्यादिः, तथापि दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदेन प्रागित्यादिदिक्शब्द एव गृह्यते । तेन सध्र्यङ् देवदत्तेनेत्यत्र नातिप्रसंग इति भावः ॥ दक्षिणा ग्रामादिति । दिक्शब्दत्वेनैव सिद्धे आजादिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥ प्रभृतियोग इति । प्रभृत्यर्थैर्योग इत्यर्थः । तथा च कार्तिक्याः प्रभृति इति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन तत आरभ्य, इत्यर्थः इति प्रयुक्तम् ॥ ग्रामाद्बहिरिति । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धम् ॥ अपपरी ॥ वर्जने किम् । परिषिञ्चति । सर्वत इत्यर्थः । अत्रोपसर्गत्वात् षत्वम् ॥ वचनग्रहणादिति ॥ विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिः, इत्यत्र य उपात्तो विशेषो विशेषणांशरूपः सोत्र न गृह्यते वचनग्रहणसामर्थ्यात्, किं तु अवधिमात्रं विवक्ष्यते इत्यर्थद्वयसंग-

हः ॥ यद्वा मर्यादाशब्दो यस्मिन्नुच्यते तत् मर्यादावचनं तद्धि आङ्मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रं, तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः ॥ परिहृरेरिति ॥ हृरिं वर्जयित्वेत्यर्थः । परेर्वर्जने वा वचनमिति वार्तिकात् पक्षे द्विर्वचनाभावः॥ परित्रेति । अत्र पञ्चमीविधौ वर्जनार्थेनापेन साहचर्यादिति भावः ॥ आमुक्तेरिति । मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । आसकालदिति । सकलमभिव्याप्येत्यर्थः ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने ॥ अस्मादेव निर्देशाल्लिङ्गादाभ्यां योगे पञ्चमी । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यपि सिद्धमित्याहुः ॥ मुख्यस्याभावे सति तत्सदृशः उपदीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् ॥ अकर्तरि ॥ हेतुभूतमिति । हेतावित्यनुवर्तते इति भावः । पञ्चमी स्यादिति । तृतीयापवादोयम् । शतेनेति । शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वादृणं तत् प्रयोजको हेतुश्चेति चकारात् कर्तृसंज्ञं च ॥ बन्धित इति । ख्यन्ते प्रयोजककर्तुः शतस्य हेतुसंज्ञाप्यस्तीति पञ्चम्यत्र स्यादेवातोऽकर्तरीत्युक्तमिति भावः ॥ योगविभागादिति ॥ एतच्च हेतुमनुष्येभ्यः इति सूत्रे पदमञ्जर्यां स्पष्टम् ॥ स्त्रियां चेति । बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेरिति वार्तिकनिर्देशोपीह ज्ञापकः ॥ पृथग्विना ॥ ननु एनपा द्वितीयेति प्रकृता द्वितीयैव स्यात् । यदि तु द्वितीया विकल्पेन भवेत्, तदा पञ्चम्यपि स्यात् । सा तु नित्यैव तस्माद्विभक्तित्रयसमावेशो दुरुपपाद इत्यत आह । अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः॥ पञ्चमीति॥ तत्र मण्डूकप्लुत्या पञ्चमी, द्वितीया तु सन्निहितैव । इह पृथगर्थैरिति सूत्रयितव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थं, तेन हिरुग् देवदत्तस्येत्यत्र नेत्याहुः॥ पृथङ्नानाञ्भिस्तृतीयान्यतरस्यामिति सुवचम् । नानाञिति प्रत्ययग्रहणे तदन्तयोर्विनानानाशब्दयोर्लाभात् ॥ नानेति। हिरुङ्नाना च वर्जने इत्यमरः । नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा इति प्रयोगः ॥ करणे च ॥ अन्यतरस्यामिति वर्तते पञ्चमीति च, तेन करणे तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे पञ्चमी विधीयते तया मुक्ते करणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशयेनाह । तृतीयापञ्चम्यौ स्त इति ॥ स्तोकेनेति । अनायासेन मुक्त इत्यर्थः ॥ दूरं दूराद्दूरेण वेति । इह सप्तम्यपि वक्ष्यते । किं च दूरान्तिकार्थेभ्यः इति सूत्रस्य सप्तम्यधिकरणे चेत्युत्तरसूत्रेप्यनुवर्तनादधिकरणेप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम् ॥ तथा च प्रयुज्यते दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनमिति । आवसथस्य दूरे इत्यर्थः ॥ असत्त्ववचनस्येति । सत्त्ववचनत्वमिह सत्त्वविशेषकत्वम् । एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते तदाह ।दूरः पन्था इति । एतेन करणे च

स्तोकेति सूत्रे करणे किम् । क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् । स्तोकं पचति। क्रिया न द्रव्यमिति प्राचां ग्रन्थोपि व्याख्यातः । न च क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यंभावात् नैतत् प्रत्युदाहरणं युक्तमिति वाच्यम् । धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः। कर्तृकर्मेतरकारकलिंगानन्वयित्वमात्रेणासत्त्वरूपत्वोपपत्तेः ॥ उक्तं च। क्रिया न युज्यते लिंगक्रियानाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम् इति ॥ फलं व्यापारश्च क्रिया, फलाधारकारकं कर्म, व्यापाराधारकारकं कर्तेति विवेकः ॥ इति पञ्चमी ॥ षष्ठी शेषे ॥ उपयुक्तादन्यः शेषः कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उपयुक्तास्तत्र द्वितीयादीनां विधानादतो व्याचष्टे। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति । राज्ञः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठी। प्रत्ययार्थस्त्विह पुरुषविशेषणम् । राजनिरूपितसेवकत्वसंबन्धवान् पुरुष इत्यर्थविवक्षायां प्रधानात् पुरुषशब्दान्न षष्ठी । उक्तन्यायविरोधात् शेषत्वाभावाच्च । राज्ञः पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः । राज्ञः पुरुषेण कृतमित्यादौ कारकार्थकः यदा तु पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसंबन्धवान् राजेत्यर्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव पुरुषस्य राजेति ॥ यत्तु अप्रधानं शेष इति केश्चिदुक्तं ॥ तन्न। प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लः पटः श्यामो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसङ्गात्। न च प्रथमया बाधः । तस्याः प्रधाने चरितार्थत्वात् ॥ कर्मादीनामपीति। यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानिति प्रयुज्यते, विशेषविवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि, तथेदमपिन्यायसिद्धमिति भावः ॥ सतां गतमिति । सत्पुरुषसंबन्धि गमनमित्यर्थः । सन्तो गच्छन्तीत्यत्र त्वाख्यातेन कर्तृत्वसंबन्धस्योक्तत्वात् संबन्धमात्रविवक्षा कर्तुं न शक्यत इति षष्ठीह न भवति, किं तु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः ॥ सर्पिषो जानीते इति । वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी। सर्पिःसंबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः । अकर्मकाच्च इत्यनेन वा जानातेस्तङ् ॥ अन्ये तु व्याचख्युः कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । सर्पिःसंबन्धि ज्ञानमित्यर्थ इति ॥ एधोदकस्येति । एधाश्च उदकं चैषां समाहारः एधोदकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । यद्वा एधांसि च दकं चेति विग्रहे पूर्ववदेकवद्भावः । दकशब्दोऽप्यस्ति। तथा च हलायुधः भुवनममृतं जीवनं दकं चेति ॥ उपस्कुरुते इति। गन्धनादिसूत्रेणात्मनेपदम्। उपात्प्रतियत्नेति सुट् ॥ न चैवं ज्ञोऽविदर्थस्य करणे अधीगर्थदयेशां कर्मणि कृञः प्रतियत्ने रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः आशिषि नाथः जासिनिप्रहण-

नाटक्राथपिषां हिंसायाम् व्यवहृपणोः समर्थयोः कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे इति शेषषष्ठीविधानार्थेयमष्टसूत्री निष्फला स्यादिति वाच्यम्। सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात्। तथा हि ज्ञोविदर्थस्येत्यादौ शेष इत्यनुवर्तते। शेषत्वे विवक्षिते तु करणादौ षष्ठी सिद्धैव॥ तदयमर्थः इह षष्ठ्येव, न तु तल्लुक्। तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव न भवतीति॥ न चाष्टसूत्र्या लुङ्मात्रनिवृत्तिफलकत्वमेवास्तु, समासस्तु स्वीक्रियतमिति वाच्यम्। इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यानस्योचितत्वात्। तथा च वार्तिकं प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति॥ हरिश्चाह कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः। प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति॥ एवं च शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येव साधूनि। हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कर्मयोगषष्ठ्या समासे बोध्यानि॥ तत्र च कारकपूर्वकत्वाद् गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति। शेषषष्ठ्या समासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टम्। तथा च स्वरार्थेयमष्टसूत्रीति निष्कर्षः। किं च मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोपि फलं, न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते न लोकेति निषेधात्। आह च निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते। शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते इति। एतच्च मनोरमायां स्थितम्॥ षष्ठी हेतुः॥ अत्र हेताविव्यनुवर्तते। तदाह हेतौ द्योत्य इति॥ अन्नस्येति। हेतौ इति तृतीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी॥ हेतुप्रयोगे किम्। अन्नेन वसति॥ हेतौ द्योत्ये किम्। अन्नशब्दात् षष्ठी यथा स्यादित्येके॥ अन्नस्य हेतोस्तुभ्यं नम इत्यत्र युष्मच्छब्दान्माभूदित्यन्ये॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च॥ इह सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी। पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठीतृतीये न स्यातामित्याशयेनाह। सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति। कस्माद् भवतीत्यपेक्षायाम् अर्थात् सर्वनामहेतुभ्यामिति संबध्यते॥ अत्र व्याचख्युः। यद्यपि सर्वनाम्न इति पदस्य पञ्चम्यन्तत्वेपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्यादप्युपपद्यत इति न क्षतिः। तथापि विशेष्यत्वे त्वयं विधिर्न स्यादिति बोद्यमिति॥ निमित्तपर्यायेति। पर्यायग्रहणस्य फलमाह। एवमित्यादिना। एतद्वार्तिकेन षष्ठी हेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रद्वयं गतार्थमिति बोध्यम्॥ षष्ठ्यतस॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् इत्यस्य योर्थो दिग्देशकालरूपः सोर्थो यस्य प्रत्ययस्य सोऽतसर्थप्रत्ययः अस्तातिप्रभृतिः पञ्च तदन्तेन योगे इत्यर्थः। अतसुचोऽस्तात्यनन्तरत्वेपि लाघवानुरोधेन अस्तात्यर्थेति नोक्तमित्याहुः॥ पञ्चम्या

अपवाद इति । ततः पश्चात् संस्यते च इति भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्दयोगे तु पञ्चम्यसाधु । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावो न भवतीति वक्ष्यते ॥ प्रत्ययग्रहणं किम् । इह मा भूत् प्राग् ग्रामात् प्रत्यग् ग्रामात् ॥ क्तेपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेद् । अत्राहुः कैयटादयः । प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्ते अस्ताती षष्ठ्यभावः ॥ अन्यारादित्यत्राञ्चूत्तरपदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तम् । तत्रान्यतरच्छब्दयमवक्तुमेकप्रयोजनत्वादिति प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ पुर इति । पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्यये पुरादेशः ॥ पुरस्तादिति । दिक्शब्देभ्य इत्यादिनास्तातिः, अस्ताति चेति पूर्वस्य पुरादेशः ॥ एनपा ॥ कथं तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमिति । उत्तरेणेत्येतद् दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेनेति तोरणसमानाधिकरणं तृतीयान्तं न त्वेनबन्तमित्याहुः ॥ धनपतिगृहानुत्तरेणेति केचित् पठ्यते, तदा तु सम्यगेव ॥ दक्षिणेनेति । दक्षिणस्यामदूर इत्यर्थे एनबन्यतरस्यामित्यादिना एनप् ॥ दूरान्तिकार्थैः ॥ षष्ठ्यां प्राप्तायां पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनम् । इहान्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थं तेन विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चीयते व्याख्यानात्, न तु संनिहिते अपि द्वितीयातृतीये तदाह । पचमी चेति ॥ सर्पिषो ज्ञानमिति ॥ वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिः तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जानातेर्लक्षणा । अधीगर्थ ॥ अधिशब्दोच्चारणम् इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरत इति ज्ञापनार्थम् । अन्यथा स्मृत्यर्थदयेशामित्येव ब्रूयाद् इगर्थे ति वा ॥ इङंशे नेदं ज्ञापकमिति चेत्तर्हि तदंशे णेरध्ययने वृत्तम् इत्यत्राधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु ॥ अत्र व्याचख्युः । कर्मणि किम् । करणे शेषत्वविवक्षायां मा भूत् । मातुर्गुणस्मरणम् । अत्र माता कर्म, गुणास्तु करणम् उभयत्र शेषत्वविवक्षायामपि मातृशब्दादेवानेन सूत्रेण षष्ठी गुणशब्दात्तु षष्ठी शेषे इत्यनेन । तेन गुणस्मरणमिति समासो भवतीति ॥ रुजार्थानाम् ॥ रुजो भंगे भिदादिपाठादत एव निपातनाद्वा अङि टाप् । रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वाव्यभिचाराद् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते । वक्तीति वचनः बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः । नहि भावो वक्ता संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहायैव वचिरिति बोध्यस्तथा चायमर्थः । भावो वचनः कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति तदेतद्व्याचष्टे । भावकर्तृकाणामिति । रुजार्थानां भावकर्तृकाणामित्येव सूत्रयितुं रुक्तम् ॥ चौरस्येति ।

चुरा शीलमस्य चोरः । अत्र कर्मणि शेषत्वविवक्षायाम् अनेन षष्ठी ॥ रोगस्येति । पदरुज इति घञा रोगो भावोऽभिधीयते स च रुजायां कर्ता कर्तृकर्मणोरिति रोगशब्दात् षष्ठी ॥ भावकर्तृकाणां किम् । श्लेष्मणश्चौररुजा । मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा इत्यमरः ॥ चौरज्वर इति । इह चौरशब्दाद् रुजार्थानामिति षष्ठ्या अप्रवृत्तौ षष्ठी शेषे इत्यनेन षष्ठी इति समासो भवत्येवेति भावः ॥ सर्पिषो नाथनमिति ॥ सर्पिर्मे भूयादित्याशासनमित्यर्थः ॥ माणवकनाथनमिति । यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां कर्तृकर्मणोरिति यदा षष्ठी, तदा आशिष्यपि समासोऽस्त्येव । तथापि तत्र गतिकारकोपपदात् कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, समासान्तोदात्तत्वं तु याच्ञादावेव न त्वाशिषीति निष्कर्ष इति कौस्तुभे स्थितम् ॥ जासि ॥ जसु ताडने जसु हिंसायाम् इति च चुरादिस्तस्येदं ग्रहणं न तु दैवादिकस्य जसु मोक्षणे इत्यस्य । जासीति निर्देशात् हिंसायाम् इति वचनाच्च ॥ निग्रहणमिति । हल्तेरत्पूर्वस्येति णत्वम् ॥ प्रणीति । नेर्गदेति णत्वम् ॥ चुरादिरिति । नट नृतौ इति तु न गृह्यते दीर्घनिर्देशादिति भावः । क्राथनमिति । क्रथ हिंसायाम् इति घटादौ पठ्यते, तस्य मित्त्वेऽपि इह निपातनाद्वृद्धिः । मित्त्वफलं तु निपातनात्परत्वात् चिण्णमुलोः इति दीर्घे चरितार्थमिति घटादौ वक्ष्यति ॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तम् । घटादिपाठो घटादयः षित इत्यातिदेशिकत्वे अङ् यथा स्यादित्येतदर्थ इति ॥ तन्मन्दम् । घटादयः षितः इति हि मध्ये सूचितम् । तेन पूर्वेषां त्वरत्यन्तानामेव षित्त्वं, न तु ज्वरादीनां परेषामिति । अत एव त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्चेति घटादौ वक्ष्यति ॥ पणनमिति ॥ स्तुतावेवेति वक्ष्यमाणत्वादायस्याभावः ॥ ब्राह्मणपणनमिति । आयादय आर्धधातुके वेत्यायस्य विकल्पः ॥ दिवस्तद ॥ तच्छब्देन व्यवहृपणी परामृश्येते तौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतावित्याशयेनाह । द्यूतेति ॥ पूर्वसूत्र एव दिवेः पाठे तदर्थस्येति न कर्तव्यमिति यद्यपि लाघवं, तथापि योगविभाग उत्तरार्थः ॥ कर्मणीति । इह शेष इति न संबध्यते उत्तरसूत्रे विकल्पारम्भसामर्थ्यात् । अन्यथा षष्ठ्यां विकल्पितायां तया मुक्ते शेषे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्त्या वृथैव विकल्पारम्भः स्यादिति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः लाघवात् पूर्वसूत्रे एव दिवो ग्रहणे कर्त्तव्ये पृथग्योगकरणसामर्थ्यादत्र शेष इति न संबध्यते । न चोत्तरार्थत्वात्पृथग्योगस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । संकोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवचत्वादिति शेष इत्यस्यासंबन्धादिह त्रिसूत्र्यां तिङन्तमुदाहरति । शतस्य दीव्यतीति ॥ प्रेष्यब्रुवोः ॥ इष्यतेर्दैवादिकस्य लो-

टो मध्यमपुरुषैकवचनं प्रेष्येति । तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तथाभूत एव गृह्यते । अत एवेह शेषग्रहणं न संबध्यते तिङन्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् ॥ प्रेष्यब्रुवोः किम् । अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुधि ॥ हविषः किम् । अग्नये गोमयानि प्रेष्य ॥ देवतासंप्रदाने किम् । माणवकाय पुरोडाशान् प्रेष्य ॥ हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥ कृत्वोर्थे ॥ कृत्वसुचोर्थ इवार्थो येषां प्रत्ययानां ते कृत्वोर्थाः ॥ शेषे इति । इह दिवस्तदर्थस्येत्यादिसूत्रषट्के विच्छिन्नमपि शेषग्रहणमनुवर्तते व्याख्यानात् ॥ पञ्चकृत्व इति । संख्यायाः क्रियेत्यादिना कृत्वसुच् ॥ द्विरिति । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ शेष इति निवृत्तं कर्तरि च कृतीति सूत्रे कृतेन चकारेण अधोगर्येति सूत्रात् चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति पर्यन्तमनुवर्तमानस्य कर्मणीत्यस्यानुकर्षणसंभवेपि पुनरत्र कर्मग्रहणादित्याहुः ॥ तन्मन्दं, संनिहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसङ्गे तन्निवृत्तये कर्मग्रहणसंभवात् । तस्मात् व्याख्यानमेवात्र शरणमित्यपरे ॥ कर्तृकर्मणोः किम् । शस्त्रेण भेत्ता ॥ कृतिरिति । करणं कृतिः स्त्रियां क्तिन् । कृष्णोत्र कर्ता ॥ कर्मण्युदाहरति । जगत इति । कृष्णस्य तृचाभिहितत्वात् ततः षष्ठी न भवति ॥ कृति किमिति । नन्विह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते तद्वाची तु धातुरेव । धातोश्च द्विविधाः प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च तत्र तिङ्प्रयोगे कटं करोतीत्यादौ न लोकेति प्रतिषेधेन भाव्यं ततश्च परिशेषात् कृद्योगे एव षष्ठी भविष्यति, तस्मात्किं कृद्ग्रहणेनेति प्रश्नः ॥ कृतपूर्वी कटमिति । अत्र करोतिक्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं कटस्यास्त्येवेति षष्ठी स्यात्तद्धिताधिक्ये तु सा मा भूदित्येतदर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः ॥ ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन् विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैवाभिहितं कर्मेति नैव द्वितीया प्राप्नोति, नापि तदपवादभूता षष्ठी इहाप्यनभिहिताधिकारात् । किं च कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासो दुर्लभ एव, एवं तद्धितोपीति चेत् ॥ अत्राहुः । पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे अविवक्षितकर्मतया भावे क्तप्रत्यये कृतशब्दस्य कटसापेक्षत्वाभावात् समासतद्धितौ भवत एव । तथा च कृतपूर्वं यं पूर्वं कृतवान् इत्यनेन समासार्थः संपद्यते गुणभूतयापि क्रियया कारकाणां संबन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनादत्रापि करोतिक्रियापेक्षं कर्मत्वं कटस्याभ्युपगम्यते । तच्च कर्मत्वं न केनाप्यभिहितम् । भावे क्तस्य, कर्तरि इनिप्रत्ययस्य, च विधानात् अतोऽसति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति । एवं च ओदनस्य पाचकतम इत्यत्र षष्ठ्या असाधुत्वे इष्टापत्तिरेव शरणम् । कृतपूर्वीत्यत्र समासत-

ष्ठितौ भवत एवेत्युक्तम् । तत्र समासः सुप्सुपा इति बोध्यः । तद्धितस्तु पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति कर्तरि इनिः । तद्विधौ श्राद्धमनेन इतिसूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः ॥ स्यादेतत् । भिदेर्ण्यन्तात् पर्यायार्हर्णोत्पत्तिष्विति ण्वुचि भेदिका यज्ञदत्तस्य काष्ठानामित्युभाभ्यामप्यनेन कृद्योगषष्ठी जायते तत्र मुख्यामुख्यसंनिधौ मुख्यस्यैव कार्यसंप्रत्ययात् प्रयोजककर्तृवाचकादेव स्यात् । अन्यथा पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि लकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि कर्तृवाचकाभ्यां प्रथमा स्यात् ॥ मैवम् । प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन षष्ठी जायते न त्वेकैवेति नेह मुख्यामुख्यन्यायप्रवृत्तिः । तत्र तु लकारस्यैकत्वात् कर्तुस्तद्वाच्यत्वकल्पनायामुक्तन्यायः प्रवर्तत इति वैषम्यात् । एवं च ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादावुभाभ्यामपि तृतीया स्यादेवेति बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते । तदर्हमिति निर्देशात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्येतदनित्यं तथा च धार्येरामोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति ॥ उभयप्राप्तौ ॥ कृतीत्यनुवर्तते। तेनान्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहिरित्याह । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति । उभयशब्देन कर्तृकर्मणी परामृश्येते । तेनैकस्मिन् कृति कर्तृकर्मणोः प्राप्तिलाभादाश्चर्यमिदमोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियमः प्रवर्तते । तत्पुरुषे तु स्यादेवात्रातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमिति ध्वनयति । कर्मण्येवेति । एवं च कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधोऽस्य सूत्रस्य फलं, न तु कर्मणि षष्ठीविधानमिति स्थितम् ॥ स्त्रीप्रत्यययोरिति । स्त्रियां क्तिन् इत्यधिकारे विहितयोरित्यर्थः ॥ नायं नियम इति । अकाऽकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तः स न प्रवर्तते किंतु कर्तर्यपि षष्ठी प्रवर्तत इति फलितोर्थः ॥ कथं तर्हि लुट् तिथोरितिसूत्रे लुटा सीयुटो बाधा नेति वृत्तिः ॥ अत्राहुः । कर्तुः करणत्वविवक्षायां तृतीया बोध्येति ॥ भेदिकेति । भेदनं भेदिका । पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः इत्यनेन ण्वुलित्येके । युवोरनाकौ स्त्रियां टापि प्रत्ययस्थात् इति इत्त्वम् ॥ बिभित्सेति । भेत्तुमिच्छा । भिदेः सनि हलन्ताच्चेति किस्वाद् गुणाभावः । अ प्रत्ययात् इत्यकारप्रत्यये टाप् ॥ शेषे इति । अकाऽकाराभ्यामन्यस्मिन् क्तिनादावित्यर्थः ॥ कर्तरि षष्ठीनिषेधफलकस्य उभयप्राप्ताविति सूत्रस्य नत्वेव कर्तरि षष्ठीसंपादनफलकस्य स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोरिति वचनस्य च प्राक् स्थितत्वात् कर्तर्येव विभाषा, अनेन शेषवचनेन क्रियते, न तु कर्मणीत्याशयेनोदाहरति । जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वेति ॥ अविशेषेणेति । अकाऽकारभिन्ने कृन्मात्रे इत्यर्थः ॥ अनुप्रासनमिति ।

अनुशिष्यते असाधुशब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्यते येनेति करणे ल्युट् ॥ राज्ञां मत इत्यादि ॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः । पूजितो सुरासुरैरित्यादौ तु भूते क्तो, न तु वर्तमाने । तेन तृतीया तत्रोपपद्यते । न च मतिबुद्धीतिसूत्रेण बाधः शङ्क्यः । तेन इत्यधिकारे उपज्ञाते इति लिङ्गेनाबाधज्ञापनात् ॥ अधिकरण ॥ अयमपि निषेधापवादः ॥ आसितमिति । आस्यते अस्मिन्नित्यामितं क्तोऽधिकरणे चेत्यधिकरणे क्तः ॥ इदमेषामिति । कर्तरि षष्ठीयम् । सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे कृते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी अनभिहितत्वाविशेषात् । इदमेषां भुक्तमोदनस्य । उभयप्राप्तौ कर्मणीत्ययं नियमस्तु नेह प्रवर्तते कर्तृकर्मणोः कृति इत्यनन्तरस्या एव षष्ठ्यास्तन्नियमाभ्युपगमात् । एतच्च कौस्तुभे स्पष्टम् ॥ न लोक ॥ शिष्टचिंतरूपविनाशप्रसङ्गात् तृनामित्यत्र णत्वं न कृतम् । उश्च उकश्च ऊकौ, लश्चोकौ चेति विग्रहः ॥ ल इति लडादीनां सामान्यग्रहणं तेषां च साक्षात्प्रयोगो न संभवतीति तदादेशा गृह्यन्त इत्याह । लादेशा इति । उदाह्रियन्त इति शेषः ॥ कटं कारयांचकारेत्यत्र कृत्संज्ञकलिडन्तामन्तेन योगेपि कटस्य कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी न भवति आम इति लुकोपि लादेशत्वादित्याहुः ॥ नन्वेवमपि बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः इत्यत्र न लोकेति निषेधाप्रवृत्तेः षष्ठी दुर्वारैव, न हि किकिनौ लकारौ, नापि तदादेशौ ॥ नैष दोषः । किकिनौ लिट् चेत्यनेन लिट्कार्यातिदेशः क्रियते, न तु लिट्संज्ञा । तथा च विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यते इति नानुपपत्तिः ॥ दिदृक्षुरिति । सनाशंसभिक्ष उः ॥ उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तमपि लभ्यत इत्याशयेनाह । अलंकरिष्णुरिति । अलंकृञ्निराकृञ् इत्यादिना इष्णुच् ॥ घातुक इति । लषपतेत्यादिना उकञ् ॥ ईषत्कर इति । ईषद्दुःसुष्वित्यादिना खल् । अर्थग्रहणादीषत्पानः सोमो भवतेत्यप्युदाहार्यम् ॥ अव्याप्तिं परिहर्तुमाह । प्रत्याहार इति ॥ पवमान इति । पूङ्यजोः शानन् ॥ मण्डयमान इति । मडि भूषायाम् इदित्त्वान्नुम् ताच्छील्यवयोवचनेति चानश् ॥ अधीयन्निति । इङ्धार्योरिति शता । शाननादिषु लटः इत्यननुवृत्त्या लादेश इत्यसिद्धेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः ॥ तृन्निति । ताच्छीलादिषु तृन् इति विहितस्तृन् प्रत्ययः ॥ तृन्निति प्रत्याहारग्रहणान्नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पमाह । द्विष इति । द्विष अप्रीतौ इत्यस्मात् द्विषोऽमित्रे इति विहितो यः शतृप्रत्ययस्तत्प्रयोगे वा षष्ठीनिषेध इत्यर्थः ॥ सर्वोयमिति । अनन्तरस्येति न्यायादिति शेषः ॥ शेषषष्ठीति । शाब्दबोधे वैलक्षण्यमस्तीति भावः । एवं चाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेनेत्यत्र शेषत्वविवक्षायां कर्तर्यपि षष्ठी भवत्येवेति

बोध्यम् ॥ अकेनोः ॥ आधमर्ण्ये अकस्यासंभवादाह । भविष्यत्यकस्येति । इनस्तु उभयोः संभवादाह भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योग इति । यथासंख्यं तु न भवति । भाष्ये अकस्य भविष्यति इन आधमर्ण्ये च इति योगं विभज्य व्याख्यानात् । इह भविष्यदिति स्वर्यते तेन भविष्यति गम्यादयः इत्यधिकारे विहितः तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुलेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति । सतः पालक इति । सत इति शत्रन्तम् ॥ यस्तु कालसामान्ये ण्वुल्तृचाविति ण्वुलुक्तस्तत्र न निषेधः । ओदनस्य पाचकः पुत्रपौत्राणां दर्शक इतीति भावः ॥ व्रजंगामीति । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः इत्यावश्यके णिनिः । यद्यप्ययं कालसामान्ये विहितस्तथापि भविष्यति गम्यादयः इत्युक्तेर्भविष्यदर्थकः । गम्यादयः केचिदुणादयः, केचिदष्टाध्यायीगता इति हरदत्तः ॥ ननु गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वेत्येव सिद्धे द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि द्वितीयाप्रवृत्त्यर्थमिति व्रजंगामीति सिध्यत्वेवेति चेत् । अत्राहुः । इहैव सूत्रे ग्रामंगामीति भाष्योदाहरणात्तत्सूत्रं नांगीक्रियते । तेन ग्रामस्य गन्तेति षष्ठ्येव साध्वी, न तु ग्रामं गन्तेति द्वितीयेति ॥ शतं दायीति । आवश्यकेत्याधमर्ण्ये णिनिः । भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योग इत्युक्तत्वान्नेह निषेधः । अवश्यंकरो त्यवश्यंकारी कटस्य । गम्यादित्वाभावाद्वर्तमानेप्ययम् ॥ कृत्यानाम् ॥ कर्तृकर्मणोरिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥ सेव्य इति । षेवृ सेवायां ऋहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत् ॥ योगो विभज्यत इति । भाष्यकारैरिति शेषः । उभयप्राप्तावित्यनेन कर्तरि निषेधे सिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदम् ॥ गुणकर्मणि वेष्यते इति तूभयप्राप्तिरहितस्थले नेताश्वस्येत्यादौ चरितार्थमिति दिक् ॥ तुल्यार्थैः ॥ शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते, तया मुक्ते षष्ठ्येव भवेत्तदाह । पक्षे षष्ठीति । बहुवचननिर्देशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे तुल्यार्थैरित्यर्थग्रहणं पदान्तरैरपि ये तुल्यार्थास्तेषां ग्रहणार्थं, तेन गौरिव गवय इत्यादौ नेत्याहुः । कथं तर्हि तुलां यदारोहति दन्तवाससा इति कालिदासः, स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुना इति माघश्च ॥ उच्यते । सह युक्तेऽप्रधाने इति तृतीया । न चात्र सहशब्दयोगो नेति शङ्क्यं, विनापि तद्योगं तृतीयेत्यभ्युपगमात् । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेण स्वस्यानुकर्षणार्थम् । अन्यथा हि तृतीयैवानुकृष्येत संनिहितत्वात् ॥ तुल्य इति । तुलया संमितस्तुल्यः । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् ॥ तुला उपमा वेति । तोलनं तुला । अस्मिन्नेव सूत्रे णिलुगङौ निपातनात्साधुरिति माधवः । उपमितिरुपमा । आतश्चोपसर्ग इत्यङ् ॥ हितमिति । हितयोगे चेत्यनाशिषि चरितार्थमित्याशिष्ययं विकल्प इति भावः ॥ व्याख्यानादिति । सूत्रेऽर्थ-

शब्दोपि पृथङ्निमित्तं तथा च द्वन्द्व एवायं न त्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः ॥ इति षष्ठी ॥ आधारः ॥ आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः । अध्यायन्यायेति सूत्रे अवहाराधारेत्युपसंख्यानादधिकरणे घञ् स चाधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारात्क्रियाया इति लभ्यते । इयं च संज्ञा साक्षात् क्रियाधारयोर्न संभवति पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् । अतो व्याचष्टे । कर्तृकर्मद्वारेति । एवं च भूतले घट इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः ॥ त्रिधेति ॥ एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नद्यामास्ते इत्याद्यर्थं सामीपिकमधिकरणं चतुर्थमपि केचिदिच्छन्ति ॥ कटे आस्त इति । कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिदम्, कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु स्थाल्यां पचतीति ॥ वैषयिकाधारमुदाहरति । मोक्षे इति । अभिव्यापकस्य तु सर्वस्मिन्निति । तिलेषु तैलमित्याद्यप्यभिव्यापकस्योदाहरणमाहुः ॥ चतस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यर्थः । दूरान्तिकार्थेभ्यः इत्यस्येहानुवर्तनादधिकरणेप्येते बोध्याः ॥ क्तस्येन्विषयस्येति । इन् इन्नन्तः शब्दो विषयो वर्तनभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः । इनो विषय इति षष्ठीसमासः विषयशब्देनेह प्रकृतिरुच्यते । क्तान्तस्येनः प्रकृतित्वादिति । अधीती व्याकरणे इति । भावे क्तप्रत्यये तत इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनौ कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियया संबध्यमानं व्याकरणमनभिहितं कर्मेति कृतपूर्वी कटमितिवद्द्वितीयात्र प्राप्ता । मासमधीती व्याकरणे इत्यादौ त्वकर्मकैर्धातुभिर्योगनिमित्तकस्य कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाग्रहणमिति सप्तम्यभावः । न चैवं तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन द्वितीयाविधाने व्यक्तिपक्षाश्रयणात् । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् । साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ यत्रार्चा न विवक्षिता, किं तु तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेस्मिन् साधुग्रहणं साधुर्भृत्यो राज्ञीत्यादि यथा । साधुनिपुणाभ्यामिति सूत्रे साधुग्रहणं त्वर्चायां विवक्षितायां प्रतियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः ॥ निमित्तमिह फलमिति । यदि तु कारणमित्युच्येत, तर्हि जाड्येन बद्ध इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । चर्मणीति । चर्मद्वीप्यादीनां समवायः संबन्धः ॥ हेतुतृतीयेति । तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोध्यम् ॥ सीमाण्डकोश इति । तथा च मेदिनीकारः सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियाम् इति । अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपनकीलयोः इति च ॥ हरदत्तस्तु पुष्कलकः शङ्कुः । सीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखात इत्याह ॥ अस्मिंस्तु पक्षे सीमपुष्कलकयोः संयोगसंबन्धः ॥ यस्य च ॥ निर्ज्ञातकाला हि क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणं,

तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकाद् ब्राह्मणादिशब्दाल्लक्ष्यलक्षणभाव-संबन्धषष्ठ्यां प्राप्तायामियं सप्तमी। लक्षकत्वं क्रियायाः साक्षात्, आश्रयस्य तु ब्राह्मणादेः क्रियाद्वारेणेति बोध्यम् ॥ ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्तर्युदाहरणम् ॥ कर्मण्याह। गोष्विति ॥ अर्हाणामित्यादि। यस्यां क्रियायां ये उचितास्ते अर्हाः। तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या॥ तथा यस्यां क्रियायां येषां कर्तृत्वमनुचितं तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या॥ तथा तद्वैपरीत्ये येषां कर्तृत्वमुचितं तेषामकर्तृत्वे येषां तु नोचितं तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः॥ आद्यमुदाहरति। सत्सु तरत्सु इति। सन्तो हि तरणक्रियार्हाः कर्तारश्च ॥ द्वितीयमुदाहरति। असत्सु तिष्ठत्सु इति। अत्र तरणक्रियायामसतामनर्हत्वमकर्तृत्वं च तिष्ठत्स्वित्यनेन प्रतीयते ॥ तद्वैपरीत्ये प्रथममुदाहरति। सत्सु तिष्ठत्स्विति। सतां हि तरणमुचितं तेषां चाकर्तृत्वं तिष्ठत्स्वित्यनेन बोध्यते। द्वितीयमुदाहरति। असत्सु तरत्स्विति। असतां हि तरणमनुचितं तेषां कर्तृत्वं तरत्सु इत्यनेन गम्यते ॥ यद्यपीदं यस्य च भावेनेत्येव सिद्धं, तथापि लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां सप्तम्यर्थमिदमिति कैयटादयः ॥ तत्त्वतस्तु व्यर्थमेवेदमित्यन्ये॥ षष्ठी चानादरे ॥ अनादर इति। यस्य च भावेनेत्यनेन सप्तमी। अनादरे सति यो भावं लक्षयतीति। तदेतत्फलितमाह। अनादराधिक्य इति। केवलभावलक्षणे सप्तम्येव अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः॥ स्वामीश्वर॥ स्वाम्यर्थेति वक्तव्ये स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम्। विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषोत्र न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावात् ॥ दायाद इति। दायमादत्ते इति दायादः। सोपसर्गादप्यादन्ताद् अत एव निपातनात्कः। गवां गोषु वा दायाद इत्यत्र यद्यपि गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं, तथापि दीयतेऽसौ दाय इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंशं स्पृशत्येव, तथा चात्र गवात्मकस्वांशस्य आदातेति फलितोर्थः ॥ पञ्चमी विभक्ते ॥ भेद एवेति। न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्याक्रान्ततेति भावः ॥ तत्र पञ्चमी स्यादिति ॥ नन्वेवं माथुरा इत्यत्रापि पञ्चमी स्यात् ॥ मैवम्। पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते तेन यतो निर्धार्यते तत एवेत्यर्थात् निर्धारणावधेरेव पञ्चमीप्रवृत्तेः॥ अनभिहिताधिकारान्माथुरा इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इत्यन्ये॥ माथुरा इति। न ह्यत्र निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावोस्ति। किं तु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव ॥ इदं च सूत्रं बुद्धिपरिकल्पितापायमाश्रित्यापादानप्रकरणे भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम् ॥ पुण कर्मणि शुभे अस्मान्नि-

पूर्वादिगुपधलक्षण: क: । अर्च पूजायाम् अस्माद्भौवादिकाद् गुरोश्च हल: इत्यप्रत्यये टाप् ॥ चौरादिकात् ण्यासश्रन्थ इति युच्यर्चनेति स्यात् ॥ निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चां विना सप्तमी भवत्येव साध्वसाधुप्रयोगे च इति वार्तिकात् ॥ अप्रत्यादिभिरिति । लक्षणेत्थमिति सूत्रोपात्ता: प्रत्यादय: ॥ प्रसितोत्सुका ॥ तत्परे प्रसितासक्तौ इत्यमर: । उत्सुकसाहचर्यात् प्रसितोपि तत्पर एवेह गृह्यते रूढ्या च । तेन प्रकर्षेण सित: शुक्ल: इत्यर्थे न भवति ॥ नक्षत्रे च लुपि ॥ लुप्शब्दोत्रार्थविशेषे लाक्षणिक इत्याशयेनाह । यो लुप्संज्ञयेत्यादि । अधिकरण इति । एतच्च सप्तम्यधिकरणे चेत्यतो मण्डूकप्लुत्यानुवर्तत इति भाव:॥ अधिकरणे किम् । मूलं प्रतीक्षते, मूलाय स्पृहयति ॥ मूलेनेति । नक्षत्रेण युक्त: काल: इत्यणो लुबविशेषे इति लुप् ॥ नक्षत्र इति किम् । पञ्चालेषु तिष्ठति । इह जनपदे लुप् इति लुप् ॥ सप्तमीपञ्चम्यौ ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यत: कालाध्वनोरित्यनुवर्तते, तच्च पञ्चम्या विपरिणम्यते तदाह । यौ कालाध्वानौ ताभ्यामिति । इह कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वात् । अद्यभुक्त्वायमिति ॥ नन्वत्र कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये काल: । सत्यं, नात्र शक्त्याश्रयं द्रव्यं कारकमिति व्यवह्रियते, किं तु शक्तिरेव । सा च कालभेदाद् भिद्यत एव । एका हि अद्य भुजे: साधनमपरा द्व्यहेतीते भुजेस्तदेतद्द्वाचष्टे । कर्तृशक्त्योर्मध्येयं काल इति ॥ यस्मादधिकम् ॥ उपपरार्थ इति । उपोधिके चेत्यनेन उपेत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ यस्य चेश्वरवचनम् इत्यस्य तन्त्रादिना अर्थद्वयं विवक्षितम् । तथा हि । यस्येत्यनेन स्वंनिर्दिश्यते यस्य स्वस्य संबन्धी ईश्वर उच्यते तत: सप्तमीति व्याख्याने स्ववाचकात् सप्तमीत्येकोर्थ:। ईश्वरशब्दो भावप्रधान: । यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते तत: सप्तमीति व्याख्याने स्वामिवाचकात् सप्तमीत्यपर: । एवं स्थिते फलितमाह । स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणेति । अन्यतरस्मादुत्पन्नयैव सप्तम्या इतरनिष्ठसंबन्धस्याप्युक्तत्वाद्युगपदुभाभ्यां न सप्तमी स्यादिति भाव: ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे त्वधिरामम् ॥ यदत्रेति । यो मामधिकरिष्यति निनियोक्ष्यते तस्य मद्विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते इत्यर्थ: ॥ तिङि चोदात्तेति । उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्यत इति सूत्रार्थ: । अत्र करिष्यतीति तिङन्त उदात्तवान् तिङ्ङतिङ: इति निपातैर्यद्यदीत्यादिना निषेधात् ॥ निघातो नेति । मामिति द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेत्यनेनैव सिद्ध्यतीति भाव: ॥ इति सप्तमी ॥

इति विभक्त्यर्था: ॥

समर्थः पदविधिः ॥ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थे पर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद्यः परस्परसंबन्धः सा व्यपेक्षा । सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ । तत्र व्यपेक्षायां सत्यां यो यः संनिहितो योग्यश्च तेन संबन्धोऽभ्युपेयते । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च ॥ राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति ॥ एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः । अत एव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणं नान्वेति पदार्थैकदेशत्वात् । न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः, तत्रापि देवदत्तोत्तरषष्ठ्यर्थस्य गुरुणान्वयादिति वाच्यम् । देवदत्तस्य प्रधानीभूतकुलेनैवान्वयात् । संबन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थो । न तु तदितरः । उक्तं च समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह इति ॥ यद्वा । ससंबन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेपि भवत्येव विशेषणान्वयः । उक्तं च संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति ॥ नन्वेवं राज्ञोपि नित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेपि ऋद्धस्येति विशेषणेनान्वयोस्तु ॥ नैवम् । राज्ञ ईशितुरीशितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वेपि ऋद्धं प्रत्यनाकाङ्क्षत्वात् ॥ ननु वाक्ये क्लृप्तयैवावयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयकशक्त्यन्तरमेव मास्तु ॥ सत्यम् । बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितम् । तथाहि धवखदिराविति वृत्त्यैव क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते, तथा चित्रग्वादौ यत्पदम् । त्वया तु वचनं कर्तव्यम् । निरूढलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते ॥ किं च प्राप्तमुदकं यमिति व्यस्ते समीचीनमुदकमिति विशेषणवत्समस्तेपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः । स च वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति वचनेनैव वारणीयः नामार्थयोरभेदान्वयः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति व्युत्पत्तित्यागश्च । प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेत्याद्यर्थाभ्युपगमात् । एकार्थीभावे तु लाघवमिति दिक् ॥ पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यानय तक्रम्, इह स्यादेव यण् ॥ विधिग्रहणं तु पदस्य विधिः पदयोर्विधिः पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यन्तसमासलाभार्थम् । पदस्येत्युक्तौ तु उपपदमतिङ् इत्यादावेवास्योपस्थितिः स्यादित्याहुः ॥ सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति ध्वनयन्नाह । समर्थाश्रित इति ॥ समर्थेति किम् । पश्यति कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णश्रित इत्यादि समासो मा भूत् ।

तथा वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्येत्यत्र तस्यापत्यमित्युपगुशब्दादण् मा भूदिति । क्वचित्तु सापेक्षत्वेपि भाष्यप्रामाण्याद्वृत्तिरङ्गीक्रियते । तद्यथा किमोदनं शालीनाम् । केषां शालीनामोदनमित्यर्थः । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः । कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः । हे पाटलिपुत्रे तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । रोपधेतोः प्राचामिति वुञ् ॥ प्राक्कडारात्समासः ॥ प्राग्ग्रहणमावर्तते, तेन पूर्वं समाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते । तेनाव्ययीभावादिभिः समावेशः सिध्यति । अन्यथा पर्यायः स्यात् ॥ समसनं समासः । भावे घञ् । अनेकस्य पदस्य एकपदीभवनमित्यर्थ इत्येके ॥ वस्तुतस्तु अकर्तरि च कारके इति कर्मणि घञ् । अन्यथा सुबन्तं समस्यते इत्युत्तरग्रन्थो न संगच्छेत ॥ नन्वर्थत्वात्समाससंज्ञयाः प्रत्येकमप्रसङ्गात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । योगो विभज्यत इति ॥ सुबामन्त्रिते इत्यतः सुबित्यनुवर्तते तदाह । सुबन्तमिति ॥ समस्यत इति । संपूर्वादस्यतेः कर्मणि तङ् । आचार्येणेति शेषः ॥ समर्थेनेति तु सहयोगे तृतीया । समसनक्रियां प्रति सुबन्तं कर्म न तु कर्तृ ॥ यद्यपि सुबन्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेपि उपसर्गादस्यत्यूह्योरिति वार्तिकेन समस्यत इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यते, तथापि समास इति व्याख्येयग्रन्थे कर्तरि घञ् दुर्लभः । बाहुलकं तु अगतिकगतिरिति कर्मत्वाभ्युपगम एव न्यायान् ॥ स चेति । एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते । छन्दस्येवेति । यदि लोकेपि स्यात्तर्हि यत्प्रकुरुते इत्यादौ स्वाद्युत्पत्तिः स्यात् । लिङ्गसर्वनामतामभ्युपेत्य स्वमोर्नपुंसकात् इति लुकि कृतेपि ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वः स्यादित्यादि दूषणं कर्मणा यमभिप्रैति इति सूत्रेऽस्माभिरुद्भावितम् ॥ अनुव्यचलदिति । सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्पर्यायेण समासो बोध्यः । समासान्तोदात्तत्वे शेषनिघात इति कुगतीति सूत्रे कैयटः ॥ सुपो धातु ॥ सुप इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः इत्याद्यलुक्समासविधानाज् ज्ञापकात् ॥ निर्देशादिति । अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥ इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत् क्वाचित्क एव । तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः उद्बाहुरिव धामनः इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छत इति मनोरमायां स्थितम् ॥ विभक्त्यलोपश्चेति । समासावयवस्य सुपोऽलुग्विधानेपि समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् भवत्येवानुपसर्जने तदन्तस्याव्ययत्वादिति बोध्यम् ॥ अव्ययं विभक्ति ॥ विभक्तिरिह कारकशक्तिः । विभज्यते अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः । अत एव वक्ष्यति विभक्त्यर्थादि-

षु विद्यमानमव्ययमिति ॥ प्रथमानिर्दिष्टम् ॥ अत्र समासपदं तद्विधायके लाक्षणिकम् अन्यथा चिकीर्षिते समासे यत्प्राथमान्तमिति व्याख्यानप्रसक्त्या कष्टं श्रित इत्यादौ श्रितादिष्वतिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह । समासशास्त्र इति ॥ विग्रह इति ॥ अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन विग्रहो लक्ष्यत इति भावः ॥ न तु तस्येति । अनन्तरस्येति न्यायात्पूर्वसूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते । तेन कुमारीश्रित इत्यादौ न दोषः ॥ गोस्त्रियोः ॥ उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । एकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण । गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह । उपसर्जनं य इति । उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते, न त्वप्रधानलक्षणम् । तेन कुमारीवाचरन्ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र न दोष इत्युक्तम् ॥ स्त्रीप्रत्ययान्तमिति । स्त्र्यधिकारोक्तटाबाद्यन्तमित्यर्थः । तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् ॥ अत्राहुः । उपसर्जनस्य ससंबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावः, तदैव ह्रस्वत्वमिति भाष्यादावुक्तत्वान्न दोषः । भाष्यादावपि तूत्तरपदभूतयोरित्यर्थलाभस्तु कृत्तद्धितेत्यतः समासपदानुवर्तनाद्बोध्यइति ॥ नाव्ययी ॥ अत्र अपञ्चम्या इति प्रतिषेध अनन्तरत्वादम एव न व्यवहितस्यालुकोपि असुमेवार्थं द्योतयितुं सूत्रे तुशब्दः । तस्य पञ्चमीं विनेति । एवं चादन्तादव्ययीभावात्परस्य पञ्चमीभिन्नसुपो लुङ् न, पञ्चम्यास्तु लुगमादेशावुभावपि न भवत इति स्थितम्॥अतः किम्।अधिहरि॥ दिशयोरिति । हलन्तेन विग्रहेपि एतदेव रूपम् । दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठाट्टच् ॥ अपदिशमिति ॥ पञ्चमीव्यतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदम् । पञ्चम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यम् । विभक्तौ तावदिति ॥ तावच्छब्दः क्रमार्थः ॥ लौकिकविग्रहवाक्यं प्रदर्शयति । हराविति । प्राचा तु हरौ अधिकृत्येति विगृहीतम् ॥ तदसत् । अधिहरीत्यत्र अधिकृत्येत्यर्थस्याप्रतीतेः ॥ हरि ङीति । अलौकिके ङिशब्दस्यैव प्रवेश उचितः अन्तरङ्गानपीति न्यायात् । अन्यथा ङेरौत्त्वे कृते अधिहरीति समासे हरिशब्दे कारो दुर्लभः स्यादिति भावः ॥ इह हरावधीति स्थिते इति प्राचोक्तमुपेक्षितं नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात् ॥ अभिहितेपीति । द्योतितेपीत्यर्थः ॥ वचनसामर्थ्यादिति । सुपेत्यनुवर्त्य सुबन्तेन समासविधानसामर्थ्यात्सप्तमी स्यादेवेति भावः ॥ नन्वभिहितेधिकरणे प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव स्यान्न तु सप्तमीति चेत् । अत्राहुः । अधीत्यस्य सुबन्तेन समासस्यावश्यकत्वेऽधिशब्दद्योत्याधिकरणार्थवाचकविभक्तेरेवेह स्वीकर्तुं सु-

चितत्वादिति ॥ यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातम् तिङित्यादिपरिगणनादधिनाभिहितेपि सप्तमी स्यादेवेति ॥ तन्न । परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् । क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इति प्रयोगविरोधाच्च ॥ अत्र व्याचक्षते । वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते साकल्यान्तेषु इत्येव वक्तव्ये वचनग्रहणात् । एवं च तत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणं तेन वृक्षस्योपरि वृक्षस्य पुर इत्यत्र समासो न भवति । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्तन्ते । न तु विभक्त्यर्थमात्रे ॥ अत एव क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति शब्दस्य सर्वनामवत्प्रकृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् । एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे अधिकरणे इत्येव सूचितम् । पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दः प्रायुङ्क्तेति ॥ अन्ये तु लाघवात् ङिसमीपसंमृद्धि इति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दो न सप्तम्यां पर्यवस्यति । तस्य कर्मत्वमात्रद्योतकतायाम् इति नारदम् इति समासो भवत्येवेत्याहुः ॥ नपुंसकं स्यादिति । एतच्च स नपुंसकमित्यतो लभ्यते । समीप इति । अव्ययीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्सप्तमीरूपाव्ययार्थप्राधान्य एवायं समासः समीपवर्तिप्राधान्ये तु संख्ययाव्ययासन्नेति बहुव्रीहिं वक्ष्यति उपदशः इति यथा ॥ विधानसामर्थ्यादिति ॥ ननु समया ग्राममित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्मास्त्वव्ययीभावः आराद्वनादित्यत्र तु भवेदेव । अन्यारादिति पञ्चमीविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे सावकाशत्वादिति चेत् । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति । दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तयोस्तदपवादतया पञ्चम्येव तेन विधीयते । तथा चान्तिकार्थकाराच्छब्दयोगे षष्ठ्यपवादतया पञ्चमीविधानं निरवकाशमेवेति तत्सामर्थ्यादव्ययीभावो नेत्युक्तिः सम्यगेवेति । तदपरे न क्षमन्ते । अन्तिकार्थाराच्छब्दयोगे विशिष्य पञ्चमीविधानाभावात्, अन्यारादिति सूत्रस्य त्वन्यत्र कृतार्थत्वाच्च, सामीप्ये आराद्वनमित्यव्ययीभावो दुर्वार एवेति, एवं हि व्याकुर्वतां पदस्येत्यपकर्षाभावे भृशार्थे सावकाशोयं यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येतेति नित्यवीप्सयोः इति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थोनुकूल इति दिक् ॥ सुमद्रमिति । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु कुगतीति तत्पुरुषः । समृद्धा मद्राः सुमद्राः ॥ दुर्यवनमिति । न चार्थाभावेनेह सिद्धिः । येन समस्यते तदीयार्थाभावेऽत्र समासस्वीकारात् । न चेह यवनानामभावो, येनार्थाभावे समासः स्यात् । किंतु तदीयाया ऋद्धेरभाव इति ॥ निर्मक्षिकमिति । संसर्गाभावेऽयं समासो न त्व-

न्योन्याभावेपि अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणात् । अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च प्रकारत्वेप्यविशेष्यत्वात् ॥ ये तु वदन्ति घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताभाव एवार्थः, आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति, तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाच्छिन्नधर्म्यभावे अयं समासो न तु धर्माभाव इति न दोषः ॥ अत्यय इति । स्पष्टार्थमेतत् । अर्थाभावेन गतार्थत्वात् । अर्थाभावेन संसर्गाभावो विवक्षितो न त्वन्योन्याभावः घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गादिति निष्कर्षात् ॥ संप्रति नेति । संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे । एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरोक्तेः । तत्राधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधोपि क्रियाया एवोचितः । तदेतदाह । युज्यत इति । असंप्रतीति सौत्रप्रयोगे तु युजिक्रियान्तर्भावेन नञ्समास इति बोध्यम् ॥ यत्तु प्रासादकृतोक्तम् असंप्रति संप्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानकालः स निषिध्यत इति ॥ तन्न । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रिययैवान्वयार्हस्य निषेधप्रतियोगित्वेनान्वयस्यायुक्तत्वात् । नहि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदभ्युपैति येनात्र वर्तमानकालनिषेधो युक्त्यर्हः स्यात् ॥ इति हरीति । स्वरूपपदेन षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः ॥ ततः पश्चादिति । सति चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥ भाष्यप्रयोगादिति । अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगाद्बेत्यपि बोध्यम् । प्रत्यर्थमिति । वृत्तौ वीप्सान्तर्भावान्न द्विर्वचनम् ॥ प्रतिशब्दस्येति । यत्त्वाहुः ग्रामस्य वृक्षं वृक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति ॥ तन्न । नित्यसमासेषु सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यस्याप्रवृत्तेः ॥ आनुपूर्व्येणेति । अनुपूर्वस्य भावः आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । चक्रेण युगपदिति ॥ अत्र केचित् युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यं युगपच्छब्दस्याप्यव्ययत्वात् किं तु चक्रेणैककाले इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः ॥ सहपूर्वाह्णमिति । साकल्येव्ययीभावः । गुणभूतेपीति । यदि सादृश्य इति नोच्येत तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानमवगम्यते तत्रैव स्यादव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः ॥ अन्त इति । इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतो ग्रन्थप्रदेशस्यापरिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समाप्तिरिहान्तशब्देन विवक्षिता । सा चासकलेप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥ साग्नीति । अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादकग्रन्थे वर्तते । स च तृतीयान्तो नित्यं समस्यते ॥ न चैवमग्निना सहेति

प्रयोगो दुर्लभ इति वाच्यम् । साहित्यस्य मात्रविवक्षायां तत्प्रयोगस्योपपत्तेः । अन्तत्वविवक्षायां तु समासस्य नित्यत्वादग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः॥ यत्तु केचिदग्निरन्तोस्येति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रहः, समासोपि प्रथमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वेत्याहुः॥ तन्न। सहशब्दस्यान्तवाचकत्वादन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात् सहयुक्ते तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च । सतृणमत्तीत्यत्र साकल्यस्येव साग्नीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्य इह तत्परित्यागस्य निष्प्रमाणत्वाच्च ॥ अत्रेदं बोध्यम् । तदधीत इत्यध्येतृप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्साग्नीत्यत्राण् नोक्तः । कृतेप्यध्येत्रणि सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः इति वक्ष्यमाणत्वात्साग्नीत्येव रूपमिति ॥ यथासा ॥ निःसन्देहाय सादृश्ये यथेत्येव वक्तव्ये विपरीतोच्चारणं नञः श्लेषलाभार्थमिति व्याचष्टे । असादृश्य इति ॥ यावन्त इति। यत्परिमाणमेषां ते । यत्तदेतेभ्य इति वतुप्। यावच्छ्लोकमिति । यावदित्यव्ययं समस्यते विग्रहस्तु तद्धितान्तेनेत्यस्वपदविग्रहत्वमस्त्येव । अवधारणे किम्। यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्। कियद्भुक्तं वा नावधारयतीत्यर्थः ॥ सुप्प्रतिना ॥ सुबित्यनुवर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति। शाकप्रतीति ॥ नन्वारम्भसामर्थ्यादव्ययभिन्नमेव सुप्समस्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः । पुनः सुब्ग्रहणाभावे दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययान्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन् । तथा च दिवसस्य लेशः दिवाप्रति दोषाप्रतीत्यादीनामेवोदाहरणत्वं संभाव्यतेति । वृक्षं प्रतीति ॥ ननु लक्षणादौ प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वाक्यमेव स्यात् न तु समासस्तस्य लेशार्थे सावकाशत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । वृक्षं प्रति सिञ्चन्तीत्यादौ षत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मात्रार्थग्रहणाल्लक्षणादावप्यनेन समासप्रसङ्गात् । वीप्सायामव्ययीभावे तु प्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वे प्रत्यर्थं सिचन्तीत्यादौ षत्वप्रसक्त्या कर्मप्रवचनीयविधानस्याचरितार्थतया तत्सामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वाक्यमपीत्युक्तं मूलकृता अव्ययंविभक्तीति सूत्रे ॥ अत्र नव्याः। प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावे वीप्सायां द्योतकत्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते । वीप्साद्योतकस्य यदि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियते, तदापि प्रतिस्तवनं प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वानिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा चरितार्थैव । वस्तुतस्तु वीप्सायां विषयभूतायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु वीप्साद्योतकस्यैव । अन्यथा वृक्षंवृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्र द्विर्वचनेनैव वीप्सा द्योत्यते प्रतिशब्दस्तु क्रियया संबध्य-

ते। कर्मणि द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञया बाधात् षत्वं नेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्य लक्षणेत्थंभूतेतिसूत्रस्थस्य दत्ता जलाञ्जलिः स्यात्। ततश्च संज्ञाविधानसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् अर्थमर्थं प्रतीत्यादिभाष्यप्रयोगादेव द्वितीयागर्भं वाक्यमपि भवतीत्येवं व्याख्येयमित्याहुः ॥ पराजयं द्योतयितुमाह। विपरीतं वृत्तमिति ॥ पूर्वं जये यथा वृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः ॥ एकपरीति। एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः। एवं द्विपरीत्यादि ॥ विभाषापपरिबहिर् इति योगं विभज्य व्याचष्टे। विभाषेति ॥ इतः प्राचीनानां समासानां टिघुभादिसंज्ञानामिव वाग्रहणाभावान्नित्यत्वं न्यायत एव सिद्धं तच्च लिङ्गेनापि द्रढयति। एतदिति ॥ नन्वेवं सुप्सुपेत्यपि नित्यः स्यात् इष्टापत्तौ तु पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्येत। तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्वः इति भाष्यं कैयटो व्याख्यत् वाप्यश्व इति सुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति सप्तमीसमासस्य तु नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेधः इति। सोपि ग्रन्थो विरुध्यतेत्याशङ्कायामाह। सुप्सुपेति त्विति ॥ नन्वत्र किं प्रमाणमित्यत आह ॥ अव्ययमित्यादीति। सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे अव्ययमित्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वादुद्बाहुरिव वामन इत्यादि सिद्धम्। इवेन इति वार्तिकं तु यद्यपि कुगतीत्यत्र पठ्यते। तथापि सुप्सुपेत्यत्रत्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः। एवं स्थिते इव वामन इत्यादिलोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य छन्दोविषयत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः। छन्दस्यपि तत्समासस्य नित्यत्वानभ्युपगमात्। जीमूतस्येवेत्यत्र हि बह्वृचैः समासाभ्युपगमेपि तैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यैव पाठात्। एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥ अपप ॥ अपपरियोगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी विहिता अञ्चूत्तरपदयोगेपि अन्यारादित्यादिना विहितैव। तेनात्र पञ्चम्या इति ग्रहणं बहिर्योगे पञ्चमी भवतीति ज्ञापनार्थम्। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र इति करस्य करभो बहिः इत्यपि सिद्धम् ॥ आबालमिति ॥ आ परमाणोरा च भूगोलकम् इति किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिकः समासमध्ये चशब्दप्रयोगासंभवात्। आ च भूगोलकात् इति पाठस्तूचितः ॥ लक्षणेना ॥ चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् इत्यमरस्तदाह। चिह्नवाचिनेति। इहाभिप्रती लक्ष्यलक्षणभावम् आभिमुख्यं चेत्युभयं द्योतयत इति फलितम्। अग्निमभि, अग्निं प्रतीति। अभिरभागे लक्षणेत्थंभूतेत्यनेन च अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया ॥ लक्ष-

णेनेति किम्। स्रुघ्नं प्रति गतः। स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः॥ अत्र हि स्रुघ्नः कर्म: न तु लक्षणम्॥ अभिप्रती किम्। येनाग्निस्तेन गतः। येन प (प) था अग्निर्गतस्तेन गत इति प्रतीतेर्भवति गमनस्याग्निर्लक्षणम्, आभिमुख्यमप्यस्तीति येनतेनशब्दयोरग्निशब्देन समासः स्यात्॥ आभिमुख्ये किम्। अभ्यङ्काः। गावः प्रत्यङ्काः। अभिनवः प्रतिनवश्चाङ्क आसामिति बहुव्रीहिः। अङ्को ह्यत्र भवति गवां लक्षणम् । आभिमुख्यं तु नास्ति ॥ ननूत्सर्गतः अव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्वीकारात्कथमिह प्रसङ्गः॥ अत्राहुः। इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन संख्या वंश्येन द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति ॥ अनुर्यत्स ॥ यदिति समयायोगे द्वितीयेति ध्वनयति । यं पदार्थमिति। यस्य पदार्थस्य समीपमित्यर्थः ॥ लक्षणेनेत्यनुवर्तत इत्याह । लक्षणभूतेनेति । चिह्नवाचिनेत्यर्थः । अव्ययं विभक्तीत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम् । तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति। वनस्येति षष्ठीह दुर्लभा, कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयाया दुर्वारत्वात् । तत्सामर्थ्यात्समयालङ्कामितिवत्समासबाधे प्रसक्ते अस्य विध्यर्थत्वात् । न चायमनुः सामीप्यमात्रद्योतको, न लक्ष्यलक्षणभावद्योतकश्चेति वाच्यम्। लक्षणेनेत्यनुवृत्तिवैयर्थ्यात्॥ न चैवमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यम्। लक्षणेत्थमित्यत्र मात्रपदाभावात् अग्निमभीति पूर्वसूत्रस्योदाहरणप्रत्युदाहरणविरोधाच्च। अतोत्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यम्। वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयमिति ॥ अन्विति किम्। ग्रामं समया ॥ यत्समयेति किम्। वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्॥ लक्षणेन किम्। अनुवचनम् । उपकृष्णमितिवदत्र नित्यमव्ययीभावः ॥ यस्य च ॥ इहानुरित्यनुवर्त्य आवृत्त्यैकं तृतीयान्तत्वेन विपरिणमय्य व्याचष्टे । अनुनेति ॥ लक्षणभूतेनेति । लक्षणेनेत्यनुवर्तत इति भावः ॥ अनुगङ्गमिति। इहायामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते लक्ष्यं तु समासार्थः । अत एव वाराणस्या सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह। गङ्गादैर्घ्येति ॥ वाराणसीति। वरं च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकम् । अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोर्द्वयोः इति रुद्रभसौ। तस्यादूरे भवा । अदूरभवश्चेत्यण्। आदिवृद्धिः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् ॥ गङ्गाया अन्विति । समासाभावपक्षे प्रागुक्तरीत्या गङ्गामन्वित्युदाहार्यमित्याहुः ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ चकार एवकारार्थे । तेनैषां वृत्त्यन्तरं न भवति, परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः। तिष्ठद्गुरिति। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः ॥ प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्यासंभवादाह । इह

शब्रादेश इति ॥ इत्यादीति। आदिशब्देन खलेयवं खलेबुसम् । सप्तम्या अलुक् । लूनयवम् । लूयमानयवमित्यादि ग्राह्यम् ॥ पारे मध्ये ॥ निपात्यत इति। यत्र सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमेकारान्तत्वनिपातनम् । सप्तम्यर्थसंभवे तु तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलग्रहणादलुका सिद्धेरतोत्र सप्तम्यर्थाभावसूचनाय पञ्चम्यन्तमुदाहरति। पारेगङ्गादिति ॥ महाविभाषयेति ॥ नन्वपवादेव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे तदुत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेद् ॥ अत्राहुः । महाविभाषया एकार्थीभावस्य पाक्षिकत्वे विवक्षिते यदा एकार्थीभावस्तदा षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमाससमावेशार्थमिह वाग्रहणम् । व्यपेक्षासामर्थ्यमेके इति पक्षे तु वृत्तावपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे प्रसक्ते तथा वृत्तिर्विकल्प्यते। तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्तस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव, तथापि यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादे मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते इति ज्ञापनायेदम् । पूर्वं कायस्येत्येकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इञा मुक्ते अण् न भवति किंतूभयत्र वाक्यमेवेति ॥ संख्या वंश्येन ॥ वंशः संतानस्तत्र भवो वंश्यः। दिगादित्वाद्यत्। द्विमुनीति। पाणिनिकात्यायनौ। त्रिमुनीति । तौ द्वौ पतञ्जलिश्चेति त्रयो वंश्याः। व्याकरणस्येति। संबन्धे षष्ठी । स्वपदार्थप्राधान्य एवायं समासः । यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो वंश्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः ॥ त्रिमुनि व्याकरणमिति। यद्यप्येतद्बहुव्रीहिणाप्युपपन्नं, तथापि विभक्त्यन्तरे रूपेपि विशेषोस्त्येवेति भावः॥ वस्तुतस्तु लक्षणेनाभिप्रतीतिसूत्रे आभिमुख्यग्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेप्यव्ययीभावो भवतीति द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमित्यवोचाम ॥ जन्मनोदाहरति । एकविंशतिभारद्वाजमिति ॥ एकविंशतिभारद्वाजा वंश्या इति विग्रहः ॥ ननु भरद्वाजाद्बिदाद्यञो यञञोश्चेति लुक् प्राप्नोति । न च वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनैकत्वविशिष्टार्थान्तरोपसंक्रमाल्लुगभाव इति कैयटोक्तमादर्तव्यम् । वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोन्तरङ्गस्य लुको दुर्वारत्वात् । अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात् ॥ अत्राहुः ॥ भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावोत्र बोध्य इति । एतच्च तृतीयासप्तम्योरिति सूत्रे शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ नदीभिश्च ॥ स्वरूपस्य संज्ञायाः नद्याश्च नेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् किं त्वर्थस्य । न च तस्य समासः संभवति अतस्त-

द्वाचिनामयं समासस्ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किंतु सामान्यशब्दा अपि । तेन पञ्चनदं सप्तगोदावरमिति सिद्धम् । गोदावर्याश्च नद्याश्चेति वक्ष्यमाणेन समासान्तोच्॥ चकारेण संख्येत्यनुकृष्यत इत्याह । संख्येति । स्यादेतत् । पुरस्तादपवादन्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्यैवेदं बाधकं स्यात्ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे तन्निबन्धनस्य नदीपौर्णमास्या इति टचः प्रसङ्गः, समाहारे तु परत्वाद् द्विगुरेव स्यादित्यत आह । समाहारे चायमिति । एवकारार्थश्चकारः । एवं च द्विगोरपवादोयमव्ययीभाव इति फलितम् ॥ अन्यपदार्थे च ॥ संख्येति निवृत्तम् । नदीग्रहणमनुवर्तते । तदाह । सुबन्तं नदीभिः सहेति ॥ अन्यपदार्थ इति किम् । कृष्णवेणी ॥ संज्ञानवगमादिति । सम्यक् ज्ञायत इति संज्ञा आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ् । संज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः । अन्यपदार्थानवगमादिति तु नोक्तं यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः । अत एव बहुव्रीहिर्न नित्यसमास इति भावः ॥ संज्ञायां किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥ अथाव्ययीभावेऽसाधारणान् समासान्तानाह । अव्ययी ॥ शरदादिभ्य इति वक्तव्ये पर्यायेषु लाघवचिन्ता नाद्रियत इति प्रभृतिग्रहणं कृतम् ॥ टच् स्यादिति । राजाहःसखिभ्यः इत्यतष्टजनुवर्तत इति भावः ॥ समासान्त इति । समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः । तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम् सिध्यत्यव्ययीभावस्यादन्तत्वाद्, द्विपुरीत्यादौ तु ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्यय उत्तरपदस्यावयव इति अकाकान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् सिध्यतीति बोध्यम् ॥ प्रतिविपाशमिति । लक्षणेनाभिप्रतीति समासः । विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् इत्यमरः ॥ गणं पठति । शरदित्यादिना । अत्र ये झयन्तास्तेषां झयः इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । इह जराया जरस् प्रतिपरेति च इयं गणसूत्रम् ॥ उपजरसमिति । जरायाः समीप इत्यर्थः ॥ यस्येति चेति । टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन्परे इकारलोप इति भावः ॥ प्रत्यक्षमिति । वीप्साया यथार्थत्वेन समासः अक्ष्णोराभिमुख्यमित्यर्थे लक्षणेनाभिप्रती इति वा समासः ॥ अक्ष्णः परमिति । अविषय इत्यर्थः । वृत्तिविषये अक्षिशब्द इन्द्रियमात्रपरः ॥ अव्ययाघटितसमुदायस्य कथमिहाव्ययीभावो विधायकसूत्राभावादित्याशङ्क्याह । विधानसामर्थ्यादिति । समक्षमिति । अक्ष्णो योग्यम् ॥ अन्वक्षमिति । अक्ष्णः पश्चादित्यर्थे अव्ययीभावः ॥ नस्तद्धिते ॥ न इत्यनेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिरत आह । नान्तस्य भस्येति ॥ ननूपराजमित्यत्र नस्तद्धिते इति व्यर्थम् अव्ययानां भमात्रे

इति टिलोपेनैव सिद्धेः। न चाव्ययत्वं टज्विशिष्टे पर्याप्तमिति वाच्यम्। अव्ययीभावसंज्ञाया उपजीव्यत्वेन टचः पूर्वभागस्याप्यव्ययत्वानपायात्॥ अत्राहुः। भाष्ये लुङ्मुखस्वरोपचारेषु त्रिष्वेव कार्येषु अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्न दोष इति॥ युक्तं चैतत्। अन्यथा उपशरदमित्यादौ टिलोपः प्रसज्येत॥ अध्यात्ममिति। आत्मनीत्यध्यात्मम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः॥ नपुंसकादन्य॥ नपुंसकग्रहणमन्नन्तस्य विशेषणं नाव्ययीभावस्य अव्यभिचारादित्याह। अन्नन्तमिति। अन्नन्तेन चाव्ययीभावविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह। तदन्तादिति॥ उपचर्ममिति। टचि लोपोऽदन्तत्वादम्भावश्च॥ नदीपौर्ण॥ इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात्। उपनदीति॥ टजभावे नपुंसकह्रस्वः। अत्र व्याचक्षते। वृत्तिग्रन्थमनुरुध्येदं विकल्पकथनं परमार्थतस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्तते बहुगणेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् तत्र हि नदीशब्देन नदीविशेषाणां गङ्गायमुनादीनां ग्रहणमाशङ्क्य शरत्प्रभृतिषु विपाट्शब्दपाठान्नेति समाहितम्॥ न चेदं भाष्यं नदीपौर्णमासीत्यत्र टचः पाक्षिकत्वे संगच्छते, नित्यार्थतया तत्पाठस्योपपत्तेरत एव सेनकग्रहणमुत्तरत्रार्थवत्॥ कैयटस्तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य वृत्तिग्रन्थं कथंचित्समर्थितवानिति॥ पूजार्थमिति॥ अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः॥

इत्यव्ययीभावः॥

चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति॥ न चैवं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायता स्यादिति शङ्क्यम्। योगं विभज्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पश्चाद्द्विगुसंज्ञाविधानेन चकारपठनमन्तरेणापि पर्यायत्वसिद्धेः। नापि द्वौ अन्यौ यस्य द्व्यन्य इत्यत्रातिप्रसंगः शङ्क्यः, तद्धितार्थोत्तरपदेतिसूत्रमनुवर्त्य तद्धितार्थेत्यत्र उक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्व इति व्याख्यानात्॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह। समासान्त इति। टजचावित्यर्थः। अचि तूदाहरणम् तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यचि द्व्यङ्गुलमिति बोध्यम्॥ पञ्चराजमिति। समाहारद्विगौ राजाहस्सखिभ्यः इति टच् समासस्यैवायमन्तावयव इति उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् स्त्रीत्वाभावः। समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु अकारान्तोत्तरपदत्वेपि पात्रादित्वान्नेति बोध्यम्॥ काशिकायां तु पञ्चराजीत्युदाहृतम्। स क्वाचित्कोपपाठ इति हरदत्तः। अत्र केचित्। पात्रादित्वकल्पने मानाभावात्पञ्चराजीति काशिकोक्तोदाहरणमपि सम्यगेवेत्याहुः॥ द्वितीया श्रितातीत॥ श्रादीनां गतिविशेषवाचित्वाद् गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः॥ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् इत्य-

शयेनाह । द्वितीयान्तमिति ॥ श्रितादिप्रकृतिकैरिति । यद्यपि संबोधने सुबन्तत्वं संभवति तथाप्यन्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्घटितसमुदाये लाक्षणिका इह गृह्यन्त इति भावः ॥ एवं खट्वा क्षेपे गर्गादिभ्यो यञ् इत्यादावप्यूह्यम् । न हि खट्वेत्यस्य द्वितीयान्तत्वं, गर्गादीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा संभवति ॥ स्यादेतत्, द्वितीयान्तस्य श्रितप्रकृतिकसुबन्तेन समासे काष्ठश्रितेयो न सिध्येत् । श्रितशब्दाट्टापि ततः सुपि काष्ठं श्रिता काष्ठश्रितेति समासे श्रिताशब्दस्यैव टाबन्तत्वात् ततः स्त्रीभ्यो ढक् इति ढकि काष्ठश्रैतेय इति स्यात् । गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्राक् कृदन्तेन समासे तु श्रितान्तस्य टाबन्तत्वादिष्टं सिध्यतीति चेत् ॥ मैवम् । प्राधनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन काष्ठश्रितेत्यस्य निर्बाधत्वात् । न च कदाचित् श्रिताशब्दादपि ढक् स्यादिति वाच्यम् । जहत्स्वार्थायां वृत्तौ श्रिताशब्दस्यानर्थकत्वेनापत्ययोगासंभवात् । अजहत्स्वार्थायामपि न दोषः । समुदायावयवसंनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा सुन्दरदुहितुरपत्यं सुन्दरदौहित्र इत्यापत्तेरिति दिक् ॥ कृष्णं श्रित इति । न लोकेति षष्ठीनिषेधः ॥ कृष्णश्रित इति । प्रथमानिर्दिष्टमिति द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपातः ॥ यद्यपीह श्रितशब्दोपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथापि समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम् इत्युक्तमिति नास्त्यतिप्रसंगः । नन्वेवमव्ययादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थम् अव्ययं विभक्तीत्यादिना समासविधानस्यावश्यकत्वात् सुप्सुपा इति समासस्यानित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापकं न संभवत्येव तथा चाव्ययीभावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे सुप्सुपेति समासप्रवृत्त्या अप विष्णोः परि विष्णोः कृष्णं श्रितः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिध्येरन्निति चेत् ॥ अत्राहुः । पुनः समासविधानं न केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रकारान्तरेणापि सिद्धेः । तथा हि प्राक्कडारात्समासः इत्यनन्तरं प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम् एकविभक्ति चापूर्वनिपाते इति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसंज्ञा सिध्यत्येव । विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययं सुबन्तेन चेत् समस्यते स समासोव्ययीभावः स्यात्, द्वितीयान्तं चेत्स समासस्तत्पुरुषः, इत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थं सज्ज्ञापयति॥ ननु अव्ययं विभक्तीत्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतत्स्यात् । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेत् ॥ अत्र केचित् । उक्तरीत्यैवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलाभार्थं तेनामीषां समासविधायकत्वं सिध्यतीति ॥ अथवा सुप्सुपेति

समासस्यानित्यत्वे आकरग्रन्थ एव प्रमाणम्, अन्यथा सिन्नित्यसमासयोरिति वार्तिके नित्यग्रहणेन नार्थः। इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्वः इत्यादिप्रागुक्तभाष्यकैयटग्रन्थस्यसामञ्जस्यापत्तेरिति दिक्॥ ननु कृष्णश्रित इत्यस्य कृष्णकर्मकश्रयणकर्त्तेति ह्यर्थः स च कृष्णः श्रितो येनेति कर्मणि क्तान्तेत बहुव्रीहिणापि सुलभ इति किमनेन समासारम्भेण ॥ मैवम्। बहुव्रीहौ श्रितकृष्ण इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातप्रसंगात्। शेषाद्विभाषा इति समासान्तः कप् प्रसज्येतेति दिक्॥ दुःखातीत इति। अतिपूर्वकादिणः कर्तरि क्तः। अवशिष्टान्यप्युदाहरणान्यूह्यानि। कूपपतितः। यद्यपि तनिपतिदरिद्रातिभ्यः इति विकल्पितेट्त्वाद् यस्य विभाषेतीण्निषेधेन भाव्यम्। तथाप्यत एव निपातनादिडित्याहुः॥ वस्तुतस्तु चुरादावदन्तेषु पठितस्य पत गतौ चेत्यस्याश्रयणेन पतितः सिध्यति यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वात्। तुहिनात्यस्तः। अत्यासोत्यतिक्रमः सोपि गतिविशेष एवेति कर्तरि क्तः आदिकर्मणि क्तो वावाभ्युपेयः। सुखप्राप्तः। दुःखापन्नः॥ गम्यादीनामिति। गम्यादयश्च प्रयोगतो ज्ञेयाः॥ ग्रामगमीति। गमेरिनिरित्यौणादिक इनिः। स च भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्काले। अकेनोरिति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया॥ अयोग्यत्वादिति॥ स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थकस्य कर्त्रर्थतया द्वितीयान्तत्वानुपपत्तिरिति भावः॥ स्वायंकृतिरिति॥ असति समासे कार्तिरिति स्यादिति भावः॥ खट्वारूढ इति। जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात् इत्यमरः। वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढव्या। ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनार्होपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः। रूढश्चायम्। तेन खट्वामारोहतु मा वा, निषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोपि खट्वारूढ इत्युच्यते। अत एवाह। नित्येति॥ सामि॥ सामीत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः॥ कालाः॥ बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः। कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह वा समस्यन्त इति सूत्रार्थः। ननु काला अत्यन्तसंयोगे इत्येवास्तु क्तेनेति निवृत्तं, नार्थो योगविभागेनेत्यत आह। अनत्यन्तेति॥ मासप्रमित इति। माङ्माने। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि। इह प्रतिपच्चन्द्रेण नास्त्यत्यन्तसंयोगः॥ मुहूर्तमिति॥ मुहूर्तव्यापीत्यर्थः। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया॥ तृतीया तत्कृता॥ लुप्तेति। सौत्रत्वादिति भावः॥ तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते। तदर्थकृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा विशेषणम्। तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति। तदेतद्व्याचष्टे। तृतीयान्तार्थेत्यादिना॥ अर्थशब्देन चेति। सोपि स्वतन्त्रं निमित्तमिति भावः॥ नन्वर्थेन समासासंभवात्तद्वाची शब्दो ग्रही-

ध्यते किमत्र वचनग्रहणेन ॥ अत्राहुः । गुणमुक्तवान् गुणवचनः कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्तरि ल्युट् । गुणमुक्त्वा यो द्रव्यमुक्तवान् स गुणवचनस्तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्रनिष्ठेन समासो न भवति गुणश्चात्र सत्त्वे निविशतेऽपैतीत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादिस्तत्कृतत्वासंभवादिति ॥ शङ्कुलया खण्ड इति । करणेत्र तृतीया । खडि भेदने इत्यस्माद्भावे घञि व्युत्पादितः खण्डशब्दः क्रियारूपापन्ने गुणे वर्तित्वा पश्चान्मत्वर्थलक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्तत इति गुणवचनो भवति । धान्येनेति ॥ करणे तृतीया । अर्थ्यत इत्यर्थः प्रयोजनम् । कर्मणि घञ् । अर्थनमर्थः । अभिलाषो वा भावे घञ् ॥ अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया, कर्तृकरणे कृतेत्यनेन गतार्थत्वशङ्कैवात्र नेति रूढत्वाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान् ॥ तत्कृतेति किमिति । कर्तृकरणे कृतेति सिद्धमिति प्रश्नः ॥ इतरो गुणवचनेन चेत्तत्कृतेनैवेति नियमार्थमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति । अक्ष्णेति । न ह्यक्ष्णा काणत्वं कृतं किं तु कर्मादिनैवेति भावः ॥ तृतीया त्विह येनाङ्गविकारः इत्यनेन । काण इति । कण निमीलने इत्यस्माद्घञ् । गुणवचनत्वं तूक्तरीत्या खण्डशब्दस्येवास्यापि बोध्यम् ॥ गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् । गोसंबन्धिदध्यभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं, न त्वसौ गुणवचनः ॥ पूर्वसदृश ॥ इह समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैः इति तृतीया । अन्यैर्योगे त्वत एव वचनात् हेतौ इति वा तृतीया । इह सदृशग्रहणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् । न च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यम् । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये इति सूत्रेण तत्सिद्धेरिति मनोरमायां स्थितम् ॥ विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुत्वप्रकारकबोधार्थं तृतीयासमासोऽप्यावश्यक इति त्वन्ये ॥ पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात्तृतीयासमासोऽपि सिध्यतीत्यपरे ॥ ऊनार्थ इति । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्योक्तत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरम् । तच्चोनशब्देनैव संबध्यते, न तु पूर्वादिभिः । समसदृशयोः पृथग्ग्रहणादिति भावः ॥ मिश्रं चेति । पणबन्धे नैकार्थ्ये संधिस्तत्राप्रयुज्यमानो मिश्रशब्द उपसर्गरहितोऽन्तोदात्तः इति सूत्रार्थः । अवरस्येति । अत्र व्याचक्षते । ऊनार्थेत्येवसिद्धत्वादिदं सुत्यजमेव । न चावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति श्रुतौ अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादिति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेरिति ॥ कर्तृकरणे ॥ समाहारद्वन्द्वात्सप्तमीत्याशयेनाह । कर्तरिकरणे चेति ॥ अत्र केचित् । कर्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचनं तृतीयया विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिस्तेन तृतीयान्ते कर्तृकरणे कृदन्तेन

समस्येते इति व्याख्यान्तरमित्याहुः ॥ सर्वोपाधीति । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तमपि बहुलग्रहणात् क्वचिन्न समस्यते । क्वचित्तु विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेवेत्यर्थः॥ समासाभावं प्रदर्शयति । दात्रेण लूनवानित्यादाविति । आदिशब्देन दात्रेण छिन्नवान् हस्तेन कुर्वन् इत्यादि ग्राह्यम् । विभक्त्यन्तरमपि समस्यत इत्यस्योदाहरणं तु पादहारकः । गलेचोपकः । ह्रियत इति हारकः ॥ बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः ॥ चुप मन्दायां गतौ हेतुमण्णिजन्तात्कर्मणि ण्वुल् अमूर्धमस्तकादित्यलुक् ॥ कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककृदन्तेनैव भवेत्समासः, सुपा इत्यधिकारात्तिङन्तेन तु नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति । कृता किमिति । इतरस्तु तिङन्तप्रकृतिकसुबन्तेनासमासस्तत्फलमित्याशयेन प्रत्युदाहरति । काष्ठैरिति ॥ कृत्यैरधि ॥ पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोयं न तु नियमार्थमित्याहुः ॥ काकपेयेति । शकि लिङ् चेति शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णतोयत्वात्तटस्थैः काकैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः । अल्पतोयत्वेन निन्दा वा ॥ वातच्छेद्यमिति । पूर्ववत् कृत्यः । कोमलत्वाद्दात्रेणापि छेत्तुं शक्यत इति स्तुतिः । वातेनापि छेत्तुं शक्यते निर्बलत्वादिति निन्दा वा ॥ अन्नेन ॥ भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोन्नमोदनोस्त्रीत्यमरः । व्याख्यानान्नेह स्वरूपग्रहणं तदाह । संस्कारकेत्यादि ॥ भक्ष्येण ॥ खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं खाद्यं भक्ष्यमित्यर्थः । यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्षयतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अब्भक्ष इत्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः ॥ गुडधाना इति ॥ ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वाभावात् कथमेतदुदाहरणं संगच्छत इतिचेत् ॥ मैवम् । भृष्टयवसमुदायस्य धानात्वात्समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः ॥ चतुर्थी तदर्थ ॥ तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम् । चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यात्तदर्थो लक्ष्यते इत्याशयेनाह । चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय यद्दार्वादि तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः ॥ बलिरक्षितग्रहणादिति । हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थी चाशिषीति अतादर्थ्येपि चतुर्थीसंभवादिति भावः ॥ ननु चतुर्थी चाशिषीति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुरिति कैयटेनोक्तम् । ततश्च तत्पक्षे हितसुखग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणवज्ज्ञापकमेवेति चेत् ॥ अत्र नव्याः । ब्राह्मणाय हितं ब्राह्मणहितम् । गोहितम् । गोसुखमित्यतादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेनापि समासः स्वीक्रियते । सा चातादर्थ्यचतुर्थी हितयोगे चेति वार्तिकात् चतुर्थी

तदर्थेत्यादिना हितसुखशब्दाभ्यां समासविधानाज्ज्ञापकाद्वा संभवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति सम्यगेवेत्याहुः ॥ यूपायेति । तादर्थ्ये चतुर्थी । एवमग्रेपि यथासंभवमूह्यम् ॥ अश्वघासादय इति । एतच्च भाष्यकृतोक्तम् ॥ नन्वेवं रन्धनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नियमो निष्फल एव । न च स्वरे विशेषः । चतुर्थी तदर्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्यमाणत्वात् ॥ अत्राहुः । संबन्धत्वतादर्थ्यत्वकृतवैलक्षण्येनोक्तनियमसाफल्यान्न दोषः । अत्र च मानमेतदेव भाष्यम् । न माषाणामश्नीयात्, दाशरथाय मैथिलीत्यादि प्रयोगा अपि इत्थमेव विवक्षाभेदेन निर्वाह्याः । एवं च पूर्वसदृशेति सूत्रे सदृशग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकीत्यवधेयम् । शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यस्य तत्रापि सत्त्वादिति ॥ अर्थेन नित्येति । अन्यथा विभाषाधिकारात्पक्षे द्विजायार्थ इति प्रयोगः स्यादिति भावः ॥ विशेष्यलिङ्गता चेति । वचनाभावे त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात् परवल्लिङ्गमिति सर्वत्र पुंलिङ्गप्रयोग एव स्यादिति भावः ॥ पञ्चमी भयेन ॥ भयेति स्वरूपग्रहणं नार्थस्य, प्रमाणाभावात् भयभीतेति वार्तिकारम्भाच्च । तेन वृकात्त्रास इत्यादौ समासो न ॥ कथं तर्हि भोगोपरतो ग्रामनिर्गत इत्यादिप्रयोगाः ॥ अत्राहुः । बहुलग्रहणात् क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि कृता समस्यत इति प्रागेवोक्तत्वात् । सुप्सुपेत्यनेन वा तदुपपत्तिरिति ॥ अपेतापोढ ॥ पञ्चमीति वर्तते, प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम् । अल्पश इत्यत्र बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादिति शस् । यद्यपि बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनमिति वक्ष्यति, तथाप्यत एव निपातनाच्छसिति बोध्यम् । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्यन्तस्य कर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य, तदेतदाह । स्वल्पं पञ्चम्यन्तमिति ॥ स्तोकान्मुक्त इत्यादि ॥ करणे च स्तोकाल्प इति पञ्चमी । दूरादागत इत्यादौ तु दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यनेन ॥ राजपुरुष इति ॥ राजन् ङस् पुरुष सु इत्यलौकिकविग्रहे समासे कृते सुपो लुक्यन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्न लोपः ॥ याजकादिभिश्च ॥ याचक । पूजक । परिचारक । परिवेषक । स्नातक । अध्यापक । उत्पादक । होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक । वृत् ॥ गुणोत्तरेणेति । एतच्च वार्तिकं सर्वं गुणकार्त्स्न्ये इत्यत्र पठितम् ॥ कृद्योगा षष्ठीति । कर्तृकर्मणोः कृति इति कृत्संनियोगेन कृतेत्यर्थः । यदा तु प्रतिपदविधानेत्यादि निषेधवचनमारभ्यते, तदेदं तद्बाधनायारब्धव्यम् । तस्यैवानारभ्यत्वमनुपदं वक्ष्यामः ॥ इध्मव्रश्चन इति । व्रश्चते छिद्यतेनेनेति व्रश्चनः कुठारादिः, करणे ल्युट् । इ-

ध्मानामिति कर्मषष्ठ्यन्तस्यानेन समासः ॥ नृणामिति ॥ यतश्च निर्धारणमिति षष्ठी । द्विजशब्देनात्र समासप्रसङ्गस्तदपेक्षया हि षष्ठी । श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्विहायानुपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ अथ कथं पुरुषोत्तम इति । यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्धारणहेतुः एतत्त्रितयसंनिधाने सत्येवायं निषेध इति द्विवचनविभज्योपेति सूत्रे कैयटः ॥ अन्ये तु पुरुषेषूत्तम इति निर्धारणसप्तम्याः संज्ञायामिति समासः । न चैवं न निर्धारणे इति व्यर्थम् । स्वरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि तत्पुरुषे तुल्यार्थे त्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, षष्ठीसमासे तु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याहुः ॥ तन्मन्दम् । संज्ञायामिति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसङ्गात्तस्मात्कैयटोक्तसमाधानमेव समीचीनमिति नव्याः ॥ प्रतिपदविधानेति । पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपदविधाना । षष्ठी शेषे इति विहायान्येन ज्ञोविदर्थस्येत्यादिना विहिता सर्वैव षष्ठीत्यर्थः । धातुकारकविशेषं गृहीत्वैव ज्ञोविदर्थस्येत्यादिना षष्ठी विधीयत इति भवति तस्याः प्रतिपदविधानत्वम् ॥ नन्वनेनैव गतार्थत्वात् न निर्धारणे इति व्यर्थमिति चेत् ॥ अत्राहुः ॥ यतश्च निर्धारणमिति सूत्रं न षष्ठीं विधत्ते, किं तु सप्तमीमेव । षष्ठी तु तया मा बाधीति प्रतिसूयते इत्यन्यदेतत् ॥ एवं स्वामीश्वराधिपतीत्यादिष्वपि । तेन गृहस्वामी । सर्वेश्वरः । निषादाधिपतिरित्यादि सिद्धमिति ॥ वस्तुतस्तु ज्ञोविदर्थस्येत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये दिवस्तदर्थस्येत्यादिषट्सूत्रीं विहायावशिष्टायामष्टसूत्र्यां शेषे इति वर्तते, तथा च न माषाणामश्नीयादित्यादाविव षष्ठी शेषे इत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम्, इह षष्ठ्येव न तु तल्लुक् इति । तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति फलितोर्थः । ततश्च प्रतिपदविधानेति वचनं न कर्तव्यम् । एवं स्थिते कृद्योगा षष्ठीति वचनमपि मास्तु । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र शेषे इति निवृत्तम् । तथा चाप्राप्तषष्ठीविधानार्थमेव तदिति समासनिवृत्तिप्रसङ्गाभावात् षष्ठीत्यनेनैव समाससिद्धेः ॥ सर्पिषोज्ञानमिति । वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षया ज्ञोविदर्थस्येति षष्ठी । सर्पिःसंबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः ॥ पूरणगुण ॥ अर्थशब्दस्य त्रिषु संबन्धादाह । पूरणाद्यर्थैरिति । अत्र प्राचोक्तम् एतदर्थः षष्ठी न समस्यत इति ॥ तन्न्यूनम् । तथा हि सति सुहितान्तानामेव ग्रहणं स्यात्, तावतामेवार्थशब्देन समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह । सदादिभिश्चेति ॥ षष्ठो इति । षण्णां पूरणः षष्ठः । तस्य पूरणे डट् षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ कथं तर्हि तान्युक्षषष्ठाङ्कितसक-

तानि इति । प्रमाद एवायमित्येके ॥ उञ्छेषु षष्ठः उञ्छात्मकः षष्ठ इति वा व्याख्येयमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ गुण इति । सत्त्वे निविशतेऽपैतीत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यते, न त्वदेङ्लक्षणः अर्थग्रहणात् । नापि संख्या । क्रोशशतयोजनशतयोः इति वार्तिके निर्देशात् ॥ काकस्य कार्ष्ण्यं, ब्राह्मणस्य शुक्ला इति । व्याप्तिन्यायात्केवलगुणवाची गुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गुणशब्देन गृह्यत इति भावः । ननु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसङ्ग एव नास्ति, ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयाद् ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शुक्ला इत्यर्थादत आह । यदेति । शुक्ल एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः ॥ चन्दनगन्धः घटरूपमित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते तत्स्थैश्च गुणैः समासो वक्तव्यः इति वार्तिकेन समासः प्रतिप्रसूयते । गन्धत्वेन प्रतीयमानो गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः किंतु स्वप्रधानः । इदमेव हि तात्स्थ्यं नाम ॥ ननु पिनष्टि गन्धानिति प्रयोगदर्शनात् शुक्लादिशब्दादितुल्य एव गन्धशब्दोऽन तत्स्थगुणवचन इति चेत् ॥ न । पिनष्टीति प्रयोगे हि गन्धानिति न गुणशब्दः मालतीकुसुमादिषु गन्धशब्दप्रयोगादर्शनात् किं तु चन्दनत्वादिजाति निमित्तकोऽन्य एव सः । तस्माच्चन्दनगन्धइत्यादौ तत्स्थत्वं सुस्थमेव। एवं घटरूपमित्यादावपि ॥ नन्वेवमपि बलाकायाः शौक्ल्यं केशस्य नैल्यमित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् ॥ अत्राहुः । गुणिवचनादुत्पन्नष्यञा शुक्लादिगुणस्यैवाभिधानात्तद्वाचकपदानां गुणिसामानाधिकरण्यसत्त्वान्न दोषः । तथा च प्राधान्येनाप्राधान्येन वा द्रव्याप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं तत्स्थगुणवाचित्वमित्यर्थ इति ॥ फलानामिति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥ स्वरे विशेष इति । तत्पुरुषे तुल्यार्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा थाथेत्यादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन तृतीया कर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्त इष्टः, षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति भावः । तृपिश्च सकर्मकोऽप्यस्ति पितॄनतार्प्सीत्सममंस्त बन्धूनिति भट्टिप्रयोगात् । तेनास्मात् कर्मणि क्तो नास्तीति न शङ्कनीयम् ॥ द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाण इति ॥ नेयं घटाद्यपेक्षया षष्ठी द्विजस्य घटं कुर्वन्निति । तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासाप्रसक्तौ निषेधोऽयं व्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे । किंकर इत्यर्थ इति । ब्राह्मणस्य कृत्वेति तादर्थ्यरूपसंबन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी । ब्राह्मणसंबन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः ॥ कृदव्ययमेवेति । अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगादिति भावः ॥ इत्यादीति ॥ तथा च भट्टिः प्रायुंक्त । यत्कृतेऽरीनिगृह्णीमः । आदेयाः किंकृते भोगाः कुम्भकर्ण त्वया

विना इति ॥ रचित इति । कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे हृचस्योपरि इत्युदाहरन्तौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते । तौ च प्रागुक्तभाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्याविति भावः ॥ तव्यता तु भवत्यवेति । सूत्रे निरनुबन्धग्रहणादिति भावः ॥ स्वकर्तव्यमिति । कर्तृषष्ठ्या समासः ॥ स्वरे भेद इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तित्स्वरस्यावस्थानादन्तस्वरित इष्टः । तव्येन तु समासे मध्योदात्तत्वं स्यात्, तच्च नेष्यत इति भावः ॥ सोप्यनेनेति ॥ षष्ठीसमासेन पोटायुवतीति समासो वारितः । सोपि षष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यनेन वार्यत इत्यर्थः ॥ क्तेन च पूजायाम् ॥ सूत्रोपलक्षणं पूजाग्रहणं व्याख्यानादित्याह । मतिबुद्धीति ॥ राज्ञामिति । क्तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी ॥ भूत इति । न च तक्रकौण्डिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो भूतकालतां बाधत इति वाच्यम् । तेनैकदिगित्यतः तेनेत्यधिकारे उपज्ञाते इति निर्देशेन भूतकालस्याबाधज्ञापनात् । उपज्ञाते इत्यत्र हि भूते क्तो, न तु वर्तमाने । अन्यथा क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायोगो न स्यात् । न चैवमपि सामार्थ्येष्वेव ज्ञापकमस्त्विति वाच्यम् । पूजितोयः सुरासुरैः इति प्रयोगानुरोधेन ज्ञानान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधोयम्, शेषषष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः ॥ एतेन कलहंसराममहितः कृतवान् इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । राममहितः सः कलहं कृतवानित्यन्वयः ॥ अधिकरणवाचिना च ॥ वाचिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः ॥ इदमेषामिति । क्तोधिकरणे चेति क्तः । अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी ॥ अधिकरणे चेत्येव सिद्धे सूत्रद्वयेपि वाचिग्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः ॥ ननु किंवृत्तं यद्वृत्तमित्यत्र न कर्मणि क्तः, वृत्तेरकर्मकत्वात् । तथा चाधिकरणक्तान्तेन कथमिह समास इति चेत् ॥ मैवम् । नायमधिकरणे क्तः, किं तु गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि । किमा वृत्तं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ कर्मणि च ॥ क्तेनेति नानुवर्तते, क्तेन च पूजायाम् इति निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । षष्ठी त्वनुवर्तते, किं तु सापि या काचित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते । अपां स्रष्टेत्यादावनेनैव सिद्धौ तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । किं च इध्मव्रश्चनः इत्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्तव्यं स्यात् ॥ न च कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते इति वार्तिकमस्त्येवेति वाच्यम् । तस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् । ततश्च निपातानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थे चशब्दोयम् । तदाह । कर्मणीति या षष्ठीति । सप्तम्येकवचनान्तमुच्चार्य या षष्ठी विहिता परिशेषिता वेत्यर्थः ॥ नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वेधा प्रवृत्तेः

स्वीकृतत्वात् ॥ गवां दोह इति । अगोपेनेत्युपन्यासस्त्विह उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः ॥ अथ कथं शब्दानुशासनमिति ॥ अत्र व्याचख्युः । शब्दानामितीयं षष्ठी कर्तृकर्मणोः इति विहिता, न तु उभयप्राप्तौ इत्यनेन, आचार्यस्य कर्तुः वस्तुतः सत्त्वेऽपि इहानुपादानात् । कृत्वोर्थप्रयोगे इत्यतः प्रयोगे इत्यनुवर्तनात्कर्तृकर्मणोरुभयोरुपादान एवायं नियम इति स्वीकारात् ॥ आश्चर्यो गवां दोह इत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यं, तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति न त्वन्यथा । अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्त्युभयप्राप्तिः । इह तु शब्दानामिदमनुशासनं, न त्वर्थानामित्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं, न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः ॥ अस्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः तथापि न क्षतिः, उभयप्राप्तौ इति सूत्रे अविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि विद्यमानतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात् । यदि वा शेषलक्षणा षष्ठीति व्याख्यायते, तदा तु समासनिषेधशङ्कैवात्र नास्तीति ॥ तृजकाभ्याम् ॥ इह कर्तृषष्ठ्या तृजकाभ्यामिति वृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह । कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति । कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं, तयोः श्रुतत्वात् । न तु षष्ठ्या इति भावः ॥ यद्यपि कर्तरीति तृचो न विशेषणमव्यभिचारात् । तथाप्यकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यकमित्याह । इक्षुभक्षिकेति । पर्यायार्हणेति भावे ण्वुच् कर्मणि षष्ठ्या समासः ॥ ननु वज्रस्य भर्तेत्युदाहरणमयुक्तम् । भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यंभावादित्याशङ्क्याह । पत्यर्थभर्तृशब्दस्येति ॥ यद्यपि याजकादिष्वर्थविशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दो न पठितः, तथापि रूढेर्बलीयस्त्वात्पतिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणम्, न तु यौगिकस्येति भावः ॥ शेषषष्ठ्येति ॥ न्यासकारस्तु तृन्नन्तमेतत् । न लोका इति निषेधस्त्वनित्यः, अकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धग्रहणाज्ज्ञापकादित्याह ॥ केचित्तु तनिकर्तुः तत्प्रयोजको हेतुश्च इति निर्देशादनित्योयं समासनिषेधः इत्याहुः ॥ तन्मन्दम् । शेषषष्ठीसमासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः ॥ नेह तृजिति ॥ न चोत्तरार्थत्वं ग्रहणम् । तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादित्येनोक्तत्वादिति भावः ॥ वामनस्तु अके जीविकार्थे इत्यत्र अक इति किम् । रमणीयकर्ता इति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तृचमिच्छति ॥ भावे ण्वुलिति ॥ भञ्जनं भञ्जिका । पुष्पाणामिति कर्मणि षष्ठी ॥ भावे इत्युपलक्षणमधिकरणे ण्वुल्यपि बाधकाभावादिति मत्वा संज्ञायाम् इति सूत्रे वदन्ते मनोरमायामुक्तम् उद्दालकः श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति ॥ पूर्वापर ॥

एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मत्वर्थीयः । कृष्णसर्पवानित्यत्रेव न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः इति निषेधस्य रूढेष्वप्रवृत्तेः ॥ यद्यपीह एकगोपूर्वादिति ठञ् प्राप्तः । तथाप्यत एव निर्देशादिनिस्तदेतदाह । अवयविनेति ॥ नन्विदं सूत्रं व्यर्थम् । पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः । ऊर्ध्वकाय इतिवत् समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते इति न्यायादत आह । षष्ठीसमासापवाद इति । तथा च कायपूर्व इत्याद्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये सूत्रमिति भावः ॥ पूर्वं कायस्येति । यद्यपि अन्यारादिति सूत्रे दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्यदिग्वृत्तिनापि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति षष्ठीह दुर्लभा । तथापि तस्य परमाम्रेडितमिति लिङ्गादवयववाचिदिक्शब्दयोगे पञ्चमी नेत्युक्तत्वात् षष्ठ्येव भवतीति भावः ॥ पूर्वं नाभेरिति। नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्यावयव इत्यर्थः ॥ नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी ॥ तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिः, न त्वेकदेशिनीति नाभ्या समासो नेत्यर्थः ॥ कायेन तु स्यादेव पूर्वकायो नाभेः इति । पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्रधानत्वाच्च ॥ पूर्वश्छात्राणामिति ॥ नासौ निर्धारणे षष्ठी, किं तु समुदायसमुदायिसंबन्धे । बहुवचनं तूद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया । ततश्छात्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याभावान्न समासः ॥ सर्वोऽपीति । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः ॥ ज्ञापकादिति । अन्यथा अह्नस्य सायपूर्वत्वं न स्यादिति भावः । मध्याह्न इति । राजाहस्सखिभ्य इति टच् । अह्नोऽह्नः इत्यह्नादेशः ॥ अयं चादेशः मध्याह्नशब्दयोरूर्ध्वकायवत्कर्मधारयेण न निर्वहति । तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वादतोऽत्र ज्ञापकाश्रयणं युक्तमेवेति बोध्यम् ॥ इत्याहुरिति । न चैवं दिनमध्यो रात्रिमध्य इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् ॥ अर्धं नपुंसकम् ॥ खण्डवाच्यर्धशब्दो न नित्यनपुंसकः । ग्रामार्धो नगरार्ध इति यथा । समांशवाची तु नित्यनपुंसकः, स एवेह गृह्यते, पूर्वापरा इति पूर्वसूत्र एवार्धशब्दे पठनीये अर्धमिति योगविभागेन निर्देशान्नपुंसकत्वे लब्धे, पुनर्नपुंसकग्रहणादित्याशयेन व्याचष्टे । नित्यं क्लीबे स इति । यो नित्यनपुंसकलिङ्गः, स इत्यर्थः ॥ प्राग्वदिति । एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्यत इत्यर्थः ॥ अन्ये तु व्याचख्युः अर्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विवक्षितः इति ज्ञापयितुम् । तेन तस्येदमित्यादि लिंगत्रयेऽपि भवतीति ॥ अर्धपिप्पलीत्यत्र एकविभक्ति चापूर्वनिपाते इत्युपसर्जनसंज्ञायां गोस्त्रियोः इति ह्रस्वः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते अषष्ठ्यन्तवचनमिति ॥ तेन पिप्पली-

शब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न दोष इति भावः ॥ नन्वेवं पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चखट्वीति न सिध्येत् उपसर्जनसंज्ञानिषेधेन खट्वेत्याकारे ह्रस्वाप्रवृत्तेरदन्तत्वाभावे द्विगोः इति ङीपोप्रवृत्तेरत आह । एकदेशिसमासविषयकोयमिति । पञ्चखट्वीति भाष्योदाहरणमेव अषष्ठ्यन्त इत्यस्य संकोचे लिंगमिति भावः ॥ अर्धपिप्पलीति । परवल्लिङ्गत्वात् स्त्रीत्वम् ॥ अर्धपिप्पलीनामिति । समासे अर्धपिप्पलीत्येव स्यात्, विशेष्यैक्यात् । परवल्लिंगातिदेशेपि वचनातिदेशाभावाद्वेति भावः ॥ अर्धपिप्पल्यः इति प्रयोगस्तु अर्धानि पिप्पलीनाम् इति विग्रहे असाधुश्चेदपि शब्दसमुच्चये साधुरेव, अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली चेत्यादिविग्रहात् ॥ एकदेशिना किम् । अर्धं पशोर्देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तः स्वामी, न त्ववयवीति न तेन समासः । इदं सूत्रं परवल्लिङ्गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् ! तद्यथा । अर्धपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धम् । समुदाये दृष्टाः शब्दाः अवयवे वर्तन्ते इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र तवाप्येषैव गतिः । अर्धोक्तम् अर्धविलोकितम् इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वात् ॥ अत एव कालिदासः प्रायुंक्त । प्रेम्णा शरीरार्धहरा हरस्य इति ॥ द्वितीयतृतीय ॥ षष्ठीसमासापवादोयं योग इति वृत्तिकृतोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह । निषेधं बाधित्वेति ॥ प्राप्तजीविक इति ॥ गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वः । द्विगुप्राप्तापन्नेति वक्ष्यमाणेन परवल्लिङ्गनिषेधः ॥ न चेदं बहुव्रीहिणा गतार्थमिति शङ्क्यम् । स्वरे विशेषात् । प्राप्तमुख इत्यादौ निष्ठान्तस्य जातिकालसुखादिभ्यः इति परनिपातापत्तेश्च ॥ प्राप्तापन्ने चेति चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानात् । प्राप्तापन्ने समस्येते अ॒च अत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितम् । तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं छित्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राञ्चः । इमं क्लेशं परिहरन्नाह । द्वितीयया अ इति ॥ प्राप्ता स्त्रीति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा टाबन्तयोरपि प्राप्तापन्नयोः समासः ॥ कालाः परिमाणिना ॥ परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी तदाह । परिच्छेद्यवाचिनेति ॥ काला इति । कालविशेषवाचका इत्यर्थः । सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालसामान्यस्यापरिच्छेदकत्वाच्च ॥ मासो जातस्येति । षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनम् ॥ ननु जातः पुरुषस्तस्य तु हस्तवितस्त्यादिकं परिच्छेदकम्, न तु कालः । तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत् । अत्राहुः । साक्षात्क्रिया परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्द्वारा देवदत्तं परिच्छिनत्ति । यस्य हि जननादूर्ध्वं

मासो गतः स मासजात इति व्यवह्रियते। तत्र व्यवहारे कालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येवेति ॥ इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं द्योतयितुं यस्य सः इत्युक्तम्। अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः। एवं बहुव्रीहावपीति बोध्यम् ॥ ननु जातस्य मासः इति विग्रहे वृत्तौ मासशब्दस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्सूत्रारम्भस्यावश्यकत्वेपि मासविशेषबोध एवात्रोचित इति किमनेन जातस्य सः इति कथनेनेति चेत्। अत्राहुः। मासजातो मृतः इत्यादिप्रयोगानुरोधेन विग्रहे यस्य सः इति स्वीक्रियत इति॥ मासजात इति॥ यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति वचनात्। न च स्वरे विशेषः। वा जाते इत्यन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धेः॥ तथापि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारम्भणीयमेव। किं च मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थमपीदमवश्यारम्भणीयमिति दिक् ॥ उत्तरपदेनेति। परिमाख्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ सुप्सुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्राप्ते वचनम्। अस्मादेव वार्तिकारम्भात् सुप्सुपेत्येकत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते॥ अङ्कादेश इति। त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतः तद्धितार्थ इत्यवान्तरद्विगौ सतीति भावः ॥ पूर्ववेति। द्व्यहजात इत्यत्रेत्यर्थः॥ सप्तमीशौण्डैः ॥ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्च आद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह। शौण्डादिभिरिति ॥ अक्षशौण्ड इति। शौण्डः प्रवीणः। इह आसक्तिरूपा क्रिया वृत्तावन्तर्भवतीति तद्वारकं च सामर्थ्यम्। यथा दध्योदनगुडधानादौ उपसेचनमिश्रीकरणादिद्वारा सामर्थ्यम्। तेन कारकाणां क्रिययैव संबन्ध इति नियमस्य न व्यभिचारः॥ अधिशब्द इति। आधेयप्रधान इति शेषः। अधिकरणप्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव। अधिहरीति यथा ॥ स्व इति। नित्यमिति शेषः। विभाषाग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात्। अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः। मध्ये इत्यर्थात्। तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी, यथा वृक्षे शाखेति। वने अन्तर्वनान्तर्वसति। वस्तुतस्त्वधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दः, तस्य तु विभक्त्यर्थे इति नित्यमव्ययीभावः। प्रनिरन्तःशरेति णत्वम्। वने इति अन्तर्वणम् ॥ यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्वने अन्तरिति तदुक्तस्वपदविग्रहस्यायोगात्। किं च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः, वचनग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्। ततश्च मध्यवा-

चिन: प्रसङ्ग एव नास्तीति दिक् ॥ शौण्ड । धूर्त । कितव । व्याज । प्रवीण । संवीत । अन्तर् । अधि । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । इत् ॥ क्तल्यैः ॥ यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इष्यते । अल्पशः इत्यनुवृत्तेः । बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । तथैवोदाहरति । मासिदेयमिति । तत्पुरुषे कृति इत्यलुक् । नेह मासि दात्तव्यम् ॥ नियोगोपलक्षणार्थमिति । नियोगो निर्धारणम् । आवश्यकोपलक्षणार्थमित्यर्थः ॥ नित्यसमासोयमिति ॥ अत एव पुरुषेषूत्तमः इति स्वपदविग्रहोऽसंगत इत्यवोचाम ॥ अवतप्त इति ॥ नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । कर्तृकरणे कृतेति समासः । कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोपि क्तान्त इति तेन सह सप्तम्यन्तस्य समासः । तत्पुरुषे कृति इति सप्तम्या अलुक् ॥ अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्र निन्दावगम्यते ॥ पात्रेसमितादयश्च ॥ पात्रेसमिता इति ॥ संपूर्वादिणः क्तः ॥ गेहेनर्दीति । नर्दशब्द इत्यस्मात् सुप्यजातौ इति णिनिः ॥ घटकतया प्रवेशो नेति । परमाः पात्रेसमिताः इति वाक्यमेव भवति । न तु सन्महदित्यादिना समासान्तरमिति भावः ॥ एतच्च शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ अन्ये तु केवलाः पात्रेसमिताः इति वाक्यमेव । न तु पूर्वकालैकेत्यादिना समासान्तरमित्याहुः ॥ पूर्वकाले ॥ पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः । इतरेषां तु षणां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वत्वस्य ससंबन्धिकत्वात्पूर्वकालोपरकालेन समस्यते । तथैवोदाहरति । स्नातानुलिप्त इति ॥ तत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकवत् पर्यायः प्राप्तः ॥ याज्ञिका इत्यादि । यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः क्रतूक्थादीति ठक् । एवं नैयायिकाः । जीर्यतेरतृनिति भूतेर्थेऽतृन् । जरन्तश्च ते नैयायिकाश्च । जीर्णनैयायिका इत्यर्थः । मीमांसामधीयते विदति वा मीमांसकाः । क्रमादिभ्यो वुन् ॥ नवपाठका इति । पठन्तीति पाठकाः ण्वुल्तृचौ इति ण्वुल् । संख्यावाची नवशब्दोत्र न गृह्यते दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमात् ॥ समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शौक्लयम् । षष्ठीसमासोपि इह न भवति । पूरणगुणेति निषेधात् ॥ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ नियमार्थमिति । तत्पुरुषे संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्येते इति नियमशरीरम् । तेन पञ्चगुरित्यादि सिद्ध्यति ॥ कथं तर्हि त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः इति कालिदासः, त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात् । न च समाहारे द्विगुः, द्विगोरिति ङीप्प्रसङ्गात् । न च पात्रादित्वं कल्प्यं, यदि त्रिलोकीगणना परा स्यादित्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः । न च उत्तरपदे इति समासः । त्रिपदतत्पुरुषस्य इह दुर्लभत्वात् ॥ अत्राहुः । लोकशब्दोत्र लोकसमुदायपरः । त्रयवयवो लोकस्त्रिलोकः । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोप इ-

ति ॥ पञ्चब्राह्मणा इति । यद्यप्यत्र कृतेति समासे रूपे विशेषो नास्ति । तथापि विभक्त्यन्तरे पञ्चभिर्ब्राह्मणैरित्यादौ विशेषो बोध्यः ॥ तद्धितार्थो ॥ असंज्ञार्थं वचनम् । एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यत इत्याशयेनाह । तद्धितार्थे विषये इत्यादि । यदि तु तद्धितार्थे वाच्ये इति व्याख्यायेत, तर्हि पौर्वशाल इत्यादौ तद्धितो न स्यात् । तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात् । द्विगोर्लुगनपत्ये इति ज्ञापकादुक्तेऽपि तद्धितार्थे तद्धितो भवतीति कल्पनायां प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः ॥ तद्धिते परे इति तु न व्याख्येयमेव । तद्धिते परतः समासः समासे कृते दिक्पूर्वपदादित्यादिना तद्धितः इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ॥ समाहारे वाच्ये इति । तेन पञ्चगवमित्यादौ समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात्समूहार्थप्रत्ययो नोत्पद्यते । अन्यथा अत्र गोरतद्धितलुकीति टज्न स्यात्, सामूहिकप्रत्ययस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः ॥ सर्वनाम्न इति । एतच्च पूर्वापरोदाहरणान्यपि ॥ यद्यपि स्त्रियाः पुंवदित्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिः, तथाप्युत्तरपूर्वेत्याद्यर्थं सर्वनाम्न इति वचनमावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादिहापि तदुपन्यासो न्याय्य इति भावः । वृत्तिमात्रे इति । तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ चेति कैयटः ॥ आकार उदात्त इति । असति त्वत्रान्तरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः॥ षाण्मातुर इति । मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः इत्युदादेशः । अनपत्ये इत्युक्तेर्द्विगोर्लुगिति लुग् न ॥ विकल्पे प्राप्त इति । महाविभाषयेति शेषः । ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्तटजभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः ॥ मनोरमायां तु विकल्पे प्राप्ते नित्यसमासार्थं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येतद्वचनमिति प्राचां ग्रन्थमनुसृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसंबन्धाभावाद् द्वन्द्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौ सत्यां वचनमिदमित्यादि स्थितम् ॥ द्वन्द्वस्योदाहरणं तु वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रियः । छत्रोपानहप्रियः । इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वन्द्वः । तेन द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति समासान्तष्टजपि नित्य एव ॥ गोरतद्धित ॥ तत्पुरुषस्य इत्यनुवर्तते, टच, तदाह । गोन्तादित्यादि ॥ ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात्तत्पुरुषस्यावयवो यो गोशब्दस्तस्माट्टजित्यर्थः स्यात् । तथा च गोमूत्रमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादत आह । समासान्त इति ॥ अयं भावः । समासान्ताः इत्यधिकाराट्टचा समासान्तेन भवितव्यम् । गोरिति पञ्चमीश्रवणात्ततः परेणापि । न चैतत्तदन्तविधिमन्तरेणोपपद्यत इति सामर्थ्यात्तदन्तविधिलाभः, ततश्च तत्पुरुषस्येति षष्ठ्यन्तं पञ्चम्यन्तेन विपरिणम्यत इति ॥ न तु तद्धितलुकीति । लुग्विषय इत्यर्थो,

न तु तद्धितलुकि सतीति। समासान्तानामन्तरङ्गत्वात्॥ अतद्धितलुकीति किम्। पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। अत्र तद्धितस्य ठकः अध्यर्धपूर्वेति लुक्॥ संख्यापूर्वो द्विगुः॥ अत्रोक्त इति॥ अयं भावः। पूर्वसूत्रविषयैवेयं संज्ञा। अनन्तरस्यैवेति न्यायात्। एतदर्थमेव हि सूत्रद्वयं कृतम्। अन्यथा दिक्संख्ये संज्ञातद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेषु इत्येव ब्रूयात्। तेन सप्तर्षय इत्यत्रेगन्तकालकपालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति। किंतु समासान्तोदात्त एव। तथा च लक्षणम्, सप्त ऋषयस्तपसे ये निषेदुः। सप्तऋषीणां सुकृताय लोक इत्यादि॥ त्रिविधः संख्यापूर्व इति। तद्धितार्थे विषये, उत्तरपदे च परतः, समाहारे वाच्ये, संख्यापूर्वो यः समासः स इत्यर्थः॥ तद्धितार्थे यथा पञ्चकपालः। संस्कृतं भक्षाः इत्यणो द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्॥ उत्तरपदे यथा। पञ्चनावप्रियः। नावो द्विगोरिति समासान्तष्टच्। समाहारे पञ्चमूली। द्विगोः इति ङीप्॥ द्विगुरेकवचनम्॥ वक्तीतिवचनं, बाहुलकात्कर्तरि ल्युट्। सामान्ये नपुंसकम्। द्विगुः समास एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः। न च वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यं कथंचिदुपपद्यते इति सामर्थ्यादतिदेशः संपद्यत इत्याह। एकवत्स्यादिति॥ समाहारे इति तूपसंख्यानाल्लभ्यते। समाहारे यो द्विगुस्तदर्थ एकवदित्यन्वयः॥ समाहारे किम्। तद्धितार्थे मा भूत्। पञ्चसु कपालेषु संस्कृताः पञ्चकपालाः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटाः॥ पञ्चगवे पञ्चगवानीत्यत्र प्रथमद्विग्वर्थस्यैकवद्भावे कृते योयमेकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्तस्याद्विग्वर्थत्वाद्बहिरङ्गत्वादेकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे। यदा तद्धितार्थेति सूत्रे समाहारे इति कर्मसाधनः तदा समाहृतप्रधानो द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अनेन एकवद्भावः क्रियते। यदा तु भावसाधन एव समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वाद्द्विगोः समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनम्॥ न च स नपुंसकमिति नपुंसकत्वार्थमेकत्वविधानमिति वाच्यम्। समुदायवाचकेषु सामान्ये नपुंसकमित्यभ्युपगमे बाधकाभावादित्याहुः॥ वस्तुतस्तु तद्धितार्थ इति सूत्रे समाहार इति भावे घञ्, न तु कर्मणि। पञ्चगवमित्यत्र पञ्च गावः समाहृता इत्यर्थाभ्युपगमे समाह्रियमाणानां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः। न च द्विगुरेकवचनमितिसूत्रार्थ्मेवमिति वाच्यम्। पञ्चखट्वीत्यसिद्धेः। तत्र हि पञ्च खट्वाः समाहृताः, पञ्चसु खट्वासु समाहृतास्विति त्येवं विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाभावात् एकविभक्तिचापूर्वनिपाते इत्युपसर्जनत्वाभावे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न स्यात्। ततश्च आवन्तो वा इति स्त्रीत्वप-

चे द्विगोः इत्यदन्तलक्षणो ङीब्न स्यात् ॥ भावसाधनत्वे त्वेकविभक्तित्वादुपसर्जनत्वमव्याहतमेव । समाहारापेक्षया नियमेन वर्तिपदानां षष्ठ्यन्तत्वात्तथा पञ्चखट्वीत्यादिरूपं निर्बाधमेवेति दिक् ॥ स नपुंसकमिति । एतस्यार्थो मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ कुत्सितानि ॥ कुत्स अवक्षेपणे कर्मणि क्तः । स च मतिबुद्धीति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने विहित इत्याशयेनाह । कुत्स्यमानानीति । तत्प्रतिपादकानीत्यर्थः । उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः ॥ वैयाकरणखसूचिरिति । सूचयतेः अच इः । पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूचयत्यभ्यासवैधुर्यात्स एवमुच्यते । न तु वस्तुतो व्याकरणं तदध्ययनं वा कुत्सितम् । वेदाङ्गत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात् । तथापि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते ॥ दुर्दुरूढ इति । दुल उत्क्षेपे दुर्पूर्वः । औणादिकः कूटप्रत्ययः । बहुलमन्यत्रापीति णेर्लुक् । रलयोरेकत्वस्मरणाल्लस्य रः । विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामिवायं संनिधानात् । तेनेह न । नैयायिको दुराचारः ॥ पापाणके ॥ एतौ कुत्सनाभिधायिनौ । कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः इत्यमरः । ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातःस्यात्,तस्मात्पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह।पूर्वसूत्रापवादइति॥ उपमानानि ॥ उपमीयते येन तदुपमानम् । उपपूर्वान्माङः करणे ल्युट् । प्रादिसमासः । उपपूर्वको माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः । येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः । यथा गौरिव गवयः । इह हि गौः करणं सादृश्ये हेतुः, पुरुषः परिच्छेत्ता ॥ स हि गौः सादृश्येन गवयं परिच्छिनत्ति ॥ सामान्यवचनैरिति । समानो धर्मः सामान्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः । न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरिति । एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते । सामान्यमुक्तवन्तः सामान्यवचनाः । बाहुलकात्कर्तरि भूते ल्युट् । ये पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः तच्च सामान्यविशिष्टम् । उपमानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायते ॥ लाक्षणिकमिति । अत एव सामानाधिकरण्यान्मृगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः उत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचपलात्वादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते संनिधानात् ॥ कथं तर्हि उपमानपरतेति चेद् भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादाय तत्परतेत्यवेहि ॥ पूर्वनिपातेति । अन्यथाऽनियमः स्यात् खञ्जकुब्जवदिति भावः ॥ किं च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययेति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यास्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत

एव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे उपमानस्वरो न प्रवर्तत इति सिद्धान्तः ॥ उपमितम् ॥ उपमेयमुपमितम् । भूतकालोत्र न विवक्षितः । तच्च संबन्धिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति । तथा चोपमानभूतैर्व्याघ्रादिभिरित्यर्थः ॥ पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति । तत्र हि शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् राजपुरुषः सुन्दरः इतिवदत्रापि समासः स्यात्स मा भूदिति सामान्याप्रयोगे इत्युक्तमिति भावः ॥ कथं तर्हि भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः इति कैयटः । सामान्यप्रयोगसत्वेनास्याप्राप्तेः ॥ अत्र केचित् । प्रमाद एवायमित्याहुः ॥ इह गाम्भीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं, किं तु विततदुरगाहत्वादिना । तस्य हि विततत्वादेरप्रयोगोऽस्त्येवेति निर्बाधः समासः इति मनोरमायां स्थितम् ॥ विशेषणम् ॥ विशिष्यते येन तद्विशेषणं, कर्तुः करणत्वविवक्षायां ल्युट् तदाह । भेदकमिति । व्यावर्तकमित्यर्थः ॥ विशेषणविशेष्ययोः संबन्धिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षेपसंभवे उभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः ॥ एतच्च कुत्सितानि कुत्सनैः इत्यत्रापि तुल्यम् । हरदत्तस्त्वाह । समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोर्विशेषणविशेष्यधर्मयोर्यत्र परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा स्यात् नान्यत्रेत्येतदर्थमुभयोपादानम् ॥ तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति न तु तक्षकः सर्पः इत्यादौ । न हि तक्षकत्वं सर्पत्वं व्यभिचरतीति ॥ तन्मन्दम् ॥ कैलासाद्रिः, मन्दराद्रिः, भावपदार्थः, तर्कविद्या, व्याकरणशास्त्रं भोजराजा, इत्यादिप्रयोगाणामसांगत्यापत्तेः ॥ ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादाविव नीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितः भूर्वनिपातः स्यात् इति चेदत्राहुः । जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकतैव । तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव । खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः । पाचकपाठकः । पाठकपाचकः । खञ्जपाचकः पाचकखञ्ज इति । अत्र मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा । अप्रधानं ह्युपसर्जनम् । गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति ॥ अपरस्यार्ध इति ॥ एतच्च पश्चादिति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । बाहुलकादिति । एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रमते इति वा बोध्यम् ॥ श्रेण्या ॥ आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावाची । द्वितीयस्तु प्रकारवाची । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः इति भाष्यात् । श्रेणि, एक, पूग, कुन्द, राशि, विशिख, निचय, निधनादिः श्रेण्यादिः ॥ कृत, भूतादिः कृतादिः ॥ यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः सम्यक् कृतास्तदा समासो नेष्यत इत्याशयेनाह । अश्रेणयः श्रेणय इति । एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां

समूहः श्रेणिः ॥ श्र्यस्तानां तु कुगतीति नित्यसमास परत्वात् । श्रेणीकृतम् । इह तु च्वौ चेति दीर्घः ॥ क्तेन ॥ विशिष्टशब्दोऽवधारणार्थः । नञ्समासाधिकेन नञ्रहितं समस्यत इति सूत्रार्थः । तेनेह न । सिद्धं चाभुक्तं च ॥ नुडिडधिकेनापीति वाच्यम् ॥ अशितं चानशितं च अशितानशितम् । क्लिष्टाक्लिशितम् । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः इति वेट् ॥ कृताकृतमिति । एकदेशकरणात्कृतम् । एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम् ॥ शाकपार्थिव इति ॥ पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । तस्येश्वरः इत्यण् । शाकप्रिय इति बहुव्रीहिः, तस्य पार्थिवशब्देन समासे कृते पूर्वसमासे यदुत्तरपदं प्रिय इति तस्य लोपः ॥ तथा देवब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् षष्ठीसमासे यदुत्तरपदं पूजक इति तस्य लोपो ज्ञेयः ॥ सन्महत् ॥ गुणक्रियाशब्दैः सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥ कतरकतमौ ॥ जातिपरिप्रश्ने किम् । कतरो देवदत्तः । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् इति व्युत्पादितकतमशब्दसाहचर्यात्तादृशस्यैव कतरशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जातिपरिप्रश्नग्रहणं ज्ञापयति कतमशब्दोऽर्थान्तरेऽपि साधुरिति । तथा च प्रत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु कतरो भवतोर्देवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्त इति ॥ किं क्षेपे ॥ किंराजेति । किमः क्षेपे इति समासान्तनिषेधः । क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे । एवं किंसखा यो द्रुह्यति । किंगौः यो न वहतीत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ तत्पुरुषः ॥ समानाधिकरणशब्द अर्थपाठ्यन्तः । समानाधिकरणपदक इत्यर्थः ॥ भाषितपुंस्कादित्यादि ॥ एतच्च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु तेनैव कर्मधारयेऽपि सिद्धं, जातीयदेशीययोस्तु तसिलादिषु इति सिद्धं, तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह । पूरणीप्रियादिष्विति । तथेति च ॥ महानवमीति । नवानां पूरणी तस्य पूरणे डट् नान्तादसंख्यादेर्मट् टित्वान्ङीप् । महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । पुंवद्भावे कृते वक्ष्यमाणेन महत आकारः ॥ कोपधादेरिति । न कोपधायाः संज्ञापूरण्योश्च वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे स्वाङ्गाच्चेतः जातेश्चेति पञ्चसूत्र्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । क्रमेणोदाहरति । पाचकस्त्रीति ॥ जातीयदेशीययोरपि प्रतिप्रसवमुदाहरति । एवमिति ॥ पाचिका प्रकारवती पाचकजातीया । प्रकारवचने जातीयर् ॥ पाचकदेशीयेति । ईषदसमाप्तौ इति देशीयर् । उभयत्र तसिलादिष्विति पुंवद्भावस्य नकोपधाया इति निषेधः प्राप्तः, पटुजातीया पटुदेशीयेत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् ॥ इत्यादीति । आदिपदात् दत्तजातीया, पञ्चमजातीया, स्त्रीं जातीया, सुकेशजातीया, ब्राह्मणजातीया, ।

एवं दत्तदेशीयेत्याद्युदाहार्यम् ॥ स्त्रीपुंसलक्षणेति । स्तनश्मश्र्वादियुक्ता स्त्रीत्यर्थः ॥ उदश्विदिति । तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बुनिर्जलमित्यमरः ॥ कठधूर्त इति । नात्र कठत्वं कुत्स्यते । अतः कुत्सितानि कुत्सनैः इति गतार्थता न शङ्क्या, प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः । जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्तबको बालमत्स्यानामित्यत्र धूर्तबक इत्यसाधुरेव ॥ प्रशंसावचनैश्च ॥ वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थम् । तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः, ये च विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयः, ये तु गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति सिंहोमाणवकः इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते ॥ गवोद्घ इति । अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङि आद्गुणः ॥ मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः ॥ प्रशंसावचनपोटायुवतीत्येकयोगसंभवे पृथग्योगकरणं चिन्त्यफलम् ॥ युवा ॥ खलतीति । कृदिकारादक्तिनः इति ङीष् । पुंवत्कर्मधारयेति युवतिशब्दस्य पुंवद्भावः ॥ जरतीति । जीर्यतेरतृन् उगितश्चेति ङीप् । एवं युवपलितः युववलिन इत्युदाहार्यम् । बलिशब्दः पामादिः ॥ कृत्यतुल्याख्या ॥ तुल्यमहान्, सदृशमहानित्यादौ तु परत्वादनेन सन्महदिति बाध्यते । तस्य सत्कृत्यशालिनः इति भट्टिप्रयोगे तु सतां कृत्यं सत्कृत्यम् इति षष्ठीसमासो बोध्यः ॥ एवं परमपूज्यः इत्यादिष्वपि ॥ वर्णो ॥ समानाधिकरणेन वर्णवाचिना समस्यत इत्यर्थः । विशेष्येणेत्यनेनैव सिद्धे पृथग्विधानं वर्णो वर्णेष्वनेते इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयमानः प्रतिपदोक्तत्वादेतत्समासपूर्वपदस्यैव भवतु नान्यस्येत्येतदर्थम् ॥ कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गश्चित्रपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यपरः । कृष्णशब्दोपि कृष्णावयवके भाक्तः । एवं च गौणे सामानाधिकरण्ये विशेषणं विशेष्येणेत्यप्रवृत्तौ समासार्थमपीदमारब्धव्यमित्याहुः ॥ ननु तृतीया तत्कृतेत्यनेनैवायं समासः सिध्यति । सारङ्गत्वस्य कृष्णादिकृतत्वात् । नापि स्वरे भेदः । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरिति चेत् ॥ अत्राहुः । कृष्णशुक्लो हरितशुक्ल इत्याद्यर्थं समासोऽनेनैवावश्यं विधेयः । नहीह तत्कृतत्वमस्ति ॥ यद्यपीह विशेषणं विशेष्येणेत्यनेन समासः सिध्यति, तथापीष्टः स्वरो न सिध्यति । न च प्रतिपदोक्तसमासोऽकिंचित्करः व्यावर्त्यालाभादिति वाच्यम् । कृष्णशुक्लौ इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य संभवादिति ॥ कडारादय इति ॥ बहुवचननिर्देशादिति भावः ॥ आदिशब्देन गडुलशांडिल्यः, शांडिल्यगडुलः इत्यादि । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ॥ एतदेवेति ॥ एवकारः स्फुटसिद्धत्वद्योतनार्थो, न त्ववधारणार्थः । युवा खलतीति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि

ज्ञापकत्वसंभवात्। न हि युवन्शब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं संगच्छते॥ चतुष्पादो॥ मण्डूकप्लुत्या अत्र जातिः इत्यनुवर्तत इत्याह। जातिवाचीति॥ जातिः किम्। कालाक्षी गर्भिणी॥ चतुष्पात्किम्। ब्राह्मणी गर्भिणी प्रत्युदाहरणे विशेषणमिति समासः स्यादेव। गर्भिणीकालाक्षीत्यादिपूर्वनिपाते विशेषः॥ मयूर॥ चकारोऽत्रावधारणार्थः। तेन परममयूरव्यंसकः इत्यादि समासान्तरं न भवति॥ धूर्त इति। एवं च गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमारब्धमिति भावः॥ अन्ये तु मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसक इत्यादौ उपमानानि सामान्यवचनैः इति समासस्यापवादोऽयम्। तेन समासस्येत्यन्तोदात्तत्वमिह सिध्यति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्योपमानसंशब्देन विहिते प्रतिपदोक्तसमासे चरितार्थत्वादित्याहुः॥ अश्नीतपिबतेति। इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीत्वाट्टाप्। एवमग्रेपि॥ राजान्तरमिति॥ अन्तरशब्दोऽत्र भिन्नवाची॥ चिन्मात्रमिति। मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः। अन्तरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमास इत्युभयत्र अस्वपदविग्रहो दर्शितः। नित्यसमासत्वं तु अवधारणार्थकचकारेण लब्धमित्याहुः॥ उद्धरकोष्ठादित्यादि। उद्धर उत्सृजेत्येतावानेव विग्रहः। उत्सृजेत्यस्य विवरणं देहीति। कोष्ठादिति तूद्धरेत्यस्याकाङ्क्षापूरणार्थमुक्तम्॥ समासे न चेत्कर्तेति। जहिजोडमिति आभीक्ष्ण्येन य आह सः जहिजोडः। एवं जहिस्तम्बमिति य आह स जहिस्तम्बः॥ नञ्॥ इह नलोपो नञः इत्यत्र विशेषणार्थो ञकारः। तत्फलं च नैकधेत्यत्रालोपः॥ अव्यये नञ्कुनिपातानामित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं ञकारोच्चारणमित्यन्ये॥ सुपा समस्यत इति। उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः। तथाहि आरोपितत्वं नञा द्योत्यते। तथा च अब्राह्मणशब्दात् आरोपितो ब्राह्मणः इति बोधे अर्थाद् ब्राह्मणभिन्नः इति पर्यवस्यति। अत एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन् असे इत्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति॥ तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधम्। एतत्तदोरिति सूत्रे अनञ्समासग्रहणं चेह लिङ्गमित्यादि मनोरमायामनुसन्धेयम्॥ नलोपो नञः॥ नञोऽशिति वक्तव्ये नलोपवचनं साकच्कार्थम्। तेन नञोऽकचि अकब्राह्मणः अकनश्व इत्यादि सिद्धमित्याहुः॥ उत्तरपदे इति। अलुगुत्तरपदे इत्यधिकारादिति भावः॥ उत्तरपदे किम्। घटो नास्ति घटो नास्ति॥ नन्वेवमपि स्त्रैणार्थः इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेत्। अत्राहुः। उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन नञं विशेष्य पूर्वपदभूतस्य नञः इति व्याख्यानान्न भवति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्यापूर्वपदत्वात्। अत एव अत्र

प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते। न च प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणान्नञ्प्रत्ययान्तस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति प्रत्ययाप्रत्यययोः इत्येतदुपतिष्ठत एवेति वाच्यम् । हृदयस्य हृल्लेखेति सूत्रे अणुग्रहणात्पृथक् लेखग्रहणेन उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनात्। यद्वा अमूर्धमस्तकात् विभक्तावप्रथमायामित्यादिज्ञापनात् नलोपो नञः इत्यत्राव्ययमेव नञ् गृह्यते, न तु प्रत्यय इति ॥ तस्मान्नुडचि ॥ ङः सि धुडित्यत्रेवाचीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यत इत्याह। अजादेरिति। अचोत्तरपदविशेषणाद् यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिर्लभ्यत इति भावः ॥ अनश्व इति। नुटः परादित्वेन अपदान्तत्वान् ङमो ह्रस्वादिति ङमुण् भवति ॥ ननु अविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यादव्ययीभावस्य निर्मक्षिकादौ सावकाशत्वात् । अन्यथा अनुपलब्धिर विवाद इति न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह। अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहेत्यादि ॥ अविघ्नमिति ॥ यद्यप्यविद्यमाना विघ्ना यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अविघ्नं कर्मेत्यादिप्रयोगः सिद्ध्यति । तथाप्युत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्त्वित्यादिप्रयोगा अव्ययीभावं विना स्वरसतो न सिध्यन्तीति भावः ॥ नञो नलोप इति। तिङन्तेन समासाभावादप्राप्ते वचनम् ॥ अपचसीति। कुत्सितं पचसीत्यर्थः ॥ नभ्राडिति। नञा समासे त्वनेकधेत्येव स्यादिति भावः ॥ नभ्राट् ॥ सत्सु साधवः सत्याः तत्र साधुः इति यत् । न सत्याः असत्याः न असत्याः नासत्याः । इह बहुवचनमविवक्षितम् । तेन नासत्यावश्विनौ दस्रौ इति सिद्धम् ॥ नगोऽचरिति। सर्वधातुभ्य इन् इगुपधात्किदिति कित्त्वान्न गुणः ॥ चरति. चीयतेर्वेति । चर संचलने भ्वादिः । चि निवासगत्योः तुदादिः ॥ कुगति ॥ कुशब्दोऽत्राव्ययं गृह्यते, न तु पृथिवीवाचकः गत्यादिसाहचर्यात् ॥ ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे इत्यतोऽनुवर्तनादाह। क्रियायोग इति ॥ च्विडाचौ कृभ्वस्तियोगे विहितौ । तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तत्रैव गतिसंज्ञा । तेनेह न ऊरीपक्षा ॥ माधवादिग्रन्थे तु आविःप्रादुःशब्दौ मुक्त्वा अन्येषां करोतिनैव योगे गतिसंज्ञा इति स्थितम् ॥ तथैवोदाहरति। ऊरीकृत्येति। एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् ॥ वस्तुतस्तु ऊरीभूयेति भाष्योदाहरणाद्विज्ञानमुदाहरति ऊरीकृत्येत्यवतारितुं युक्तम् ॥ संज्ञाफलं समासस्तत्फलं च ल्यबिति बोध्यम् ॥ ऊरी उररी एतावङ्गीकारे । आविःशब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञो योगे गतिसंज्ञाविकल्पः कृभ्वस्तियोगे त्वनेन नित्यमिति बोध्यम् ॥ कथं तर्हि वारुणीमदविशङ्कमथाविष्कृतो भवदसाविव रागः इति माघ इति चेत् ॥ अत्राहुः । ते प्राग् धातो

इति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे अनुपपत्तावपि संज्ञानियमार्थत्वपक्षे दोषलेशोऽपि नास्तीति ॥ शुक्लीति । कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः । अस्य च्वौ इतीकारः ॥ पटपटाकृत्येति । डाचि बहुलं द्वे भवत इति पटच्छब्दस्य द्वित्वम् । अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादिति डाचि टिलोपः । नित्यमाम्रेडिते डाचीति तकारपकारयोः पकार एकादेशः ॥ निपातसंज्ञायाः समावेशार्थं सूत्रे चकारः । तेन 'ऊरीकृतमित्यत्र गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे क्रियमाणे निपातप्रयुक्तमाद्युदात्तत्वं भवति ॥ कारिकेति । भावे पर्यायार्हर्णेति ण्वुच् । तदाह । क्रियेति । क्रियायोगे इत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् श्लोकवाची कारिकाशब्दोऽत्र न गृह्यत इति भावः । क्रियाशब्दस्यात्र मर्यादास्थितिरर्थः । यत्न इत्यन्ये ॥ अनुकरणं च ॥ ते प्राग्धातोः इत्यस्य संज्ञानियमपक्षेऽनितीति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छति । अनितिपरं किमिति ॥ इतरस्तु प्रयोगनियमपक्षे खाडित्यनुकरणस्येति शब्दे परे गतिसंज्ञाया निवारणायानितिपरमित्यावश्यकमिति प्रत्युदाहरति । खाडिति कृत्वेति । सत्यां संज्ञायां एष प्रयोगो नैव स्यात् । किंतु इति खात्कृत्येत्येव स्यादिति भावः ॥ न च इति खाट्कृत्येति न भवति, इतेः परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम् । अनितिपरमित्यत्र इतिः परो यस्माद् इतिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति बहुव्रीहिघटितनञ्तत्पुरुषाश्रयणात् ॥ स्यादेतत् । अनुकरणस्येतिशब्दपरत्वे क्रियायोगाभावान्नतिसंज्ञा नास्तीति खाडिति कृत्वेति रूपं निर्बाधं, किमनेनानितिपरग्रहणेनेति चेत् ॥ अत्राहुः । इतिकृत्वेति समुदाय एवंकृत्वेत्यर्थे वर्तते । तथा च इतिशब्दः क्रियाविशेषकः इति तद्घटितसमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्त्येव क्रियायोग इति ॥ हतं परिगृह्येति ॥ हत्वा गमनं द्विधा हतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरणं द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिः, न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः ॥ कणेहत्येति ॥ अत्यन्तमभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः ॥ तथा च श्रद्धाया अपगमात्तत्प्रतिघातो गम्यते । प्रत्युदाहरणं तु कणे हत्वा गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हत्वेत्यर्थः ॥ पुरस्कृत्येति ॥ पूर्वापरावराणामित्यसिप्रत्ययान्तोऽयमव्ययम् । नमस्पुरसोरितिविसर्गस्य सः । अमुं पुरः पश्यसि इत्यत्र तु स्थितमित्यध्याहारेण दृशिं प्रत्यगतित्वात्सत्वाभावः ॥ अव्ययं किम् । पुरं पुरौ पुरः कृत्वा गतः ॥ अस्तं च ॥ अव्ययमिति किम् । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः ॥ क्षिप्तमित्यर्थः ॥ अच्छमिति ॥ सत्यां हि गतिसंज्ञायां निपातसंज्ञावत्त्वेनाव्ययत्वात्सुब्लुक् स्यादिति भावः ॥ अदःकृत्ये

ति ॥ यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ॥ अदः कृतमिति । गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ प्रत्युदाहरणमिति । अदःकृत्वा अदःकुर्वित्यादीत्यर्थः ॥ तिरोऽन्तर्धौ ॥ अन्तर्धौ किम् । तिरोभूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥ विभाषा कृञि ॥ तिरः कृत्वेति । गतित्वाभावपक्षे तिरसोऽन्यतरस्यामिति सत्वमपि न भवति । तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः । माधवस्तु पराभवे तिरस्कारप्रयोगदर्शनात्सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तिं केचिन्नेच्छन्तीत्याह ॥ उपाजेऽन्वाजे ॥ एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तेते तदाह । दुर्बलस्य इति ॥ साक्षात्प्रभृ ॥ साक्षात् । मिथ्या । ग्राम् । श्रद्धा । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां पञ्चानां मकारान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस् । नमस् । अविस् इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥ साक्षात्कृत्येति । असाक्षाद्भूतं यथा साक्षाद्भवति तथा कृत्वेत्यर्थः ॥ च्व्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधात् ऊर्यादिच्विडाचश्चेति नित्यैव संज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र सान्तत्वं न भवति । तद्धि पाक्षिकगतिसंज्ञासंनियोगेनेह गणे निपातनात् ॥ भाष्यकृता लवणशब्दस्य लवणीशब्दस्य वा विकल्पेन लवणशब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञाविकल्प इत्युक्तम् । उभयथापि वैरूप्यं निर्बाधम् ॥ अनत्या ॥ उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ ॥ मध्येपदे ॥ विभाषा कृञीति वर्तते । चकारात् अनत्याधाने इति च । एषामनत्याधानरूपार्थविशेषे एदन्तत्वमविशेषेण निपात्यते, न तु गतिसंज्ञासंनियोगेन । अनत्याधाने किम् । पदे कृत्वा शिरो नमति ॥ वाचं नियम्येति । निवचनं हि वचनाभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ नित्यं हस्ते ॥ उपयमनरूपार्थ एवैतयोरेदन्तत्वमौदन्तत्वं च निपात्यते ॥ हस्तेकृत्य । परिणीयेत्यर्थः ॥ उपयमने किम् । हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः ॥ स्वीकारमात्रमिति पक्षे तु नालमिति बुद्ध्या परावृत्त्य दानार्थं गत इति योज्यम् ॥ एवं तावद्गतिसमासानुदाहृत्य प्रादिसमासान्वक्तुमारभते । प्रादिग्रहणमिति ॥ सुपुरुष इति । क्रियायोगाभावाद्गतित्वाभावः । अव्यवस्थया समासप्रसक्तौ व्यवस्थार्थं वचनानि पठ्यन्ते । प्रादय इति । आदिशब्द उभयत्र प्रकारे । तेन दुराचारः पुरुषो दुष्पुरुष इत्यादि सिद्धम् ॥ प्रगत आचार्य इति । अनेन गतार्थे वृत्तिमस्वपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति । एवं प्रगतः पितामहः प्रपितामहः । प्रमातामह इत्यादि ॥ अत्यादय इति । आदिपदादभिगतो मुखमभिमुखः । उद्गतो वेलामुद्वेलः । प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धम् ॥ अतिमाल इति । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः ॥ अवा-

दय इति। आदिपदात्परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् । संनद्धो वर्मणा संवर्मेति ॥ पर्यादय इति । आदिपदादुद्युक्तः सङ्ग्रामाय उत्सङ्ग्रामः ॥ अध्ययनायेति । तादर्थ्ये चतुर्थी । गुरुकुलवासादिना परिग्लानोऽध्ययनार्थमित्यर्थः ॥ निरादय इति। आदिपदादुत्क्रान्तः कुलादुत्कुलः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥ प्रतिषेध इति। कुगतिप्रादयः इति प्रसक्तसमासस्य वक्तव्यः प्रतिषेधः स च सुराजा, अतिसखा इति भाष्यादिप्रयोगात्स्खतिभिन्नानामेव कर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः ॥ वृक्षं प्रतीति ॥ लक्षणेत्थंभूतेति कर्मप्रवचनीयत्वविधिसामर्थ्यादिह समासो नेति चेत् । तर्हि षपिस्तुतमित्युदाहार्यम् । अपि स्तुयाद्विष्णुमित्यादौ अपिः पदार्थसंभावनेत्यस्य सावकाशत्वात्स्वरे विशेषसत्त्वाच्चेत्याहुः ॥ तत्रोपपदम् ॥ सप्तमीस्थमित्येतद्व्याचष्टे । सप्तम्यन्त इत्यादिना ॥ तद्वाचकं पदमिति । एतच्चोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञाबलाल्लभ्यते । अत एव संज्ञाविधावपि सप्तमीग्रहणेन सप्तम्यन्तं गृह्यते ॥ धातोरिति पृथगधिकारबलात् संनिहिते धात्वधिकारे इति लभ्यते । तेन च्लि लुङीत्यस्य लुङ्स्ये अभूदित्यादावुपपदे धातोश्च्लिरित्यर्थो न भवति ॥ तत्रग्रहणं व्याचष्टे। तस्मिन् सत्येवेति । उपपदे सत्येवेत्यर्थः । तत्रग्रहणाभावे तु धः कर्मणि ष्ट्रन् इत्यादाविव कर्मण्यण् इत्यादावपि कर्मण्यभिधेये अणित्याद्यर्थः स्यात् । तथा च कर्तर्यण् प्रत्ययो न स्यात् । किं च सप्तम्यन्तनिर्देशस्योपपदसंज्ञार्थतया चरितार्थत्वात्केवलादपि धातोः कर्तर्यण् प्रत्ययः संभाव्येत, कृते तु तत्रग्रहणे कुम्भाद्युपपदस्य प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वप्रतीत्या केवलादण्प्रत्ययशङ्कैव नास्ति । एवं स्थिते धः कर्मणीत्यादौ क्वचिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥ अन्ये तु तत्रोपपदमित्यस्य कर्मण्यण् इत्यादेश्चैकवाक्यतया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेस्तत्रग्रहणं विनापीष्टं सिद्ध्यत्येवेत्याहुः ॥ समर्थेनेति ॥ तेन महान्तं कुम्भं करोतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । अतिङन्तश्चेति। सुबिति तु अनुवर्तत एवेति। अतिङन्तमिति नोक्तमिति भावः ॥ कुम्भ अमिति । अमिति तु नोक्तं कृद्योगे षष्ठीविधानात् ॥ अतिङ् किमिति। सुपेत्यधिकारात्किमनेनेति प्रश्नः ॥ इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापकं मनसि निधाय प्रत्युदाहरति ॥ मा भवानिति । समासाभावसूचनाय भवानिति मध्ये प्रयुक्तम् ॥ पूर्वसूत्र इति । कुप्रादयः, गतिः, इति योगं विभज्य कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते, गतिश्च सुबन्तोऽतिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः ॥ तथा चेति । यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभः । तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः ॥ कारकांशे

तु कर्तृकरणे कृता इति सूत्रस्थबहुलग्रहणमुक्तार्थे साधकमित्यपि मनोरमायां स्थितम् ॥ प्रागिति । कृदन्तावयवमपदात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः ॥ प्रथमान्तसुब्ग्रहणं त्विहानुवर्तत एव । तेन राजदर्शीत्यादौ पूर्वपदे नलोपादि कार्यं सिध्यति ॥ परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति । व्याघ्रोति ॥ व्याजिघ्रतीति व्याघ्री आतश्चोपसर्गे इति कः । पाघ्राध्माधेट् इति शस्तु संज्ञायां न भवति व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते व्याङो घ्रशब्देन गतिसमासः । स यदि घ्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत, तर्हि सुबुत्पत्तये संख्याद्यपेक्षेत । ततः प्रागेव लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टापा भाव्यं न तु ङीषा । घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात् ततो घ्राशब्देन समास इत्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यादिति भावः ॥ यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं, तथापि गतिग्रहणमाङो घ्रशब्देन समासे पश्चादाघ्रशब्देन विशब्दस्य समासार्थमावश्यकमेव । आङ्पूर्वाद्धातोः कप्रत्ययविधानादाङ उपपदसंज्ञाभ्युपगमेऽपि विशब्दे तदनभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ कारकमुदाहरति । अश्वक्रीतीति । अश्वेन क्रीता कर्तृकरणे कृतेति समासः । क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष् ॥ सुबन्तेन समासे तु टापा भाव्यमित्यदन्तत्वाभावात् क्रीतात्करणेत्ययं ङीष् न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ उपपदमुदाहरति । कच्छपीति । कच्छेन पिबतीति कच्छपी । सुपि इति योगविभागात्कः । इहापि समासस्य सुबन्ततापेक्षायां टाबेव स्यान्न ङीषित्यादिव्याघ्रीत्यत्रेव बोध्यम् ॥ प्राचा तूपपदमतिङन्तं समस्यते इत्युक्तम् ॥ तदसत् । तथा सति प्रथमान्तसुब्ग्रहणनिवृत्त्यापत्त्या राजदर्शी चर्मकार इत्यादौ नलोपो न स्यादपदान्तत्वात् । प्राटितेत्यादौ अतो गुणे इति पररूपं च स्यात् ॥ स्यादेतत् कच्छेन साधनेन पिबतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाहरणमिति चेत् । एवं तर्हि माषवापिणीत्युदाहर्तव्यम् । सुप्यजाताविति णिनौ कृते माषोपपदस्य कृदन्तेन समासे प्रातिपदिकान्त इत्यादिना पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य णत्वं सिद्ध्यति । सुबन्तेन समासे त्वन्तरंगत्वान्नान्तलक्षणे ङीपि पश्चाद्वापिनीशब्देन समासे गर्गभगिनीत्यत्रेव णत्वं न स्यादित्येके ॥ अन्ये तु कच्छेन हेतुना पिबतीत्यर्थविवक्षायां कच्छस्याकारकत्वात्कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणं सम्यगेवेत्याहुः ॥ अमैवाव्ययेन ॥ पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥ तुल्यविधानमिति । एतच्चाध्याहारेण लभ्यम् ॥ तदेवेति । यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमेव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन समस्यते, नान्यदित्यर्थः । नियमबललभ्योयमेवकारो

न तु सूत्रस्थः ॥ स्वादुंकारमिति । स्वादुमि णमुल् ॥ अव्ययेनेति किम् । कुम्भकारः । असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव यत्तुल्यविधानं तदेव केनचित्समर्थेन समस्यते । तथा सति स्वादुंकारः इत्यत्रैव समासः स्यान्न तु कुम्भकार इत्यत्र ॥ अथ पूर्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्या अव्ययविषयकनियम इति चेत्तर्हि अमन्तविषयक एव किं न स्यात् अमन्तेन यः समासः सोमैव तुल्यविधानस्येति । तथा चाग्रेभोजमित्यत्रै समासो मा भूद्, अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भाव ॥ तदेवेति किम् । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । अमैवेत्येवकारेणामा चान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासनिवारणेपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम् ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ उभयत्र विभाषेयम् । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽमाचान्येन तुल्यविधानस्याप्राप्ते चारम्भात् । प्राप्ते यथा । उपदंशस्तृतीयायाम् मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशम् ॥ अप्राप्ते यथा । अव्यये यथाभिप्रेताख्याने इति क्त्वाणमुलौ । उच्चैःकारम् । इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः आदिर्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वम् । असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम् । उदि चेर्डैसिरिति व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्वरस्य, अव्युत्पत्तिपक्षे तु फिष इत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः ॥ मनोरमायां तु उच्चैरित्यन्तोदात्तस्वरादिषु तथा पठादिति स्थितम् ॥ अमेत्यनुवर्तत इत्याह । अमन्तेनेति । तेनेह न । पर्याप्तो भोक्तुम् । पर्याप्तिवचनेष्विति तुमुन् ॥ क्त्वा च ॥ क्त्वेति तृतीयान्तम् । आतः इति योगविभागादालोपः क्ङि स्कन्दिस्यन्दीः तिवदिति हरदत्तः ॥ तन्न । सवर्णदीर्घेणापि तृतीयान्तत्वोपपत्तेः ॥ अलं कृत्वेति । अलंखल्वोः प्रतिषेधयोरिति सूत्रस्य उपदंशस्तृतीयायामित्यस्मात्पूर्वत्वान्नेह समासः ॥ तत्पुरुषे असाधारणान् समासान्तानाह । तत्पुरुषस्येति । अलोन्त्यविधिं बाधित्वा प्रत्ययः परश्च इति परत्वात्तत्पुरुषात्पर एवाच्प्रत्ययो भवति । यथा गापोष्टकः कित्त्वेपि गापाभ्यां पर एव टग् भवति न त्वन्तावयवः । अमस्तु अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्परविधिर्बाध्यते । एवं च लाघवात् तत्पुरुषादङ्गुलेरिति वक्तव्ये तत्पुरुषस्यांगुलेरिति तु समासान्तापेक्षया अवयवषष्ठीत्याहुः ॥ द्व्यंगुलमिति । तद्धितार्थ इति समासः । द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोप इति वृत्तिकृत् ॥ मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति स्थितम् ॥ द्वन्द्वार्थमिति ॥ अह्नो रात्रिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः ॥ ननु अहःशब्दस्याहस्तुल्यतायां रात्रिशब्दस्य रात्रितुल्यतायां गौणत्वसंभवादहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोस्त्विति चेन्न । मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात् । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च इत्यत्र

द्वन्द्वे समासान्तदर्शनाच्च ॥ अहोरात्र इति। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। स नपुंसकमित्येतद्बाधित्वा परत्वात् रात्राह्नाहाः पुंसि इति पुंस्त्वम्। एतेनैकवद्भावात् क्लीबतेति प्राचो ग्रन्थः परास्तः ॥ मासेन स्यादहोरात्र इत्यादिग्रन्थविरोधाच्च ॥ सर्वरात्र इति। पूर्वकालैकेति समासः ॥ पूर्वरात्र इति। पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः ॥ यदा तु रात्रिशब्दस्यैकदेशे लक्षणां स्वीकृत्य कर्मधारयोऽभ्युपगम्यते, तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति ॥ द्विरात्रमिति। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति वक्ष्यते ॥ अह्नष्टखोरेव ॥ नस्तद्धिते इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम्। एवकारस्त्वह्न एव टखयोरिति विपरीतनियमशङ्कानिरासार्थः। आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावविधानेन तन्निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः ॥ टखोरेवेति किम्। अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम्। कालादित्यधिकारे तेन निर्वृत्तमिति ठञ्। टिलोपाभावात् अल्लोपोन इत्यकारलोपः ॥ उत्तमाह इति। सर्वैकदेशसंख्यात इत्यत्र उत्तमशब्दस्यापाठादह्नादेशो न ॥ द्व्यहीन इति। समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच्। सति तु तस्मिन्नह्नादेशः प्रसज्येत। न च नान्तस्य खेपरे टिलोपविधिसामर्थ्यान्न टजिति वाच्यम्। अहीन इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात् ॥ अनित्यत्वादिति। अत्र च लिङ्गं शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेत्यत्र घटीग्रहणम् ॥ मद्रराज्ञीति। यद्यत्र टच् स्यात्तदा भस्याढे इति पुंवद्भावे टिलोपे मद्रराजीत्यनिष्टरूपं स्यादिति भावः ॥ अह्नोऽह्न एतेभ्यः ॥ एतच्छब्देन अहःसर्वैकदेशेति सूत्रस्थाः परामृश्यन्ते। सूत्रे तु तस्मिन्नहरादयो निर्दिष्टाश्चकारेण च संख्याव्यये अनुकृष्टे तत्र सर्वेषां बुद्धिस्थत्वाविशेषेप्यहःशब्द इह न गृह्यते असंभवादित्याशयेनाह। सर्वादिभ्य इति ॥ समासान्ते पर इति। एतच्च प्रकरणाल्लभ्यम् ॥ भाष्ये तु अह्नादेशः प्रत्याख्यातः। अह्न एभ्यः अच् स्याट्टचोपवादः इति व्याख्यायामह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपाभावे अल्लोपोनः इत्यकारलोपात्सर्वाह्नः इत्यादिरूपसिद्धेः ॥ रेफादिति ॥ यदि तु लक्षे अह्नरस्तु भव इत्यादिव्युत्पत्त्या लाक्षाह्न इत्यपि प्रयोगोस्ति, तर्हि षादित्यपि बोध्यम्। रषाभ्यामित्यधिकारात् ॥ ठञो लुगिति। अणो लुगिति वृत्तिकाराद्युक्तमयुक्तमिति भावः ॥ प्रसङ्गादाह। स्त्रियामिति। नन्विह स्त्रीत्वं दुर्लभं रात्राह्नाहाः पुंसि इति वचनादिति चेत् ॥ मैवम्। सर्वमहस्सर्वाह्न इत्यादावुपक्षीणस्य तद्वचनस्य लुप्तताद्धितायामप्रवृत्तेः। लुपि युक्तवदिति लिङ्गातिदेशो ह्यत्र प्रमाणं। प्राकृतलिङ्गानुशासनानां लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः। अत एव लवणः सूपः लवणा यवागूरित्यादौ न क्लीबत्वम्। किं च द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिना परवल्लिङ्गत्वे प्रतिषिद्धे तदपवादस्य रा-

त्वाङ्केत्यस्याप्राप्तिरेवेति द्व्यङ्गशब्दोयं विशेष्यनिघ्न एव, न तु नियतपुंलिङ्गः। एवंचात्रभवार्थकतद्धिते लुप्तेपि यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी इति न्यायेन भवार्थवत्तन्निष्ठस्त्रीत्वाभिधानमपि न्याय्यमेवेति दिक्॥ टाबिति। न चेह ठञन्तत्वात् ङीप् स्यादिति शङ्क्यम्। ठञोलुप्तत्वात्। नच प्रत्ययलक्षणम्। वर्णाश्रयत्वात्। ठञो योऽकारस्तदन्तान्ङीबिति तत्र व्याख्यातत्वात्। अत एव वृत्तिकाराद्युक्ताणो लुक्पक्षेपि न ङीप् अश्योकारः इति तत्र व्याख्यातत्वात्॥ न चैवमपि टजन्तत्वान्ङीप् स्यादेवेति वाच्यम्। टचः समासान्ततया तदन्तस्य तद्धितार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात्॥ अत एव हि आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतं भाष्ये॥ द्विगोरिति ङीप्तु न शङ्क्य एव। अपरिमाणेति निषेधात्। अतष्टाबेवात्र युक्तस्तथैवोदाहरति। द्व्यङ्गेति। अङ्गोङ्गेति सूत्रे अङ्गादेशं प्रत्याख्याय अच्प्रत्यन्ववेत्यतोऽचमनुवर्त्य टजपवादोऽच् इति व्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद एवात्र टाप्॥ कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां द्व्यङ्गीति प्रयोग इति चेत्॥ अत्राहुः। द्वे अहनी यस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ नान्तलक्षणो ङीब् बोध्यः॥ द्वयोरह्नोर्भव इति व्याख्यानग्रन्थस्तु फलितार्थकथनपरतया नेय इति॥ संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे वृत्त्यसंभवादाह। स्पष्टार्थमिति॥ पुण्याहमिति॥ पुण्यसुदिनाभ्यामिति क्लीबत्वं वक्ष्यति॥ उपान्त्यस्यापीति। यथा प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्। तथेहापि उत्तमग्रहणसामर्थ्यादन्त्ययोर्द्वयोर्ग्रहणम्। उत्तमौ चैकश्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तेषामाशयः॥ अग्राख्यायाम्॥ पञ्चम्यर्थे सप्तमी। अग्रं प्रधानम्। अग्रवाची य उरःशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। अग्राख्यायां किम्। देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः॥ ग्रामकौटा॥ जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्तते॥ ग्रामेति किम्। राज्ञस्तक्षा राजतक्षा॥ अतिश्व इति॥ श्वानमतिक्रान्तो जवेनेत्यर्थः॥ अतिश्वीति। नीचेत्यर्थः॥ आकर्षः श्वेति॥ उपमितं व्याघ्रादीति समासः॥ आकृष्यतेऽनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः॥ उपमानात्किम्। निष्क्रान्तः शुनो निश्वः॥ फलकसक्थमिति॥ अत एव ज्ञापकादसामान्यवचनेनाप्युपमानस्य समास इति माधवः॥ द्विनावरूप्य इति॥ हेतुमनुष्येभ्य इति रूप्यः॥ पञ्चनौरिति। आर्हीयष्ठक्। अध्यर्धपूर्वेति लुक्॥ खार्याः॥ द्विगोरिति। खारीशब्दान्ताद्द्विगोरित्यर्थः॥ अर्धखारीति। परवल्लिङ्गमिति स्त्रीत्वम्॥ अर्धखारमिति। अर्धनावमिव क्लीबत्वं लोकात्॥ टज्वा स्याद्द्विगाविति॥ द्विगावितिकिम्।

द्वयोरञ्जलिः द्व्यञ्जलिः ॥ द्व्यञ्जलमिति । समाहारे द्विगुः ॥ अतद्धितलुकीत्ये वेति । एतच्च पूर्वसूत्रेपि बोध्यम् ॥ अञ्जलिभ्यां क्रीत इति । नात्राञ्जलिः पाणिद्वयं तस्य मूल्यत्वासंभवात्, किं तु अञ्जलिपरिमितो व्रीह्यादिर्विवक्षितः त-तस्य परिमाणत्वाद् द्व्यञ्जलिरित्यत्र ठञ् । तस्य तु अध्यर्धपूर्व इति लुक् ॥ ब्रह्मणो ॥ जनपदे भवो जानपदः । देशकयोरितिवद्भावप्रधानो निर्देशस्तस्या-ख्यायां प्रत्यासत्त्या समासेनेत्येतल्लभ्यते तदाह । समासेन जानपदत्वमिति । कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते ॥ सुराष्ट्रब्रह्म इति । सम-मोति योगविभागात्समासः । जानपदेति किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥ कुब्रह्म इति । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन् शब्दः ॥ आन्महतः ॥ तकारः उच्चारणार्थो, न तु सवर्णग्रहणार्थ इत्याह । आकारोन्तादेशः स्यादिति ॥ इहोत्तरपदाधिकारे पूर्व-पदमाक्षिप्यते । तच्च महता विशेषितमिति तदन्तविधिर्लभ्यते । ग्रहणवता इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्युक्तत्वात् । तेन महाबाहुवदतिमहाबाहुरिति प्रयोगो भवति ॥ परममहत्परिमाणमित्यत्र तु परमहतो द्रव्यस्य परिमाणमि-ति षष्ठीतत्पुरुषोभ्युपगम्यत इति न तत्रात्वप्रसक्तिरिति हृद्याः ॥ यत्तु वर्धमानेनो-क्तम् । इष्टकेषीकामालानामित्यत्र तदन्तविध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति । तेन परममहत आत्वं नेति ॥ तद्भाष्यकैयटविरुद्धम् । त-थाहि । येन विधिरितिसूत्रे पदाधिकारे प्रयोजनमिष्टकचितं पक्वेष्टकचितमि-ति भाष्ये उदाहृतं, कैयटेन च पदशब्देन उत्तरपदं गृह्यत इति व्याख्यातम् ॥ एत-देवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु इष्टकेषीत्यत्र कात्यायनोक्तमुपसंख्यानम-स्ति ॥ ननु प्रतिपदोक्तसमासे यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आत्वं स्यान्नान्यत्रेति किमनेन समानाधिकरणग्रहणेनेत्यत आह । महाबाहुरिति । बहुव्रीहिरयं, स च सामान्यशास्त्रनिर्वृत्तत्वाल्लाक्षणिक इति भावः ॥ अष्टनः कपाल इ-ति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अष्टाक-पाल इति । संस्कृतंभक्षा इत्यण् । द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् ॥ अध्यर्धपूर्वेत्यणो लुगिति केषांचिद्व्याख्यानं तु प्राग्वादिकं संस्कृतमित्यणोऽनार्हीयत्वात् ॥ त्रेस्त्र-यः ॥ संधिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठात्सान्तोयमादेश इति ध्वनयन्नाह । त्र-यस् स्यादिति ॥ सुजर्थे बहुव्रीहिरिति । संख्ययाव्ययेत्यादिनेति शेषः ॥ एकादिरिति ॥ अदुगिति च्छेदः । पररूपं त्वकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति ॥ धासुवेति । संख्याया विधार्थे इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्यैवेह ग्रहणम् प्रत्ययाप्रत्यययोः इति परिभाषया । तेनेह न । षट् दधातीति षट्धा । आतो-

नुपसर्गे कः। टाप् ॥ षोडन्निति। षड् दन्ता अस्य षोडन्। वयसि दन्तस्येति दत्रादेशः ॥ परवल्लिङ्गम् ॥ इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽत्र गृह्यते, न समाहारे द्वन्द्वः स नपुंसकमित्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ सूत्रे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति न सप्तमीद्विवचनम्। तथात्वे द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परपदं तद्वल्लिंगं पदस्यातिदिश्येत, परपदस्य संबन्धिशब्दत्वेन पूर्वपदाक्षेपकत्वात्, ततश्च मयूरीकुक्कुटावित्यत्र पूर्वपदे॰ ईकारनिवृत्ति प्रसंगः कुक्कुटमयूर्यौ अर्धपिप्पलीत्यादौ तु पूर्वपदे स्त्रीप्रत्यय उत्पद्येत। किं तु षष्ठीद्विवचनमित्याशयेनाह। एतयोरिति। द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः। एवं चानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं सिद्धम् ॥ उपमेये षष्ठ्यभ्युपगमाद्वृत्तिरपि षष्ठ्यन्तादेवेत्याशयेनाह। परपदस्येवेति ॥ भाष्ये तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम् ॥ अस्मिंश्च प्रत्याख्याते तुल्यन्यायत्वाल्लिङ्गानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यातम्। तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम्। अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ गतिसमासेष्विति। गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्यस्य गतेरसंभवादित्याशयेनोदाहरति। निष्कौशाम्बिरिति ॥ अतत्त्वमिति ॥ अत्र च लिङ्गं पूर्ववद्ग्रहणम्। अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः ॥ इह समासार्थस्य वा पूर्ववल्लिङ्गातिदेशः उत्तरपदार्थस्य वा। उभयथाप्यश्ववडवौ शोभनावित्यनुप्रयोगेऽपि पुंस्त्वं सिध्यति ॥ ननु समासार्थस्य पुंस्त्वेऽपि स्वाश्रयस्त्रीत्वानिवर्तनाट्टापः श्रवणप्रसङ्गः। न चातिदेशवैयर्थ्यम्। शसि नत्वप्रवृत्त्या अनुप्रयोगे पुंलिङ्गत्वाभावेन च तत्सार्थक्यादिति चेदत्राहुः। इहैव निपातनात् अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् इत्यत्र निपातनाद्वा टापो निवृत्तिरिति ॥ अहोरात्र इति ॥ प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृतम्। तन्नेति प्रागेवोक्तम् ॥ अत्र वदन्ति। रात्राह्नेत्यनेन रात्रादीनामेव पुंस्त्वं विधीयते, तदन्तस्य तु परवल्लिङ्गमित्येव सिध्यति। अत एव भिन्नविषयत्वात् विप्रतिषेधे परं कार्यमिति न प्रवर्तते। एवं च रात्राह्नेति पुंस्त्वाप्रवृत्त्या समाहारे स नपुंसकम् इत्येव भवति परवल्लिङ्गापवादत्वादिति ॥ तन्न। उक्तरीत्या द्व्यहत्र्यहादावपि नपुंसकत्वप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः। द्व्यहस्त्र्यह इति प्राचाप्युदाहृतत्वेन स्वमूलग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः। ते तु त्रिंशदहोरात्रः इत्यादिकोशविरोधाच्च ॥ तस्माद्रात्राद्यन्तस्यैवायं पुंस्त्वविधिः ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति प्रक्रमणात् तथा च भिन्नविषयत्वाभावात् रात्राह्नेति पुंस्त्वं समाहारनपुंसकतां परत्वेन बाधत एव ॥ संख्यापूर्वमिति। अत्र च अपथपुण्याहौ नपुंसकौ। संख्यापूर्वा रात्रिरिति लिङ्गानुशासनसूत्रं मूलम्। संख्याग्रहणेषु कृ-

त्रिमात्रत्रिमन्यायो न प्रवर्तते इत्यष्टन: संख्यायामिति सूत्रे अशीतिपर्युदासादित्याशयेनोदाहरति । द्विरात्रं । गणरात्रमिति । गणानां बह्वनां रात्रीणां समाहार इति विग्रह: ॥ अपथं नपुंसकम् ॥ तत्पुरुष इत्येवेति । द्वन्द्वग्रहणं तु नानुवर्तते अयोग्यत्वादिति भाव: ॥ अपन्था इति । पथो विभाषेति समासान्तविकल्प: ॥ इदं सूत्रं शक्यमवक्तुम् । पथ: संख्याव्ययादेरिति वक्ष्यमाणवार्तिकेन गतार्थत्वात् ॥ प्रसङ्गादाह । अर्धर्चा इति । इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्थेष्येते। सा च व्यवस्था मद्यमकरन्दमाक्षिकाणां वाची मधुशब्दो द्विलिंग: चैत्रादिवाची तु पुंलिंग:, क्रियावचनस्तु विशेष्यलिंग इत्येवं यथायथं ज्ञेयम् ॥ अर्धर्चा: पुंसि च स नपुंसकमित्यनयोर्मध्ये जात्याख्यायामिति चतु:सूत्र्या: संगतिरिह चिन्त्या ॥ बह्वनां वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानात्फलितोऽत्रातिदेश इत्याशयेनाह । एकोऽप्यर्थो वा बहुवदिति ॥ एवं च विशेषणादपि सिद्धमिति ध्वनयन्नुदाहरति । ब्राह्मणा: पूज्या इति ॥ जात्याख्यायां किम् । देवदत्तो यज्ञदत्त: ॥ एकस्मिन्किम् । व्रीहियवौ ॥ अस्मदो द्वयोश्च ॥ चात् एकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति च वर्तते तदेतदाह । एकत्वे च विवक्षित इत्यादि ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च ॥ चकारेण द्वयोरनुकर्षणादाह । द्वित्व इति ॥ फल्गुन्यौ माणविके इति । फल्गुनीशब्दात् नक्षत्रेण युक्त: काल: इत्यण् तस्य लुबविशेषे इति लुप् । ततो जातार्थे फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ इति ट: टित्त्वान् ङीप् । न चायं गौण: यौगिकत्वात् । तथा च गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्रग्रहणमावश्यकमिति भाव: ॥ तिष्यपुनर्वस्वो: ॥ विशाखानुराधा इति । विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रह: ॥ तिष्यपुनर्वसव इति । तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां पूर्ववत् नक्षत्रेण युक्त: काल: इत्यण् लुबविशेषे इति च लुप् । ततो जातार्थे संधिवेलादिसूत्रेण अण् तस्य तु श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेत्यादिना लुक् ॥ नक्षत्र इत्यनुवर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येतदर्थमित्याकर: । एवं च सिध्यपुनर्वस्वित्यपि सिध्यतीति दिक् ॥ बहुवचनस्य किम् । इदं तिष्यपुनर्वसु । चार्थे द्वन्द्वोयम् ॥ स नपुंसकम् ॥ अनन्तरस्येति न्यायोऽत्र नाश्रीयते, तथात्वे द्विगुसंग्रहो न स्यादित्याशयेनाह । द्विगुर्द्वन्द्वश्चेति । अत्र व्याचक्षते । प्रकरणादेवानुवाद्यलाभे सग्रहणमेतत्प्रकरणानुपात्तस्यापि समाहारद्वन्द्वस्य संग्रहार्थम् । तेन संज्ञापरिभाषमिति सिद्धमिति ॥ पञ्चगवमिति । तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगु: ॥ दन्तोष्ठमिति । द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिना समाहारे द्वन्द्व: ॥ पञ्चखट्वमिति । नपुंसकह्रस्व: ॥ पञ्चखट्वीति । उपसर्जनह्रस्वत्वे सत्यदन्तत्वात् द्वि-

गोरिति स्त्रीत्वपक्षे ङीप् ॥ अनो नलोपश्चेति । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्राप्तो नलोप इति भावः ॥ इह वाशब्दः स्त्रियामित्यनेन संबध्यते, न तु पूर्वेण । तेन नित्यो नलोप इत्याह । पञ्चतक्षमित्यादि ॥ पात्राद्यन्तस्येति । स्त्रीत्वमिति शेषः । आकृतिगणोयम् ॥ सुदिनाहमिति । प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्दः सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीत विशेषतः स्वयं चेत्यादिप्रयोगात् ॥ पथः संख्याव्ययेति । संख्याव्ययरूपो य आदिस्तस्मादित्यर्थः ॥ त्रिपथं विपथमिति । ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययः ॥ सुपन्था अतिपन्था इति । न पूजनादिति समासान्तनिषेधः ॥ कथं तर्हि व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाइत्यमर इति चेत् । प्रमाद एवायमिति बहवः ॥ मनोरमायां तु पथे गतौ इत्यस्मात्पचाद्यचि पथति व्याप्नोतीति व्युत्पादितः पथशब्दोस्ति । तथा च त्रिकाण्डशेषः । वाटः पथश्च मार्गः स्यात् इति ॥ तेन पथशब्देन समासे पुंस्त्वमुपपन्नम् । न चैवं विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम् । ईषदर्थे चेति तत्संभवात्कुत्सायामर्थतः पर्यवसानादिति स्थितम् ॥ केचित्तु पथः संख्येति वार्तिके कृतसमासान्तस्यैवग्रहणं न तु पचाद्यजन्तस्येत्यत्र बीजाभावाद्विपथः कापथ इति प्रयोगो दुरुपपाद एवेत्याहुः ॥ अत्र माधवः । परवल्लिङ्गापवादत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्त्तते, नान्यत्र । विपथा नगरी, बहुव्रीहिरयम् । पन्थानमतिक्रान्ता अतिपंथा । इहापि न द्विगुप्राप्तेत्यादिना परवल्लिंगतायाः प्रतिषेधादिति ॥ सामान्ये नपुंसकमिति । अनियतलिंगविषयकमिदम् । तंनादिः पचति, प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव ॥ मृदुपचतीति । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तम् । धातूपात्तभावनां प्रति हि फलांशः कर्मीभूतः । तथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया । अत एव सक्तल्वावित्यादौ कारकपूर्वकत्वाद्यण् । यत्र तु भावनां प्रति करणताया धात्वर्थविशेषोन्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्ततैव ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र यथा । एतच्च करणे यजः इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टम् ॥ तत्पुरुषोऽनञ् ॥ नञ्समासकर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभाग्भवतीति सूत्रार्थः ॥ उपज्ञो ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः । उपज्ञा च उपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स चानुवर्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणम् । तच्छब्देन उपज्ञोपक्रमौ परामृश्येते । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । उपज्ञान्त इत्यादि । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासेतीच्छासना इह विवक्षैव शब्दप्रवृत्तौ नियामिका, न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञाप्यते । तेन त्वदु-

पक्रमसौजन्यमित्याद्यपि सिध्यति ॥ पाणिनेरिति ॥ कर्तरि षष्ठी ॥ नन्दोपक्रममिति । नन्दस्योपक्रममिति विग्रहः ॥ छाया ॥ बाहुल्ये सति या छाया तद्वाची तच्छायान्तस्तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कस्य बाहुल्य इत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्य इति गम्यते । तच्चावरकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह । पूर्वेति । पूर्वपदार्थबाहुल्ये किम् । कुड्यस्य छाया कुड्यछाया ॥ प्रश्लेषो बोध्य इति । केचित्तु इक्षुच्छायनिषादिन्यः इत्येव पठन्ति ॥ सभा ॥ इनसभमित्यादि । इनशब्दोऽत्र राजपर्यायः । ईश्वरशब्दश्च । ननु स्वं रूपमिति वचनाद्राजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं न पर्यायस्येत्यत आह । पर्यायस्यैवेष्यत इति । एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च निरासः कथं तर्हि नृपतिसभामगमन्नवेपमानः इति कीचकवधे ॥ अत्र केचित् । नापतिर्यस्यां सभायामिति बहुव्रीहौ कृते पश्चात्कर्मधारयः । अनञ्कर्मधारय इत्युक्तेर्न क्लीबत्वमित्याहुः ॥ रक्षितस्त्वाह । गजपतिवन्नृपतिरपि राजविशेषस्तेनात्र नानुपपत्तिरिति ॥ अशाला च ॥ शालावाची संघातवाची च सभाशब्दः तत्र राजमनुष्यपूर्वत्वे शालावाचिनः क्लीबत्वमुक्तम् । अनेन तु संघातवाचिनो विधीयत इत्याह । संघातार्थेति ॥ विभाषा सेना ॥ प्रथमार्थे षष्ठीति सेनादिभिस्तत्पुरुषो विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह । एतदन्त इति । श्वनिशमिति । कृष्णचतुर्दशी । तस्यां किल केचिच्छ्वान उपवसन्ति । एतच्च शाबरभाष्यतिर्यगधिकरणे स्पष्टम् ॥ तत्पुरुषेत्याद्यधिकारसूत्रस्यात्रैव प्रयोजनं, न तु संज्ञायां कन्थोशीनरेषु इत्यादिपञ्चसूत्राम् । अतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य च तत्रासंभवादित्याकरे स्थितम् । तथैव प्रत्युदाहरति । दृढसेन इत्यादि ॥ ननु बहुव्रीहौ विशेष्यनिघ्नता न्याय्यैवेति किमनेन तत्पुरुषग्रहणेन ॥ मैवम् । न्याय्यापेक्षया वचनस्य बलीयस्त्वात् । किं चासति तद्ग्रहणे द्वन्द्वे नपुंसकता स्यात्परवल्लिंगापवादत्वादस्य प्रकरणस्येति दिक् ॥

इति तत्पुरुषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ शिष असर्वोपयोगे कर्मणि घञ् ॥ अत्र वृत्तिकृत् । यत्रान्यसमासो नोक्तः स शेष इत्याह । येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थ इति हरदत्तो व्याख्यत् ॥ एतच्च प्राक्कडारात्परंकार्यमिति पाठाभिप्रायेण बोध्यम् ॥ अस्मिंस्तु पक्षे शेषग्रहणाभावे उन्मत्तगङ्गमित्यत्र परत्वाद्बहुव्रीहिः स्यात् । निरवकाशत्वाच्चाव्ययीभाव इत्युन्मत्तगङ्ग इत्याद्यनिष्टं पक्षे प्रसज्येत ॥ प्राक्कडारादेकेति पाठाभ्युपगमप-

सं त्वेकसंज्ञाधिकारेणैवोन्मत्तगंगमित्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थम् । निरवकाशतयाऽव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात् । अतस्तत्रापि प्रयोजनमाह द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति ॥ शेषाधिकारस्थबहुव्रीहेरेव शेषाद्विभाषेतिकप्रत्ययो, नान्यस्माद्बहुव्रीहेरित्येतल्लाभार्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ॥ यस्य चिकस्येति ॥ यद्यपि प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेत्युक्तम् । तथापि द्वितीया श्रितादिभिरिति वत् प्रथमा केनचित्सह समस्यत इति नोक्तमित्यर्थः ॥ वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा॥ प्रथमान्तमिति । कण्ठेकाल इत्यादिबहुव्रीहिस्तु ज्ञापकसाध्य इति भावः ॥ अन्यस्य पदस्यार्थे इति । समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थे इत्यर्थः । पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः कर्मकर्त्रादिरभिधीयते । प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रम् ॥ त्रिकपक्षे संख्या प्रत्ययार्थः तथापि तस्याः प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वान्न प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमान्तस्यास्ति । एवं च द्वितीयान्तार्थे इति फलितम् । तदाह । अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति ॥ समानेति । एतच्च शेषग्रहणाल्लब्धम् । अनेकं किम् । बहूनामपि यथा स्यात् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ अनिञ्विधौ केवलग्रहणं ज्ञापकीकृत्यानेकग्रहणमिह सुत्यजमित्याहुः ॥ अन्यग्रहणं किम् । बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत, स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते । असति त्वन्यग्रहणे कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थ इवान्यपदार्थेपि नीलोत्पलं सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत ॥ पदग्रहणं किम् । वाक्यार्थे मा भूत् । ग्राहवती नदी । इह मा स्नासीरिति वाक्यार्थो गम्यते ॥ अर्थग्रहणं किम् । यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसंभवादेव पदार्थे भविष्यति । अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथा स्यात् अन्यथा प्राधान्यात् प्रत्ययार्थमात्रं गृह्येत ॥ इष्टापत्तौ तु चित्रगुरित्येतत् षष्ठ्यर्थसंबन्धमात्रपरं स्यात् । तथा च देवदत्तादेः सामानाधिकरण्यं न स्यादिति ॥ अत्रेदमवधेयम् । सुपेत्येतन्नानुवर्तते । तेनात्रानेकं प्रथमान्तं मिथः समस्यते इति पर्यवसन्नोर्थः । एवं च द्विपदबहुव्रीहिरबाध एव ॥ ये तु सुप्सुपेत्यनुवर्त्य अनेकं सुबन्तं सुपा सहेति व्याचक्षते तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति ॥ द्वितीयादिविभक्त्यर्थे क्रमेणोदाहरति । प्राप्तमित्यादि । ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकं विग्रहार्थः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः । विग्रहवाक्ये स इति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवार्थः ॥ अनडुत्कर्तृकोद्वहनकर्मीभूतो रथः ॥ रथकर्मकोद्वहनकर्ता तु समासार्थः ॥ रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मीभूतः

पशुः पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समासार्थः ॥ स्थाल्यवधिकोद्धरणकर्म ओदनः । ओदनकर्मकोद्धरणावधिः स्थाली समासार्थ इत्यादि ॥ इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा ॥ ननु वाक्ये धात्वर्थं प्रति क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो वा विशेष्यत्वाद्वृत्तावपि तथैवोचितेति प्राप्तोदकोढरथादौ उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनं तु न युज्यते इति चेत् ॥ उच्यते । एकार्थीभावादिभिर्वृत्तौ विशिष्टार्थविषयशक्त्यन्तरमेव स्वीक्रियते, न त्ववयवशक्तिः इति नानुपपत्तिः ॥ व्यपेक्षावादिभिस्त्वगत्या भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या । किं च कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थत्वादुदकस्य तदभेदो वाच्यः, स च बाधितः, न हि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति संभवति । अत एव बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवमित्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थीभावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम ॥ प्रथमार्थे तु नेति । शेषपदेन वा अन्यपदार्थ इत्यनेन वा अतिप्रसंगवारणात् अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति वचनं न कर्तव्यमिति भावः ॥ व्यधिकरणानामित्यादि । इह शेषपदेनैव वारितोतिप्रसंग इति समानाधिकरणानां बहुव्रीरित्यपि न कर्तव्यमिति भावः ॥ यत्रान्यसमासो नोक्तः स शेष इति वृत्तिकारादीनां मते तु प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिरित्यलाभात्कर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यम् ॥ प्रादिभ्य इति । प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः ॥ वा चेति । इदं तु वाचनिकम् । पूर्वपदान्तरगतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः ॥ एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुत्यजम् ॥ नञोस्त्यर्थानामिति । नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येयः, अस्त्यर्थवाचिनां तु लोप इत्यर्थः ॥ अस्त्यर्थानां किम् । अनुपनीतपुत्रः ॥ नञः किम् । निर्विद्यमानपुत्रः ॥ नन्विह सुपेत्यननुवृत्तावपि सुबित्येतदनुवर्तते । तथा चास्तिक्षीरेति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशङ्क्य तं साधयति । विभक्तिप्रतिरूपकमिति ॥ स्त्रियाः पुंवत् ॥ निपातनादिति । एतच्च पूर्वत्रापि योज्यम् । अन्यथा व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः स्वरसतो न सिध्येत् ॥ लुगिति । अनूङितिप्रथमान्तम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमेति हरदत्तः ॥ एवं च सूत्रे केषांचित् अनूङः समानाधिकरणे इति षष्ठ्यन्तपाठोऽसांप्रदायिक इति भावः ॥ तुल्ये इत्यादि । भाषितः पुमान् यस्मिन् इत्यादिव्याख्यानादयमर्थो लभ्यते इति तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यत्रोपपादितम् । यद्यत्र भाषितः पुमान्येन तद्भाषितपुंस्कमित्युच्येत । तर्हि कुटीभार्यः द्रोणीभार्य इत्यादावतिप्रसंगः स्यात् । भवति हि कुटशब्दो घटे पुंलिंगो, गेहे तु स्त्रीलिंगः । द्रोणशब्दस्तु परिमाणविशेषे पुंलिंगो गवा-

दन्यां तु ङीलिंग इति ॥ ऊङभावो यश्चेति ॥ यदि तु ऊङिन्योनूङीति पर्युदासः स्यात् तर्हि टाबाद्यन्तमेव गृह्येत । ततः किमिति चेद्, दरदोपत्यं दारदः द्व्यञ्मगधेत्यण्, तस्य स्त्रियामवन्तेति लुक् । दरद् सा चासौ वृन्दारिका च दारदवृन्दारिकेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र दर्शनीया भार्या यस्य दर्शनीयभार्य इत्यादाविव स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः ॥ ननु न कोपधाया ऊङश्च इत्येव सूत्र्यतामिति चेत् ॥ न, बाधकबाधनार्थेन पुंवत्कर्मधारये इत्यनेन वामोरुभार्येति कर्मधारये पुंवद्भावापत्तेः ॥ पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धान्ते तु न दोषः स्त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययपरतां वारयति । स्त्रीवाचकस्येति । स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः इत्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययलोप इत्येवार्थः पर्यवस्यतीति दारदवृन्दारिकेति न सिध्येत् । किं च पटुभार्य इत्यत्र उत्तरपदनिमित्ताया ङीषो निवृत्तेः अचः परस्मिन् इति स्थानिवद्भावाद्यण् स्यात् ॥ अपि च वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डी वतण्डाच्चेति यञ्, लुक् स्त्रियामितिः तस्य लुक् । शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन् । वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्डवृन्दारिका । अत्र पुंवद्भावेन ङीनो निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् लुक् स्त्रियाम् इति यञो लुक् प्रसज्येतेति भावः ॥ ऊरूत्तर इति । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टमिति एकविभक्ति चेति वा गोशब्दस्योपसर्जनत्वादिति भावः। चित्रा असितिं । अन्तरंगानपीतिन्यायादिह पूर्वसवर्णदीर्घो न प्रवर्तते । अन्यथा एकादेशस्य परादित्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः । नेहेति । अत्रैव सूत्रे पट्वीमृद्व्यौ भार्ये अस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ पट्वीमृदुभार्य इति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥ आनङिति । तथा च समर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्यानङ् उदाहृतः ॥ पूर्वपदाक्षेपे तु न सिध्येत् । न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं होतुरेव पूर्वपदत्वादिति भावः ॥ अत एवेति । पूर्वपदानामनाक्षेपादेवेत्यर्थः ॥ चित्राजरदिति । द्वन्द्वान्तर्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेप्यसामानाधिकरण्यान्न टापो निवृत्तिः । न चैवमपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणोत्तरपदपरत्वात्पुंवद्भावे टाब्निवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । द्वन्द्वान्तर्गतचित्रजरच्छब्दयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्यातथात्वात् ॥ द्वयोरपीति । पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः ॥ जरच्चित्रेति । पूर्वकालैकेति समासः । लिंगविशिष्टपरिभाषया जरद्ग्रहणेन जरतीशब्दस्यापि ग्रहणात् ॥ चित्रजरद्गवीक इति । जरती चासौ गौश्च जरद्गवी गोरतद्धितेति टचि टित्वान् ङीप् । चित्रा जरद्गवी यस्येति बहुव्रीहौ नद्यृतश्चेति वक्ष्यमाणः कप् ॥

वामोरूभार्य इति । संहितशफलक्षणवामादेश्च इत्यूङ् ॥ प्रधानमिति । भावल्युडन्तं नित्यनपुंसकम् ॥ पञ्चमीति ॥ तस्य पूरणे इति डट् नान्ताद-संख्यादेरिति डटो मडागमः टिड्ढेति ङीप् ॥ प्रमाणीति । करणे ल्युट् तदन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वात् स्त्रियां ङीप् ॥ कथं तर्हि प्रमाणायां स्मृतौ इति शाबरभाष्यमिति चेद् ॥ अत्र भट्टाः प्रमाणमयते याति मूलभूतां श्रुतिं यतः । क्विबन्तादयते तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते इत्याहुः ॥ तत्रायतेः क्विपि ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुकि टाप् दुर्लभः । तथाप्यागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगनेति बोध्यम् ॥ क्विबिवाचरतीति क्विप् विजित्यर्थ इति वा व्याखेयम् ॥ अन्ये तु प्रमाणं वेदस्तद्वदाचरतीत्याचारक्विबन्तात्प्रमाणशब्दात्पचाद्यचि टाबित्याहुः । प्रधान-पूरण्यामेवेति । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्न्यायसिद्धमिदम् ॥ नद्यृतः ॥ तपरत्वं स्पष्टा-र्थम् ॥ नद्युत्तरपदादिति । नद्यन्तादिति नोक्तं, कप्प्रत्ययेन सह समासे कृते बहु-व्रीहेरनद्यन्तत्वात् । उत्तरपदं तु नद्यन्तं भवत्येव, समासे अन्तः समासान्त इति प-क्षाश्रयणादिति बोध्यम् ॥ दृढमिति ॥ अदार्ढ्यनिवृत्तिमात्रपरत्वेनात्र दृढशब्दप्रयो-गान्न लिंगविशेषविवक्षितेति भावः ॥ लिंगविशेषविवक्षायां तु दृढाभक्तिरित्यादि-सिद्धये प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठः ॥ तसिलादिषु ॥ कृत्वसुजन्तेष्विति । पञ्च-म्यास्तसिल् इत्यारभ्य संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् इत्येतत्पर्यन्ते-ष्वित्यर्थः ॥ अव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणायेति । वृकतिरजथ्या बहुश इत्यत्राव्याप्तिः, तसिलादिकृत्वसुच्पर्यन्तेषु तिलथ्यन्शसां पाठाभावात् । पट्वीदेश्या शुभ्रारूप्य इत्य-त्रातिव्याप्तिः, ईषदसमाप्ताविति देश्यस्य षष्ठ्या रूप्य चेति रूप्यस्य च तत्र पाठात् । अतस्तन्निवारणाय परिगणनमित्यर्थः । परिगणितान् त्रतसादीन् क्रमेणोदाहरति । बह्वीष्विति ॥ यद्यपि बह्वादिषु ङीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रेत्यादि सिध्यति । तथापि पक्षे बह्वीत्रेत्याद्यनिष्टवारणायेदम् ॥ ततस्त्रेति प्राचोक्तमुदाहरणम-त्रोपेक्षितम् । सर्वनाम्नां वृत्तिमात्रे इत्यनेन गतार्थत्वादिति मनोरमायां स्थि-तम् ॥ पट्वितरेति ॥ प्राचां तु पटुतरेत्युदाहृतम् । तत्प्रामादिकमिति भावः॥ पटुचरीति । भूतपूर्वे चरट् ॥ पटुजातीयेति । प्रकारवचने जातीयर् ॥ दर्श-नीयरूपेत्यादि । प्रशंसायां रूपप् । याप्ये पाशप् ॥ बहुथेति । प्रकारवचने थाल् तत्र हि किंसर्वनामबहुभ्यः इत्यधिकृतम् ॥ वृकतिरिति । वृकज्येष्ठाभ्यां ति-ल्तातिलौ च छन्दसीति तिल् ॥ अजथ्येति । अजाविभ्यां थ्यन् ॥ शसीति । बह्वल्पार्थादिति यश्शस् स तसिलादिस्त्वातव्य इत्यर्थः ॥ त्रतसादिषु परिगणनं कर्तव्यमिति यावत् ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य । गुणस्येति वक्तव्ये वचनग्रहणं

प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थम् । अतस्तथैवोदाहरति । शुक्लत्वं शुक्लतेति ॥ नन्विह जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति यत्प्राचीनैरुक्तं, तत्स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता, सा मुमोच रतिदुःखशीलतामित्यादिषु पुंवद्भावाप्रवृत्त्या दीर्घश्रवणं स्यादित्यत आह । सामान्ये नपुंसकमिति । एवं च नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीदित्यादि प्रयोगो निर्बाध इति भावः ॥ हास्तिकमिति । अचित्तहस्तिधेनोरिति ठक् । न त्वत्र यस्येति लोपेन निर्वाहः, तस्य असिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वात् अचः परस्मिन् इति स्थानिवद्भावाच्च नस्तद्धिते इति टिलोपानापत्तेः । न च ठक्छसोश्चेत्यनेनैवात्र पुंवद्भावसिद्धिः शङ्क्या । छसा साहचर्यात् भवतष्ठक्छसावित्यस्यैव ठकस्तत्र ग्रहणात् । नापि जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधः शङ्क्यः । अस्मादेव भाष्योदाहरणात् सौत्रस्यैव निषेधो, न त्वौपसंख्यानिकस्येति ज्ञापनात् ॥ रौहिणेय इति । रोहितशब्दात् वर्णादनुदात्तात् इति ङीब्नकारौ । सति तु पुंवद्भावे तयोर्निवृत्तौ रौहितेय इति स्यादिति भावः ॥ गृह्यत इति । व्याख्यानादिति शेषः ॥ अग्नायीति । अग्निशब्दात् वृषाकप्यग्नीति स्त्रीयां ङीबैकारादेशौ ॥ आग्नेय इति । पुंवद्भावाभावे तु आग्नायेय इति स्यादिति भावः ॥ शत्रुपर्यायादिति । अत्र च व्यन् सपत्ने इति निर्देशो लिङ्गम् । रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः इत्यमरः ॥ विवाहनिबन्धनमिति । तज्जन्यसंस्कारविशेषविशिष्टे रूढमित्यर्थः ॥ सापत्न इति । अभाषितपुंस्कत्वात् । द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति । सति च पुंवद्भावे नकारादेशाभावात्सापत इति स्यात् । आद्यस्य तु पुंवद्भावेपि सापत्न इत्येव भवतीति भावः ॥ रूढयोरेवेति । आद्यः शब्दो रूढः, द्वितीयस्तु योगरूढः, तेन समानः पतिर्यस्याः इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक् ॥ ठक्छसोश्च । अभत्वार्थ आरम्भः । भावत्का इति । भवतष्ठक्छसौ ठावस्थायामेव पुंवद्भावे कृते ठस्येकः इति इकादेशं बाधित्वा तान्तलक्षणः कादेशः ॥ नन्विकादेशे भत्वाद् भस्याढे इति पुवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या रूपसिद्धौ किमत्र टग्ग्रहणेन ॥ मैवम् । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रेवाल्विधित्वेन स्थानिवद्भावायोगात्सन्निपातपरिभाषया वा कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात् । अतः ठक्छसोरिति ठग्ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ भवदीया इति । छसः सित्करणात् सिति चेति पदसंज्ञा । तेनात्र जश्त्वं भवति । एवं च पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधात् भस्याढे इत्यस्याप्रवृत्त्या वार्तिके छस्ग्रहणं कृतम् ॥ भाष्यकारेष्टेरिति । अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवो ध्वनितः । उत्तरं दृष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् । निष्कर्षे तु व्यर्थमेवेत्याह । गतार्थत्वादिति ।

इष्टेरुदाहरणान्याह । सर्वमय इत्यादिना । तत आगतः इत्यर्थे मयड्वेति मयट् । तसिलादिषु मयडादेरपरिगणितत्वात्तेनेदं न सिध्यतीति भावः ॥ सर्वकभार्य इति । न च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गतार्थता, न कोपधाया इति निषेधात् । न चास्यापि तेन निषेधः शङ्क्यः । स्त्रियाः पुंवद्दित्यादिप्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात् । अस्या इष्टेस्तु तस्मिन् प्रकरणे असमाविष्टत्वात् । न च वृत्त्यन्तर्गतस्य सर्वनामत्वाभावात्पुंवद्भावो न भवेदिति वाच्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् मात्रग्रहणाद्वा क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेपि पुंवद्भावाभ्युपगमात् । अत एवोत्तरपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेपि पुंवद्भावः । सर्वा नाम काचित्तस्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसङ्गः, संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगणबहिर्भूतत्वेन वृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात् ॥ सर्वप्रिय इति । स्त्रियाः पुंवदित्यत्र प्रियादिपर्युदासो यूपवतीप्रिय इत्यादावुपयुज्यत इति भावः ॥ तदितरा तदन्येत्यादावुत्तरपदेति प्रसङ्गमाशङ्क्याह । पूर्वस्यैवेति । वृत्तिघटकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः ॥ लिङ्गादिति । अन्यथा एषा द्वा एतयोः कात्पूर्वस्य अपि विधीयमानमित्वं निर्विषयं स्यादिति भावः ॥ दक्षिणपूर्वा दिक् इति भाष्योदाहरणमपीह लिङ्गमिति बोध्यम् ॥ यत्तु प्राचा सर्वनाम्नः समासे पुंवदित्युक्तम् । यच्च व्याचख्युः वार्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिनेति । तत्प्रामादिकम् । वृत्तिमात्रे इति पाठस्यैव भाष्यारूढत्वात् । सर्वमयः सर्वकाम्यतीत्युक्तोदाहरणासिद्धिप्रसङ्गाच्च । वार्तिकार्थमित्याद्यपि प्रामादिकमेव । वार्तिकग्रन्थे एतदभावात् । न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इत्येतद्वार्तिकमेव, न तु भाष्यकारेष्टिरिति शङ्क्यम् । ठक्छसोः इति वार्तिकस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । भाष्यकारेष्टित्वे तु वार्तिकस्योक्तिसंभव उक्त एव प्राक् ॥ क्यङ्मा ॥ एतायत इत्यादि । कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङि पुंवद्भावे कृते एतश्येतयोः अकृत्सार्वेति दीर्घः ॥ मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमस्त्रर्थं चेत्याशयेन यथाक्रमसुदाहरति । स्वभिन्नामित्यादिना । दर्शनीयमानिनीति । मन इति णिनिः । नान्तत्वान् ङीप् । या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धम् । एकस्या अपि ईप्सिततमत्वव्यापाराश्रयत्वविवक्षाभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्वेपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्याविघातादिति भावः ॥ पाचिकाभार्य इति ॥ पचतीति पाचिका ण्वुल् । युवोरित्यकादेशे टापि प्रत्ययस्थादितीत्वम् ॥ रसिकाभार्य इति । रसोस्त्यस्या इति रसिका । अत इनिठनाविति ठन् ॥ मद्रिकायत इति । क्यङ्मानिनोश्चेति पुंवत्प्राप्तिः । मद्रेषु भवा

मद्रिका । मद्रवृज्योः कन् । सति तु पुंवद्भावे इत्वं न श्रूयेतेति भावः ॥ तद्धितवुग्रहणमिति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः प्रत्येकं संबध्यते तद्धितग्रहणं वुग्रहणं चेत्यर्थः ॥ पाका भार्येति । अर्भकपृथुकपाका वयसीति कप्रत्ययान्तोयमुणादिषु निपातितः । न चायं तद्धितस्य ककारो, नापि वोः । वयसि प्रथमे इति ङीपं बाधित्वा अजादित्वाट्टाप् ॥ संज्ञापूरण्योश्च ॥ यत्तु, दत्तायते इति क्यङन्तमपि वृत्तग्रादिषूदाहृतम् ॥ तत्तु, विशेषाभावादिहोपेक्षितम् ॥ पञ्चमीपाशेति । याप्ये पाशप् । तसिलादिष्विति प्राप्तिः ॥ वृद्धिनिमित्तस्य ॥ स्रौघ्नीति । स्रुघ्ने भवा तत्र भवः इत्यणि टिड्ढेति ङीप् ॥ माथुरीयत इति । मथुरायां भवा माथुरी । सैवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ् इति क्यङ् ॥ मध्यमेति । मध्ये भवा मध्यमा । मध्यान्मः इति मः ॥ काण्डलावेति । काण्डं लुनातीति काण्डलावी कर्मण्यण् । छन्दयम् ॥ तावदिति । तत्परिमाणमस्यास्तावती । यत्तदेतेभ्यः इति वतुपि आ सर्वनाम्न इत्याकारो न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः ॥ काषायीति । कषायेण रक्तेत्यर्थे तेन रक्तं रागादित्यणि ङीप् ॥ हैमीति । हेम्नो विकार इत्यर्थे अनुदात्तादेश्चेत्यञ् ॥ फलोपधानेति । निमित्तशब्दः फलोपहितपरः । स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्येदिति भावः ॥ व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी । तदधीते तद्वेदेत्यण् । स्वश्वस्यापत्यं स्त्री सौवश्वी तस्यापत्यमित्यण् । उभयत्र णित्त्वात्प्राप्ता आदिवृद्धिः नय्वाभ्यामित्यनेन निषिध्यत इति नायं वृद्धिं प्रति फलोपहितः, किं तु स्वरूपयोग्यः ॥ यद्यप्यैजागमनिमित्तत्वाद् वृद्धिं प्रति फलोपहितोपि भवत्ययं तद्धितः तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति न भवतीति भावः ॥ अत्र व्याचक्षते । सूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । वृद्धेस्तद्धितस्येत्युक्तेपि निमित्तत्वमेव संबन्ध इति वृद्धिनिमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थलाभात् । तेन वृद्धिशब्देन विहिता वृद्धिरित्ययमर्थो लभ्यते । अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्यादिति ॥ सुकेशीति ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति ङीष् ॥ अकेशेति । सहनञ्विद्यमानेति निषेधान्ङीषभावः ॥ जातेश्च ॥ यद्यत्र जातेरित्येव विहित इति व्याख्यायेत तर्हि हास्तिकमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्य नायं निषेध इति भाष्योक्तिर्न संगच्छेत । हस्तिन्शब्दात् जातेरिति ङीब्न विहितः, अदन्तत्वाभावात् । किं तु ऋन्नेभ्य इति ङीब्विहित इति पुंवद्भावनिषेधस्याप्रसक्तेरत आह । जातेः पर इति । एवं च हस्तिनीभार्यः शुनीभार्यः इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः ॥ स्त्रीप्रत्यय इति ।

टाबादिः ॥ प्राचा तु ङीषैवोपात्तस्तदयुक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति । शूद्राभार्य इति । ब्राह्मणीति । शाङ्गर्रवादित्वान्ङीन् ॥ प्राचा तु ङीब्न पुंवदिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्य इत्युदाहृतं, तद्भ्रमसात् । सौत्रस्यैवेति व्याख्यानादिति भावः ॥ न कोपधाया इति निषेधस्तु भस्याढे इति प्राप्तस्यापि भवत्येव । तेन विलेपिकायाः धर्म्यं वैलिपिकमिति सिद्धम् । यदि अण्महिष्यादिभ्य इत्यणि पुंवद्भावः स्यादिकारोत्र न श्रूयेत । एतच्च न कोपधाया इति इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति । संख्ययेति । सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहात्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् ॥ दशानामिति । उपगता दश येषामिति न विगृहीतम् । पूर्वेणैव सिद्धेः ॥ उपदशा इति । उपशब्दः समीपे समीपिनि च वर्तते । आद्ये अव्ययीभावः द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः ॥ नव एकादश वेत्यर्थ इति । संख्याद्वारकसंबन्धस्यान्तरंगत्वादिति भावः ॥ तेन दशानां वृक्षादीनां समीपे ये सन्ति गवादयस्ते उपदशा इति न प्रयुज्यन्ते ॥ सूत्रे तीति लुप्तषष्ठीकमित्याशयेनाह । तिशब्दस्येति ॥ विंशा इति । इह तिलोपोत्तरम् अतो गुणे इति पररूपमेव, न तु टिलोपः तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । न चात्र पररूपमपि न स्यात्तिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति शङ्क्यम् । अज्झलादेशोऽजादेशो न भवतीति अचः परस्मिन् इत्यस्याप्रवृत्तेः । स्थानिवदादेश इति तु न प्रवर्तत एव, शास्त्रीये कार्ये कर्तव्ये तत्प्रवृत्तिः, न तु विघातार्थमिति सिद्धान्तात् ॥ विंशतेरिति । इहापि आसन्ना विंशतिर्येषामिति न विगृहीतमुक्तयुक्तेः ॥ अदूरेत्यादि । अदूरास्त्रिंशतः अधिकाश्चत्वारिंशत इति विग्रहौ बोध्यौ ॥ द्वित्रा इति । वार्थेयं बहुव्रीहिः । स च वार्थो न विकल्पः, पक्षे द्विवचनस्याप्यापत्तेः किं तु संशयः । स चानियतसंख्यावमर्शी । तत्र च त्रयोपि सर्वदा भासन्त इति तदपेक्षं बहुवचनमेव । आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोस्त्रयाणां वेत्यनियत एवेत्याहुः ॥ द्विरावृत्ता इति । सुजर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थः ॥ वृत्तौ तु सुजर्थान्तर्भावेणैवैकार्थीभावाश्रयणात्सुचोप्रयोगः ॥ संख्ययेति किम् । चत्वारो ब्राह्मणाः ॥ अव्ययेत्यादि किम् । ब्राह्मणाः पञ्च ॥ संख्येयेति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् । संख्यार्थेयं संख्येति न समासः ॥ आदशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते न तु संख्यायाम् । विंशत्याद्याः संख्यास्तु संख्येयसंख्ययोर्वर्तन्ते । यदा तु संख्येये विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समासः । अधिकविंशा इति ॥ तत्र तेनेदम् ॥ ग्रहणविषय इति । गृह्यते इति ग्रहणं केशादिस्तद्विषयो वाच्यो ययोस्ते सरूपे । प्रह्रियन्ते अनेनेति प्रहरणं दण्डादि तद्विषयो वाच्यो ययोरिति

प्राग्वत् ॥ कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च। ननु ग्रहणविषये सप्तम्यन्ते समस्येते प्रहरणविषये तृतीयान्ते चेत्यादिविषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं लभ्यते इत्यत आह। इतिशब्दादिति। स हि लौकिकीं विवक्षां दर्शयति । लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगे यावानर्थः प्रतीयते तावत्यर्थे बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः॥ अन्येषामपि दृश्यते ॥ अत्र प्राचा दृशिग्रहणात्कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वम्, आत्वं वानचीत्युक्तम् ॥ तत्र आत्वं वा इत्यपाणिनीयम्। अत एव मुष्टामुष्टीत्युदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव ॥ एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥ ओर्गुणः ॥ तद्धिते किम् । पट्वी । वाय्वोः ॥ गुणोक्तिरिति । यद्यपि ओरोदिति सूचितेपि भस्य तद्धिते इत्येवंरूपसंज्ञापूर्वकत्वमस्त्येव । तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः ॥ यद्यपि ओदिति तपरस्तत्कालस्य संज्ञकम् । तथापि इह तकार उच्चारणार्थस्तपरत्वे फलाभावात्। ओरो इत्येव वास्तु । स्वं रूपं शब्दस्येति तु प्रत्याख्यातमिति भावः॥ स्यादेतत्। तपरस्तत्कालस्य संज्ञा भवतीति गुरोरनृतः इति प्लुतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् कॢप्तशिखेत्यत्र प्लुतसिद्धये ऋऌक् सूत्रे ऌकारात्पृथक् ऌकारोपदेशो व्यर्थः । सावर्ण्ये सत्यप्युक्तरीत्या ऌकारस्य प्लुतसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वात् । न चैवमपि ऋदितां ऌदित्कार्यं ऌदितामृदित्कार्यं च वारयितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यम् । राजृभ्राजृगम्ऌशकॢ इति पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यात् नाग्लोपिशास्वृदिताम् ऌदितः परस्मैपदेष्विति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्याणामासांकर्यसिद्धेरिति चेत् ॥ अत्राहुः गुरोरनृतः इत्यनेन ऋद्भिन्नस्य गुरोः प्लुतविधानात् अनृतः इत्येतदनूद्यमानगुरुविशेषणत्वेनानुवादरूपमेव, न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति ऋस्थानिकप्लुतनिषेधस्यानित्यत्वासिद्ध्या कॢ३प्तशिखेत्यत्र प्लुतो न सिध्यति । ततश्च तत्सिध्यर्थमुक्तज्ञापनायोभयोपदेश आवश्यक इति ॥ अन्ये तु ऋकारात्पृथक् ऌकार उपदेष्टव्य एव ऋकारोपदेशेन ऌकारस्यालाभात् । न च ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यमिति वचनात् तल्लाभः शङ्क्यः । वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतोप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ तेन सहेति ॥ तुल्ययोगे किम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । इह सहशब्दो न तुल्ययोगवचनः । भारकर्मकवहनक्रियायां तु पुत्राणामनन्वयात् । किं तु विद्यमानवचनः दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः ॥ एतच्च सहशब्दस्य विद्यमानार्थत्वमप्यस्तीति वक्तुमुक्तम् ! प्रत्युदाहरणशरीरं तु सह पुत्रैरित्येवेति बोध्यम् ॥ तृतीया तु सह युक्ते इत्यनेनैव ॥ वोपसर्जनस्य ॥ उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्, अव्यभि-

चारात्। किं तूत्तरपदेन संनिधापितस्य समासस्य। तच्चावयवद्वारकम्। उपसर्जनसर्वावयवकस्य समासस्येत्यर्थः। तदेतत्फलितमाह। बहुव्रीहेरिति। तेनेह न। सहयुध्वा। सहकृत्वा। राजनि युधि कृञः सहे चेति क्वनिपि उपपदसमासाविमौ॥ सहस्य सः संज्ञायामित्यतोनुवर्तनादाह। सहस्य सः स्यादिति॥ प्रायिकमिति। विभाषा सपूर्वस्येत्यादिनिर्देशादिति भावः॥ सकर्मक इति। विद्यमानकर्मक इत्यर्थः॥ प्रकृत्याशिषि॥ कथं तर्हि यजमानस्य सपुत्रस्य सभ्रातृकस्य सपरिवारस्यायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिरस्तु इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्त इति चेद्॥ उच्यते। ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्विति भवन्तोनुब्रुवन्तु इत्येतत्प्रार्थनावाक्यं, न त्वाशीर्वचनम्। यच्चाशीर्वचनम् तथास्तु इति तत्र हि सपुत्रकेत्यादि न प्रयुज्यत एवेति न काप्यनुपपत्तिः॥ बहुव्रीहौ संख्येये॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह यो बहुव्रीहिस्तस्मादिति॥ उपगणा इत्यत्र डचि सत्यसति च रूपे विशेषो नास्तीत्यत आह स्वरे विशेष इति। डचि सति चित इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्, असति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः॥ न च सत्यपि डचि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव स्यादिति शङ्क्यम्। चितः इति स्वरस्य सति शिष्टत्वात्, डचश्चित्करणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च॥ संख्याया इति। संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्य चरमावयवो डज्वक्तव्य इत्यर्थः॥ एकविंशतिरित्यादौ तु न भवति, अन्यत्वाधिकलोपादिति वार्तिककारोक्तेः॥ व्यत्ययेन षष्ठीति॥ एतच्चोपलक्षणं सप्तम्यपि व्यत्ययेनैव। तदाह स्वाङ्गवाचीत्यादि॥ अद्रवं मूर्तिमत् इत्यादिलक्षणलक्षितं स्वाङ्गं गृह्यते। तेन शोभनाक्षी प्रतिमेत्यादिप्रयोगो निर्बाध एवेत्याहुः॥ षच् स्यादिति। षो ङीषर्थः। चस्तु चितः इत्यन्तोदात्तार्थः तेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति॥ स्थूलाक्षेति। स्थूलानि अक्षीणि पर्वाङ्कुराणि यस्याः सा॥ प्राचा तु स्थूलाक्षिरिक्षुरिति प्रत्युदाहृतम्॥ तन्न। अक्ष्णोदर्शनात् इत्यचो दुर्वारत्वात्॥ यदपि समासान्तविधेरनित्यत्वात्स न कृत इति कैश्चिदव्याख्यातम्॥ तदसारम्। एवं हि षजपि तथैव भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात्॥ द्व्यङ्गुलेति॥ मात्रचो द्विगोर्नित्यमिति लुक्॥ नेतुरिति॥ नेता नायकः नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः॥ मृगनेत्रा इति। मृगो मृगशीर्षनक्षत्रम्। चन्द्रो नेता यस्य मृगनक्षत्रस्य चन्द्रनेता मृग इत्यत्र तु न भवति। इह हि नेतृशब्दान्तो बहुव्रीहिर्नक्षत्रे वर्तते न नेतृशब्द इति॥ खुरखराभ्यामिति॥ नासिकाया इति वर्तते। केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम्॥ खुरणा इति॥ अत्वसन्तस्येति दीर्घः॥ उपसर्गाच्च॥ उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं नासिकाशब्दस्याक्रि-

यार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात् । नच क्रियायोगाभावेप्युपसर्गत्वमस्त्विति शङ्क्यम् । सावके अधिसावकमित्यव्ययीभावे उपसर्गात्सुनोतीति सस्य षत्वप्रसङ्गात्तदाह । प्रादेरिति ॥ उपसर्गादनोत्परः ॥ अनोत्परः किम् । प्रनो मुञ्चतमित्यत्र णत्वं मा भूत ॥ तद्गङ्क्तेति । अनोत्परेत्यपनीय बहुलग्रहणं च कर्त्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा प्रणो नयेत्यादावव्याप्तिः । प्रनः पूषेत्यादौ त्वतिव्याप्तिः प्रसज्येतेति भावः ॥ प्रणस इति ॥ प्रगता नासिका अस्येति विग्रहः ॥ कथं तर्हीति । प्रख्ययोरन्यतरेण भाव्यमिति प्रश्नः ॥ नासिकयेति । तथा च विनसेति न टाबन्तं, किं तु पद्दन इति नसादेशे तृतीयान्तमिति भावः ॥ शोभनं प्रातरस्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्यासंभवात्प्रातःशब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यत इत्याहुः ॥ प्रातःकल्पमित्यत्रेव प्रातःशब्दो वृत्तिविषये शक्तिमत्पर इति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये ॥ एणीपदादिषु निपातनात्पद्भावः ॥ नञ्दुस्सुभ्यो ॥ नन्वत्र हलिग्रहणं व्यर्थं हलशब्दमादायाहल इति प्रयोगसंभवात् । न च महद्धलं हलिः, तद्रहितोऽहलिस्तत्रैवार्थे हल इति प्रयोगार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । अहल इत्यत्र महद्धलरहित इत्यर्थाप्रतीतेः । न चैवमप्यन्तोदात्तार्थमच्प्रत्ययविधानमावश्यकम्, अन्यथाऽहल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादिति शङ्क्यम् । नञ्सुभ्यामित्यनेनान्तोदात्तत्वविधानात् ॥ अत्राहुः । शेषिकस्य कपो निवृत्त्यर्थं, दुर्हलः इत्यत्रान्तोदात्तत्वार्थं च तदिति ॥ शक्त्योरिति । आचार्येण केचिच्छाचा हलिशक्त्योरिति पाठिता इति भावः ॥ नित्यमसिच् ॥ अकारोच्चारणं भत्वसंपादनार्थम्, तेन सुप्रजसावित्यादौ यस्येति चेत्याकारलोपः सिध्यति । अस्वरितत्वादेव अन्यतरस्यां ग्रहणाननुवृत्तिसिद्धौ नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थम् । तेनाल्पमेधस इति सिध्यतीति वृत्तिकारादयः ॥ धर्मादनिच् ॥ अनिचोऽकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्येके ॥ अन्ये तु धर्मं करोत्याचष्टे वा तत्करोतीति ण्यन्तात् क्विपि धर्म् परमो धर्म् यस्य सः परमधर्म । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धर्मशब्दोयमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः ॥ बहुव्रीहिणात्र पूर्वपदमाक्षिप्यत इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । तच्च केवलादित्यनेन विशिष्यत इत्याह । केवलात्पूर्वपदादिति । प्राचा तूत्तरपदमपि विशेषितम् । प्रसादकृतापि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमिति व्याख्यातम् । तदुभयमपि चिन्त्यम् । आवृत्तौ मानाभावात् । धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावाच्च॥ न च धर्मशब्दान्तं यत्रोत्तरपदं तद्व्यावृत्तिः फलमिति वाच्यम् । तत्र बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्य धर्मपदे असंभवादेवादोषत्वात् ॥ मध्यमत्वादिति ।

न च सर्वनामसंख्ययोरिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातः शङ्क्यः, आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तादिभिः समाहितत्वात् ॥ आपेक्षिकमिति ॥ नन्वत एव केवलग्रहणं व्यर्थं, पूर्वशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमपदव्यावृत्तिसंभवादिति चेत् ॥ अत्राहुः । पूर्वपदाक्षेपे तात्पर्यग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति ॥ कर्मधारयपूर्वपद इति ॥ नन्वत्रानिच् दुर्लभः, केवलादित्यस्य समासानात्मकादित्यर्थादिति चेन्मैवम् । केवलग्रहणस्य समासानात्मकपूर्वपदपरत्वे मानाभावात् । निवृत्तिधर्मा हि स्थानीभवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च । अस्मदुक्तार्थस्तु धृञ् धारणे इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टः ॥ एतेन साध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मा संदिग्धश्चासौ साध्यधर्मा चेति विग्रहः । स च संदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तम् ॥ उक्तरीत्यैव साध्यस्य संदिग्धत्वलाभे तत्समर्थनप्रयासस्य व्यर्थत्वात् ॥ साध्वेवेति । परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः स धर्मो यस्येति यदा विगृह्यते तदेत्यर्थः ॥ दक्षिणेर्मा ॥ लुब्धो व्याधः । तद्योगादेवेर्मनिष्पत्ताविदं निपातनं नान्यदेत्यर्थस्तदेतदाह । व्याधेनेति । वाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिपुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा इति प्रयोगस्त्वौपचारिक इति कथंचिन्नेयः ॥ केशाकेशीति ॥ तत्र तेनेदमिति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः । इच्प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावत्वेऽव्ययत्वम् ॥ नन्वेवमिचश्चित्करणं व्यर्थम् । अव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात्समासस्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धेः ॥ अत्राहुः । विशेषणार्थं तदावश्यकमेव । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठे हि सुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । किंचात्राव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञा न बाध्यते, किं तु द्वयोः समावेश एव उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात् । एवं च स्वरार्थमपि चित्त्वं कर्तव्यमेवेति ॥ द्विदण्डीति ॥ समुदायनिपातनस्य विशेषपरिग्रहार्थत्वाद् द्विदण्डा शालेत्यत्र त्विज् न भवति ॥ उभाहस्तीत्यादि । इह निपातनादेवायचः पाक्षिकत्वम् ॥ प्रसंज्ञ्याम् ॥ जानुशब्दस्यैकत्वेप्युपपदनिबन्धनं द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्देशः, तत्फलं तु स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणम् ॥ जानुन इत्युक्ते तु किमियं पञ्चमी प्रत्ययाधिकारात्, ज्ञुरपि प्रत्यय इत्येवं संदेहः स्यात् । तदेतद् ध्वनयन्नाह । जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेश इति ॥ शार्ङ्गधन्वेति ॥ कथं तर्हि स्वलावण्याशंसाधृतधनुषमङ्गायत्तणवत् इति पुष्पदन्तप्रयोग इति चेत् अत्राहुः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नात्रानुपपत्तिः । अनित्यत्वे प्रमाणं च अंशादिगणे राजन्शब्दपाठः । स हि प्रतिरंशादयस्तत्पुरुषे इत्यन्तोदात्तार्थः । राजाहःसखीति टचो नित्यत्वे तु किं तेनेति ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ व्योर्लोपः इति वक्तव्ये वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति ज्ञापयितुमादौ विधेयनिर्देशो कृतः । तेन सुखीयतेः क्विपि सुखीरिति सिद्धम् ॥ गन्धस्येत् ॥ तकार उच्चारणार्थ इत्याशयेनाह । इकारोन्तादेश इति । आदेः परस्येतीह न भवति समासान्ता इत्यधिकारात् ॥ अत्र केचिदाहुः । इकारस्य प्रत्ययत्वेपि न क्षतिः यस्येति चेति लोपेनोद्गन्धिरित्यादिरूपसिद्धेः । न च तित्स्वरितमित्यन्तस्वरितत्वापत्तिः शङ्क्या, तकारस्योच्चारणार्थत्वाभ्युपगमात् । नापि षष्ठीनिर्देशादादेशत्वमेव न प्रत्ययत्वमिति वाच्यम् । गापोष्टग् इत्यादिप्रत्ययविधिष्वपि षष्ठीदर्शनादिति ॥ अविभागेनेति ॥ एवं च गुणवाचिन एव ग्रहणं, न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोर्थः । द्रव्याणीति । अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः वहति जलमियं पिनष्टि गन्धान् इति प्रयोगात् । गन्धस्तु सौरभे न्यले गन्धके गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत इति कोशाच्च ॥ केचित्तु गन्धस्येत्वे इति वार्तिके तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षितं तेनागन्तुकस्य नेत्याहुः ॥ तथा च भट्टिः । आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धः इति ॥ व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम् गन्धस्येत्यादिनेकारः समासान्तो न, तदेकान्तग्रहणमिति वचनात् । सुगन्ध आपणिक इति यथेति ॥ अत एव भग्नबालसहकारसुगन्धावित्यादीनां प्रामादिकत्वं दुर्घटवृत्तिकृतोक्तम् ॥ अल्पाख्यायाम् ॥ अल्पवाचिनो गन्धस्येकारान्तादेशः स्याद् बहुव्रीहौ ॥ सूपस्य गन्ध इति ॥ अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । यद्वा फलितार्थकथनमेतत् । सूपो गन्धो यस्मिन्नित्येव विग्रहः । गन्धशब्दस्य विशेषणत्वेप्यस्मादेव ज्ञापकात् परनिपातः ॥ पादस्य यद्ययं लोपः समान्तो न स्याद्, आदेः परस्येत्यादेः स्यात् । शैषिकश्कप्च प्रसज्येत । शेषाद्विभाषेत्यत्र समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणादत आह । समासान्त इति ॥ कथं पुनरभावो भावस्यावयवः स्यात्तत्राह । स्थानिद्वारेणेति । वचनबलादौपचारिकमवयवत्वं गृह्यत इति भावः ॥ कुम्भपदीषु च ॥ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह । कुम्भपद्यादिष्विति । इह गणे कुम्भपदी एकपदी जालपदीत्येवं समुदाया एव पठ्यन्ते तस्य च प्रयोजनं विषयविशेषपरिग्रह इत्याशयेनाह । स्त्रियामिति । यच्चेहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थवचनं, तेन पादोन्यतरस्याम् इति विकल्पो न भवति ॥ द्विदन्निति ॥ द्वौ दन्तावस्य जातौ । शिशुत्वावस्थात्विह गम्यते । उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ॥ षोडन्निति । षष उत्वं दतृदश इत्यनेनोत्वष्टुत्वे ॥ सुदतीति । उ-

गितश्चेति ङीप् ॥ समदन्तीति ॥ नासिकोदरेत्यादिना ङीष् ॥ श्यावदन्निति ॥ श्याव: स्यात्कपिश: इत्यमर: ॥ अरोकदन्निति । अरोका अच्छिद्रा दन्ता यस्य स: ॥ अजातेति ॥ अजातं ककुदमस्येति विग्रह: । इह हि बाल्यावस्था गम्यते ॥ उर:प्रभृतिभ्य: कप् ॥ समासार्थोत्तरपदान्ता: समासान्ता इति पचे तु बहुव्रीहेश्चरमावयवेभ्य उर:प्रभृतिभ्य: कबिति व्याख्येयम् । तद्धितत्वात्कस्य नेत्वम् ॥ व्यूढोरस्क इति । व्यूढं विशालमुरो यस्य स: सोपदादाविति विसर्जनीयस्य स: ॥ प्रियसर्पिष्क इति । इण: ष: इति विसर्गस्य षत्वम् ॥ एकवचनान्तानीति । नद्यृतश्चेति सिद्धे लक्ष्मीशब्दपाठस्त्विह एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दावयवकबहुव्रीहेरेव नित्यं कप् । अन्यत्र शेषात् इति विकल्प एवेति नियमार्थ: । तेन अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं स: इति भारविप्रयोग: सिद्ध: । अकृशा लक्ष्मीर्यस्येति विग्रह: ॥ यत्तु, प्राचोक्तं नद्यृतश्चेति कप् बहुलक्ष्मीक इति तदयुक्तम् । संख्यावाचिबहुशब्दस्यैकवचनान्तत्वाभावात्प्रकृतनियमेन वारितत्वात् । बह्वी अधिका लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन एकवचनान्तत्वसंभवेपि विशेषविधेर्बलीयस्त्वेन उर:प्रभृतिभ्य: कप् इत्येव वक्तुमुचितत्वात् ॥ यदा तु नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्याश्रीयते तदा प्राचोक्तमपि सम्यगेवेति ज्ञेयम् ॥ अर्थान्नञ: । गणसूत्रमिदम् ॥ अनर्थकेनापीति ॥ कथं तर्हि सुपथी नगरीति हलन्तेषूक्तं कपोच दुर्वारत्वात् । न च न पूजनात् इत्यनेन ऋक्पूरब्धूरित्यस्यैव कपोपि निषेध: शङ्क्य: । यत: प्राचीनानामिव स निषेध इति वक्ष्यमाणत्वात् । कप्प्रत्ययस्य यच उत्तरत्वात् ॥ सत्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात्साधुरिति समाधेयम् । युवोरनाकौ इति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्चेत्युक्तम् ॥ बहुवाग्मिकेति । वाचो ग्मिनि: ॥ शेषाद्वि ॥ यद्यत्र प्रागुक्तकप्मात्रापेक्ष: शेष: स्यात् तर्हि व्याघ्रपात्सुगन्धिरित्यादावपि स्यात् । अत: समासान्तापेक्ष: शेष इह गृह्यत इत्याह । अनुक्तसमासान्तादिति । व्याघ्रपादिति । स्थानिद्वारा लोपोपि समासान्त इत्युक्तम् ॥ सुगन्धिरिति । गन्धस्येदित्यादिना इत्समासान्त: ॥ प्रियपथ इति । ऋक्पूरित्यप्प्रत्यय: समासान्त: ॥ उपबहव इति । संख्ययाव्यया इत्यादिना समास: ॥ उत्तरपूर्वेति । दिङ्नामा इत्यादिना समास: ॥ सपुत्र इति । तेन सहेतीत्यादिना समास: ॥ अयं भाव: । शेषो बहुव्रीहि: इत्यत: शेषपदम् अनेकमन्यपदार्थ इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनुवर्तते संख्ययाव्ययासन्नेत्यादिषु च निवर्तते । तथा च शेषाधिकारस्थत्वाभावादुपबहव इत्यादिषु कप्प्रत्ययो नेति ॥ एवं च अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रात्पृ-

थक् संख्ययाव्ययासन्नेत्यादीनामारम्भः कबभावार्थमप्यावश्यक इति स्थितम् ॥ ननु सकृदुच्चरितस्य शेषशब्दस्यानुक्तसमासान्तपरत्वं शेषाधिकारस्थपरत्वं च कथमित्यत आह । तन्त्रादिनेति ॥ अर्थभेदेन शब्दभेदः सत्यप्यर्थभेदे शब्दस्याभेदः इति मतद्वयम् । आद्ये आवृत्तिः । द्वितीये तन्त्रमिति विवेकः ॥ यत्तु वदन्ति सप्रतिपदोक्ताः समासान्ताः स्वविषये बाधका भवन्ति तत्किमनुक्तसमासान्तपरेण शेषग्रहणेनेति ॥ तन्न । ऋक्पूरित्यादीनां समासान्तरे चरितार्थतया प्रियपथ इत्यादौ परेण कपा बाधापत्तेः ॥ ईयसश्च ॥ नित्यो वैकल्पिकश्च कप्सर्वोऽपि निषिध्यते ॥ बहुश्रेयानिति । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् । द्विवचनविभज्योप पदेतीयसुम् । प्रशस्यस्य श्रः । शेषाद्विभाषेति कप्प्राप्तः । बहुश्रेयसीति । नद्यृतश्च दति नित्यं प्राप्तः कब् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयसश्चेति प्रतिषिध्यते ॥ बहुनाडिरिति ॥ उपसर्जनह्रस्वः । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति । अवितॄस्तृतन्त्रिभ्यः इतीप्रत्ययस्य स्त्रियामित्यधिकारे अविहितत्वादिति भावः ॥ सप्तमीविशेषणे ॥ यदा कण्ठे किंचिदस्तीति ज्ञाते तस्य विशेषणं काल इति, तदेदं सप्तमीग्रहणम् । अन्यदा तु तेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् । चित्रगुरिति । न च उपसर्जनं पूर्वमित्येवेदं सिध्यतीति वाच्यम् । बहुव्रीहौ सप्तमीत्युक्ते तक्रकौण्डिन्यन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य बाधाऽपत्तेरतो विशेषणग्रहणं कृतम् ॥ सर्वनामेति ॥ कथं तर्हि तः परो यस्मात्स तपरः इति । कथं च जहत्स्वार्था वृत्तिरिति ॥ इह हि जहत्स्वं पदं यं स जहत्स्वं सोऽर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिस्तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वमानत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति चेत् ॥ अत्राहुः । सूत्रभाष्यप्रयोगात्स्वपरशब्दयोर्न पूर्वनिपातः । राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमिति ॥ द्विशुक्ल इति । यद्यपि सर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिध्यति । तथापि त्रिशुक्ल इत्यादिसिद्धये वार्तिके संख्याग्रहणं कृतम् ॥ ननु संख्याया अल्पाच्तरत्वेन संख्यासर्वनाम्नोः इति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशङ्क्याह । मिथोनयोरिति ॥ विपरीतोच्चारणमेवात्र लिङ्गमिति भावः ॥ अल्पीयस्या इति । अल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः ॥ गड्वादेरिति । आदिशब्दः प्रकारवाची । तेन पद्मं नाभौ यस्य पद्मनाभः ऊर्णा नाभौ यस्य । ङ्यापोरिति ह्रस्वः । ऊर्णनाभ इति सिध्यतीत्याहुः ॥ जातिकालेति ॥ एतच्च जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादित्यनेन ज्ञापितमिति भावः ॥ सारङ्गो जग्धो यया सा । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीप् ॥ कथं तर्हि चारुस्मितश्चारुहसितःइत्यादि ॥ अत्राहुः नपुंसके भावे क्तः इति क्तस्य न पूर्वनिपातः निष्ठाशब्देन विहितस्यैवेह ग्रह

णादिति क्वचिन्नेति ॥ आहिताग्न्यादित्वकल्पनादनभिधानादेति भावः ॥

॥ इति बहुव्रीहिः ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ अनेकमन्यपदार्थे इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्तते सुबामन्त्रिते इत्यस्मात्सुबपि समासः इति, विभाषेति चाधिक्रियत एव । तदाह अनेकं सुबन्तमित्यादि ॥ चार्था इति । चशब्दद्योत्या इत्यर्थः ॥ एकस्मिन्निति । भजनादावित्यर्थः ॥ ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । क्रियायां द्रव्ययोः समुच्चयोयम् । तथा राज्ञो गजश्चाश्वश्चेति द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः । पटः शुक्लो रक्तश्चेति द्रव्ये गुणयोः । रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणद्रव्ययोरित्यूह्यम् ॥ भिक्षामट गां चानयेति । अत्र ह्यदर्शनाद्गामनानयन्नपि भिक्षामटत्येव । अनटंस्तु भिक्षां न गामानयति । तथा अटन्नपि नान्विष्य गामानयति । अतो भिक्षाटनस्यैव प्राधान्यं गवानयनस्य चानुषङ्गिकता ॥ असामर्थ्यादिति । एकार्थीभावाभावादित्यर्थः ॥ तथाहि बहुव्रीहिघटकपदानां कर्माद्यन्तर्भावेणेव द्वन्द्वघटदपदानां चार्थान्तर्भावेण एकार्थीभाव आवश्यकः । समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात् । चार्थे द्वन्द्व इत्युक्तेश्च । न चेतरेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः संभवति, येन समुच्चयान्वाचयावेकार्थीभावान्तर्भूतौ स्याताम् । अतश्चेतरेतरयोगे समाहारे च परस्परसाहित्यसत्वात्समासो भवति, न तु समुच्चयान्वाचययोः । परं त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं तु विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति विवेक्तव्यम् ॥ ननु नीलोत्पलमित्यादौ च शब्दान्तर्भावेण विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्त्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वारः स्यात् । मैवम् । विशेषणं विशेष्येणेति सामानाधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्वसंज्ञाया बाधात् । तस्यास्त्वसामानाधिकरण्ये सावकाशत्वात् । सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तु प्रमाणप्रमेयेत्यादाविव नीलोत्पलादावपि द्वन्द्वे इष्टापत्तिरेव ॥ होतृपोत्रिति । उत्तरपदपरत्वाभावादनयोरानङ्न ॥ राजदन्तादिषु ॥ इह द्वन्द्वतत्पुरुषयोः पाठेपि अर्थधर्मौ इत्याद्यभिप्रायेणास्य द्वन्द्वेषूपन्यासः ॥ द्वन्द्वे घि ॥ अनेकमिति सर्वेषामेव प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वविशेषादनियमप्राप्तावयमारम्भः । यत्र त्वनेकं घ्यन्तं, तत्र द्वयोरपि पूर्वनिपातनियमः स्यादत आह। अनेकप्राप्तावेकत्रेति। अत्र व्याचख्युः आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते, न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या । तत्रैकस्य पूर्वनिपाते सति जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते । व्यक्तिपक्षस्त्विह नाश्रीयते लक्ष्यानुरोधादिति ॥ हरिहरगुरव इति । हरगुरुशब्दयोर्न नियमः प्रवर्तत इति भावः ॥ अजाद्यदन्तम् ॥ समुद्राभ्राद्घः लक्षणहेत्वो क्रिया-

या इत्यादिनिर्देशादनित्यमिदं प्रकरणम् । तेन स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनी-
मिति भारविप्रयोगः संगच्छते ॥ अल्पाच्तरम् ॥ अतएव निपातनात् स्वार्थे तर-
प् कुत्ववुत्वयोरभावश्च ॥ यदि तु प्रकर्षे तरप् स्यात् तदा द्वयोरेव नियमः स्या-
द् । द्विवचनान्तोपपदत्वविषय एव तरपो विधानात् । ततश्च धवखदिरपला-
शा इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात् ॥ ऋतुनक्षत्राणामिति ॥ ऋतूनामानुपूर्व्यं
प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणां तूदयकृतं च ॥ अभ्यर्हितं च । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्
इति निर्देशेनेदं ज्ञाप्यत इति चतुर्थे भाष्यम् । अल्पाच्तरम् अजाद्यदन्तमिति
सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन् ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति
तत्रैव वक्ष्यते युधिष्ठिरार्जुनाविति । इन्द्रपुत्रत्वाद्विष्णोरंशत्वाच्छूरत्वाद्वा अ-
भ्यर्हितत्वमर्जुनेऽप्यस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः ॥ द्वन्द्वश्च प्राणि ॥
प्राणितूर्यसेनानामङ्गानीति बहुवचनान्तेनाङ्गशब्देन षष्ठीसमासः । अङ्गशब्दश्च
प्रत्येकमन्वेति । तेन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव, तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव, सेनाङ्गा-
नां सेनाङ्गैरेव यो द्वन्द्वः स एकवद्भवति न तु व्यतिरेकेण । तेनेह न । मार्द-
ङ्गिकाश्वारोहौ । अत्र प्राणिसेनयोरङ्गानामवयवः ॥ तूर्यस्य त्वङ्गानामुपकारकं
बोध्यम् ॥ एषां द्वन्द्व इति । प्राण्यंगानां द्वन्द्वः, तूर्यांगानां द्वन्द्वः, सेनांगानां
द्वन्द्वः, इत्यर्थः । द्विगुरेकवचनमित्यत एकवचनं वर्तते । तच्चैकं वक्तीति व्युत्पत्त्या
एकत्व विशिष्टः समाहाररूपो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकः स्यादित्यर्थं मन्वानः फलित-
माह। एकवत्स्यादिति ॥ पाणिपादमिति । यद्यप्यत्र जातिरप्राणिनामित्येव
सिद्धं । तथापि द्रव्यप्राधान्येऽपि भवत्विति प्राणिग्रहणमित्येके । प्राणिपणवा-
वितिव्यतिकरे मा भूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ये ॥ मार्दंगिकेति । मृदंगवा-
दनं शिल्पमस्येत्यर्थे तदस्य शिल्पमिति ठक् । एवं पाणविक इत्यपि ॥ रथिका-
श्वारोहमिति । रथेन चरन्तीति रथिकाः । पर्पादिभ्यः ष्ठन् इति ष्ठन् । ते
चाश्वारोहाश्च तेषां समाहारः ॥ ननु चार्थे द्वन्द्व इत्यनेन समाहारद्वन्द्वः सि-
द्धः, तस्य चैकत्वादेकवचनमपि सिद्धमिति किमनेनेत्याशङ्क्याह नियमार्थमिति ॥
समाहार एवेति । समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवेति विपरीतनियमोऽत्र न भवति
तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् । तद्धि समाहारे एकवचनस्य द्विव-
चनं मा भूदिति कृतम् । अन्यथा तिष्यपुनर्वसू इति न स्यादिति ॥ एवं च द्वन्द्वश्च
प्राणितूर्येति प्रकरणबहिर्भूतानामपि समाहारद्वन्द्वो भवत्येव, तेन सर्वो द्वन्द्वो
विभाषैकवद्भवतीति पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति ज्ञेयम् ॥ चरणानामिति ॥
शाखाध्येतृवाचिनामित्यर्थः स्थेणोरिति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । इण् गतौ । स्थाप्रकृ-

तिकद्दण्प्रकृतिकलुङन्ते उपपदे सतीत्यर्थः ॥ स्थेणोः किम् । अभूवन् कठकालापाः ॥ लुङि किम् । तिष्ठन्तु कठकालापाः । उदगादिति । इह यदा कठेषु कालापेषु च प्रतिष्ठितेषु चावाभ्यां यत्र गन्तव्यमिति संकेतयित्वा तत्संकेतं विस्मृत्यासीनं प्रतोदमुच्यते । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । तस्य कठचरकादिति लुक् । अध्येत्रणस्तु प्रोक्ताल्लुग् इति लुक् ॥ कलापिनोण् सब्रह्मचारीत्याद्युपसंख्यानाट्टिलोपः ॥ यजुरिति ॥ सूत्रे अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदलक्षक इति भावः ॥ पदकेति ॥ पदान्यधीते पदकः । क्रमादिभ्यो वुन् । एवं क्रमकोपि । पदान्यधीत्य क्रमोध्येतव्य इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः । अध्ययनतः किम् । पितापुत्रौ ॥ अविप्रकृष्टेति किम् । याज्ञिकनैयायिकौ ॥ जातिर ॥ जातिवाच्यवयवकद्वन्द्वोपि जातिरित्युपचर्यत इत्याशयेनाह । जातिवाचिनामिति ॥ विट्शूद्रा इति । जातिप्राधान्येपि बहुवचनमुपपद्यते जात्याख्यायामेकस्मिन् । इति विधानात् । तेनात्र इग्रङ्गविकलं नेति भावः ॥ द्रव्यजातीयानामेवेति । अप्राणिनामिति पर्युदासात् नञिवयुक्त न्यायेन द्रव्यजातीयानामेकवद्भावो, न तु गुण क्रियाजतीयानामिति भावः ॥ जातिः किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । संज्ञाशब्दावेतौ ॥ जातिप्राधान्य एवेति । एतच्च जातिग्रहणाल्लब्धम् । अन्यथा पर्युदासेनैव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोपि ग्रहणोपपत्तौ किं तेनेति भावः ॥ द्रव्यविशेषेति ॥ नन्वेवं रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला इति भारविप्रयोगः संगच्छत एवेति किमिति तरुसहिताः शैला इति मनोरमायां समर्थितमिति चेत् ॥ अत्राहुः । सकलतरुशैलरञ्जनं तत्र विरचितं, न तु केषांचित्तरुशैलविशेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशङ्क्य तथोक्तमिति ॥ बदरामलकानीति । फले लुग् इति लुक् लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि फलत्वजात्युपसर्जनद्रव्यवचनावेतौ । विभाषा वृक्षमृगेति सूत्रे बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जातिरप्राणिनाम् इत्येकवद्भाव इति वक्ष्यति, तत्तु नानेन ग्रन्थेन विरुध्यते । फलत्वजातिवाचिनांबहुवचनान्तानामेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न त्वेकवचनान्तानां द्वन्द्व इति फलसेनावनस्पतीति वार्तिकोक्तनियममुपेत्य तत्प्रवृत्तेः॥ विशिष्टलिङ्गो ॥ सूत्रे चत्वारोपि शब्दा अवयवधर्मेणावयविद्वंद्वे वर्तन्त इत्याशयेनाह। ग्रामेत्यादि । इह नदीवाचिनां द्वन्द्वः देशवाचिनांद्वंद्व इति वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन गङ्गाकुरुक्षेत्रे इत्यत्र न भवति । देशशब्देनात्र प्रसिद्ध एव जनपदो गृह्यते, नद्याः पृथग् ग्रहणात् । तेन पर्वतानां न, कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने ॥ नदीदेश इति किम् ॥ कुक्कुटमयूर्यौ ॥ विशिष्टपदस्यार्थमाह ।

भिन्नलिङ्गानामिति । विपूर्वो हि शिषिर्भेदार्थः । अतएव विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रे भेदकं भेद्येनेति व्याख्यातम् ॥ समाहारे द्वन्द्वः स्यादिति । निष्कर्षाभिप्रायेणेयमुक्तिः । यथाश्रुताभिप्रायेण तु द्वंद्व एकवत्स्यात् इति केषुचित्सूत्रेषु व्याख्यायत इति ज्ञेयम् ॥ उद्ध्येरावतीति । उद्ध्यो नदः, सोपि नदीविशेषत्वान्नदीशब्देन गृहीतः । एवं शोणोपि ॥ अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः । तेन मथुरापाटलिपुत्रम् इत्यत्र निषेधो न भवति उभयोरपि नगरत्वात् ॥ क्षुद्र ॥ अपचितपरिमाणत्वं क्षुद्रत्वम् । तच्चापेक्षिकत्वादनवस्थितम् । यच्च स्मर्यते क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपीति ॥ तत्र सर्वपक्षसाधारण्येनोदाहरति । यूकालिक्षमिति ॥ आनकुलादिति । नकुलपर्यन्ता इत्यर्थः ॥ येषां च विरोधः ॥ विरोधो वैरं, न तु सहानवस्थानम् । तेनेह न । छायातपौ ॥ शश्वदित्यव्ययं त्रैकाल्ये वर्तते, तत्र भवः शाश्वतिकः कालाट्ठञ् । अतएव निपातनात् इसुसुक्तान्तादिति कादेशो अव्ययानां भमात्रेति टिलोपश्च न ॥ शाश्वतिकः किम् । देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे । तेषां ह्यमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो, न तु नित्यः, मन्दनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात् ॥ परत्वादिति । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशो गोमहिषं गोमहिषाः हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः येषां चेत्यस्यावकाशः मार्जारमूषकं श्रमणब्राह्मणमित्यादौ ज्ञेयः ॥ चकारेण बाध्यत इति । चकारः पुनर्विधायक इति भावः ॥ शूद्राणाम् ॥ त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः शूद्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः अनिरवसितानामिति निषेधात् ॥ पात्रादिति । यैर्भुक्ते भस्मना शुध्यते कांस्यमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेषामित्यर्थः ॥ गवाश्व ॥ यथोच्चारितानीति । गणपाठे पाणिनिना यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । तेनावङः पाक्षिकत्वाद्यदा नावङ् तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पो न भवति । गोश्वम् । अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः, पशवो गोश्वाः ॥ गवाश्वमिति । इह पशुद्वन्द्वे विभाषा प्राप्ता ॥ दासीदासमिति । अत्र पुमान् स्त्रिया इत्येकशेषो बाध्यते ॥ विभाषा ॥ विशेषाणामेवेति । अयंभावः । वृक्षादिशब्दैः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्यते, न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्वः । न च द्वयोः सह प्रयोगः, सरूपाणामित्येकशेषात् । नापि पर्यायाणां विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषात् । नापि वृक्षश्च धवश्चेत्यादिसामान्यविशेषयोः, अनभिधानात्तत्र द्वन्द्वस्यैवाभावादिति ॥ सर्वप्रकरणशेषतया नियममाह । फलसेनेत्यादि । फलसेनादीनां द्वन्द्वो विभाषावृक्षमृगेत्यनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन्बहुप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः ॥

बहवो वर्तिपदार्थाः बहुवचनान्ता वा प्रकृतिः कारणं यस्य स बहुप्रकृतिः ॥ बदराणि चामलकानि चेति । जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वैकल्पिकं बहुवचनम् ॥ बदरामलके इति । जातिप्राधान्येप्येकवचनान्तयोर्द्वन्द्व इति नास्त्येकवद्भाव इति भावः ॥ पशुग्रहणमिति । विकल्पार्थमित्यनुषज्यते । चार्थे द्वन्द्व इत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । मृगाणां मृगैरेवेत्यादि ॥ नपुंसकत्वार्थमिति । अयं भावः । पशुत्वादिविकल्पे सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम् । तेनाऽश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवावित्येतद्बाधित्वा स नपुंसकमित्येतदेव भवति । स इति तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वम् एकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति । तथा च प्रतिपदोक्तस्य बलीयस्त्वान्नपुंसकत्वं सिध्यतीति ॥ विप्रतिषिद्धम् ॥ अधिकरणमिह द्रव्यम् । चकारो विभाषानुकर्षणार्थस्तदेतद्व्याचष्टे । विरुद्धार्थानामित्यादि । उदाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णे सुखदुःखं सुखदुःखे इत्यादि । विरोधोत्र सहानवस्थानलक्षणः ॥ भवत्येवेति । विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु स न स्याद् अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः ॥ अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णे उदके स्तः । इह पाक्षिकः समाहारद्वंद्वोपि स्यादिति दिक् ॥ न दधिपय। दधिपयसी इति । व्यञ्जनत्वाद्विकल्पः प्राप्तः । एवं मधुसर्पिषी, सर्पिर्मधुनी इत्यत्रापि बोध्यम् । इह ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणावित्यादौ समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽनेन व्यवस्थाप्यते । तत्साहचर्याद्दधिपयसीत्यादावपि तथैव । तेन तत्र व्यञ्जनत्वप्रयुक्तविकल्पे निषिद्धेपि जातिलक्षणो नित्यमेकवद्भावोस्त्विति न शङ्कनीयम् ॥ किं च नेह लक्षणविशेषे आग्रहः । एतानि नैकवत्स्युरित्येकवद्भावमात्रस्य निषेधात् । यथा न षट्स्वस्रादिभ्य इत्यत्र ङीप्टापोरुभयोरपि निषेधसिद्धये स्त्रिया यदुक्तं तन्नेति सामान्यतो निषिध्यत इति दिक् ॥ ऋक्सामे वाङ्मनसे इति । अचतुर । इत्यादिनाऽत्र समासान्तोच् निपात्यते ॥ अधिकरणै ॥ समासार्थस्याश्रयोऽधिकरणं वर्तिपदार्थः, तस्यैतावत्त्वं परिगणननियमः तस्मिन् गम्यमाने इति व्याचष्टे । द्रव्यसंख्यावगमे इति ॥ नियमो न स्यादिति ॥ न चेह प्राण्यङ्गत्वात्प्राप्तस्य एकवचनमेवेति नियमस्य प्रतिषेधेति चार्थे द्वन्द्व इति समाहारद्वन्द्वः स्यादिति वाच्यम् । सविशेषणानां वृत्तिर्न इत्यभ्युपगमेन समाहारद्वन्द्वस्य प्राप्त्यभावात् । न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोपि स्यादिति वाच्यम् । सामान्याप्रयोगे इति लिङ्गात् प्रधानस्य सापेक्षत्वेपि तदभ्युपगमात् । उक्तं हि भाष्ये भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः इति ॥ स्यादेतत् । समा-

हारद्वन्द्वस्याच प्राप्त्यभावे द्वंद्वश्च प्राणितूर्येति नियमाप्रवृत्त्या इतरेतरयोगद्वंद्वो निर्बाध एवेति सूत्रमिदमकिंचित्करमिति चेत् । अत्राहुः । नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे द्वंद्वश्च प्राणितूर्येति सूत्रं केवलमितरेतरयोगद्वंद्वनिषेधपरम् । तथा चेतरेतरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरेतरयोगद्वंद्व प्रापणार्थमिदमिति ॥ एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनायेदमिति फलितमिति दिक् ॥ विभाषा समीपे ॥ यद्यपीह समाहारद्वंद्व एवेति व्याख्यानेपि न क्षतिः तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनाह । नियमो वा स्यादिति ॥ उपदशं दन्तोष्ठमिति । एकवद्भावपक्षे अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः ॥ यदि तु बहुव्रीहिः तदा उपदशस्य दन्तोष्ठस्येति षष्ठी स्यात् उपदशं दन्तोष्ठस्येत्येवेष्यत इत्याकरः ॥ दन्तोष्ठस्य दर्शनमित्यभिप्रायेण षष्ठ्यां कृतायामपि उपदशशब्दे षष्ठी नेष्यते । अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः, किं त्वव्ययीभावस्यैवेति तदाशयः ॥ आनङ् ॥ ऋत इति षष्ठ्यन्तं जातावेकवचनम् । ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः इति त्वनुवर्तते तच्चात्र षष्ठ्या विपरिणस्यते तदाह । विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामिति ॥ ननु ऋत इत्यनुवर्तनादेव सिद्धे किमनेन ऋतो ग्रहणेन ॥ अत्राहुः ऋतइति श्रूयमाणद्वन्द्वविशेषणम् । अनुवृत्तं तूत्तरपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं पुत्रशब्दे पर आनङ् विधास्यते तत्र कार्यिनिर्देशार्थम् । अन्यथा तत्पुत्रावित्यत्रापि स्यादिति ॥ उत्तरपदे इति । एतच्च अलुगुत्तरपदे इत्यधिकाराल्लभ्यते । उत्तरपदे परतः पूर्वं यदृदन्तं तस्यानङित्यर्थः ॥ होतापोताराविति । आनङो ङित्वात्पूर्वान्त्यस्य ऋकारस्यादेशे सति नलोपः । न चाकारमात्रमेव विधीयतामिति वाच्यम् । उरण् रपर इति रपरप्रसंगात् ॥ नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते । अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् स्यात् । ततश्च विशेष्यासंनिधानाद् ऋत एव स्थाने आदेशेन भवितव्यं, न तु ऋदन्तपदस्य स्थाने इति किमनेनानङो ङित्करणेन ॥ सत्यम् । ङित्करणाभावे मित्रावरुणावित्यादौ देवताद्वंद्वे चेत्युत्तरपदे परे विधीयमान आदेशः पूर्वस्याक्षरस्य पदस्य वा स्यात्, पूर्वस्याल एवेत्यत्र नियामकाभावात् ॥ एतेन ऋत इति कार्यिनिर्देशार्थमित्युक्तत्वान्निर्दिश्यमानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति ङित्करणं व्यर्थमित्याशङ्कापि परास्ता ॥ नेष्टोद्गातार इति । न त्वत्र नेष्टा पूर्वपदं, आद्यवयवस्यैव पूर्वपदत्वात् ॥ मातापितराविति । पुत्रोत्पादने अनयोर्योनिकृतः संबन्धः । पूर्वत्र तु हौत्रादिरूपविद्याकृतः संबन्धः । एकस्मिन्पक्षे आर्त्विज्यरूप इति विवेकः ॥ मण्डूकप्लुत्येति । तेन

विभाषा स्वसृपत्योः इत्यत्र न संबध्यते इति भावः ॥ पितापुत्राविति । अनयोरपि योनिकृतः संबन्धो जन्यजनकभावलक्षणः ॥ देवता ॥ अनृकारान्तार्थमविद्यायोनिसंबन्धार्थं च वचनम् ॥ ईदग्नेः ॥ आनङोपवादोयम् ॥ देवताद्वंद्व इत्येवेति । इदं च वृत्तिग्रन्थे स्थितम् ॥ ज्योतिर्लतयोरदेवताद्वंद्वेपि अग्नीषोमौ प्रणेष्यामीत्याश्वलायनप्रयोगस्त्वार्षत्वात्साधुः ॥ यद्वा मास्तु तदनुवृत्तिः अग्निसोमौ माणवकावित्यत्र अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता इति न्यायेनादोषत्वात् ॥ अग्नेः ॥ सात्पदाद्योरिति निषेधेऽयमारम्भः ॥ अग्निष्टुदिति । अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् सः क्रतुविशेषः । संपदादित्वादधिकरणे क्विप् ॥ अग्निष्टोम इति । अग्नीनां स्तोमोऽग्निष्टोमः । सोमयागस्य संस्थास्वाद्या संस्था उच्यते ॥ इद्वृद्धौ ॥ तकार उच्चारणार्थः । इकारस्येकारविधानं तु बाधकबाधनार्थम् ॥ वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमदुच्यते । वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवादतो व्याचष्टे । वृद्धिमत्युत्तरपद इति ॥ आनङमीत्वं च बाधित्वेति ॥ यद्यपि वृद्धेः प्रागेव आनङीत्वयोरन्तरंगत्वात्प्रवृत्तिरस्ति, तथापि परित्यज्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायादानङीत्वे न भवत इति भावः ॥ आग्नावैष्णवमिति । इत्वाभावादानङेव भवति ॥ रुत्वं मा भूदिति ॥ अकारे सति सकारस्य श्रवणं भवति, तेन प्रयोगे विकाराभावोऽनुमीयत इति भावः ॥ विसर्गोमिति । तथा च क्वचिद्विकारो नेत्येवानुमेयं लक्ष्यानुरोधादिति भावः ॥ उषासासूर्यमिति ॥ उषाश्च सूर्यश्च तयोः समाहारः ॥ मातरपितरौ ॥ मातृशब्दस्यानङादेशो निपात्यते ॥ द्वन्द्वात् ॥ अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थं, चु इति वर्गग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति । त्वक्स्रजमिति । बहूनां द्वंद्वे तु वाक्त्वक्स्रजम् । द्वन्द्वगर्भे द्वन्द्वे तु वाक्त्वचस्रजम् ॥

इति द्वन्द्वः ॥

द्वन्द्वापवादत्वेनाह अथैकशेष इति ॥ विरूपाणामिति । रूप्यते बोध्यत इति व्युत्पत्त्या सोत्रस्य रूपशब्दस्यार्थपरतयापि व्याख्यानात्सूत्राक्षरैरेव लब्धुं शक्यत इति प्रागेव व्याख्यातम् ॥ वृद्धो यूना ॥ अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य पाणिन्युक्तगोत्रापरपर्यायस्येह ग्रहणम्, कृत्रिमेण यूना साहचर्यात्तदाह गोत्रं शिष्यत इति । गोत्रं यूनेत्येव तु न सूचितम् । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रग्रहणमिति सिद्धान्तेन औपगवश्चानन्तरः औपगविश्च युवेत्यत्र नैकशेषः ॥ भागवित्तीति । भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्माद्यूनि वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति कुत्सायां ठक् । इह कुत्सा सौवीरत्वं चा-

धिकमपेक्ष्यते । ननु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यम् ॥ गार्ग्यवात्स्यायनाविति । इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतम् ॥ स्त्री पुंवच्च ॥ वृद्धा स्त्रीति । गोत्रप्रत्ययान्तं स्त्रीवाचकमित्यर्थः ॥ पुंवद्भावकृतवैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह गार्ग्यायणाविति ॥ अनुवर्तमान इति । तद्राजस्य बहुषु इत्यतः । पुंवदित्यर्थातिदेशस्य फलमनेन दर्शितम् । अन्यथा स्त्रीत्वस्यानिवर्तनाल्लुङ् स्यात् । गर्गानपश्येत्यत्र नत्वं च सिद्धम् ॥ रूपातिदेशे तु नैतत्सिध्येत् सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादित्याहुः ॥ वृद्धो यूनेत्याद्यनुवर्तनान्नेह । गार्गी च वात्स्यायनी च ॥ पुमान् स्त्रिया ॥ वृद्धो यूनेति निवृत्तम् ॥ सरूपाणामिति त्वनुवर्तते भ्रातृपुत्राविति उत्तरसूत्रारम्भात् । तेन हंसश्च वरटा च इत्यत्र न भवति । अन्यथा स्यादेवातिप्रसङ्गः । हंसत्वजातिसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात् ॥ स्यादेतत् । गौरियं गौश्चायं तयोः सहोक्तौ एतौ गावौ इति नियमतो न स्यात् । तल्लक्षणविशेषाभावात् । किं तु स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्य वा सरूपाणामित्येकशेषोऽनियमेन स्याद् ॥ अत्राहुः । तदितरकृतविशेषाभावे तात्पर्यान्न दोष इति ॥ इन्द्रेन्द्राण्यौ इत्यादौ त्वेकशेषो न भवति । स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरपुंयोगकृतविशेषस्य सद्भावात् ॥ स्यादेतत् । एतौ गावौ इति नियमतो न स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं, तत्कथं संगच्छताम्। त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकत इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषेपि एतौ गावौ इति नियमतः प्रयोगः सिद्धत्येवेति चेत् ॥ अत्र केचित् । दिक्प्रदर्शनमात्रमिदम् । नीलौ गावौ सुन्दरौ गावौ इति नियमतो न स्यादित्युदाहर्तव्यम् ॥ अथवा एतशब्दोऽत्रादन्तः कर्बुरवाची । एतश्च एता च एतौ गावौ, सरूपाणामित्यनेन स्त्रीलिङ्गशेषे तु एतौ गावौ इत्यपि स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । त्यदादितः शेषे इति नियमाप्रवृत्तावपि पुमान् स्त्रिया इति नियमप्रवृत्त्या नीलौ गावौ एतौ गावौ इति नियमतः सिद्धत्येवेति ॥ अत्र वदन्ति । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामित्येतन्न्यायसिद्धमेव वचनम् । विशेष्ये यल्लिङ्गं तदेव विशेषणेष्वपीति सर्वसंमतत्वात् । एवं च द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणेष्विव एकशेषविशेषणेपि एतौ इत्यत्र त्यदादितः शेषे इत्यादिनियमाप्रवृत्त्या विशेष्यगतमेव लिङ्गं भवतीति स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषे एते इति स्यादेवेति एतौ गावौ इति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः संगच्छत एवेति दिक् ॥ नपुंसकमन ॥ अन्यतरस्यां ग्रहणमेकवच्चेत्यनेनैवानन्तर्यात्संबध्यते, न त्वेकशेषेणेत्याशयेनाह क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवदिति ॥ अनपुंसकेनेति किम् । शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले । अत्र एकवच्चेति

न भवति ॥ अस्य ग्रहणमस्यैवैकशेषस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायेतेत्येवमर्थम् । अन्यथा उत्तरत्राप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत ॥ शुक्लः पट इत्यादि । शुक्लः शुक्ला शुक्लमित्येव विग्रहः, पटः पटी इत्यादिप्रदर्शनं शुक्लशब्दस्य गुणिलिंगत्वस्फोरणाय ॥ पिता मात्रा ॥ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ नन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थं पितृशब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन श्वश्रूश्वशुरयोर्लक्षणया बोधसंभवात् । न च सरूपाणामित्यादिसूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम् । पक्षे तस्यापीष्टत्वादिति चेत् ॥ अत्राहुः । पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रूशब्दयोः केवलयोरुक्तविषये प्रयोगं वारयितुमारम्भणीयमेव सूत्रद्वयम् । अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति ॥ मातापितराविति । पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते इति स्मृतेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । आनङ् ऋत इत्यानङ् ॥ श्वश्रूश्वशुराविति ॥ श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता इति स्मृतेः श्वश्र्वा अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥ त्यदादीनि सर्वैः ॥ सर्वैः किम् । त्यदादिभिन्नैरपि सहोक्तौ यथा स्यात् । प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरेव सहोक्तावित्यर्थो मा भूत् ॥ यत्परमिति । शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः ॥ त्यदादित इति । सार्वविभक्तिकस्तसिः । त्यदादीनां शेषे सह विवक्षितेषु यः पुमान् यच्च नपुंसकं, तद्वशेन लिंगप्रतिपादकानि भवन्ति इति वाच्यमित्यर्थः ॥ कानीत्याकाङ्क्षायामर्थात्त्यदादीन्येव ॥ अस्यापवादमाह अद्वन्द्वेति । द्वन्द्वादिविशेषणानां पूर्वोक्तं नास्ति, किं तु विशेष्यनिघ्नतैवेत्यर्थः ॥ नन्वेवं कुक्कुटमयूर्यौ इत्यत्र द्वन्द्वस्य उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वात् विशेष्यनिघ्नतायामपि कुक्कुटमयूर्याविमे इति नियमतो न स्यादिति चेत् ॥ अत्र नव्याः । परवल्लिंगमित्यनेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदलिंगवत्त्वादुत्तरपदलिंगस्यैव द्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेन । तल्लिंगाधीनतैवानुप्रयोगस्येति न कदाचिदनुपपत्तिरिति ॥ मयूरीकुक्कुटाविमाविति । प्रकृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रसंगादुक्तम् ॥ तच्चेति । पिप्पल्यर्धम् ॥ सा चेति । अर्धपिप्पली ॥ तत्पुरुषविशेषणमुदाहरति अर्धपिप्पल्यौ ते इति । यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणतः ते इति प्रयोगतः, तथापि तच्च, तच्च, सा च, अर्धपिप्पल्यस्ताः इत्याद्युदाहरणमूह्यम् ॥ ग्राम्य ॥ ग्रामे भवा ग्राम्याः । ग्रामाद्यखञौ इति यः । लिंगद्वयेपि गावः इति रूपस्य समानत्वात् स्त्रीलिंगशेषस्य फलमाह इमा इति । एवं च इमे च, इमाश्च, इमाः इति स्त्रीलिंगशेष एव भवति, न तत्र त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिंगवचनानि इति पुंलिंगशेषः ॥ गाव इमाः इति भाष्योदाहरणादित्येके ॥ अन्ये तु ग्राम्यपशुसङ्घविषयत्वाविशेषा-

त् गावः इतिवद् इमाः इति च स्त्रीलिंगशेष एव स्यादिति नास्ति शङ्कावकाश इत्याहुः ॥ एतौ गावाविति । एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहे सिद्धे सहग्रहणसामर्थ्याद्बहूनां समुदायोऽत्र गृह्यत इति भावः ॥ एकशेषे कृते इति । विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनान्तरंगत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं विषयभेदाद् द्वन्द्वापवाद एकशेष इत्युद्घोषः कथं प्रवर्तत इति चेत् ॥ अत्राहुः । यद्येकशेषो न स्यात्, तर्हि विभक्तावुत्पद्यमानायां द्वन्द्वः स्यात्, कृते त्वेकशेषे स न भवतीति तात्त्विकीं प्राप्तिमादायापवादोद्घोष इति । द्वन्द्वो नेति । एतेन कृतद्वन्द्वानामेकशेषः, इति भ्रमो निरस्तः ॥ न च तथैवास्तु, फले विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह तेनेति ॥ पन्थानाविति । न चात्र इतोत्सर्वनामस्थाने इति लिङ्गात्समासान्तः, सुपरिहरः इतोत् इत्युक्तेपि सौ इत्यनुवृत्त्या पन्था इति सिद्धेरिति वाच्यम् । पथो विभाषा इति समासान्ताभावे अपन्थानौ इत्यादौ इतोदिति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ॥

इत्येकशेषः ॥

प्रसंगादाह कृत्तद्धितेत्यादि ॥ पञ्च वृत्तय इति । पञ्चानां वृत्तिरिति पूर्वाचार्यसंज्ञा इहाप्याश्रीयत इति भावः ॥ तल्लक्षणमाह परार्थेति । प्रत्ययान्तर्भावेणापरपदार्थान्तर्भावेण वा यो विशिष्टोर्थः स परार्थः । स चाभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् । अत एव तिङन्तं वृत्तिर्न भवति तत्रैकार्थीभावानभ्युपगमात् । अन्यथा मृदु पचति इत्यादौ फले मृदुत्वान्वयो न स्यात् सविशेषणानां वृत्तिर्न भवति, वृत्तस्य च विशेषणयोगो न इत्यभ्युपगमादित्येके ॥ समर्थसूत्रे कैयटस्त्वाह परस्य शब्दस्य योर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते इति ॥ अविग्रह इति । लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः ॥ अस्वपदेति । समस्यमानयावत्पदाघटित इत्यर्थः ॥ द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेवेति । अनेकग्रहणतदनुवृत्तिभ्यां तद्विधानाद्बहुपदसमासत्वं तयोरेव संभवतीति भावः ॥ क्वचिदेवेति । द्व्यङ्गजात इत्यादौ ॥ नाम्नेति । प्रातिपदिकेनेत्यर्थः ॥ कुम्भकार इति । अत्र हि सुबुत्पत्तेः प्रागेवोपपदसमासः ॥ कटप्रूरजस्रमिति । क्विब्वचिप्रच्छीति वार्तिके नमिकम्पीति सूत्रे च कटप्रू अजस्र इति निपातनाद्धातुना समासः ॥ पिबतखादतेति । आख्यातमाख्यातेनेति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥

इति सर्वसमासशेषः ॥

ऋक्पूर ॥ अ इति लुप्तप्रथमैकवचनान्तं समासान्ता इति त्वधिक्रियते

तदाह । समासस्याप्रत्ययोन्तावयव इति ॥ अनक्षे इत्येतत् सामान्यतः श्रुतमपि धुरेव संबध्यते सामर्थ्यात्, नान्येरित्याशयेन व्याचष्टे । अक्षे या धूरिति ॥ तदन्तस्य नेति । सूत्रे संबन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । तेन अक्षसंबन्धिनी या धूस्तदन्तस्य नेत्यर्थः ॥ यद्यत्र अक्षे पूर्वपदे नेति व्याख्यायेत, तर्हि दृढधूरक्षः इत्यत्र निषेधो न स्यात् । यदि तु अक्षे समासार्थे नेति व्याख्यायेत, तदा अक्षधूरित्यत्र न स्यात् । तस्मादुभयसंग्रहार्थमुक्तव्याख्यानमेव न्यायः ॥ अर्धर्च इति । अर्धं नपुंसकमिति समासः । अर्धर्चाः पुंसि चेति पुंस्त्वम् ॥ अनृगित्यादि ॥ अनुक्तसमासान्तत्वात् शेषाद्विभाषा इति कप्प्रत्यये अनृक्कम्, बह्वृचकम् इत्यपि बोध्यम् ॥ विष्णुपुरमिति । यद्यपि पुरशब्देन समासेप्येतत्सिध्यति तथापि विष्णुपूरित्यनिष्टवारणाय सूत्रे पूर्ग्रहणम् ॥ कृतसमासान्तस्येति । येन विधिरिति सूत्रे आपस्तिष्ठन्ति, स्वापस्तिष्ठन्तीति भाष्यादिति भावः ॥ अन्तरीपमित्यादि । अन्तर्गताः, प्रतिकूलाः, संगताश्चापो अस्मिन्निति विग्रहः ॥ उपसर्गग्रहणं प्रादेरुपलक्षणार्थम् ॥ समाप इति । अनुपसर्गत्वान्नेत्वमिति भावः । भाष्ये तु समाप ईत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम् । स च देवयजनरूपविशेषार्थपरः समीपसमृद्धीति निर्देशात् समीपमिति भाष्योदाहरणाच्चेति ज्ञेयम् ॥ देवयजनमिति । देवा इज्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः ॥ स्वबिति । न पूजनादिति समासान्ताभावः ॥ अवर्णान्ताद्वेति । द्व्यन्तरेति सूत्रे ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् । इह माभूत् प्रापं परापमिति भाष्योक्तेः, गतिश्चेति सूत्रे प्रेपं परेपमिति भाष्योक्तेश्चेति भावः ॥ ऊदनोः ॥ दीर्घोच्चारणं क्वचिच्छाखायामवग्रहार्थम् बह्वृचास्तु अनूपे गोमान् गोभिरित्यत्रानूपशब्दं नावगृह्णन्ति ॥ अनूप इति । अनुगता आपोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः ॥ जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः ॥ प्रतिसाममिति ॥ अव्ययीभावः प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । एवमनुसामादावप्यूह्यम् ॥ कृष्णोदगिति । अच् इति योगविभागेन गतार्थमिदम् ॥ एवमुत्तरवार्तिकमपि ॥ कृष्णभूम इत्यादयो बहुव्रीहयः ॥ पद्मनाभ इति । पद्मं नाभावस्येति विग्रहः । गड्वादित्वात्सप्तम्यन्तस्य परनिपातः ॥ पद्माकारा नाभिरस्येति वा ॥ एवमूर्णनाभोपि ज्ञेयः ॥ तत्र तु ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः इति ह्रस्वो विशेषः ॥ अक्ष्णो ॥ दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुः, तद्वाचिनोऽक्षिशब्दस्य पर्युदासादसुखरस्य ग्रहणमित्याशयेनाह । अचक्षुःपर्यायादिति ॥ गवाक्ष इति । गावः किरणाः । अक्षिशब्दो रन्ध्रवाची, षष्ठी समासः ॥ अचतुर ॥ निपात्यन्त इति । निपातनफलं तु समासविशेषनियमः, टिलोपादिकं च तदाह । आद्या इति ॥ बहुव्रीहय इति । बहुव्रीहय

एवेत्यर्थः । तेन तत्पुरुषे चचत्वारो विचत्वार इत्येव भवतीति भावः । एवमुत्तरचाप्यवधारणमूह्यम् ॥ त्रिचतुरा इति । त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः । संख्ययाव्ययासन्नेति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येये इति डचोपवादोऽच् ॥ अक्षिभ्रुवमिति । प्राण्यङ्गत्वादेकवत् ॥ ऊरू चाष्ठीवन्तौ चेति । सक्थि क्लीबे पुमानूरुः इत्यमरः । जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियामिति च ॥ ऊर्वष्ठीवं पदष्ठीवमिति ॥ प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः द्वन्द्वो निपात्यत इति । विरूपाणामपीत्येकशेषं बाधित्वेति शेषः ॥ सरजसमिति । अव्ययीभावे चाकाले इति सहस्य सभावः ॥ सरजःपङ्कजमिति । सरजसमकरन्दनिर्भरासुिति माघप्रयोगस्तु चिन्त्य इति भावः ॥ निःश्रेयानिति । निश्चितं श्रेयो येनेति विग्रहः ॥ निःश्रेयसकम् इति केषांचित्प्रत्युदाहरणमशुद्धम् ॥ ईयसश्चेति कपो निषेधात् ॥ गोष्ठे श्वेति । एतेन सप्तमीतत्पुरुष एवेति नियमो दर्शितः । तेन षष्ठीतत्पुरुषे गोष्ठश्वा इत्येव ॥ ब्रह्मवर्चसमिति ॥ षष्ठीतत्पुरुषः एवं हस्तिवर्चसमपि ॥ पल्येति । पलं मांसमर्हतीति पल्यो मांसभोजी तदीयं वर्चः पल्यवर्चसम् ॥ अवतमसमित्यादि ॥ अवहीनं संततं च, तम इति विग्रहः ॥ अन्धयतीति । अन्ध दृष्ट्युपघाते चुरादिः । अन्धमिति । गाढमित्यर्थः ॥ श्वसो ॥ श्वस् शब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुनित्याकरविरुद्धं व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति । वसुशब्द इति ॥ वसीय इति । यः कामयेत वसीयान् स्याम् इति श्रौतप्रयोगोप्यत्रानुकूल इति भावः ॥ श्वस् शब्द इति । कालवाच्यप्ययं, प्रकृते त्वर्थविशेषपरः शक्तिस्वभावात्तमेवाह । उत्तरपदार्थप्रशंसामिति । उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामित्यर्थः ॥ आशीर्विषयमिति ॥ षष्ठीसमासः विषयशब्दस्याजहल्लिङ्गनिर्देशः ॥ उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयतामाहेति पाठान्तरं क्वचिदस्ति । उभयथापि आशीर्विषयताया द्योतकोयमिति फलितोर्थः ॥ अन्वव ॥ रहः इत्यप्रकाशमुच्यते । अनुगतमवहीनं च रह इति प्रादिसमासः । अनुगतं रहोऽस्मिन्नित्यादिबहुव्रीहिर्वा ॥ तप्तरहसमिति । तप्तं च तद्रहश्चेति विग्रहः । परेणानधिगम्यमित्यर्थः ॥ इत्यतः प्रागिति ॥ प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकोक्तेरिति भावः ॥ किमः क्षेपे । क्षेपग्रहणमिहशक्यमवक्तुम् । प्रतिपदोक्तपरिभाषया किं क्षेपे इति विहितसमासस्यैव ग्रहणात् ॥ किंराज इत्यादि । किमत्र प्रश्ने । षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा ॥ नञस्तत्पुरुषात् ॥ नञ इति षष्ठी, नञः संबन्धी यस्तत्पुरुषो नञवयवकस्तस्मादित्यर्थः ॥ अपथमिति ॥ नस्तद्धिते इति टिलोपः । अपथं नपुंसकमिति क्लीबत्वम् ॥ अपथं वर्तत इति । अर्थाभावे

ऽव्ययीभावः ॥

इति सकलसमाससाधारणाः समासान्ताः ॥

अलुक् स्यादिति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधोयं सुपो धात्वित्यादिना प्राप्तो लुङ् भवतीत्यर्थः ॥ स्तोकान्मुक्त इति ॥ समासप्रयोजनमैकपद्यमैकस्वर्यं विशेषणयोगाभावश्च । किं च स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिः स्तोकान्मुक्ताया: स्तौकान्मुक्तेय इति समुदायात्तद्धितोत्पत्तिरपि प्रयोजनम् ॥ न च प्राथमिकसामासिकलुको निषेधेन चरितार्थत्वाद्वाह्यतद्धितनिमित्तो लुग् दुर्वार इति शङ्क्यम्। सुपो धात्विति शास्त्रस्यैकत्वादविशेषेण लुग्द्वयस्यापि निषेधाभ्युपगमात् ॥ इह स्तोकान्तिकेति समासशास्त्रपठिता एव स्तोकादयो गृह्यन्ते, न तु करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रेति सूत्रपठिताः ॥ समासे सुपो लुकि प्रसक्ते विधीयमानेनालुक्शास्त्रेण समासशास्त्रपठितानामविलम्बेनोपस्थितेर्व्याप्तिन्यायाच्च ॥ स्तोकान्तिकेत्यत्र ह्यर्थग्रहणादन्यान्यपि बहूनि गृह्यन्ते तदेतन्मनसि निधायाह । एवमिति ॥ द्विवचनबहुवचनान्तानां तु समासो नेष्यते, अनभिधानात् । तेन स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादौ वाक्यमेव ॥ शस्त्राणीति । प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रमिति याज्ञिकानां व्यवहारः ॥ ओजःस ॥ ओजसाकृतमिति । कर्तृकरणे कृतेति समासः । कथं तर्हि सततनैशतमोवृतमन्यत इति भारविः ॥ अत्राहुः । वृतु वर्तन इत्यस्मात् घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्यये तदन्तेन षष्ठीसमासाश्रयणान्न दोष इति ॥ यत्तु केवलपदाधिकार एव तदन्तविधिर्न तूत्तरपदाधिकारे । तथा च नैशतमसेति तृतीयाया अलुङ् भवतीति दुर्घटवृत्त्यादावुक्तम् ॥ तन्न । पदाङ्गाधिकार इत्यत्रेष्टकचितं, पक्वेष्टकचितमिति भाष्योदाहरणादुत्तरपदाधिकारेपि तदन्तविधिप्रवृत्तेः ॥ जनुषेति। जनुर्जननजन्मानीत्यमरः ॥ आत्मना पञ्चम इति ॥ तृतीयेति योगविभागात् समासः ॥ इह प्रकृत्यादित्वात्प्रथमार्थे तृतीयेत्येके ॥ आत्मना कृतः पञ्चम इति करोतिक्रियापेक्षा सेत्यन्ये ॥ बहुव्रीहिर्बोध्य इति । एकस्याप्यौपाधिकभेदं परिकल्प्य वर्तित्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः ॥ वैयाकरणा ॥ व्याकरणे भवा वैयाकरणी अण् ऋगयनादिभ्य इत्यण् । सा चासावाख्या चेति कर्मधारयः ॥ आत्मन इत्येवेति । इह आत्मन इत्यननुवर्त्य वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या अलुगिति व्याख्याने तु परस्य चेत्युत्तरसूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ आत्मनेभाषा इति ॥ यद्यपीयमाख्या अष्टाध्याय्यां नास्ति, तथापि धातुपाठेऽस्तीति भावः ॥ प्रकृतिविकृतिभावविरहात् रन्धनाय स्थालीति-

वत्समासाभावमाशङ्क्याह । योगविभागादिति । इहालुग्विधिसामर्थ्यादपि समासः सुवचः ॥ परस्य च ॥ परशब्दस्य च या चतुर्थी तस्याः अलुक् स्याद्वैयाकरणाख्यायाम् ॥ गवियुधि ॥ स्थिरशब्दोयमजिरशिशिर इत्यौणादिकः किरच्प्रत्ययान्तस्तिष्ठतेर्निष्पन्नः । सात्पदाद्योः इति निषेधे प्राप्ते वचनारम्भः ॥ वचनादेवेति ॥ न च लुकं बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वादवादेशे हलदन्तात्सप्तम्या इत्येवालुक् सिध्यतीति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति लुको बलीयस्त्वादिति भावः ॥ हृदिस्पृक्, दिविस्पृगिति । हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः । अलुग्विधिसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमी, कर्मणोधिकरणत्वविवक्षया वा ॥ अविकटो रण इति ॥ संघाते कटजिति कटच्प्रत्ययान्तः । उरणो मेषः ॥ बन्धे च विभाषा ॥ बन्ध इति घञन्तः ॥ हस्तेबन्ध इति । बहुव्रीहिरयम् । तत्पुरुषे तु नेन्सिद्धबध्नातिष्विति वक्ष्यमाणेन निषेध एवेत्याहुः ॥ अप्सव्य इति । दिगादित्वाद्यति ओर्गुणे वान्तादेशः ॥ प्राचा तु यतः स्थाने जं पठित्वा अप्सुजः इत्युदाहृतं तदाकरविरुद्धम् । जे चरे च वक्तव्यम् । अप्सुजः अप्सुचर इति भाष्ये वचनान्तरदर्शनाच्च ॥ केचित्तु अप्सुज इत्युक्तोदाहरणद्वयेपि हलदन्तादित्यलुकमाहुः ॥ अप्सुमन्ताविति । कारीर्याम् अप्स्वग्ने सधिष्टव अप्सु मे सोमो अब्रवीत् इत्याज्यभागमन्त्रौ स्तः । तत्र ह्यप्सुशब्दोस्तीति तद्द्वारा आज्यभागयोरप्यप्सुमत्त्वम् ॥ प्राचातु मतिषु इति पठित्वा अप्सुमति रित्युदाहृतम् ॥ अत्र केचित् अप्स्वित्येतदनुकरणशब्दः, सप्तम्यन्तो वा । आद्ये (अन्त्ये) सप्तम्यन्तात्प्रथमाया अभावेन मतुबेव दुर्लभः । अन्त्ये (आद्ये) तु लुकः प्राप्तिरेव नास्ति सप्तम्यभावात् । तथा च मतिष्विति प्राचोक्तः पाठ एव युक्तः । न च स पाठो भाष्यादौ न दृष्ट इति वाच्यम् । मतिष्विति पाठस्य अप्सुमतिः इत्युदाहरणस्य च भाष्यवृत्त्यादिपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेन मतुष्विति पाठस्यैव क्वाप्यदर्शनाद् व्यर्थत्वाच्च । अस्यवामीयम् कथाशुभीयमित्यादाविव लुकि कर्तव्ये प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशाप्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरित्याहुः ॥ नेन्सिद्ध ॥ चक्रबन्ध इति । तत्पुरुष इत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुष एवायं निषेधः । बहुव्रीहौ बन्धे च विभाषेति विकल्प एव ॥ पश्यतोहर इति ॥ पश्यन्तमनादृत्य हरति इत्यर्थः । षष्ठी चानादर इति षष्ठी ॥ देवानांप्रिय इति । मूर्खो हि देवानां प्रीतिं जनयन्तीति देवपशुत्वादिति मनोरमाया भावः । ब्रह्मज्ञानरहितत्वात्संसारिणो मूर्खाः । ते तु यागादिकर्माण्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्ति । ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा, तेषां यागाद्यनुष्ठानाभावात् । अतो

गवादिस्थानापन्नत्वान्मूर्खा एव देवपशव इति ॥ शेपपुच्छेति । शुन इव शेपमस्य शुनःशेपः ॥ यद्यपि शेपस्शब्दः सकारान्तः । गौर्लिङ्गं चिह्नशेपसोः इत्यमरप्रयोगात् । तथापि शीङो निपातनादौणादिकेऽपप्रत्यये अकारान्तोप्यस्त्येव ॥ तथा च मन्त्रः यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपमिति ॥ चिह्नशेफयोः इति पाठे तु शेफशब्दस्य सकारान्तत्वशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥ शुनःपुच्छ इत्यादावपि बहुव्रीहिः त्रयोप्यमी ऋषिविशेषाणां संज्ञाः ॥ मातुः पितुर्भ्यामिति सूत्रे समाशेङ्गुलेः सङ्गः इत्यतः समास इत्यनुवर्तितम् । तत्फलं दर्शयति । असमासे त्विति । वाक्ये वैकल्पिकमपि षत्वं नेत्यर्थः ॥

इत्यलुक्समासः ॥

घरूपकल्प ॥ तरप्तमपौ घः, प्रशंसायां रूपप् । चिल वसने । चेलट् इति पचादौ टित्पठ्यते, ङीबर्थम् ॥ प्रत्ययेष्विति । लेखग्रहणेन उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापयिष्यत इति भावः ॥ ब्राह्मणितरेति । जातेश्चेति निषेधात् तसिलादिष्विति न पुंवद्भावः ॥ चेलीति । पचादौ चेलट् इति पाठात् टिड्ढेति ङीप् ॥ आमलकीति । आमलकीकुवलीशब्दौ वृत्ते नित्यस्त्रीलिङ्गौ ॥ नद्याः ॥ उक्तादन्यः शेषः, स च द्विधेत्याह । अङ्गन्तेति । उपलक्षणमेतत् । भाषितपुंस्कत्यपि नेह संबध्यते इत्याशयेनाह । स्त्रीतरेति ॥ उगितः परा या नदीति ॥ ईदूतोः केवलयोरपि नदीसंज्ञेत्याश्रित्येदमुक्तम् ॥ विदुषितरेति । उगितश्चेति ङीपि वसोः संप्रसारणम् ॥ हृस्वादिष्विति । प्रक्रियातद्व्याख्यानानि चादिशब्दग्राह्याणि ॥ अणन्तस्य ग्रहणमिति ॥ अण्प्रत्ययसाहचर्याल्लेखशब्दोऽणन्त एव निर्दिष्ट इति भावः ॥ नन्वेवं लेखग्रहणमेव व्यर्थं स्यादण्ग्रहणेनैव सिद्धेरत आह । ज्ञापकमिति । अत एव घरूपकल्पेषु तदन्तग्रहणं नेति व्याख्यातम् ॥ सौहार्द्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्, हृद्भगसिन्ध्वन्तेत्युभयपदवृद्धिः ॥ पादस्य पद ॥ उत्तरसूत्रे पत्ग्रहणात्पदेत्ययमदन्तः, सौत्रो विभक्तिलुक् तदाह । अदन्तादेश इति । तेन पदग इत्यादि सिद्धम् ॥ पद्या इति । विध्यत्यधनुषेति यत् ॥ पाद्यमिति । पादार्घाभ्यां चेति यत् । पूर्वसूत्रे आज्यादिषु प्राण्यङ्गस्यैव करणत्वसंभवादिहापि तद्वचन एव पादशब्दो गृह्यते, न परिमाणवचनः । तेन द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यं, त्रिपाद्यमित्यत्र पणपादमाषेति यति पदादेशो न भवति ॥ एतच्च वृत्तिहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् ॥ पत्काषीति ॥ सुप्यजातौ इति णिनिः ॥ पद्धतिरिति ॥ कर्मणि क्तिन् ॥ ऋचः ॥ शे इति शस्प्रत्ययस्येदमनुकरणम्,

लोमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावान्मत्वर्थे शो न संभवतीति भावः ॥ पच्छ इति । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । उदमेव इति ॥ सादृश्यात्पुरुषस्येयं संज्ञा ॥ उदपेषमिति ॥ स्नेहने पिष इति णमुल् ॥ उदधिरिति । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः ॥ उदमन्थ इति ॥ द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्थः । उदकेन मन्थ इति विग्रहे तृतीयेति योगविभागात्समास इति हरदत्तः ॥ शुक्लीभाव इति ॥ ऊर्यादिच्विडाचश्चेति च्व्यन्तत्वान्निपातत्वेऽव्ययत्वम् ॥ भ्रुकुंश इत्यादि । भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तक इत्यमरः ॥ तन्द्री प्रमीला भ्रकुटिभ्रुकुटिभ्रूकुटिः स्त्रियामिति च ॥ एकतद्धिते॥ एकेति लुप्तषष्ठीकं तदाह। एकशब्दस्येति। ह्रस्वविधानमस्य टाबन्ते एवोपयुज्यते। न तु केवले, स्वभावत एव ह्रस्वत्वादतो व्याचष्टे । एकस्या आगतमित्यादि ॥ ष्यङः ॥ इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षिप्यते, तत्र ष्यङा पूर्वपदस्य विशेषणात्तदन्तं गृह्यत इत्याह । ष्यङन्तस्येति ॥ पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति । पुत्रपत्यन्तयोः इति व्याख्याने तु कारीषगन्ध्यापरमपत्र इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ संप्रसारणस्य ॥ उत्तरपदे इत्यधिक्रियते ढ्रलोपे इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते तदाह दीर्घः । स्यादुत्तरपद इति । इक इति दीर्घोऽत्र न प्रवर्तते, प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेनांगसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । कौमुदगन्ध्याया इति । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या तस्यापत्यमित्यणि कृते अणिञोः इति ष्यङादेशः, यङश्चाप् ॥ ननु कौमुदगन्धीपुत्रः इत्यादौ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वेन भाव्यम्, दीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह । व्यवस्थितविभाषयेति ॥ नेहेति । संप्रसारणमिह नेत्यर्थः ॥ अतिकारीषेति । कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तोऽतिकारीषगन्ध्यः, तस्य पुत्रः ॥ इष्टकचितमिति ॥ कर्तृकरणे कृतेति तृतीयासमासः ॥ पक्वेष्टकचितमिति । पदाधिकारात्तदन्तविधिः प्रवर्तत इति भावः । मालभारीति । मालां बिभर्ति इत्यर्थः । सुप्यजातौ इति णिनिः । हारिषु इति पाठान्तरम् । कारे सत्या ॥ अदर्हिवत् इत्यतोनुवर्तनादाह । मुम् स्यादिति । सत्यंकारः शपथकरणम् । अगदपथेपि सत्यादशपथे इति डाचं बाधित्वा परत्वान्मुमेव । अगदंकारो वैद्यः । अस्तुंकारोभ्युपगमः ॥ अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ॥ धेनुंभव्येति । भविष्यती धेनुरित्यर्थः ॥ भव्यगेयेति निपातनात्कर्तरि कृत्यः । धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः ॥ गौतमस्मृतौ तु अधेनुं धेनुभव्या इत्यत्र आर्षत्वान्मुम्न इति बोध्यम् ॥ लोकंपृण इति । पृणधातुः प्रीणनार्थः । पृणतिः पूरणकर्मेति तु हरदत्तः ॥ अनभ्याशमित्य इति । अभ्याशं समीपं तद्भिन्नमनभ्या-

श्चम् एतिस्तुशास्वृदृजुष इति इणः क्यप् ॥ भ्राष्ट्रमिन्ध इति । कर्मण्यणि उपपदसमासः ॥ एवमग्निमिन्धोपि ॥ गिले गिलस्य ॥ गिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य मुमित्यर्थः । तिमिंगिल इति । मत्स्यविशेषः । गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः अचि विभाषेति लत्वम् ॥ गिलेगिले चेति । गिलं गिलति इति गिलगिलः, तिमीनां गिलगिल इति विग्रहे इदमारब्धम् ॥ रात्रेः कृ ॥ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावेपि रात्रिशब्दात्परत्र कृतोऽसंभवात्कृदन्त उत्तरपदे अयं विधिरित्याशयेनोदाहरति । रात्रिंचर इति ॥ यद्यप्याचार्यक्विबन्तात् खुलादिः संभवति । तथापि विलम्बितोपस्थितिकत्वात्स न गृह्यत इति भावः ॥ नित्यमेवेति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥ रात्रिंमन्य इति । आत्ममाने खश्चेति खश् सार्वधातुकत्वात्तस्मिन्परे श्यन् ॥ सहयुध्वेति ॥ सहे चेति क्वनिप् । स्त्रियामपि वनो नहश इति निषेधात् ङीब्रौ न ॥ समुहूर्तमिति ॥ अन्तवचनेऽव्ययीभावः । अव्ययीभावे चाकाले इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे अन्त्यान्तग्रहणम् ॥ द्वितीये ॥ अप्रधानो यः स द्वितीय इति लोकप्रसिद्धम् उपाख्यं प्रत्यक्षं तद्भिन्नमनुमेयं तदाह । अनुमेये इति ॥ सराक्षसीकेति । नद्यृतश्चेति कप् ॥ योगो विभज्यत इति ॥ एतदर्थमेव छान्दसमपि समानस्य च्छन्दसीति सूत्रमिहोपन्यस्तमिति भावः ॥ बहुव्रीहिरिति । तेन वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः प्राप्नोतीति भावः ॥ सज्योतिरिति । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः ॥ यस्मिन् ज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा संजातं तदस्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिः इत्युच्यते ॥ इह समानमध्यमध्यमवीराश्चेति प्रतिपदोक्त एव समासो न गृह्यते, सरूपाणामेकशेषः इति लिङ्गात् । किं तु बहुव्रीहिरपि इति हरदत्तः ॥ ब्रह्मचारीति ॥ व्रतेति णिनिः ॥ सब्रह्मचारीति । समानो ब्रह्मचारी इत्यर्थः । ब्रह्मचारिणश्च समानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात् । ततश्च समाने ब्रह्मणि व्रतचारी इति फलितोर्थः ॥ तीर्थे ॥ येइत्यकारो न विवक्षितः । प्रत्यये इति विशेष्यं तु व्याख्यानाल्लभ्यते । तेन यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिरित्याह । यादौ प्रत्यय इति ॥ विवक्षित इति । उत्तरपदमात्रनिमित्तः समासोऽन्तरंगः, समासप्रकृतिकसुबन्तात्तु यत्प्रत्ययः, अतस्तस्य परत्वं न संभवतीत्याशयेनेदमुक्तम् ॥ सोदर्य इति ॥ समानोदरे शयित इत्यर्थे प्रत्ययात्प्राक् समानस्य सभावे कृते सोदराद्य इति यः । सभावाभावपक्षे तु समानोदरे शयित ओ चोदात्त इति यति समानोदर्यः ॥ सदृक् सदृश इति ॥ समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति दृशेः क्विन्कञौ ॥ दीर्घ इति ॥ अदसश्चात्वे कृते सवर्णदीर्घः इत्यर्थः ॥ एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि ॥ भीरोः

स्थामेमिति ॥ विसर्जनीयव्यवधानात्षत्वप्राप्तिरस्ति ॥ ज्योतिषः स्तोम इति ॥ इदं ज्योतिः । स्तोमोयमिति प्रत्युदाहर्तुमुचितम् ॥ एति संज्ञायामिति ॥ सुषामादयन्तर्गणसूत्रमेतद् ॥ एवं नक्षत्राद्धेत्यपि ॥ विष्वक्सेन इति। चर्त्वस्यासिद्धत्वान्नकारेण व्यवधानमस्तीति भावः ॥ अषष्ठ ॥ अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयाः ॥ नायं निषेध इति । एतच्च अषष्ठ्यतृतीयास्थ इत्येव सिद्धे निषेधानित्यत्वज्ञापनार्थाद् द्विर्नञ उपादानाल्लभ्यत इत्याहुः ॥ चौच ॥ चनजाद्यर्थमिदं वार्तिकं कत्र्यादिभ्यो ढकञिति निर्देशेनैव सिद्धम् ॥ कापथमिति ॥ कुत्सितः पन्थाः । ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तः । पथः संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वम् ॥ अप्राप्तविभाषेति ॥ ईषदर्थे इत्यस्याननुवृत्तेरिति भावः ॥ पृषोदरप्रकाराणीति ॥ आदिशब्दो हि न व्यवस्थावचनः, यथोपदिष्टपदानर्थक्यादिति भावः ॥ शिष्टैरिति । अध्याहारलभ्यमिदम् यथोपदिष्टमित्यत्र यथार्थेऽव्ययीभावः । उपदिशिरुच्चारणक्रियः । यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानीत्यर्थः ॥ एवं स्थिते फलितमाह । यथोच्चारितानीति ॥ तथैवेति । समासपदविषयकमिदम् । उत्तरपदाधिकारात् । निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानाम् उणादयो बहुलमित्येव सिद्धेश्च ॥ यद्यपि समासविषयकमेवेति नियमो न युज्यते, हंससिंहशब्दयोरपि प्राचां कारिकायामुदाहृतत्वात् । तथापि तत्कारिकायां यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरुपन्यासः कृतो, न तु प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्तिः सम्यगेवेत्याहुः ॥ वर्णागमादिति । हन्तेः पचाद्यचि सगागमः ॥ विपर्ययादिति । हिंसेस्तु पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययः ॥ दिक्शब्देभ्य इति । वार्तिकमिदम् । दुरो दाशनाशेत्यप्येवम् ॥ खल् त्विभ्य इति । दाशनाशदभेति त्रयोपि ईषद्दुःसुषु इति खलप्रत्ययान्ता इत्यर्थः ॥ वृसीति । मुनीनामासनं वृसी ॥ आकृतिगणोयमिति । तेन लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि । समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः इत्यपि संगृहीतम् ॥ कृत्यान्ते उत्तरपद अवश्यमः अन्तं पुमांल्लुम्पेत् । अवश्यगन्तव्यः अवश्यसेव्यः॥ तथा तुमः काममनसोः परतः अन्तं लुम्पेत्। गन्तुकामः गन्तुमनाः ॥ समो हिततयोः अन्तं वालुम्पेत् । सहितः संहितः सततः, संततः ॥ युट् घ एतयोः यः पच् धातुः तस्मिन्परे मांसस्यान्तं लुम्पेत् । मांस्पचनी मास्पाकः । इह संयोगान्तलोपोपि शिष्टोच्चारणान्नेति बोध्यम् ॥ संहितायामिति ॥ तेन द्विगुणाकर्ण इत्यादौ अवग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राशयमुन्नेचयन्ति ॥ अधिकारोयमिति । तेन विद्माहि त्वा इत्यादौ पदकाले द्व्यचोतस्तिङ इति दीर्घो नेत्यादिप्रयोजनान्यूह्यानीति ॥ निहिवृति ॥ णह बन्धने, वृतु वर्तने, वृषु

सेचने, व्यध ताडने रुच दीप्तौ, षह मर्षणे, तनु विस्तारे ॥ क्किबन्तेष्विति । उत्तरपदेष्विति शेषः । तेन दिवसेषु रुक् इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ उपानदिति । संपदादित्वात्कर्मणि क्किप् ॥ निवर्ततेइति नीवृत् ॥ प्रवर्षति इति प्रावृट् ॥ मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् । व्यधेर्ग्रहिज्येति संप्रसारणम् ॥ निरोचते इति नीरुक् ॥ ऋतिं सहते ऋतीषट् । पूर्वपदादिति षत्वमिति हरदत्तः । सहेः पृतनर्ताभ्यां चेत्यत्र सहेः इति योगविभागाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादित्यन्ये । सुषामादेराकृतिगणत्वादित्यपरे ॥ परितनोतीति परीतत् । गमः क्कौ इत्यत्र गमादीनामिति वाच्यमित्युक्तेर्नलोपः ॥ वनं पुरगा ॥ व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह वनशब्दस्येति । एभ्य एवेति । कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य एव परस्य णत्वमित्यर्थः । एभ्यो वनस्यैव णत्वं नान्येषमिति विपरीतनियमशङ्का तु न भवति, वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घान्तत्वासंभवात् ॥ नियमार्थं इति ॥ अयं भावः पुरगामिश्रकेति दीर्घनिर्देशादसंज्ञायां दीर्घाभावेन संज्ञायामेव णत्वमिति फलितम् ॥ एवं च पूर्वपदात् संज्ञायामित्यनेनैव वनस्य णत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थ एवेति ॥ विध्यर्थं इति । असंज्ञात्वेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः ॥ न च पुरगाग्रहणमपि विध्यर्थमेव, गकारव्यवधानेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्य प्राप्त्यभावादिति वाच्यम् । अग इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं स्वीकृत्य गान्तात्पूर्वपदात्परस्य णत्वं नेति व्याख्यानात् । पुरगाशब्दस्य त्वकारान्तत्वात् अग इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अत एव अग इत्यस्य ऋगयनमित्येकमेवोदाहरणमिति अणृगयनादिभ्य इति निर्देशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यातमाकरे ॥ पुरगावणमित्यादि । नरकविशेषस्य संज्ञा ॥ असिपत्रवनमिति । एभ्यो वनस्यैवेति विपरीतनियमे तु णत्वमत्र दुर्वारमिति भावः ॥ सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थे अन्तर्भावादाह । प्रथमेति ॥ किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह । किंशुलुकागिरिरिति । आदिशब्दग्राह्यास्तु अञ्जनागिरिरित्यादयः ॥ किंशुलुकेतिकिम् । कृष्णगिरिः । रामगिरिः ॥ कृषीवल इति ॥ रजः कृष्यासुतीत्यादिना मत्वर्थे वलच् ॥ अमरावतीति ॥ मादुपधायाश्चेति, संज्ञायामिति वा मतोर्मस्य वः ॥ घञ्मात्रस्योत्तरपदत्वासंभवादाह । घञन्त इति ॥ निषाद इति । पुलिन्दो मनुष्यजातिः । निषीदत्यस्मिन्पापमिति निषादः हलश्चेत्यधिकरणे घञ् ॥ कथं तर्हि दौवारिके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेत् ॥ अत्राहुः प्रतिहारो द्वारम् । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति ॥ एकचितीक इति । शेषाद्विभाषेति कप् ॥ दंष्ट्रा इति वार्तिके दीर्घान्तः पठ्यते ॥ केचित्तु

ऋक्षान्तं पठित्वा ऋक्षादंष्ट्र इति बहुव्रीहौ दीर्घमाहुः, न तु तत्पुरुषे ॥ इह षादिति ॥ कार्ष्यं इति तालव्यपाठस्त्वनार्ष इति भावः ॥ वनस्पतिभ्यो वनस्य णत्वमुदाहरति । शिरीषवणमिति ॥ ननु वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिरित्यमरकोशाद्यस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावः स वनस्पतिः स चोदुम्बरादिः । शिरीषस्तु न तथा, तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वादतो णत्वमिह कथमिति चेत् । अत्राहुः । वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते । अत्र लुपि युक्तवदिति सूत्रस्थं भाष्यं लिङ्गम् । तत्र हि व्यक्तिवचने किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः । शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवनमित्यत्र णत्वे कर्तव्ये वनस्पतित्वमप्यतिदिश्येदित्युक्तम् ॥ तच्च शिरीषाणां वनस्पतित्वेसंगच्छते नान्यथेति दिक् ॥ इरिकादिभ्य इति ॥ ... इक्षुयवग्रज्भ्यामेवेति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । ओषधित्वात्प्राप्ते प्रतिषेधमाह । इरिकादिभ्य इति । एतदपि व्यवस्थितभाषाविज्ञानादेव सिद्धम् ॥ उशीनरा इति ॥ इह उशीनरशब्दस्तद्देशवासिषु भाक्तः ॥ कर्मणि ल्युड् इति । कृत्यल्युटो बहुलमित्यनेन ॥ वा भाव ॥ आदेशार्थं आरम्भ इत्यप्राप्तविभाषा । क्षीरपाणमिति । पीतिः पानं ल्युट् चेति नपुंसके भावे ल्युट् । पीयते अनेनेति पानं, करणे ल्युट् । क्षीरस्य पानं क्षीरपाणम् ॥ गिरिनद्यादीनां वेति । वक्तव्यमिति शेषः ॥ संज्ञायां प्राप्ते, असंज्ञायामप्राप्ते उभयतश्च विभाषेत्याहुः ॥ माषवापिणाविति ॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः ॥ व्रीहिवापाणीति । कर्मण्यण् ॥ उत्तरपदं यदिति ॥ इष्टानुरोधेन तथा व्याख्यायत इति भावः ॥ गर्गभगिनीति । इह भगिनीशब्द उत्तरपदं, न तु भगिन्शब्दः ॥ अत्र व्याख्याने नुम् ग्रहणमेव ज्ञापकमिति भावः ॥ प्राचां मतमाह अत एवेति । तदुक्तं ज्ञापकं विघटयति किं चेति ॥ परिपक्वानीति । कुमति चेति नित्यं णत्वं प्राप्तम् ॥ एकाजुत्तर ॥ प्राग् व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधेन स्मर्यते ॥ वृत्रहणाविति । वृत्रं हतवन्तो ब्रह्मभ्रूणेति क्विप् ॥ हरिमाणीति । मनेर्ण्यन्तात् क्विप् चेति क्विप् । गतिकारकोपपदानामित्यादिना सुबुत्पत्तेः प्राक् समासान्नकारान्तमुत्तरपदम्, नान्तत्वान्ङीप् ॥ क्षीरपाणीति । पिबतेः कर्मण्युपपदे आतोनुपसर्गे इति कः आतो लोप इटि चेत्यालोपः ॥ रम्यविणेति । रम्यश्चासौ विश्चेति विग्रहः । तत आङो नास्त्रियाम् ॥ ननु अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वात् पदव्यवायेपीति णत्वनिषेधः स्यात् । मैवम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशब्दस्य पदत्वाभावात् ॥ स्वादिष्विन्यनेन तु रम्यविशब्दस्यैव पदत्वम्, न तु विशब्दस्य । यस्मात्स्वादिविधिस्तस्यैव

पदत्वाभ्युपगमात् । एवं च पुनर्भूणामित्यत्र णत्वं निर्बाधमेव, नामि परतो भूशब्दस्य पदत्वाभावात् ॥ कुमति च ॥ अनेकाजुत्तरपदार्थ आरम्भः ॥ कौ इत्येव तु न सूचितम् । यस्मिन्विधिरिति तदादिविधौ कवर्गाद्युत्तरपद एव हरिकाणामित्यादावयं विधिः स्यात् । न तु वस्त्रयुगीणेत्यादौ, तथा च मतुबन्तनिर्देश आवश्यक इत्याह । कवर्गवतीति ॥ पदेन व्यवधान इति ॥ निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदे सति णत्वं न इत्यर्थः ॥ माषकुम्भं वपतीति कर्मण्यण् उपपदसमासः ॥ चतुरङ्गयोगिनेति ॥ चत्वार्यङ्गान्यस्य । तेन योग इति मनोरमायां विगृहीतम् । तदयुक्तम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादङ्गशब्दस्यापदत्वात् । तस्मात् अङ्गानां योगो अङ्गयोगश्चतुर्णामङ्गयोगः इत्येव विग्रहीतव्यम् । न च चतुरङ्गेन योग इति विग्रहेप्यङ्गशब्द उत्तरपदं नेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न प्रवर्तत इति शङ्क्यम् । तस्य पूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात् उत्तरपदत्वे चेति प्रतिषेधवचनस्यापि उत्तरस्य समासचरमावयवस्य पदत्वे कर्तव्ये पदादिविधिभिन्ने प्रत्ययलक्षणं न प्रवर्तते इत्यर्थाभ्युपगमाच्च ॥ शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपः प्रादिभ्यो धातुजस्येत्यादौ तूत्तरपदशब्देन समासचरमावयवमात्रं गृह्यते इति प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेपि न क्षतिः ॥ इह तु पदत्वलाभाय प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता । एवं च माषकुम्भवापेनेत्यत्रापि कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । कुम्भशब्दः कुम्भपरिमितधान्ये भाक्तः । माषाणां कुम्भवापः इति विग्रहीतव्यमिति नव्याः ॥ केचित्तु अपदादिविधावित्यत्र पदान्तविधावित्यर्थं परिकल्प्य पदव्यवायेपीत्यस्य पदान्तविधित्वाभावान्नास्त्यत्र प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याहुः ॥ तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति लाघवात् पदान्तविधावित्येव ब्रूयात्, न तु अपदादिविधाविति दिक् ॥ अतद्धित इति व्यवधायकपदस्य तद्धितश्चेत्परो न भवति, तदा निषेध इत्यर्थः ॥ आर्द्रगोमयेणेति । इह गोशब्दः पदम् । उत्तरपदत्वे चेति निषेधोत्र न शङ्क्यः गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वात् । गोशब्दस्य च स्वादिष्विति पदत्वात् ॥ गोष्पदम् ॥ असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवान्नञ्पूर्वमुदाहरति । अगोष्पदानीति ॥ गवां संचारो यत्र नैव संभवति तत्रापि सुडागमार्थमसेवितग्रहणमित्याहुः ॥ आत्मयापनायेति ॥ कालक्षेपाय शरीरक्षेपणाय वेत्यर्थः ॥ आश्चर्यमिति ॥ आङः परस्य चरेः सुट् चरेराङि चागुराविति यत् ॥ विष्किरः ॥ कॄ विक्षेपे इत्यस्मात् इगुपधेत्यादिना कप्रत्यये सुडागमोनेन निपात्यते । षत्वं तु परिनिविभ्य इत्यनेन ॥ विकिरग्रहणमिति । विष्किरः शकुनौ विकिरो वा इति वृत्तिग्रन्थे पाठः ॥ सूत्रपाठे

तु विकिरग्रहणं नास्त्येवेति बोध्यम् ॥ तस्यापीति । विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः ॥ कशेरेव कशेति ॥ कशधातोरेव कशशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः ॥ धात्वन्तरेति । प्रतिकशः इत्यत्र प्रतिर्गमेरुपसर्गो, न तु कशेः । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवेति न्यायादिति भावः ॥ असन्त्रार्थमिति ॥ मन्त्रे तु ऋस्वाचन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥ मस्कर ॥ मस्करशब्दादिनिना मत्वर्थीयेनेष्टसिद्धौ मस्करिग्रहणं परिव्राजक एवायं प्रयोगो यथा स्यात् इत्येवमर्थमित्याहुः ॥ कातीरमिति ॥ ईषदर्थे इति कोः कादेशः ॥ पारस्कर इति ॥ पारं करोतीति विग्रहः । कृञो हेतुताच्छील्येति टः ॥ किष्किन्धेति । किमपि धत्ते इति विग्रहे आतोनुपसर्गे कः । टाप् निपातनात् किमो द्वित्वं पूर्वस्य मलोपः सुट् षत्वं च । किं किं दधातीति विग्रहतां मते तु वीप्सायां द्वित्वं सिद्धम् । अन्यत्र तु निपातनादेव ॥ वस्तुतस्तु रूढिशब्दा एते कथंचिद्व्युत्पाद्यन्त इत्यवयवार्थे नाग्रहः कार्यः ॥ तद्बृहतोरिति । गणसूत्रमेतत् ॥ तादिति । तलोपश्चेत्यत्रेति शेषः ॥ प्रायस्य । गणसूत्रमेतदपि । प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनमिति स्मृतिः ॥ आकृतिगणोयमिति । तेन शतात्पराणि परश्शतानि कार्याणीत्यादि सिद्धम् ॥ इह सुप्सुपेति पञ्चमोति योगविभागाद्वा समासः । राजदन्तादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः, पारस्करादित्वात्सुट् ॥

इति समासाश्रयविधयः समाप्ताः ॥

अपवादसंगत्या तद्धितान्विवक्षुस्तदीयमधिकारसूत्रमाह । समर्थानामिति । अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः समासोपीति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थेन समासापवादत्वं सूचितम् ॥ विधेयानिर्देशादुत्तरत्र प्रकृतिविशेषाकाङ्क्षासत्त्वाच्च नायं स्वतन्त्रो विधिरित्याह । अधिक्रियत इति । पदत्रयमित्यनेन प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञा सूचिता । तत्प्रयोजनं तु कस्यचिन्निवृत्तावप्यपरस्यानिवृत्तिः, तथा च प्राग्दिशः इति सूत्रे समर्थानां प्रथमादिति निवृत्तम्, वेति त्वनुवर्तत एवेति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थः संगच्छते ॥ प्राग्दिश इतीति ॥ तत उत्तरेषां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन समर्थानां प्रथमादिति पदयोः प्रयोजनं नेति भावः ॥ ननु समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वात् समर्थानामित्येतद्व्यर्थम् । न च पदविधित्वं नेति शङ्क्यम् । घकालतनेष्वित्यलुग्विधानात् सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तस्य सकलसंमतत्वादत आह । सामर्थ्यमिति ॥ कृतसंधिकार्यत्वमिति । अस्य फलं तु तस्यापत्यमिति सूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्य-

ति । इह समर्थात्प्रथमादेति वक्तुं युक्तम् ॥ महोत्सर्गानाह । प्राग्दीव्यत इत्यादिना ॥ सूत्रे दीव्यतेत्येकदेशोनर्थकोप्यवधित्वेनोपात्तः प्राग्रीश्वरादितिवदित्येके ॥ अन्ये त्वाहुः दीव्यत् इति शत्रन्तम् । तेन देवनकर्ता अर्थ एवावधिरिति ॥ प्राग्दीव्यतीयेष्विति ॥ दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् । अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभाव इति प्राञ्चः ॥ प्राग्दीव्यमिति तूचितम् । झयः इति टच्प्रवृत्तेरिति केचित् ॥ तन्न झय इति टचः पाक्षिकत्वात् । अन्यथा उपसमिधमुपसमित् इति तत्सूत्रस्थमूलोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । न चात्र टचोभावे अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपे प्राग्दीव्यतीये इति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचार इति परिगणनात् । प्राग्दीव्यति भवः प्राग्दीव्यतीयः । वृद्धाच्छः । त्यप् तु न शङ्कनीय एव । अमेहक्वतसित्रेभ्य एवेति परिगणनात् । लुङ्मुखस्वरेत्यादिपरिगणनया अनव्ययत्वाच्च ॥ वक्ष्यमाणस्येति । पत्युत्तरपदाण्ण्य इति वक्ष्यमाणस्य ॥ तद्धितेष्व ॥ अचां मध्ये आदिरजेवेति अचो ञ्णितीति सूत्रादच इत्यनुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे । अच इति ॥ वृद्धिः स्यादिति । मृजेर्वृद्धिरित्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥ किति च ॥ वाह्लीक इत्याद्यर्थमपीदं सुगमव्याख्यानायात्रैवोपन्यस्तम् ॥ अचामादेरिति निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्भावाच्च नोपतिष्ठत इत्याशयेनोदाहरति । आश्वपतमित्यादि ॥ प्रामादिकमेवेति । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्थितम् ॥ यदि तु देवतार्थकाणन्ताच्चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात् ष्यञिति व्याख्यायते तदा निर्दुष्ट एवायं प्रयोगः ॥ अश्वपति गणपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पशुपति चेत्रपतीत्यश्वपत्यादिः ॥ दित्यदित्या ॥ पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चाद् द्वन्द्वः कार्यो, न तु द्वन्द्वोत्तरं बहुव्रीहिरित्याह पत्युत्तरपदाच्चेति । पत्यन्तादित्युच्यमाने बहुच्पूर्वादपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणं कृतम् ॥ दैत्य इति ॥ ननु दितेर्देवताद्यर्थे ण्यः सावकाशः, इतश्चानिञः इत्यपत्ये ढक् दैतेय इत्यादौ सावकाशः, तथा च दितेरपत्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाड्ढक् स्यात् ॥ मैवम् । ण्यादयोर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्ध इति भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् ॥ अर्थविशेषे इति किम् । औष्ट्रपतम् । उष्ट्रपतिर्नाम पत्रम् । तस्येदम् । पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन तस्येदमित्यर्थे ण्यो न भवति । इदमित्यस्य सामान्यार्थत्वात् ॥ कथं तर्हि दैतेयः इति ॥ अत्राहुः । कृदिकारादिति ङीषन्तात् स्त्रीभ्यो ढक् । ण्यस्तु न भवति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् । न च

अन्तादिवच्चेति पूर्वस्यान्तवद्भावेन स्यादेव ण्य इति भ्रमितव्यम् । दितिशब्दात् ङीषि कृते यस्येति चेति लोपेन सवर्णदीर्घाभावादिति ॥ आदित्यशब्दाण्ण्य-प्रत्यये यस्येति लोपेहलो यमांमिति पाक्षिको यलोपः । न चाल्लोपस्य स्थानि-वत्त्वम्, यलोपे न पदान्तेति तन्निषेधात्, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तेश्च ॥ काशिकायामिति । भाष्ये तु न दृष्टमिति भावः ॥ असन्तात् स्वार्थिकेन ष्यञा प्रयोगः सूपपादः । स्त्रियां ङीष् न भवति षितां ङीषोऽनित्यत्वात् ॥ आद्योः फ-लभेदज्ञापनाय स्त्रीलिङ्गमुदाहरति पार्थिवा पार्थिवीति ॥ बहिषः ॥ टिलोपव-चनम्, अव्ययानां भमात्रे इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुम् । तेन आरातीय इति सिद्धम् ॥ अश्वत्थाम इति । भाष्योदाहरणात्तदन्तविधिः । न च बलवाचिनः स्थामशब्दस्यापत्येन योगासंभवाद्वचनारम्भसामर्थ्यात्तदन्तविधिः स्यादिति वाच्य-म् । जाताद्यर्थे तत्संभवेन सामर्थ्योपक्षयात् । अश्वस्येव स्थाम यस्येति बहु व्रीहिः ॥ उडुलोमा इति । उडूनि नक्षत्राणीव लोमान्यस्येति विग्रहः । केव-लस्यापत्येन योगासंभवात्तदन्तविधिस्ततोऽकारष्टिलोपः ॥ गोरिति । न केवल-मपत्य एवायं, किं तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वर्थेष्विति ज्ञेयम् ॥ गव्यमिति । गवि भवं गौर्देवता अस्य, गोरिदमित्यादिरर्थः ॥ केचित्तु भाष्ये सर्वत्रग्रहणात्प्राग्दी-व्यतोनिभ्योऽन्यस्मिन्नर्थेऽप्ययं यत् । तेन गवा चरति गव्य इत्याद्यपि भवतीत्याहुः॥ गोरूप्यमित्यादि । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः, मयड्वेति रूप्यमयटौ ॥ उत्सा-दिभ्योञ् ॥ अणस्तदपवादानामिञादीनां चायमपवादः ॥ इह वष्कयासे इ-ति गणसूत्रम् । असे असमासे पूर्वाचार्यसंज्ञेयम् । बष्कयस्यापत्यादि बाष्क-यः । असे किम् । गोबष्कयिः ॥ असे इति निषेधाल्लिङ्गादिह तदन्तविधिः, ते-न धेनुशब्दस्येह पाठादधेनूनां समूह आधेनवमिति सिद्धम् ॥ नन्वेवं धेनुकं गौ-धेनुकमित्यत्राञ् प्रवर्तेत, अचित्तहस्तिधेनोरिति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्धैनुकमिति सिद्धावपि गौधेनुकं न सिध्येदिति चेत् ॥ न । धेनुरनञ् इकमुत्पादयतीति विशे-षवचनस्य भाष्ये स्थितत्वात् । इकं, ठकमित्यर्थः ॥ अग्निकलिभ्यामिति । अयं भावः । सास्य देवतेत्यधिकारे अग्नेर्ढगिति सूत्रं, दृष्टंसामेत्यधिकारे कलेर्ढक् इति वार्तिकं चापनीय प्राग्दीव्यतीयेष्विदमेव पठनीयम् । तेनाग्नेरपत्यम् अग्नि-ना दृष्टं साम, अग्नेरिदम्, अग्नौ भवम्, अग्नेरागतमाग्नेयमिति सिध्यति । तथा कलेरपत्यमित्याद्यर्थे कालेयमपि सिध्यतीति ॥ एतेन यदकालयत्तत्काले-यस्य कालेयत्वमिति श्रुतावर्थान्तरेऽपि ढको दर्शनात् कलेर्ढगिति सूत्रमपार्थक-मिति मीमांसकोक्तिः परास्ता । वार्तिके सूत्रत्वोक्तिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्र-

तारणार्थेति दिक् ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥ स्त्रीपुंसाभ्याम् ॥ प्रागित्यनुवर्तते तदाह प्रागर्थेष्विति ॥ पौंस्न इति । इह स्वादिष्विति पदत्वात्संयोगान्तलोपेन पुंसः सस्य निवृत्तावपि प्रत्ययसकारः श्रूयत एव । अत एवोभाभ्यां परतो नञेव न विहितः पौंस्नमिति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् ॥ स्यादेतत् । उभाभ्यामपि प्रकृतोऽञेवास्तु, तत्संनियोगेन स्त्रीपुंसयोर्नुक्चेति नुगेव विधीयताम् । न चैवं स्त्रैणाः, पौंस्नाः इतीत्यत्र यञञोश्चेति लुक्प्रसङ्गः । स्त्रैणानां संघ इत्यादौ संघाङ्कलक्षणेष्वित्यण्प्रसंगश्च स्यादिति वाच्यम् । उभयत्रापि गोत्रे इत्यनुवृत्तेः, प्रवराध्यायप्रसिद्धं तत्र गोत्रम् । अन्यथा पौत्राः, दौहित्राः इन्यत्राप्यञो लुक् स्याद् । एवं च नञ्स्नञीकक्ख्युन् इति वार्तिके नञ्स्नञ्ग्रहणं विना अजन्तत्वादेव ङीप् सिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमिति चेत् ॥ अत्राहुः । नुकि नस्तद्धिते इति टिलोपः स्यात् । न चैवं नुगानर्थक्यम् । टिलोपप्रवृत्त्यैव नुकः सार्थकत्वात् । यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थक्यं नास्ति, यस्येति चेत्यनेनापीकारलोपसंभवात् । तथापि श्रीर्देवतास्य श्रायं हविः इत्यत्रेव लोपात्परत्वावृद्धिः स्यात्, नुकि तु टिलोपः प्रवर्तते इति स्त्रीशब्देपि नुकः सार्थक्यमस्तु । तस्मान्नञ्स्नञाविति यथान्यासमेव स्वीकर्तव्यमिति ॥ अन्ये तु स्त्रीपुंसयोर्नक्चेत्यस्तु आगमे अकारो विवक्षितः । तस्य च यस्येतिचेति लोपे कृतेपि स्थानिवत्त्वाट्टिलोपो न भविष्यति । एवं टिड्ढाणञिति सूत्रेणैव ङीप्सिद्धौ नञ्स्नञोरुपसंख्यानं मास्त्विति महदेव लाघवमित्याहुः ॥ वत्यर्थ इति । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ वत्यर्थे न प्रवर्तेते इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः ॥ अत एवोदाहरति स्त्रीवदिति आ च त्वादिति चकारो नञ्स्नञ्भ्यां त्वतलोः समावेशार्थ इति वक्ष्यति । तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेति सिद्धम् ॥ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ द्विगोरिति षष्ठी, तदर्थस्य हेतुत्वं तच्च भाविनोप्युपपद्यते बुद्ध्याध्यवसायादित्याशयेनाह द्विगोर्निमित्तमिति ॥ अजादिरिति । एतच्चोत्तरसूत्रात् अचीत्यपकर्षाल्लभ्यते । वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रवणेन वा ॥ प्राग्दीव्यतीयः किम् । पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् ॥ गोत्रे लुगचि ॥ गोत्रे किम् । गोत्रार्थकप्रत्ययस्यैवालुग्यथा स्यात् । नेह कुवलस्येदं कौवलं बदरस्येदं बादरम् । कुवलीबदरीशब्दौ हि गौरादिङीषन्तौ ताभ्यां फलरूपे विकारे अनुदात्तादेश्चेत्यञ् । तस्य फले लुग् इति लुक्, तत इदमर्थे अजादिप्राग्दीव्यतीये विवक्षितेऽनेनालुङ्न भवतीति अवृद्धत्वाच्छो नेति भावः ॥ विवक्षित इति । अचीति विषयसप्तमी ॥ परसप्तमीत्वे तु अवृद्धत्वाच्छस्याप्राप्तौ अणेव स्यादिति भावः ॥

गर्गाणामिति । अपत्यबहुत्वविवक्षायां यञञोश्चेति लुक्, स चाजादिप्रत्यये चिकीर्षिते अनेन प्रतिषिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्छे कृते तस्य ईयादेशः ॥ यस्येति चेत्यकारलोपे यलोपार्थमाह आपत्यस्य चेति । ढेर्लोपो कद्र्वाः इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, सूर्यतिष्येत्यतो य इति, हलस्तद्धितस्येत्यतो हल इति, च तदाह हलः परस्येत्यादि । आभीयत्वेप्यल्लोपो नासिद्धः आरम्भसामर्थ्यात् । अत एवोपधाया इति नानुवर्तितमिति व्याचष्टे यकारस्येति ॥ आपत्यस्येति किम् । सांकाश्यकः काम्पिल्यकः । संकाशादिभ्यो ण्यः ततो धन्वयोपधादिति वुञ् ॥ तद्धिते इति किम् । गार्ग्यौ । गार्ग्योः । अनातीति किम् । गार्ग्यायणः ॥ गार्गीयमिति ॥ तस्मै हितमितिच्छः ॥ यूनि लुक् ॥ प्राग्दीव्यतीय इति वर्तते, अचीति च, प्रत्ययाधिकाराच्च प्रत्यय, इति लभ्यते तदाह प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यय इति ॥ प्रत्ययस्य लुगिति संज्ञाकरणाल्लभ्यो यः प्रत्ययः, स यूनीत्यनेन विशिष्यते । तथाच यूनि यः प्रत्ययस्तस्य लुक् इत्यर्थस्तदाह युवप्रत्ययस्येति ॥ वक्ष्यमाण इति। प्राचामवृद्धात् फिन्बहुलमिति वक्ष्यमाणः ॥ अजादौ किम् । ग्लौचुकायनरूप्यम् ॥ प्राग्दीव्यतीये किम् । ग्लौचुकायनीयम् । तस्मै हितमिति छः ॥ इह द्विगोर्लुगनपत्येति यूनि गोत्रे नेत्येव सूत्रयितव्यम् । तथाच लुगलुग्ग्रहणं शक्यमकर्तुमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ तत्र फक्फिञोरिति सूत्रे यूनीत्यस्य मण्डूकप्लुतिराश्रयणीयेति क्लेशोयं लाघवानुरोधेन सोढव्य इति भावः ॥ पैलादिभ्यश्च ॥ ण्यक्षत्रियार्षेत्यतो यूनि लुगिति वर्तते तदाह युवप्रत्ययस्य लुगिति ॥ पीलाया वेत्यादि । अपत्येप्यणि विहिते गोत्रापत्येप्यणेव एको गोत्रे इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽणन्तात्पैलशब्दादपत्येपि विधीयमानः फिञ् युवापत्ये पर्यवस्यति । तस्य च फिञोनेन लुगित्यर्थः ॥ एवं च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये चावैरूप्येण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह पैलः पिता पुत्रश्चेति। पैलादिषु ये इञन्ताः शालङ्किसात्यकिश्रौदमेयिपैङ्गलिप्रभृतयस्तेभ्यः इञः प्राचामिति लुकि सिद्धे अप्राचामर्थः पाठ इति ज्ञेयम् ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ गणसूत्रमिदम् । तद्राजसंज्ञकात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ॥ तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति । प्राचां ग्रहणं गोत्रविशेषणं, न तु प्राचामवृद्धादित्यादिवद्विकल्पार्थमित्यत्र व्याख्यानं शरणम् ॥ दक्षिः पितेत्यादि । दक्षस्यापत्यं गोत्रापत्यं च पुमान्दाक्षिः । युवापत्यं तु दाक्षायण इति भावः ॥ न तौल्वलि ॥ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह तौल्वल्यादिभ्य इति । दैवमिति । दैवयज्ञि। श्वाफल्कि । आसुरि । निमिषि । पौष्करसादि । वैकर्णीत्यादितौल्वल्यादिः ॥

कात्यायनस्येति ॥ कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः । गर्गादित्वाद्यञ् । ततो यूनि यञिञोश्चेति फक् ॥ कातोया इति । आपत्यस्य चेति यलोपः ॥ तस्यापत्यम् ॥ तस्येति न स्वरूपग्रहणं, किं तु षष्ठ्यन्तमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह । षष्ठ्यन्तादिति । पञ्चम्यर्थोऽध्याहारलभ्यः । अनुकरणात्पञ्चम्याः सौत्रो लुग्वा ॥ उक्ता इति । अञ्प्रभृतय उक्ताः ॥ वक्ष्यमाणा इति । इञादयः ॥ ननु उपगु अ इति स्थिते ओर्गुणात्परत्वात् अचो ञ्णितीति वृद्ध्या भाव्यम् । गुणस्तु पिचव्यादौ सावकाशः । कृते च गुणे अवादेशे च अत उपधाया इति वृद्ध्या भाव्यमत आह । आदिवृद्धिरिति । परत्वादिति भावः । अन्त्योपधावृद्ध्योरवकाशः गौः पाचकः । आदिवृद्धेस्तु सुश्रुत् सौश्रुतः । त्वाष्ट्रो जाग्रतः इत्यादौ तूभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिरेव भवति । लक्ष्यानुरोधेनात्र सकृद्गतिन्यायस्यैवाश्रयणात् । अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठोऽप्यत्र लिङ्गम् । अन्यथा आद्युपधावृद्धिभ्यां पौष्करसादेः सिद्धत्वात्तेषु पाठोऽनर्थकः स्यात् । न च पुष्करसता चरतीत्यर्थे ठकि पौष्करसादिकेत्येतदर्थमनुशतिकादिपाठ आवश्यकः, ञितीति णित्येव उपधावृद्धेः स्वीकारान्न तु कितीति वाच्यम् । अनभिधानाट्ठगत्र न भवतीत्यादिसमाधानस्य कैयटे स्थितत्वात् ॥ एतेन भिन्नविषये बाध्यबाधकभावो नोपपद्यत इति शङ्का निरस्ता ॥ उक्तज्ञापकेन सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्यवश्याश्रयणीयत्वात् ॥ नन्वेवमपि जाग्रत इत्यादावुपधावृद्धिर्बाध्यते । औपगव इत्यत्र त्वादिवृद्धिप्रवृत्तिवेलायामुपधावृद्धेरप्राप्तया कथं बाधः स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । जाग्रत इत्यादावुपधावृद्धेर्बाध्यत्वे निर्णीते क्वचित्कालान्तरप्राप्ताया अपि तस्या बाध्यत्वौचित्यादिति ॥ स्यादेतत् । यत्रादिवृद्धिर्न जाता तत्रान्त्योपधालक्षणा वृद्धिः कस्मान्न भवति । व्यसोर्भावो वैयसवम् । इगन्ताच्चेत्यण् । व्यापदि भवं वैयापदम् । तत्र भवः इत्यण् ॥ अत्र कैयटः । तत्राप्यैचौ परत्वात्तद्बाधकाविति सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥ शाब्दबोधे वैलक्षण्यसत्त्वेपि तदनादरेणाक्षिपति । तस्येदमित्यपत्येपीति । इदमर्थे अपत्यसमूहविकारादीनामन्तर्भावादपत्येपि तस्येदमित्यण् प्रवर्तत इति किमनेन तस्यापत्यमिति सूत्रेणेत्यर्थः ॥ यद्यपि अत इञ् इत्याद्यर्थं तस्यापत्यमित्येतद्वक्तव्यम् । तथापि योगविभागः किमर्थं इत्याक्षेपोऽत्र बोध्यः ॥ समाधत्ते । बाधनार्थमिति । तस्येदमित्यस्य यद्बाधकं वृद्धाच्छः इति तद्बाधनार्थं पृथक् सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थः ॥ ननु तस्येदमित्यणस्तदपवादस्य वृद्धाच्छस्य च शैषिकत्वादपत्यार्थे प्रसक्तिरेव नास्ति, अपत्यादिचतुरर्थीपर्यन्तेभ्यो योऽन्योऽर्थः स शेषः इत्यभ्युपगमादत आह । उत्सर्गः शेष एवासाविति । असौ

अपत्यार्थः ॥ अयं भावः । असति योगविभागे अदन्तबाह्वादिप्रकृतिसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगादुपग्वादिप्रकृतिसंबद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात् । तथाचाणं बाधित्वा भान्वादिभ्यो हृद्वाच्छः प्रसज्येत । योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यासंबन्धस्याप्यपत्यार्थस्योपयोगाच्छेषत्वाभावेन छस्य प्राप्तिरेव नास्तीति ॥ ननु उपग्वादेरहृद्वत्वेन छस्य प्रसक्त्यभावान्निष्फलो योगविभाग इत्यत आह । हृद्वानीति । प्रातिपदिकानीति शेषः ॥ कृतसंधेः किमिति । अन्तरङ्गत्वात् संधौ कृतायां तदुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्थं समर्थपदग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ॥ अकृतेति । इयं च परिभाषा समर्थग्रहणेन ज्ञापितेति हरदत्तादयः ॥ लोकतः सिद्धेत्यन्ये ॥ सावुत्थितिर्माभूदिति । अन्तरङ्गपरिभाषाया अपवादभूतया अकृतेत्यनया अकृतसंधेरेव प्रत्ययः स्यात् । तन्निवारणाय समर्थग्रहणमधिकारसूत्रस्थमावश्यकमिति भावः ॥ यद्यपि तत्र सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् इत्यविशेषेणोक्तं तथापि ङ्याप्प्रातिपदिकांशे एव परिनिष्ठितत्वं न तु सुविशिष्टे इत्यवधेयम् । तेन औपगवः दण्डिमानित्यादि सिद्धम् । अन्यथा औपगवः दण्डीमान् इत्यादि स्यात् अश्विमानण् इति निर्देशश्चेह लिङ्गम् ॥ यदि तु पामादिगणे विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चेत्यत्राकृतसंधिग्रहणेन परिनिष्ठितात् तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगम्यते । तर्हि व्यर्थमेव समर्थग्रहणमित्याहुः ॥ प्रथमात्किमिति । तस्यापत्यमित्यत्र निर्दिष्टपदद्वयमध्ये प्राथमिकमेव प्रकृतिसमर्थकं, न त्वपत्यम् । तथाच प्रकृत्याकाङ्क्षायां तदेव ग्रहीष्यत इति किं तेन प्रथमादित्यनेनेति प्रश्नः ॥ अपत्यवाचकादिति । तस्यापत्यमित्यादिना विहितः प्रत्ययो यथा षष्ठ्यन्तोपग्वादिशब्दादभ्युपगम्यते, तथा अपत्यवाचकदेवदत्तादिशब्दात्प्रत्ययो भवेदिति शङ्का स्यात्, तद्वारणार्थं प्रथमाद्ग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ ननु उपगोरपत्यमिति विग्रहवाक्येऽपत्यवाचकस्याप्राथम्येपि अपत्यमुपगोरिति वाक्ये प्राथम्यात्तस्मादेवापत्यवाचकात्प्रत्यय इति चेत् ॥ मैवम् । लक्षणापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वादत्राश्रीयते, न तु विग्रहापेक्षमनियतम् । अन्यथा प्रथमादित्येतन्निरर्थकं स्यादिति ॥ षष्ठ्यर्थे माभूदिति । अयमर्थः । यथा इन्द्रो देवता अस्य हविष इति ऐन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति तथा उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्य औपगवो देवदत्तः देवदत्तोपत्यमस्योपगोः दैवदत्तिरुपगुरिति माभूदिति ॥ एतच्च कैयटे स्पष्टम् ॥ नन्वपवादत्वात्तद्धितः समासं नित्यं बाधेत । न च तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोपि भविष्यतीति वाच्यम् । यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते, तत्रापवादेन विनिर्मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते इति पारेमध्ये इत्यत्र वाग्र-

हणेन ज्ञापितत्वादित्याशङ्काह । अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरिति ॥ जातित्वादिति । गोत्रं च चरणैः सहेत्यनेनेति शेषः ॥ प्राचा तु अण्णन्तत्वाङ्ङीप् इत्युक्तम् । तद्राजाख्यात्वभिश्च टिड्ढाणञ् इत्यनेनेत्युक्तम् ॥ तदुभयमपि गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति सूत्रस्थभाष्यानुरोधेन ॥ गोत्रं च चरणैरित्यत्र कृत्रिमं गोत्रमेव गृह्यते न त्वपत्यमात्रमित्याशयेन प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः ॥ सूत्रस्थान्महोत्सर्गान् क्रमेणोदाहरति । आश्वपत इत्यादि ॥ औत्स इति । उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः इत्यमरः । तस्य चापत्येन योगस्तु गाङ्गेयो भीष्मः इतिवत् ॥ अपत्यं पौत्र ॥ नन्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादित्यत आह । अपत्यत्वेन विवक्षितमिति । विवक्षितमिति किं, वस्तुतः पौत्रप्रभृत्येव यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते गर्गस्येदमिति, तदा मा भूदित्याहुः ॥ अन्ये तु वस्तुतः पौत्रादीनामेव तत्त्वेन विवक्षायां संज्ञा मा भूद्, अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं तत् ॥ तेन औपगव इत्यादावव्यणर्थस्य गोत्रसंज्ञा सिध्यति । नह्यणः पौत्रत्वादिकं शक्यतावच्छेदकं किं त्वपत्यत्वमेव । अन्यथा गोत्राधिकारस्थयञाद्यर्थस्यैव गोत्रसंज्ञा स्यादिति ॥ नन्वपत्याधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमिति लभ्यतएवेति तेनैवोक्तप्रयोजनसिद्धौ किमनेनात्रापत्यग्रहणेनेति चेत् ॥ अत्राहुः । ते तद्राजाः इत्यत्र तच्छब्देन जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इत्यादिना विहिता ये अञादयस्त एव गृह्यन्ते, न तु ततः प्राक्तनप्रत्ययाः गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छिन्नत्वादिति वक्ष्यते । तथा चापत्याधिकारपठनसामर्थ्यस्योपक्षयादपत्यस्यासंबन्धशङ्कानिराकरणाय पुनरपत्यग्रहणमिह कृतमिति ॥ पौत्रप्रभृतीति किम् । अनन्तरापत्ये मा भूत् । कौञ्जिः, गार्गिः ॥ न चैवमप्याङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यस्य पौत्रादि, तं प्रत्येव गोत्रसंज्ञेति स्वीकारात् । एवं च गार्गी प्रत्यनन्तरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गर्गं प्रति गोत्रत्वं निष्प्रत्यूहमिति स्यादेव गर्गाद्यञिति दिक् ॥ जीवति तु वंश्ये ॥ पितृपितामहाद्युत्पादकप्रबन्धो वंशः तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् । पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते व्याख्यानाद्, गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति लिङ्गाच्चेत्याह । पौत्रादेरिति ॥ तुशब्दो भिन्नक्रमः युवेत्यस्मात्परो बोध्यः । स च एवकारार्थ इति व्याचष्टे । युवसंज्ञमेवेति । तेन एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतयोरपि गोत्रयुवसंज्ञयोर्न समावेश इति भावः ॥ नन्वस्तु संज्ञाद्वयस्य समावेशः को दोष इति चेत् ॥ मैवम् । शालङ्काः पैलोया इत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । तथा हि । शलङ्कोरपत्यं शालङ्किः । पैलादिषु पाठादिञ्शलङ्कादेशौ । शालङ्केरपत्यम् ।

शालङ्केयुर्वापत्यं यञिञोश्चेति फक्, तस्य पैलादिभ्यश्च इति लुक् ततः शालङ्केर्यूनश्छात्रा इत्यर्थविवक्षायाम् इञश्चेत्यणि शालङ्का इति भवति । तथा पीलाया अपत्यं गोत्रापत्यं वा पीलाया वेत्यणि पैलः । तस्यापत्यं युवा अणो द्व्यच इति फिञ् तस्य पैलादिभ्यश्च इति लुक् । ततः पैलस्य यूनश्छात्राः पैलीया इति भवति ॥ तत्र गोत्रयूनोः समावेशे तु गोत्रे लुगचीति फक्फिञोरलुक् प्रसज्येत । न च परत्वाद्यूनि लुग्भविष्यतीति सिद्धमिष्टमिति वाच्यम् । ततोपि परत्वात् फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्पापत्तेः । न च सिद्धान्तेपि विकल्पः शङ्क्यः, फक्फिञोः इत्ययं यूनि लुक एवापवादो, न तु पैलादिभ्यश्चेत्यस्य अनन्तरस्य इति न्यायात् । यद्यपि यूनि लुगपवादोपि फक्फिञोरिति विकल्पः परत्वात् पैलादिभ्यश्चेति लुकमपि बाधेतेति वक्तुं शक्यम् । तथापि परादप्यन्तरङ्गस्य बलीयस्त्वात् पैलादिभ्यश्चेति नित्य एव लुगित्याहुः ॥ भ्रातरि च ॥ अवंश्यार्थोयमारम्भः । भ्राता तु न वंश्यः उत्पादकप्रबन्धो वंश इत्यभ्युपगमात् । अपत्यं पौत्रप्रभृतीत्यनुवर्त्य पौत्रप्रभृतेः इति षष्ठ्या विपरिणम्य व्याख्यानात्फलितमाह । चतुर्थादीति ॥ अत्रायमर्थः गर्गादिषु मृतेष्वपि जीवत्यग्रजे अनुजो युवसंज्ञक इति ॥ वान्यस्मिन् ॥ इहत्यं जीवतिपदं तिङन्तं, न तु सप्तम्यन्तमिति व्याचष्टे । जीवदेवेति । यो जीवति स युवसंज्ञकः, मृतस्तु स्थविरतरे जीवत्यपि गार्ग्य एव भवति, न तु गार्ग्यायण इति भावः ॥ एकमिति । इहत्यमित्यर्थः ॥ द्वितीयमिति । अनुवर्तमानं सप्तम्यन्तमित्यर्थः ॥ यदुक्तमुभयोरिति तदेव विवृणोति । स्थानेन वयसा चेति ॥ मातामहे भ्रातरि वेति । संनिहितत्वाद् भ्रातरीत्यस्य मातामहभ्रातरीत्यर्थ इत्येके ॥ पितृव्यपुत्रे इत्यन्ये । वृत्तौ तु पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वेति पाठः ॥ जीवतीति किमिति । जीवतिइयं किमर्थमिति प्रश्नः ॥ अत एव मृते मृतो वेत्युत्तरं संगच्छते ॥ अन्यस्मिन् किम् । भ्रातरि जीवति जीवतो विकल्पो माभूत् । पूर्वसूत्रं तु भ्रातरि जीवति मृतस्य कनीयसो युवसंज्ञार्थमिति सावकाशम् ॥ वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदम् । तथा यूनश्चेत्यग्रिममपि ॥ एको ॥ गोत्रे इति जात्यपेक्षया एकवचनम् । एकशब्दः संख्यावाची । गोत्रेऽभिधित्सिते अपत्यबोधकप्रत्यय एक एव स्यात् इत्युक्ते गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्दः प्रत्ययं लभते नान्यः ॥ यदि त्वनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादपि स्यात्, तर्हि गोत्रापत्ये एक एव प्रत्ययो न कृतः स्यात् ॥ इत्थं च अपत्यप्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वाच्यः इति वार्तिकार्थोप्यनेन संगृहीत इत्याशयेन व्याचष्टे । गोत्रे एक एवेति ॥ अपत्यप्रत्यय इति । एतच्चाधिकाराल्लब्धम् ॥

अन्ये तु एकशब्दः प्रथमपर्यायः प्रथमश्चापत्यप्रत्ययशून्यः, तथा च प्रथमा प्रकृतिर्गोत्रे अपत्यप्रत्ययं लभते इति सूत्रार्थं व्याचक्षते॥ तत्क्लिष्टम्। अस्यां पङ्क्तावेकमानयेत्युक्ते प्रथममिति प्राथम्यार्थस्याप्रतीतेः ॥ वस्तुतस्तु प्रथमात् इत्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव प्रातिपदिकादपत्यप्रत्ययः इति व्याख्यायैकग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः॥ औपगव इति। उपगुशब्द एव प्रत्ययं लभते, न त्वौपगवशब्दः इति गोत्रापत्येप्यनन्तरापत्य इवाणेव भवति, न त्विञ् ॥ गार्ग्य इति । गोत्रापत्ये गर्गादिभ्यो यञ् इति विशिष्य विधानादनन्तरापत्य इवात्र अत इञ् न भवति, किं तु यञेव । स च गार्ग्यस्यापत्येपि भवति, न त्वत्र यञन्तात्फक् एको गोत्रे इति नियमात् ॥ नाडायन इति । नडादिभ्यः फक् इति गोत्रापत्ये विधानादत्रापि अत इञ् न भवति, किंतु फगेव । स च नाडायनस्यापत्येपि भवति न तु फगन्तादिञ्, उक्तनियमात् ॥ नन्वेकस्मिन् गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तेः व्यर्थमिदं सूत्रमित्याशङ्क्य सूत्रारम्भफलं मतभेदेन व्यवस्थापयति। गोत्रे स्वैकोनेति । स्वं गोत्रं तदपेक्षया एकोनसंख्यानां, तृतीये द्वयोः परम्परा, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे तु चतुर्णामित्यादिपरम्परा प्रसज्यत इत्यर्थः ॥ तथाहि । उपगोस्तृतीये अणिञोः परम्परा, चतुर्थे त्वणिञ्फकां, पञ्चमे णिञ्फगिञाम् ॥ यद्यप्यत्र यस्येति च इति लोपेनाणादेरसत्त्वात् अणिञादीनां परम्परेत्युक्तिर्न संगच्छते । तथापि अणन्तादिञुत्पद्यते, इञन्तात्फक् इत्युत्पत्तिमात्राभिप्रायेण प्रत्ययपराम्पराऽभिधानं बोध्यम् ॥ स्वद्व्यूनसंख्येभ्य इति । स्वं गोत्रं तदपेक्षया द्व्यूनसंख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः, तृतीये एकस्मादनिष्टोत्पत्तिः, चतुर्थे द्वाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्यः इत्यादीत्यर्थः ॥ अपत्यं पितुरेवेति । तथा चामरः आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रस्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इति ॥ मुख्यमतमाह । ततः प्राचामिति। पित्रपेक्षया ये प्राञ्चः पितामहप्रपितामहादयस्तेषामपीत्यर्थः ॥ अत्रायमाशयः। अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो, न त्वात्मजपर्यायः । न पतन्त्यनेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्तेः पंक्तिविंशतीतिसूत्रे भाष्यकृता दर्शितत्वाद् बाहुलकात्करणे यत्प्रत्ययः ॥ यन्निमित्तं यस्यापतनं, तत्तस्यापत्यमिति फलितोऽर्थः ॥ तथा च पौत्रादिरपि पितामहादीनामपतने हेतुः इति तेषामपत्यत्वं भवति ॥ प्रसिद्धं च व्यवहितोपि पितामहादीनामुद्धर्तेति जरत्कार्वाद्युपाख्यानेषु । अपत्यं पौत्रप्रभृतीति सूत्रमप्यत्रानुगुणम् । आद्यपक्षे हि अपत्यमिवापत्यमिति गौणी व्युत्पत्तिराश्रयणीया स्यात् । अमरस्तु सूत्रभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्य इति ॥ तद्वान्यै इति । आद्यपक्षे प्रत्ययमालानिवृत्तये, अन्त्ये तु स्वद्व्यूनसंख्येभ्योनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तये इत्यर्थः ॥ औ-

पगवादिञ् स्यादिति ॥ तृतीयस्य उपगुं प्रति अनपत्यत्वादिति भावः ॥ एवं चासति सूत्रे अस्मिन् पक्षे औपगविरित्यत्रानिष्टमेव स्यात्, औपगव इतीष्टं तु न सिध्यतीति बोध्यम् ॥ अजीवज्ज्येष्ठे इति । जीवज्ज्येष्ठे जीवद्वंश्ये वा युवसंज्ञायां सत्यां गोत्रसंज्ञा नेति भावः ॥ इष्टे सिद्धेपीति । अस्मिन् पक्षे औपगवस्य यदपत्यं तदुपगोरप्यपत्यमिति उपगोर्यदा प्रत्ययः, तदा औपगवः इतीष्टं यद्यपि सिध्यति तथाप्यौपगविरित्यनिष्टं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ तत इति । इञन्तादित्यर्थः ॥ फगिञोरिति । फञन्तादिञ् इञन्तात्फक्, तदन्तात्पुनरिञ् इत्यादिपरम्परायां सत्यामित्यर्थः ॥ नियमार्थमिति ॥ नन्वाद्यपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययो, न तु मूलभूतात्स्यात्, अनन्तरापत्ये मुख्यसंबन्धे चरितार्थस्याणादेर्गौणसंबन्धेपि प्रवृत्तेरन्याय्यत्वात् । तथा चौपगवापत्येन उपगोर्मुख्यसंबन्धाभावात्तत्राप्राप्ते विध्यर्थमेवेदं सूत्रं, न तु नियमार्थमिति औपगवशब्दादपि प्रत्ययो दुर्वार इतिचेद् ॥ अत्राहुः । गोत्रे बोधनीये क्रमेणानेकप्रत्ययप्रसङ्गे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थे कृते औपगवशब्दस्यापत्यप्रत्ययान्तत्वात्पुनरपत्यप्रत्ययस्ततो नोपपद्यते इत्यगत्या परम्परासंबन्धाभ्युपगमेनोपगोरेव तदुत्पत्तिः, न त्वौपगवशब्दादिति सिद्धमिष्टमिति ॥ अत्र केचिद्व्याचक्षते आद्यपक्षे प्रत्ययपरम्परायां प्राप्तायाम् एको गोत्रे इत्यनेनैकः प्रत्ययो विधीयते। तथा चैकोनामैकजातीय इत्यर्थपर्यवसानान्मूलप्रकृतेर्योऽपत्यप्रत्ययोऽणादिस्तज्जातीय एव गोत्रे बोधनीये तत्तत्पितृवाचकाद्भवति अणन्तादण् इञन्तादिञ् यञन्ताद्यञिति ॥ न चैवमणिञोः परम्परायां निवर्तितायामप्यौपगव इत्यत्राण्प्रत्ययपरम्परा स्यात् । तथा गार्ग्य इत्यादौ यञादिपरम्परेति वाच्यम् । सत्यामपि तस्यामनिष्टाभावादिति ॥ तच्चिन्त्यम् । फगन्तात्फकि नाडायन इत्यादावनिष्टप्रसङ्गादिति दिक् ॥ ऊह्यमिति ॥ अपत्यं पितुरेवेति पक्षे चतुर्थापत्यरूपे यूनि विवक्षिते गोत्राद्यूनीति नियमसूत्रे सत्यसति च गोत्रप्रत्ययान्तादेव युवप्रत्यय इति द्वयोः परम्परा, सा चेष्टत्वान्न नियमेन व्यावर्त्यते। पञ्चमे तु यूनि नियमाभावे त्रयाणां परम्परा प्रसज्यते । षष्ठे तु चतुर्णामित्यादि ॥ ततः प्राचामपीति द्वितीयपक्षे तु गर्गाच्चतुर्थे यूनि मूलप्रकृत्यनन्तराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । पञ्चमे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः। तथा नडाच्चतुर्थे यूनि पूर्ववद्द्वाभ्यामनिष्टोत्पत्तिः, पञ्चमे तु त्रिभ्यः। उपगोश्चतुर्थे वाच्ये तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः, । न त्वनन्तरापत्यवाचकात् । ततो जातेप्यत इञि रूपानिष्टाभावादित्यादि यथासंभवं तत्रोह्यमित्यर्थः ॥ गोत्राद्यूनि ॥ असत्यस्मिन् सूत्रे सुख्यमते पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते गोत्र-

प्रत्ययान्ताद् युवप्रत्ययोत्पत्ताविष्टे सिद्धेपि मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्योपि स्यादिति पाक्षिकानिष्टे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याशयेनाह । गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति ॥ न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इत्यर्थः ॥ मनोरमायां तु न तु युवप्रत्ययान्तादिति प्रथमपक्षेर्थ इत्यपि स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते तस्य पुनस्ततोयं प्रत्यनपत्यत्वादप्राप्तौ विध्यर्थमेवेदं स्याद्, न तु नियमार्थमिति युवप्रत्ययान्तात्प्रत्ययो दुर्वारः स्यात् । तस्मादिह पितुरेवापत्यम् इति पक्षो नाश्रयणीय इति ॥ अन्ये त्वाहुः पौत्राद्यपक्षे गोत्राद्यूनीत्यावर्त्य एकेनाप्राप्तप्रत्ययं विधाय द्वितीयेन नियम्यते यूनि गोत्रादेवेति । एवं च ततः प्राचामपीति पक्षेण सुहैकरूपता भवतीति ॥ गोत्रचेद्यून्येव इति विपरीतनियमस्त्विह न कृतः, व्यावर्त्यालाभात् । न च शैषिकाच्छादयो व्यावर्त्या इति वाच्यम् । गोत्रेऽलुगचीति लिङ्गात् ॥ स्त्रियां त्विति । यद्यत्र अस्त्रियामित्यस्यैकवाक्यतया स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवेत्यर्थः क्रियते । तर्हि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अनिषेधाद् युवतिषु प्रत्ययानां परम्परा प्रसज्येत । न च एको गोत्रे इत्यनेन निस्तारः । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधात् ॥ अथ स्त्रियां न युवप्रत्ययः इति वाक्यभेदनार्थः क्रियते, तदा गोत्रप्रत्ययेन युवतिर्नाभिधीयेत । किं तु वाक्यमेव स्यात् । ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं स्त्री गार्गी न स्यात् । अतो युवसंज्ञानिषेधपरमेवेदम् इत्याशयेन व्याचष्टे । न युवसंज्ञेति ॥ अत्रायमाशयः । अस्त्रियामिति योगो विभज्यते । यूनीति शब्दस्वरूपपरमनुवर्तते । परिभाषा चेयम् । यत्र युवसंज्ञाविधानं तत्र अस्त्रियामित्युपतिष्ठत इति सिद्धस्य गतिरियम् ॥ जीवति तु वंश्ये युवाऽस्त्रियाम् इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् ॥ अत इञ् ॥ चकालतनेष्विति ज्ञापकात्सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगमेप्यधिकृतप्रातिपदिकस्य न वैयर्थ्यं, किं तु प्रयोजनमस्तीति ध्वनयति । अदन्तं यत्प्रातिपदिकमिति । अत इत्यस्य सुबन्तविशेषणत्वे तु दक्षयोरपत्यमित्यादि विवक्षायां दाक्षिरित्यादि न सिद्ध्येदिति भावः ॥ तपरः किम् । विश्वपः अपत्यं वैश्वपः । प्रदीयतां दाशरथाय इत्यत्र तु तस्येदमित्यण् । अपत्यत्वविवक्षायां त्विञेव ॥ बह्वादिभ्यश्च ॥ बाहृ लोडने इति धातौ केवलस्य बाह्वोरपत्ययोगासंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधौ सौबाहविरिति माधवोक्तं चिन्त्यमिति ध्वनयन्नाह । बाहविरिति । जानन्तिबाहविगार्ग्यगौतम इत्याश्वलायनसूत्रप्रयोगाद्भाष्यवृत्त्याद्युदाहरणाच्च बाहुशब्दः संज्ञारूपोस्तीति भावः ॥ औडुलोमिरिति । यद्यपि गणे बाहु कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन प्रद्युम्न त्यादिषु केवलो लोमन्शब्दः पठितः । तथापि सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् ॥ तारकान्युडु वास्त्रियामित्यम-

रोक्त्या नक्षत्रवाच्युडुशब्दः । उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः । शरा इव लोमानि यस्य तस्यापत्यं शारलोमिः ॥ बहुत्वे तु इञपवादोऽकारः प्रागेवा-जन्तेषूक्तः । उडुलोमाः । शरलोमाः ॥ इह प्रतिपदविधानेषु पुराणसिद्धाः सं-ज्ञाशब्दा एव गृह्यन्ते, शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । तेन इदानींतनो यो बाहुस्तस्या-पत्ये बाहव इत्यणेव, न त्विञ् ॥ उक्तं च हरिणा । अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥ अनर्थकं संदिग्धा-र्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण विशेषणत्रयव्यावर्त्यम् । तदुक्तिषु तत्सदृशेष्वित्यर्थः ॥ अत एव संज्ञा श्वशुरस्यापत्यंश्वाशुरिरित्यत्र राजश्वशुरादिति यन्न । मिमीते माता तस्याः स्वसा मातृस्वसा । इह मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न ॥ नन्वेवं बाहवः श्वाशुरिरिति पूर्वोक्तौ न सिध्यत इति चेत् । मैवम् । अणिञोर्विधौ शब्दविशेषानुपादाना-दप्रतिषिद्धेष्वपि तत्प्रवृत्तेः ॥ व्यासेति ॥ वेदान् व्यसतीति वेदव्यासः कर्मण्य-ण् भीमो भीमसेन इतिवदेकदेशग्रहणम् ॥ न य्वाभ्याम् ॥ य्वाभ्यां किम् । न अर्थो यस्या नार्थः तस्यापत्यं नार्थिः ॥ पदान्ताभ्यां किम् । याज्ञिकः ॥ ऐचो विषयप्रदर्शनाय नेति निषेधोक्तिः । तेनेह न । दाध्यश्विर्माध्वश्विः । न ह्यत्र य्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रसक्तिरस्ति ॥ क्वचित्तु वृद्धिप्रसक्तिसत्त्वेपि नेष्यते । द्वे अशी-ति भृतो भूतो भावी वा द्वाशीतिकः ॥ वारुडकिरिति । वरुडादयो जातिवि-शेषाः । वकारस्यापदान्तत्वात् न य्वाभ्यामित्यैज् न ॥ इत्यादीति । नैषादकिः चाण्डालकिः बैम्बकिः ॥ गोत्रे कुञ्जा ॥ इतः प्राक् एको गोत्रे इत्यादौ सूत्रद्वयं वेत्पद्यते । तच्चापत्यं गोत्रग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ च्फञो ञकारो वृद्ध्य-र्थः । कौञ्जायनाः । चकारस्तु व्रातच्फञोः इत्यत्र विशेषणार्थः । तेन अश्वा-दिभ्यः फञ् आश्वायन इत्यत्र ञ्यो न भवति ॥ अत्रेदमवधेयम् । कौञ्जायन्य इत्यादावेकवचने द्विवचने च ञ्यस्य ञित्स्वरादाद्युदात्तत्वमेव । बहुत्वे तु ञ्यस्य लुकि च्फञश्चकारञकारयोस्तुल्यबलयोर्विरोधे सति परत्वाद् ञित्स्वरेणाद्युदा-त्तत्वे प्राप्ते भाष्यादौ तद्धितस्य कितः इत्यत्र योगं विभज्य चितः इत्यनुवर्त्य तद्धित स्य चितोन्तोदात्तत्वम् इति व्याख्यानात् कौञ्जायनाः इत्यत्रान्तोदात्ततैव भवति । न चैवं हि फगेवास्तु किमनेन गुरुनिर्देशेनेति वाच्यम् । तथा हि सति व्रातफ-कोरस्त्रियाम् इति सूत्रप्रणयनापत्त्या नाडायनादिभ्योपि ञ्यः स्यादिति ॥ कुञ्ज ब्रध्न, शङ्ख, शकटेत्यादि ॥ व्रातच्फञो ॥ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणी इत्यतोनुवर्तना-दाह । ञ्यः स्यादिति । व्रातवाचिभ्यः कापोतपाक्यः इत्युदाहरिष्यति ॥ अस्त्रियां किम् । कपोतपाका स्त्री ॥ तद्राजत्वादिति । ञ्यादयस्तद्राजा इति सूत्रेणेति

शेषः ॥ लुग्वक्तव्य इति । तद्राजस्यबहुष्वित्यनेनेति शेषः ॥ कौत्साायनीति । इह सति ञ्यप्रत्यये योपधत्वात् जातेः इति ङीषभावे टापि रूपे स्वरे च विशेषो बोध्य इत्याहुः ॥ यञिञोश्च ॥ अधिकारप्राप्तं गोत्रग्रहणं, यञिञोर्विशेषणं, न तु विधेयस्य फकः, व्याख्यानात्तदेतदाह । गोत्रे याविति ॥ गोत्रे किम् । द्वीपाद-नुसमुद्रं यञ् द्वीपे भवो द्वैप्यः । सुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् । सौतंगमिः । तदपत्ये फक् मा भूत् ॥ फक् स्यादिति । सामर्थ्याद् यून्ययम् ॥ शरद्वच्छुनक ॥ भृगुः शरद्वतोपत्यं न भवति, पूर्वभावित्वाद् । एवं शुनस्यापत्यं न भवति वत्सः अतोत्र भार्गवस्य वात्स्यसाग्रायणश्चेति द्वन्द्वे अत्रिभृग्विति यञि-ञोश्चेति च यथासंभवं लुग् बोध्यः ॥ यद्यप्यत्र बहुत्वाभावात् अत्रिभृग्वित्यादिना लुग् दुर्लभः । तथापि युगपदधिकरणवचनतायां वर्तिपदानां बह्वर्थत्वात्सौत्र-त्वाद्वा स्यादेव लुक् । अतो व्याचष्टे । भार्गवश्चेदिति । वात्स्यश्चेदिति च ॥ अश्मादिरिति ॥ अश्वत्थाम्नः पिता यो महाभारते प्रसिद्धः, तदपेक्षयाऽन्य एवायं द्रोण इत्यर्थः ॥ अश्वत्थाम्नीत्यादि । द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थाम्नि द्रौ-णायन इति प्रयोगो भाष्योक्त इत्यर्थः ॥ अनृष्या ॥ अनृषीति पञ्चम्याः सौत्रो लुक् ॥ अनृषिभ्य इत्यर्थः ॥ सूत्रे इति ॥ आनन्तर्य इत्यत्रेत्यर्थः ॥ स्वार्थ इति । चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वादिति भावः ॥ बैदिरित्यत्र ऋष्यणमाशङ्क्याह । बा-ह्वादेरिति ॥ बिद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, विश्वानर, । पर-स्त्री परशुं चेत्यादि ॥ गर्गादिभ्यो ॥ गर्ग, व्याघ्रपाद, पुलस्ति, बभ्रु, मण्ड, वतण्ड, कपि, कत, शकल, कण्व, अगस्ति, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, पराशर, जम-दग्नीत्यादि ॥ कथं तर्हि रामो जामदग्न्यः इति । अनन्तरापत्ये ह्ययम् ॥ स-त्यम् । अनन्तरेपि गोत्रत्वारोपाद्बोध्यः ॥ यञञोश्च ॥ ण्यक्षत्रियार्षेत्यतो लुगि-ति, तद्राजस्येति सूत्राद्बहुषु तेनैवास्त्रियामिति चानुवर्तते यस्कादिभ्यो गोत्रे इत्यतो गोत्र इति च तदाह । गोत्रे यद्यञन्तमित्यादि । प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्र-वाचिनी केवलौ यञञौ न भवत इति गोत्र इत्यनेन तदन्तं विशेषितम् ॥ तद-वयवयोरिति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति भावः ॥ प्रवराध्यायेति । एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम् इति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तमिति भावः ॥ तेनेह नेति । यद्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्येत, तदा स्यादेवातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ लोहितादीति ॥ सर्वत्र लोहितादीत्यादि-ना ष्फः ॥ ष्फे षीत्तेपि स्त्रीत्वे षित्त्वसामर्थ्यात् ङीषित्याशयेनाह । बाभ्रव्याय-णीति । गर्गादिगण एव बभ्रुः कौशिके इति पाठ्यम् । एवं हि द्विर्बभ्रुग्रहणं

न कर्तव्यं भवतीति हरदत्तादयः ॥ कापेय इति ॥ इतश्चानिञः इति ढक् । कपेर्गर्गादिगणपाठो लोहितादिकार्यार्थः । तेन काप्यायनी सिध्यति ॥ बौधिरिति । अनृषित्वादिञ् । बाह्वादित्वाद्वा ॥ वतण्डाच्च ॥ यञणोः प्राप्तयोराङ्गिरसे यञेवेति नियमार्थं सूत्रम् ॥ लुक् स्त्रियाम् ॥ विहितस्येति । प्रशिष्टस्य वेति बोध्यम् । एतच्च आङ्गिरसे इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ यद्यपि वतण्डाल्लुक् स्त्रियामित्येकसूत्रकरणेपि आङ्गिरसे इत्यनुवृत्त्या अनाङ्गिरसे यञणोर्लुगभावात् स्त्रियामिष्टं सिध्यति । तथापि पुंस्याङ्गिरसे यञणोरुभयोः प्राप्तिरनिष्टेति तद्वारणाय पृथक् सूत्रं कृतम् ॥ ऋषित्वादिति । न चैवं ऋष्यन्धकेत्यणि सिद्धे शिवादिगणे वतण्डपाठो व्यर्थ इति शङ्क्यम् । गर्गादिपाठेन यञा बाधात्तन्निवृत्तये तत्पाठस्यावश्यकत्वात् ॥ षङ्गेति । अणिञोरनार्षयोरिति सूत्रेणेति भावः ॥ अश्वादिभ्यः ॥ गोत्र इति । इह गणे, बैल्व, आनडुह्य, आत्रेय, इति गोत्रप्रत्ययान्तास्त्रयः पठ्यन्ते तेभ्यस्तु यून्येव । एको गोत्रे गोत्राद्यूनीति वचनात् । तत्र बिल्विर्नाम राजर्षिस्ततो वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ् । आनडुह्यशब्दो गर्गादियञन्तः । आत्रेयशब्दो ढगन्त इति ज्ञेयः ॥ पुंसि जात इति । गणसूत्रमिदम् । जातशब्दे पुंसि विद्यमाने फञ् इत्यर्थः ॥ कस्मादित्याकाङ्क्षायामर्थाज्जातशब्दादिति लभ्यते ॥ जाताया इति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिः ॥ शिवादिभ्योण् ॥ ननु विशेषविहितानिञादीन् बाधित्वा अणेवारम्भसामर्थ्याद्भविष्यति किमनेनाण्ग्रहणेन ॥ अत्राहुः । ऋषिषेणशब्दोत्र गणे पठ्यते, ततः प्राप्तमिञं बाधित्वा परत्वात् सेनान्तलक्षणेति ण्ये प्राप्ते इह पाठसामर्थ्याद्यथाप्राप्तप्रत्यय इञेव स्यान्न त्वण् । तथा चात्राण्ग्रहणमावश्यकमित्येके ॥ अणधिकारादणेव स्यान्नान्य इत्यण्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये ॥ शिव, ककुत्स्थ, वतण्ड, जरत्कारु, विपाट्, तक्षन्, विश्रवण, रवण, ऋषिषेण, विरूपाक्षेत्यादि ॥ गोत्र इति निवृत्तमिति । एतच्च वृत्तौ कैयटे च स्थितम् ॥ यद्यपि गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारः इति यूनि लुक् इति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां लभ्यते । तथापि तन्मतान्तरमिति भावः ॥ एवं चेत्ततः प्रभृत्यपत्यसामान्ये प्रत्यया भवन्तीति स्थितम् ॥ शुभ्रादित्वान्नित्यं ढकि प्राप्ते जरत्कारुशब्दोत्राणर्थं पठ्यते । जारत्करवः ॥ ढकि तु ढे लोपोऽकद्र्वाः इत्युलोपः । जारत्कारेयः ॥ कुञ्जादित्वात् गोत्रे कुञ्जादिभ्यः इति नित्यं च्फञि प्राप्ते विपाट्शब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते । वैपाशः वैपाशायन्यः ॥ सेनान्तलक्षणेति ण्यप्रत्यये उदीचामितीञि च प्राप्ते तक्षन् शब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते ण्यप्रत्ययेन समावेशोऽत्रे-

यते, न त्विञ् । तात्त्वः तात्त्वाः ॥ विश्रवणरवणशब्दावत्र पठ्येते तौ च वि-श्रवःशब्दस्यादेशौ । विश्रवसोपत्यं वैश्रवणः रावणः ॥ अवृद्धाभ्यो ॥ अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्य इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याशयेन व्याचष्टे । अवृद्धेभ्य इत्यादिना ॥ द्वैमातुर इति ॥ तद्धितार्थेत्यादिना समासः । अत्र द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहो, न तु द्विमात्रोरपत्यमिति । दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमेनासंज्ञायां समासासंभवात् ॥ धान्यमातुर्नेति ॥ अभिव्यक्तपदार्था इत्यनेन जननीवाचिन एव ग्रहणे सिद्धेपि तस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति भावः ॥ अभिव्यक्तेत्यस्यानित्यताया ज्ञापनार्थ इति त्वन्ये ॥ कन्यायाः ॥ ननु कन्या अक्षतयोनिः, तस्याश्चापत्यसंभव एव नास्तीत्याशङ्क्याह ॥ अनूढाया इति । अविवाहिताया इत्यर्थः ॥ वैकर्ण ॥ वात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वे यञञोश्च अत्रिभृगुकुत्सेति सूत्राभ्यामपत्यप्रत्ययस्य लुक् । न चात्र वत्सादीनामेव द्वन्द्वोस्त्विति शङ्क्यम् । मूलभूतानां तेषां विकर्णादीन् प्रत्यपत्यत्वाभावादतो व्याचष्टे । वात्स्यशब्देत्यादि । युगपदधिकरणवचनतायां बहुत्वमस्तीति शरद्वच्छुनक सूत्र एवोक्तम् ॥ एचो इञिति ॥ पूर्वसूत्रादाग्रहणानुवृत्तेरिति भावः ॥ स्त्रीभ्यो ढक् ॥ बहुवचननिर्देशान्न स्वरूपस्य ग्रहणम्, नाप्यर्थस्य । ढगर्थतया शुभ्रादिषु विमातृशब्दपाठात् । किं तु स्त्र्यधिकारोक्तटाबादेर्ग्रहणम् । न तु विप्रकृष्टक्तिन्नादेरित्याशयेनाह । स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति । तेन दरदोपत्यं दारदः इत्यत्र ढक् न भवति । स्त्र्यर्थग्रहणे तु स्यादेवात्र ढक् । दरच्छब्दो हि जनपदक्षत्रियावाचीति ततोऽपत्यार्थे द्व्यञ्मगधेत्यणि तस्य स्त्रियाम् अतश्चेति लुकि दरच्छब्दस्य स्त्र्यर्थवाचित्वाद् ढक् चेति वर्तमाने पुनरिह ढग्ग्रहणमण्संबद्धस्य ढको निवृत्त्यर्थम् । यद्यपि चानुकृष्टं नोत्तरत्रेति परिभाषया अणिह न प्रवर्तते । तथापि तस्या अनित्यत्वज्ञापनाय ढग्ग्रहणमित्याहुः ॥ तस्येदमिति । शिवादित्वादपत्य एवाणित्यन्ये ॥ इतः किम् । दाक्षिः । अनिञः किम् दाक्षायणः ॥ द्व्यचः किम् । उदधेरपत्यमौदधः ॥ काशिकायां मरीचेर्मारीच इत्युदाहृतम् तदसत् । बाह्वादित्वेनेञ्प्रवृत्तेः । न चास्य बाह्वादित्वमविवक्षितम् । मरीचिशब्दो बाह्वादिषु पठ्यते इति मिदचोन्त्यात्पर इति सूत्रे भाष्ये स्थितत्वात् ॥ आत्रेय इति । परत्वादयमृष्यणं बाधत इति भावः ॥ शुभ्रादिभ्यश्च ॥ चकारस्त्वाकृतिगणत्वद्योतनार्थ इत्याहुः । मृकण्डशब्दोत्र पठ्यते मार्कण्डेयः । शुभ्र, मृकण्ड, अश्व, विमातृ, विधवा, गोधा, प्रवाहणेत्यादि । आकृतिगणोयम् ॥ तेन पाण्डवेय इति सिद्धम् ॥ इत्रादन्तेषु इञ् प्राप्तः, विधवाशब्दात्तुद्रालक्षणो ढक्,

चतुष्पाज्जातिवाचिषु ढञ् गोधाशब्दाद्‌ढ्रग्वचनात्सोपि भवति, क्वचिदौत्सर्गिको- ण् प्राप्त इति बोध्यम् ॥ प्रवाहणस्य ढे ॥ उत्तरपदस्येत्यधिक्रियते । अर्धात्प- रिमाण इत्यतः पूर्वस्य तु वेति अनुवर्तते तदाह । उत्तरपदस्याचामादेरित्या- दि । नित्यमुत्तरपदवृद्धेः फलं तु प्रवाहणेयीभार्यः इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुं- वद्भावप्रतिषेधः ॥ तत्प्रत्ययस्य च ॥ प्रवाहणस्येति वर्तते, तच्छब्देन ढप्रत्ययः परामृश्यते तदाह । ढान्तस्येत्यादि ॥ बाह्वतद्धितनिमित्तेति । ढक्प्रत्ययान्ताद्ब- हिर्भूतो य इञ् तन्निमित्तेत्यर्थः ॥ कल्याण्यादीनाम् ॥ इह परस्त्रीशब्दः प- ठ्यते । परस्य स्त्री परस्त्री इति षष्ठीसमासः । पारस्त्रैणेयः । परभार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ बिदादिगणे तु परस्त्री परशुं चेति पठ्यते । प्राप्नोतीति शेषः ॥ तत्र परा चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः । परस्त्रिया अपत्यं पारशवः । ब्राह्मणाच्छूद्रायां तेनैवोढायामुत्पन्नः । सा च जात्यन्तरयोगात्परस्त्री । न च परशादेशस्य स्थानिवद्भावात्पारशवेपि अनुश- तिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । सत्यादेशे पूर्वोत्तरपदसंप्रमो- हात्तदप्रवृत्तेः । इह गणे स्त्रीप्रत्ययान्तानां ढकः सिद्धत्वादिनङर्थं ग्रहणम् अन्ये- षां तूभयार्थम् । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । परस्त्रीत्यादि ॥ कुल- टाया वा ॥ शकन्ध्वादित्वात्पररूपमत एव निपातनाद्वा ॥ सती भिक्षुकचेति । अत्र इनङ्विधौ । तथा चोक्तममरेण अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसु- तः । कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि । तदा कौलटिनेयः स्यात्कौ- लटेयोपि चात्मजः इति ॥ केचित्तु क्षुद्राया अपि इनङा तृतीयं रूपं कौलटि- नेय इतीच्छन्ति ॥ पचे द्रगिति । द्रगपि पचे भवत्येवेति भावः ॥ हृद्भग ॥ पूर्व- पदस्य चेति चकारेण उत्तरस्येत्यनुकृष्यते तदाह । पूर्वोत्तरपदयोरिति ॥ महतै सौभगायेत्यत्र तून्नावादित्वादञ् छान्दसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिरित्याशयः ॥ चटका- या इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसि न स्यादित्याशङ्क्याह ॥ चटकस्येति वाच्यमि- ति । एवं च चटकादैरक् इत्येव सांप्रदायिकः पाठः, इति न्यासकृदुक्तिर्वार्तिकवि- रोधादुपेक्ष्या । तयोरेवेति । तत्र टाबन्तात्तद्धितलुकि लुक्तद्धितलुकीति टापो लुकि जातिलक्षणङीषं बाधित्वा अजादिलक्षणष्टाबिति भावः ॥ गौधेर इति ॥ ढस्य- ऐयादेशे कृते लोपो व्योरिति यलोपः ॥ आरगुदीचाम् ॥ वचनादेव द्रग्ढगा- रकां पर्याये सिद्धे उदीचां ग्रहणं पूजार्थम् ॥ अरक् इति न सूचितं यस्येतिचे- त्याकारलोपे गौधेर इत्यनिष्टप्रसङ्गात् ॥ अन्यत इति । अनाकारान्ताल्लक्ष्यानु- रोधेन कुतश्चिदित्यर्थः ॥ पण्डस्येति । पण्डो नपुंसकः तस्यापत्यं तु कृत्रिमादि-

रिति ॥ क्षुद्राभ्यः ॥ अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ गृष्टि, हलि, बलि, कुद्रि, अग (जव) स्ति, मित्रयु ॥ अण्ढकोरपवाद इति । इहान्त्ययोर्द्वयो ऋषित्वादण् प्राप्तः, अन्येभ्यस्तु इतश्चानिञ इति विवेकः । गार्ष्टेय इति । सकृत्प्रसूता सर्वापि गृष्टिः, न तु गौरेव । अतोत्र न चतुष्पाद्भ्यः इत्यनेन ढञ्सिद्धिः ॥ केकय ॥ केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् मैत्रेयिकया श्लाघते । मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारेति वुञ् । तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते, लोके च ऋषिशब्दो गोत्रमिति प्रसिद्ध इति काशिका । एतच्च यदा मित्रयुशब्दः अभेदोपचारात्तदपत्यसंताने वर्तते, तदा बोध्यम् । अन्यथा मित्रयूनामिति बहुवचनान्तेन विग्रहो न स्यात् ॥ प्रलयादागतं प्रालेयम् । इयादेशो वृद्धिं न बाधते अचामादेरचो वृद्धिः, यादेरियादेशः इति भिन्नविषयत्वात् । अङ्गं तूभयोर्विशेषणं, न तु कार्यीति हरदत्तः ॥ आदिवृद्धेरपीदमेव सूत्रं विधायकमस्तु । किमनेन विषयभेदविचारेणेत्यन्ये ॥ दाण्डिनायन ॥ निपात्यन्त इति । दण्डिन् हस्तिन् आभ्यां नडादित्वात्फक्, निपातनाट्टिलोपाभावः ॥ वसन्तादिषु अथर्वन् इति पठ्यते । अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थ उपचारादथर्वा तमधीते आथर्वणिकः ॥ शुभ्रादिषु जिह्माशिनिति पठ्यते तस्यापत्यं जैह्माशिनेयः ॥ वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । उदीचां वृद्धादिति फिञ् ॥ भ्रूणहन्, धीवन्, अनयोः ष्यञि तकारोन्तादेशो निपात्यते । भ्रूणघ्नो भावो भ्रौणहत्यम् । धैवत्यम् । हनस्तोऽचिण्णलोरित्यनेनैव हन्तेस्तत्त्वे सिद्धे तकारनिपातनं ज्ञापयति धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति । तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र तत्वं न ॥ नन्वेवं प्रसृङ्भ्यामित्यादौ अनुदात्तस्य चेत्यम् दुर्वारः स्यात् । अम्विधौ धातोः स्वरूपग्रहणाभावात् ॥ अत्राहुः । सृजिदृशोरिति सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया धातोः कार्यमुच्यमानं भवतीति ज्ञापनार्थं तकारनिपातनमिति व्याख्येयम् । तेन न कोपि दोष इति ॥ सरयू इत्यस्याणि परेयुवादेर्वो निपात्यते । सरय्वां भवं सारवमुदकम् । इक्ष्वाकोरपत्यम् ऐक्ष्वाकः । जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् उलोपो निपातनात् । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादण् ऐक्ष्वाकः । अत्राप्युलोपो निपातनादेव । अञणन्तयोर्द्वयोरप्येकश्रुत्या पाठात् । बहुत्वे तु अञस्तद्राजत्वाल्लुक् अणस्तु न इति विशेषः । तथा च रघुः वक्ष्वाकूणां दुरापेर्थे इति । मुरारिस्त्वाह । ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फलन्त्वस्माकमद्याशिषः इति । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः । मयटि यादेर्लोपोत्र निपात्यते ॥ यस्कादिभ्यो ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकि-

कं गोत्रं गृह्यत इत्याशयेनाह । अपत्यप्रत्ययस्येति ॥ ण्यक्षत्रियार्षेत्यतो लुगित्यनुवर्तते, तद्राजस्येति सूत्रात् बहुषु तेनैवास्त्रियामिति च तदाह । लुक् स्यादित्यादि ॥ तत्कृतेति किम् । प्रिययास्काः ॥ बहुत्वे किम् । यास्कः । शिवाद्यण् ॥ यस्क, लुह्य, द्रुह्य, कर्णाटक, वस्ति, कुद्रि, मित्रयु, इत्यादि ॥ अत्रि ॥ गोत्रप्रत्ययस्येति । अत्रिशब्दात् इतश्चानिञ इति ढक् । इतरेभ्यस्तु ऋष्यणिति बोध्यम् ॥ भरतगोत्रे उदाहरति । युधिष्ठिरा इति । बहुष्वेव लुक् । नेह यौधिष्ठिरिः । कुरुलक्षणण्यं बाधित्वा बाह्वादित्वादिञ् ॥ बिदाद्यन्तर्गणोयमिति ॥ यञञोश्चेति लुगत्र प्राप्नोतीति भावः ॥ तिककितवादिभ्यो ॥ यद्यपि द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते तिकादीनि पूर्वपदानि, कितवादीन्युत्तरपदानि । तथापि तिकादिभ्यः इत्युक्ते पूर्वपदेष्वेव लुगाशङ्क्येत, इष्यते तूत्तरपदेष्वपि, अतः तिककितवादिभ्य इत्युक्तम् ॥ तिककितवा इति । अन्येप्यत्रोदाहर्तव्याः औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकलमकाः । भ्राष्ट्रकयश्च कापिष्ठलयश्च अत इञ् तस्य लुक् भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च अत इञ् तस्य लुक् कृष्णाजिनसुन्दरा इत्यादि ॥ उपकादिभ्यो ॥ अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वे इत्येतन्नाधिक्रियते इति स्फुटीकरणार्थम् ॥ उपकादीनां मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते उपकलमका इत्यादयः । तेषां पूर्वेण नित्यमेव लुक्, अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्प इति ज्ञेयम् ॥ भाष्ये भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनार्ष इति कैयटः । तेनात्र द्वन्द्वेपि विकल्प एवोचित इत्याशयेनोदाहरति । भ्राष्ट्रककपिष्ठला इत्यादि । तिककितवादिषु पठितानामनेनाद्वन्द्व एव विकल्प इत्याशयेनोदाहरति । लमकः लामकायना इति ॥ एवमन्येप्युदाहर्तव्याः । उपकाः औपकायनाः भ्राष्ट्रकाः भ्राष्ट्रकायनाः इत्यादिः ॥ आगस्त्य ॥ अगस्त्यशब्दादृष्यण् ॥ कुण्डिनीशब्दात्तु गर्गाद्यञ् ॥ ननु कुण्डिनीशब्दस्य यञि भस्याढे इति पुंवद्भावे नस्तद्धिते इति लोपः प्राप्नोति । न च संयोगादिश्चेति प्रकृतिभावः शङ्क्यः । अणीति तत्रानुवर्तनात् ॥ मैवम् । अस्मादेव निपातनात् तस्याप्रवृत्तेः कौण्डिन्यः सिध्यति ॥ चकारस्त्वन्तोदात्तार्थः ॥ मध्योदात्तः कुण्डिनीशब्दः । कुण्डमस्त्यस्या इति मत्वर्थीयस्येनेरुदात्तत्वादादेशस्यापि कुण्डनशब्दस्यान्तरतम्यान्मध्योदात्तत्वात् ॥ अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्येति । न च प्रत्ययविशिष्टस्यादेशमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वाच्यम् । आगस्तीयाश्छात्रा इत्यनापत्तेः । लुकि हि सति गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छः सिध्यति । प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौ तु वृद्धत्वापगमे शैषिकोणेव स्यात् ॥

कौण्डिन्यनाम्रुद्ध्रात्वा इति तूभयथापि सिध्यत्येव । छापवादस्य कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण्प्रत्ययप्रवृत्त्या तत्र विशेषाभावात् । राजश्वशुराद्यत् ॥ क्रमेणाणिञोरपवादः ॥ जाताविवेति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः ॥ प्रत्ययस्त्वपत्य एव । एवं च पङ्कजादिवद्योगरूढ इति फलितोऽर्थः ॥ टिलोपो नेति ॥ नस्तद्धिते इति प्राप्तष्टिलोपो नेत्यर्थः ॥ ब्राह्मो जातौ ॥ योगविभागोऽत्रेति । एकयोगत्वे त्वारम्भसामर्थ्यादनपत्ये जातौ ब्राह्मीत्यत्र प्राप्तटिलोपसिद्धावपि ब्राह्मण इति न सिध्येत् । अन् इति प्रकृतिभावस्य न मपूर्वोऽपत्ये इति निषेधाट्टिलोपस्य दुर्वारत्वात् । किं च जातौ ब्राह्ममित्यादि न सिध्येत्, अन् इति प्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥ ब्राह्म इति ॥ इह अपत्ये इति न संबध्यते । अन्यथा निपातनमिदं व्यर्थं स्यात् न मपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधाट्टिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह । अनपत्येऽणोति । ब्राह्ममिति । ब्राह्मो मुहूर्तो, ब्राह्मः स्थालीपाकः इत्याद्यप्युदाहरणम् ॥ नन्वेवमपि ब्राह्मणो न सिध्यति न मपूर्वः इति प्रकृतिभावनिषेधादपत्येऽणि नस्तद्धिते इति टिलोपप्रवृत्तेरत आह । जाताविति । इह मण्डूकप्लुत्या अपत्ये इत्यनुवर्तते न इति च, तदेतदाह । अपत्ये जातावित्यादिना ॥ अयमत्रार्थः अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवति इति ॥ केचिदिह अजातौ इति च्छित्त्वा जातौ न भवति इति व्याचक्षते ॥ तस्मिंस्तु व्याख्याने न इति नानुवर्तनीयम् ॥ जातौ किम् । ब्राह्मो नारदः ॥ ताच्य इति ॥ शिवादित्वात्, तस्येदमिति वाण् ॥ ताक्ष्ण्य इति । कारिलक्षणो ण्यः ॥ कुलात्खः ॥ केवलात्कुलशब्दात् अपूर्वपदात् इत्यादिना विशेषविहिताभ्यामपि यड्ढकञ्भ्यां खो न बाध्यते, तद्विधावन्यतरस्यांग्रहणादित्याशयेनाह । कुलीन इति ॥ लिङ्गादिति । अन्यथा ग्रहणवतेति तदन्तविधिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ आढ्यकुलीन इति । आढ्यश्चासौ कुलीनश्चेति कुलीनविशेषणत्वे कुलस्याढ्यत्वं न प्रतीयते । किं च ईकार उदात्त इति स्वरेऽपि विशेषोऽस्तीति भावः ॥ बहुकुल्य इति ॥ विभाषा सुप इति बहुच्प्रत्ययो न पदमिति अपूर्वपदत्वात्प्रत्ययत्रयं भवत्येवेति भावः ॥ व्यन्स्यादिति ॥ भ्रातुरपत्यं यदि शत्रुः तदा भ्रातृशब्दाद् व्यन्नेव स्यात् । न तु व्यच्छौ इत्यर्थः ॥ समुदायेनेति । तद्घटितप्रत्ययेन शत्रुरूपेऽपत्ये वा वाच्य इत्यर्थः ॥ यत्तु वृत्तिकृतोक्तम् अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येवेति ॥ तदुपेक्ष्यम् । भाष्यविरोधादिति मनसि निधायाह । पाप्मनेति । श्रुतिगतभ्रातृव्यशब्दस्य गतिं वदति । उपचारादिति ॥ अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषमित्यमरः । न हि पापं भ्रातुरपत्यं भवतीत्यतो भाक्त एवा-

यं प्रयोग इति भावः ॥ रेवत्या ॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपालीत्यादि ॥ ठस्येकः ॥ अङ्गस्येत्यनुवर्तनादाह । अङ्गात्परस्येति । अङ्गात् इति ठकारविशेषणात् ठचष्ठकारस्य न भवति । कर्मठः ॥ गोत्रस्त्रियाः ॥ णित्त्वं तु ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनो जाल्मः इत्यत्र फिञन्तात्ख इत्यर्थमिति बोध्यम् ॥ सामर्थ्याद्यूनीति । गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो न इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ गार्ग्या अपत्यमिति । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशात् कुत्सा ॥ गोत्रे ति किम् । कारिकेयो जाल्मः ॥ स्त्रियां किम् । औपगवस्यापत्यम् औपगविर्जाल्मः ॥ कुत्सनेति किम् । गार्गेयो माणवकः ॥ फाण्टाहृति ॥ कुत्सने इति निवृत्तम् । वृत्तिमते णित्त्वस्य फलमस्तीति ध्वनयन्नुदाहरति । मैमत इति । न च भाष्यमतेपि फाण्टाहृताभार्यः इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य इति पुंवद्भावनिवृत्तिर्णित्वफलमस्तीति वाच्यम् । अस्त्रियामिति युवसंज्ञानिषेधान्नोत्तरसूत्रासद्भावात् एको गोत्रे इति नियमादिञन्तात्फाण्टाहृतिशब्दादन्यस्यापत्यप्रत्ययस्याभावात्फाण्टाहृताशब्दस्यैवासत्त्वादिति भावः ॥ कुर्वादिभ्यो ॥ सौवीरेष्वित्यपि निवृत्तम् ॥ कौरव्या ब्राह्मणा इति । यत्तु कुरुनादिभ्यो ण्यः इति वक्ष्यति । तस्य तद्राजत्वाद्बहुषु लुकि कुरवः क्षत्रियाः इति भवति, न तु कौरव्याः इति भावः ॥ वावदूक इति । वदेर्यङन्तादूकप्रत्ययः । स चात्रैव गणे निपातनादित्याहुः ॥ कुरु, गर्ग, वावदूक । सम्राजः क्षत्रिये । सम्राट्शब्दाद् ण्य इत्यर्थः । वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् । यञन्तस्य कण्वशब्दस्य यत्कार्यं तत् ण्यप्रत्ययान्तस्य वामरथ्यशब्दस्य स्यात्, आद्युदात्तं विनेत्यर्थः ॥ बहुत्वे यञञोश्च इति लुक् ॥ वामरथाश्छात्राः । कण्वादिभ्यो गोत्रे इति छापवादोऽण् ॥ वामरथी । वामरथ्यायनी स्त्री । यञश्च, प्राचां ष्फ तद्धित इति ङीप्ष्फौ ॥ वामरथ्यानि संघाङ्कलक्षणानि । संघांकलक्षणेषु इति छापवादोण् । सत्यंकार, बलभीकार, बुद्धिकारेत्यादि ॥ हारिषेण्य इति ॥ एतिसंज्ञायामिति षत्वस्यासिद्धत्वात्सेनान्तोयम् । ताक्ष्ण इति । उदीचामिञोपवादोयमण् । अस्मादुपसंख्यानाच्छिवादिषु तक्षन्शब्दपाठोऽनार्ष इति गम्यते ॥ वृत्तिकारस्तु तक्षन्शब्दं शिवादिषु पठित्वा कारिलक्षणमुदीचामिञमयमण् बाधते, ण्यस्य तु बाधो नेष्यते इत्याह ॥ तदनुरोधेनास्माभिरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् । फले विशेषाभावात् ॥ कौशल्य ॥ परमप्रकृतेरेवायमिति । यदि तु वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङन्तात्कोशलशब्दात् कारिलक्षणण्यन्तात्कर्मारशब्दाच्चायं विधिः स्यात्, तदा यून्येव प्रसज्येतेति भावः ॥ छागेति । दगुशब्दस्याप्युपलक्षणमेतत् फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् चादिष्टस्येति

वार्तिकात् । आदिष्टस्य आयन्नादेशस्येत्यर्थः । अन्यथा प्रतिपदोक्ते युटि कृते प्रत्ययादित्वाभावात् कौशल्यायनिरित्यादौ फस्यायन्नादेशो न स्यात्, युकि कृते तु दागव्यायनिरित्यत्र ओर्गुणः, अन्यत्राल्लोपश्च न स्यादिति भावः ॥ कार्त्रायणि-रिति ॥ कर्तुरपत्यं कार्त्रस्तस्यापत्यं तु कार्त्रायणिः ॥ अत्र व्याचक्षते कर्तृशब्दः कुर्वादिषु पठ्यते । तथा च कार्त्र्य इति वर्धमानेनोदाहृतम् । तस्मादिह भ-र्तृशब्दाद्युदाहार्यमिति ॥ दाक्षिरिति ॥ वा नामधेयस्येति वृद्धसंज्ञाभावपक्षे प्रत्युदाहरणमिदम् । पक्षान्तरे तु फिञ् भवत्येव । दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि तारा इत्यमरः ॥ वाकिनादीनाम् ॥ यदि हि वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं, तत्रागमा-र्थमेवेदं वचनमन्येषां तूभयार्थम् ॥ उदीचामित्यनुवर्तनाद्विकल्पः फलित इत्या-ह । फिञ्वा स्यादिति ॥ वाकिनकायनिरिति । वचनं वाकः सोऽस्यास्तीति वाकिनः । अत एव निपातनादिनन् । अगारे एधत इति गारेधः पृषोदरा-दित्वादादिलोपः शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । गारेधकायनिः ॥ चर्मिवर्म्यादौ तूभयार्थम् । चर्मवर्मशब्दाभ्यां व्रीह्यादित्वादिनिः । चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चेति गणसूत्रम् । चार्मिकायणिः । वार्मिकायणिः । कुकि कृते नकारस्यानन्त्यत्वा-न्नलोपाप्राप्तौ वचनम् । न च कुक् परादिरस्त्विति वाच्यम् । फस्यानादित्वा-दायनादेशाभावप्रसङ्गात् ॥ वाकिनिरिति । अत इञ् । फिञभावे तत्संनि-योगशिष्टः कुगपि न भवति । एवं गारेधिः चार्मिण इत्याद्यूह्यम् ॥ पुत्रान्तात्॥ उदीचां वृद्धादित्यनुवर्तत इत्याशयेनाह । वा फिञ् सिद्ध इति । तेनैव सूत्रेण फिञि सिद्धे अनेन कुगेव वा विधीयत इति भावः ॥ प्राचामवृद्धात् ॥ प्राचां-ग्रहणं पूजार्थम् ॥ अवृद्धादिति किम् । राजदन्तिः बहुलग्रहणान्नेह दाक्षिः ॥ मानुषः मनुष्य इति ॥ जातिशब्दावेतौ ॥ अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥ णत्वविधानार्थमिदम् । अणः सिद्धत्वात् । अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं विहिताननुष्ठानाच्च कुत्सितत्वम् ॥ इदं च वचनं ब्राह्मणमाणवेति णत्वनिपातनाल्लभ्यमित्याहुः ॥ जनपद ॥ जनपदक्ष-त्रियेति । जनपदवाची सन् यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः ॥ यद्यपि पञ्चालादयो जनपदे बहुवचनान्ताः, क्षत्रियेत्वेकवचनान्ताः तथापि प्रातिपदिकस्योभयवाचित्वमक्षत-मेवेति बोध्यम् ॥ जनपदशब्दात्किम् । द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः । केवलक्षत्रियवाच्ययम्॥ क्षत्रियादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्ये पाञ्चालिरिति वृत्तिकारादयः ॥ बाह्वादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमित्यन्ये ॥ क्षत्रियसमानशब्दादि-ति ॥ समानः शब्दो यस्य जनपदस्य सोयं समानशब्दो जनपदः । क्षत्रि-

येण समानशब्दः क्षत्रिय समानशब्दस्तस्मात् तस्येति षष्ठीसमर्थाद्राजनि वाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ पञ्चालानां राजेति । इह अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति प्राप्तो वुञ् बाध्यते ॥ पूरोरिति । पूरुशब्दो न जनपदवाचीति प्राग्दीव्यतीये अणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनम् ॥ जनपदवाचित्वे तु द्व्यञ्मगधेत्येव सिद्धम् ॥ पाण्डोर्ड्यण् । णित्करणं तु पाण्ड्याभार्यः इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् ॥ युधिष्ठिरपितृवाचिनो गुणवाचिनश्च पाण्डोर्नेह ग्रहणं, जनपदशब्दादित्युक्ते तदधिपतिवाचिन एवोपस्थानात् ॥ वृद्धेत् ॥ तपरकरणं किम् । कौमारः । कुमारीशब्दो जनपदक्षत्रियवचनः ॥ कुरुना ॥ नकारः आदिर्येषां ते नादयः । कुरुशब्दाद् द्व्यञ्लक्षणे अणि प्राप्ते, नादिभ्यस्त्वञि प्राप्ते च, वचनम् ॥ उदुम्बरादयइति उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगंधराः । भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिकाः इति वृत्तिः ॥ औदुम्बरिरिति । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्धरिरित्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥ ते तद्राजाः ॥ अञादय इति ॥ ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न परामृश्यन्ते गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छेदात् ॥ एतदर्थमेवेदं न तत्काण्डमध्ये कृतमाचार्येणेत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु तद्राजेत्यधिकृत्य जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् इत्यादिसूत्राणामारम्भे गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डस्य मध्ये पाठाभावेपि न क्षतिरित्यन्ये ॥ तद्राजस्य ॥ तदर्थेति । तद्राजप्रत्ययार्थेन कृत इत्यर्थः ॥ तेनैवेति किम् । प्रियपाञ्चालाः ॥ साधव इतीति । तथाच तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावाल्लुङ् नेति भावः ॥ रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावादाभ्यां परस्य तद्राजसंज्ञा नेति लुकोऽप्रवृत्त्या राघवाणां यादवैरित्येव भवितव्यमित्याशङ्क्याह । रघुयदुशब्दयोरिति । लक्षणयेति । ततश्चोक्तार्थत्वादपत्यप्रत्ययो नापन्न इति भावः ॥ कम्बोजाल्लुक् ॥ तद्राजस्य बहुष्विति प्रकरण एवेदं न कृतं, द्व्येकार्थवाचकस्याञो लुगभावप्रसङ्गात् ॥ यद्यपि लुगधिकारे पुनर्लुग्विधानसामर्थ्याद् द्व्येकयोरप्यञो लुग्भविष्यत्येवेति वक्तुं शक्यम् । तथाप्यतद्राजस्यापि लुक्प्रसङ्गशङ्कापत्तेर्लाघवाभावाच्च तत्प्रकरणे न कृतमित्याहुः ॥ न चात्र अपत्ये लक्षणयैव कम्बोजः, कम्बोजौ इत्यादिरूपसिद्धौ किमनेन सूत्रेणेति शङ्क्यम् । काम्बोज इत्यादिपाक्षिकानिष्टवारणाय सूत्रस्यावश्यकत्वात् ॥ सिन्धुतक्षेति । कम्बोजशब्दस्य सिन्ध्वादित्वादण् । तस्य तु तद्राजत्वाभावाल्लुग्नेति भावः ॥ अवन्तीकुन्तीति । वृद्धेदिति ञ्यङो लुकि इतो मनुष्यजातेः इति ङीष् । कुरूरिति । ण्यस्य लुक् ऊङुत इत्यूङ् ॥ अतश्च ॥ इह तद्राजेन अकारो विशिष्यते, न त्वकारेण तद्राजः ।

विशेषणेन तदन्तविधौ आङ्ग्यादीनामप्यदन्ततद्राजत्वादनेनैव लुकि सिद्धे अवन्तिकुन्तिकुरुभ्यो लुग्विधायकस्य स्त्रियामवन्तीति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । कौसल्येति रूपासिद्धिप्रसङ्गादतो व्याचष्टे । तद्राजस्याकारस्येति । सूत्रे तपरकरणं विस्पष्टार्थमिति भावः ॥ शूरसेनीति । अञो लुकि जातेरिति ङीष् । न त्वञ्लक्षणो ङीन्, अञो योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानात् ॥ कारूषीति ॥ कस्य उः करुः तं वष्टि करुशः । वश कान्तौ मूलविभुजादित्वात्कः । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । तस्यापत्यं राजा वा कारूशः । स्त्रियां करूशी ॥ एतेन मूर्धन्योपधः पाठो निरस्तः ॥ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधमुदाहर्तुमाह । युधाशुक्रेत्यादि ॥ अतश्चेति लुकि त्विति । आदयस्तद्राजा इति वक्ष्यमाणत्वादञोऽस्य तद्राजत्वमस्तीति भावः ॥ योपधत्वान् ङीषः प्राप्तिर्नेत्याशयेनाह । ङीपीति ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वर इति । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यनेन ङीबुदात्तः स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ते त्वञो लुगभावान् ङीन्याद्युदात्तत्वमिति ज्ञेयम् ॥ स्यादेतत् । अतश्चेति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चातुरर्थिकानामेव तद्राजानां भवतु संनिधानात्, न तु आदयस्तद्राजा इति पाश्चमिकानामपि तद्राजानामिति किमनेन यौधेयादिग्रहणेन ॥ सत्यम् । व्याप्तिन्यायेन पाश्चमिकस्यापीह ग्रहणम् इति ज्ञापयितुं यौधेयादिग्रहणम् । तेन पार्श्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिध्यति । तथा हि पर्शुः क्षत्रियो जनपदेन समानशब्दः । तस्यापत्यं स्त्री द्व्यञ्मगधेत्यण् तस्य अतश्चेति लुक् । पुनः पार्श्वादिलक्षणः स्वार्थिकोऽण् । तस्यापि लुकि ऊङुतः पर्शूः ॥ एवं रक्षसः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्री रक्षाः । पूर्ववदण्द्वयस्यापि लुकि अत्वसन्तस्येति दीर्घः ॥ उक्तं च वार्तिककृता पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । यौधेयादिप्रतिषेधो वा ज्ञापकः पार्श्वादिलुकेति ॥ यौधेयीत्यादि । युधायाः शुक्राया अपत्यं स्त्रीति विग्रहः ॥ अणिञोः ॥ उत्तममिति । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिदम्, न तूच्छब्दात्तमप् । तेन किमेत्तिङव्ययघादित्याम् न शङ्कयः ॥ गोत्रे याविति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति नेह शास्त्रीयं गृह्यते । तथा च अनार्षयोः इति पर्युदासादेव सिद्धे गोत्रग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम् । न चात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्यात् शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यत इति वाच्यम् । दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येत्यादीनामनन्तरापत्येपीष्यमाणत्वात् ॥ अत एवानुपदं वक्ष्यति कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या इति ॥ इदं च कौस्तुभानुसारि व्याख्यानमत्रत्यमूलानुगुणमपि दैवयज्ञि सूत्रस्थेन अगोत्रार्थमिदमित्यादिमूलग्रन्थेन सह विरुध्यत इति तत्रैव स्फुटीभविष्यति ॥ यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृ

ताः । तथापि पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति नकारस्येव ष्यङ आदेशत्वमेवोचितम् अणिञोरिति षष्ठीस्वरसादित्यभिप्रेत्याह । ष्यङादेशः स्यादिति । ष्यङः प्रत्ययत्वेपि लक्ष्यसिद्धिरप्रत्यूहेति मनोरमायां स्थितम् ॥ नन्वयं ङिच्च इत्यन्तादेशं बाधित्वा परत्वात्सर्वादेशः स्यात् । ङिच्च इत्यस्यानन्यार्थङित्त्वे ष्वनङादिषु चरितार्थत्वात् । ष्यङोनुबन्धस्य यङश्चाप् इति विशेषणार्थतया सप्रयोजनत्वादित्याशङ्क्याह । निर्दिश्यमानस्येति ॥ षङावितावितिति । अनुबन्धद्वयकरणं ञ्यङ इव ष्यङोपि यङश्चाप् इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् ॥ न च ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र विशेषणार्थं तयोरुपयोगोस्ति । अन्यथा पाश्यापुत्रः पाश्यापतिरित्यत्र पाशादिभ्यो यः इति यप्रत्ययेपि संप्रसारणप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यङः संप्रसारणमित्येकानुबन्धेनापि तद्वारणात् ॥ लोलूयापतिरित्यत्र त्वकारप्रत्ययेन व्यवधानात्संप्रसारणाभावः । कौमुदगन्धीपुत्र इत्यत्र त्वेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणान्नास्ति व्यवधानमिति संप्रसारणं सिध्यति ॥ कौमुदगन्ध्येति । अणः ष्यङ् ॥ वाराह्येति । इञः ष्यङ् ॥ अणिञोः किम् । ऋतभागस्यापत्यमार्तभागी । विदादित्वादञ् शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् ॥ टिड्ढेत्यादिना ङीबिति तु वृत्तिकारः ॥ अणिञोरित्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते । गोत्रं च चरणैरित्यत्र तु पारिभाषिकमेव गृह्यते । तेन जातित्वाभावान्ङीनः प्राप्तिर्नास्तीति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ गोत्रावयवात् ॥ अवयवशब्दोऽप्रधानवाची अवयवश्चासौ गोत्रं चेति कर्मधारयः निपातनाद्गोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ गोत्राभिमता इति । गोत्रमित्येवमभिमताः । गोत्रवाचित्वेन देशविशेषे प्रसिद्धाः, न तु प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः ॥ प्रवराध्यायेऽपाठाच्चाप्राधान्यम् ॥ कुलाख्या इति । कुलमाख्यायते यैरिति कुलाख्याः पुणिकभुणिकमुखरप्रभृतयः । तैर्हि कुलमाख्यायते पुणिका वयं गोत्रेणेति ॥ तत इति । गोत्रावयवादित्यर्थः ॥ क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ पञ्चमीनिर्देशात्प्रत्ययत्वमिवेहाश्रीयत इत्याह । ष्यङ् प्रत्यय इति । क्रौडि व्याडि आपिशलि गौकक्ष्य इत्यादि । गौकक्ष्यशब्दो गर्गादियञन्तस्तदर्थमाह । अनणिञन्तार्थश्चेति । सूतेति । गणसूत्रम् । सूतशब्दः ष्यङं लभते युवत्यां वाच्यायामित्यर्थः ॥ सूत्येति । ष्यङि यङश्चाप् । अन्यत्र तु क्रियाशब्दाट्टाप् । सूतजातिवाचिनस्तु ङीष् । सूती ॥ भोजेति । इदमपि गणसूत्रम् । जातिलक्षणङीषोपवादः ष्यङ्, क्रियाशब्दात्तु टाबेव । भोजयतीति भोज्या ॥ दैवयज्ञि ॥ चतुर्भ्य इति । इञन्तेभ्य इति शेषः ॥ देवा यज्ञा यष्टव्या यस्य स देवयज्ञः । शुचिर्वृक्षा यस्य शुचिवृक्षः । सत्यमुग्रं यस्य सत्यमुग्रः । निपातनाद्विशेष्यस्य

पूर्वनिपातः मुमागमश्च । काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः । कर्तृकरणे कृतेति समासः निपातनात्काण्डशब्दस्य एकारः । पाठान्तरे कण्ठे विद्धमस्य, कण्ठे वा विद्धः कण्ठेविद्धः अमूर्धमस्तकादित्यलुक् । एभ्यः सर्वेभ्यो अपत्ये अत इञ् ॥ गोत्रेपि परत्वादिति । तथा चोभयत्र विभाषेति भावः ॥ अत्रेदमवधेयम् अणिञोरिति सूत्रे यदि शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते, तदा अगोत्रार्थमिदमित्यादिग्रन्थः स्वरसतः संगच्छते । यदि तु लौकिकं गोत्रमेव तत्र गृह्यते तदा अणिञोरिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुचितमिति ॥

इत्यपत्याधिकारः ॥

तेन रक्तम् ॥ तृतीयान्तात्समर्थाद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥ रज्यते अनेनेतीति । बाहुलकात्करणे घञ् ॥ राग इति । रञ्जकद्रव्यमित्यर्थः शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेरर्थः ॥ लाक्षारोचनात् ॥ वृत्तिकृता तु वार्तिकस्थौ शकलकर्दमौ सूत्रे प्रक्षिप्तौ ॥ शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले इति विश्वः ॥ वृत्तिकार इति । भाष्ये तु नैतद् दृष्टमिति भावः । नील्येति । नीली ओषधिविशेषः । अणपवादोयम् ॥ नक्षत्रेण ॥ नक्षत्रवाचकाः शब्दा वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभिदधानाः प्रत्ययं लभन्ते ॥ पुष्येणेति । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः ॥ एवं च पौषमह इत्यादि व्यवहारः संगच्छते । सर्वेषामप्यह्नां पुष्ययोगसत्त्वेपि तत्समीपस्थचन्द्रमसा योगस्यासार्वत्रिकत्वात् ॥ नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रेण युक्ता रात्रिः ॥ कालः किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रः ॥ लुबवि ॥ पूर्वसूत्रस्यानुवर्तनादिह नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये इत्यर्थो लभ्यते तदाह । षष्टिदण्डेति । अद्य पुष्यः इत्युक्त्या न ह्यो, न श्वः इति विशेषे गम्यमानेपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमाल्लुब् भवत्येवेति भावः ॥ अविशेषे इति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात् पौष अहोरात्रः इत्यत्र लुब् न भवति, षष्टिदण्डसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावप्यवयवद्वयात्मकस्य विशेषस्य प्रतीतेरित्याशयेनाह । विशेषस्त्वन्नेति ॥ यद्य पुष्य इति । मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ द्वन्द्वाच्छः ॥ विशेषे उदाहरणमाह । तिष्येत्यादि । अविशेषे तूदाहर्तव्यम् अद्य राधानुराधीयमिति । न चात्र लुबविशेषे इति अण इव छस्यापि लुप्स्यादिति वाच्यम् । मध्येपवादन्यायरीत्या पूर्वोपस्थितस्याण एव तत्प्रवृत्तेः ॥ यत्तु लुपं परत्वाद्बाधते इति वृत्तिकृतोक्तम् ॥ तन्न । द्वयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात् ॥ दृष्टं साम ॥ तृतीयान्ताद् दृष्टमित्यर्थेऽणादयः स्युर्दृष्टं

तत्रेत्साम ॥ अस्मिन्नर्थे इति ॥ तथा च श्लोकवार्तिकम् । दृष्टे सामनि जाते वाप्यण् डिद् द्विर्वा विधीयते । तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥ जातेर्थे यो द्विरण् स च वा डिदित्यन्वयः ॥ शतभिषजि जातः शातभिषः शातभिषजः । इह हि प्राग्दीव्यतः इति प्राप्तोऽण् कालाड्ढञा बाधितः, स सन्धिवेलादि सूत्रेण प्रतिप्रसूयत इत्ययं द्विरुक्तोण् ॥ तीयादिति । तीयादीकक् स्वार्थे भवतीत्यर्थः ॥ द्वैतीयकः तार्तीयकः ॥ न विद्याया इति । विद्यावाचकात्तीयान्तादीकक्न भवतीत्यर्थः । द्वितीया विद्या ॥ गोत्रादङ्कवदिति । गोत्रप्रत्ययान्तादंकेयः प्रत्ययः स दृष्टे सामन्यपि भवति ॥ औपगवेन दृष्टमौपगवकम् । इह गोत्रचरणाद्वुञ् इति वुञ् ॥ वामदेवात् ॥ ग्रहणं मातदर्थं इत्यादि । अतदर्थे ययतोश्चातदर्थे इति विहिते नञ्स्वरे नञाश्रितस्वरे ड्यड्यतोर्ग्रहणं मा भूदित्यर्थः ॥ ययतोश्चेति सूत्रेण विधीयमानं नञः परस्य यत्पदं तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं वामदेव्यशब्दे मा भूत् । किं तु अव्ययपूर्वपदस्वर एव यथा स्यादित्येतदर्थं डित्करणमिति फलितोर्थः । न च कृतेपि डित्त्वे ययतोरित्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति शंकाम् । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति परिभाषयोः सत्त्वात् ॥ इमे च परिभाषे इहैव डित्त्वेन ज्ञाप्येते ॥ तत्राद्यायाः प्रयोजनं पूरणगुणेति सूत्रे तव्यग्रहणे तव्यतोऽग्रहणम् ॥ द्वितीयस्यास्तु चङ्ग्रहणे चङोऽग्रहणम् । श्वयतेः अङि परे इति शेषः । अश्वत् । चङि परे तु न अशिश्वियत् ॥ परिवृतो ॥ तृतीयान्तात्परिवृत इत्यर्थेऽणादयः स्युः परिवृतः स चेद्रथो भवति ॥ रथाच्छादनार्थं यद्वस्त्रकम्बलादिकं तत एव सर्ववेष्टनं भवति, न तु चक्रचादिभ्यः इत्याशयेनाह । समन्ताद्वेष्टित इति । परिः सर्वतोभावे वर्तत इति भावः ॥ कौमारा ॥ तेनेति निवृत्तम् ॥ अपूर्व इति भावप्रधानो निर्देश इत्याह । अपूर्वत्वे इति । अपूर्वत्वं तु स्त्रिया एवेष्यते, पुरुषस्तु अपूर्वभार्योस्तु वा मा वेत्यनाग्रहः ॥ अपूर्वपतिमिति । न पूर्वः पतिर्यस्या इति, बहुव्रीहिः ॥ कौमारः पतिरिति । द्वितीयान्तात्कुमारीशब्दादुपयन्तरि प्रत्ययः ॥ कौमारीति । इह कुमारीशब्दात्प्रथमान्तात्स्वार्थे प्रत्ययः टिड्ढाणञिति ङीप् ॥ तत्रोद्धृत ॥ सास्मिन्पौर्णमासीति सूत्रात्प्राक् तत्रेत्यधिकारः ॥ पात्रवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य उद्धृतमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥ शाराव इति । भुक्तोच्छिष्ट इति वृत्तिकृत् । अवशिष्ट इति तदर्थः । उच्छिनष्टि, न सर्वं जुहोतीति कल्पसूत्रव्यवहारात् ॥ सप्तमीति । निधानक्रियापेक्षया अधिकरणत्वादिति भावः ॥ स्थण्डिलात् ॥ व्रतं शास्त्रेण विहितो नियमः, तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्य-

न्ताद्यथाविहितः प्रत्ययो भवति शायितर्य्यर्थे ॥ अष्टाकपाल इति । द्विगोर्लुगनपत्य इत्यणो लुक् ॥ शूलोखा ॥ संस्कृतं भक्षा इत्यनुवर्तते ॥ कथमुख्योऽग्निरिति । न ह्यसौ भक्ष इति चेत् ॥ अत्राहुः । दिगादित्वाद्भवार्थे यदिति ॥ दध्नष्ठक् ॥ दध्नीति । संस्कारस्त्विह लवणादिना, दधि त्वधिकरणमात्रम् ॥ यस्तु प्राग्वहतेरित्यत्र संस्कृतमिति ठग्वक्ष्यते स तृतीयान्ताद्बोध्यः । तेन दध्ना संस्कृतमपि दाधिकमेव ॥ इसुसुक्तान्तात् ॥ तादिप्युक्तेप्यङ्गविशेषणेनैव तान्तादिति लब्धेऽन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले यस्तान्तस्तस्मात्परस्य ठस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन माथितिक इत्यत्र ठस्य इकादेशे यस्येति लोपे च कृते तान्तत्वेपि इकस्य कादेशो न भवतीति ठस्येक इति सूत्रे कैयटः ॥ संनिपातपरिभाषयैव इकस्य कादेशो न स्यादित्यन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये ॥ उदश्विदिति । श्वयतेः क्विपि तुक् उदकस्योद इत्युदादेशः । इहैव निपातनात्संप्रसारणाभावः ॥ सास्मिन् ॥ सेति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थे प्रत्ययः स्याद्यः प्रथमान्तार्थः स चेत्पौर्णमासी भवति ॥ इतिशब्दादिति । स हि लौकिकीं विवक्षामनुसारयति ॥ वृत्तिकृता तु सूत्रे एव संज्ञायामिति प्रक्षिप्तम् ॥ पौर्णमासीति । पूर्णो मासोऽस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽणिति हरदत्तादयः । तदस्मिन्वर्तत इत्यधिकारे पूर्णमासादण् वक्तव्य इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति तदाशयः ॥ सास्य ॥ सेति प्रकृतं संज्ञासंबद्धम् इति पुनः साग्रहणं कृतमित्याहुः ॥ इहैव सूत्रे निपातनाद्देवशब्दात्स्वार्थे तल् ॥ मन्त्रस्तुत्येति । मन्त्रेण स्तुत्या । एतिस्तुशासित्यादिना क्यपि तुक् टाप् ॥ आग्नेयो वै ब्राह्मण इति । इहाग्न्युद्देशेन ब्राह्मणो न त्यज्यत इति कथमयं प्रयोग इति न शंक्यमिति भावः ॥ परत्वादादिवृद्धिरिति ॥ इदं च समाधानं न्याय्यमित्यत्रावश्यकमिति तेनैव परिहारसंभवादित्वविधानसामर्थ्यमिह नाश्रितम् । उक्तं रूपमिति ॥ नपादित्यस्य नप्तृ इति रूपमित्यर्थः ॥ शतं रुद्रा इति ॥ शतशब्दोऽनन्तवचनः ॥ सौमीति ॥ हलस्तद्धितस्येति यलोपः ॥ रोङृतः ॥ अकृद्वृत्तपरिभाषया अकृत्सार्वेति दीर्घो न प्रवर्तत इति दीर्घग्रहणमित्याहुः ॥ यस्येति चेति । पित्रीयतीत्यत्र रीङ्विधिः सावकाश इति भावः । उषस्यमिति । उषस्शब्दः स्त्रीलिङ्गो दिवो दुहितरं ब्रवीति ॥ द्यावापृ ॥ अण्ण्ययोरपवादः ॥ शुनासीरीयमिति । शुनश्च सीरश्चेति द्वन्द्वे देवताद्वन्द्वे चेत्यानङ् ॥ शुनो वायुः सीर आदित्य इति वृत्तिकृत् ॥ हरदत्तस्तु शुनासीरशब्द इन्द्रस्य गुणवाचीत्यन्ये मन्यन्त इत्याह ॥ तथाच मन्त्रः इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामह इति । मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वानिन्द्रः मरुत्वतीयं मरुत्वत्यम् । अग्नीषोम्यम् ।

ग्नीषोमीयम्। इदग्नेः सोमवरुणयोः। वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः। इहैव सूत्रे निपातनात्साधुः। वेश्म भूर्वास्तुरस्त्रियाम्। वास्तोष्पतीयं वास्तोष्पत्यम्। गृहमेधीयं गृहमेध्यम्। गृहमेधशब्दोऽकारान्तः। तथाच आश्वलायनः मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य इति ॥ कालेभ्यो ॥ कालवाचिभ्यो ये प्रत्ययाः भवार्थे वक्ष्यन्ते ते साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थेऽनेनातिदिश्यन्ते ॥ वत्करणं सर्वसादृश्यार्थम्। तेन यस्माद्यो विहितस्तस्मात्स एव भवति नान्यः। तथैवोदाहरति ॥ मासिकं प्रावृषेण्यमिति। कालाट्ठञ्। प्रावृष एण्यः ॥ छामहञिति ॥ एतच्च वृत्त्याद्यनुरोधेनोक्तम् ॥ भाष्ये तु आनङादेशो मह्च् प्रत्ययश्च निपात्यते। तेनावग्रहः सिध्यतीत्युक्तम् ॥ सकारपाठेति। अन्यथा प्रक्रियालाघवाय षमेव पठेदिति भावः। एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥ अन्ये तूक्तरीत्या अविसोढमित्यत्र षत्वनिवारणेपि अविदूसमित्यादौ स्यादेव षत्वम् ॥ तत्र हि णगन्तात्क्विपि अविदूरित्यादिरूपसिद्ध्यर्थं सकारपाठसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् ॥ तस्मात् अविसोढमित्यादिभाष्यकृदुदाहरणे सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः ॥ तस्य समूहः ॥ इह अचित्ताट्ठक्, अनुदात्तादेरञ् केदाराद्यञ्चेत्यादिना प्रतिपदं यञादींश्च वक्ष्यति ॥ तथा च चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रान्तं प्रतिपदोक्तप्रत्ययरहितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहरति। काकं वाकमिति। एवं बार्कम्। काकवकवृकशब्दाः प्राणिनां कुपूर्वाणामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्ताः। प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वे तेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः। अथादिः प्राक् शकटेरित्यधिकारात् ॥ यत्तु वृत्तिन्यासयोः शौकमित्युदाहृतम् ॥ तदुपेक्ष्यम्। खण्डिकादिषु शुकशब्दस्य पाठात्तत्राञा भाव्यमिति हरदत्तादयः ॥ भिक्षादिभ्योण् ॥ भैक्षमिति। अचित्तत्वाट्ठक् प्राप्तः ॥ गार्भिणमिति। अनुदात्तादित्वादञ् प्राप्तः। सति हि तस्मिन्नाद्युदात्तटिलोपौ स्याताम्। न च भस्याढ इति पुंवाचकरूपातिदेशान्न टिलोपः स्यादिति वाच्यम्। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपानापत्तेः तस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरं तत्। न तु रूपातिदेशकमिति बोध्यम् ॥ यौवनमिति ॥ युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वादञि प्राप्ते अनर्थमिह पाठः ॥ पुंवद्भावात्तिप्रत्ययनिवृत्तिः। अन् इति प्रकृतिभावः। ननु भस्याढ इत्यत्राढे तद्धिते विवक्षिते पुंवद्भाव इत्यभ्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव प्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां कनिन्युवृषीति कनिनन्तया आद्युदात्तत्वादण् सिद्ध एवेति चेत् ॥ सत्यम्। अत एव भाष्ये भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः ॥ इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात्पुंवद्भावो नेति वृत्तिकारोक्तिरप्यत एव निरस्ता ॥ नन्वेवं

गर्भिणं यौवतं गण इत्यादिप्रयोगा भाष्यमते न संगच्छेरन्नित्याशङ्क्याह । अच-न्तादिति ॥ युवोः ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । उकारस्तूच्चारणार्थो ने-त्संज्ञकः । तेन नन्दनः कारकः नन्दना कारिका इत्यत्रोगिल्लक्षणौ नुम्ङीपौ न स्तः ॥ अनुनासिकयोरिति किम् । ऊर्णायुः ॥ प्रकृत्याऽक इति ॥ इह राजन्यमनुष्यग्रहणं व्यर्थम् । रूढिशब्दत्वेनापत्यस्य चेति यलोपस्य प्राप्त्यभावा-त् ॥ अत एव गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यत्र तयोर्ग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा गोत्रग्रहणेनैव सिद्धे तयोर्ग्रहणं न कुर्यादित्याहुः ॥ यूनो भावो यौवनिका । मनोज्ञादित्वा-द्वुञ् ॥ वार्द्धकमिति । यदि वृद्धत्वेपि वार्द्धकमिति प्रयोगोस्ति, तर्हि मनोज्ञा-दित्वं कल्पनीयमित्याहुः ॥ ब्राह्मणमाणव ॥ ननु त्रयोप्यमी वृद्धाः । तेभ्यः प्रकृतो यञेवास्तु । वृद्धाद्यनि यञि वा रूपे विशेषाभावात् । नापि स्वरे विशे-षः, उभयथाप्युदात्तत्वात् । स्त्रियां विशेषस्तु न शङ्क्य एव, नपुंसकत्वात् । य-ञश्चेत्यत्रापत्यग्रहणाच्च । ठञ् तु नानुवर्तिष्यते अस्वरितत्वादिति चेत् ॥ स-त्यम् । अवृद्धादपि कुतश्चिद्विधानार्थं यन्वचनं तत्सिद्धार्थानुवादकं वार्त्तिकमा-ह । पृष्ठादिति ॥ पृष्ठं स्तोत्रविशेषः । पृष्ठ्य इति । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः षडह इति तु मत्वर्थलक्षणया बोध्यम् ॥ ग्रामजन ॥ वृत्तिकृता तु वार्त्तिकस्थ-सहायशब्दोपि सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥ अनुदात्तादेरञ् ॥ आपूपिकं शाष्कुलिकमित्या-दौ परत्वाद् अचित्तहस्तिधेनोरिति ठगेवेत्याशयेनेह सूत्रे चित्तवन्तमुदाहरति । कापोतमिति ॥ लघावन्त इति । फिट्सूत्रेण कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ ॥ न च शकुनीनां च लघुपूर्वमित्याद्युदात्तावमाविति शङ्क्यम् । अन्त्यात्पूर्वं ल-घूदात्तमिति तत्र व्याख्यानादित्याहुः ॥ खण्डिका ॥ आद्युदात्तार्थमचित्ताट्ठको बाधनार्थं च वचनम् ॥ चरणेभ्यः ॥ यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मे वक्ष्यते, स तस्याः प्रकृतेः समूहेपि स्यादित्यर्थः ॥ वुञादयो हि चरणेभ्यो वक्ष्यन्ते । तत्र चरणाद्धर्माम्नाययोरिति तु वार्तिकम् । तदप्यनेनैवातिदेशसूत्रेण ज्ञाप्यते ॥ काठकमित्यादि । गोत्रचरणाद्वुञ् छान्दोग्यमिति । छन्दोगौक्थिकेति ञ्यः ॥ यञ्छाविति । यथासंख्यं स्तः ॥ ठगणाविति । केशशब्दादचित्तत्वेन ठक् ॥ विषयो देशे ॥ तस्येत्यनुवर्तते इत्याह । षष्ठ्यन्तादिति ॥ विषयशब्दार्थमाह । अत्यन्तेति ॥ भौरिक्या ॥ आभ्यां गणाभ्यां यथासंख्यमेतौ प्रत्ययौ स्तः ॥ भौ-रिकिविधमित्यादि ॥ क्लीबत्वं लोकात् ॥ सोस्यादिरिति ॥ छन्दो नामाक्षरेय-त्तानिबन्धनपङ्क्त्यादिरिह विवक्षितः । तद्वाचकात् प्रथमान्तादस्येत्यादिम-ति प्रत्ययः स्यात्, य आदिमान्स प्रगाथश्चेत् ॥ प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः । ग्रन्थ

संदर्भे इत्यस्मादकर्तरि च कारक इति कर्मणि घञ् । पृषोदरादित्वाद्धे फनका-रयोर्लोपः ॥ अन्ये तु प्रगीयत इति प्रगाथः गै शब्द इत्यतः उषिकुषिगार्तिभ्यः स्थन्नित्याहुः यत्र द्वे ऋचावावृत्त्या तिस्रः क्रियन्ते, स प्रगाथः ॥ त्रैष्टुभमिति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्त इति न्यायेन क्लीबतेति भावः ॥ संग्रामे ॥ ननु प्रथमादित्यधिकाराप्रथमोच्चारितसंग्रामवाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति, न प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यत आह । सोस्येतीति । एवं च प्रथमा-न्तविशेषणद्वारा प्रयोजनयोद्धॄणां प्रकृतित्वम् अस्येति प्रत्ययार्थविशेषणद्वारा संग्रामस्य प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ तथा चायमिह सूत्रार्थः । प्रयो-जनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यन्तार्थेऽण् स्यात्, स च षष्ठ्य-न्तार्थः संग्रामश्चेदिति ॥ तदस्याम् ॥ प्रथमान्तात्प्रहरणवाचकात्सप्तम्यन्तार्थेऽण् स्यात्, स चेत्सप्तम्यन्तार्थः क्रीडा भवति ॥ प्रहरणं किम् । माला भूषणमस्या-म् ॥ क्रीडायां किम् । खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥ घञः ॥ कृद्ग्रह-णादिति । तेन श्यैनंपातेत्यत्र ञ्णितीत्यङ्गस्य विधीयमाना वृद्धिः सिद्धा । श्येन-पातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः ॥ घञः किम् । श्येनपतनमस्यां वर्तते ॥ क्रिया किम् । प्राकारोस्यां वर्तते ॥ तदस्यामिति प्रकृते पुनः सास्यामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति । अत एवाह । दण्डपातोस्यां तिथावि-ति ॥ तदधीते ॥ द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यात् ॥ द्विस्तद्-ग्रहणमधीयाने विदुषि च प्रत्येकं विधानार्थम् । तेनोत्तरत्र क्रतुवसन्तादयः श-ब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौणा अप्यधीयानेपि प्रत्ययं प्राप्नुवन्ति । अन्यथा तेषा-मध्ययनासंभवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥ क्रतूक्थादि ॥ क्रतुविशे-षेति । स्वरूपस्य तु न ग्रहणम् । तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दं पठ्येत, नापि क्रतुपर्यायाणामुक्थादिगणे यज्ञशब्दपाठादिति भावः ॥ अध्येतरीति । अध्येतर्यपीत्यर्थः ॥ आग्निष्टोमिक इति । संस्थाविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमश-ब्दस्यातत्संस्थाके क्रतौ निरूढप्रयोगः ॥ तल्लक्षणेत्यादि । तत्प्रतिपादकप्राति-शाख्यमित्यर्थः ॥ नेष्यते इति ॥ अनभिधानादिति भावः ॥ त्रिविधेति । ति-स्रो विद्या अधीत इति विग्रहे तु तद्धितार्थे द्विगौ त्रिविद्य इत्येव स्याद् द्विगो-र्लुगनपत्य इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः ॥ आख्यायिकेति । गद्यपद्यरूपो ग्रन्थवि-शेष इत्यर्थः । सर्वादेरिति । सादेरित्येव सिद्धे सर्वादिग्रहणमर्थवत्परिभाषा-ज्ञापनार्थम् ॥ सवार्तिक इति । वार्तिकान्तमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अ-व्ययीभावः । अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्य सभावः । इकन्निति । पदशब्द

उत्तरपदं यस्य तस्मादिकन् । शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तु षिकन् वाच्य इत्यर्थः ॥ शतपथिक इति । वृत्तिकृता तु वार्तिके बहुलमिति पूरयित्वा शतपथ इत्यणन्तमप्युदाहृतम् । तत्तु भाष्ये न दृष्टम् । षित्त्वफलं दर्शयति । शतपथिकीति ॥ अण्बाधनार्थमिति ॥ भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदं सूत्रं तद्रीत्या त्वणिष्यत इति । अनभिधानान्नेति वा बोध्यम् ॥ वसन्ता ॥ उक्थादिष्वेव वसन्तादीन् पठित्वा, वसन्तादिषु वा उक्थादीन् पठित्वा, अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् ॥ अथर्वाणमिति ।• अथर्वणा प्रोक्त उपचारादथर्वा ॥ यद्वा तेन प्रोक्तमित्यधिकारे ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः वशिष्ठः विश्वामित्रोनुवाक इत्युदाहृत्याथर्वणो वा अथर्वा अथर्वाणः इति भाष्योक्तेः साधुः ॥ गाथिविदथि ॥ इनण्यनपत्य इति सिद्धे अपत्येप्यणि प्रकृतभावार्थमयमारम्भः ॥ गाथिनः वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ॥ ण्यक्षत्रियार्ष ॥ कौरव्य इति । कुर्वादिभ्यो ण्यस्तत इञो लुक् । कौरव्यः पुत्रः ॥ ननु तिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते तथा च कौरव्यायणीरिति फिञा भाव्यं, न त्विञेति चेत् ॥ सत्यम् । कुरुनादिभ्यो ण्य इति क्षत्रियगोत्रे विहितो यो ण्यस्तदन्तं तत्र पठ्यते । प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमित्यवधेयम् ॥ श्वाफल्क इति । ऋष्यन्धकेत्यण् । तत इञो लुक् श्वाफल्कः पुत्रः ॥ वासिष्ठ इति । ऋष्यण् इञो लुक् । वासिष्टः पुत्रः ॥ तैकायनिरिति । तिकादिभ्यः फिञ् ततोणो लुक् । तैकायनिः पुत्रः ॥ वामरथा इति । कुर्वादित्वात् ण्यः । ततो वृद्धाच्छं बाधित्वा कण्वादिभ्यो गोत्रे इति शैषिकोण् ॥ इतोति । ण्यक्षत्रियार्षेत्युदाहृतसूत्रेणेत्यर्थः ॥ ऋष्यण एवेति । पाणिनशब्दे तु औत्सर्गिक एवाणिति भावः ॥ नन्विदं वान्यस्मिन् सपिण्डे इति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरुध्यते अत्रेर्युवापत्यानि पुमांसो त्रयः, इतश्चानिञ इति ढक् तदन्ताद्यूनि अत इञ् तस्य ण्यक्षत्रियेति लुक्, अत्रिभृगुकुत्सेति ढकोपि लुगित्युक्तत्वात् । ऋष्यन्धकेत्यण एव ग्रहणे तु ढको ग्रहणात्ततः परस्येञो लुङ्न स्यादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्यप्रयोगादस्य साधुत्वमिति ज्ञेयम् ॥ इञश्चेतीति । यूनि लुगिति लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन इञन्तमस्तीति भावः ॥ गोत्रे य इति । गोत्रमिह शास्त्रीयं, न तु लौकिकमिति तत्र वक्ष्यत इति भावः ॥ स्वरे इति । लुगभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीप् स्यात् । लुकि सति त्वोकार उदात्तः टाप् च सिद्ध्यतीति भावः ॥ अष्टकमिति ॥ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ संख्याप्रकृतिकादिति । संख्याप्रकृ-

तिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः ॥ कालापक इति । कलापिन्शब्दात्प्रोक्तार्थेण् सब्रह्मचारीत्युपसंख्यानाट्टिलोपः । ततो ध्येतर्यण् तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । कालापानामाम्नाय इत्यर्थे गोत्रचरणाद्वुञ् ततो ध्येतृवेदित्रणो लुक् (न च) स्वरे स्त्रियां च विशेषः ॥ छन्दोब्राह्मणानि ॥ इह मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तं प्रोक्तादिति पञ्चम्यन्तं जसन्तत्वेन विपरिणम्यते छन्दोब्राह्मणानीत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । प्रोक्तशब्दश्च प्रोक्तार्थके प्रत्यये लाक्षणिक इत्याशयेनाह । प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति । तद्विषयाणीति । तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते, विषयशब्दस्त्विहानन्यभाववाची, न तु देशवाचीत्यभिप्रेत्याह । प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति । पाणिनीयं पाणिनीया इतिवदनियमेन प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदिति भावः ॥ छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरंतनप्रोक्तब्राह्मणानामेव तद्विषयत्वार्थम् । तेनेह न याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्कानि । यञन्तात् कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्, आपत्यस्य चेतियलोपः ॥ याज्ञवल्क्यादयो हि पाणिन्यपेक्षया नूतना इति वृत्तिकृतां व्यवहारः ॥ चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन काश्यपिनकौशिकिन इत्यत्र कल्पेपि तद्विषयत्वं सिद्धम् । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यामिति प्रोक्ते णिनिः, अध्येतृणो लुक् ॥ छन्दोब्राह्मणानीति किम् । पाणिनीयं व्याकरणम् ॥ अथ चातुरर्थिकाः ॥ तदस्मिन् ॥ अस्तीत्युपाधिकात्प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्प्रत्ययान्तनामा देशश्चेत् ॥ तत् प्रत्ययान्तं नाम यस्येति बहुव्रीहिः ॥ मतुपोयमपवादः । इतिशब्दस्तु सकललोकप्रसिद्धे देशे यथा स्यात्, न त्वाधुनिकसंकेतेपीत्येतदर्थः ॥ उत्तरसूत्रत्रयेपि देशे तन्नाम्नीत्यनुवर्तते ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ अन्तर्भावितण्यर्थवृत्तेः कर्मणि क्तः ॥ अदूर ॥ अदूरमन्तिकम् तत्र भवतीत्यदूरभवः । निपातनात्सप्तमीसमासः ॥ चातुरर्थिकत्वमिति । चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी । तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् ॥ चतुर्ष्वर्थेषु भवा इति तद्धितार्थे द्विगौ तु द्विगोर्लुगनपत्ये इति ठञो लुक् स्यात् ॥ मतोश्च ॥ ननु मतोर्बह्वच इत्येवास्तु । बह्वचो विहितो यो मतुप् तदन्तादिति वैयधिकरण्येन व्याख्यानादिष्टं सिध्यति किमङ्गग्रहणेनेत्याशङ्कां निवारयति । अङ्गग्रहणमिति ॥ मत्वन्तविशेषणमिति ॥ संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादङ्गग्रहणाभावे मत्वन्तविशेषणं स्यादेव । ततश्चाहिमतमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ रोणी ॥ रोणीशब्दः प्रत्ययमत्पादयतीत्यर्थः । तथाच फलितमाह । रोणीशब्दादिति ॥ पञ्चम्याः सौतो

लुगित्यन्ये ॥ तदन्तादिति । येन विधिरिति सूत्रे भाष्यस्थविशेषवचनाद्, विशेषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्य समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्य प्रत्याख्यानाद्वा तदन्तविधिरिति भावः ॥ वुञ्छण् ॥ ठक इत्यन्तमेकं समस्तपदम् । अरीहणादित्वपरम् । तत्र प्रथमतः कुमुदान्तानां चतुर्णां द्वन्द्वं विधाय, द्वितीयेन काशादिकुमुदान्तद्वन्द्वेन सह पुनर्द्वन्द्वो बोध्यः । तेन कुमुदशब्दस्य द्विपाठेपि नैकशेषः । आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यत इत्याह । अरीहणादिभ्य इति ॥ पद्याद्यन्तर्गणसूत्रमाह । पथ इति ॥ जनपदे लुप् ॥ तन्नाम्नीत्येव । तेन उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौदुम्बरो जनपदः । न ह्यत्र लुबन्तं नामधेयम् ॥ जनपदस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफलकमतिदेशमाह । लुपि युक्तवदिति ॥ व्यक्तिवचने किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः वरणादिभ्यश्चेति लुप् । तस्य वनं शिरीषवनम् । इह वनस्पतित्वमतिदिश्येत । ततश्च विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं स्यात् ॥ नन्वत्र शिरीषाणामिति षष्ठीबहुवचनं कुतो नातिदिश्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः । वचनमिह संख्या, न त्वेकवचनद्विवचनादि । न चैवमपि संख्याबोधकत्वेन श्रुतैव षष्ठी परिगृह्यतामिति वाच्यम् । षष्ठ्यर्थस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्गतत्वादुक्तार्थे प्रथमाया एव युक्तत्वादिति ॥ पञ्चाला इत्यादि । यद्यप्यत्राभिधेयलिङ्गवत्त्वेऽपीष्टसिद्धिः, तथापि कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरीत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिङ्गातिदेश इति भावः ॥ पूर्वाचार्यानुरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे । तदशिष्यमिति ॥ पञ्चालाः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गा इत्यादयो जनपदस्य यथायथं बहुवचनाद्यन्ता एव संज्ञाः, न त्वत्र यत्नेन लिङ्गसंख्ये प्रतिपादनीये । आपो दारा इत्यादिषु यथा ॥ न हि तत्र शास्त्रेण लिङ्गसंख्ये प्रतिपाद्येते इति भावः ॥ उपजीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे । लुब्योगेति । जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति द्विसूत्री लुप्शब्देन विवक्षिता । अशिष्यमिति संबध्यत एव । तदाह । लुबपीति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह अवयवार्थस्येति । अप्रत्याख्यानादिति व्याचष्टे । अप्रतीतेरिति । पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियेषु यथारूढास्तथा जनपदेपीति तस्य निवासः अदूरभवश्चेति तद्धितो नैवोत्पद्यते किमनेन लुपो विधानेनेत्यर्थः ॥ न दृश्येतेति ॥ विनापि क्षत्रियसंबन्धं पञ्चालादिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यते इति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥ प्रसङ्गात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे । प्रधानेत्यादिना ॥ विशेषणानाम् ॥ यद्यपि सूत्रपाठे लुपि युक्तवदिति सूत्रादनन्तरमेतत्सूत्रं पठित्वा तदशिष्यमित्यारब्धत्वात्तत्रैवेदं व्याख्यातुमुचितम् । तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं, न तु युक्तवद्भावपरमि-

त्याश्रयेन तत्र नोक्तमित्याहुः॥ पञ्चालाः रमणीया इति ॥ कथं तर्हि पाञ्चालाः जनपदः, सुभिक्षः संपन्नपानीय इति प्रयोग इति चेत् ॥ जनपदविशेषणत्वादित्यवेहि ॥ पञ्चालविशेषणत्वाभ्युपगमे तु तद्वल्लिंगवचने स्त एव। पञ्चालाः सुभिक्षाः सम्पन्नपानीया इति॥ हरीतक्य इति ॥ हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणो लुप्। तत्र हि लुप् च इत्यतो लुबनुवर्तते ॥ खलतिकमिति। वरणादिभ्यश्चेति लुप्॥ चञ्चेति। संज्ञार्थमिति कनो लुप् मनुष्य इति लुप् । चञ्चा तृणमयः पुमान् ॥ वरणादि ॥ चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः तेनास्याकृतिगणत्वं सिद्धम् ॥ वरणा इति॥ एवं कटुबदरी शिरीषाः गोदौ खलतिकमित्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥ वत्वस्यासिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये टिलोपो न स्थानिवदित्याशयेनाह। झय इति। तद्वानित्यत्रापि परत्वाद् झयइत्यनेनैव वकारो न तु मादुपधायाः इत्यनेनेति भावः ॥ न चासिद्धत्वात् मादुपधाया इत्येव तच्च न्याय्यमिति वाच्यम् । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इति उपसर्गादसमासेपीत्यत्र भाष्ये निर्णीतत्वात् ॥ ननु वेतस्वानित्यत्र वेतस्शब्दस्य सुबन्तत्वेन पदत्वात् मतुपो डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपे एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात्तस्य रुत्वं स्यात् । न च स्थानिवत्त्वेन निर्वाहः। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेत् ॥ मैवम् । अन्तरंगं रुत्वं प्रति बहिरंगस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात्। न च षाष्ठी बहिरंगपरिभाषा त्रैपादिकं न जानातीति वाच्यम्। कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् ॥ नन्वेवमपि स्वादिष्विति सान्तस्य पदत्वे तदाश्रयरुत्वस्यान्तरङ्गत्वाभावाद्बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्तते इति रुत्वं दुर्वारमेव। न च नद्यां मतुविति चतुरर्थ्यां मतुपो विधानाच्चातुरर्थिको ड्मतुप् मत्वर्थीय इति तसौ मत्वर्थे इत्यनेन भत्वं शङ्क्यम्। टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्। न च पदत्वेप्येवम् तस्य रुत्वविधिना सह कार्यकालतया पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधादिति चेत्॥ अत्राहुः। पदसंज्ञायां यथोद्देशपक्षाश्रयणात् पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधाप्रवर्तनात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या मान्तस्यापदत्वादिति ॥ एतेन घटी आमलकीत्यत्र स्वादिष्विति पदत्वाज्जश्त्वं स्यात्, औत्सीत्यत्र तु संयोगान्तलोपः स्यादिति शङ्कापि परास्तेति दिक्॥ ननु प्रक्रियालाघवाय ड्वतुरेव: विधीयताम्, अथ वा कुमुदनडवेतसेभ्यो डिदिति प्रकृतस्य मतुपो डित्त्वमतिदिश्यताम्, किमनेन ड्मतुब्विधानेन ॥ सत्यम्। अन्यतो विधानार्थं तत् । तत्सिद्धार्थकथनपरं वार्तिकमाह। महिषाच्चेति ॥ शिखाया ॥ निर्वृत्ताद्यर्थे देशे तन्नाम्न्यणो बाधनार्थं चेदम् । दन्तशिखात्संज्ञायामिति पञ्चमे वक्ष्यमाणं त्वदेशेपि शिखावल इति रूपसिद्ध्यर्थम् ॥ नडादीनाम् ॥ नडप्लक्षबिल्ववेत्रवेतसादयो नडादयः । नडाद्यन्तर्गणसूत्रमाह। क्रुञ्चेति॥ एवं

तस्यन्नित्यपि । उभयत्रापि षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । ढ्रे लोप इत्यतो लोपेऽनुवर्तमाने लुग्ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्कयाह । सर्वलोपार्थमिति । यमावस्थेति । न च श्रादेः परस्येतीकारस्य भाव्यमिति वाच्यम् । सूर्यतिष्यतो यकारसंबद्धस्यैव लोपस्यानुवर्तनादिति भावः ॥

इति चातुरर्थिकाः ॥

शेषे ॥ लक्षणं चेति । ग्रहणचक्षुरादिष्वर्थेषूत्तरत्रानुपात्तेष्वेषु अणो विधायकमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणं तावद्व्यर्थम् तस्येदमित्यनेन चाक्षुषादीनाम्, सं स्कृतंभक्षा इत्यनेन दार्षदादीनां, सिद्धेः ॥ तथाधिकारोपि व्यर्थः । तथा हि अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थपर्यन्तेषु घादिटय्,टय्,लन्तानां निवृत्तिः, जाताद्यर्थसाकल्यं वा प्रयोजनम् । तत्र निवृत्तिस्तावन्न प्रयोजनम् । आर्द्रकशालादीनामुत्करादिपाठेन इतः प्राचीनेष्वर्थेषु घादयो न प्रवर्तन्त इति ज्ञापनात् । अन्यथा वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धे तत्पाठस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नाप्यर्थसाकल्यं प्रयोजनम्, जाताधिकारात्प्राक्पाठसामर्थ्यादेव तल्लाभात् । यदि संनिहिते जातार्थ एव घादयः स्युः तदुत्तरेषु भवाद्यर्थेषु प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेर्थेषु विधीयमानाऽणादय एव स्युः । तदा जाताधिकारानन्तरमेव प्रावृषष्ठप् इत्यादिभिः सह राष्ट्रावारपारेत्यादयोपि पठ्येरन् । तस्माद्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत् ॥ अत्रोच्यते । शैषिकात्सरूपः शैषिको नेति वक्ष्यमाणार्थस्य विषयलाभाय शेषाधिकारस्तावदावश्यकः । शैषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव शैषिकान्मतुबर्थीयादित्यादिश्लोकं ज्ञापयति ॥ एष च श्लोकः सन्विधौ मतुब्विधौ च भाष्ये पठितः ॥ इह तु सन्नन्ते पठित इति तत्रैव व्याख्यास्यते ॥ अपत्यादिष्वर्थेषु घादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आवश्यकः । न चोक्तज्ञापकेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे दोषतादवस्थ्यात् आर्द्रकादिभ्यो यदि च्छः स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यामेवेति नियमस्यापि संभवाच्च । एवं स्थिते चाक्षुषमित्यादिषु गृह्यमाणत्वादिप्रकारकबोधनाय विधायकत्वमपि तस्य सुवचमिति दिक् ॥ विगृहीतादपीत्यादि ॥ वचनमेवेदम् ॥ सूत्रे यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणात् ॥ कुत्सितास्त्रय इति ॥ इह बहुव्रीहिरपि सुवचः । इहैव निपातनात्कोः कद्भावः ॥ कद्भावे त्रावुपसंख्यानमिति तु प्रत्याख्येयम् ॥ कुल्याया यलोपश्चेति गणसूत्रम् । कुल्यायां जातः कौलेयकः ॥ कचि, उभि, कुण्डिन, माहिष्मतीत्यादि ॥ दक्षिणापश्चात् ॥ अव्ययमिति । साहचर्यादिति भावः ॥ एवं च दाक्षिणात्य इत्यत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावाशङ्कैव

नास्तीति बोध्यम् ॥ पाश्चात्त्य इति ॥ कथं तर्हि पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमान इति । न च दिग्देशवाचिन पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यकं कालवाचकात् ट्युट्युलौ बाधेते परत्वादिति वाच्यम् । अग्ग्रादिपश्चादिति डिमचा ट्युट्युलोर्बाधस्य दुर्वारत्वात् ॥ सत्यम् । पश्चात्तन्वन्ति पश्चात्तना इति कथंचित्समाधेयम् ॥ कापिश्याः ष्फक् ॥ कापिशीशब्दात्ष्फक् स्यात् ॥ षित्त्वान्ङीष् तदाह । कापिशायनीति ॥ रङ्कोरमनुष्ये ॥ रङ्कवो जनपदः, ततः प्राग्दीव्यतोणित्यण् प्राप्तः । तद्बाधकत्वेनाव्वृद्धादपीति वुञ् प्राप्तस्तमपि बाधित्वा ओर्देशे ठञ् प्राप्तः तस्य तु कोपधादण् बाधकः ततोपि परत्वात्कच्छाद्यणि प्राप्तेऽनेन ष्फगणौ विधीयेते । कोपधत्वादेवाणि सिद्धे कच्छादिषु रङ्कुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थं इति ॥ क्वचित्तु राङ्कव इति पठ्यते । स तु लेखकप्रमादः ॥ स्यादेतत् । अमनुष्यग्रहणमिह व्यर्थम् । अपवादेन वुञा तत्र ष्फगणोर्बाधेनामनुष्य एव पर्यवसानात् अण्ग्रहणमपि व्यर्थमेव, कच्छादित्वादेव तत्सिद्धेः । अत्राह काशिकाकृत् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तु पर्युदासः, तेद मनुष्यभिन्ने प्राणिन्येव ष्फग्विधीयत इति, राङ्कवः कम्बल इत्यत्र न ष्फक् । विशेषविहितेन ष्फका अणो बाधा मा भूदित्यण्ग्रहणं च क्रियत इति ॥ भाष्ये तु अप्राणिन्यपि ष्फकमङ्गीकृत्येदं द्वयमपि प्रत्याख्यातम् ॥ द्युप्रागपा ॥ दिव्यमिति सूत्रे दिव उदित्त्वेन निर्देश इति भावः ॥ अपाची दक्षिणा दिक् । द्वितीयो वर्णः पकारो, न तु दन्त्योष्ठ्यः, यदिन्द्र प्रागपागुदगित्यादौ तथा दर्शनादिति स्थितं मनोरमायाम् ॥ केचित्तु प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ता इत्यमरकोशे अवाचीति दन्त्योष्ठ्यपाठं क्वाचित्कं पुरस्कृत्य सूत्रेपि अवागिति पठित्वा अवाच्यमित्युदाहरन्ति ॥ प्रागपागिति वेदे तु व्यत्ययेन वकारस्य पकार इति तेषामाशयः । प्रागादयोऽस्तात्यन्ता अव्ययाः, तद्भिन्नास्त्वनव्ययाः । उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् ॥ कथं तर्हि संस्काराः प्राक्तना इवेति ॥ अत्राहुः । कालवाचिनः प्राक्शब्दाद्यतं बाधित्वा परत्वात्ट्युट्युलौ बोध्याविति ॥ वर्णौ वुक् ॥ वर्णुरिति । अदूरभवश्चेत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादणि जनपदे लुप् इति लुप् ॥ अमात्य इति ॥ अमाशब्दः समीपवाची स्वरादिः । अमासमीपे भव इत्यर्थः ॥ क्रस्तात्तादौ ॥ पदान्तत्वात्षत्वाप्राप्तावयमारम्भः । आदिग्रहणं तु व्यर्थं यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धेः ॥ क्रस्त्वात्किम् । गोस्तराम् । भूस्तराम् ॥ तादौ किम् । सर्पिःसाङ्गवति ॥ तद्धिते किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः ॥ भिन्द्युस्तराम् ॥ दूरेत्य इति । दूरादागत इत्यादिरर्थः ॥ औत्तराह इति । इहाद्युदात्तत्वं स्त्रियां टाप् च बोध्यः ॥

यदा तु उत्तराच्चे त्याद्धिप्रत्यये ततोऽण् क्रियते श्रमेहेति परिगणनेन त्यपोऽभावा-त् ॥ तदा औत्तराहशब्दोन्तोदात्तः, स्त्रियां ङीप् च विशेषः ॥ वचप्रमाणावि-ति ॥ सायंचिरमित्यादिनेति शेषः ॥ वचग्रत इति । खसस्तुट् चेत्यत्र ॥ दिक्पूर्वं ॥ असंज्ञायामित्यत्र सौत्रत्वात्पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह । संज्ञाभू-ताया इति ॥ मद्रेभ्योञ् ॥ बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते, न तु भद्र-पर्यायः ॥ दिशोऽमद्राणामिति । दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो म-द्रभिन्नस्याचामादेर्वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धित इति सूत्रार्थः ॥ पौर्वमद्र इति । मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधिकरण्याद् तद्धितार्थेति समासः ॥ उदीच्य ॥ दिग्ग्रहणं निवृत्तम् ॥ उदीच्यग्रामात्किम् । माथुरः ॥ बह्वचः किम् । ध्वाजः । पिप्पल्यादिङीषन्तो ध्वजीशब्दः ॥ अन्तो-दात्तात्किम् । शार्कराधानं, शर्कराधानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः । उत्तरपद-प्रकृतिस्वरेण लित्स्वरस्यावस्थानात् ॥ शैवपुरमिति । प्रस्थपुरवहान्ताच्चेति वुञ् न भवति, वृद्धादिति तत्रानुवृत्तेः ॥ प्रस्थोत्तर ॥ उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोपवा-दः पालद इति । पलदीति इकारान्त इत्येके । नान्त इत्यन्ये । नलोपे सति यणादेशात्संहिता तुल्यैव ॥ वाहीकशब्दः कोपधोपि पलद्यादिषु पठ्यते परं छं बाधितुम् । अन्यथा अणं बाधित्वा परत्वाच्छ एव स्यात्कोपधप्रयुक्तोण् अवृद्धे सावकाश इति ॥ यकृल्लोमनि भवः याकृल्लोमः । अनिति प्रकृतिभावस्तु न, गणेस्मिन्नलोपनिपातनादिति हरदत्तादयः ॥ सौतंगमेरिति ॥ सुतंगमादि-भ्यश्चातुरर्थिक इञ् ॥ शास्त्रीयमिति ॥ ननु अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृ-ह्यते, कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य इति गोत्रप्रत्ययानुवादेन तत्राण्विधानात् । कण्वादयश्च गर्गाद्यन्तर्गताः ॥ गर्गादिभ्यो यञ् इत्यत्र तु गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते, न तु शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते अपत्या-धिकारस्थत्वात् तदेव हि इञश्चेति सूत्रेनुवर्तते इति ॥ न द्व्यचः ॥ अपवाद इति । प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ भरतानामग्रहणस्येति । तेन इञः प्राचामिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् न भवति । औद्दालकिः पिता, औद्दालकायनः पुत्र इति आर्हादगोपुच्छेति सूत्रे कैयटः ॥ भवतः । ठादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः । पदसंज्ञार्थं सित्करणादित्याशयेनाह ॥ जश्त्वमिति ॥ काश्यादिभ्यः ॥ इकार उच्चारणार्थ इति । उभयत्र जकार एवानुबन्धः, तस्य व्यत्यासपाठस्तु स्त्रीप्रत्ययं विशेषार्थं इति भावः ॥ आपदादीति ॥ गणसूत्रमिदम् ॥ वृद्धादेवेति । वृद्धा-

च्चेत्प्राचामेवेति विपरीतनियमस्तु न भवति, अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य उवर्णान्तस्याभावात् ॥ धन्वयो ॥ धन्वेति न स्वरूपपर्याययोर्ग्रहणं, वृद्धत्वासंभवादित्याशयेनाह । धन्वविशेषेति ॥ ऐरावतं धन्वेति ॥ यद्यपि समानौ मरुधन्वानावित्यमरेण पुंस्त्वमुक्तम् । तथापि आष्टकं नाम धन्वेति भाष्ये क्लबपाठान्नपुंसकोपि धन्वशब्दोस्त्येवेति बोध्यम् ॥ उत्तरेणेति । रोपधत्वादिति भावः ॥ जनपद ॥ स चासौ अवधिश्चेति कर्मधारयाज्जनपदरूप एवावधिर्लभ्यते । न च जनपदत्वादेव सिद्धे अवधिग्रहणं व्यर्थम्, वुञेव यथा स्यान्नान्यदित्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् । अत एव जनपदावधिवाचिनस्त्रिगर्तशब्दात् गर्तोत्तरपदादिति च्छो न भवति, किं तु अवृद्धादपि बहुवचनविषयादित्युत्तरसूत्रेण वुञेव भवतीत्याशयेनोदाहरति । त्रैगर्तक इति । जनपदतदवध्योरिति सूत्रे जनपदावधिवाचिन उदाहरणं तु श्यामायनक इत्यादि बोध्यम् ॥ नागरा ब्राह्मणा इति ॥ कत्र्यादिषु माहिष्मतीति संज्ञाशब्दसाहचर्यात्संज्ञाभूतनगरशब्दस्यैव ठकञा नागरेयक इति भाव्यमिति भावः ॥ विभाषा कुरु ॥ कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते तत्सामर्थ्यात्पक्षेऽण् सिद्ध इति परिशेषाद्विभाषाग्रहणं युगन्धरार्थमेव ॥ अवृद्धादपीति नित्यप्राप्तौ वुञनेन विकल्प्यते । मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वान्नित्य एव वुञ् कौरवको मनुष्यः कौरवकमस्य हसितम् । एतदर्थमेवास्य कच्छादौ पाठः ॥ अन्यथा अनयैव विभाषया वुञणोः सिद्धौ किं तेनेति भावः ॥ सैन्धव इति ॥ ओर्देशे इति ठञ् प्राप्तः ॥ वुञि सिद्धे इति ॥ मनुष्यतत्स्थयोरित्यनेन ॥ गहादिभ्यश्च ॥ गहादिभ्यो देशवाचिभ्यश्छः स्यात् ॥ पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाभावेपि पाठसामर्थ्याच्छः ॥ मुखपार्श्वतसोरिति ॥ गणसूत्रमिदम् । सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यामाद्यादित्वात्तसिः ॥ मुखतीयमिति । मुखे जातमित्याद्यर्थे तसन्ताच्छः । अलोम्यस्येति तसः सकारस्य लोपे यस्येति चेत्यकारलोपः ॥ कुग् जनस्येति । इदमपि गणसूत्रम् ॥ स्वकीयमिति । स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाद्गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । देशवाचित्वाभावेपि पूर्वपक्षादिवद्बोध्यः ॥ अत एव लुब्योगाप्रख्यानादिति सूत्रे न हि स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यानमिति न्यासकारोक्तिः संगच्छते ॥ केवलात्स्वशब्दादणेव । सौवम् । एतच्च हारादीनां चेत्यत्र आकरे उदाहृतम् । स्वीयमित्यत्र तु प्राक्क्रीताच्छः अन्तरशब्दात्तु गहादित्वाच्छे तदन्तेन नञ्शब्दस्य समासे स्वार्थे कनि च नान्तरीयकमिति भवति । अविनाभूतमित्यर्थः ॥ वृद्धादके ॥ ब्राह्मणकीय इति । कोपधादणित्यण् प्राप्तः ॥ आयोमुखीयमिति ॥ वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्ञिठाविह प्राप्तौ ॥ ठञ्ञिठादे-

रिति ॥ आदिशब्देन रोपधेतोरित्यादिना प्राप्तस्य वुञः ॥ पर्वतीय इति ॥ तत्र घोरं रघोर्युद्धं पार्वतीयैर्गणैरभूदित्यत्र तु पर्वतीयस्य राज्ञ इमे इत्यर्थे कच्छा-न्तादण् ॥ कृकण ॥ भारद्वाजशब्दोऽत्र देशवचनः, स च न प्रत्ययार्थः, किं तु प्रकृतिविशेषणमित्याह । भारद्वाजदेशेत्यादिना ॥ युष्मदस्मदोः ॥ त्यदादीनि चेति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते खञणोरपि विधानार्थमिदम् ॥ पक्षे अणिति । अन्यतरस्यांग्रहणादिति भावः ॥ तथा चैते त्रयः प्रत्यया इति वैषम्याद्यथासंख्यं न भवन्तीति केचित् ॥ मनोरमायां तु यथासंख्यनिवारणाय योगविभागः कृतः । तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । आभ्यां छो वा स्यात् । त्यदादीनि चेति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते विकल्पोयम् । ततः खञ्चैवमुत्तरसूत्रेपि योगविभागो बोध्यः । तेन आदेशयोः खञण्भ्यां यथासंख्यं नेत्यादि ॥ युवयोरित्यादि । ए-कवचने तवकममकादेशविधानादेकवचनान्तेन विग्रहोऽत्र न कृतः ॥ तस्मिन्नणि च ॥ तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते । नतु चानुकृष्टः ॥ निमित्त-योरादेशौ प्रति यथासंख्यं तु न भवति खञणोरिति वक्तव्ये पृथग्विभक्तिनिर्देश-सामर्थ्यात् ॥ स्थान्यादेशयोस्तु इष्यत एव तत् ॥ तवक ॥ इह पूर्ववदेव नि-मित्तयोः खञणोरादेशौ प्रति यथासंख्यं न भवति किंतु स्थान्यादेशयोरेवेत्याश-येनोदाहरति । तावकीनः मामकीनः इति ॥ परावरा ॥ पराधमोत्तमेभ्य इ-त्येव वक्तव्ये पूर्वग्रहणं पूर्वविप्रतिषेधसूचनार्थम् । तेन दिक्शब्दयोः परावरयो-रर्धशब्देन समासे उत्तरसूत्रेण प्राप्तावपि ठञ्यतौ बाधित्वा यदेव भवति ॥ दि-क् ॥ पूर्वपदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थमित्याहुः ॥ असांप्रतिके ॥ संप्रतीत्य-व्ययं न्याय्ये वर्तते अनाप्तस्तूरात्रोतिरिक्तः, षड्रात्रः स वा एष संप्रति यज्ञो यत्प-ञ्चरात्र इत्यत्र तथा दर्शनात् । न न्यूनो नातिरिक्तः सम इत्यर्थः ॥ इदानीमि-त्यर्थे तु प्रसिद्धमेव । एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरात् । ततः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे-ण् । विनयादित्वात्स्वार्थे ठगपि । तेन सांप्रतं सांप्रतिकमिति पर्यायौ ॥ उ-त्कर्षेत्यादि । न्याय्ये विद्यमान एव संप्रतिशब्दोऽत्र गृह्यते इति भावः ॥ द्वीपाद-नु ॥ समुद्रं समया अनुसमुद्रम् । अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः सप्तम्यन्तं चेदम् । विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणमित्याशयेनाह । समुद्रसमीपे यो द्वीप इति । कच्छाद्यणो मनुष्यवुञश्चापवादोयम् ॥ अनुसमुद्रं किं, द्वैपमन्यत् । कच्छाद्यण् द्वैपको मनुष्यः । मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ् ॥ द्वैप्येति । यञश्चेति ङीब्न भ-वति । अपत्याधिकारस्थादेव यञो ङीबिति प्रागेवोक्तत्वात् ॥ कालाट्ठञ् ॥ स्वरूपस्यैव न ग्रहणम् संधिवेलादि सूत्रेण संधिवेलात्रयोदशीचतुर्दशीप्रभृतिभ्यो-

ऽव्ययेभ्योपि ठञ्बाधनार्थमभिधानात् । किं तु सर्वेषामपि कालवाचिनां ग्रह-णमित्याशयेनाह । कालवाचिभ्य इति ॥ यत्तु स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहण-मिति पदमञ्जर्यादिषु स्थितम् ॥ तदसत् । कालिकः संबन्धः, कालिकी व्याप्ति-रित्यादिप्रयोगाणामापत्तेः । न च विशेषाणामेव ग्रहणे सन्धिवेलादिभ्योऽभिधानं ज्ञापकमिति वाच्यम् । स्वरूपमात्रग्रहणनिरासकत्वेनापि साफल्यात् ॥ गौणमु-ख्यन्यायस्त्विह नाश्रीयते । तेन कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्बपुष्पः कालः, व्री-हिपलालसाहचर्याद्व्रीहिपलालः कालः. तत्र भवं कादम्बपुष्पिकं व्रैहिपलालि-कमित्याकरः । अत्र हि प्रमाणं संधिवेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः । न च पुष्यादिशब्दानां कालो मुख्य एवार्थः लवविशेष इति व्युत्पादनात्, तथा च कालविशेषणमुक्तार्थे न प्रमाणमिति वाच्यम् । पुष्यादि-समीपस्थचन्द्रमसा युक्ते काले पुष्यादिशब्दानां गौणत्वात् । लव-विशेष इति शास्त्रमपि गौणवृत्तित्वान्वाख्यायकमेवेति दिक् ॥ एवं स्थिते काल-वाचिभ्य इति मूलस्य कालप्रतिपादकेभ्य इति फलितोर्थः ॥ श्राद्धमिति ॥ भक्त्या क्रियमाणं पित्र्यं कर्मेत्यर्थः । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णिति मत्वर्थीयेन व्युत्पा-दितः श्रद्धावान्पुरुषस्तु न गृह्यते, अनभिधानात् ॥ श्वसस्तुट् च ॥ विभाषेत्यनु-वर्तनादाह । ठञ् वा स्यादिति ॥ एषमोह्यः इत्यादिना त्यबपि विकल्पेन वि-हित आभ्यामुक्ते ट्युट्युलावपि स्त एव ॥ शौवस्तिकमिति ॥ नन्वन्तरङ्गत्वात् तुटि ठस्य प्रत्ययादित्वाभावात्कर्मठ इत्यत्र ठच इवेकादेशो न स्यात् । न च प-रत्वादिकादेशे तस्य तुडिति वाच्यम् । आदेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्तु टः प्रवृत्तेः । इकादेशस्य त्वाङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वात् । सूत्रभङ्गेन तुकि हि क्रियमाणे तु इसु-सुक्तान्तात्कादिति कादेशप्रसङ्ग इति चेत् ॥ सत्यम् । वुञ्छणादिषु ठचश्चित्त्वेन एकादेशोऽन्तरङ्गेभ्यो बलवानिति ज्ञापितत्वात् । अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते इकादेशः स्यादिति किं ठचश्चित्त्वेन । कृते त्विकादेशे प्रत्ययस्वरबाधनाय चि-त्त्वं प्रयुज्यते इति मनोरमायां स्थितम् ॥ संधिवेला ॥ अण्ग्रहणं तु वृद्धबाधना-र्थम् । अन्यथा सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्युक्ते पौर्णमासीश-ब्दात् वृद्धाच्छः स्यात् । वचनं तु ठञो बाधनाय स्यादिति भावः ॥ तैषमिति । तिष्याद्वृद्धवादावण् । जातार्थे तु श्रविष्ठाफल्गुनीति लुक् स्यात् । सूर्यतिष्येत्यत्र ति-ष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीति वचनाद्यलोपः ॥ प्रावृष एण्यः ॥ ऋतव्णोपवादः । प्रवर्ष-तीति प्रावृट् नहिवृतीति दीर्घः । तत्र भवः । जाते तु ठञ्ं वक्ष्यति । ण्या-भ्यामिति सिद्धे प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणमित्याहुः ॥ किं च प्रावृषेण्य-

माचचाण: प्राहषेणित्यत्र णकारश्रवणार्थमपि तत् । खन्तात्क्किपि टिलोपणि-लोपयलोपाः ॥ सर्वत्राण् च ॥ हेमन्तादिति । एतच्च हेमन्ताच्चेत्यतोनुवृत्तमिति भावः ॥ हैमनमिति । अकारविशिष्टस्य तच्छब्दस्य लोपे अनिति प्रकृतिभावात् नस्तद्धितेति टिलोपो न । तकारस्यैव लोप इति पक्षे यस्येति चेत्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाद्वा टिलोपो नेति बोध्यम् ॥ हैमन्तमिति । ऋत्वणि तकारलोपो न भवति, तस्य सर्वत्राणीति प्रतिपदोक्तेन अणा संनियोगशिष्टत्वात् ॥ एतच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये । तथा हि हेमन्तपर्यायो हैमन्शब्दोप्यस्ति हेमन्नागनीगन्ति कर्णौ इत्यादिप्रयोगात् । ततश्च हेमन्हेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धम् । छन्दसि तु हेमन्ताच्चेति ठञा हैमन्तिकमिति तृतीयमपि रूपं सिध्यति । न च विशेषविहितेन ठञा अणो बाधः शङ्क्यः । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् । वृत्तिकृता तु हेमन्ताच्चेति सूत्रे सर्वत्रग्रहणमपकृष्य लोकेपि हैमन्तिकमिति स्वीकृतम् ॥ सायंचिरम् ॥ नन्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमं तुटि मृत्युरित्यादाविव त्युशब्दस्य प्रत्ययतया अङ्गसंज्ञानिमित्तं यो युस्तस्य विधीयमानोऽनादेशो न स्यात् । न चैवं तुगेव क्रियतामिति वाच्यम् । तस्य पूर्वान्तत्वेन विसर्गाभावात्प्रातस्तनमित्यत्र सत्त्वाभावप्रसङ्गाद्, अत आह । तुटः प्रागिति ॥ इत्यादीति । आदिशब्देन घकालतनेष्विति ग्राह्यम् ॥ सायंतनमिति । स्यतेर्घञि सायशब्दोऽकारान्तो दिवसावसाने रूढः, तस्य प्रत्ययसंनियोगेन मान्तत्वं निपात्यत इति वार्तिककृन्मतम् ॥ भाष्यकृता तु मान्ताव्ययमित्याश्रित्य सायंग्रहणं प्रत्याख्यातम् । न चैवं सायंशब्दात्कालाट्ठञि अनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्य कालवाचित्वाभावादनभिधानादित्याहुः ॥ चिरंतनमिति । चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसंनियोगेन मान्तता निपात्यत इति भावः ॥ अत्र वदन्ति । स्वरादौ पाठादव्ययत्वादेव सिद्धे सूत्रे चिरमित्येतद्व्यर्थम् । न चादन्ताच्चिरशब्दाद्वञ् स्यादिति वाच्यम् । एनेन बाधादिति ॥ एदन्तत्वमिति । प्राह्णः सोढोस्य प्राह्णेतन इत्याद्यर्थम् । तत्र हि सप्तमी नास्ति ॥ जातार्थे घकालतनेष्वित्यलुकापि सिद्धेः ॥ चिरत्नमिति । सूत्रे चिरशब्दस्योपादानाद् टुट्युलावपि स्तः । न चैवं सूत्रे चिरशब्दस्य प्रत्याख्यानं न संभवतीति वाच्यम् । मान्ताव्ययादेव टुट्युलोर्विधौ तत्संभवात् । परुत् पूर्वस्मिन् वत्सरे । परारि पूर्वतरे ॥ अग्रादि । डिमचो डित्त्वं स्पष्टार्थम् ॥ तत्र जातः ॥ ननु शेषे इत्यस्य लक्षणत्वोक्तेः चाक्षुषं रूपं, श्रावणः शब्द इत्यादाविव जातादिष्वर्थेष्वणादयः सिद्धाः, अधिकाराच्च घा-

दयोपि । न च जातादिष्वेवाणादयः इति नियमार्थं जाताद्यर्थनिर्देश आवश्यकः । अन्यथा तत्रास्ते, तत्र शेते, इत्याद्यर्थेपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । चाक्षुषमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । स्रुघ्न आस्ते स्रुघ्ने शेते इत्यादौ त्वनभिधानादेव तद्धितो न भविष्यति, अङ्गुल्या खनति वृक्षमूलादागत इत्यादौ यथा । समर्थविभक्तयस्त्वाक्षेपादेव लभ्यन्ते । चाक्षुषमित्यत्र तृतीया यथा, तस्मात् तत्र जात इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेत् ॥ मैवम् । प्रावृषष्ठप् इत्याद्यपवादार्थं तदावश्यकत्वात् । ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यादयः ते तु व्यर्था एवेति दिक् ॥ संज्ञायां शरदः ॥ समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थः ॥ संज्ञायां किम् । शारदं सस्यम् । संज्ञायामित्येतत् कृतलब्ध इत्येतत्पर्यन्तं केचिदनुवर्तयन्तीति वृत्तिकृत् ॥ पूर्ववार्षिक इत्यादि ॥ वर्षाणां पूर्वः हेमन्तस्यापर इति विग्रहे, पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः ॥ पूर्वास्विति । तद्धितार्थे समासः ॥ ऋतोर्वृद्धिमद्विधाविति । ऋतुवाचिनः शब्दाद्वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधाने तदन्तविधिर्वाच्यः, स चेदृतुवाचीशब्दोऽवयवेभ्यः पर इत्यर्थः, ॥ पूर्ववार्षिकः अपरहैमन इत्यत्र । तथा च वर्षाभ्यष्ठक् सर्वत्राण् च तलोपश्चेत्याभ्यां क्रमेण ठगणौ भवतः॥ वृद्धिमद्विधौ किं, पूर्वप्रावृषम्। प्रावृष एण्यः इत्यत्र तदन्तविध्यभावादिह ऋत्वणेव ॥ इह त्विति। पौर्ववार्षिक इत्यत्र । तथा चेह कालाट्ठञिति ठञेवेति भावः ॥ अवयवत्वाभावादिति । अन्यथा पूर्वासु वर्षास्विति सामानाधिकरण्यं न संगच्छेतेति भावः॥ जनपदतदवध्योरितीति ॥ तस्मिन्ननुवर्तमाने अवृद्धादपि बहुवचनविषयादित्यनेनेत्यर्थः ॥ पौर्वमद्र इति ॥ मद्रेभ्योऽञित्यञ्॥ पूर्वाह्णकइति॥ विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः॥ आर्द्रको मूलक इति । नक्षत्राणोपवादः॥ प्रदोषक इति । निशाप्रदोषाभ्यां च इत्यस्यापवादः ॥ अवस्करक इति । औत्सर्गिकस्याणोपवादः ॥ ये तु संज्ञायामित्येतत् कृतलब्ध इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तयन्ति । तन्मते असंज्ञायां यथायथमवादयो घादयश्च बोध्याः ॥ अमावास्याया वा ॥ सन्धिवेलाद्यणोपवादः ॥ अमावस्यदन्यतरस्यामिति सूत्रे णामापूर्वादसेर्ण्यति वृद्धौ पक्षे ह्रस्वत्वं निपात्यत इति ह्रस्वमध्यस्याप्यमावस्याशब्दस्येह ग्रहणम्, प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणात् । अमावस्यकः । आमावस्यः । ये त्विह सूत्रे सन्धिवेलादिषु च ह्रस्वोपधं पठन्ति, तेषां तु दीर्घोपधस्य न स्याद्विकृतिग्रहणेन प्रकृतिग्रहणादिति हरदत्तादयः॥ वस्तुतस्तु वृद्धिप्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमित्याश्रित्य ह्रस्वोपधपाठोपि समर्थयितुं शक्यत इत्यन्ये ॥ अ च ॥ अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् ॥ अयमपि पूर्ववदुभाभ्यां बोध्यः ॥ अमावास्य इति । ह्रस्वम-

ष्यात्तु अमावस्यः ॥ अणञौ च ॥ यथासंख्यार्थो योगविभागः ॥ श्रविष्ठा ॥ इह सूत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तादयः ॥ माधवस्तु दीर्घान्त इति अत सातत्यगमने इति धातावाह ॥ एवं चात्र स्वातीतिष्येति ङीषन्तग्रहणादङीषन्तस्य सौवात इति रूपं भवार्थ इव जातार्थेऽपि माधवमते सिध्यत्येव ॥ कैयटादिमते तु जातार्थे न सिध्यति । लुग्विधायकेऽस्मिन् ङीषन्तग्रहणेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङीषन्तादपि अणो लुकः प्रवृत्तेः ॥ उपसर्जनेति ॥ अप्रधानमिहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयमसंभवात् ॥ ननु गोस्त्रियोरिति सूत्रेऽप्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यताम् एकविभक्ति चेति शास्त्रीयं न गृह्यताम् ॥ मैवम्। हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसङ्गात् ॥ उपसर्जनस्य किम् । अवन्ती कुन्ती कुरूः ॥ श्रविष्ठास्विति । श्रविष्ठा धनिष्ठा ॥ इत्यादीति ॥ आदिशब्दादनुराधः स्वातिः तिष्यः पुनर्वसुः हस्तः विशाखः अषाढः बहुलः ॥ कृत्तिकावाची बहुलाशब्दष्टावन्तः, तस्य समाहारद्वन्द्वेन ह्रस्वनिर्देशः सूत्रे ॥ उपसंख्यानमिति । लुक इति शेषः ॥ चित्रेति । लुक्तद्धित इति लुकि पुनष्टाप् ॥ टानाविति । विधानसामर्थ्यादेतयोर्न लुक् ॥ स्थानान्त ॥ गोशालेत्यत्र विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं तत्साहचर्यात्खरशालेऽप्येवमेव । न चैवं स्त्रीत्वपक्षे लुङ् न स्यादिति शङ्क्यम् । लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक्सिद्धेरित्याहुः ॥ यद्यपि टाबन्तयोः पाठेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन क्लीबेऽपीष्टं सिध्यति, तथापि लाघवार्थं ह्रस्वपाठः ॥ नपुंकत्वे ह्रस्वत्वमिति। सूत्रे इति शेषः ॥ वत्सशाले जात इति ॥ वत्सशालायामित्यपि बोध्यम् ॥ इत्यादीति । आदिशब्दादभिजित् आभिजितः अश्वयुक् आश्वयुजः ॥ प्रतिप्रसूत इति । कालाट्ठञा निवर्तमानो य औत्सर्गिकोण् सन्धिवेलादि सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः ॥ कृतलब्ध ॥ ननु कृतक्रीतत्वे जातलब्धत्वयोर्व्याप्ये इति किमनयोर्ग्रहणेन ॥ सत्यम्। कृतत्वक्रीतत्वप्रकारकबोधेऽपि प्रत्ययार्थं तद्ग्रहणम् । अत एव जाते लुग्भाजामपि कृते न लुक् ॥ प्राय ॥ कादाचित्कभवनाश्रयः प्रायभवः। तेन तत्र भव इत्यनेन गतार्थतेत्याहुः ॥ भाष्ये प्रत्याख्यातमेतत् प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वादिति ॥ उपजानु ॥ त्रयोऽप्यमी सामीप्येऽव्ययीभावाः । तेषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् ॥ संभूते ॥ इह तन्त्रादिना संभावना, आधारपरिमाणादाधेयस्यानतिरेकश्चेति द्वयमप्याश्रीयते ॥ स्रौघ्न इति । स्रुघ्ने संभाव्यते तत्परिमाणानतिरिक्तो वा सेनादिरित्यर्थः ॥ कोशात् ॥ कौशेयमिति। वस्त्रविशेषे योगरूढोयम्। कोशे संभवस्तु सत्कार्यवादाभिप्रायेण। मतान्तरे तु विकारप्रकरणे एण्या ढञित्यस्यानन्तरं कोशाच्चेति पठि-

तव्यम् । तथा च वार्तिकं विकारे कोशाड्ढञ् संभूते ह्यर्थानुपपत्तिरिति ॥ कालात् ॥ पुष्यदिति दैवादिकः शयन्तस्तदाह । पुष्यन्तीति ॥ उप्ते च ॥ कालादित्येव । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ उप्यन्त इति । सूत्रे भूतकालो तन्त्रमिति भावः ॥ आश्वयुज्या वुञ् ॥ ञकारः स्वरार्थः उत्तरत्र वृद्ध्यर्थश्च ॥ आश्वयुज्यामिति । अश्विनीनक्षत्रपर्यायो अश्वयुक् तद्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी तत्रेत्यर्थः ॥ देयमृणे ॥ ऋणे किम् । मासे देया भिक्षा ॥ आश्वत्थ इति ॥ फले लुक् । इह पुंलिंगनिर्देशो यद्यप्ययुक्तः, तथापि फले अश्वत्थशब्द औपचारिक इत्याशयेन पुंलिंगप्रयोग इत्याहुः ॥ ठञ्चेति ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां वेत्येव सुवचम् ॥ (न च वेति वक्तव्ये ठञ् ग्रहणं व्यर्थं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते अणं बाधित्वा ठञेव यथा स्यादिति काशिकादावुक्तमिति वाच्यम् तस्मै हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेनात्राणप्रत्ययो न भवेदिति वक्तुं शक्यत्वादिति नव्याः ॥) नैशिक इति ॥ निशाप्रदोषाभ्यां चेति वा ठञ् ॥ तत्र भवः ॥ कालादिति निवृत्तम् । कालसंबद्धस्य तत्रेत्यस्य निवृत्तये पुनस्तत्रग्रहणात् । न च पूर्वसूत्रस्थस्य तदित्यस्य व्यावृत्तये तत्रग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । तदस्येति सूत्रस्येत उत्तरत्रापि सुपठत्वात् । यद्यपि भूधातुरुत्पत्तावपि वर्तते । तथापीह सत्तार्थ एव वर्तते तत्र जात इति पृथग्ग्रहणादिति बोध्यम् ॥ दिगादिभ्यो ॥ दिश्, वर्ग पूग, पक्ष, रहस्, उखा, साक्षिन् । आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, यूथ, उदकात्संज्ञायां न्याय, वंश, कालेत्यादिर्दिगादिः । मुखजघनयोः पाठोऽशरीरावयवार्थः । सेनाया मुखे जघने च भवं मुख्यम् । जघन्यम् ॥ प्राचां नगरान्ते ॥ सप्तमीनिर्देशादंगस्येत्यधिकृतमपि सप्तम्यन्तेन विपरिणम्यते तदाह नगरान्तेऽंगे इति ॥ दृतिकुक्षि ॥ दृतिश्चर्मविकारः, शरीरावयवविशेषश्च ॥ कुक्षिशब्दो धूमादिस्ततो धूमादिभ्यश्चेति वुञि प्राप्ते अनेन ढञ् । कलशिर्मन्थपात्रं कलशिमुदधिगुर्वीं बल्लवालोडयन्तीति माघः ॥ वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः तत्र भवं वास्तेयम् ॥ अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपको निपातः । स च तिङन्तेन समानार्थो भिन्नार्थश्च । आद्यो यथा, अस्तिक्षीरा गौः । द्वितीयो यथा, अस्तिमान् । धनवानित्यर्थः । तदिहाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमास्तेयमिति हरदत्तः ॥ अहौ भवमाहेयं । क्ष्वेडाहेयं विषास्थ्यादीत्यमरः ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ शरीरावयवाच्चेति यतोऽपवादः । ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते वर्तते तत्र उद्भूतावयवसंघातविवक्षया सूत्रे बहुवचनम् ॥ तिरोहितावयवसंघातविवक्षायां त्वेकवचनान्तादप्यणढञौ स्त एव ॥ ग्रैवेयमित्यादि । ग्रीवासु भवं ग्रीवायामिति वा

विग्रहः ॥ गम्भीराञ्ञ्यः ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ पाञ्चजन्यम् ॥ परिमुखमिति ॥ यदि परिशब्दादिह वर्जनं गम्यते, तदापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः । यदि सर्वतो भावः, तदा त्वस्मादेव निपातनादव्ययीभाव इत्याहुः ॥ परिमुखादिभ्य एवेति ॥ अयं भावः । दिगादिगणानन्तरं परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युलूखलेत्यादिगणः पठ्यते, तत्साहचर्यादिह सूत्रे अव्ययीभावशब्देन परिमुखादिरेव गृह्यते । तस्य गणस्य कार्यान्तराभावादिति ॥ नन्वेवं परिमुखादेरिति सूत्रं विशिष्यैव क्रियताम्, किमनेन प्रयासेन । उत्तरत्राव्ययीभावादित्यस्यापेक्षायामपि तत्रैव तत्करणौचित्यादिति चेत् ॥ अत्राह हरदत्तः । परिमुखादेरित्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योपि ञः स्यात्, अव्ययीभावग्रहणात्तु तेभ्योणेव भवतीति ॥ परिमुखादिगणे प्रतिशाखशब्दोपि बोध्यः । तथा च शाखृ व्याप्ताविति धातौ प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम् । अव्ययीभावाच्चेति भवार्थे ञ इति माधवः ॥ अन्तर्वेश्ममिति ॥ नपुंसकादन्यतरस्यामिति समासान्तष्टच् ॥ अध्यात्ममिति । अनसेति टच् ॥ कर्णललाटात् ॥ यतोपवादः ॥ अलंकारे किम् । कर्ण्यं, ललाट्यम् ॥ तस्य व्याख्यान इति च ॥ व्याख्यायते येन स व्याख्यानः करणे ल्युट् ॥ इतिशब्दो वाक्यार्थं परामृशति । तत्समीपे श्रूयमाणश्चकारः तत्र भव इति वाक्यार्थमाक्षिपति । नाम प्रतिपादकं, तच्च शक्त्या लक्षणया वेत्यत्र नाग्रहः । तथा च षष्ठ्यन्ताद्व्याख्यानकरणार्थे, सप्तम्यन्तात्तु, भवार्थे, व्याख्यातव्यस्य प्रतिपादकात्प्रत्ययाः स्युरिति सूत्रार्थः ॥ व्याख्यातव्यनाम्नः किम्, । पाटलीपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलीपुत्रो हि तया व्याख्यायते ईदृक्संनिवेशविशिष्टमिति । न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम । ग्रन्थेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । नामग्रहणं हि प्रसिद्धुपसंग्रहार्थमेव सूत्रे कृतम् ॥ बह्वचो ॥ अणोपवादः ॥ बह्वचः किम्, । द्व्यचष्ठक्ं वक्ष्यतीत्येकाच्प्रत्युदाहार्यः । सौपम् । तैङम् ॥ अन्तोदात्तात्किम् । संहितायाः सांहितम् । गतिरनन्तरः इत्याद्युदात्तोयम् ॥ अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उदात्तादित्युक्तेपि वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणात् वर्णादनुदात्तादित्यत्र यथा ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ अग्निष्टोमस्य व्याख्यान इति । अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणं ग्रन्थानामेव व्याख्येयताया उक्तत्वादित्याहुः ॥ स्तुतिः स्तोमः । अग्नेः स्तोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । परादिश्च परान्तश्चेत्यन्तोदात्तोयम् पीयतेऽस्मिन्निति पेयः । कृत्यल्युटो बहुलमित्यधिकरणे यत् । वाजो नाम यवागूभेदस्तस्य पेयो वाजपेयः । अयं हि कृदुत्तरपदप्र

कृतिस्वरेण मध्योदात्तः। पेयशब्दस्य यतो नावः इत्युदात्तत्वात् ॥ राज्ञा कर्तव्येण सूयते, राजा सोमः सूयते ऽत्रेति वा राजसूयः। राजसूयसूर्येति क्यप्। तत एव निपातनात्समासः षष्ठीसमासो वा। अयमप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त एव। धातुस्वरेण सूयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥ असोमकेभ्य उदाहरति। पाकेति। अल्पपर्यायः पाकशब्दः। पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मधारयः। स च समासस्वरेणान्तोदात्तः। नवैर्व्रीहिभिर्यजनं नवयज्ञः। आग्रयणम्। यजयाचविच्छेति नङ्। कर्तृकरणे कृतेति समासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ अनन्तोदात्तार्थं इति। वाजपेयराजसूयार्थं तथा अग्निष्टोमे सत्यन्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वादनेनैव भाव्यमित्याग्निष्टोमिक इत्याद्युदाहृतमिति भावः ॥ अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ एवकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः ॥ वासिष्ठीति। भवार्थेण् ॥ पौरोडाश ॥ षित्वान्ङीष् पौरोडाशिकी। पुरोडाशिकी। पुरो दाश्यते इति पुरोडाशः। दाशृ दाने कर्मणि घञ्। इहैव निपातनाद्दस्य डत्वम् ॥ छन्दसो ॥ छन्दःशब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ स्तः। ऋगजलक्षणस्य ठकोपवादः। छन्दस्य इत्यादि। इहार्थयोर्यदण्भ्यां यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वादिति बोध्यम् ॥ ऋगजृत् ॥ अणोपवादः ॥ चातुर्होतक इति। पृथिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादिमन्त्रस्य चतुर्होतेति नामधेयम् ॥ इत्यादीति। आदिशब्दात्प्राथमिकः। आध्वरिकः। पौरश्चरणिकः ॥ नामाख्यातग्रहणे संघातविगृहीतार्थमिति वार्तिकम्। तत्र नामशब्दाद् ऋच्त्वादेव सिद्धे विगृहीतग्रहणमाख्यातार्थमिति ज्ञेयम् ॥ नामिकः। आख्यातिकः। नामाख्यातिकः ॥ अणृगयन ॥ ऋगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरण् स्यात् ॥ ठञादेरिति। आदिशब्दाट्ठक्छयोः ॥ आर्गयन इति। अयनशब्दो भावसाधनः। तेन समासे अनो भावकर्मवचन इत्यन्तोदात्तः। अभेदोपचाराद्भाववचनोपि ग्रन्थे वर्तते। इह बह्वचोन्तोदात्तादिति ठञ् प्राप्तः ॥ औपनिषद इत्यत्राप्येवम् ॥ विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो ऋगजृद्ब्राह्मण इति ठक् प्राप्तः ॥ व्याकरणशब्दात्तु वृद्धाच्छः ॥ ठगाय ॥ एत्येनं स्वामी, स्वामिनमयमेतीति, वाऽऽयः स्वामिग्राह्यो भागः। स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम्। बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः। वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते। आपणिकः आकरिकः ॥ छादीनां चेति कार्कण इत्यत्र कृकणपर्णाद्भारद्वाज इति छः प्राप्तः। तीर्थशब्दात्तु धूमादित्वाद्वुञ्प्राप्तः। उदपानशब्दस्योत्सादित्वादञ् प्राप्त इत्यर्थः ॥ विद्यायोनि ॥ विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां तेभ्यो वुञ् स्याद-

णोपवादः ॥ छं तु परत्वाद्बाधते । आचार्यकः । मातामहकः । मातुलकः ॥ ऋतष्ठञ् ॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति वर्तते तदाह । वुञोपवाद इति ॥ उ-ष्कञिति वक्ष्ये तपरकरणं ठञ्ग्रहणं च चिन्त्यप्रयोजनमिति प्राञ्चः ॥ पैतृकी विद्येत्यत्र ङीबर्थं ठञ्ग्रहणमिति तु तत्त्वम् ॥ न च टिड्ढेति सूत्रे कञ्ग्रहणात् ङीप् सिध्यतीति वाच्यम् । याहशीत्याद्यसिद्धेः । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनु-बन्धकस्य ग्रहणात् त्यदादिषु दृश इति कञो ह्रानुबन्धकत्वात् ॥ तपरकरणं विहाय उष्ठञित्येव सुवचमित्याहुः ॥ गोत्रादङ्कवत् ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्युक्तम् । अपत्यप्रत्ययान्तात् तत आगत इत्यस्मिन्नर्थे अङ्कवत्प्र-त्ययाः स्युः । अङ्के दृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो, न तु साक्षाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः । तेन गोत्रचरणाद्वुञिति वुञपि लभ्यते । स हि तस्येदमिति सामान्येन विधी-यमानोपि अञ्यिञन्तादन्यत्र अङ्केपि दृष्टः ॥ बैदमित्यादि । सङ्घाङ्क इत्या-दिना अङ्कार्थेण् विहित इतोहाप्यञ्यिञन्तादण् ॥ औपगवकमिति । गोत्रच-रणादिति वुञ् । अङ्के दृष्ट इतीहाप्यण्णन्ताद्वुञ् ॥ हेतुमनुष्येभ्यो ॥ मनु-ष्यग्रहणमहेत्वर्थं बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समरूप्यमिति । विभाषा गुण इत्यत्र विभाषेति योगविभागादगुणवचनादपि पञ्चमी । योगविभागे तु बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेरिति लिङ्गम् ॥ मयट् च ॥ योगविभागो यथासंख्य-निरासार्थः । टो ङीबर्थः ॥ हैमवतीति ॥ हिमवतः प्रकाशते । तत्र प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते अत्र जात इत्यतो भेदेन निर्देशात् ॥ वैदूर्य इति ॥ दन्त्यमध्योयं शाद्वलवत्, न तु नड्वलवन्मूर्धन्यम-ध्यः ॥ नन्वत्रार्थासंगतिः । बालवायपर्वतादसौ प्रभवति, विदूरनगरे तु संस्क्रि-यते ॥ सत्यम् । अत एव समाहितं भाष्ये । बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेदिति ॥ अस्यार्थः बालवायशब्दः प्रत्ययं लभते, विदूरादेशं च सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपः स्थानी बालवायशब्द आ-क्षिप्यते । यथा शिवादिषु पठिताभ्यां विश्रवणरवणादेशाभ्यामनुरूपः स्थानी विश्रवस्शब्द आक्षिप्यते, यथा वा पद्दन्न इत्यादौ पदाद्यादेशानुरूपस्थानी पाद-दन्तादिराक्षिप्यते तद्वद् ॥ प्रकृत्यन्तरमेवेति । विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्या-पि वाचकोस्तीत्यर्थः एवं चास्मिन्पक्षे बालवायात्प्रभवतीति विग्रहे विदूरशब्दात्प्र-त्यय इति व्याख्यानक्लेशो नेति भावः ॥ न वा इति । वैशब्दोऽक्षमां द्योतयति । तत्र पर्वते विदूरशब्दोऽप्रसिद्ध इति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवद्व्यवहरेत् नियतपुरुषापे-क्षो हि व्यवहारो दृश्यते यथा वणिज एव वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति एवं

वैयाकरणा एवाऽद्रिं विदुर इति ॥ तद्गच्छति ॥ द्वितीयान्ताद्गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्स चेद्गन्ता पन्था दूतो वेत्यर्थः ॥ तत्र साध्वसिश्छिनत्ति, काष्ठानि पचन्तीत्यादाविव करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षया पन्थाः कर्ता ॥ अभिनिष्क्रामति ॥ द्वितीयान्तात्प्रत्ययः स्यादभिनिष्क्रामति तच्चेद्द्वारमित्यर्थः ॥ स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारमिति ॥ स्रुघ्नाभिमुखनिष्क्रमणे करणीभूतमिति फलितोऽर्थः । पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वम् ॥ तदित्येवेति । अधिकृत्येत्येतदपेक्षयात्र द्वितीया ॥ शारीरकीय इति । कुत्सितं शरीरं शरीरकं तत्संबन्धी शरीरको जीवात्मा तमधिकृत्य प्रस्तुत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः, चतुर्लक्षणीसूत्रसंदर्भः । वृद्धाच्छः ॥ अत्र वार्तिकम् । लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । आख्यायिका नाम गद्यरूपो ग्रन्थविशेषः । अत एवाख्यानाख्यायिकयोस्तत्र भेदेनोपादानम् । आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य बहुलं लुगित्यर्थः ॥ वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । सुमनोहरा ॥ क्वचिन्न । भैमरथी ॥ अभेदोपचारेण गतार्थत्वान्नेदं वार्तिकमावश्यकमिति मूले नोक्तम् ॥ शिशुक्रन्द ॥ अत्र वार्तिकं द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः देवासुरम् । राक्षोसुरम् ॥ निपातनादिति । सभा राजेति सूत्रे अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहेत्युक्तत्वात्तेन सूत्रेण क्लीबत्वं न सिद्ध्यतीति भावः ॥ सोऽस्य निवासः ॥ स इति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितः प्रत्ययः स्याद्यः प्रथमान्तार्थः स निवासश्चेत् ॥ स्रुघ्नो निवास इति । निवासाधिकरणमित्यर्थः ॥ नन्वस्येति कृद्योगे कर्तरि षष्ठी । तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात् स्रुघ्नाधिकरणवासकर्तेह वृत्त्यर्थः, तथा च तत्र भव इत्येव सिद्धं किमनेनेति चेत् ॥ अत्राहुः । वासस्य चेतनमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्प्रकारकृतो भेदोऽस्तीति नास्ति वैयर्थ्यम् । वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि इत्यादौ तूपचारो बोध्यः ॥ अभिजनश्च ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । अभिजनाः पूर्वबान्धवा इति वृत्तिः । अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः । पूर्वबान्धवाः पित्रादयः । बन्धुशब्दः प्रज्ञादिः । पूर्वसूत्रादिह निवास इत्यनुवृत्तम् । तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्संबन्धिनि लक्षणा । एवं स्थिते फलितमाह । यत्र पूर्वैरिति ॥ आयुधजीविभ्यः ॥ तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । आयुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ सोऽस्याभिजन इत्यनुवर्तते पर्वत इति प्रकृतिविशेषणं तदाह । पर्वतवाचिन इत्यादि ॥ पर्वत इति किम् । सांकाश्यका आयुधजीविनः । योपधादिति वुञ् ॥ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ॥ शाण्डिक्या सर्वसेन शकेत्यादि ॥ सिन्धुतक्ष ॥ सिन्धु वर्णु गन्धार कम्बोजादयः

सिन्ध्वादयः ते तु प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यन्ते । तेभ्योऽणि तत एव सिद्धे मनुष्यवु-ञो बाधनार्थं वचनम् ॥ तक्षशिला वत्सोद्धरणवर्बरेत्यादयस्तक्षशिलादयः ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ छाणोरपवादः । अजाद्यदन्तमल्पाच्तरमिति सूत्रा-भ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याकरणं सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ज्ञापना-र्थम् । ननु वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे ऋष्यन्धकेत्यणि वासुदेवशब्दो निष्पन्नः । तथा च तत्र गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य इत्युत्तरसूत्रेण वुञेवास्तु, किमनेन वुना । नह्यत्र वृद्धौ विशेषः, प्रागेव वृद्धत्वात् । न च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधे दोषः स्या-दिति वाच्यम् । वुन्यपि न कोपधाया इति निषेधस्येष्यमाणत्वात् । न वा स्वरे विशेषः । ञ्नित्यादिर्नित्यमिति तुल्यस्वरत्वात् । नाभ्यर्हितं पूर्वमिति ज्ञा-पनमेव तत्फलमिति वाच्यम् । तथात्वे हि पूर्वनिपातप्रकरणे अभ्यर्हितमित्येव लाघवात्कुर्यादिति चेत् ॥ अत्र भाष्यम् । संज्ञैषा भगवत इति । अयं भावः सर्व-त्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयत इति स्मृतेः परमात्मा इह वासुदेवः । सर्वत्रासौ वसति, सर्वमत्र वसतीति वा व्यु-त्पत्त्या वासुः बाहुलकादुण् । वासुश्चासौ देवश्चेति विग्रहः । तथा च नेयं गो-त्राख्या, नापि क्षत्रियाख्येति युक्त एव वुन्विधिः । अभ्यर्हितं पूर्वमिति तु प्रस-ङ्गाज्ज्ञापितं तदप्यनित्यं श्वयुवमघोनामित्यादि लिंगादित्यवधेयम् ॥ वृद्धाच्छं बा-धत इति ॥ औपगवो भक्तिरस्य औपगवकः ॥ जनपदिनाम् ॥ स्वस्वामिभावसं-बन्धे मत्वर्थीयं दर्शयति । जनपदस्वामिवाचिनामिति ॥ प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति । अने-न सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः । असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्यात् । न तु प्रकृतेरिति हरदत्तः ॥ अत्र वार्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह सर्वव-चनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थम् तत्र मद्रवृज्यर्थमिति ॥ अयं भावः । वृद्धिनिमित्तेषु वु-ञादिष्वतिदिष्टेपि प्रकृतिरूपे पुनर्वृद्ध्या भाव्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्र-वृज्योः कनि विशेषो बोध्यः । सोप्यबहुत्व एवेति निर्ह्रासोपचयोऽल्पता ॥ तथा हि मद्राणां राजा द्व्यञ्मगधेत्यण् । माद्रः वृजिशब्दात् वृद्धेत्कोशलेति ञ्यङ् । वार्ज्यः संभक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्ह्रासे मद्रकः वृजिकः मद्रवृज्योः कन् अन्यथा मा-द्रकः वार्ज्यक इति स्यात् । आंगक इति । जनपदतदवध्योश्चावृद्धादपि इति वुञ् । अंगशब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनान्तादणि प्राप्ते वुञतिदिश्यते ॥ पञ्चा-ला ब्राह्मणा इति । अभेदोपचाराद्ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दस्य वृत्तिः ॥ बहुवचनग्र-हणं किम् । एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो यथा स्यात् ॥ आ-ङ्गः आंगो वा भक्तिरस्य आंगकः । इह वृद्धाच्छे प्राप्तेवुञ् ॥ तेन प्रोक्तम् ॥ प्रकर्षेणो-

द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्राचीत्यस्यापकर्षणात्कथमत्र यतो लुक्प्रसक्तिरिति चेत् ॥ अत्राहुः । तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो हलादेरपि लुग् भवतीति । अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथा च द्वयो रथयोरङ्गमिति विग्रहे द्विरथमिति प्रयोगः सुस्थ इति ॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ पूर्वस्य यतोपवादः ॥ पत्रमिति । पतन्त्यनेनेति विग्रहे दाम्नीत्यादिना ष्ट्रन् ॥ रथादित्येव संबध्यत इत्याह । अश्वरथस्येदमिति । अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथस्तस्याङ्गमित्यर्थः ॥ पत्राध्वर्यु ॥ अणोपवादः । वार्तिकमाह । पत्राद्वाह्य इति । इह पत्रेत्यर्थग्रहणे, इतरयोस्तु स्वरूपग्रहणे व्याख्यानमेव शरणम् ॥ द्वन्द्वाद्वुन् ॥ अणोपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते॥काकेति। काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः । वुन्नन्तं स्त्रियाम् वैरमैथुनिकादिवुनिति स्त्र्यधिकारे अमरः ॥ कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः संबन्ध इत्यर्थः ॥ मिथुनं दंपती तस्य कर्म क्रियानिष्पादनं, मनोज्ञादित्वाद्वुञ् वुन्नन्तं चेदम् । स्त्रियां स्वभावात् ॥ अत्र वदन्ति । कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तेषां मैथुनिकेत्यपि विग्रहः । इह कुत्सश्च कुशिका चेति द्वयोरेव मैथुनिकायां वुनिति नाग्रहः कार्यः । यूनि लुगिति सूत्रे कैयटेन अत्रिभरद्वाजिकेत्यादिकं प्रसङ्गादुदाहृत्य बहुवचनान्तद्वन्द्वाद्वुञो व्याख्यातत्वादिति ॥ सङ्घाङ्क ॥ पूर्ववद्वुञोपवादः॥ घोषग्रहणमिति । एवं च प्रकृतयस्तिस्रः प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वारीति वैषम्याद्यथासंख्यमपि न प्रवर्तते ॥ गार्ग इति । आपत्यस्येति यलोपः ॥ यद्यप्यङ्कलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणमित्यमरः। तथापि पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरतेत्याह । परम्परासंबन्ध इति । यथा गवादिनिष्ठः स्वामिना गोद्वारा संबन्धः ॥ साक्षादिति । यथा विदानां विद्या । घोष आभीरस्थानम् । णित्त्वं ङीबर्थं पुंवद्भावनिषेधार्थं च । वैदी विद्या यस्य वैदोविद्यः विदानाम साधारणी या विद्या तद्वानित्यर्थः ॥ छन्दोगौक्थिक ॥ सङ्घदयो निवृत्ताः एभ्यो ञ्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थे ॥ चरणशब्देभ्यो वुञोपवादः न त्वौत्सर्गिकस्याणः ॥ धर्माम्नाययोरित्युक्तेर्नेह । छान्दोगं कुलमित्यादि॥ न दण्ड ॥ तस्येदमित्यनुवर्तते तेषु शिष्येषु चेति प्रत्ययार्थविशेषणेष्विति शेषः ॥ दाक्षा इति । इञश्चेत्यण् ॥ रैवतिकादिभ्यश्छः रैवतिकशब्दो रैवत्यादिभ्यष्ठगिति ठगन्तः । रैवतिक औदमेघि बैजवापीत्यादिरैवतिकादयोऽमी गोत्रप्रत्ययान्ताः, ततः पूर्वेण वुञि प्राप्ते छविधानार्थमिदमित्याह । वुञोपवाद इति ॥ अत इञमाशङ्क्याह । इहैव निपातनादिति । हस्तिनः पाद इव पादो यस्य हस्तिपादः । पादस्य लोपो न भवति अहस्त्यादिभ्य इति वचनात्तदाह । हस्ति-

पदस्येति। हास्तिपद इति । अस्मादेव निपातनादण् पद्भावश्चेति भावः ॥ आथर्वणिकस्य ॥ अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा । अभेदोपचारात् तमधीते वसन्तादित्वाट्ठक् दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः ॥ अन्ये त्वाहुः । अथर्वणा प्रोक्तमधीते आथर्वणिकः । इह प्रोक्तेऽण् ततश्छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयतामाथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठादध्येतरि ठक् तस्य विधानसामर्थ्यात्प्रोक्ताल्लुङ्नेति ॥

समाप्ताः शैषिकाः ॥

तस्य विकारः ॥ षष्ठ्यन्ताद्विकारे अणादयः स्युः ॥ घादिसंबद्धस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्येत्युक्तम् ॥ अणादयस्तु न निवर्तन्ते प्राग्दीव्यतः प्राग्भवनादिति विशिष्टावधि परिच्छेदेनाधिकृतत्वात् । इह प्राणिरजतादिभ्योऽञ्, ओरञ्, अनुदात्तादेश्च, मयड्वैतयोः, नित्यं वृद्धशरादिभ्यः पिष्टाच्चेत्यादिभिरपवादानां वक्ष्यमाणत्वादप्राणिषु आद्युदात्तम् अवृद्धं प्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्ययं चोदाहरणमिति पर्यालोच्य तथैवोदाहरति । आश्म इत्यादि । अश्मन्भस्मन्शब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तौ, मृदस्तिकन् नित्स्वरेण त्रयोप्याद्युदात्ताः । प्राचीनस्य तस्येत्यस्य निवृत्तत्वादधिकारोक्तप्रत्यया न प्रवर्तन्त इति नेह ठक् हालः सैरः ॥ चाद्विकार इति ॥ तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्वभयोर्थद्वये भवन्त्यन्येभ्यस्तु विकार एवेति फलितम् ॥ मयूर इति। प्राणिरजतादिभ्य इत्यञ् । अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वादुदात्ताद्यर्थं वृद्धेषु मयड्बाधनार्थं चावश्यकमिदं परत्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते ॥ ओषधिभ्य उदाहरति । मौर्वमिति । मूर्वाशब्दः तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तः । पिप्पलशब्दस्तु लघावन्त इत्यनेनाद्युदात्तः ॥ बिल्वादिभ्योऽण् ॥ अञ्मयटोरपवादः । बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु कर्पासी वेणवादयो बिल्वादयः ॥ त्रपुजतुनोः ॥ बिल्वादिभ्योऽणित्यतोनुवर्तनादाह । अण् स्यादिति । ओरञित्यस्यायमपवादः । अप्राण्यादित्वादवयवे न भवतीत्याशयेनाह । विकार इति ॥ त्रापुषमिति । त्रपुणो विकारः । एवं जतुनो विकारो जातुषम् ॥ ओरञ् ॥ अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणं ॥ दैवदारवमिति । देवदारुभद्रदारुशब्दौ पीतद्र्वर्थानामित्याद्युदात्तौ ॥ दाधित्थमिति ॥ दधनि तिष्ठतीति सुपि स्थ इति कः । उपपदसमासः । पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ एवं कापित्थेपि बोध्यम् ॥ पलाशादिभ्यो वा ॥ उभयत्र विभाषेयम् । पलाशखदिरशिंशपास्पन्दनानामनुदात्तादित्वान्नित्यं प्राप्ते, करीरशिरीषविकङ्कतपूलासयवा-

सशब्दानामप्राप्ते, विधानात् ॥ पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः ॥ खदिरशब्द अजिरशिशिरेत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः ॥ शिंशपाशब्दो अथ द्वितीयं प्रागीषादिति वर्तमाने पान्तानां गुर्वादीनामिति मध्योदात्तः ॥ खदि किञ्चिच्चलने अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् ॥ कारीरमिति ॥ किरतेरीरन् । नित्स्वरेण करीरशब्दोयमाद्युदात्तः ॥ कृभ्रामीषन् शृदृभ्यां किच्च पूर्ववच्छिरीषशब्दोप्याद्युदात्तः । विकङ्कतपूलासयवासशब्दाः ग्रामादीनां चेत्याद्युदात्ताः ॥ षित्त्वान्ङीषिति ॥ टित्त्वान्ङीबिति तु माधवः ॥ मयड् वैतयोः ॥ भाषायां किम् । खादिरो यूप इति वृत्तिकारः ॥ ननु मयटो वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदमिति चेत्॥ अत्राहुः। वेदे बह्वचः परस्य मयटोऽर्थान्तरपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदम्॥ द्व्यचश्छंदसीतिसूत्रस्य द्व्यच एवेति नियमार्थत्वे यद्यपीदं गतार्थम्। तथापि द्व्यचश्छन्दस्येवेति विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति ॥ अधिकारादेव विकारावयवयोर्लाभे एतयोरिति वचनं ये विशेषप्रत्ययाः प्राणिरजतादिभ्योऽञित्येवमादयस्ते तद्विषयेपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । कपोतमयं, लोहमयम् ॥ इह विकारावयवाभ्यां सह प्रत्येकमभक्ष्याच्छादनयोरिति संबध्यते समासनिर्देशादतो यथासंख्यं न ॥ आश्मनमिति । विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्य इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे अश्मन्निति नान्तमवशिष्यते, तथा कल्माषाङ्घ्रे राज्ञो भार्यायां मदयन्त्यां वसिष्ठेनोत्पादितसुतोश्मको नाम, तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्मन्निति नाम भवति तस्यावयवे आश्मनं विकारेप्याश्मनमित्येव भवति । न च अश्मनो विकार इति टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचितत्वात् ॥ वस्तुतस्तु तस्येदमिति सामान्यविवक्षायां पाषाणवाचकस्याप्यश्मन्शब्दस्याश्मनमिति भविष्यति पैष्टी सुरेतिवत् ॥ मौञ्जः कार्पासमिति । मुञ्जशब्दः घृतादित्वादन्तोदात्तः । कृञः पास इति पासप्रत्यये गुणे रपरे च कर्पासीशब्दो जातिलक्षणङीषन्तस्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञं बाधित्वा बिल्वादित्वादण् ॥ नित्यं वृद्ध ॥ इह भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्यनुवर्तत इति वृत्तिः। नन्वेवमानन्दमयाधिकरणे शङ्कराचार्यैरन्योन्तर आत्मानन्दमय इति श्रुतावानन्दमय इति विकारे मयडित्युक्तं तत्कथं संगच्छते। प्राचुर्ये मयडिति तु वक्तुमुचितमिति चेत्॥ अत्राहुः।प्राचुर्ये मयट्यपि प्रकृत्यर्थविरोधिनो दुःखस्य लेशतोनुवृत्तिलाभात्प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीति तेषामाशयः। यद्वा नित्यं वृद्धेत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते अनुवृत्तावपि भाषायां नित्यमन्यत्र काचित्क इत्याश्रित्य मयट् सुसाधः ॥ अथ वा हेतुमनु-

थेभ्य इत्यनुवर्तमाने मयड् चेति सूत्रेण आगतार्थे मयट् । विकार इति त्वार्थिकार्थकथनमेवातः शङ्करभगवत्पादोक्तिरनवद्यैवेति ॥ शरमयमिति । शरदर्भमृत् कुटी तृण सोम बिल्वज शरादिः ॥ एकाचो नित्यमिति ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यं वृद्धेति नित्यग्रहणं योगविभागेनान्यत्रापि क्वचिद्विधानार्थं तेनैतल्लभ्यत इति भावः ॥ एकाच्त्वादेव सिद्धे शरादिषु मृच्छब्दपठनं विस्पष्टार्थमित्याहुः ॥ गोश्च पुरीषे ॥ पुरीषं न विकारो, नाप्यवयवः । तथापि तस्येदमित्यर्थेऽयं प्रत्ययः । विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति ॥ पुरीषे किम् । गव्यं पयः ॥ यावक इति ॥ यवशब्दाद्विकारेऽण् तदन्तात् यावादिभ्य इति स्वार्थे कन् ॥ तालादिभ्योण् ॥ अञ्मयटोरिति । तालश्यामाकशब्दाभ्यां वृद्धत्वान्मयट् प्राप्तः । बर्हिणां विकारो बार्हम् । प्राणिरजतादिभ्योञ् ततो ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यञ् प्राप्तः, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादञ् प्राप्तः, तथाहि विशिष्टशिभ्यामिन्द्रशब्दउपपदे मूलविभुजादित्वात्कः । अन्येषामपीति दीर्घः । इन्द्राविशः इन्द्राष्टशः ॥ चप सान्त्वने पचाद्यच् । चपापीयूक्षाशब्दौ लघावन्त इति मध्योदात्तः फिष इत्यधिकारादापः प्रागेव स्वरप्रवृत्तेः । इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं यथाविहितप्रत्ययविधौ बार्हिणशब्दाद्वृद्धलक्षणो मयट् स्यात् ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यञो बाधनेन वचनस्य चरितार्थत्वमित्याहुः ॥ तालाद्धनुषीति । गणसूत्रमिदम् । हाटक इति । इह वृद्धलक्षणो मयट् प्राप्तः तपनीयादेरनुदात्तादेश्चेत्यञ् प्राप्तः ॥ प्राणि ॥ अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वात्परिशिष्टमिहोदाहरणं तदाह । शौकं बाकमिति । शुकबकशब्दौ प्राणिनां कुपूर्वमित्याद्युदात्तौ ॥ राजतमिति । रजतसीसलोहताम्रकण्ठकारेत्यादयो रजतादयस्तेषु अनुदात्तादीनां पुनः पाठो मयड्बाधनार्थोन्यथा हि परत्वान्मयट् स्यादेव ॥ शामीलमिति ॥ शामीलशब्दः शम्याः ष्लञिति ष्लञन्तः । दधित्थादनुदात्तादेश्चेत्यञ् दधित्थस्य दाधित्थम् । बैल्वमयमिति । बिल्वशब्दोऽणन्तः ॥ नैष्किकमिति । तेन क्रीतमिति ठक् ॥ शत्यः शतिक इति ॥ शताच्च ठन्यतौ । अणञाविति । उमाशब्दः तृणधान्यानां चेत्याद्युदात्तः । उर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इति भावः ॥ एण्याढञ् ॥ प्राण्यञोपवादः ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशादाह । एणस्य त्विति ॥ गोपयसोः ॥ यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसक्तौ य[illegible]तास्तथापि मयड्वैतयोरिति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं पुनरयं [illegible]द्विधिः ॥ द्रोश्च ॥ ओरञः, एकाचो नित्यमिति मयटश्चापवादोऽयम् । द्रव्यमिति । ओर्गुणः वान्तो यि प्रत्यये । द्र-

व्यगुणकर्मेत्यादिषु प्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्तु गुणैर्द्रूयते आश्रीयते इति द्रुधातोः अचो यदिति यत्प्रत्ययान्तः ॥ माने वयः ॥ यतोपवादः ॥ द्रुवयमिति । द्रोर्विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः ॥ फले लुक् ॥ विकारावयवेति । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च तेनान्यतरस्मिन् प्रत्ययः ॥ आमलकमिति । मयटो लुक् लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । न चात्र स्थानिवद्भावेन यस्येति चेति लोपः शङ्क्यः । लुका लुप्तं न स्थानिवदित्यभ्युपगमात् । अत एव पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुरित्यत्राध्यर्धपूर्वेति ठञो लुकि कृते लुक्तद्धितेति ङीपो लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादुकारस्य यणादेशो न भवति ॥ प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ अञोपवादः । शिग्रुकर्कन्धूशब्दाभ्यामोरञिति, अन्येभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादञः प्राप्तिः ॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु कर्कन्धु वृहती ॥ तत्र प्लक्षशब्दः फिषइत्यन्तोदात्तः । न्यग्रोधशब्दो लघावन्त इति मध्योदात्तः । अश्वत्थशब्दस्तु घृतादित्वादन्तोदात्तः इङ्गुदीवृहतीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ ॥ आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फलमित्यमरः ॥ न्यग्रोधस्य च ॥ केवलस्येति किम् । न्यग्रोधमूले भवाः न्यग्रोधमूलाः शालयः ॥ न्यक् रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थमव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थम् ॥ जम्ब्विति ॥ नपुंसकह्रस्वः । फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ॥ फलपाकेति । फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः ॥ व्रीहयः । मुद्गा इति । बिल्वाद्यणो लुक् ॥ मल्लिकेति । अनुदात्तलक्षणस्याञो लुप् । मादीनां चेति फिट्सूत्रान्मल्लिकाशब्दे द्वितीयमुदात्तं जातीविदारिशब्दौ गौरादिङीषन्तौ ॥ पाटलानीति । बिल्वादित्वादण् । साल्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो नित्यं वृद्धेति प्राप्तस्य मयटो लुप् अनुदात्तादिभ्योऽञः, इतरेभ्यस्त्वणः ॥ लिङ्गमेवेति । वचनं तु विशेष्यवदेव । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरित्युक्तत्वादिति भावः ॥ कंसीयमिति ॥ प्राक्क्रीताच्छ इत्यधिकारे तस्मै हितमिति छः । तस्यैव छस्यापवादतया उगवादिभ्यो यत् परशव्यं दारु । पारशव्यशब्दस्यानुदात्तादित्वादञि सिद्धे तत्संनियोगेन यतो लुगर्थं वचनम् । नच यस्येति इलोपे कृते हलस्तद्धितस्येति यलोपेन सिद्धमिष्टमिति भ्रमितव्यम् । ईतीत्यनुवृत्तेः ॥

प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

तदर्हतीति ॥ वाक्यादयं प्रत्ययविधिः शब्दो माकारीति यो निषेधति स माशब्दिक इत्युच्यते । तथा नित्यः शब्द इति य आह स नैत्यशब्दिकः ।

कार्यशब्दिकः । इह वाक्याद् द्वितीया न संभवत्यप्रातिपदिकत्वात् । तेन तच्छब्देन कर्ममात्रं निर्दिश्यते । तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः ॥ ऐज् न स्यादिति ॥ न य्वाभ्यामिति प्राप्त ऐजागमोऽनेन निषिध्यते । न कर्म इत्यतो नञनुवर्तनादिति भावः ॥ स्वापतेयमिति । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् स्वशब्दस्य द्वारादित्वादैजागमस्य प्राप्तिः ॥ द्वारादिफलं तु स्वस्येदं सौवमिति ज्ञेयम् ॥ आहाविति । उपसंख्यानमित्यनुषज्यते । आहेति पदे एकदेशस्य प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारेण आहावित्यनुकरणम् ॥ प्राभूतिक इति । क्रियाविशेषणाद्धकारि प्रत्ययः ॥ तेन दीव्यति ॥ इह कालपुरुषसंख्या न विवक्षिताः । तेनाक्षैरदेवीत् देविष्यति वा आक्षिक इति भवति । एवमक्षैर्देविष्यसि देविष्यामि वा आक्षिकः, दीव्यन्ति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः । कारकं तु विवक्षितमेव जयति जितमिति कर्तृकर्मणोः पृथगुपादानात् । तेनाक्षैर्द्यूतः, अक्षैः खात, इति कर्माद्यर्थे आक्षिक इति न भवति ॥ अभ्र्येति । अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दाल इत्यमरः ॥ संसृतम् ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥ बाह्वकेति ॥ सूत्रे षकारः सांहितको, न त्वनुबन्ध इति न ङीष् । तथा च आकर्षात् पर्पादेरित्यादिश्लोकवार्तिकं षित्त्वविवेचनाय प्रकरणान्ते पठिष्यति ॥ निकषोपल इति ॥ सुवर्णपरीक्षार्थः ॥ पाठान्तरमिति । एतच्च भ्वादौ कषखषेत्यादिदण्डके आकषात्ष्ठल् इति माधवेनोपन्यस्तम् । किं तु आकर्षात्पर्पादेरिति वार्तिकस्याननुगुणम् । तत्र हि नीरेफपाठे वृत्तासंगतिप्रसङ्गात् ॥ पर्प इति । पर्प गतौ । हलश्चेति करणे घञ् ॥ इहान्तर्गणसूत्रं पादः पच्चेति । पादाभ्यां चरति पदिकः ॥ यत्तु वार्तिकं पद्भाव इके चरतावुपसंख्यानमिति सोऽस्यैव प्रपञ्चः ॥ पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, न्याय, व्याल, पादः, पत् ॥ श्वगणाट्ठञ्च ॥ ठकोपवादः ॥ एतदेव ज्ञापकमिति ॥ द्वारादिगणे श्वन्शब्दः पठ्यते, न तु श्वभस्त्र श्वदंष्ट्रेत्यादिस्तथा च श्वादेरिञीति निषेधसूत्रमेव व्यर्थं सद्द्वारादिषु तदादिविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ फलं तु द्वारपालस्यायं दौवारपाल इत्यादावैजागमस्य प्रवृत्तिः ॥ इकारादाविति । सूत्रे इञित्यपनीय इकारादाविति पठनीयमित्यर्थः । अन्ये तु इञीति स्थाने इतीति पठनीयम् । तथा चाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेष्यत्वाद् यस्मिन्विधिस्तदादावित्यनेन इकारादिर्लभ्यत इत्याहु श्वगणिकीति । ष्ठनः षित्त्वान्ङीष् ॥ श्वापदस्येति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ धानुष्क इति । वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते तच्च संघातविगृहीतार्थम् । तथा च धानुर्दाण्डिकः दाण्डिक इत्यप्युदाहार्यम् ॥ आयुधाच्छ च ॥ आयुध्यन्ते अनेनेति आयुधं घञर्थे कविधानमिति कः ॥ हरत्यु-

त्सङ्गादिभ्यः ॥ एभ्यस्तृतीयान्तेभ्यष्ठक् स्यादुपादत्ते नयति वेत्यर्थे ॥ उत्सङ्ग उडुप, उत्थित, पिटक, पिटाक ॥ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ भस्त्रा चर्मविकारः । शीर्षभारशब्दोऽत्र पठ्यते निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च, तत्पुरुषे कृतीति वा अलुक् । पक्षे शीर्षभारः ॥ एकदेशविकृतस्येति ॥ वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकं न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः ॥ वृत्तिकृत्तु सूत्रे वीवधशब्दं प्रक्षिप्य विभाषाविवधवीवधादिति पपाठ ॥ त्रेर्मन्नित्यम् ॥ नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्येण प्रयोगं वारयितुम् । अत एव लौकिके ग्रहवाक्ये क्त्रिवादीनां प्रयोगो, न तु त्रेः, तदाह कृत्या निर्वृत्तमिति ॥ एवमग्रेऽपि पाकेन निर्वृत्तमिति विग्रहो बोध्यः । संख्यावाची त्रिशब्दो नेह गृह्यते, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् णिजां त्रयाणामिति लिङ्गाच्च । ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविवक्षायां मपं विना त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगनिवारणेऽपि तदविवक्षायां तस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगो दुर्वार इति चेत् ॥ न । नित्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातन्त्र्यवारणात् ॥ इमबिति । एवं च मप् न कर्तव्यः । तथा हि भावप्रत्ययान्तादिमप् । ततः त्रेः पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदं त्रिप्रत्ययान्त इमब्विषय एवेति । तेन त्रिप्रत्ययान्तप्रयोगो निवर्तितः । ततो नित्यम् । अनेन निवृत्तार्थाविवक्षायामपि त्रन्तस्य स्वातन्त्र्यं वार्यते । एवंच संख्यावाचित्रिशब्दस्य ग्रहणशंकैव नास्ति भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः । स्वरेऽपि विशेषो नास्ति, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इमप इकारस्योदात्तत्वात् ॥ अपमित्येति ॥ उदीचां माङ इति क्त्वाप्रत्यये अनेत्यनेन सह गतिसमासः क्त्वो ल्यप् । मयतेरिदन्यतरस्यामितीत्वम् ह्रस्वस्येति तुक् । ल्यबन्तादस्मात्तृतीयान्तात्प्रत्ययो न भवति, किं तु वचनात्प्रथमान्तादेवेति बोध्यम् ॥ व्यञ्जनैरुप ॥ व्यज्यते अनेन ओदनादिरस इति व्यञ्जनं तद्वाचिभ्यः उपसिक्त इत्यर्थे ठक् स्यात् ॥ तत्प्रत्यनु ॥ वृत्तेरकर्मकत्वात्कथं तस्य द्वितीयान्तेन प्रतीपमित्यादिना संबन्ध इत्याशंकायामाह क्रियाविशेषणत्वादिति ॥ प्रतीपमिति । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ऋक्पूरित्यकारः समासान्तः । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य इतीत्वम् । व्युत्पत्तिमात्रमिदम् । प्रतिकूलानुकूलपर्याया ह्येमे रूढिशब्दाः ॥ आन्वीपिक इति ॥ अन्वीपमित्यत्र ऊदनोर्देश इत्युत्वं तु न भवत्यदेशत्वात् ॥ परिमुखमिति ॥ अपपरी वर्जने इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभावः । ततष्ठक् । स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्तते स पारिमुखिकः ॥ यदा तु सर्वतो भावे परिशब्दः प्रादिसमासश्च, तदा यतो यतः स्वामि-

नो मुखं ततस्ततो वर्तते यो वर्तते स एवमुच्यते । एवं पारिपार्श्विकोप्यर्थद्वये बोध्यः ॥ प्रयच्छति ॥ द्वितीयान्तात्प्रयच्छत्यर्थे ठक् स्यात् यत्प्रयच्छति गर्ह्यं चेत्तत् ॥ द्विगुणार्थं द्विगुणमिति । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः ॥ बहुद्रव्य दृश्यकदानकर्मतयास्य द्रव्यस्य गर्ह्यत्वम् ॥ वार्धुषिक इति । वृद्ध्यर्था वृद्धिः तां प्रयच्छतीति विग्रहः ॥ अथ कथं वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिरित्यमरः । ठक्संनियोगेनैव वृधुषिभावस्वीकारात् ॥ अत्राहुः निरङ्कुशाः कवयः इति ॥ गर्ह्यमिति किम् । द्विगुणं त्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छत्यधमर्ण इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादि माभूत् ॥ निपात्यत इति ॥ अत एव व्याख्यातृप्रयोगोप्युपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति दशैकादशानिति । संख्याया अल्पीयस्या इति पूर्वनिपातः ॥ उत्तमर्ण एवेति । दश दत्वा एकादश गृह्णातीति तस्यैव गर्ह्यत्वादिति भावः ॥ उञ्छति ॥ भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुञ्छः ॥ सामाजिक इति ॥ समजन्ति अस्मिन्निति समाजः समूहः ॥ शब्दं करोतीति ॥ प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अभिधानस्वाभाव्याद्व्युत्पादन एवायं प्रत्ययः । नेह शब्दं करोति बर्बरः खरो वा ॥ दार्दुरिक इति । कुलालः । वाद्यभाण्डवाचीह दर्दुरशब्दः ॥ मात्स्यिक इति ॥ मत्स्यस्य ङ्यामिति परिगणनात् सूर्यतिष्येति यलोपाभावः ॥ हारिणिक इति ॥ नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न भवति हरिणस्य मृगविशेषत्वात्तथा चात्र पर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चेत् ॥ अत्राहुः । आरण्यकचतुष्पात्सु हरिणे च मृगशब्दो वर्तते । यदा हरिणवाची मृगशब्दः, तदा मृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्येवेति ॥ परिप ॥ परिमुखवदयमव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा क्रियाविशेषणत्वात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेपि परिपन्थस्य कर्मत्वमस्त्येवेत्याह द्वितीयान्तादिति ॥ चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोतीत्याह तिष्ठति हन्ति चेति ॥ माथ इति ॥ मथ्यते गन्तृभिरिति माथः मथे विलोडने । कर्मणि घञ् ॥ पदोत्तरपदम् ॥ पदशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तरपदम् । पदान्तमिति तु नोक्तम्, बहुच्पूर्वान्मा भूदिति ॥ प्रतिकण्ठमिति ॥ कण्ठं कण्ठं प्रतीति यथार्थेऽव्ययीभावः लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य इत्यनेन वा । यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासः तस्येह न ग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥ धर्मं चरति ॥ चरतिरिहासेवायां, न त्वनुष्ठानमात्रे । तेन दैववशाद्धर्मे प्रवृत्तो धार्मिक इति नोच्यते । आसेवा हि स्वारसिकी प्रवृत्तिः । एवं दैववशादधर्मे प्रवृत्तो यः सद्वृत्त अधार्मिक इति नोच्यते ॥ प्रतिपथमिति ॥ वीप्सायामाभिमुख्ये वा अव्ययीभावः । ऋक्पूरिति समासान्तः ॥ समवायान् ॥ समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठक् स्यात्समवैतीत्यर्थे ॥ इह समवपू-

वेश्यो णोर्थः प्रविश्यैकदेशीभवनम् । तत्र गुणभूतप्रवेशापेक्षया समवायानिति द्वितीयानिर्देशः विशिष्यापेक्षया तु लोके सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते कुरुक्षेत्रे समवेता इति यथा । एत्येधत्योति वृद्धिरिह न भवति, एजादित्वाभावात् ॥ सैन्याः सैनिका इति ॥ द्वितीयान्ताण्ण्यठकौ ॥ यत्तु सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च त इति निघण्टुषूक्तं । तत्फलितार्थकथनपरं बोध्यम् । संज्ञायाम् ॥ ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीया । ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्सम्यग्ज्ञानं संज्ञा प्रतिद्धिस्तस्याः प्रसिद्धविषयभूतेर्थे इत्यर्थः ॥ लालाटिक इति । दूरे स्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति न तु कार्येषूपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ कौक्कुटिको भिक्षुरिति । संन्यसी हि पादविक्षेपपर्याप्तदेशपर्यन्तमेव चक्षुः संयम्य गच्छतीति भावः ॥ धर्म्यमिति ॥ धर्मादनपेतं धर्म्यं । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत् ॥ अवक्रयः ॥ अवक्रीयते अनेनेति करणे एरच् ॥ पण्यमिति ॥ पणितव्येर्थे अवद्यपण्येति यदन्तो निपातितः ॥ शलालुक इति ॥ इसुसुक्तान्तात्कः । ठक्पक्षे त्वादिवृद्धिः । शालालुकः ॥ मार्दङ्गिक इति ॥ मृदङ्गशब्देन मृदङ्गवादनं लक्ष्यते । मुख्यार्थे तु प्रयोगो न भवति, अनभिधानादिति भावः ॥ शिल्पं ॥ कौशलम् । तच्च मृदङ्गवादनविषयकम्, तेन मृदंगवादनविषयके मृदंगशब्दस्य लक्षणेति निष्कर्षः ॥ प्रहरणम् । प्रह्रियते अनेनेति प्रहरणमायुधम् ॥ धानुष्क इति । इसुसुक्तान्तात्कः । इणः ष इति विसर्गस्य षः ॥ परश्वधात् ॥ घाट्ठक् द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ॥ परलोक इति ॥ एतच्चाभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते ॥ आस्तिक इति । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ । यद्वा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातान्नास्तीति निपाताख्यातसमुदायाच्च प्रत्ययः । दिष्टमिति । दैवं दिष्टं भागधेयमित्यमरः ॥ नालम्बते दैष्टिकतामिति माघः ॥ प्रमाणानुगा मतिर्दिष्टेति प्राचोक्तिस्तूपेक्ष्या दिष्टशब्दस्य क्लीबे प्रमाणानुगमात्स्त्रीवाचकत्वे च्योक्तकोशविरोधादिति दिक् ॥ छत्रादिभ्यो णः ॥ छत्रादिभ्योणइत्येव सुवचमिति कार्मस्ताच्छील्य इति सूत्रे कैयटः ॥ ताच्छील्ये णे इति ॥ कर्मन्शब्दस्य च्छत्रादित्वादिति भावः ॥ चौरीत्यादि । चुराशीलमस्याः, तपः शीलमस्या इति विग्रहे णप्रत्यये सति तदन्तान्ङीप् सिध्यतीत्यर्थः ॥ कर्माध्ययने ॥ तदस्येत्यनुवर्तते ठगिहाधिक्रियत एव तदाह प्रथमान्तादित्यादि ॥ ऐकान्यिक इति । एकमन्यदिति विगृह्य तद्धितार्थ इति समासः ततष्ठक् । एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिक इत्युदाहार्यम् । इह तु वृद्धिं बाधित्वा न य्वाभ्यामित्यैच् ॥ हितं भक्षाः ॥ अस्येति प्रकृतमपोह्य हितयोगाच्चतुर्थी विप-

रिणष्यते, तदस्मै इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह। अपूपभक्षणं हितमस्मा इति । अपूपशब्दस्तद्भक्षणे लाक्षणिक इति भावः ॥ श्राणा ॥ यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सेत्यमरः ॥ टिठनिति । इकार उच्चारणार्थः । टो ङीबर्थः ॥ संघातविगृहीतार्थमिति ॥ ओदनिक इत्यत्र हि वृद्धिनिवारणाय टिठनारब्धः । अन्यथा लाघवाट्ठनमेव ब्रूयादिति भावः ॥ आकरिक इति । खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः ॥ अध्यायिन्य ॥ अदेशकालात् किम् । काश्यामधीते, पूर्वाह्णे अधीते ॥ कठिनान्तं ॥ प्रस्तारसंस्थानशब्दौ संनिवेशपर्यायाविति बहवः ॥ प्रस्तारो यज्ञः, प्रेस्रो यज्ञ इति घञ् । संस्थानं संनिवेश इत्येके ॥ नैकटिको भिक्षुरिति ॥ संन्यासी हि ग्रामस्य निकटे वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामे प्रविशति, न तु तत्र वसतीति भावः ॥ आवसथात् ॥ लकारः स्वरार्थः । आवसन्त्यस्मिन्नित्यावसथः ॥ उपसर्गे वस इत्यथप्रत्ययः ॥ कुसीददशैकादशादिति । कुसीददशैकादशादिति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः । इह नौ द्व्यचष्ठनित्यत्रैव येषां षकारः सांहितिक इति संभाव्यते, तेषामेव गणने ष्ठन्नादेः षित्त्वमनार्षमिति भ्रमः स्यादतः श्लोकवार्तिककारः षित्प्रत्ययान्सर्वानपि पर्यजीगणत् ॥

ठकोवधिः समाप्तः ॥

युग्य इति ॥ युगं रथाङ्गं वहतीत्यर्थः ॥ प्रासङ्ग इति । प्रासज्यते असाविति कर्मणि घञ् ॥ धुरो ॥ धुरो ढक् चेत्येव सुवचम् ॥ नभ ॥ उपधाया इति ॥ उपधायां चेति पूर्वसूत्रादेतल्लभ्यत इति भावः ॥ उपधायां किम् । प्रतिदीव्नः । इह नान्तस्य भत्वेपीकारस्यानुपधात्वान्निषेधो न प्रवर्तते ॥ खः सर्वधुरात् ॥ सर्वधुराया इति वक्तव्ये नपुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपापेक्षया बन्धुनि बहुव्रीहौ इतिवत् ॥ सर्वधुरमिति । पूर्वकालैकेति समासः । ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तोऽप्रत्ययः ॥ एकधुराल्लुक् च ॥ चात्खः । एवं च प्राकरणिकस्य यतो लुक्, खस्य तु विधानसामर्थ्याच्छ्रवणमिति फलितं तदाह । एकधुरीण इत्यादि ॥ शाकटो गौरिति ॥ ननु तस्येदमित्यणा सिद्धम् । यो हि शकटं वहति शकटस्यासौ भवति ॥ अत्राहुः । आरम्भसामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । तेन द्वे शकटे वहति द्विशकट इत्यत्र द्विगोर्लुगनपत्य इति प्राग्दीव्यतीयो लुङ्न भवति तस्येदमित्यणि तु स्यादेव लुगिति ॥ हलसीरात् ॥ ननु तस्येदमित्युपक्रमे हलसीराट्ठक् इति पठितम् । तथा च तेनैव शैषिकेण हालिकः सैरिक इति सिद्धे किमनेनेति चेत् ॥ सत्यम् । आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तविधिः । तेन

न हैहलिको हैसीरिक इति भवति, शैषिके ठकि तु प्राग्दीव्यतीयो लुक् स्यात् ॥ जायते अस्यां भर्ग इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह । जनी वधूरिति । जनिधसिभ्यामिण् जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः । कृदिकारादिति ङीष् । यतोऽनेन सूत्रेण यति जन्या मातुर्वयस्या । सा हि विवाहादिषु वधूं जामातृसमीपं प्रापयति ॥ कालिदासस्तु वध्वा यानवाहेष्वपि प्रायुङ्क्त धातेति जन्यानवदत्कुमारीति ॥ जनीं वहन्तीति जन्यास्तानित्यर्थः ॥ पद्या इति ॥ पद्यत्यतदर्थ इति पद्भावः ॥ धनुषा किम् । चोरं विध्यति । संभाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता । यदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव न भवति । एवं च न चेत्तत्र धनुः करणम् इत्यत्र संभाव्यत इति शेषो बोध्यः ॥ तृजन्तमिति ॥ एवं च न लोकेत्यादिना कृद्योगषष्ठ्या निषेधात् धनगणमिति प्रयोगो निर्बाध इति भावः ॥ वशं गतः ॥ वशनं वशः इच्छा । वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् ॥ मूलमस्यावर्हि ॥ प्रथमान्तादावर्हीत्युपाधिकान्मूलशब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् ॥ आवर्ह इति ॥ वृह उद्यमने दन्त्योष्ठ्यादिरयम्, न तु पवर्गादिः उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्रेत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ मूल्या मुद्गा इति । मूलोत्पाटनं विना संग्रहीतुमशक्याः, मध्यतो लूयमानेषु कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतेयुस्तामवस्थां प्राप्ताः । सुष्ठु शुष्का इति यावत् ॥ यप्रत्यय इति ॥ तेन धेनुष्याशब्दोऽन्तः उदात्तः । यति तु तित्स्वरः स्यादिति भावः ॥ संज्ञायामिति ॥ ऋणप्रत्यर्पणाय या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय दीयते तस्याः संज्ञेयम् ॥ गार्हपत्य इति । गृहपतिनेति निर्देशादेव तृतीयान्तात्प्रत्ययः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेराहवनीयादौ नातिप्रसङ्गः ॥ नौवयोधर्म ॥ नावादिभ्योऽष्टभ्यो यथासंख्यं तार्यादिष्वष्टस्वर्थेषु यत्स्यात् ॥ इह तार्यादियोगे यथासंभवं करणे कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्थाल्लभ्यते ॥ अत्र प्रथमं मूलान्तानां द्वन्द्वं कृत्वा द्वितीयमूलादिद्वन्द्वेन सह समाहारद्वन्द्वः मूलान्तानां द्वित्राणां वा मूलादीनामिव वा द्वन्द्वं कृत्वा नावादिषु द्वन्द्वः । तेन सारूप्याभावादेकशेषो न भवति ॥ नावा तार्यमिति । शक्यार्थे ऋहलोर्ण्यत् करणे तृतीया ॥ वयस्य इति । स्निग्धो वयस्यः सवया इत्यमरः । वयसा तुल्यः शत्रुरित्येवं तु न भवति संज्ञाधिकारात् ॥ वध्य इति । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । दण्डादिभ्य इति सूत्रेण वधशब्दादर्हार्थे यद्विधानात् ॥ मूले नानाम्यमिति । मूलं नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यम् । तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभाख्यं यद्द्रव्यमात्मानं प्रति शेषीक्रियते आत्मन उपकारकं क्रियते तत् आनाम्यम् । आङ्पूर्वको नमिरभिभवे वर्तते तस्मात् पोरदुपधा-

दिति यति प्राप्ते अत एव निपातनाण्ण्यत्, तथा ऽऽचानाम्यमभिभवनीयम् । आत्मानं प्रति शेषीकर्तव्यं स च लाभाख्यो भाग एव । लोके तु यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो, न तु मूलातिरिक्तभागमात्रे व्युत्पादितः। एवं च लाभमात्रे व्युत्पादितस्य मूल्यशब्दस्य तद्घटिते संघाते निरूढलक्षणा बोध्या। सीतेति। सीता हलाग्रं, संपूर्वादिणः क्तः । समितं निम्नोन्नतादिरहितं कृतमित्यर्थः । समीकृतमिति यावत् । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिः। परमसीत्यम्। द्वाभ्यां सीताभ्यां समितमिति तद्धितार्थे समासस्ततो यत्। द्विसीत्यम् तुलया संमितमिति। संमितं परिच्छिन्नं रूढिशब्दोऽयं संज्ञायामित्यधिकारात्। अतएव तुल्यमिति सदृश मात्रे प्रयुज्यते न तुलायामाग्रहः क्रियते॥ पथ्यमिति॥ संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः, तेन शास्त्रीयात्पथोऽनपेतमेव पथ्यम्। न तु मार्गादनपेतश्चोरोपि॥ छन्द॥ छदि संवरण इति चुरादिरिच्छायामपि वर्तते, धातूनामनेकार्थत्वात् । ततो घञि इच्छापर्यायश्छन्दःशब्दः प्रसिद्ध एव। स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छेत्यादौ ॥ असुनि तु यः सान्तः सोऽत्र प्रकृतिस्तत्र निर्माणे इच्छायाः करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीयान्तात्प्रत्ययः॥ इच्छया कृतमिति। यद्यपि वेदे त्रिष्टुबादिषु च सान्तश्छन्दःशब्दोस्ति, तथापि इह न गृह्यते संज्ञाधिकारात्, किं त्विच्छापर्याय एव गृह्यते इति भावः ॥ पुत्र इति ॥ संज्ञाधिकारान्नेह। उरसा निर्मितं सुखम् ॥ हृदयस्य॥ प्रीणातीति प्रियः इगुपधेति कः। तद्योगात्कर्मणि षष्ठी अलौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु वचनसामर्थ्यादेव ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ बन्धने ॥ बध्यतेऽनेनेति बन्धनः । करणे ल्युट् ॥ वशीकरणमन्त्र इति॥ तेन हि परहृदयं वशीक्रियते । संज्ञाधिकाराद्वसिष्ठादाहृषी नायं यत् ॥ मत॥ करणमिति। कर्मणि षष्ठी। कृतिः करणं, क्रियतेऽनेनेति वा करणमित्याशयेनाह। भावः साधनं वेति॥ जल्पशब्दो भावसाधनः कर्तरि षष्ठी ॥ हलस्येति। कर्षणं कर्षस्तद्योगात्कर्मणि षष्ठी । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी वा॥ रथसीतेति तदन्तविधिः। द्विहल्यः। त्रिहल्यः॥ तत्र साधुः ॥ साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते। नोपकर्ता। तत्र हि परत्वात् तस्मै हितमित्यनेन भाव्यम् । संज्ञाधिकारादुपकर्ता न गृह्यत इत्यन्ये ॥ प्रतिजनमिति ॥ जनो जन इति प्रतिजनं। वीप्सायामव्ययीभावः। जतिजन, इदंयुग, संयुग, पाककुल, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, पञ्चजन ॥ परस्यामुष्य षष्ठ्योर्निपातनादलुक् ॥ भक्त इति॥ भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमित्यमरः ॥ गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ गुड, कुल्माष, सक्तु, अपूप, माष, ओदन, इक्षु, वेणु,

सङ्ग्राम, संघात, प्रवास, निवास, इत् ॥ वसतिरिति । वसेश्चेत्यतिप्रत्ययः । स्वस्य पतिः स्वपतिराढ्यस्तस्मिन्स्वापतेयम् ॥ सभाया यः ॥ यति तु तित्स्वरः स्यात् क्रतुर्भवत्युकथ्य इति यत् । न च यतोनाव इत्याद्युदात्तता शङ्क्या । यदुत्पत्तिवेलायां द्व्यच्कस्य यदन्तस्यादिरुदात्तः इति वेदभाष्ये स्थापितत्वात् ॥ पक्षान्तरे तु नमः शष्प्याय च फेन्याय चेत्यादिवदाद्युदात्तः स्यात् । एवं च व्याख्यानद्वयस्याप्यावश्यकत्वे लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्किंचिद्ग्राह्यमिति तत्त्वम् ॥ समानतीर्थेवासी ॥ निपातनाण्णिनिः, ग्रहादेराकृतिगणत्वान्नन्द्यिग्रहीत्यनेन वा ॥ सतीर्थ्य इति ॥ तीर्थे य इति समानस्य सभावः । तरन्त्यनेनेति तीर्थं । तरतेस्थक् ॥ तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । योनौ जलावतारे चेति विश्वः । इह त्वुपाध्यायवाचिन एव ग्रहणं नान्यस्य, संज्ञाधिकारात् ॥ शयितः स्थित इति । शीधातुः स्थित्यर्थे वर्तते । जलाजयः कुक्षिशयमिति प्रयोगादिति भावः ॥ समानमुदरमिति । पूर्वापरप्रथमेत्यादिना तत्पुरुषः ततो यत्, तित्स्वरापवाद ओकारस्योदात्तः ॥ सोदराद्यः ॥ ओ चोदात्त इति नानुवर्तते । विभाषोदर इति समानस्य सभावः । तत्र तीर्थे य इत्यतोऽनुवृत्तं, येइत्येतद्विषयसप्तमी । तेन सोदर इत्यस्माद्यः प्रत्ययः ॥ प्राग्वदिति । समानोदरे शयित इत्येवार्थ इत्यर्थः ॥ कथं तर्हि अपन्यानं तु गच्छन्तं सोदरोपि विमुञ्चतीति मुरारिरिति चेद् ॥ अत्राहुः । सह समानमुदरं यस्य सोदरः । वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः । तस्य वैकल्पिकत्वात् यत्र भ्राता सहोदर इत्याद्यपि सिद्धमिति ॥ इति प्राग्घितीयाः ॥

समाप्ताश्चातुर्थिकाः ॥

अथ पाञ्चमिकाः ॥

प्राक्क्रीताच्छः ॥ इत्यतः प्रागिति । इहार्थोवधित्वेन गृह्यते, न तु प्रत्ययः प्रकृतिर्वा । तेनार्था एवावधिमन्त इति प्राक्क्रीताद्येऽर्था हितादयस्तेष्वस्योपस्थानम् । अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति । यथा मासात्पूर्व इति कालः प्रतीयते, ग्रामात्पूर्व इति देशः, अलोन्त्यात्पूर्वेत्यलेव । एवं च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधते ॥ अन्यथा छस्य यदादेश्च संनिधानाविशेषात्तव्यानीयरामिव पर्यायः स्याद् । अतोत्रार्थोवधित्वेन गृह्यते ॥ ननु यदादिविषये छो न भविष्यति विभाषा हविरपूपादिभ्य इति विभाषाग्रहणाल्लिङ्गात् । तथा च प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अवधित्वस्वीकारे न क्षतिः । उक्तज्ञापकेनागवादिप्रभृतिभ्यश्छस्यातिप्रसङ्ग-

निरसनादिति चेद् ॥ अत्राहुः । एवं सति छ इत्येवाधिकारोस्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेन ॥ प्राग्वतेष्ठञित्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः अधिकारान्तरेणोपदृष्टत्वात् ॥ स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशः । अन्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति चेत् ॥ तर्हि विभाषा हवीत्यादिज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवादर्थ एवावधित्वेन निर्देष्टुमुचित इति ॥ उगवादिभ्यो ॥ उवर्णादेर्गवशब्दादेश्च यत्स्यादित्यर्थो न भवति, गवादिगणपाठात् ॥ गवाद्यन्तर्गणसूत्रमाह । नाभि नभं चेति । नाभिशब्दो यतं लभते नभादेशं चेत्यर्थः ॥ नभ्योच इति । रथाङ्गं सच्छिद्रं नाभिः । तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोचः । स च तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः तदपि स्नेहनत्वान्नाभये हितम् ॥ रथनाभावेवेति । शरीरावयवे तु नाभ्यमित्येव, परेण शरीरावयवाद्यदित्यनेनास्य बाधादिति भावः ॥ शून्यमिति॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् नस्तद्धित इति टिलोपो न भवति, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः संप्रसारणे पररूपे च कृते अन्रूपाभावात्। दीर्घपक्षे तु तद्विधानसामर्थ्यादपि टिलोपाभावः सुपरिहरः ॥ नङ् चेति । चाद्यत् । नश्चेति सुवचमिति मनोरमा ॥ अन्ये त्वाहुः । ऊधन्यशब्दा त्तत्करोति तदाचष्ट इति णिचि णाविष्ठवदिति टिलोपे णिजन्तात्कर्तरि क्विपि णिलोपयलोपयोः कृतयोः अनुनासिकस्य क्वीति दोर्घे ततः क्विबन्तादाचारक्विपि ऊधानते इत्यादावात्मनेपदार्थं नङो ङित्करणमावश्यकमिति ॥ ऊधन्यमिति । ये चेति प्रकृतिभावः॥ कम्बलाच्च संज्ञायाम्॥ प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्स्यात्।छस्यापवादः ॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ गवादिषु हविःशब्दस्य पाठादिह हविर्विशेषाणां ग्रहणम्, नच गवादिष्वेव हविर्विशेषाणां ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम् । असंजातविरोधित्वेन तत्र स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् ॥ अपूप्यमिति । अपूपेभ्यो हितं चूर्णमित्यर्थः ॥ अपूप, तण्डुल, पृथुक, मुसल, कर्णवेष्टकेत्यादापूपादिगणे अन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । अन्नविकारा अन्नप्रकारा अदनीयविशेषास्तेभ्यो यद्वा स्यादिति तदर्थः ॥ ओदन्या ओदनीयास्तण्डुलाः ॥ एवं चानेनैव गणसूत्रेण सिद्धे अपूपादीनां केषांचिद् गणे पाठः प्रपञ्चार्थः ॥ हविरपूपादिभ्यो विभाषाया उगवादिभ्यो यत्पूर्वविप्रतिषेधेन। सक्तव्या धानाः चरव्यास्तण्डुलाः । चरुर्नाम हविरिति काशिका ॥ स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तत्स्थे हविषि उपचाराद्वृत्तिरिति कैयटादयः ॥ नस्यमिति ॥ नासिकायै हितम् । नासिकायां भवमिति विग्रहे तु शरीरावयवाच्च इति यत् । नस्यम्। तस्युदाहरणं नस्तः अपादाने चाहीयरुहोरिति त-

सि: । क्षुद्रे तु नासिकायाः क्षुद्रो नःक्षुद्रः । सुप्सुपेति समासः ॥ नाभ्यमिति । नाभि नभं चेति नभादेशो रथनाभावेव प्रवर्तते । तस्य गवादियता संनियोगशिष्टत्वादिति भावः ॥ शीर्षंश्छन्दसीत्यतोनुवर्तनादाह शीर्षन्नादेश इति । शीर्षण्य इति । ये चाभाव इति प्रकृतिभावः ॥ शिरस्यतीति । नः क्ये इति नियमेन पदत्वाभावाद्रुत्वाभावः ॥ खलयव ॥ अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो गृह्यते । न नकारान्तः । अन्यथा ह्यसंदेहार्थं नलोपमकृत्वैव निर्दिशेत् । आत्मन्विश्वजनेतिवत् । वृषाय हितं वृष्यम् । नान्ताद्यति तु वृषण्यमिति स्यात् । ब्रह्मण्यमिति । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणपर्यायः । प्रकृतिभावस्तु ये चेत्यनेन पूर्ववत् । इह वृषन्शब्दाद्ब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति । छोऽप्यनभिधानान्नेत्याकरः । तेन वृष्णे हितं ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव ॥ चाद्रथ्येति । गवादिषु रथशब्दो न पठितः । हितार्थ एव रथ्येति यथा स्यात् । अर्थान्तरे मा भूदिति ॥ अजाविभ्याम् ॥ अजशब्द इह पुंलिङ्ग उपात्तः । अत एव द्वन्द्वे घीत्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वाजाद्यदन्तमिति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीति स्त्रीलिङ्गादपि थ्यन् । तसिलादिषु थ्यनः परिगणनात्पुंवद्भावे रूपं तुल्यम् । अजथ्येति । अजेभ्यो अजाभ्यो वा हितेति विग्रहः ॥ कर्मधारयादेवेति ॥ व्याख्यानादिति भावः ॥ विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जनः सर्वसाधारणो वैश्यादिः विश्वो जनोऽस्येति बहुव्रीहावपि स एवान्यपदार्थस्तस्मै हितमिति विग्रहः । पञ्चजनीनमिति । रथकारपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनास्तेभ्यो हितं दिक्संख्ये संज्ञायाम् इति समासः । पञ्चजनादित्येतत्प्रभृति वार्तिकत्रयमपि कर्मधारयविषयमेव । तेन षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । पञ्चजनीयः ॥ सर्वजनीन इति । सर्वो जनः सर्वजनः । पूर्वकालैकेति तत्पुरुषः । तस्मै हितमिति विग्रहः ॥ माध्वर्थे तु प्रतिजनादिभ्यः खञ् इति खञि सार्वजनीनवैश्वजनीनशब्दौ व्युत्पादितौ ॥ मातृभोगीण इति । इहाखण्डपदत्वाभावेपि पट्कुप्वाङ् इत्यनेन यथा णत्वं भवति तथा प्रागेवोपपादितम् । मातुर्भोगः शरीरं तस्मै हित इति विग्रहः ॥ यद्यपि भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरेण अहेरित्युक्तम् । तथापि प्रयोगबाहुल्याभिप्रायं तत् । शक्तिस्तु शरीरमात्रे इत्याकरः ॥ मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिकश्छ एव । मात्रीयः पित्रीयः ॥ राजाचार्याभ्यां त्वौत्सर्गिकः छोपि न भवत्यनभिधानात्किं तु राज्ञे हितमाचार्याय हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः ॥ सर्वपुरुषाभ्याम् ॥ आभ्यां शब्दाभ्यां यथासंख्यं णढञौ स्तस्तस्मै हितमित्यर्थे प्राक्क्रीतादिति छस्यापवादादिति सूत्रार्थः ॥ सर्वा-

दिति। अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः ॥ पुरुषाद्वधविकारेति ॥ योग्यताबलादिह षष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते, तेन कृत इत्यत्र तु उपात्तैव तृतीया तदाह। पुरुषस्य वध इति ॥ समूहेप्यणीति। तस्य समूहः इत्यनेन ॥ ग्रन्थेऽणीति। कृते ग्रन्थे इत्यनेन ॥ अप्राप्ते इति। पौरुषेयः प्रासाद इत्यादौ न कस्याप्यपवादोयं ढञिति भावः ॥ माणव ॥ ख़ञो ञित्करणं द्व्यर्थं स्वरार्थं च यद्यपि माणवे वृद्धिः स्वतःसिद्धैव, तथापि माणविनीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमिति ज्ञेयम् ॥ माणवायेति। मनोः कुत्सितमपत्यम् माणवः। अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः इत्यपत्याधिकारस्थवार्तिकास्सत्वं, तत्र वार्तिकमेतत्सूत्रस्थानिर्देशसिद्धार्थकथनपरमित्याहुः ॥ चारकीणमिति। चरतीति पचाद्यच्। चरिचलिपतिवदीनामिति द्विर्वचनं विकल्पितत्वादिह न भवतीति। ततः संज्ञायां कनि चरकः ॥ तदर्थं विकृतेः ॥ तस्मै हितमित्यतस्तस्मा इत्यनुवर्तते तदाह चतुर्थ्यन्तादिति। तदर्थम् इति सामान्ये नपुंसकं व्यत्ययेन सप्तमीस्थाने प्रथमेत्याशयेनाह। तदर्थायामिति ॥ विकृत्यर्थायामित्यर्थः। तदिति सर्वनाम्ना हि विकृतिः परामृश्यते। एवं च विकृतिरेव प्रथमानिर्दिष्टेति समर्थानां प्रथमादित्यधिकारोप्यत्र निर्बाध एव ॥ शङ्कव्यमिति। उगवादिभ्यः इति यत् ॥ छदिरुपधि ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्। कस्यापवादोयम् ॥ छादिषेयाणीति। छाद्यतेऽनेनेति छदिः। अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः। इस्मन्त्रन्क्विषु चेति ह्रस्वत्वम्। यदा तु चर्मविकारः छदिस्तदा परत्वात् चर्मणोऽञ् इत्यञ् प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन तु ढञेवेष्यते। छादिषेयं चर्म ॥ आह च यञ्ञ्यावञः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ढञ् चेति॥ यत उदाहरणं स्तनंगव्यं, स्तनंगुश्चर्मविकारस्तदर्थं चर्म उगवादिभ्यः इति यत्। ञ्यस्योदाहरणमौपानह्यमिति अनुपदं वक्ष्यति ॥ बालेया इति। करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् इत्यमरः॥ उपधिरिति। उपसर्गे घोः किरिति धाञः किः। आतो लोप इटि च इत्यालोपः॥ विप्रतिषेधेनेति। यञ्ञ्यादिवार्तिकेनेत्यर्थः ॥ ननु ढञ्विधौ छदिरित्यस्य, ञ्यविधौ उपानहश्च विशिष्य ग्रहणेन प्रतिपदोक्तं बलीय इति सिद्धे किमनेनः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ अत्राहुः। निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं बलीयस्त्वे प्रयोजकं, न तु सावकाशत्वे इत्यनेन मुनिवचनेनानुमीयते। तेन स्वम्पि तडागानि इत्येव युक्तं, परत्वान्नुम्प्रवृत्तेः। प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घमाश्रित्य स्वांपि तडागानीति मतं दुर्बलम्। अप्तृन् इति दीर्घ आपस्तिष्ठन्तीत्युदाहरणे सावकाशतया प्रतिपदोक्तत्वस्याबलीयस्त्वादिति॥ चर्म-

णोञ् ॥ तदर्थमित्यादिपूर्वोक्ते ञञ् स्यात् ढञस्यापवादः । चर्मणः इति षष्ठी न तु पञ्चमी । पञ्चम्यां तु चर्मशब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् चर्मणो द्वीपीत्यादौ । न चेष्यते चार्मणो द्वीपोति तदाह चर्मणो या विकृतिरिति । वार्ध्र्य इति । वृधिवपिभ्याम् इति रन्प्रत्यये वध्रशब्द आद्युदात्तश्चर्मवाची, तस्य विकारः इत्यण् टिड्ढेति ङीप् । वार्ध्री रज्जुः तस्यै वधेरौणादिके ष्ट्रनि तु वध्रीति भवति ततोञि तु वाध्रम् । नध्री वध्री वरत्रा स्यात् इत्यमरः । चष्याः पश्यः वध्रिकाः पश्य इति भाष्यम् ॥ तदस्य ॥ प्रथमासमर्थात्प्रातिपदिकात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् इति संभावनेऽलमिति चेत्यादिना संभावने लिङ् । इष्टकानां बहुत्वेन प्राकारः आसां स्यादिति तत्संभाव्यते । देशस्य हि गुणेन प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति संभाव्यते । इह प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितं किं तु योग्यतामात्रं । तेन पूर्वस्यायमविषयः । हिस्तच्छब्दस्य ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । तदस्यास्त्यस्मिन् इतिवत्सक्तच्छब्दग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः ॥ छयतोः पूर्णोविधिः ॥ प्राग्वतेष्ठञ् ॥ ठञ् इत्येव वक्तव्ये प्राग्वतेः इति वचनं मध्ये योऽधिकारवानपवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ शीर्षच्छेदाद्यच्च इत्येवमादिः, तेन विच्छेदेपि पारायण इत्यादौ ठञेव यथा स्यात् इत्येवमर्थम् । न चैवं पारायणेतिसूत्र एव ठञ् निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः क्रियते गोपुच्छादीनां तेभ्यष्ठञः प्रकृतसूत्रं विना लाभात् । तथा च गौपुच्छिकः साप्ततिक इत्यादौ ठञर्थमिदं सूत्रमत्रप्रदेशे आरब्धमिति बोध्यम् ॥ आर्हादगोपुच्छ ॥ तदर्हतीति । इह तदर्हमिति सूत्रान्तर्गतमच्प्रत्ययान्तं नानुक्रियते, किं तु तिङन्तस्यैकदेशः शवन्त एव व्याख्यनादिति भावः ॥ अभिव्याप्येति । तेन श्वैतच्छत्रिक इत्यत्रार्हत्यर्थे ठग् भवतीति भावः ॥ ननु परिमाणात्पृथक्संख्याग्रहणं व्यर्थं परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं संख्ययापि च परिच्छिद्यत इति सापि परिमाणमेवेति चेत् ॥ अत्र श्लोकवार्तिकम् ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं, परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥ अस्यार्थः तुलादावारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानम् । आरोह उच्छ्रायः । परिणाहो विस्तारः । ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन व्रीह्यादिः परिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादि, परिः सर्वतोभावे । आयामो दैर्घ्यं स येन मीयते तत्प्रमाणं तच्च क्वचित्तिर्यगवस्थितस्य वस्तुनो भवति । यथा वस्त्रादेर्हस्तादिः । क्वचिदूर्ध्वाधोभागावस्थितस्य भवति। यथा हास्तिनमुदकम् । ऊरुद्वयसमुदकमिति।

संख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यस्त्रिभ्यो वहिर्भूता एकत्वद्वित्वादिरिति ॥ इह संख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतत्वेप्युन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसङ्गकृतमिति बोध्यम् ॥ असमासे निष्कादिभ्यः ॥ निष्क, पण, पाद, माष, वाह, द्रोण, षष्टि, इति सप्त निष्कादयः ॥ तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची षष्टिशब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठञि प्राप्ते वचनम् । इतरेषां तु पञ्चानामुन्मानवाचित्वेन पूर्वसूत्रेणैव ठकि सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमित्येके ॥ अन्ये त्वाहुः । पूर्वसूत्रे परिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते । तेन सर्वेभ्यष्ठञि प्राप्ते ठग्विधानार्थं वचनम् । न चैवं परिमाणं तु सर्वतः इति भेदेन व्युत्पादनं व्यर्थमिति वाच्यम् । प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये इत्यादावस्योपयोगादिति पक्षद्वयमप्येतत्पदमञ्जर्यां स्पष्टम् ॥ अथ किमर्थमसमासे इत्युच्यते, प्रातिपदिकग्रहणे तदन्तग्रहणाभावादेवेष्टसिद्धेरत आह । असमासग्रहणमिति ॥ सुगव्यमिति । उगवादिभ्यो यत् ॥ यवापूप्यमिति । विभाषा हविरपूपादिभ्यः, इति यत् । अन्नविकारत्वादेव सिद्धे अपूपादीनां प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदन्तविधिर्नेति न्यासग्रन्थस्तूपेक्ष्यः, हस्त्यादिग्रन्थविरोधादिति भावः ॥ अत एव तत्सूत्रे अपूपादीनां केषांचित्पाठः प्रपञ्चार्थः इत्यवोचाम ॥ ऊर्ध्वमिति ॥ ज्ञापकेन तदन्तविधौ लब्धेपि विशेषव्यवस्थार्थमिदम् ॥ संख्यापूर्वपदानामिति किम् । इह मा भूत् परमपारायणं वर्तयति ॥ द्विशूर्पमिति । तद्धितार्थे द्विगुरयम् । एषा हि प्रकृतिर्लुगन्ता न भवति इति संख्यापूर्वपदादप्यस्मात् शूर्पादन्यतरस्यामिति प्राप्तस्याञष्ठञो वा अध्यर्धपूर्वेति लुक् ॥ द्विशौर्पिकमिति । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । ठञो द्विगुं प्रति निमित्तत्वाभावाल्लुगभावः ॥ यद्यपि अध्यर्धेति सूत्रे द्विगोः परस्यार्हीयस्य लुगित्येव मूले व्याख्यायते । तथापि द्विगोर्निमित्तस्येति व्याख्येयमेव । अन्यथा अत्रैव ठञो लुक् स्यादेतच्च अध्यर्धेति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ तपरः किमिति ॥ दीर्घाकारस्य वृद्धौ कृतायामपि रूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः ॥ निषेधो न स्यादिति । तथा च वृद्धिनिषेधाभावाय तपरकरणमावश्यकमिति भावः ॥ इदं च पुंवद्भावनिषेधाभावापादनं पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे क्रियते ॥ यदा तु पूर्वपदस्य पाक्षिकी वृद्धिः क्रियते, तदा फलोपधानवृद्धिनिमित्तं तद्धित इत्युत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेपि स्यादेव पुंवद्भावनिषेध इति बोध्यम् ॥ शताच्च ॥ शतेऽभिधेये आर्हीयेष्वर्थेषु ठन्यतौ स्तः । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य कनोपवादः ॥ चकारः असमासे इत्यस्यानुकर्षणार्थः ॥ द्विशतकमिति । द्वौ च शतं च तेषां समाहारो द्विशतं । ततः कन् प्राग्वतेः संख्यापूर्व-

पदानां तदन्तग्रहणमलुकीत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोतीति असमासे इत्येतस्यानयनमुचितमिति भावः ॥ त्यन्तशदन्ताया इति ॥ त्यन्तसहिता शदन्तेत्युत्तरपदलोपी समासः ॥ पञ्चक इति । लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् ॥ बहुक इति । पारिभाषिक्याः ॥ साप्ततिक इति । ठञो ञित्त्वादादिवृद्धिः ठस्येकादेशे यस्येति चेतीकारलोपः ॥ अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद् डत्यवयवस्य तिशब्दस्य पर्युदासो न भवति । कतिकः ॥ चात्वारिंशत्क इति । इसुसुक्तान्तात्कः ॥ वतोरिड्वा ॥ वतोः इति पञ्चमी, सा च कन् इति प्रथमायाः षष्ठीं कल्पयतीत्याह । वत्वन्तात्कन इति ॥ तावतिक इति । यत्तदेतेभ्य इति वतुप् । आ सर्वनाम्नः इत्यात्वम् ॥ कर्तव्य इति ॥ अन्यथा त्यन्तशदन्तयोः पर्युदासाद्विंशतित्रिंशद्भ्यां कन् दुर्लभ इति भावः ॥ विंशक इति । ति विंशतेर्डितीति तिशब्दलोपः ॥ अर्धिक इति ॥ अर्धशब्दस्य कार्षापणार्धे रूढत्वाद्भागवदपेक्षयाऽत्रासामर्थ्यं न शङ्क्यम् । प्रकरणादिवशेन भागविशेषे विज्ञाते सति नास्त्यस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम् ॥ एतेनार्धशब्दस्य सापेक्षत्वात्तदस्मादेव टिठन् द्रोणार्धिकः प्रस्थार्धिक इति केषांचिदुक्तिः परास्ता ॥ शूर्पा । शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वादञि प्राप्ते तदपवादत्वेनाञ् पक्षे विधीयते ॥ ठञ्ठकनामिति ॥ शतमानं परिमाणं ततष्ठञ् प्राप्तः विंशतिकं क्रीतं विंशतिकं संज्ञाशब्दोयम् । असंज्ञायां हि विंशतित्रिंशद्भ्यामिति ड्डुन् स्यात् । संज्ञा च यदि परिमाणस्य, तदा ठञ् प्राप्तः । अर्थान्तरस्य चेत्तर्हि ठक् प्राप्तः । वसनशब्दात्तु ठगेव, सहस्रशब्दस्य संख्यावाचित्वात्ततः संख्याया अतिशदन्ताया इति कन्प्राप्त इति विवेकः ॥ अध्यर्ध पूर्व ॥ अध्यारूढमर्धं यस्मिन् तदध्यर्धम् प्रादिभ्यो धातुजस्येत्युत्तरपदलोपः । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहौ कृते अध्यर्धपूर्वं च द्विगुश्चेति द्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । द्विगोरिति पञ्चमी न तु षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे । अध्यर्धपूर्वादित्यादि । एतच्च वृत्तिकाररीत्या व्याख्यातम् ॥ अत्र वार्तिकं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुगिति वक्तव्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति पूर्वो [क्तो] दाहरणे तु ठञो लुङ् माभूदिति ॥ ननु द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी तया क्रीतमिति विग्रहे द्विशूर्पमिति रूपं न स्यात् । तद्धितस्यात्र द्विगोरनिमित्ततया अध्यर्धेति लुकोऽप्रवृत्तेः । द्विगोः परस्येति व्याख्यायां तु न सिद्धमिष्टमिति चेत् ॥ मैवम् । अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपीति वचनान्तरस्य वार्तिककृतैवोक्तत्वात् । यत्र तद्धितार्थद्विगुना सह अर्थो न भिद्यते ।

तत्र स तद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यमिति तस्यार्थः ॥ एवं च द्विशूर्पमिति तद्धितार्थद्विगुना सह द्विशूर्प्याक्रीतमित्यस्यार्थो न भिद्यते इति समाहाराद्द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुग् भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धित इति व्याख्याय प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यम् ॥ द्विशूर्प्या क्रीतमिति विग्रहे तु द्विसूर्पादेव प्रत्ययो भवति । अभ्यर्हितत्वन्यायात्, न तु द्विशूर्पीशब्दादित्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यम् ॥ नन्वध्यर्धशब्दः संख्यावाच्येव ॥ तथा च लोके गण्यते एकोऽध्यर्धो द्वौ इति ॥ अत एव अध्यर्धकमिति कन्, अध्यर्धकंसमिति तद्धितार्थः द्विगुः, अध्यर्धसांवत्सरिकमित्यादौ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिश्च भवति । तत्किमध्यर्धपूर्वग्रहणेनेति चेद् ॥ अत्राहुः । संख्याकार्यमेतस्य किंचिन्न इति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन कन्द्विगुसमासवृद्धिभ्योऽन्यन्न भवति । तद्यथा अध्यर्धं करोति । नेह कृत्वसुच् । यः सकृत्फलान्तां क्रियामभिनिर्वृत्य पुनस्तामेव कुर्वन् मध्ये निवर्तते स एवमुच्यते इति ॥ पाञ्चकलापिकमिति । पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे तद्धितार्थेति समासः । तदस्य परिमाणमिति ठञ् । एवं पाञ्चलोहितकमपि बोध्यम् । पञ्च लोहिन्यो गुञ्जाः परिमाणमस्येति विग्रहे पूर्वसमासतद्धितौ । भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावाल्लोहिनीशब्दस्येकारनकारयोरभावः । परिमाणविशेषस्य नामधेये एते असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणं न तु द्विगोः । एतच्च वृत्तिकृता सूत्राशयमनुरुध्य वर्णितमिति इहापि तथैवोक्तम् । भाष्यवार्तिकयोस्त्वसंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा हि द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणम् । पञ्चकलापपञ्चलोहितशब्दौ च द्विगू कृततद्धितलुकावेव संज्ञे । यस्तु ताभ्यामुत्पद्यते ठक् स श्रूयते एव, द्विगोरनिमित्तत्वेन तस्य लुगभावादिति ॥ विभाषा ॥ टिठनो लुगिति ॥ प्रत्यादेशपक्षे तु लुङ्न भवति, प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादिति बोध्यम् ॥ अध्यर्धसहस्रमिति । शतमानविंशतिकेति विहितस्याणो लुक् । तदभाव पक्षे तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । अध्यर्धशब्दः संख्यावाचीत्यधुनैवोक्तत्वात् ॥ द्वित्रिपूर्वात् ॥ अध्यर्धग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपीह न संबध्यते । द्विगोरिति तु संबध्यत एव षष्ठीसमासं व्यावर्तयितुम् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् ॥ द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येवसिद्धे पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तः ॥ द्विनैष्किकमिति । प्राग्वतेष्ठञ् मतान्तरे तु ठगिति मनोरमायाम् । निष्कादिभ्यः समासे ठगभावात् ।

परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इति मतान्तरेपि ठञेव भवति, तन्मते उन्मानस्यापि परिमाणत्वात् असंख्यापरिमाणाश्वादेरित्यत्र गोपुच्छेत्यादिना पर्युदस्तत्वाद्गणभावे निष्कादिभ्यष्ठञि प्राप्ते असमासे ठग्विधानेपि समासे ठञ एव प्राप्तत्वादित्यन्ये ॥ परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ द्विगोरिति संबन्धादिह लुक् । द्वयोर्निष्कयोः द्विनिष्कस्तेन क्रीतं द्वैनैष्किकम् । अध्यर्धपूर्वेत्यसंबन्धादध्यर्धनैष्किकमित्यत्राप्यनेन लुङ् न भवति ॥ बिस्ताच्च ॥ चकारेण द्वित्रिपूर्वादित्यनुकृष्यते तत्फलं तु चानुकृष्टं नोत्तरत्रेत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभावः ॥ विंशतिकात्खः ॥ शतमानविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लुगिप्राप्ते खोऽत्र विधीयते ॥ खार्याः ॥ तदस्य परिमाणमिति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन् विधीयते ॥ कन्विधौ केणः इति ह्रस्वः स्यात् ॥ ईकन्विधावपि यस्येति चेति लोपादिष्टं न सिध्यतीति भावः ॥ प्राण्यङ्गार्थस्यैवेति ॥ अयं भावः । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्वित्यत्र प्राण्यङ्गस्यैव हि पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यातिभिर्गतिवचनैः संबन्धसंभवात् तथा च पद्यतीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । इह तु पणमाषाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचिनो ग्रहणमिति ॥ पद्दो ठञिति ॥ यद्यपि शाण उन्मानम् । तथापि आर्हादिति सूत्रे परिमाणग्रहणेन परिमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेतियोगवृत्त्या परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इति वादिनां मते अस्यापि पर्युदासाद्गणभावे ठञिति भावः ॥ मुख्यमते तु ठगेव बोध्यः ॥ शाणाद्वेति सूत्रे शताच्चेति वक्तव्यं, पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थम् ॥ एवं च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्यां वेत्येव वक्तुं युक्तमित्याहुः ॥ अध्यर्धशत्यम् । अध्यर्धशतम् । पञ्चशत्यम् । पञ्चशतम् । यदभावे संख्यालक्षणस्य कनो लुक् । शताच्च ठन्यतौ इति तु न प्रवर्तते, तत्रासमास ग्रहणस्यानुवर्तनात् ॥ द्वित्रिपूर्वादण् च । वार्तिकमिदं वृत्तिकृता सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् ॥ भाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिह न संबध्यत इत्याशयेनाह । शाणादित्येवेति ॥ न्यासकृता त्वणविधायके वार्तिके सूत्रत्वभ्रमेण व्याख्यातम् शतशाणाभ्यां वेति सूत्रयितव्ये पणपादेति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते तस्येदं फलं शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तमानोपि शाणाद्वेत्यत्रैव संबध्यते, तदुत्तरसूत्रे द्वित्रिपूर्वादण् चेत्यत्र तु न संबध्यते, तेन शतशब्दादण् चेत्यत्र न इति ॥ तदिदं सामर्थ्यवर्णनमणविधायकं यदि सूत्रं स्यात् तदा संगच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत् ॥ त्रैरूप्यमिति । तदेतद्दर्शयति ॥ द्वैशाणमित्यादिना । अण्येकं, ठञो लुकि द्वितीयं, यति तृतीयम् । ठञादयस्त्रयोदशेति ॥ ननु एकादशैव प्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रभेदेन विहितत्वाद्यप्रत्ययस्य

द्विर्गणने तु द्वादशेति त्रयोदशेत्येतद्दुरुपपादमेव । न च शूर्पादञन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणलभ्यठञमादाय त्रयोदशत्वं सूपपादमिति वाच्यम् । तुल्यन्यायेन शाणाद्वेति सूत्रलभ्ययठञोर्ग्रहणेन पञ्चदशत्वप्रसङ्गात् । नापि सूत्रोपात्तैर्द्वादशभिः सह द्वित्रिपूर्वादण् चेति वार्तिकोपात्ताण्प्रत्ययस्य गणनेन निर्वाहः । उक्तरीत्या कंसाट्टिठनिति सूत्रे अर्धाच्चेति वक्तव्यं कार्षापणाट्टिठन् वक्तव्य इत्यादिवार्तिकोक्तटिठन्प्रत्ययस्यापि ग्रहणप्रसङ्गादिति चेद् ॥ अत्राहुः । कंसाट्टिठनिति सूत्रस्थ एव टिठन् अर्धकार्षापणशब्दाभ्यां परामृष्ट इति स न भिद्यते । द्वित्रिपूर्वादण् चेति वार्तिकस्थोण् तु भिद्यते, शतमानविंशतिकेत्यणो दूरस्थत्वेन परामष्टुमशक्यत्वादिति ॥ तेन क्रीतम् ॥ तेनेति तृतीयान्तात्क्रीतार्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥ ठञिति । आर्हादिति सूत्रे अगोपुच्छेत्यादिपर्युदासाट्ठगभावे गोपुच्छसमतिप्रस्थेभ्यष्ठञ् भवतीत्यर्थः ॥ ननु देवदत्तेन क्रीतं पाणिना क्रीतं संतोषेन क्रीतमित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् ॥ अत्राहुः । करणे तृतीयैवेह समर्थविभक्तिः, सापि मूल्यद्रव्यसमर्पकाच्छब्दादुत्पन्ना, न त्वन्यापि, अन्यत्र त्वनभिधानान्न प्रत्ययः ॥ एतत् च तद्धिता इति महासंज्ञाकरणाल्लभ्यते तेभ्यः प्रयोगिभ्यो हिता इति व्याख्यानादिति ॥ लुकोपवाद इति ॥ लुक्तद्धितलुकीति प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुकोऽपवाद इत्यर्थः ॥ पञ्चकमिति ॥ संख्यालक्षणः कन् ॥ आश्मिकमिति । अश्मनो निमित्तमित्यर्थे ठक् नस्तद्धितेति टिलोपः ॥ पुत्राच्छ च ॥ गोद्व्यचः इति नित्यं यति प्राप्ते वचनम् ॥ कथं पुत्रीयः क्रतुरिति । नहि क्रतुः संयोगो नाप्युत्पात इति चेद् ॥ अत्राह हरदत्तः । संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव, यागकरणेन हि पुरुषः फलेन संयुज्यते अतो यागादिरपि संयोगो, न केवलं संबन्ध एवेत्याशय इति ॥ सर्वभूमि ॥ आभ्यां यथासंख्यमणञौ स्तः ॥ तस्येश्वरः ॥ तस्य निमित्तमित्यतोनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः तस्य इति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा हि संयोगोत्पाताविवेश्वरोपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभाव्येत ॥ तत्र विदित इति च ॥ योगविभाग उत्तरार्थो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थश्च ॥ तस्य वापः ॥ तस्येति वापापेक्षया कर्मणि षष्ठीत्याह प्रस्थस्येति । कर्तरि षष्ठ्यां तु देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादौ स्यादिति भावः ॥ खारीकमिति । खार्या ईकन् ॥ तदस्मिन् ॥ प्रथमासमर्थात् अस्मिन् इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्थं । तस्याप्यायविशेषत्वात् । तथा च ठगायस्थानेभ्यः इति ठग् भवति शौल्कशालिक इति हरदत्तः = उपदा दीयत इति ॥ जसः सस्य रुत्वे

यत्वे च यलोपः ॥ साहस्र इति । शतमानेत्यादिनाण् ॥ रक्षानिर्वेश इति । निर्वेशो भृतिः । रक्षानिमित्तको निर्वेशः । संबन्धषष्ठ्या समासः ॥ सममित्यादि । एवं च संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षयेष्टसिद्धौ उपसंख्यानं नादर्तव्यमिति भावः॥ पूरणार्धाट्ठन् ॥ पूर्यतेऽनेनेति पूरणोर्थस्तद्वाचिनोऽर्धशब्दाच्च ठन् स्यात् ॥ अर्धिकमिति । अर्धाच्चेति वक्तव्यम् इति टिठन् प्राप्तः, सति च तस्मिन् स्त्रियां ङीप् स्यात् । इष्यते तु टाप् ॥ रूपकस्येति ॥ रूपकं कार्षापणम् ॥ रूढ इति । तथा च भागवद्द्रव्यसापेक्षत्वेनासामर्थ्यमिह नोद्भावनीयमिति भावः ॥ भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति ॥ ननु वंशादयः शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह भारभूतानिति ॥ भारशब्दोर्थद्वारा वंशादीनां विशेषणमिति भावः ॥ भारेभ्यः इति वक्तव्ये प्रत्येकं संबन्धविवक्षया सूत्रे भारादिति निर्देशः ॥ वस्निक इति वस्नं मूल्यम् ॥ संभवत्यवहरति ॥ आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेरर्थः । तेन सकर्मकत्वात्तदिति द्वितीयान्तानुवृत्तिर्न विरुध्यते तदाह प्रस्थं स्वस्मिन्निति ॥ प्रास्थिकीति । ठञन्तत्वान्ङीप् ॥ अवहरतीत्येतद्व्याचष्टे उपसंहरतीति ॥ तत्पचतीति ॥ वार्तिकेस्मिन्पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम् । द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दो लाक्षणिकः ॥ पक्षे ठञिति ॥ आढकादीनां परिमाणत्वाट्ठञिति भावः ॥ द्विगोः ष्ठंश्च ष्ठनिति च्छेदः तदाह षित्त्वादिति ॥ द्व्याढकिकीति । न य्वाभ्याम् इत्यैजागमो न शङ्क्यः, वृद्धिनिषेधसंनियोगेन तद्विधानाद्वृद्धेश्च प्राप्त्यभावात् ॥ अपरिमाणेति । आचितस्य परिमाणत्वेपि तस्मिन् सूत्रे विशिष्यग्रहणादिति ॥ भावः द्वैकुलिजिकीति ॥ असंज्ञाशाणयोरित्यत्र कुलिजशब्दोपि इष्यते, तेनोत्तरपदवृद्धिर्नेत्यहुः ॥ तदस्य परिमाणम् ॥ इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, न तु सर्वतो मानमेव उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् । षष्टिजीवितं परिमाणमस्य षाष्टिकः ॥ सोस्येति वर्तमाने पुनः तदस्येति ग्रहणाद् द्वे षष्टी जीवितं परिमाणमस्य द्विषाष्टिकस्त्रिषाष्टिकः इत्यादौ अध्यर्धेति लुङ्न भवति । स्पष्टं चेदं काशिकादौ ॥ पूर्वसूत्रमिति । तेन पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसंघः इत्यादि सिध्यति यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्च गावोस्य संघस्येति तदा तु प्रत्ययो न भवति, परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वाभावाद् । एतच्च कार्हादगोपुच्छेति कैयटे स्पष्टम्॥ स्वार्थे उदाहरति । पञ्चैवेति ॥ स्तोमे डविधिरिति । डित्करणमेकविंश इत्यत्र तिलोपार्थम् । त्रयस्त्रिंशादौ टिलोपार्थं च ॥ पञ्चदश मन्त्रा इति । साम्ना स्तुवीत एकं सामतृचे क्रियते इति हि श्रुतिः । तच्च तृचस्य

आवृत्त्या पञ्चदशमन्त्राः । सप्तदशे स्तोमे अन्त्याया ऋचः सप्तकृत्व आवृत्तिः । प्रथममध्यमयोस्तु पञ्चकृत्व एव । एकविंशे स्तोमे तु त्र्यचस्य सप्तकृत्व आवृत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ छन्दोगैरिति । सामगैरित्यर्थः ॥ पङ्क्तिविंशति ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्तते ॥ पञ्चन्शब्दस्य टिलोपः, तिप्रत्ययः, चोः कुरिति कुत्वम् । पञ्च पदानि परिमाणमस्य पङ्क्तिश्छन्द इति काशिका ॥ पदशब्दोऽत्र पादपर्याय इति हरदत्तः ॥ रूढिशब्दा इति । तथा चात्र नावयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यम् । पङ्क्तिशब्दो हि नानार्थः । अस्ति क्रमसंनिवेशे ब्राह्मणपंक्तिः पिपीलिकापंक्तिरिति । अस्ति च दशसंख्यायां पंक्तिरथ इति दशरथ इत्यर्थः । अस्ति हि छन्दोविशेषे यस्य पञ्चाक्षराः पञ्चपादाः । तथा च छन्दोविशेषे एवावयवार्थो नान्यत्रेति बोध्यम् ॥ द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशतिः । अपदत्वनिपातनान्नकारस्यानुस्वारः ॥ केचित्तु विन्भावमुक्त्वा अपदत्वं चेति न पठन्ति ॥ त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । मतान्तरे तु त्रिंभावः ॥ त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् ॥ एवं चतुर्णां, चत्वा पञ्चानां पञ्चा । आभ्यामपि शत्प्रत्ययः ॥ षण्णां दशतां षष्, तिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च । षट् दशतः परिमाणमस्य षष्टिः ॥ ततस्त्रिभ्योपि तिप्रत्यय एव । सप्तानां दशतां सप्त, अष्टानां दशतामशी, नवानां दशतां नव, ॥ दशनां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य शतम् ॥ पञ्चद्दशतौ ॥ इमौ डत्यन्तत्वेन निपात्येते वर्गेऽभिधेये । तस्य परिमाणमित्यनुवर्तत एव ॥ दशदिति । दश परिमाणमस्य । पक्षे इति । वाग्रहणात् संख्याया इति कनपि भवतीति भावः ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोः ॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् चत्वारिंशतो ब्राह्मणे इति पाठे तु समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् ॥ इह ब्राह्मणसंज्ञायामिति षष्ठीसमासेन निर्देष्टुमुचितम् । तथा हि सति ब्राह्मणस्य चेत्संज्ञेति स्फुटीभवति । अन्यथा तु यस्य कस्यचित्संज्ञायां ब्राह्मणस्थे च प्रयोगे इत्यनिष्टोर्थः संभाव्येत । ततश्च मन्त्रे भाषायां च डण् न सिध्येत् । इष्यते च सः । तस्मादिष्टानुरोधेन षष्ठ्यर्थे सप्तमीति व्याख्येयम् ॥ ब्राह्मणेऽभिधेये इति तु काशिकायां व्याख्यातम् ॥ ठञादय इति ॥ ठञ उदाहरणं तु प्रस्थमर्हति प्रास्थिकः द्रौणिक इत्याद्यूह्यम् । आदिशब्दग्राह्यस्य ढक उदाहरणमाह । श्वैतच्छत्रिकमिति । एवं खारीकः शत्यः शतिकः साहस्र इत्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥ छेदादिभ्यो ॥ नित्यग्रहणमिह नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्रेव महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं न भवति, आरम्भसामर्थ्यादेव तस्मिन्वृत्तिसिद्धेः । किं

तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयति । छेदं नित्यमर्हतीति । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं सूत्रमेव मास्त्विति तदाशय इति मनोरमा ॥ अयं भावः । नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न भवति । नित्यं छेदमर्हस्यासंभवात् । न हि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हति । योपि वेतसादिरर्धच्छिन्नः प्ररोहति, सोपि न नित्यं छेदमर्हति । कालान्तर एव तस्य च्छेदप्रवर्तनात् । न चात्र नित्यग्रहणत्यागेपि छेदमर्हतीत्यादिविग्रहवाक्यनिवृत्तये सूत्रस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानं न युज्यत इति शङ्क्यम् । विग्रहवाक्यस्य भाष्यादिसंमतत्वादिति दिक् ॥ छेद भेद द्रोह दोषेत्यादयश्छेदादयः । गणसूत्रमाह । विरागेति ॥ दण्डादिभ्यः ॥ पूर्वसूत्रात्यनुवर्तत इत्याह ॥ यत्स्यादिति । केचित्तु दण्डादिभ्यो यः इति पठन्ति ॥ स चापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहुः ॥ तथा हि अचो यदिति, सूत्रे भाष्ये उक्तं हनो वा यत् वधादेशश्च वध्यः घात्यः तद्धितो वा वहमर्हति वध्य इति ॥ यदि चेध यद्विधीयेत तदैवैतदुपपद्यते पचद्वयेपि यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि त्वत्र यो विधीयेत तदा स्वरो भिद्येत ॥ मनोरमायां तु क्यब्विधौ हनो वा वधस्तद्धितो वा इति भाष्यम् । यदि चेह यद्विधीयेत, तदैव तदुपपद्यते । क्यप्याद्युदात्तत्वं यद्यपि तद्धिते यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वमित्यादि स्थितम् ॥ कडंकरदक्षिणाच्छ च ॥ कडंगरेति पाठस्तूपेक्ष्य इति ध्वनयति । कडं करोतीति । कड मदे कडतीति कडः ॥ माषमुद्गादिकाष्ठमिति । अमरश्चाह कडंकरो बुसं क्लीबमिति ॥ गौरिति । नीवारपाकादि-कडंकरीयैरिति रघुः ॥ स्थालीबिलात् ॥ छयतावनुवर्तते । अस्माच्छयतौ स्तः । ठञोपवादः ॥ पाकयोग्यइति । निष्फलीकृत इति यावत् ॥ यज्ञम् ऋत्विजं चार्हतीति ॥ अर्थो समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्त इत्यर्थः । देशस्यानेवंविधत्वादुपसंख्यानम् । यज्ञियो देश इति । यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः । ऋत्विगिति । स तु ऋत्विक्त्वमर्हति, न तु ऋत्विजमिति सूत्रेण खञोऽप्राप्तावुपसंख्यानम् ॥

आर्हीयाणां ठगादीनां गतोवधिः ॥

पारायण ॥ आदित आरभ्य आन्तादविच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणम् । तच्च गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्यते, अन्यतरासंनिधौ अध्ययनक्रियाया अनिष्पादनात् । तथापि शिष्य एव प्रत्यय इष्यते न तु गुरावित्याकरे स्थितम् । तदाह । छात्र इति ॥ यजमान इति । यद्यपि पुरोडाशादिनिर्वर्तनेन ऋत्विगपि यज्ञं निर्वर्तयति, तथापि तत्र तौरायणिक इति न प्रयुज्यते अनभिधानादिति

भावः ॥ चान्द्रायणं तपोविशेषः ॥ विषयोभूतोर्थ इति ॥ स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयविषयोभूते स्थाण्वादावेव प्रत्यय इष्यते, न तु संदेग्धरीति भावः ॥ कथं तर्हि सांशयिकः संशयापन्नमानस इति चेत् ॥ अत्राहुः। संशयापन्नं मानसं यस्मिन्विषये स विषयः संशयापन्नमानस इति ॥ ततोभिगमनमिति ॥ अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः ॥ पथो ॥ पथः पन्थ इत्ययमादेशः णश्च प्रत्ययः ॥ नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं, न तु वाक्यनिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह । नित्यं गच्छतीति ॥ नित्यमिति किम् । पथिकः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अयं हि भाष्याशयः । नित्यं पन्थानं गच्छतीत्यर्थेव यद्यपि संभवति, तथापि नात्रैवार्थे पान्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते । कदाचिद्गच्छत्यपि तत्प्रयोगात्। न चैवमपि विग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमस्त्विति शङ्क्यम् । शिष्टप्रयोगे विग्रहवाक्यस्य दर्शनादिति ॥ उत्तरपथेन ॥ चकारेण गच्छतीति प्रत्ययार्थः समुच्चीयते । तदाह। उत्तरपथेन गच्छतीति ॥ वारिपथिकमिति। वारिपथेनाहृतमिति वा विग्रहः ॥ कालात् ॥ स्वरूपग्रहणमिह न भवति, तमधीष्टो भृतो भावीत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशात् । मासाद्वयसीत्यादौ मासादीनां काले विशेषणाच्च ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ तृतीयान्तात्कालवाचिनष्ठञ् स्यात् । तेनेति करणे तृतीया। चतुर्थ्यन्तर्गते तेन निर्वृत्तमित्यत्र तु कर्तरि तृतीयेति विशेषः । उभयत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थाद्वृतेः कर्मणि क्तः ॥ आह्निकमिति। अह्नष्टखोरेवेति नियमात् नस्तद्धिते इति टिलोपो न ॥ मासाद्वयसि ॥ खञो ञित्करणं स्वरार्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च। मासीना भार्या । अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेपि सामर्थ्याद् भूत इत्येतदेव संबध्यते । न हि मासमधीष्टो भृतो वेत्याद्युक्तौ काचित्कालकृता शरीरावस्था गम्यत इत्याशयेनाह । मासंभूत इति । एतच्च वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टम् ॥ मासीन इति। बालकः॥ द्विगोर्यप् ॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेण यत्खञोः प्राप्तयोर्यब् विधीयते ॥ पित्त्वादनुदात्तः । तेन द्विमास्यरित्यादौ इगन्तकालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न तिष्ठते ॥ यः इत्युक्ते तु प्रत्ययस्योदात्तत्वादन्तोदात्तो द्विमास्यः स्यात्। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वादिति भावः ॥ यबप्यनुवर्तत इति॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम्॥ समायाः खः ॥ हायनोस्त्री शरत्समाः इत्यमरः ॥ समामधीष्ट इत्यादि। अधीष्टादयश्चत्वारोर्था अत्राप्यनुवर्तन्त इति भावः ॥ द्विगोर्वा॥ संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीत्यभ्युपगमात्पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥ द्वैसमिक इति। खेन मुक्ते पक्षे ठञिति भावः ॥ द्वैयह्निक इति ॥ टखोरेवेति नियमादिह टिलोपो

न । अल्लोपोनः न य्वाभ्यामित्यैच् ॥ ननु तद्धितार्थेति द्विगुसमासानन्तरं राजाहःसंवत्सराच्चेत्येवं बाधित्वा परत्वाट्टचा भाव्यं, न च महाविभाषया टचो विकल्प इति वाच्यम् ॥ ष्टहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति नित्येषु परिगणनादत आह । समासान्तविधेरिति । यद्यपि टचि कृतेप्यह्नादेशे द्वैयह्निकरिति रूपं सिध्यति, तथापि द्व्यह्नीन इति ही रूपं न सिध्यति, टचि सत्यह्नादेशे तस्य स्थानिवत्त्वात् राजाह इति समासान्तस्याहःशब्दान्तसमासग्रहणेनैव ग्रहणाच्च राजाहःसंवत्सराच्चेति खप्रत्यये कृतेपि द्व्यह्नीन इति रूपप्रसङ्गादित्याहुः ॥ उत्तरपदवृद्धिर्नेति ॥ एतच्चोपलक्षणम् द्विवर्षा इत्यत्र द्विगोरिति ङीब्न भवति । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासाभावात् अपरिमाणबिस्ताचितेतीह निषेधप्रवृत्तेः । द्विवर्षे भृते तमधीष्ट इति ठञ् वर्षाल्लुगिति लुक् ॥ चित्तवति नित्यम् इति नित्यं लुको वक्ष्यमाणत्वादचित्तवानिह प्रत्ययार्थ इति प्रत्युदाहरति । द्विवर्षीणो व्याधिरिति ॥ द्विवार्षिको मनुष्य इति ॥ अत्र वदन्ति । मनुष्ये चित्तवतीति नित्यलुक्प्रसङ्गात् मनुष्यो मनुष्यसदृशः प्रतिमादिरिति व्याख्याय स्थितस्य गतिः समर्थनीयेति ॥ दारक इति ॥ बालकः ॥ परिजय्यः इत्यस्य विवरणं जेतुं शक्यः इति । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इत्ययादेशः ॥ महानाम्नी नामेति ॥ तथा चाभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेति भावः ॥ हरदत्तस्त्विति । यौगिकोयं न तु रूढ इति मन्यते ॥ माहानामिक इति । पुंवद्भावे कृते नस्तद्धिते इति टिलोपः । चतुर्मासादिति । मासशब्दस्य कालवाचित्वात्कालाधिकारे वार्तिकारम्भः । न च विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावादिह संगतिर्दुर्निरूपेति शङ्क्यम्। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमित्यभ्युपगमादस्त्येव संगतिरिति ॥ अण् संज्ञायामिति ॥ तत्र भव इत्यनेनैव सिद्धे पुनरण्विधिः द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुङ्मा भूदित्येतदर्थमिदमत्रारब्धम् ॥ एवं चास्मिन् वार्तिके चतुर्मासादित्यस्यानुवृत्तये पूर्ववार्तिकमत्रैवारब्धमित्यपि ज्ञेयम् ॥ चातुर्मासीति । कस्य संज्ञेत्याकाङ्क्षायामाह । आषाढीति। अषाढानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यर्थः ॥ तस्य दक्षिणा ॥ षष्ठ्यन्तेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्यस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ कालाधिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य परिहरति । आख्याग्रहणादिति ॥ तत्र च ॥ कालवाचिनः सप्तम्यन्ताद्दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययः स्यात् ॥ प्रावृषेण्यमिति । प्रावृष एण्य इति भवार्थे विहितः स इहाप्यतिदिश्यत इति भावः ॥ शारदमिति । संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥

कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥

व्युष्टादिभ्योण् ॥ व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्तते ॥ संपादिनि ॥ गुणोत्कर्षः संपत्तिः । आवश्यके णिनिरिति वृत्तिकृत् । एवं वस्त्रयुगेन संपादि वास्त्रयुगिकं शरीरमित्यप्युदाहार्यम् । वस्त्रयुगेन अवश्यं शोभत इत्यर्थः॥ तस्मै प्रभवति ॥ समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते ॥ आर्तवमिति ॥ पुष्पमित्यादि विशेष्यं बोध्यम् ॥ काल्यमिति ॥ प्रत्यूषोहर्मुखं काल्यमित्यमरः । तत्र प्रातः काले काल्यशब्दस्य व्युपत्त्यन्तरं मृग्यम् ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥ प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः । कर्मणि क्तः । तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते इत्याह । दीर्घः काल इति । ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । अन्यथा अनन्तरस्य यतोनुवृत्तिराशङ्क्येत ॥ इन्द्रमह इति ॥ मह उत्सवः ॥ वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्ड इति । विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्तेते । तयोस्तु यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिः क्रियत इति हरदत्तः ॥ विलोडनदण्डस्यैवाधारभूतः काष्ठविशेषो मन्थ इत्युच्यते ॥ अनुप्रवचना ॥ अनुप्रवचनं नाम ब्रह्मोदनमुच्यते ॥ सपूर्वपदादिति ॥ विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः॥ ऐकागारिकट् ॥ टो ङीवर्थः। ऐकागारिकी ॥ किमर्थमिदमुच्यते यावता प्रयोजनमित्येव ठञि सिद्धम्॥ सत्यम् । चौरे नियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रम् ॥ अन्यथा एकागारं प्रयोजनं यस्य भिक्षोरित्यत्रापि स्यात् ॥ नन्वेवमपि एकागाराच्चौरे इति ठञेव नियम्यतां किमैकागारिक इति निपातनेन टित्करणेन च प्रयोजनमिति चेत् ॥ अत्राहुः । टकारः कार्यावधारणार्थः । ङीबेव भवति न ञित्स्वर इति । वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येवेति ॥ आकाल आदेश इति ॥ निपात्यत इति शेषः ॥ आद्यन्तौ यस्येत्यादि । अस्येत्यधिकारात्षष्ठ्यर्थे इकट् प्रत्ययो निपात्यत इति भावः ॥ आकालाट्ठंश्च । वार्तिकमिदम् ॥

ठञः पूर्णोवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः ॥ तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिः स्याद्यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा ॥ ब्राह्मणेन तुल्यमिति ॥ नन्वत्र ब्रह्मणो यथा वर्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृकाध्ययनं वर्तते इति वाक्यार्थोसंगत इति चेत् ॥ अत्राहुः । ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्तते ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थ इति न कोपि दोषः ॥ गुणतुल्ये इति । उपलक्षणमिदम् । अक्रियातुल्य इत्यर्थः ॥ एवं च ब्राह्मणेन सदृशः क्षदृशः क्षत्रिय इत्यर्थे ब्राह्मणवत् क्षत्रिय इति प्रयोगोसाधुरेव । अत एव पर्वतो वह्निमान् महानसवदिति वाक्ये महानससदृशः पर्वत इत्यर्थे वतेरसाधुत्वं मत्वा तस्य वतेः साधुत्वरक्षणार्थं पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हतीत्यादिक्रियापदं प्रयु-

ञ्जते वृद्धाः ॥ तत्र तस्येव ॥ सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थे प्रत्ययः ॥ क्रिया चेदिति नानुवर्तते इति द्रव्यादितुल्ये वत्प्रत्ययो भवति ॥ मथुरावत्स्रुघ्ने इति। मथुरायां यादृशः प्राकारः तेन तुल्यः प्राकारः स्रुघ्ने इत्यर्थः ॥ तदर्हम् ॥ अर्हतीत्यर्हं पचाद्यच् ॥ यद्यपि कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यम् । तथापि अत्र सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके ॥ कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या अनित्यत्वे ज्ञापकमिदम् । तेन च धार्यैरामोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति तु कारकेष्ववोचाम ॥ द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्तुं तिङन्तेन विगृह्णाति । विधिमर्हतीति ॥ कथं तर्हि ततो यथावद्विहिताध्वरायेति असत्त्वार्थकस्य कर्मत्वासंभवेन द्वितीयान्तत्वाभावादिति चेत् ॥ अत्राहुः । यथाशब्दो वृत्तिविषये सत्त्वार्थकः तथात्वमित्यादिषु त्वतलादिदर्शनात् । अन्यथा षष्ठ्यपि नास्तीति त्वतलौ न स्याताम् । तथा च द्वितीयान्ताद्यथाशब्दादर्हार्थे वतिः । योग्यतामर्हतीति विधानमित्यर्थात् क्रियायोगोपि सुलभ इति ॥ तस्य भावस्त्वतलौ ॥ प्रकृतीति । न तु यः कश्चिद्धर्मः घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरभानात् ॥ गोर्भाव इति । इह गोशब्दोर्थपरः, शब्दस्वरूपपरो वेति पक्षद्वयम् ॥ यदार्थपरः तदा धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः, स च धर्मत्वेनैव भासते । प्रकृतिजन्येत्यादिस्तु प्रयोगोपाधिः ॥ यदा तु शब्दपरस्तदा तज्जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः । स च धर्मविशेष एव । पाचकत्वमित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । पच्यमानत्वमित्यत्र तु कर्मत्वरूपसंबन्धः । तथा औपगवत्वमित्यत्र जन्यत्वरूपसंबन्धः प्रकारः। राजपुरुषत्वमित्यत्र तु स्वरूपः संबन्धः इत्याद्यूह्यम् ॥ एवं स्थिते हरिटीकायां यदुक्तं कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति । तत्र नापूर्वं शास्त्रान्तरं कल्प्यम् । उक्तरीत्यैव तत्राप्युपपत्तेरिति संक्षेपः ॥ अपवादैः सहेति ॥ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेत्यादिभिः ॥ चकार इति । अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां न स्याताम् अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः ॥ पौंस्नं पुंस्त्वमिति । संयोगान्तलोपे पुमः खय्यीति रुत्वम् । पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ विसर्गे कृते सत्वम् ॥ अपतित्वमिति ॥ इह पत्यन्तेति यक् न भवति ॥ अपटुत्वमिति । इह तु इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् न भवति । आचतुर्यमित्यादि ॥ ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥ पृथ्वादिभ्यः ॥ अणादीति । इगन्तलघुपूर्वेषु पृथुमृदुप्रभृतिष्वणः समावेशः । चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु ष्यञः । बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्याञ इति बोध्यम् । त्वतलौ तु पूर्वसूत्रेणैव लब्धौ ॥ र ऋतो ॥ हलादेः किम् । ऋजिष्ठः । ऋजीयान् ॥ लघोः किम् । कृष्णिमा । पृथुमृदुभृशेति

परिगणने तु इलादेर्लघोरिति त्यक्तुं शक्यम् ॥ वर्णदृढादिभ्यः ॥ गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं वचनम्। पृथुमृदुभृशेति परिगणनादिह रभावो न भवति। कृतमाचष्टे क्रतयति। णाविष्ठवद्भावः ॥ शौचितीति। ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ्। हलस्तद्धितस्येति यलोपः। एवं याथाकामी ॥ दृढ, परिवृढ, भृश, कृश, इत्यादि। अत्र द्वे गणसूत्रे। वेः यातलाभमतिमनः शारदानाम्। विशब्दादुत्तरे ये यातादयः पञ्च तदन्तानां समासानामनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः। वियातता। वियातिमा। वैयात्यम्। विलाभिमा। वैलाभ्यम्। विमतिमा। वैमत्यम्। इगन्तत्वादणपि। वैमतम्। विमनिमा। वैमनस्यम्। विशारदिमा। वैशारद्यम्। त्वतलोः समावेशेन विलाभत्वम्। विलाभतेत्यादीन्यप्यूह्यानि ॥ समो मतिमनसोः ॥ समः परे ये मतिमनसी तदन्तयोः समासयोरनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः। संमतित्वम्। संमतिमा। सांमत्यम्। इगन्तत्वादणि सांमतम्। संमनस्त्वम्। संमनिमा। सांमनस्यम् ॥ गुणवच ॥ ष्यञनुवर्तते, कर्म क्रिया कार्यं च। शरीरायासमात्रसाध्यं शौचादि क्रिया। शास्त्रेण विहितो यागादिः कार्यमिति तयोर्भेदमाहुः ॥ अर्हत इति। अर्हः प्रशंसायामिति शत्रन्तोऽर्हच्छब्दः पूजार्थाभिधायीति कैयटः ॥ आकृतिगण इति। केषांचित्पाठस्तु कार्यान्तराय। तथा हि अर्हतो नुम् चेति नुमर्थः पाठः ॥ एकभावः, त्रिभाव, अन्यभावः, एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थः। तथा च प्रत्याहाराह्निके वार्तिके प्रयोगः। आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति। अन्यभावएव आन्यभाव्यम्। अन्यत्वमित्यर्थः ॥ यत्तु व्याकरणाधिकरणे भट्टपादैरुक्तम् आन्यभाव्यमप्रयोग इति। तत्त्ववैयाकरणमीमांसकसंतोषार्थमित्यवधेयम् ॥ सर्ववेद इति ॥ पूर्वकालैकेति समासः ॥ चतुर्वेद इति। तद्धितार्थे द्विगुः। द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यणो लुक् ॥ चतुर्विद्य इति। विद्यालक्षणसूत्रान्तादिति ठक्। तस्य लुक् ॥ संघातग्रहणमिति ॥ वर्णग्रहणे तु यस्येति चेत्यकारलोपे सतीष्टं न सिध्यति। अचः परस्मिन्नित्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादयादेशप्रसङ्गादिति भावः ॥ ननु संघातग्रहणेपि अलोन्त्यस्येत्यकारस्यैव लोपः स्यान्न तु संघातग्रहणस्येति चेत् ॥ मैवम्। आरम्भसामर्थ्यात् नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति निषेधाद्वा तत्सिद्धेः ॥ कपिज्ञात्योः ॥ इह कपिज्ञाती द्वौ, भावकर्मणी अर्थावपि द्वौ, तयोर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। एवं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्य इत्यत्रापि बोध्यम् ॥ ब्राह्मणादित्वादिति ॥ यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठितः। तथाप्ययमेव असे रिति प्रति-

षेधो ज्ञापयति अस्त्यन्नप्रकरणे राजन्शब्देन तदन्तविधिरिति। एवं च ब्राह्मणादेराकृतित्वादेव तदन्तात् कथं चित्ष्यञि सिद्धे राजन्शब्दस्य तत्र पाठो यकासह समावेशार्थ इति। तथा चावेष्ट्यधिकरणे शाबरभाष्ये उक्तं राज्ञः कर्म राज्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञिति॥ पुरोहित संग्रामिक पथिक सारथिकेत्यादयः पुरोहितादयः॥ प्राणभृज्जाति॥ मुखनासासंचारो वायुः प्राणः। प्राणिजातीत्येव सुवचम्॥ प्राणभृदिति किम्। तृणत्वम्। तृणता॥ जातीति किम्। देवदत्तत्वम्॥ औद्गात्रमिति। उद्गात्रादिषु ये ऋत्विग्वचनास्तेभ्यो होत्राभ्यो होत्रादिभ्यश्छ इति छे प्राप्ते अञ् विधीयते सुष्ठु दुष्ठु हायनांगुणलक्षणे ष्यञि प्राप्ते वधूशब्दादिगन्तलक्षणेऽणि, शेषेमत्स्वतलोः प्राप्तयोः॥ इह, तु सुभगं मन्त्रे पठ्यते। सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगे अञमुत्पादयतीत्यर्थः। महते सौभगाय। सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादिह हृद्भगसिन्ध्वन्ते इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति। अत एव मन्त्रेपि क्वचिदञ् न भवति। सौभाग्यमस्यै दत्त्वा। इह ष्यञ्॥ हायनान्त॥ अस्मात्त्वतलोः प्राप्तयोरणिवधानम्। युवस्थविरशब्दाभ्यां वयोवचनलक्षणे अञि प्राप्ते॥ यौवनमिति। अणि परतः अम् इति प्रकृतिभावः॥ मनोज्ञादिपाठाद्वुञपि। यौवनकम्। प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः इति प्रकृतिभावः॥ श्रोत्रियस्येति। श्रोत्रियंश्छन्दोधीते इत्यत्र छन्दसः श्रोत्रभावः घश्च प्रत्यय इति यदा व्याख्यानं तदेह घलोप इति यथाश्रुतम्॥ यदा तु वाक्यार्थे पदवचनम् इति पक्षः, तदा घशब्देन इय इति रूपं लक्ष्यते॥ क्वचित्तु, यलोपश्चेति पाठः, तत्र येति संघातग्रहणं व्याख्येयम्। वर्णग्रहणे त्विकारस्य यणादेशः स्यान्न तु यस्येति चेति लोपः। अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाभावात्। एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम्॥ मूलपुस्तकेषु यलोपः इति मुख्यपाठ एव प्रायेण दृश्यते, न तु घलोप इति पाठः॥ इगन्ताच्च॥ लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति प्रादिपदिकविशेषणम्। पूर्वत्वं च संनिधानादिगवधिकमेव। तेनातिपाण्डुशब्दान्न भवति॥ लघुपूर्वक इत्येव सुवचम्। लघुपूर्वश्चासौ इक् च लघुपूर्वक् तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तलाभ इति नव्याः॥ इगन्तात्किम्। घटत्वम्॥ लघुपूर्वात्किम्। पाण्डुत्वम्। कथं काव्यमिति॥ कुधातोः ओरावश्यके इति रूपसिद्धावपि कवेः कर्मेत्यर्थे, कावमिति स्यादिति प्रश्नः॥ योपधात्॥ गुरु उपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः॥ योपधात्किम्। विमानत्वम्॥ गुरूपोत्तमादिति किम्। क्षत्रियत्वम्॥ आभिधानीयकमिति॥ अत्र प्रकृतिरभेः परोऽनीयर्प्रत्ययान्तो दधातिः। अभिधेय-

स्य भावः कर्म वेत्यर्थः । सहायाद्वेति ॥ सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ मनोज्ञ प्रियरूप बहुल अवश्येत्यादिः मनोज्ञादिः ॥ गोत्रचरणात् ॥ गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्वुञ् स्याद्भावकर्मणोः ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्यः इत्यर्थः ॥ प्रवराध्याये ये पठितास्तेभ्य इत्यपरे गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात् प्राणभृज्जातीत्यादिना अञि प्राप्ते वचनम् ॥ श्लाघेत्यादि । श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः ॥ प्राप्त इति । इणः प्राप्त्यर्थत्वात् । अवपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वादाह अवगतवान्वेति ॥ गार्गिकयेति । आपत्यस्येति यलोपः चरणाद्वुञ उदाहरणं तु काठिकया श्लाघते इत्यादि बोध्यम् ॥ श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥ होत्राशब्द इति ॥ जुहोतेस्त्रन् । नेति वाच्ये इति । क्रप्रत्यये निषिद्धे तस्य भावस्त्वतलावित्यनेनैव त्वप्रत्ययः सिध्यति । विभक्तेरनुच्चारणाल्लाघवं च भावतीति भावः ॥ होत्राभ्यः इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति इति भावकर्मार्थकाः ॥ ब्राह्मणपर्यायादिति ॥

नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः ॥

धान्यानाम् ॥ धिवि प्रीणने इत्यस्मात् कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ण्यत् । अस्मादेव निपातनादन्त्यस्य लोप इकारस्य चात्वम् । धिनोतीति धान्यम् । मन्त्रश्च धान्यमसि धिनुहि देवान् इति दृश्यते ॥ धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्तरि षष्ठी । सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु षष्ठ्यन्तत्वानुवादेन तद्धितविधिसामर्थ्यादेवेति बोध्यम् ॥ भवतिरिहोत्पत्तिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात् । सूत्रे हि सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं मा भूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतम् । अन्यथा धान्यानां भवनं कुसूल इत्यत्रापि स्यादिति ॥ धान्यानां किम् तृणानां भवनं क्षेत्रम् ॥ व्रीहिशाल्योः ॥ अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः । सा च भवनापेक्षया कर्तरीत्यादिपूर्ववत् ॥ यवयवक ॥ अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ॥ विभाषा ॥ खञि नित्ये प्राप्ते वचनम् ॥ औमीनं भाङ्गीनमिति । ननूमाभङ्गयोर्धान्यत्वाभावात्कथमिह खञ् । व्रीहयश्च मे यवाश्च मे इति चमकानुवाके हि द्वादशैव धान्यानि पठितानि, न तूमाभङ्गौ पठितौ इति चेत् ॥ मैवम् । शणसप्तदशानि धान्यानीति स्मरणात् । तत्र चोमाभङ्गयोरपि पाठाद्धान्यत्वमस्तीति भाष्यादौ स्थितत्वात् । न च चमकानुवाके धान्यपरिगणनेनार्थः, तत्राधान्यानामप्यश्मादीनां पाठात् । धान्यानामपि केषांचित् कोद्रवादीनामपाठात् । तस्मा-

दन्यत एव धान्यानिर्णय इति पूर्वोक्तस्मृत्या तयोर्धान्यत्वमस्तीति ज्ञेयम् ॥ सर्वचर्मणः ॥ खञ इत्येव तु नोक्तम् । यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येतेति ॥ अत्र तृतीया समर्थविभक्तिः । कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मणः करणत्वस्योचितत्वात् ॥ सर्वश्चर्मणेति । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तद्धितो नेष्यति इति भावः ॥ यथामुख ॥ दृश्यतेऽस्मिन् दर्शनः । अधिकरणे ल्युट् । असादृश्ये इति प्रतिषेधात्सादृश्ये यथाशब्दस्य कथं समासस्तत्राह निपातनादिति । एतच्च वृत्तिग्रन्थमनुसृत्योक्तम् । भट्टिकाव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः । तथा च मायामृगं प्रक्रम्योक्तम् यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन् इति ॥ यथामुखं दर्शन इति। अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत्सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे सति तद्योगलक्षणा षष्ठी तस्याः नाव्ययीभावादित्यमादेशः ॥ सर्वस्य मुखस्येति । संमुखस्येति नोक्तम् । प्रत्ययसंनियोगेनैव समशब्दस्यान्त्यलोपनिपातनात् । संशब्दस्तु समशब्दार्थे न दृश्यते संमुखो भव इत्यत्र अभिमुख इत्यर्थप्रतीतेः । तत्र च खप्रत्ययस्याजनिष्यमाणत्वात् ॥ कथं तर्हि संयुगे संमुखीनं तमुद्यतं प्रसहेत कः इति भट्टिः । अभिमुखावस्थानात्सामर्थ्याद्भविष्यतीति हरदत्तः ॥ तत्सर्वादेः ॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणम् । तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासंभवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधिः । तदाह पथ्याद्यन्तादिति । पथ्यङ्गकर्मपत्रान्तप्रातिपदिकादित्यर्थः ॥ सर्वपथीन इति । पूर्वकालैकेति समासः । ऋक्पूरिति समासान्तः । तस्य पथ्यन्त समास ग्रहणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः ॥ अनुपदसर्वान्नायानयम् ॥ बद्धाभक्षयतीत्यत्र निपातनात्तिङन्तेन सह द्वन्द्वः ॥ द्वितीयान्तेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथासंख्यं बद्धादिष्वर्थेषु खः स्यात् ॥ अनुरायाम इत्यादि । यस्य चायामः इति यथार्थे व्ययमिति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः ॥ सर्वान्नीन इति । प्रकारकार्त्स्न्ये सर्वशब्दः । यान्यन्नानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतलानि सरसानि नीरसानि वा सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः ॥ अयः प्रदक्षिणगमनन् । अनयः प्रसव्यगनम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परैरसमावेशः सोयमयानयः इति काशिका ॥ नेय इति । नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीया ॥ अयानयीनः शार इति । फलकशिरसि स्थित इत्यर्थ इति काशिका ॥ अवरस्येति ॥ आदेरिति शेषः ॥ उत्वे कृते आद्गुणः ॥ केचित्तु ओत्वं परशब्दस्य निपात्यते तस्मात्परस्यातः एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपादेश इति पक्षान्तरमाहुः ॥ अवारपार ॥ गामीति । गमेरिनिः, आङि णिश्चेति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिः । भविष्यति गम्यादयः

इति भविष्यत्कालता ॥ न्यासकारस्तु आवश्यके णिनिः, सोपि भविष्यत्येवेत्याह ॥ अग्रारपारमिति। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ केचित्तु गत्यर्थकर्मणि इतिसूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थम्। तेन कृद्योगषष्ठी न भवति ग्रामं गन्ता इतिवदिति व्याचख्युः ॥ तदसत्। अकेनोरिति प्रतिषेधे षष्ठीप्रसङ्गस्यैवाभावात् ॥ अवारीण इत्यादि। विगृहीताद्विपरीतादपोष्यते इति भावः ॥ अत्यन्तमिति ॥ क्रियाविशेषणम् ॥ अनुकाममिति। काम इच्छा तस्य सदृशमनुकामं कामानुरूपमित्यर्थः। अव्ययं विभक्तीति यथार्थेऽव्ययीभावः ॥ समांसमाम् ॥ यल्लोप इति। समायामित्यत्र यकारलोप इत्यर्थः ॥ पूर्वपदे निपात्यत इति। अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे सुपो लुग् भवति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति, तथा पूर्वपदेपि स्यादिति भावः ॥ समांसमीनेति। वीप्सायां द्विर्वचनम्। सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः ॥ विजायते इत्येतद्व्याचष्टे। प्रसूयत इति। विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने वर्तत इति भावः। गर्भविमोचने कृत्स्नायाः समाया व्याप्त्यभावात् अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीया न भवतीत्याशयेनाह। समायामित्यादि ॥ खप्रत्ययानुत्पत्ताविति ॥ पदद्वयेपीति शेषः ॥ वार्तिकेन समांसमामिति सौत्रप्रयोगस्तूपपन्न इति भावः॥ अद्यश्वीना ॥ अविभक्तिको निर्देशः। न तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशोयम्। अद्यश्वीनो गोसमूहः। अद्यश्वीनं गोमण्डलमित्यादावपीष्टत्वात् ॥ अद्य श्वो वेति। निपातनाद् वार्थे समासोयमिति भावः ॥ अवाच्चालम्बनेतिसूत्रेण आविदूर्ये स्तम्भेः षत्वविधानादवष्टब्धशब्द आसन्नपरः। विजायतइतिहि वर्तते स च गर्भविमोचनार्थकस्तदाह आसन्नप्रसवेत्यर्थ इति ॥ कर्मकर इति ॥ यस्तु प्रातः गां गृहीत्वा गच्छति गोपालस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ गोःप्रत्यर्पणपर्यन्तमिति। गोशब्दो लक्षणया गोः प्रतिदाने वर्तत इति भावः ॥ आगवीन इति। आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे कृते खप्रत्ययः। ओर्गुणः॥ अनुग्व ॥ ख इत्यनुवर्तते। अनुगुशब्दात् अलंगामी इत्यस्मिन्नर्थे खः स्यात् ॥ गोः पश्चादिति। पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥ पर्याप्तमिति। क्रियाविशेषणम् ॥ अत्र हरदत्तः। अनुग्वित्यस्य क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयान्तादिह प्रत्ययः। न चालंगामीत्यस्य सुप्यजातौ इति णिनिप्रत्ययान्ततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यम्। क्रियाविशेषणादातत्प्रवृत्तेः शोभनं पाचक इत्यादौ तथादर्शनादित्याह ॥ अत्र केचित् धातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं यत्र तन्मुख्यं कर्म, यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं तदौपचारिकम्। ततश्च तण्डुलानां पाचक इ-

त्यत्र मुख्ये कर्मणि क्तयोगलक्षणा षष्ठी भवति । मृदुपाचकः शोभनंपाचक इत्यत्र तु सा न भवति । फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि फलस्यौपचारिककर्मत्वात्, तद्विशेषत्वाच्च मृद्वादेरिति तस्याशय इत्याहुः ॥ अन्ये त्वेवं तर्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणाद् द्वितीयाया अप्यप्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात्, तदर्हमिति निर्देशादनित्या क्तयोगषष्ठीति क्रियाविशेषणात्सा न स्वीक्रियत इति हरदत्ताशयः कथंचिद्वर्णनीय इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययीभावोयमिति निर्विवादम् ॥ पश्चादिति चास्तात्यर्थे निपातितम् । तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणम् । तथापीह योग्यताबलात्सप्तम्यर्थवृत्तिः । अतस्तस्य कर्मत्वायोगात्प्रथमान्तादेवेह प्रत्यय इति वक्तुमुचितम् । क्तयोगलक्षणषष्ठीशङ्काप्यत एव नेति बोध्यम् ॥ अभ्यमित्रात् । अभ्यमित्रशब्दो लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया समर्थविभक्तिः ॥ गोष्ठात्खञ् ॥ गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः । घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः । अम्बाम्बगोभूमीति षत्वम्, पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः ॥ अश्वस्य ॥ कर्तरिषष्ठीयं निर्देशादेव समर्थविभक्तिः ॥ एकाहगम इति । कर्तृकरणेकृता इति समासः ॥ नन्विह ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यपं बाधित्वा परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् प्राप्नोति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या एकाहेन गम्यते इति परिच्छेदावगमाद् ॥ अत्राहुः । अस्मादेव निपातनादव् द्रष्टव्य इति ॥ शालीनकौपीने ॥ इमौ खप्रत्ययान्तत्वेन निपात्येते । रूढिशब्दावेतौ कथंचिद्व्युत्पाद्याविति नात्रावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः ॥ शालाप्रवेशमिति । अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ कूपपतनमिति । यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः ॥ तदाच्छादनमिति । वासःखण्ड इत्यर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः अकार्यशब्दे यः करोतिः स क्रियासामान्यवचनः, तेन लज्जाहेतुत्वेन अद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम् । अस्पृश्यत्वात्तदाच्छादनमिति ॥ शरीरायासेनेति ॥ भारवहनादिनेत्यर्थः । यद्यपि व्रातशब्दो लोके संघातवचनः । तथाप्यत्रत्यभाष्यादिग्रन्थपर्यालोचनया अयमेवार्थ इहोचित इति भावः ॥ साप्तपदीनम् ॥ योग्यतया समर्थविभक्तिस्तृतीयेति दर्शयति । सप्तभिः पदैरिति । पदमिह संभाषणं पादविक्षेपो वा । तद्धितार्थे द्विगुः । अवाप्यत इत्यर्थे खञ् ॥ हैयंगवीनम् ॥ ह्योगोदोहस्येति । गोर्दोहो गोदोहः षष्ठीसमासः तेन सह ह्यस्शब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ ततो विकारे अनुदात्तलक्षणस्याञोपवादः खञ् । अत्र ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता ॥

नवनीतमिति । यद्यपि वृत्तौ घृतमित्युक्तं तथैव चामरेणापि । तत्तु हैयंगवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्युक्तम् । तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विवक्षितमिति हरदत्तग्रन्थानुरोधेनेदमुक्तम् ॥ तस्य पाक ॥ पाकः परिणामः । मूलोपक्रम । तस्येदमित्यणादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः । जाहचो जकारस्य प्रयोजनाभावान्नेत्वम् । पोलु कर्कन्धु शमो करोर कुवल बदर अश्वत्थ खदिर ;पीलवादिः ॥ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ कर्णादिः ॥ मूलग्रहणमात्रमिति ॥ एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥ पक्षतिरिति । प्रतिपत् पक्षिणां पक्षमूलं च ॥ तेन ॥ वित्तः प्रतीतः । वित्तो भोगप्रत्यययोरिति निपातनात् रदाभ्यां निष्ठातो न इति नत्वं न ॥ लुप्तनिर्दिष्ट इति । चुटुपाः प्रत्ययस्येति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् चुटू इत्येतदनित्यमिति समाधानान्तरमप्याहुः ॥ नानाञाविति ॥ नाञो अकारो हृद्यर्थः स्वरार्थश्च । न सहेति प्रकृतिविशेषणं, न प्रत्ययार्थ इत्याशयेनाह । असहार्थ इत्यादि । यदि प्रत्ययार्थः स्यात्ततो द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इति सहार्थो गम्येत न न सह अपि तु सहैवेति । तस्मात्प्रकृतिविशेषणम् । एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते ॥ यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययोस्तु विनञोः प्रतिषेधार्थत्वादिष्टसिद्धेः विगर्दभरथक इत्यादौ विशब्दस्यापि प्रतिषेधवृत्तिर्दृष्टैवेति ॥ सत्यम् । क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत । विगतेन सह विकृतेन सहेति । तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥ स्वार्थ इति । अनिर्दिष्टार्थत्वादिति भावः ॥ संप्रोदश्च ॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः । संकटं संहतम् संबाध इत्यर्थः । प्रकटं प्रज्ञातम्, प्रकाशत इत्यर्थः । उत्कटम् उद्भूतं, विकटं विकृतं, रूढशब्दाश्चैते कथंचिद्व्युत्पाद्यन्ते ॥ अलाबूतिलेत्यादि । एभ्यः पञ्चभ्यः रजस्यभिधेये कटच् प्रत्ययो भवति । रजसो विकारत्वाद्विकारे प्रत्ययानामपवादोयम् ॥ अलाबूकटमिति ॥ ओरञ् मयड्वैतयोरिति मयड्वेह प्राप्तः ॥ तिलकटमिति । असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयड् प्राप्तः ॥ उमाशब्दाद् घृतादित्वादन्तोदात्तात् अनुदात्तादेश्चेत्यञ्, उमोर्णयोर्वा इति वुञ् प्राप्तः ॥ भङ्गाशब्दात् तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादण्मयड्वा प्राप्त इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरूह्या ॥ हरदत्तस्तु तिलशब्दस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वमङ्गीकृत्य ततः अनुदात्तादेश्चेत्यञ्, असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयड्वा प्राप्त इत्याह ॥ तत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वकल्पने बीजं चिन्त्यम् ॥ तृणधान्यानां च द्व्यषामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्याय्यत्वात् । तिलाश्च मे इत्यत्र तथैव

वेदे पाठाच्च ॥ गोष्ठजादय इति । संघाते कटच् इत्यादीन्यस्यैव प्रपञ्चः । इहाभयत्रादिशब्दः प्रकारे ॥ पशुनामभ्य इति । पशुनामादिभ्य इति भाष्ये प्रचुरः पाठः ॥ गवां स्थानमिति । तस्येदमित्यर्थे सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे इति यति प्राप्ते गोष्ठच् ॥ संघात इति । अप्रसृतावयवः समूहः संघातः । प्रसृतावयवस्तु विस्तारः । कटच्पटचौ द्वावपि सामूहिकानामपवादौ ॥ द्वित्वे इति । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्ये इत्यर्थः ॥ उष्ट्रगोयुगमिति । द्वयं युगमित्यादिवद् द्व्यवयवसंघातप्राधान्यादेकवचनम् । एवमग्रेऽपि ॥ नतमिति ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ नमनमिति । नीचैस्त्वमित्यर्थः ॥ अवटीटमिति । नासिकासाधनके नमने वर्तमानादवशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः ॥ कथं तर्हि नासिकायां चावटीटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह । तद्योगादिति ॥ नेर्बिडच् ॥ नते नासिकायाः संज्ञायामिति वर्तते निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये निबिडज्बिरीसचौ स्तः ॥ निबिडमिति । तद्योगान्निबिडा नासिका निबिरीसा ॥ कथं तर्हि निबिडाः केशाः, निबिडं वस्त्रमिति । उपमानाद्भविष्यति । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ केचित्तु उक्तप्रयोगानुरोधेनेह सूत्रे नते नासिकाया इति नानुवर्तत इति व्याचक्षते ॥ प्रकृतेरिति ॥ निशब्दस्येत्यर्थः । आदेशौ चेति । प्रत्ययौ तत्संनियोगेन यथासंख्यमिमावादेशौ च स्त इत्यर्थः ॥ चिकिनमिति । इनच्प्रत्ययसंनियोगेन चिकादेशः ॥ चिपिटमिति । पिटच्प्रत्ययसंनियोगेन चि इत्यादेशः ॥ क्लिन्नस्येति । चिल्पिल् इत्येतावादेशौ भवतः लश्च प्रत्ययः अस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ चुल् चेति । चाल्लप्रत्ययः ॥ चुल्ल इति । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति पूर्वोक्त एव विग्रहः ॥ कथं तर्हि स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेक्ष्णि चाप्यमी इत्यमर इति चेत् ॥ अत्राहुः । पुरुषे व्युत्पादितानां तदवयवे लक्षणा बोध्येति ॥ अन्ये त्वाहुरस्य चक्षुषी इत्यत्र अस्येति न वक्तव्यम् । क्लिन्ने चक्षुषी चिल्ले पिल्ले । पुरुषे तु मत्वर्थेच् । अर्शआदिषु स्वाङ्गाद्धीनादिति सूत्रितत्वादिति ॥ उपाधिभ्याम् ॥ संज्ञाधिकारादिह नियतविषयमासनारूढं गृह्यते इत्याशयेनाह । पर्वतस्येति । आसन्नं समीपम् । आरूढमुच्चस्थानम् ॥ उपत्यकेति । प्रत्ययस्थादितीत्वं तु न भवति, त्यकनश्च निषेध इत्युक्तत्वात् ॥ कर्मणि घटो ॥ सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दाद् घटते इत्यर्थे ठच् स्यात् ॥ कर्मठ इति । ठस्येक इतीह न भवति । अठचि ठस्याप्रत्ययत्वेनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् ॥ तारकितमिति ॥ एवं पुष्पितं फलितं पुलकितं रोमाञ्चितमित्याद्युदाहार्यम् ॥ प्रमाणे द्वयसच् ॥ प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तात्

अस्येति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् । तत्र मात्रच् । द्वयसज्दघ्नचौ तूर्ध्वमान एव भवतः प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति भाष्यात् । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानम् ऊर्वादि । तेन तिर्यङ्मानादौ दण्डद्वयसं क्षेत्रमित्यादि न प्रयुज्यते यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ अत एव द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः इत्यत्र द्वयसचो लुक् इति प्राचोक्तं नादर्तव्यमित्यवोचाम ॥ प्रमाणे ल इति । लुक एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणत्वेन ये प्रसिद्धास्ततः परस्यैवायं लुगित्युदाहरति । शमो दिष्टिः वितस्तिरिति । शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । एषु मात्रचो लुग् इतरयोरसंभवात् शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात् ॥ द्विगोर्नित्यमिति । द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वेणाप्राप्तौ लुग्विधीयते ॥ ननु विकल्पस्याप्रकृतत्वान्नित्यग्रहणमिह निरर्थकमिति चेत् ॥ अत्राहुः । अनुपदं संशये वक्ष्यमाणो मात्रच् शममात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते, प्रमाणे ल इत्यस्य प्रमाणे द्वयसजिति यः पूर्वविधिस्तद्विषयपरत्वात्, एवं द्विगोरपि न लुप्येत । इष्यते च लुक् । द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति । तथा चाधिकसंग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति ॥ अत्र केचिद् द्विगोर्ल इत्युक्तेऽपि पुनर्लग्रहणं नित्यार्थमधिकसंग्रहार्थमिति व्याख्यातुं शक्यत इति वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः ॥ शममात्रमित्यादि । शमः स्यान्न वेत्यादिविग्रहः ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् ॥ इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावः । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् ॥ अत्र काशिकायामुक्तं द्विगोर्नित्यं लुक् द्विपुरुषमुदकमित्यादि ॥ व्याख्यातं च हरदत्तेन यद्यपि प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमित्यस्य नायमनुवादः, पुरुषहस्तिनोः शमादिवत् प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, अत एव हि पुरुषमित्यादौ प्रमाणे ल इति लुङ् न भवति । तथाप्यपूर्वोऽत्र लुग्विधीयत इति ॥ एतच्चासंगतं द्विगोर्नित्यं लुगित्यपूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात् ॥ वस्तुतस्तु विधीतय इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः ॥ अयं भावः । द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्तमाने पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति ङीब्विकल्प्यते तदेव लुकमनुमापयतीति ॥ यत्तदेतेभ्यः ॥ यावानित्यादि । आ सर्वनाम्न इत्यत्र उगिदचामिति नुम् । अत्वसन्तस्य चेति दीर्घः । हल्ङ्यादिलोपसंयोगान्तलोपौ । प्रमाणे इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात्कृतम् । तथा च वार्तिकम् । डावतोरर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते । मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोरिति ॥ अस्यार्थः । इह शास्त्रे वतुपं विधाय तस्मिन् परे आत्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे तद्रीत्या निर्देशोऽयं डावताविति । विशेष्यत इति विशेषस्तस्य

भावो वैशेष्यं तस्मात् । अर्थभेदादित्यर्थः । अर्थभेदस्तु परिमाणं तु सर्वतः । आ-
यामस्तु प्रमाणं स्यादिति प्रागेवोक्त इति भावः ॥ नन्वनयोरर्थभेदे सति यावा-
नध्वा यावती रज्जुरित्यादि न सिध्येत्, अत्र ह्यायाममात्रं गम्यते । यद्यु प्रमा-
णाद्भविष्यतीति ब्रूषे, तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यताम्, यावानध्वेत्यादिप्रयोगाश्च
मुख्याः सन्तु । ये परिमाणे प्रयोगाः यावान् धान्यराशिरित्यादयः । त एवोप-
मानाद्भवन्तु तत्राह । मात्रादीति । यत्तदेतेभ्य इति विशेषविहितो हि वतुप् सा-
मान्यविहितान् मात्रजादीन् बाधेत । तेन तन्मात्रमित्यादि न स्यात् । परिमा-
णग्रहणे सति तु भिन्नोपाधिकत्वाद्वतुपः प्रमाणे विहितमात्रजादिभिः सह बाध्य-
बाधकभावो नेति भावः ॥ नन्वेवमपि बाधः स्यादेव । प्रमाणे द्वयसजित्यत्र
प्रस्थमात्रमित्यादि विषये प्रमाणग्रहस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्याख्याततेन व-
तुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वानपायात् । तस्मात् यत्तदेतेभ्यो
वतुप् चेत्येव सूत्र्यताम् । मास्तु परिमाणग्रहणमस्तु च प्रमाणे इत्यर्थाधिकारः,
तेन यावती रज्जुर्यावान् धान्यराशिरित्यादिप्रयोगाः सर्वेप्युपचारं विनैव निर्व-
हन्तीत्यपरमनुकूलमत आह । भावः सिद्धश्चेति । डावतोरिति । पञ्चम्यन्तम् ।
अर्थभेदे सति वत्वन्तान्मात्रजादीनामुत्पत्तिः सिध्यति । तत्परिमाणस्य तावद्धा-
न्यं राशीकृतम् । तावत्प्रमाणमस्य कुडयादेः तावन्मात्रम् । यादृग्राशीकृतस्य
धान्यादेर्दैर्घ्यं तादृशं कुडयादेरपीत्यर्थः । एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमे-
यस्योक्तत्वाद्वतुबन्तान्मात्रजादयो न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि प्र-
माणम् । जानुप्रमाणकं जलादि यस्य प्रमाणं तदपि जानुप्रमाणकमिति वक्तु
शक्यत्वात् । एवं च तावत्शब्द एव प्रयुज्येत, न तु तावन्मात्रमित्यादि । अन्यथा
तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रम् । तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येवं मात्रजादि-
भ्यः प्रत्ययमालाप्रसङ्गात् ॥ किमिदंभ्यां ॥ वतुप्स्यादिति । वकारस्य घविधि-
सामर्थ्याद्वतुपमनुवर्त्य सोप्यत्र विधीयत इति भावः ॥ आदेः परस्येत्येव सिद्धे व
इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा घं प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत ॥ कियानि-
ति । इदंकिमोरीश्की । यस्येति चेति लोपः ॥ इयानिति । ईशादेशस्य यस्येति
लोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । पठन्ति च; उदितवति परस्मिन् प्रत्यये शास्त्रयोनौ
गतवति विलयं च प्राकृतेपि प्रपञ्चे । सपदि पदमुदीतं केवलप्रत्ययो यत् तदि-
यदिति मिमीते को हृदा पण्डितोपि ॥ वैयाकरणानामौपनिषदानां च प्रक्रि-
यामाश्रित्य प्रवृत्तो द्व्यर्थोयं श्लोकः ॥ किमः संख्या ॥ तदस्येत्यनुवर्तत एव । सं-
ख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः, तस्मिन् कर्तव्ये यः प्रश्नस्तस्मिन्वर्तमानात्किमः प्र-

यमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः स्यात् ॥ संख्यापरिमाणे किम् । क्षेपे माभूत् । का संख्या येषां दशानाम् । अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते इत्येवं संख्येयद्वारेणात्र संख्याया कुत्सा बोध्या ॥ संख्याया ॥ अवयवे वर्त्तमाना या संख्या तद्वाचिनः प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे तयप् स्यात् । यं प्रत्यवयवः सोऽवयवी प्रत्ययार्थः अस्येत्यधिकारात् ॥ यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थस्तद्वत् ॥ त्रयमिति ॥ ननु त्रयोऽवयवाः तन्तवो यस्य त्रयं सूत्रमिति प्रयोगे संभवत्यपि मुनित्रयमिति प्रयोगो न संगच्छते, अन्यपदार्थस्यावयविनोऽभावादिति चेत् ॥ अत्राहुः । अवयवी त्वत्र समुदाय एव ॥ स चातिरिक्तो वाऽनतिरिक्तो वेति विचारान्तरम् ॥ एवं च समुदायस्यातिरिक्तत्वपक्षेपि समुदायघटकत्वेन मुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्य विघ्नविघातकत्वमस्त्येवेति ॥ उभादुदात्तो नित्यम् ॥ इह चित इत्यनेनैवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । सर्वोदात्तत्वं तु अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद्बाधितम् । न च हे उभयेति संबुध्यन्ते आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं बाधितुं वचनमिति शङ्क्यम् । पुरस्तादपवादन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाध्यता, नत्वामन्त्रिताद्युदात्तत्वस्येति सुवचनत्वात् । तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायम् । प्रयुज्यते च तथा उभयं शृणवच्च नेति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । स चेति ॥ तदस्मिन् ॥ पुनस्तद्ग्रहणम् अस्येति षष्ठ्यन्तसंबद्धतद्ग्रहणनिरासार्थम् ॥ प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावादाह । दशान्तादिति ॥ अन्तग्रहणं किम् । दश अधिका अस्मिन् शते । न चेह व्यपदेशिवद्भावेन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यम् । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यभ्युपगमात् ॥ शदन्त ॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्येति परिभाषया तदादिनियमः स्यात् तं वारयितुमन्तग्रहणम् । तेन एकत्रिंशम् । एकचत्वारिंशमित्यादि सिद्धम् । नचैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन् शते इत्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । संख्याया अवयवेतयबित्यतः संख्याग्रहणानुवृत्तेः । अन्तग्रहणमिह विंशतिशब्दानन्तरं कर्तव्यम् । शद्विंशत्यन्ताच्चेति । तेन एकविंशं शतमित्यादि सिध्यति । अन्यथा ग्रहणवतेति तदन्तविधिप्रतिषेधादिह न स्यात् ॥ संख्याया गुणस्य ॥ गुणो भावः । निमीयते क्रीयतेऽनेनेति निमानं मूल्यम् । मेङ् प्रणिदाने इत्यस्मान्निपूर्वात्करणे ल्युट् तदाह । भागस्य मूल्ये इति । षष्ठ्यर्थे इति ॥ यद्यपि तदस्मिन्नधिकमित्यतस्तदित्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादित्ययमेवार्थो लभ्यते, तथापि मण्डूकप्लुत्या तदस्य संजातमित्यतः तदस्येत्यनुवर्तनात् षष्ठ्यर्थे इत्येतदपि लभ्यत इति भावः ॥ द्विमयमिति । द्विशब्दस्य

संबन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात् यवानामिति पदे सत्यपि तद्धितोत्पत्तिरिहाविरुद्धेति ज्ञेयम् ॥ नन्वेवमपि प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यं दुर्लभम्। यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितो, नोदश्विदिति॥ अत्राहुः। भागेपि विधीयमानः प्रत्ययः अभिधानस्वाभाव्याद् भागवन्तमाचष्टे। तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति ॥ गुणनिमाने इति वक्तव्ये व्यस्तोच्चारणात् एकत्वं गुणस्येत्यत्र विवक्षितम्। तेनेह न भवति। यवानां द्वौ भागौ निमानमेषामुदश्वितस्त्रयाणां भागानामिति ॥ भूयसश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते इह न भवति। एको भागो निमानमस्येति ॥ भूयस इति च प्रत्ययार्थादाधिक्यमात्रं प्रकृत्यर्थस्य विवक्षितं, न तु बहुत्वम्। तेन द्विशब्दादपि भवत्येव ॥ तस्य पूरणे ॥ तस्येति षष्ठ्यन्तानुकरणम्। एकत्वमविवक्षितम्, एकस्य पूरणासंभवात्। पूर्यतेऽनेन पूरणः, अस्मात्करणे ल्युट् ॥ एकादशानामिति। उद्भूतावयवभेदः समुच्चयः प्रकृत्यर्थः। अवयवः इह प्रत्ययार्थः। यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे प्रत्ययः। यथा अतिशायने याप्ये इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते अन्तरङ्गत्वात्। तथेहापि। तेन एकादशानां घटानां पूरणो जलादिरित्यत्र नातिप्रसङ्गशङ्कालेशोपीति भावः ॥ ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययः, तर्हि एकादशत्वस्य पूरण इति विग्रहो वक्तुं युक्त इति चेत् ॥ अत्राहुः। वैयाकरणपाश इत्यत्र यथा याप्यो वैयाकरण इति विग्रहः। न तु याप्यं वैयाकरणत्वमिति तथेहापि बोध्यमिति॥ एवं च व्युत्क्रमेणाध्यायेषु गम्यमानेषु वृद्धिरादैजित्याध्यायो यदा चरमं गम्यते तदा सोप्यष्टमो भवत्येव ॥ नान्तादसंख्यादेः॥ डटिट इति। डति प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य नान्तादिति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयत इति भावः॥ यद्यपीह मटः प्रत्ययत्वेपि न क्षतिः॥ तथाप्युत्तरत्र तमट आगमत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम्। अनुदात्तता यथा स्यात्। प्रत्ययत्वे ह्याद्युदात्तः स्यात्। तथा चैकरूप्येणैव संदर्भव्याख्यानमुचितम् ॥ अन्येऽप्याहुर्मटः प्रत्ययत्वे अकारसहितो मकारो विधेयः। आगमत्वे तु मकारमात्रमिति लाघवमस्तीति ॥ विंश इति। विंशतेः पूरणः। तिविंशतर्डितीति लोपः॥ षट्कति ॥ इह षष्ठीनिर्देशबलात् षडादीनामागमित्वं स्पष्टमिति तदानुकूल्येनानुवृत्तो डट् सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह डटीति ॥ डट एव थुट् तु न कृतः। षष्ठे षकारस्य जश्त्वप्रसंगात्। चतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसंगाच्च। न चैवं नान्तादिति सूत्रेपि डति परे मुगेव विधीयतामिति वाच्यम्। पञ्चमः सप्तम इत्यादौ नलोपाभावापत्तेः। चतुरश्छयताविति। विशेषविहिताभ्यामपि छयद्भ्यां ड-

ट्प्रत्ययो न बाध्यते थुग्विधानसामर्थ्यात् । तेन चतुर्थ इति सिद्धः ॥ आद्यक्षरेति । अच्सहितं व्यञ्जनमक्षरशब्देनोच्यते । अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः । व्यञ्जनसहितस्यादेरच इति व्याख्याने तु द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यादिति हरदत्तः ॥ आदेर्व्यञ्जनस्येति व्याख्याने प्रमाणं तु द्वितीयतृतीयेति सूत्रे तुर्याणीति निर्देशो बोध्यः ॥ द्वेस्तीयः ॥ डटोपवाद इति । डट आदेशस्तु न भवति । डिति टिड्ढेति ङीपः प्रसक्त्या द्वितीयाश्रितेति निर्देशानुपपत्तेः ॥ अत एव निर्देशाद्द्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति ॥ तृतीय इति ॥ रेफस्य ऋकारः संप्रसारणम् । हल इति दीर्घस्तु न भवति, ढ्रलोपे इति सूत्रादण इत्यनुवृत्तेः । त्रेस्तृ चेति नोक्तं, प्रत्ययो मा विज्ञायीति ॥ विंशत्यादिभ्यः ॥ इह प्रत्यासत्त्या पङ्क्तीत्यादिसूत्रेण निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते, न लोकप्रसिद्धाः विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतम् ॥ वृत्तिकृता तु विंशत्यादयो लौकिका एव संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न पङ्क्तीत्यादिसूत्रनिर्दिष्टाः । तद्ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तम् ॥ एकविंशतितम इति । यद्यपि भाष्यमते तदन्तविधिर्दुर्लभः । तथापि षष्ठ्यादेश्चेति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति इह प्रकरणे तदन्तानामपि ग्रहणमिति । एवं च सति एकान्नविंशतेः पूरणः एकान्नविंशतितम इत्यपि सिध्यति ॥ लौकिकानां ग्रहणमिति वृत्तिमते तु नैतत्सिध्येत् विंशतिसंख्यातः प्राग्भावित्वादस्याः संख्यायाः ॥ एतच्च कैयटहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् ॥ ननु अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिष्विति वदता कात्यायनेन पङ्क्तीत्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् तत्सूत्रे निपातिताः विंशत्यादयो गृह्यन्ते इति भाष्यमतमयुक्तमिति चेत् ॥ अत्राहुः । यद्यपि प्रत्याख्यातं तथापीहार्थमावश्यकं तत् । अत एव तत्र भाष्यकृता नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते इत्युक्तम् ॥ अतः कात्यायनोक्तप्रत्याख्यानं नादर्तव्यमिति ॥ शततम इति ॥ यद्यपीदं षष्ठ्यादेश्चेत्युत्तरसूत्रेणैव सिध्यति । तथापि संख्याद्यर्थं नित्यं शतादीत्यावश्यकमिति ध्वनयन्नुदाहरति । एकशततम इति ॥ मासादेरिति । संख्यावाचित्वाभावेपीति भावः ॥ षष्ठ्यादेश्चेति॥ विंशत्यादिभ्य इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थोयमारम्भः । संख्यादेस्त्विति । एतच्च प्राक् शताद्बोध्यम् नित्यं शतादीत्युक्तत्वात् ॥ मतौ छः ॥ मत्वर्थ इति । मतोर्विषय इत्यर्थः । तेन तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थश्चेह लभ्यते ॥ विधानसामर्थ्यादिति ॥ मतुप्प्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये

यदत्रास्य लुग्विधानं तत्पाक्षिकं लुकमनुमापयतीति कैयटः ॥ तत्र कुशलः ॥ सप्तमीसमर्थात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुन्स्यात् ॥ आकर्षादिभ्यः कन् ॥ वुना सिद्धे कन्ग्रहणं इदुदन्तार्थम् । अशनिकः शकुनिकः त्सरुकः ॥ मुख्य पाठ इति ॥ आकषन्त्यस्मिन् सुवर्णादिकमित्याकषः । पुंसि संज्ञायां घ इति व्याख्याय, ये तु आकर्षादिभ्य इति सरेफं पठन्ति, तेषामाकर्ष इति घञि रूपमिति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः ॥ धने काम इति ॥ तत्रेत्यनुवर्तनात्सप्तम्यन्तात्प्रत्यय इति भावः ॥ उदरात् ॥ आद्यूनशब्दार्थमाह । अविजिगीषाविति । दिवोऽविजिगीषायामिति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात् ॥ सस्येन ॥ कर्तरि तृतीयेयम् । परितो जातः परिजातः ॥ फलितमाह । संबद्ध इति ॥ अत एवेति ॥ अकेनोरिति निषेधादिति भावः ॥ तन्त्रात् ॥ तन्यन्ते तन्तवोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तन्त्रं तन्तुवायशलाका अचिरः कालो अपहृतस्येत्यचिरापहृतस्तस्मिन् । कालाः परिमाणिनेति समासः ॥ प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः ॥ ब्राह्मणकोष्णिके ॥ ब्राह्मणशब्दादायुधजीवित्वोपाधिकात्प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो निपात्यते । अन्नशब्दात्तु अल्पत्वोपाधिकात् । तदाह । आयुधेत्यादि ॥ शीतोष्णाभ्याम् ॥ शीतमिव शीतम् । मन्दमित्यर्थः । शीते सति कार्यकरणे पाटवाभावात् ॥ उष्णमिवोष्णम् । शीघ्रमित्यर्थः । क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां प्रत्ययः । कृद्योगलक्षणा षष्ठी तु क्रियाविशेषणान्नेत्युक्तम् । मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥ अधिकम् ॥ अध्यारूढशब्दादिति । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना रुहः कर्तरि कर्मणि वा क्तो विहितः । आद्ये क्तप्रत्ययेन कर्मणोऽनभिहितत्वाद् अध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया । अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति ग्रामं गत इति वत् । तथा अधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशद्वयात् पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । अधिको द्रोणः खार्यामिति । द्वितीये तु क्तेन कर्मणोभिहितत्वात्प्रथमा । अधिका खारी द्रोणेन । कर्मणोभिहितत्वादेव पञ्चमीसप्तम्याविह न शंकनीये ॥ अनुजा ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । सूत्रत्वाल्लिङ्गव्यत्यय इति फलितोर्थः ॥ अन्वभिभ्यां कनिति । क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थे निपात्यते इत्यर्थः ॥ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ आकर्षादिभ्यः कन् इत्यतः कन्ननुवर्तते ॥ अनृजुरिति । तिर्यगवस्थानात्पार्श्वमनृजु, तत्साधर्म्यादुपायोपि ॥ इह शीतोष्णपार्श्वायःशूलदण्डाजिनशब्दा शीणा एव गृह्यन्ते । मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ तावतां पूरणं

तावतिथम् । वतोरिथुक् । यथा तस्यापत्यमित्यत्र तस्येति षष्ठयन्तानां सामान्यनिर्देशतयात्र तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः ॥ अनन्तरावपि ठक्ठञौ नानुवर्तेते अस्वरितत्वादित्यभिप्रेत्याह । कन्स्यादिति । पूरणप्रत्ययस्येति । न तु कनः लुक् । वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । पञ्चमं पञ्चमकमित्यादिरूपं हि तेन साध्यम् । तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्त्या सिद्धमेव तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्सूत्रकारस्याभिमत इति व्याचष्टे । द्विकमिति । वार्तिककारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं विभाषाग्रहणादित्याह ॥ तन्मते द्वितीयकं द्वितीयमित्येव रूपं न तु द्विकमिति बोध्यम् ॥ तापतिथेनेति । पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः ॥ स एषां ग्रामणीः ॥ ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिष्वित्यमरः ॥ करभ इति ॥ उष्ट्रबालकः ॥ द्वितीयेह्नीति ॥ यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति, तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये काले वर्तत इति भावः ॥ ननु साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति, द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेत् ॥ अत्राहुः । उत्तरसूत्रस्थसंज्ञापकर्षणाच्छब्दस्वाभाव्याद्वा तद्बोध्यमिति ॥ वटकेभ्य इति ॥ कनि प्राप्ते वचनम् ॥ ननु संज्ञाग्रहणात्कन्न भविष्यतीति चेत् ॥ किं ततः ॥ इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थं वचनमङ्गीकार्यमेव ॥ अत इनिठनौ इत्येव कथंचिदिनिः सिध्यतीत्याशात्र न कार्या । सप्तम्यां च नतौ स्मृताविति वचनात् ॥ श्रोत्रियन् ॥ यश्छन्दोधीते सः श्रोत्रियो भवति । अत्र भाष्ये छन्दोधीते इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते इति वाक्यार्थे पदवचनपक्षः । छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते तदधीत इत्येतस्मिन्नर्थे घंश्च प्रत्यय इति पक्षान्तरं च स्थितम् ॥ व्याख्यातं च कैयटेन वाक्यार्थस्य संबन्धरूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसत्वभूतत्वात् । श्रोत्रियशब्दस्य च सत्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयच्छन्दोध्यायी अभिधीयत इति ॥ एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥ वेत्यनुवृत्तेरिति । तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वेत्यतः ॥ श्राद्धमनेन ॥ श्रद्धास्मिन्नस्तीति श्राद्धम् । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ यद्यपि पित्र्यं कर्म श्राद्धशब्देनोच्यते । तथापीह तत्साधनद्रव्यमुच्यते । मुख्यस्य श्राद्धस्य भोक्तुमशक्यत्वात् ॥ श्राद्धी श्राद्धिक इति ॥ अद्यतन एवेष्यते अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥ पूर्वादिनिः ॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद्द्वितीयान्तात्प्रत्ययः ॥ अनेनेति कर्तृवाचकमनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण

कर्ता संभवतीति कांचित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयस्तदाह । पूर्वं कृतमनेनेति ॥ सपूर्वाच्च ॥ अनेनेति, पूर्वसूत्रं चानुवर्तते ॥ विद्यमानपूर्वकात्पूर्वशब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः स्यात् ॥ पूर्वान्ताच्चेत्येतत्फलितम् ॥ कृतपूर्वीति । कृतपूर्वशब्दयोः सुप्सुपेति समासः । इह प्रातिपदिकाधिकारात् पूर्वादिनिरित्यनेनैव पूर्वशब्दान्तप्रातिपदिकात् कृतपूर्वशब्दादिनौ सिद्धे सपूर्वाच्चेत्येतद् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति परिभाषां ज्ञापयति । कृतपूर्वीत्येतत्सिद्धये पूर्वान्ताच्चेति स्वीकृते तेनैव व्यपदेशिवद्भावेन पूर्वीत्यपि रूपे सिद्धे पूर्वादिनिरित्येतत् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषां ज्ञापयति ॥ छन्दसि ॥ पर्यवस्थातृशब्दाच्छत्रुपर्यायात्स्वार्थे इनिप्रत्ययः अवस्थातृशब्दस्य पन्थपरएतावादेशो निपात्यते ॥ अपत्यं परिपन्थिनम् मा त्वा परि परिणो विदन् । उभयत्रापि परिशब्दे अवग्रहः ॥ लोके त्विति । अनुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैरित्यादौ ॥ अनुपद्यन्वेष्टा ॥ अन्वेष्टरीतिप्रत्ययो निपात्यते ॥ अनुपदमिति ॥ पदस्य पश्चात् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । अनुपदी गवामिति ॥ पदापेक्षया षष्ठी । गोपदात्पश्चादन्वेषणं गवामेव । तेन हिरण्यादावन्वेष्टे न भवतीति हरदत्तः ॥ साक्षाद्द्रष्टरि ॥ द्रष्टर्यर्थे इनिः स्यात् ॥ साक्षाच्छब्दोऽव्ययम्, तेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादिह सूत्रे पञ्चम्या लुक् ॥ उदस्थास्तम्भोः अवाचालम्बनेत्यादौ तु प्रकृतिवदित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावात् पञ्चम्यालुङ्नभवतीति बोध्यम् ॥ साक्षीति । अव्ययानां भमात्रे इति टिपोलः । यद्यपि साक्षाद्द्रष्टारस्त्रयो भवन्ति दाता ग्रहीता उपद्रष्टा च । तथापीह संज्ञाग्रहणात् साक्षिशब्देनोपद्रष्टैवोच्यते इत्याहुः ॥ क्षेत्रियच् ॥ परक्षेत्रशब्दात्सप्तम्यन्ताद्घच् परशब्दस्य लोपश्च निपात्यत इति मनोरमा ॥ अन्ये तु परक्षेत्रे चिकित्स्येत्यर्थे क्षेत्रिजिति निपात्यते । वाक्यार्थे पदवचनं श्रोत्रियवदित्यप्याहुः ॥ एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥ क्षेत्रियो व्याधिरिति । किं च क्षेत्रियं विषम् । यत्परशरीरं संक्रमय्य चिकित्स्यते ॥ अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सस्यानि सस्यार्थक्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि ॥ किं च क्षेत्रियः पारदारिकः । परदाराः परक्षेत्रम् । तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः ॥ सर्वेप्येते पक्षा आकरे स्थिताः ॥ इन्द्रियमिन्द्र ॥ इन्द्रशब्दाद्घच् । इन्द्रेण दृष्टं ज्ञातं मम चक्षुः, मम श्रोत्रमित्यादिक्रमेण । सृष्टमदृष्टद्वारा । जुष्टं प्रीणितं सेवितं वा । दत्तं यथायथं विषयेभ्यः ॥ रूढिशब्दोयं कथंचिद्व्युत्पादितः ॥ तद-

स्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ तदिति प्रथमासमर्थात्प्रत्ययः ॥ अस्तीति पुरुषवचने अविवक्षिते, कालस्तु विवक्षितः। धने गते भाविनि वा धनवानयमिति प्रतीत्यभावात्। इतिशब्दो विषयविशेषलाभार्थस्तथाहि भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने। संसर्गेस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वार्तिकार्थः ॥ भूमा बहुत्वम्। तच्चापेक्षिकम्। यस्य हि यावदुचितं तावदेव बहुत्वबोधकबहुशब्देनापि प्रतीयते। यथा पञ्चषाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य बह्वो गाव इति व्यवहारः। राज्ञस्तु सहस्रगोरपीति व्यवहारः ॥ गोमान्। यवमान्। यस्य खार्यादिभिः परिच्छिन्ना यवाः सन्ति स एवमुच्यते ॥ न तु सहस्रेणापि यवैर्यवमानिति ॥ कथं तर्हि यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीति ॥ अत्राहुः। जातिमात्रसंबन्धस्य विवक्षितत्वाद् भूमाभावेप्यत्र मतुप् ॥ भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रयोजन्त इत्येवं परिमितिः। निन्दायां, ककुदावर्तिनी कन्या ॥ प्रशंसायां रूपवान् ॥ नित्ययोगे, क्षीरिणो वृक्षाः, ॥ अतिशायने. उदरिणी कन्या ॥ संसर्गे, दण्डी। संसर्ग संयोगः। तेन संयुक्तदण्ड एवोच्यते, न तु गृहावस्थितदण्डोपि ॥ इह दण्डपुरुषयोः संयोगे सत्यपि दण्डी पुरुषइत्यादिवत् पुरुषी दण्डः पुरुषवान् दण्ड इति न प्रयुज्यते। वृत्तिनियामकस्य विलक्षण संबन्धस्याभावात्। संयोगे समानेपि प्रतीतिबलाद्वैलक्षण्यं कल्प्यत इत्याहुः ॥ एवं च यवसंसर्गमात्रेण यवमत्य आपो न भवन्ति किं तु यवमज्जलवच्च पात्रमेवेत्याशयेन कथं यवमतीभिरद्भिरित्याक्षेपः ॥ भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युत्तरं च संगच्छत एव ॥ अन्यमत्वर्थीयेति ॥ कथं तर्हि रूपिणी कन्या रसिको नट इति अत्राहुः। रसादिगणे गुणादिति पठ्यते। तेन गुणवाचिभ्य एवान्यमत्वर्थीयस्य निषेधः, रूपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन सौन्दर्यं गृह्यते। तच्च न गुणः ॥ रसिक इत्यत्र तु रसशब्देन भावो गृह्यते। न तु रसनाग्राह्यो गुण इति ॥ गुणवचनेभ्य इति ॥ गुणे तद्वति च प्रसिद्धा ये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते। न तु रूपादयोपि। तेन रूपं वस्त्रमित्यादिप्रयोगो न भवति ॥ मादुपधाया ॥ म्च अश्च मं समाहारे द्वन्द्वः। तेन मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्यते। तदाह मवर्णावर्णान्तादिति ॥ उपधायाश्चेति वाक्यान्तरम्। उपधाभूतान्मात्परस्य मतोरित्यर्थः। येन नाव्यवधानमिति न्यायेनान्त्यादव्यवहितेपि भवतीति। एवमक्षरार्थे स्थिते फलितमाह मवर्णावर्णोपधादिति ॥ झयः ॥ इदमपि मतुबाक्षिप्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम्। तदाह झयन्तादि-

ति ॥ विद्युत्वानिति । एतेन वन्हिमद्वानिति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः । उक्तरीत्या जस्त्वस्याप्रवृत्तेः । मत्वन्तान्मतुपो निषेधाच्च ॥ ननु गोधुङ्मान् मधुलिण्मानित्यत्र हस्य घत्वे च कृते झय इति वत्वप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरत्वाभावात् प्रत्यये भाषायां नित्यमित्यनेन घकारढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोधुग्वान् मधुलिड्वानित्यनिष्टं प्रसज्येत ॥ नैवम् । घत्वढत्वयोरसिद्धत्वेन झय इति वत्वाप्रवृत्तेः ॥ प्राणिस्थात् ॥ शिखावान्दीप इति । प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता । शिखाशब्दस्य व्रीह्यादिपाठेन लचोऽप्रसङ्गात् । चूडावान् वृक्ष इति प्रत्युदाहार्यमिति हरदत्तः ॥ न च वृक्षस्य प्राणित्वमस्तीति शङ्क्यम् । मुखनासासंचारी वायुः प्राणः, तद्वानेव प्राणीति तदाशयात् ॥ प्रत्यङ्गादेवेति । एतच्चेति करणानुवृत्त्या लभ्यते ॥ चूडालोसीति ॥ असीत्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः । चूडालशब्दात्सोरुत्वे तस्य अतो रोरप्लुतादित्युकारे कृते हलां स्वं सनधर्मत्वात्तत्स्थानिकोकारोनुदात्तः । सुप्स्थानिकस्यापि सुप्त्वात् अनुदात्तौ सुप्पिताविन्यनुदात्त इत्यन्ये ॥ पूर्वेण सह आद्गुणे सति एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः । ततः एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमेकादेशस्तस्य स्वरितो वानुदात्ते इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्बाधनाय चकार इत्यर्थः ॥ सिध्मादिभ्यश्च ॥ सिध्म गडु मणि विजय निष्पाव पांसु हनु पार्ष्ण्यादयः सिध्मादयः ॥ समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । न च इनिठनावप्यन्यतरस्यांग्रहणेन समुच्चीयेतामिति शङ्क्यम् । तयोरप्रकृतत्वात् । मतुप्प्रत्ययस्तु समुच्चीयते । तस्य प्रकृतत्वात् । अस्ति चेह लिङ्गं केशाद्व इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणम् । तद्धि इनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियते । प्रकृतस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनुवृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन । क्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव । तथा च वार्तिकं लजन्यतरस्यामिति समुच्चय इति ॥ अयं भावः । प्राणिस्थादिति सूत्रेण लचि विकल्पिते पक्षे मतुबिति चूडालश्चूडावानिति रूपद्वयं यद्यपि सिद्ध्यति । तथापि सिध्मादिषु येऽदन्तास्तेषु इनिठनोः प्रवृत्त्या दोषः ॥ समुच्चयार्थत्वेन न दोष इति ॥ एवं च लज्जा स्यादिति वृत्तौ वाशब्दः समुच्चये बोध्यः । वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपि समुच्चय इत्यमरः ॥ वातदन्तेत्यादिसिध्माद्यन्तर्गणसूत्रम् ॥ ऊङ् चेति । ङित्त्वादन्तादेशः । ऊकारमात्रोक्तावन्तादेशत्वसिद्धावपि प्रत्ययत्वशङ्कानिवारणाय ङोनुबन्धः कृतः । न च षष्ठ्यन्ताद्विहितस्य प्रत्ययत्वं नेति शङ्क्यम् । अहंशुभमोर्युस् गोपयसोर्यदित्यादौ प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् ॥ वातूल इति । अन्तोदात्तमिदम् । प्राचा तु वलादूलः वाताच्चेति पठित्वा वातूल इत्युक्तम् ॥ तदुपेक्ष्य-

म् । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तप्रसङ्गात् । गणसूत्रबलेनान्तोदात्तमेवेष्यत इत्याहुः ॥ पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । क्षुद्रजन्तूपतापाच्चेत्यपि गणे पठ्यते । पार्ष्णीलः । धमनीलः । क्षुद्रजन्तुः । यूकालः मक्षिकालः ॥ उपतापो रोगः । विपादिकालः ॥ वत्सांसाभ्याम् ॥ कामवतीति । कामबलशब्दौ सूत्रे अर्शआद्यजन्ताविति भावः ॥ वत्सल इति ॥ स्नेहवानित्यर्थः ॥ ननु वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च रूढौ, नो कामबलयोः । तत्कथं ताभ्यां लचन्ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्नेहबलयोर्वर्तेते इति ॥ अस्मिंस्तु प्रकरणे सर्वत्र समुच्चीयमानोपि मतुबिह नेष्यते । मतुबन्तेनोक्तार्थस्याप्रतीतेः । किं त्वर्थान्तरमेव तेन प्रतीयते । वत्सवती गौः अंसवान् दुर्बल इति ॥ लोमादि ॥ इह नन्दिग्रहिपचादिभ्य इति वत् लोमामपिच्छादिभ्य इति सुपठम् । अङ्गात्कल्याणे इति गणसूत्रमर्थतः पठति अङ्गादिति । शाकीपलालीदद्र्वा ह्रस्वत्वं च । चान्नप्रत्ययः ॥ महच्छाकं शाकी तद्वत् शाकिनम् ॥ महत्पलालं पलाली तद्वत्पलालिनम् ॥ दरिद्रातेरालोपश्चेत्युणादिसूत्रेण इकाराकारयोर्लोपश्चदूप्रत्ययः । दद्रूस्त्वग्रोगविशेषः । तद्वान् दद्रुणः ॥ विष्वगिति । समर्थानामित्यस्यापवादोयम् । तत्कृतसन्धेरकृतयणादेशस्याञ्चतेर्लोपः । चकारान्नप्रत्यय इत्यर्थः ॥ यदि तु कृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्यात् । तदा वलिलोपे सति विष्ण इति स्यात् ॥ विषुण इति । विषु नाना अञ्चतीति विष्वं चित्तान्यस्य सन्ति विषुणः विषुवदाख्यः कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति । दिनान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मूलत्वात् । अयं भावः । विषुवति दिनानां समतायां जातायामग्रे न्यूनान्यधिकानि च दिनानि भवेयुरिति नानागतदिनवत्त्वं यद्यपि विषुवति नास्ति । तथापि नानागतदिनमूलभूतदिनानां सत्वात्तथोच्यत इति ॥ तथा नानागमनवत्त्वान्मृत्युर्वायुरव्यवस्थितचित्तश्च विषुणशब्देनोच्यते ॥ प्रज्ञाश्रद्धा ॥ प्राज्ञो व्याकरणमिति । गुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन संबन्धः कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठी न । कृतपूर्वी कटमितिवत् ॥ ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । स एव प्रज्ञावान् । तथा च प्रज्ञ एव प्राज्ञ इत्यणि कृते सिद्धमिष्टं किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह प्राज्ञेति । स्त्रियां टाप् । प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणि तु ङीप् स्यादिति भावः ॥ वृत्तेश्चेति । वार्तिकमिदम् । काशिकाकृता तु वृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥ विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिः ॥ तपस्वी ॥ सहस्रीति । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनोपि बाधनार्थम् । एतच्च समाधानं मूलपुस्तकेष्वपि क्वचिद्दृश्यते ॥ उत्तरार्थं इति ॥ विनीन्योर्यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थस्वे-

त्यपि बोध्यम् ॥ ज्योत्स्न इति । शुक्लपक्षः ॥ तामिस्र इति । कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च । तमः समूहस्तमिस्रं ज्योत्स्नातमिस्रेति निपातनान्मत्वर्थीयो रः । तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे रान्तादण् । स्त्रियां तामिस्री ॥ तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्वितेत्यमरोक्तौ तु तमिस्रेत्येतद्रान्तं न त्वणन्तमिति न विरोधः ॥ एवं च तमिस्रा रात्रयो अस्मिन् सन्ति तामिस्रः पक्ष इत्यपि व्याख्यातुं शक्यम् ॥ सिकताशर्क ॥ देशे विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह घट इति ॥ मतुप् चेति ॥ अन्यतरस्यांग्रहणेन सर्वत्र मतुपः समुच्चयादिति भावः ॥ सिकतेति । लुपि युक्तवद्भावः ॥ अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणान्यमरः संजग्राह स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति । देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतासतीति ॥ दंत उन्न ॥ उन्नत इति किम् । दन्तवान् ॥ ऊषसुषि ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् ॥ स्यादूषः क्षारमृत्तिका ऊषवानूषर इत्यमरः । सुषिश्छिद्रम् ॥ खर इति । महत्कण्ठविवरं खं तद्वानित्यर्थः । गर्दभे रूढोयम् ॥ मुखरो वाचाल इति हरदत्तः ॥ नगरमिति । नगा वृक्षाः पर्वताश्च । जातिशब्दोयम् । तथा च नगरीत्यत्र ङीष् भवति ॥ नगशब्दोयमश्मादिषु पठ्यते इति वुञ्छण् आदिसूत्रेणास्य सिद्धत्वादस्माद्रो यं न वक्तव्य इति हरदत्तः ॥ पाण्डुर इति । पाण्डुः शुक्लो वर्णस्तद्वान् ॥ अव्युत्पन्न एवेति । गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरित्यमरः । गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति च ॥ कच्छ्वा । कच्छूश्चर्चुरोगः स्वयोग विशेषः ॥ द्युद्रुभ्यां मः ॥ द्युम इति । द्यौरस्यास्ति दिव उदित्युत्वम् ॥ द्रुवृक्षः सोस्यास्ति जनकतयेति द्रुमोपि वृक्ष एव । पलाशो द्रुद्रुमागमारित्यमरः । इह सर्वत्र समुच्चीयमानोपि मतुप् रूढशब्देषु नेष्यते । तदर्थस्य मतुपा अभिधातुमशक्यत्वात् ॥ दृश्यत इति ॥ व इत्यनुवर्तते ॥ अर्णव इति । अर्तेरसुन् नुडा । अर्णः जलं तद्वान् संज्ञायामिति । तदस्यास्तीति सूत्रस्येति शब्दस्यैवायं प्रपञ्चः । यणेति । ख्यत्यादितिवत्कृतयणादेशानुकरणं न भवति । कत्वेर यणोभावात् । किं तु सूत्रे सांहितिकोयं यणिति भावः ॥ प्रयुज्यते चोभयथा । अधिरोहति गाण्डिवं महेषौ । गाण्डीवीकनकशिलानिभं भुजाभ्यामिति च ॥ आसुतीवल इति ॥ षुञ् अभिभवे क्तिन् । आसुतिरभिषवः ॥ परिषदिति । परितः सीदतीति परिषत् सत्सूद्विषेत्यापेदना क्विप् सदिरप्रतेरिति षत्वम् ॥ पाठान्तरमिति । शॄदृभसोदिरित्यादिप्रत्ययो बाहुलकात् पृषेरपि भवति । तथा च भाष्यं पार्षदकृतिरेषा तत्र भवतां सर्ववेदपार्षदं ह्रीदं शास्त्रमिति च । भट्टिस्त्वाह । पर्षद्वलान्महाब्रह्मैराटनैकटिकाश्र-

मानिति पर्षदेषा दशावरेति मनुः ॥ भ्रातृवल इति । वल इत्यत्राण्ग्रहणानुवृत्तेर्नेह दीर्घः । पुत्रवलादौ तु स्यात्तत्राह । संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति । वनगिर्योरिति सूत्रादिति भावः ॥ ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थोपपत्तिः । एतेन तमस्समूहे तमिस्राशब्दो व्याख्यातः । निघण्टुषु तमःपर्यायस्तमिस्रशब्दः पठितः । तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचार इति हरदत्तः ॥ स्त्रीत्वमतन्त्रमिति । व्याख्यानमत्र शरणम् ॥ ऊर्जस्विन्गोमिन्नित्यत्र नान्तत्वाभिव्यक्तये नलोपो न कृतः ॥ अत इनिठनौ ॥ तपरकरणं किम् । खट्वावान् ॥ एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ । एकाक्षरात् स्ववान् ॥ कृतः कारकवान् । जातेः व्याघ्रवान् । सप्तम्यां दण्डाः अस्यां सन्ति दण्डवती शाला ॥ तदस्यास्तीति सूत्रस्थेतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्रापि संबध्यत इति ॥ क्वचित्कृतोपि भवति । कार्यी कार्यिकः । क्वचित्तु जातेरपि तण्डुली तण्डुलिकः ॥ एतच्च काशिकादौ स्पष्टम् ॥ तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाह । मतुप् चेति । अत्र स्वाङ्गाद् विवृद्धाविति पठ्यते । विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णावस्य कर्णिलः कर्णी कर्णिकः कर्णवान् ॥ एकगोपूर्वात् ॥ ऐकशतिक इति । एकं च तच्छतं चेति पूर्वकालेत्यादिना कर्मधारयः । षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्द्वन्द्वाच्च न भवत्यनभिधानादिति हरदत्तादयः ॥ अत इत्येव नेह एकविंशतिरस्यास्तीति ॥ नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । अन्यथा ठञा इनिठनोर्बाधे कृतेप्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या मतुप् स्यादेवेत्याहुः ॥ कथमेकद्रव्यवान् इति, असाधुरेवायम् ॥ एकेन द्रव्यवानिति वा विग्रहीतव्यत् ॥ कथम् एकदण्डी इति । एकदेशिनैकाधिकरणे इति निर्देशो ज्ञापयति इनिरपि क्वचिद्भवतीति ॥ रूपादाहत ॥ आहतप्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थे यप् स्यात् ॥ आहतमिति । आहननमाहतं ताडनमित्यर्थः । ततो निष्पन्नं यत्कार्षापणादिरूपं तदपि कार्ये कारणोपचारादाहतमित्युच्यते इत्याहतरूपयोः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते ॥ हिम्या इति । भूम्नि यप् ॥ पर्वता इति । हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च ॥ गुण्या इति । दृशिग्रहणादिनिरपि । तथा च माघः गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत् । गुणी अगुण्य इति पदच्छेदः ॥ अस्मायामेधा ॥ यशस्वीति । तसौ मत्वर्थे इति भत्वाद्रुत्वं न ॥ यशस्वानिति । नित्यग्रहणात् पूर्वत्रासंबद्धमप्यन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमिह संबध्यत एव । तसौ मत्वर्थे इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥ चोः कुरित्यनेन सिद्धे व्रश्चादिषत्वमाशंक्याह । क्विन्नन्तत्वादिति ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् । अन्यतरस्यांग्रहणम् इनिठनोः प्राप्त्यर्थम् । मतुप्

समुच्चीयत एव। चकारस्य चुटू इतीत्संज्ञा। तेन ह्रदयालुशब्दोऽन्तोदात्त इत्याहुः॥ शीतोष्णेति। इह चालुरनुवर्तते॥ पुरोडाश इति। न त्वग्रा उरूव्यचसमिति मन्त्रस्य भाष्ये तथा व्याख्यातत्वादिति भावः॥ माधव इति। सुब्धातुवृत्तौ स्थितमिदम्॥ हिमाच्चेलुरिति। एकारादिरयं प्रत्यय इति माधवः॥ बलादिति। सिध्मादिषु बलूलवातूलशब्दौ मत्वर्थे प्रकारान्तरेण व्युत्पादितौ॥ तप्पर्वमरुद्भ्याम्। पित्त्वमनुदात्तत्वार्थम्। काशिकायां तु पर्वमरुद्भ्यां तन्वक्तव्य इति स्थितम्॥ हरदत्तेन तु तन्निति प्रतीकमुपादाय आद्युदात्तत्वार्थो नकार इत्युक्तम्। तच्च मनोरमायां महता प्रबन्धेन दीक्षितैर्निराकृतम्॥ तत एव तदवधार्यम्॥ पदत्वमिति॥ तेन यस्येति चेति लोपो न प्रवर्तत इति भावः॥ अनुवर्तयन्तीति। बहुलं छन्दसीत्यतः॥ वाचो ग्मिनिः॥ इकारो नकारपरित्राणार्थः। चकारस्य कुत्वे जश्त्वे च वाग्ग्मी वाग्ग्मिनावित्यादौ द्वयोर्गकारयोः श्रवणं भवति। द्वित्वे तु त्रयाणाम्॥ मिनिरित्युक्ते तु द्वित्वे सति द्वयोर्गकारयोः श्रवणं द्वित्वाभावे त्वेकस्यैव श्रवणं स्यात्। किं च यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वाङ्मयमित्यत्रेव नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति। तन्मानिष्टमिति ग्मिनिः कृतः॥ स्वामिन्नैश्वर्ये॥ ऐश्वर्यवाचकादिति। स्वशब्दस्यैश्वर्यवाचित्वमेतद्वृत्तिविषयकमेवेति बोध्यम्॥ ईशिता हि ईश्वरः स तु स्वामीत्युच्यते। यथा वागीश एव वाचस्पतिर्वाचः स्वामीति॥ ऐश्वर्ये किम्। स्ववान्॥ अर्शआदिभ्यो॥ इह स्वाङ्गाद्धीनादिति गणे पठ्यते। खञ्जः पादोऽस्यास्तीति खञ्जः। काणं चक्षुर्यस्यास्तीति काणः॥ प्रथिमिनीति॥ पृथ्वादिभ्य इतीमनिचि टेरिति टिलोपः। र ऋत इति रभावः। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति मन्नन्तादिनौ कृते नस्तद्धिते इति टिलोपे नान्तत्वान्ङीप्॥ दामिनीति। दाधातोर्मनिन्॥ होमिनीसोमिनीति। अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यौणादिकेन मनि निष्पन्नाद्धोमसोमशब्दौ मप्रत्ययान्तौ॥ कंशंभ्याम्॥ पदत्वार्थ इति। अन्यथा कम्युः, काम्यः, शम्युः, शाम्य इतिस्यादिति भावः॥ वकारयकारपरस्येति। बहुव्रीहिरयम्॥ अनुनासिकौ वयाविति। एतेन प्रथमप्रत्ययः दन्त्योष्ठ्यादिः, न तु पवर्गतृतीय इति ध्वनितम्॥ माधव इति॥ तुडि तोडने इति धातौ तेनोक्तम्। वृद्धा नाभिस्तुण्डिः। इन्। तुण्डिरस्यास्तीति तुण्डिलः। तुन्दादिभ्य इलच्चेत्यत्र स्वाङ्गाद्विवृद्धाविति गणसूत्रेण इलच्। तुण्डिल एव तुण्डिभः। तुण्डिवलिवटेर्भ इति मत्वर्थीयो भ इति॥ वट वेष्टने इन्। वटिशब्दः पामादिषु पठ्यते। तेन वटिन इत्यपि भवति॥ अहंयुः शुभंयुरिति। पूर्ववह-

नुस्वारपरसवर्णौ ॥

इति मत्वर्थीयाः ॥

किंसर्वनाम ॥ द्व्यादिपर्युदासात्किमः पृथग्ग्रहणम् ॥ द्व्यादिषु किम् । शब्दपाठे प्रयोजनं तु त्वं कश्च कौ । अहं च कश्च कौ इत्यत्र किमः शेषः । त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यत इत्युक्तत्वात् ॥ एतदोन् ॥ भाष्यारूढोयं पाठः ॥ वृत्तिकारस्तु एतदोशिति पठित्वा शकारः सर्वादेशार्थ इत्याह ॥ अनिति । प्राग्दिशीये परे अन्स्यात् ॥ अनेकाल्त्वादिति । नित्करणस्य प्रयोजनं नास्ति प्रत्ययनित्त्वस्यैव स्वरार्थत्वादिति भावः ॥ कु तिहोः ॥ तकारादिकार उच्चारणार्थः । वेत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति । कस्मादिति ॥ यतस्तत इति । कृतद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि त्यदाद्यत्वम् । पक्षे यस्मात् ॥ इत इति । इदम इश् । पक्षे अस्मात् अत इति । एतदोऽनादेशः पक्षे एतस्मात् ॥ अमुत इति । अदसोसेः इति मुत्वम् । पक्षे । अमुष्मात् ॥ बहुत इति । पक्षे बहुभ्यः ॥ द्वाभ्यामिति । सर्वनामत्वात्प्राप्तोपि तसिल् अद्व्यादिभ्य इति पर्युदासान्न ॥ तसेरिति ॥ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः अपादाने चाहीयरुहोरिति विहितस्य तसेस्तसिलादेश इत्यर्थः ॥ विभक्त्यर्थं चेति । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्त्यदाद्यत्वाभावे यतोऽवगच्छतीत्यादि न सिध्येदिति भावः ॥ न च तसेर्ग्रामत इत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यस्तसिलो बाध्यत्वेन तसिर्न प्रवर्तते । तस्य निरवकाशत्वात् । तथा च तसेश्चेति विधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । कुतोवहीयते कुतोवरोहतीत्यादौ तसिलः सावकाशत्वात् ॥ सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति ॥ अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः । तेनेह न भवति । परिषिञ्चति । अभिषिञ्चति । उपर्यर्थे परिः । अभिस्त्वाभिमुख्ये ॥ नन्वोदनं परिषिञ्चतीत्यत्र सर्वतोभावे परिरिति तसिलभावः कथमिति चेत् । नैवम् । वावचनानुवृत्त्या तु तत्सिद्धेः ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ इह त्रल्तसिलौ स्वतन्त्रौ प्रत्ययौ । न तु सप्तमीपञ्चम्योरादेशौ । तेन कुत्र बहुत्र कुतः बहुत इत्यादौ अच्चघेः घेर्ङितीत्यादिकं नेत्याहुः ॥ किमोत् ॥ न विभक्तौ तुस्मा इति निषेधोत्र न प्रवर्तते । थमोरुकारेण मकारपरित्राणार्थेनानित्यताज्ञापनात् ॥ वाग्रहणमिति । किमोहेति सूत्रं पठित्वा ह च छन्दसीति सूत्रयितुं युक्तम् ॥ कुत्रेति । यद्यपि भागवृत्तिकारो भाषायां त्रल् नेच्छति । तथापि बहुप्रयोगदर्शनादिह स्वीकृतम् ॥ तथा च श्रीहर्षः । नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम् ॥ अमरश्चाह साहचर्याच्च कुत्रचिदिति ॥ वा ह च छन्दसि ॥ पूर्वोक्तस्य वाग्रहणाप-

कर्षणस्य स्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तम् ॥ अत इति ॥ एतस्मात् ग्रामादित्यर्थः ॥ तत्र भवन्तमिति ॥ ततोभवता तत्रभवता ततोभवते तत्रभवते इत्यादि ॥ एवमिति । ततोदीर्घायुस्तत्रदीर्घायुरित्याद्यूह्यमित्यर्थः ॥ सदेति ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दीति सभावः ॥ कदेति । किमः कः ॥ एतर्ही ति ॥ एतेतौ रथोरित्येतादेशः । अधुनाप्रत्यय इति ॥ निपातनान्मध्योदात्तोयम् । भाष्यमतं चेदम् ॥ वृत्तिकारस्त्वाह इदमो शभावः धुना च प्रत्यय इति ॥ तत्र ऊडिदमित्यादिना विभक्तिस्वरः स च आदेः परस्येत्यादेर्भवतीति हरदत्तः ॥ दावचनमिति ॥ तदश्चेत्येव सूत्रं पठनीयमिति भावः ॥ एतस्मिन्काले एतर्ही ति ॥ एतद इति योगविभागाद्रेफादावेतादेशः ॥ सद्यःपरुत् ॥ निपातनाद्विषयविशेषो लभ्यत इत्याह । अहनीति । सप्तम्यन्तस्याहन्शब्दस्यार्थे इत्यर्थः ॥ तद्दर्शयति । समानेह्नीति ॥ परउदारी चेति । पर इत्यादेश उदारी प्रत्ययौ ॥ प्रकारवचने थाल् ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माथुरकाठकादय इति हरदत्तः ॥ यद्यपि प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र सादृश्यं प्रकारस्तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते अनभिधानात् ॥ अव्ययं विभक्तीति सूत्रे सादृश्यमपि यथाशब्दार्थ इत्युक्तम्, इह तु केवलस्य थाल्प्रत्ययस्य सादृश्यं नार्थः किं तु प्रकार एवेत्युक्तमिति नास्ति पूर्वापरविरोध इति बोध्यम् ॥ तेन प्रकारेण तथेति । प्रथमान्तात्तु न भवति, स प्रकारस्तथेति अनभिधानादेवेति भावः । किं सर्वनामबहुभ्यो विशेषविहितेनापि थाला जातीयर् न बाध्यते अर्थभेदात् । प्रकारे हि थाल् । जातीयर् तु तद्वति स्वभावात् । एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे थालं विधाय तदन्तात्प्रकारवति जातीयरं प्रयुञ्जते । तथाजातीयोऽन्यथाजातीय इति ॥ अनेन एतेन वेति ॥ द्वितीयान्तादपि थमुर्भवत्येव । इममेतं वा प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । अत्र च लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यादिसौत्रप्रयोगो लिङ्गम् ॥ एतेन कथंभूतो व्याख्यातः ॥ इत्थमिति । एतेतौ रथोरिति इदम इतादेशः । एतद इति योगविभागादेतदोपि इतादेश इति भावः ॥ किमश्च ॥ योगविभागः था हेतौ च छन्दसीत्युत्तरसूत्रे किम एवानुवृत्तिर्यथा स्यादिदमो मा भूदिति ॥

प्राग्दिशीयानां पूर्णोविधिः ॥

दिग्देशकालेष्विति ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते अस्वरितत्वात् ॥ पुरः पुरस्तादिति ॥ कथं तर्हि पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चादिति भवभूतिः, स्यात्पुरः पुरतोग्रत इत्यमरः, पुरतः प्रथमे चाग्रे इति विश्वश्च । समानकालीनपूर्व-

कालोनमित्यादिवद्ग्रामादिकमेवेति बहवः केचित्तु दक्षिणोत्तराभ्यां तसुज्विधिनैवेष्टसिद्धौ अतसुजित्यकारोच्चारणमन्यतोपि विधानार्थम्। तेन पुरत इति सिध्यति। पुर अग्रगमने क्विपि पुर् र्वोरिति दीर्घस्तु न भवति भत्वात्। न चातसुचश्चित्त्वेप्यकारोच्चारणं पक्षे आद्युदात्तत्वार्थमिति वाच्यम्। बहूनां प्रयोगानुरोधेनान्यतो विधानार्थमिति कल्पनस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः॥ यथासंख्यत्वानाश्रयणात् पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीयम्। अधस्ताद्वसति अधस्तादागत इत्यादि सिद्ध्यति॥ प्राच्यां प्राच इति॥ प्राच्यां दिशि वसति प्राग्वसति। प्राच्या दिश आगतः प्रागायात इत्यादि योज्यम्॥ पञ्चम्यन्तं विनेति॥ नेह उत्तरादागतः। अधरादागतः॥ उत्तरेणेत्यादि। वसति रमणीयं वा॥ पक्षे यथास्वमिति। दक्षिणतः। उत्तरतः। अधः। अधस्तात्। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्॥ संख्याया विधार्थे धा॥ विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः॥ यद्यप्योदनपिण्डोपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते। तेन एका गोविधेत्यादौ न भवति॥ इह हि विधायामिति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्य प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धस्तत्रैव यथा स्यात्। तादृशश्चार्थः प्रकार एव स च क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिधानस्वभावात्तदाह। क्रियाप्रकारे वर्तमानादिति॥ कथंतर्हि नवधा द्रव्यं, बहुधा गुण इत्यादि॥ अत्रापि ह्यस्तुना क्रिया प्रतीयते, उपदिश्यत, इति वा भवतीति वेति हरदत्तः॥ अधिकरणविचाले च॥ अधिकरणं द्रव्यं विचलनं विचालोऽन्यथाकरणम्। णिजन्तादेरच्। तच्चेह संख्यासंनिधानात्संख्यान्तरापादनम् इति व्याचष्टे। द्रव्यस्येत्यादिना। संख्यान्तरापादनं हि एकस्यानेकीकरणम्। अनेकस्य च एकीकरणं तत्राद्ये उदाहरणम्। एकं राशिं पञ्चधेति। पञ्चराशीन् कुर्वित्यर्थः॥ द्वितीये तु। अनेकम् एकधा कुर्वित्युदाहर्तव्यम्। इह क्रियाविषयकप्रकारो न गम्यत इति सूत्रारम्भः॥ एकाद्धो॥ शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्याभावः। इह प्रकरणादेव सिद्धे पुनर्धाग्रहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात्। अनन्तरस्येति न्यायेनाधिकरणविचाले विहितस्यैव हि प्राप्नोतीति वृत्तिपदमञ्जर्योः स्थितम्॥ एतेन स्वतन्त्र एव प्रत्ययोस्त्वित्याशङ्का परास्ता॥ ऐकध्यमिति। विधार्थे ऐकध्यं भुङ्क्ते। अधिकरणविचाले तु ऐकध्यं राशिं कुर्वित्यादि ज्ञेयम्। एवमग्रेपि द्वैधमित्यादौ योज्यम्॥ एधाच्च॥ द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाच् स्यात्॥ योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः॥ याप्ये पाशप्॥ कुत्सित इत्यत्रैव नायं विहितः। तिङन्तादपि प्रसङ्गात्॥ पूरणाद्भागे॥ पूरणार्थत्वात्तीयप्रत्ययः पूरण

शब्देनोक्तः । पूरणग्रहणं चोत्तरार्थम् । न ह्यपूरणस्तीयप्रत्ययो भवति । मुख-तीयः पार्श्वतीय इत्यत्र त्वनर्थकत्वान्नातिप्रसङ्गः ॥ भाव इति पुंस्त्वं विवक्षित-म् । तेन समानेप्यर्थे विभक्तौ विवक्षितायां चतुर्थी पञ्चमीत्येव भवति । प्रागे-कादशभ्य इत्यनि सति तु टापि चतुर्थी पञ्चमेति प्रसज्येत ॥ एकादाकिनिञ्च । असहायवाचिन एकशब्दादाकिनिच् स्यात् ॥ कन्लुकाविति । आकिनिचः क-नो वा पक्षे लुक् । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात् ॥ असहायग्रहणं संख्याश-ब्दनिरासार्थम् । अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात् । इष्टापत्तौ तु द्वित्वबहुत्वे च न स्यादेकाकिनौ एकाकिन इति । न हि द्वयोर्बहुषु वा एकत्वसंख्यास्ति । असहायत्वं तु परस्परातिरिक्तसहायाभावेन द्वयोर्बहूनाम-पि भवति । इह अकिनिचेवायं वक्तव्यः सवर्णदीर्घेण सिद्धमिष्टम् । यस्येति चेति लोपश्चाकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवतीत्यादि हरदत्तग्रन्थे स्थितम् ॥ भूतपूर्वे ॥ अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात् ॥ गोष्ठात् खञित्यत्रैव नोक्तम् । विशेषविहि-तेन खञा चरटो बाधा मा भूदिति । संनिधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटीभ-वति । यद्यपि दूरस्थस्यापि बाधो न्याय्य एव । तथापीह गौरवं स्वीकृत्य दूरे पा-ठसामर्थ्याद्बाधो नेति भावः ॥ षष्ठ्या रूप्य च ॥ भूतपूर्वं इत्यनुवर्तते । तत्र यद्यपि पूर्वत्र ङ्याप्प्रातिपदिकस्य विशेषणं तथापीह न तथा, षष्ठ्यन्तार्थस्य विशेष-णत्वात्, तदाक्षिप्तस्य संबन्धिनो गवादेः प्रधानत्वात्, प्रधानेतरसंनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात्तदेतदाह । भूतपूर्वेर्थे रूप्यः स्यादिति ॥ अतिशायने ॥ अतिपूर्वाच्छेतेर्ल्युट् । अतिशयनमेवातिशायनम् । अस्मादेव निपातनाद्दीर्घः । न तु सौत्रः । तेन लोकेपि दीर्घः साधुः । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति । ते-न ह्रस्वोपि साधुः । यद्यपि केवलः शेतिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षे । प्रक-र्षश्चात्र नाधिक्यं, किं त्वभिभवः । पूर्वान् महाभागतयातिशेष इति प्रयोगदर्शना-त् ॥ न चैवं प्रकर्षे तमबिष्ठनावित्येव कुतो न सूत्रितमिति शङ्क्यम् । अतिशा-यनमिति निपातनार्थमेव तथोक्तत्वात् ॥ अतिशयो न प्रत्ययार्थः । तथा हि सति लघोरतिशायनं लघुतममिति स्यात् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् ॥ नापि प्रकृत्यर्थः । तथा हि सति प्रकर्षातिशयनादिभ्य एव स्यात्, न लाढ्यादिभ्यः । किं तु प्रकृत्य-र्थविशेषणम् । प्रत्ययस्तु द्योतकस्तदेतदाह । अतिशयविशिष्टेत्यादि ॥ अयमेषामि-ति । द्व्यवयवे समुदाये यदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते, तदा तरबीयसुनावपवा-दौ वक्ष्येते । तथा च परिशेषाद्बहूनां मध्ये यदा एकदेशस्य निर्धारणं सोस्य विष-य इति भावः ॥ आढ्यतम इति । सुबन्तात्तमप् । सुपो धात्विति लुक् । यद्यपि

ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येवानुवर्तते । तथापि सुबन्तपरतयैव व्याख्येयम् । अन्यथा हि पूर्वाह्णेतरां पूर्वाह्णेतमामित्यादौ घकालतनेषु कालनाम्न इति सप्तम्या अलुग्विधानं कथमुपपद्यताम् ॥ तिङश्च ॥ अस्मादिष्ठन्न भवति, अजादी गुणवचनादेवेति नियमादित्याशयेनाह । तमप्स्यादिति ॥ तरप्तमपौ घः ॥ अस्मिन्नेवातिशायनिकप्रकरणे तादौ घः पितौ घ इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे गुरुसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति । तेनाल्पाच्तरम् लोपश्च बलवत्तर इत्यादि सिद्धम् । अल्पाजेव ह्यल्पाच्तरं । न त्वत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायां तरप् । अन्यथा शिवकेशवौ इत्यादिसिद्धावपि शङ्खदुन्दुभिवीणा इत्यादि न सिध्येदित्याहुः ॥ किमेत् ॥ आमोरुकारो यदि त्यज्येत, तर्हि पचतितरामित्यादौ ह्रस्वनद्याप इति नुटि पचतितराणामिति स्यात् । यस्येति लोपस्य परेण नुटा बाधात् । सिद्धान्ते तु निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्येति परिभाषया नुड्विधौ नास्य ग्रहणम् ॥ द्विवचनविभज्योपपदे ॥ द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनं । करणे ल्युट् । कर्मणि षष्ठ्या समासः । येन पदेन द्वावर्थावुच्येते, तद्द्विवचनम् । विभक्तव्यं विभज्यम् । ऋहलोरिति ण्यति प्राप्ते तदपवादो यत् निपात्यते । ण्यति तु चजोरिति कुत्वेन विभाग्यमिति स्यात् ॥ विभाज्यशब्दस्य स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति हरदत्तोक्तिश्चिन्त्या । ण्यन्तादचोयदिति विभाज्यमिति रूपसिद्धेः । न चात्रार्थभेदः शङ्क्यः । निवृत्तप्रेषणात् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिति णेरणाविति सूत्रे व्युत्पादनादिति दिक् ॥ द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वः ॥ तस्य उपपदेन कर्मधारयः । तथा च द्व्यर्थवाचके विभजनीये चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः । द्विवचनान्ते उपपदे इति व्याख्यायां तु दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादि न सिध्यति । ननु द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति पक्षेपि नेदं सिध्यति समाहारस्यैकत्वात् । गुणभूतवर्तिपदार्थाश्रयणे तु द्वात्रिंशद्दन्ताः द्वावोष्ठाविति तेषां बहुत्वात्सुतरां न सिद्ध्येदिति चेत् अत्राहुः । वृत्तावभेदैकत्वसंख्यामुपाददति वर्तिपदानि । ततश्च भेदस्य परित्यागादभेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानाद्दन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयं दन्तोष्ठशब्देनोच्यत इति नास्ति द्वयोर्वचनं द्विवचनमित्येतदर्थकद्विवचनोपपद इति पक्षे दोष इति ॥ विस्तरस्त्वाकरग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः । अन्वर्थं चोपपदम् उपोच्चारितं पदमिति, न तु कृत्रिमम् । तद्धितविधौ तस्यासंभवात् । तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते । वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यकम् ॥ एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थम् । इह द्वे उपपदे द्वे च सुबन्ततिङन्तरूपे प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तथापि यथासंख्यं नेष्यते ॥ द्विवचनोपपदमुदाहरति । अमयोरिति । लघीयानिति । टेरिति लोपः । उगित्त्वान्नुम् । सा-

त्समहत इति दीर्घः। हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ ॥ विभज्योपपदमुदाहरति। प्राच्येभ्य इति। पञ्चमी विभक्ते इति पञ्चमी ॥ कथं तर्हि पटुभवान् पटुरासीत् एष मस्तु पटुतर इति अत्राहुः। एकस्यापि धर्मिणः तत्कालस्थत्वादिरूपधर्मभेदेन भेदाध्यारोपात्प्रतियोग्यपेक्षः तत्कालस्थप्रकर्षस्तदाश्रयश्चेह तरप्प्रत्यय इति ॥ व्यपदिशन्ति च अन्य एवासि संवृत्तः कश्चित्स एवासि धनंजयस्त्वमिति ॥ अजादी गुणवचनादेव ॥ इष्टतोवधारणार्थं एवकारः। तेन प्रत्ययनियमोयम्। एवकाराभावे तु गुणवचनादजादिप्रत्ययावेवेति प्रकृतिनियमोपि संभाव्येत। तथा च पटुतरः, पटुमत इत्यादि न सिध्येत् ॥ तुश्छन्दसि ॥ पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोयम्, नत्वपूर्वो विधिः। तेन उपाधिसंकरो न ॥ तुरिष्ठे ॥ टेरित्यनेनान्त्यलोपे सिद्धेप्यारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य तृशब्दस्य लोपस्तदाह। करिष्ठ इति। दोहीयसीति। इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्री भस्याढे तद्धिते सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति वचनात् तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुंवद्भाव इति ङीपि निवृत्ते दोग्धृशब्दात्प्रत्ययः, ततस्तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद् घत्वजश्त्वयोरपि निवृत्तिः ॥ अलौकिकविग्रहवाक्ये प्रागेव तयोरप्रवृत्तिः अकृतव्यूह परिभाषयेति तु तत्त्वम् ॥ गुणस्तु प्रवर्तते। लुप्तेपि तृचि प्रत्ययलक्षणध्रौव्यात् ॥ छान्दसमपि तुरिति सूत्रम्, तुरिष्ठेमेयःसु इति च णाविष्ठवदित्यतिदेशेन लोकेपि कर्तारमाचष्टे कारयतीत्यादावुपयोक्ष्यमाणत्वादिहोपन्यस्तम् ॥ प्रशस्यस्य श्रः ॥ अजादीत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इत्याह। अजाद्योरिति॥ अजाद्योः किम्। प्रशस्यतरः। प्रशस्यतमः॥ श्रेष्ठ इति। प्रकृतिभावादिह टेः इति लोपो यस्येति लोपश्च न भवति ॥ ज्यादात् ॥ ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशः स्यात् ॥ वृद्धस्य च ॥ स्वरूपस्येह ग्रहणं, न तु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति पारिभाषिकस्य, व्याख्यानात्। अस्य प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशोपि पक्षे भवति। न च तस्येमनिचि सावकाशता शङ्क्या। वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात् ॥ यदि तु वृद्धस्य वर्षिश्चेति सूत्रमिहैव क्रियेत तदा द्विर्वृद्धग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवं भवतीत्याहुः ॥ स्थूलदूर ॥ परग्रहणं यविष्ठो क्षसिष्ठ इत्यत्र पूर्वयणो लोपो माभूदिति। पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थम्। परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात्पूर्वस्यैव गुणलाभात् ॥ स्थविष्ठ इति। न चात्र ओर्गुण इत्येव सिद्धे गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। परयणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् क्षिप्रक्षुद्रयोरोर्गुणस्य प्राप्त्यभावात्। क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इत्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ एवमिति ॥ प्रेयान्। स्फेयान्। वरीयानित्यादि ॥ इमेयसोर्लोप इति ॥ स च आदेः परस्येत्यादेरेव भवति ॥ इष्ठस्य यिट् च ॥ पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते तदा-

ह । बहोरीत्यादि । भूरादेशश्चेत्यपि ज्ञातव्यम् ॥ भूयिष्ठ इति । इष्ठस्यादिलोपे कृते यिशब्दश्चागमः ॥ यद्वा लोपापवादो यकार आगमः इकारस्तूच्चारणार्थः । पक्षद्वयमपीदं भाष्यारूढम् ॥ युवाल्पयोः ॥ युवेति स्वरूपग्रहणम्, न तु युवापत्यस्य, अल्पसाहचर्याद्व्याख्यानाच्च । अजादीत्यनुवर्तनादजाद्योरेव पूर्वयोर्न तु तरप्तमपोरित्याशयेन व्याचष्टे । इष्ठेयसोरिति ॥ विन्मतोर्लुक् ॥ स्रजिष्ठ इति । विनो लुकि कृते भत्वात्पदकार्याभावः । अस्मादेव ज्ञापकाद्गुणवचनत्वेपि विन्मतोरजादी भवतः ॥ प्रशंसायां रूपप् ॥ प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्रशंसा, न तु स्तुतिः । तेनेहापि भवति । चौररूपोयं यदक्ष्णोरप्यञ्जनं हरति । गुप्तवस्त्वपहरणेन चौर्यं परिपूर्यते ॥ पचतिरूपमिति । क्रियाप्रधानमाख्यातम् क्रियायाश्चासत्वरूपत्वेपि औत्सर्गिकमेकवचनं भवति । तेन पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यादि । इह प्रथमैव विभक्त्यन्तराणामप्राप्तेरिति बहवः । वस्तुतस्तु पश्येत्यादियोगे कर्मणि द्वितीयापि सुलभा ॥ क्लीबत्वं लोकात् । एवं पचतिकल्पमित्यादावपि बोध्यम् ॥ विभाषा सुपः ॥ सूत्रे सुप इति षष्ठ्यन्तम् । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युक्तेः ॥ सुबन्तादिति । एतच्च पञ्चम्यन्तमुक्तमेव । पुरस्ताच्छब्दपर्यायस्य प्रागितिशब्दस्य वृत्तौ प्रयुक्तत्वात् । प्रागित्यपकृष्यत इति तु मनोरमायां स्थितम् । न च सूत्रस्थपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । अन्यारादिति सूत्रेञ्चूत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेपि षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्येतद्बाधनार्थं पृथग्ग्रहणमिति सिद्धान्तयित्वा प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामादित्युदाहृतत्वात् । काशिकायां तु वृत्तावपि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः सुबन्तादिति च प्रयुक्तं तदसमञ्जसमिति मत्वा हरदत्तेन कथंचित् समर्थितम् । ल्यब्लोप एषा पञ्चमी ॥ एवंभूतं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थ इति ॥ प्रागेवेति । सौत्रस्तुशब्दोवधारणे वर्तत इति भावः । तेन च बहुजेव विकल्प्यते, न पूर्वत्वम् । तुशब्दाभावे तु प्राक्त्वं विकल्प्येत । तथा च पक्षे बहुच् परः स्यात् ॥ भाष्यकारस्य मते तु नेदं तुशब्दस्य फलम् । तथाहि उदश्वितोन्यतरस्यामित्यादौ प्रधानत्वात्प्रत्यय एव विकल्प्यते, न तु परत्वं, प्रत्यय एव हि परत्वविशिष्टो विधीयत इति विशेषणस्य गुणत्वात् । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् ॥ तद्वदिहापि विभाषाग्रहणेन बहुजेव संभत्स्यति, न पुरस्तादित्येतत् । तुशब्दस्य तु अवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं यथा स्यादिति । तेन लिङ्गसंख्ये अपि प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव स्तः । बहुचः प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेरेव भवतीति ॥ तेन बहुगुडो द्राक्षा लघुर्बहुतृणं नरः इत्यादौ

प्रकृतिवल्लिङ्गमेव भवति, न त्वभिधेयवल्लिङ्गम् ॥ ननु स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि लभन्त इत्येव सिद्धमिति किमनेन तुशब्दग्रहणेनेति चेत् ॥ अत्राहुः । एतदेव ज्ञापयति ईषदसमाप्तौ ये स्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेव लिङ्गवचने स्त इति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा शर्कराकल्पो गुड इत्यादि सिद्धम् ॥ प्रागिवात्कः ॥ सुप इत्यनुवर्तते । तेन तिङन्तात्को न ॥ अव्ययसर्वनाम्नाम् ॥ अनुवर्तते इति । मण्डूकप्लुत्येति भावः । ङ्याप्प्रातिपदिकात् सुप इति चानुवर्तत एव ॥ कस्य च दः ॥ कान्ताव्ययस्येति । सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं च नेह संबध्यते, तयोः कान्तत्वासंभवात् । न चाधोक् अधोगित्यादौ संभवोस्तीति वाच्यम् । कत्वस्यासिद्धत्वात् । यद्यपि शक्नोतेर्यङ्लुकि लङि तिपि अशाशगिति संभवति । तथापि यङ्लुकोसार्वत्रिकत्वान्नेदृशं लक्ष्यमस्ति । छन्दसि क्वचिल्लक्ष्यसद्भावेपि सर्वे विधयश्छन्दसि वा विधीयन्त इति दत्वविधिर्न प्रवर्तत इति भावः ॥ ओकारेति ॥ अकज्विधौ सुपोप्यनुवृत्त्या सर्वनाम्ना सुपा च टेर्विशेषणे कामचारात् अव्यवस्थाप्रसङ्गे भाष्यकारवचनाद्व्यवस्थाश्रीयते । ओकारसकार इत्यादिसंकोचश्च युष्मदस्मन्मात्रविषयकः । तथैव भाष्ये उदाहृतत्वात् । अन्येषां त्वविशेषेण प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच् न सुबन्तस्य । तेन सर्वकेण इमकेन भवकन्तमित्यादि सिध्यति ॥ त्वयका मयकेति ॥ नन्वत्र सुपः प्रागकचि कृते, प्रत्यये परतस्त्वमादेशयोः सतोरपि योचीति यत्वं न स्यात्, विभक्तिपरत्वाभावादिति चेत् ॥ मैवम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यतामाश्रित्याकचः पूर्वमेव यत्त्वविधानात् । एवं युवकामावकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युवावादेशाविति बोध्यम् ॥ शीलेक इति । शीलं स्वभावो नियमश्च ॥ तूष्णीक इति । केण इति ह्रस्वस्तु भाष्यकारप्रयोगात् न कपीत्यत्र नेति योगविभागाद्वा न भवतीत्याहुः ॥ अकचो द्वितीय अकार उच्चारणार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति । पचतकीत्यादि ॥ अनुकम्पायाम् ॥ कृपा दयानुकम्पा स्यादित्यमरः ॥ नीतौ च तद्युक्तात् ॥ अनुकम्पायुक्तादिति । यद्यपि पुत्रादिरेव साक्षादनुकम्पायुक्तो, न तु धानादिः तथापि तद्द्वारा धानादीनामप्यस्त्यनुकम्पासंबन्ध इति भावः ॥ धानका इति । धानाशब्दः स्त्रीलिङ्गः । ततः कः केण इति ह्रस्वः । कप्रत्ययान्ताट्टाप् ॥ अत्र प्रत्ययस्थादितीत्वेन भाव्यम् । प्रायेण तु धानका इति पठ्यते ॥ तत्र लिङ्गातिवृत्तिर्द्रष्टव्येति हरदत्तः ॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति सिद्धे णचः स्त्रियामञिति सूत्रे पुनः स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गं क्वचिदतिवर्तन्त इति ॥ तेन धानका इत्यत्र पुं-

स्त्वमिति भावः ॥ घनिलचौ च ॥ चकाराद्यथाप्राप्तमिति काशिका । इह पूर्वसूत्रेणैव ठञ् विहितः । वावचनात्कोपि । चकारेण तु कस्याभ्यनुज्ञेति चिन्त्यं, योगविभागे फलमपि चिन्त्यमिति हरदत्तः ॥ ठाजादौ । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । आदिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं यस्मिन्विधिस्तदादावित्येव सिद्धमिति हरदत्तः ॥ अस्मिन्प्रकरण इति । अनुकम्पायां नीतौ चेत्यर्थद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या बुद्धौ सन्निधानादिति भावः ॥ ऊर्ध्वंग्रहणमिह सर्वलोपार्थम् । अन्यथादेः परस्येत्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याह । द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वमिति । अजिनान्तस्येत्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह । लुप्यत इति । ननु ठग्रहणं व्यर्थम् इकादेशे कृते अजादावित्येव सिद्धत्वादत आह । ठग्रहणमुक्तो द्वितीयत्व इति ॥ वायुक इति । वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव लोपे इसुसुक्तान्तादिति कः । किंच पृथक् ठग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्यस्ति । यदा तु चित्रगुप्तप्रभृतिभ्यष्ठच्, तदोगन्तत्वात् कादेशप्राप्त्या प्रथममिकादेशस्याऽसंभवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमपि ठग्रहणम् । तेन ठावस्थायामुत्तरपदलोपे कादेशस्यासंभवादिकादेशे चित्रिक इति रूपं सिध्यतीति बोध्यम् ॥ चतुर्थादनजादौ चेति वक्ष्यमाणमेव श्लोकं भङ्क्त्वा व्याचष्टे । चतुर्थादच ऊर्ध्वस्येति ॥ अनजादाविति । हलादावित्यर्थः । अस्मिन् प्रकरण इत्येव ॥ लोपः पूर्वपदस्य चेति । ठाजादावनजादौ चेति बोध्यः ॥ अप्रत्यये तथैवेष्ट इत्येतद्व्याचष्टे । विनापि प्रत्ययमिति ॥ ल इलस्य चेति । इलस्य लः लोप इत्यर्थस्तत्र आदेः परस्येति इकारलोपो बोध्यः ॥ प्राचामुपादेः ॥ बह्वचो मनुष्येत्याद्यनुवर्तते ॥ उपेन्द्रदत्त इति ॥ ननु कृतसंधेरुपेन्द्रशब्दादेकादेशस्य पूर्वान्ततया ग्रहणात् उपादेरिति विधीयमानौ प्रत्ययौ स्तां नाम । लोपस्तु नकारादेरेव स्यात् । ततश्च उपक उपड इति रूपे न स्याताम् । किं तु उपयक उपयड इति रूपे स्याताम् । एवं घनिलचठच्स्वपि दोष एव । तस्मादिहैव द्वितीयं संध्यक्षरं चेदिति वार्तिकं कुतो नोक्तमिति चेत् ॥ अत्राहुः । प्रकारान्तरेण निर्वाहसंभवान्नोक्तम् । तथाहि । आद्गुणे कृते द्वितीयं संध्यक्षरमित्यादिना अकारस्यापि लोपप्रसक्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषया प्रत्ययः । नच परिनिष्ठितत्वपरेण समर्थग्रहणेन सौत्रियतिरित्यत्रैव परिभाषाबाधः शङ्क्यः । प्राग्दिश इति सूत्रे समर्थग्रहणं निवृत्तमित्युक्तत्वात् ॥ अकृतसंधेरिति प्रागुक्तज्ञापकबलेन समर्थग्रहणप्रत्याख्यानपक्षेपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वाश्रयणादिति ॥ उपेन्द्रः उपगुरुरुपकर्तेत्यादिषूपडादीनां पञ्चानां रूपाणां साम्येपि सैन्धवादिष्विव प्रकरणादिना विशेषोध्यवसे

यः ॥ जातिनाम्नः ॥ ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धाः मनुष्ये नामत्वेन विनियुक्तास्त इहोदाहरणम् ॥ द्वितीयमित्यादि । एचः संध्यक्षरमिति प्राचां संज्ञा ॥ वागाशीरिति । वाचि आशीर्यस्येति विग्रहः ॥ वाचिक इति । यद्यत्र द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात् । तदा वाच् आइक इति स्थिते यस्येति चेत्याकारस्य लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तस्य भत्वे अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य चकारान्तस्य पदत्वेन कुत्वजश्त्वयोः सतोर्वागिक इति स्यात् ॥ उत्तरपदलोपे तु अजभक्तादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकतया यचि भमिति भसंज्ञया सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञा एकसंज्ञाधिकारात्परत्वाद्बाध्यते । स्वादिष्विति पदसंज्ञा तु न शङ्क्यैव यचिभमिति भसंज्ञायास्तदपवादत्वात् ॥ कथमिति । अत्राप्युत्तरपदलोपे जाते जश्त्वं दुर्लभमिति प्रश्नः ॥ अथ इति । अत्र सौत्र एव लोप इष्यते न त्वौपसंख्यानिक इत्यर्थः ॥ शेवलसुपरि ॥ शेवलिक इति । बह्वचो मनुष्यनाम्न इति ठञ् । घनिलचोस्तु शेवलियः शेवलिलः ॥ शेवलादीनां तृतीयाल्लोपो य उच्यते स च कृतसंधीनां वक्तव्यः ॥ सुपर्याशीः ॥ सुपरिकः सुपरियः सुपरियः इति भाष्ये स्थितम् । कैयटेन तु सुपरिक इति प्रतीकमुपादाय संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति सुपर्यिक इति स्यादिति व्याख्यातम् ॥ अयं भावः । संहिताकार्ये यणि कृते तृतीयादच ऊर्ध्वलोपे सति शीर्दत्त इत्यस्यैव लोपः स्यात् । आकारस्य तु यस्येति चेत्यनेन स्यात्तथाच स्थानिवद्भावाद्यणो निवृत्तिर्न भविष्यतीति ॥ ह्रस्वे ॥ तैलादौ ह्रस्वदीर्घादिव्यवहाराभावाद् वृचक इत्युदाहृतम् ॥ यद्यपि अल्प इत्यनेनैवेदं रूपं सिध्यति तथापि शाब्दबोधे विशेषोऽस्तीत्याहुः ॥ कुटीर इति ॥ स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गमतिवर्तन्त इति पुंलिङ्गताप्त संगच्छते ॥ वत्सोक्षाश्व ॥ तनुत्वं न्यूनता । सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासत्तेः । क्वचित्तु तत्सहचरितधर्मान्तराणाम् तत्र वत्सः प्रथमवयाः ॥ वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयोन्तरप्राप्तिस्तदाह । द्वितीयमिति । तरुण उक्षा । तारुण्यस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वायामश्वादुत्पन्नोऽश्वः अश्वत्वं च जातिः । तत्सहचरितस्याश्वायामश्वादुत्पन्नत्वधर्मस्य न्यूनत्वमन्यपितृकता । तथा च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः ॥ ऋषभो भारस्य वोढा । तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तिता । तद्वांस्तु ऋषभतरः ॥ किंयत्तदो ॥ कतरो वैष्णव इति । गुणेन निर्धारणमिदम् ॥ क्रियासंज्ञाभ्यां निर्धारणे कतरो देवदत्त इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ननु द्वयोरेकस्य निर्धारणे डतरच् भवति, तर्हि कयोरन्यतरो देवदत्तः ययोरन्यतरः ययोरन्यतर इत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्राहुः । निर्धार्यमाणवा-

चिभ्य एवायं प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्यात्। तेनात्र नातिप्रसङ्ग इति ॥ एकस्येति किम्। द्वयोरिति कर्मणि षष्ठी माभूत्। तथाहि सति अस्मिन् संघे को देवदत्तयज्ञदत्तावित्यादावेव स्यात् ॥ वा बहूनाम् ॥ किंयत्तद इति वर्तते ॥ जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः। अत्र जाताविति सर्वेषां विशेषणम् ॥ षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात्। परिप्रश्नग्रहणं तु किम एव विशेषणं तच्च क्षेपनिवृत्त्यर्थम् ॥ तत्र जातिग्रहणं प्रायोभिप्रायम्। क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे डतमच इष्टत्वात्॥ तथा पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रायोभिप्रायम्। बहूनां निर्धारणेपि डतरच इष्टत्वात् ॥ तथा च वार्तिकम्। किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यमिति ॥ अत्र कैयटः। द्वयोरिति, जातिपरिप्रश्न इति च न कर्तव्यमिति भाव इति ॥ तदेतदाह। प्रत्याख्यातमाकर इति ॥ कठ इति। कतमो भावतामध्यापकः शूरो देवदत्तो वेत्यप्युदाहर्तव्यम् ॥ यकः सक इति ॥ कक इति तु नोक्तम्। अकच्सहितस्यापि किमः क इत्ययमादेश इति व्याख्यातत्वात्। महाविभाषयेति। प्राग्दिश इति सूत्रे समर्थप्रथमग्रहणयोर्निवृत्तत्वेपि वाग्रहणमनुवर्तते इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ किंयत्तद इति सूत्रे द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानादाह। किमोस्मिन्निति ॥ एकाच्च ॥ प्राचांग्रहणं पूजार्थम्। विकल्पोऽनुवर्तत एव ॥ अवक्षेपणे कन् ॥ कुत्सिते तु कः। स्वरे विशेषः ॥ येन इतर इति। अवक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दः करणे ल्युडन्त इति भावः ॥

प्रागिवीयानां पूर्णोविधिः ॥

अश्वक इति ॥ अश्वशब्दोश्वे एव वर्तते, कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृश इति नायं स्वार्थिक इत्येके ॥ अन्ये तु सादृश्यनिबन्धनादभेदोपचाराद्गौर्वाहीक इतिवदश्वशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते। प्रत्ययस्तु तस्यैवौपचारिकत्वस्य बोधक इत्याहुः ॥ प्रतिकृतौ किं, गौरिव गवयः ॥ तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्रतिकृतिः। गवयस्तु नैवम् ॥ समुदायश्चेद् इति ॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेदश्वसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः ॥ चञ्चा वध्रिकेति। लुपि युक्तवद्भावात् स्त्रीलिङ्गता ॥ वासुदेवः शिव इत्यादि ॥ याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद् गृहं भिक्षमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते। देवलका अपि ॥ त एव भिक्षवोऽभिप्रेताः ॥ यास्त्वायतनेषु प्रतिष्ठाप्यन्ते च तासूत्तरसूत्रेण लुप् तदुक्तम्। अर्चासु पूजनार्हासु चित्रकर्मध्वजेषु च। इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिष्विति। अर्चासु प्रतिमासु। प्रतिमासु कीदृशीषु पूजनार्हासु गेहेष्वायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु। चित्रकर्मध्वजाभ्यां

तद्गताः प्रतिकृतयो लक्ष्यन्ते ॥ अर्चासूदाहरणं शिवः विष्णुः ॥ चित्रकर्मणि अर्जुनः दुर्योधनः ॥ ध्वजेषु कपिः गरुडः सिंहः ॥ सुपर्णसिंहमकरादयः ध्वजेषु राज्ञां सन्ति ॥ हस्तिकानिति ॥ ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिक् धिक्। अस्मिन्पद्ये योपशब्दं न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तं च धिग्धिगिति ॥ अयं भावः। अपण्य इत्युक्तत्वात्पण्ये हस्तिकानितिवत् रामकं सीतिकां लक्ष्मणकमिति प्रयोगा एव साधव इति ॥ देवपथ इत्यादि ॥ देवपथ इव प्रतिकृतिः। हंसपथ इव प्रतिकृतिरिति विग्रहः ॥ बस्तिरिति ॥ बस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः ॥ द्रव्यं च भव्ये ॥ द्रुशब्दादिवार्थे यप्रत्ययो निपात्यते ॥ समासाच्च तद्विषयात् ॥ तच्छब्देन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते इत्याह। इवार्थविषयादिति ॥ छः स्यादिति। इवार्थे इति बोध्यम्। पूगाञ्ञ्य इत्यतः प्रागिवेत्यधिकारात्। शस्त्रीश्यामेत्यादौ तु एक एव इवार्थः। स च समासान्तभूत इति छो न भवत्युक्तार्थनामप्रयोगात्। काकतालीय इति। प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः। सुप्सुपेति वा। उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः। स च छप्रत्ययविषय एव। तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो विग्रहश्च नेत्याकरः ॥ इह काकतालेत्यादि। आगच्छतः काकस्याऽकस्मात्तालफलपतनाद्यथा वधः, तथैव चाकस्मिकचोरसमागमाद्देवदत्तवधः ॥ एवमजाया आगच्छन्त्या कृपाणपतनाद् यथा वधः, तत्सदृशं मरणमिति फलितोर्थः ॥ अतर्कितोपनत इति। अचिन्तितोपपन्नः याहच्छिक इत्यर्थः ॥ पूगाञ्ञ्यो ॥ स्वरूपग्रहणं तु न भवति, अग्रामणीपूर्वादिति वचनात्। पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः ॥ अग्रामणीपूर्वादिति किम्। देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः। स एषां ग्रामणीरिति कन्। अत्र समुदायः पूगवचनः ॥ लौहितध्वज्य इति। लोहितः ध्वजो यस्य स लोहितध्वजः। स एव लौहितध्वजः ॥ व्रातच्फञो ॥ उत्सेधजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः। उत्सेधः शरीरायासः। कौञ्जायन्य इति ॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्य इति च्फञ् ॥ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात् ॥ समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी ॥ त्रिगर्तषष्ठेभ्यः इति। येषामायुधजीविनां षडन्तर्वर्गाः ॥ षष्ठवर्गस्तु त्रिगर्तस्तेभ्य इत्यर्थः ॥ त्रिगर्तवर्गषष्ठकाः के इत्याकाङ्क्षायामाह। आहुस्त्रिगर्तषष्ठांश्चेति। अत्र जानकयस्त्रिगर्तवर्गः। तेषु च त्रिगर्तषष्ठेषु प्रथमपञ्चमौ कौण्डोपरथब्राह्मणगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ शेषास्त्वञन्ताः ॥ केचित्तु अतद्धितान्तमेव पञ्चमं ब्रह्मगुप्तशब्दं पठन्ति ॥ कौण्डोपरथीय इति। बहुवचने तु कौण्डोपरथाः। दाण्डकय इत्यादि ॥ पार्शव इति ॥ पर्शुरिति जनपदशब्दस्ततोऽपत्ये द्व्यञ्मगधेत्यण्। बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुक् ॥ पुनः संघविवक्षायामनेनाण्।

अस्याप्यणो बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुक् । तदाह । पर्शव इति ॥ ननु पर्शुरिति यो जनपदशब्दस्तस्मादेवानेन स्वार्थेऽण् विधीयतामपत्यवाचिपर्शुशब्दात्संघविवक्षायामञ्विधौ तु स्वार्थिकत्वं न सिध्येदिति चेत् ॥ अत्राहुः । केवलः पर्शुशब्द एव जनपदवाची न त्वणन्त इति जनपदवाचिनः स्वार्थेऽण् न विधीयते, किं तु द्व्यञ्मगध इत्यण तद्राजस्य बहुष्वित्यादिना लुकि बह्वपत्यवाचिपर्शुशब्दादेव स्वार्थे विधीयते । स्वार्थश्चात्र संघ एव । न च पर्शुशब्दस्य संघवाचित्वं नेति शङ्क्यम् । बह्वपत्यवाचित्वे संघवाच्त्विध्रौव्यादिति न काप्यनुपपत्तिरिति ॥ यौधेय इति । युध्यतेसौ युधा । युधेरिगुपधलक्षणः कः । युधाया अपत्यं द्व्यच इति ढक् तदन्तात्संघविवक्षायामनेनाञ् । तेन यौधेय इति आद्युदात्तं भवति । किं च यौधेयस्याङ्को लक्षणं वा यौधेयः । संघांकलक्षणेष्वञन्तादण् । एवं यौधेयादिषु ये ढगन्ताः शौकेयादयस्तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूह्यम् ॥ यौधेया इति । अञो लुक् अन्तोदात्तम् । न च न प्राच्यभर्गेत्यादिना निषेधः शंक्यः । स्त्रियामेव तन्निषेधात् ॥ आभिजित्य इति ॥ आभिजितशब्दादणन्ताद्यञ् । एवं विदभृत्प्रभृतिभ्योऽणि एदन्तेभ्यो वैदभृतः । शालावतः । शैखावतादिभ्यो यञ् ॥ पादशतस्य संख्यादेः ॥ पादशतस्य किम् । द्वौ द्वौ माषौ ददाति ॥ संख्यादेरिति किम् । पादं पादं ददाति ॥ वीप्सायामिति किम् । द्वौ पादौ ददाति ॥ अनैमित्तिकत्वार्थमिति । निमित्ते भवो नैमित्तिकः । अध्यात्मादित्वादञ् ॥ तद्धितार्थ इति । यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीप्सा । तथापि वुनो द्योत्येति तद्धितार्थो भवत्येवेति भावः ॥ ददातीति । समर्पणमात्रमिह ददातेरर्थः न तु परस्वत्वापादनपर्यन्तम् । तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् । केचित्तु व्यवसृजतेर्धातोः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः ॥ अन्यत्रापितद्दर्शनादिति । द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादौ त्वनभिधानान्नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ दण्डव्यवसर्ग ॥ दण्डनं दण्डश्चुरादित्वाद्भावे घञ् । अत्राप्युदाहरणे तद्धितार्थेति समासः स्त्रीलिङ्गं च तद्धितार्थः । यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः, स्वार्थिकत्वाद्वुनः ॥ द्वौ पादौ दण्डित इति । देवदत्तेन यज्ञदत्त इति शेषः । दण्डेरप्रधाने कर्मणि क्त इति यज्ञदत्त इत्यत्र प्रथमा । द्वौ पादावित्यत्र द्विपदिकामित्यत्र च द्वितीया भवति । दण्डेर्ग्रहणार्थ इति द्विकर्मकेषूक्तम् । तथा च द्विपदिकाकर्मकग्रहणविषयीभूतो यज्ञदत्त इत्यादिरर्थ इति नव्याः ॥ स्थूलादिभ्यः ॥ प्रकारो भेदः सादृश्यं च । उभयत्रापि यथासंभवं कन् ॥ जातीयरोपवाद इति । तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति न तु प्रकारमात्रे इत्युक्तं भवति ॥ चञ्चद्बृहतोरिति । एतावपि स्थूलादिष्वेव पठितव्याविति भावः ॥ चञ्चत्क इति । चञ्चतिश्चलनकर्मा च-

स्वमेव कश्चिद्धस्त्वत्कः। एवं हृदहिशेषो हृहत्कः। यद्वा अयस्वनहृदयमपि प्रभाविशेषाच्चक्षुविव हृहद्विव मणिविशेषो लक्ष्यते स चक्षुत्कः। हृहत्कः॥ सुरक इति। केण इति ह्रस्वः॥ छिन्नकमिति॥ ईषच्छिन्नमित्यर्थः। क्तप्रकृतिवाच्यया क्रियया कप्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्तिरत्यन्तगतिः। सेह नास्ति॥ न सामिवचने॥ सामि अर्धः उच्यते येन तत्सामिवचनमिति व्युत्पत्त्या वचनग्रहणं पर्यायार्थमित्याह। सामिपर्याये इति॥ सामिकृतमिति। सामीति समासः॥ अर्धकृतमिति। विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा॥ प्रकृत्यैवेति। सामिवचनेनैवेत्यर्थः। ज्ञापयतीति॥ अयं भावः। न सामिवचन इत्यनेनानत्यन्तगताविति कनो न निषेधः। सामिकृतादिभ्यस्तस्य प्राप्त्यभावात् तेभ्योऽसमासे सामिपदेनैव अनत्यन्तगतेर्द्योतनात्। समासेभ्यस्तु क्तान्तत्वाभावाच्च। न च ग्रहणवता ग्रहणपरिभाषया समासस्य क्तान्तत्वमस्तीति शंक्यम्। सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात्। तस्मात् स्वार्थिक एव कन् निषिध्यत इति। इदमेव निषेधवचनं क्वचित्स्वार्थिकं कनं ज्ञापयतीति॥ अषडक्षीण इति॥ अविद्यमानानि षडक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। अक्षिशब्दोऽत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्तते। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच्। तदन्तादनेन खः। मन्त्रो मन्त्रणम्॥ आशितंगवीनमिति। आङ्पूर्वादश्नातेः आशितः कर्तेति ज्ञापकात्कर्तरि क्तः। ण्यन्तात्कर्मणि वा। उभयथापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽर्थः॥ अलंकर्मीण इति। अलंकर्म अलंपुरुषेति पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः॥ अलंपुरुषीण इति। प्रतिमन्नादिः॥ ईश्वराधीन इति। अधिशब्दः शौण्डादिरित्युक्तम्॥ तमबादय इति। अतिशायने तमबित्यादयः॥ प्राक्कन इति। अवक्षेपणे कनिति विहितात्॥ आदय इति। पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वात् इत्यादयः॥ प्राग्वुन इति। पादशतस्य संख्यादेरिति विहितात्॥ आमादय इति। किमेत्तिङव्ययघादामित्यादयः॥ प्राङ्मयट इति। तत्प्रकृतवचने मयटित्यतः प्रागित्यर्थः॥ बृहतीजात्यन्ता इति। बृहतीशब्देन बृहत्या आच्छादनेति विहितः कन् उपलक्ष्यते। जात्यन्तशब्देन जात्यन्ताच्छ इति छः। बहुवचननिर्देशात्पाशबादयो गृह्यन्ते। यो हि वैयाकरणपाशादिशब्दैरर्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयते इति तेऽपि तमबादिवत्स्वार्थिका एवेति स्थितमाकरे॥ कन्छौ मुक्त्वा मूले बृहतीमात्रप्रयोगो जात्यन्तमात्रप्रयोगश्चाकृतः स तु अवाचकोऽप्यार्षप्रन्थानुवादत्वान्न दोषाय॥ विभाषाश्चेर॥ दिक् चासौ स्त्री चेति दिक्स्त्री तत्र प्रतिषेधो न तु दिशि स्त्रियां च स्त्रीलिङ्गकवचननिर्देशात्॥ प्राचीनमिति। अच इत्यकारलोपे कृते चौ इति दीर्घः। एवमग्रे क्वचिदूह्यम्॥ प्राचीना ब्राह्मणीति। प्रकर्षेणाञ्चतीति प्राचीनेत्येवं क्रिया-

निमित्तको वा देशकालनिमित्तको वा अयं शब्दः ब्राह्मण्यां वर्तते, न तु दिशीति प्रतिषेधाभावः ॥ प्राचीनमिति। प्राच्यां दिशीत्यर्थे दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातिः। अञ्चेर्लुगिति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक्। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः। खे तु कृते स्वभावान्नपुंसकत्वम् ॥ ब्राह्मणजातीय इति ॥ द्वेत्रकयोरितिवद्भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः तस्य जातिशब्देन सह बहुव्रीहिः। ब्राह्मणत्वजात्याधारभूतः पिण्ड इत्यर्थः ॥ ब्राह्मणजातिरिति। षष्ठीतत्पुरुषः। भावप्रधानेन सह कर्मधारयो वा ॥ जातेर्व्यञ्जकमिति। बध्यते जातिरस्मिन्निति बन्धु शृस्वृस्निहीत्यादिना अधिकरणे उप्रत्ययः। रूढोपि बन्धुशब्दः आप्तपर्यायः पुंलिङ्गोस्ति। तथापि स नेह गृह्यते। बन्धुनीति नपुंसकनिर्देशादिति भावः ॥ सस्थानेनेत्यस्यैव व्याख्यानं, तुल्येनेति। पितृस्थानीय इति। स्थानमत्र संबन्धविशेषः पदमिति यस्य प्रसिद्धिः। पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः। पितृतुल्य इत्यर्थः ॥ गोस्थानमिति। तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानं देशः ॥ इतिकरणो विवक्षार्थः। तेन तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा यस्तुल्यस्थानशब्दस्तस्माच्छो न भवति ॥ अनुगादिनः ॥ प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चैतत्। न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः ठको नित्यत्वादिति हरदत्तः। सुप्यजाताविति णिनिः। विसारिणी। पूर्ववदिहापि णिनिः। हरदत्तस्तु सुप्यजाताविति णिनिरुपसर्गभिन्न एव सुप्युपपदे भावतीत्याशयेन पूर्वसूत्रेस्मिंश्च अतएव निपातनात् णिनिरित्याह ॥ तदयुक्तम्। स बभूवोपजीविनाम्। अनुयायिवर्गः। न वञ्चनीयाः प्रभवोनुजीविभिरित्यादिप्रयोगानुरोधेन उपसर्गे सुप्युपपदेपि णिनेरवश्यं स्वीकर्तव्यतया निपातनाश्रयणस्य व्यर्थत्वात्। अणिनुण इत्यतो नुवर्तनादाह। अण् स्यादिति ॥ वैसारिण इति। इनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः ॥ संख्यायाः ॥ अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते तदा षट्कृत्वः प्रवृत्तौ पञ्चकृत्व इति स्यात्। अतोत्र विवक्षितमर्थमाह। अभ्यावृत्तिर्जन्मेति ॥ भूरिवारानिति। भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेपि नेह ग्रहणम्। बहुगणेति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वादनियतसंख्यावाचिनां चेद्भवति बहोरेवेति नियमशरीरमिति मनोरमा ॥ बहुगणयोरेवेति नियमशरीरमित्यन्ये ॥ वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वात् कालाध्वनोरिति द्वितीयेति हरदत्तः। ननु वारशब्दस्य कालवाचित्वे भूरिशब्दोपि तत्समानाधिकरणत्वात्काल एव वर्तत इति कथमत्र प्रसङ्ग इति चेत् ॥ अत्राहुः। कालवाचित्वेपि क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति ॥ अभ्यावृत्तिगणने किम्। पञ्च पाकाः दश पाकाः इत्यत्र

क्रियामात्रगणने माभूत् ॥ क्रियाग्रहणं किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवति, साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः, न द्रव्यगुणयोः । तयोस्तु सिद्धस्वभावतया शब्दाभिधानात् ॥ पुनः पुनर्दण्डो पुनः पुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणयोरिति चेत् ॥ मैवम् । उत्तरार्थं क्रियाग्रहणस्यावश्यकत्वात् ॥ एकस्य सकृच्च ॥ अभ्यावृत्तिरिति न संबध्यते । एकशब्देन ह्येकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते, तस्यास्त्वावृत्तेरसंभवात् ॥ क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकम् ॥ अन्यथा आदशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते इत्येको भुङ्क्ते इत्यत्रापि स्यादिति ! इह साधु पचतीत्यादिवदेकं भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः ॥ एकः पाक इत्यत्र तु अनभिधानान्नेति काशिका ॥ संयोगान्तस्येति ॥ हल्ङ्यादिना सुलोप इति प्राचो ग्रन्थोयुक्त इत्याह । न त्विति ॥ सुतिसीति साहचर्याद्विभक्त्य एव तत्र गृह्यन्त इत्यभिप्रेत्याह । सिच इवेति ॥ बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते इति ॥ शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इत्यनेन षष्ठीति हरदत्तोक्तिस्तु नादर्तव्या । शेषाधिकारबलेनाष्टसूत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतया तिङन्तेनोदाहरणमिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः ॥ तत्प्रकृत ॥ प्राचुर्येण प्रस्तुतमिति । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढः तथापि वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं हि याहशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यायनम् तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ आद्ये इति । प्रथमान्तात्प्रकृते द्योत्ये प्रत्ययः ॥ स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गम् । अपूपमयमित्यपि क्वचित्पठ्यते । प्रस्तुतोऽपूपोऽपूपमयम् ॥ क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥ अस्मिन्पक्षे तद्ग्रहणं व्यर्थम् । द्वितीये त्वावश्यकं प्रथमान्तादेव प्रत्ययलाभार्थम् ॥ द्वितीये इति । अस्मिन्पक्षे उच्यमानता प्रकृत्यर्थविशेषणम् । ल्युटोक्तमधिकरणं तु मयडर्थः । अत एव विशेष्यनिघ्नता तदाह । अन्नमयो यज्ञ इति । अन्नं प्रकृतमुच्यते अस्मिन्नित्यर्थः ॥ मौदकिकं ॥ शाष्कुलिकमिति ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ आवसथ इति ॥ उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः ॥ निपातसमुदाय इति । उपदेशपारंपर्ये वर्तते वचनाच्चाप्रातिपदिकादेव प्रत्ययः ॥ ऐतिह्यमिति । इतिहाव्ययमिति कोशः ॥ भेषजमिति । भिषज्यतेः कण्ड्वादियगन्तात्क्विप् । भिषजामिदं भेषजम् । अस्मादेव निपातनादेकारः ॥ पित्र्यदैवत्यमिति । पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः । पितृदेवताभ्य इदमिति विग्रहः ॥ अर्घ्यमिति ॥ मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः ॥ पूर्वोक्ता इति । त्नप्तनप्ख्प्रत्यया इत्यर्थः ॥ आग्नीध्रमिति । अग्नीधः शरणेरण् भं च इति शैषिकेषु व्युत्पादितं, तच्चान्तोदात्तम्, ततः स्वार्थेऽनेनाञ् ।

आद्युदात्तत्वं फलम् । फलान्तरमप्याह । स्त्रियामिति । आग्नीध्रीति । शालेति विशेष्यम् ॥ समानं धारणमस्याः साधारणी । अनेकं प्रत्यवशिष्टसंबन्धा भूम्यादिः । पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः । विभाषाप्रकरणादञभावे टाप् । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूमिः ॥ नन्वञभावपक्षे समानस्य सभावेपि सधारण इत्येव स्यान्न त्वत्रादिवृद्धिरिति चेत् ॥ अत्राहुः । साधारणादञित्यत एव निपातनात्समानस्य सभावविधानाद्वा इष्टसिद्धिरिति ॥ देवतेति ॥ तलन्तं स्त्रियाम् ॥ वर्णे चानित्ये ॥ अनित्ये किम् । लोहितं रुधिरम् । लोहिता लाक्षा ॥ अनित्यत्वमिह समानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वम् । अतएव रक्ते इत्युत्तरसूत्रं सार्थकम् । लाक्षादिना रक्ते लौहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेणासिद्धेः ॥ लोहितक इति । कोपेन लोहितो यः पुरुषस्तस्मिन्नेव क्षणादूर्ध्वं कोपशान्तौ लोहितो नश्यतीति भवत्यत्रानित्यो वर्णः । प्रातिपदिकात्तद्धित इति पक्षस्य प्रतिपदविधानमात्रेणापवादत्वमिति पक्षस्य चाश्रयणे वर्णादनुदात्तदित्यतः प्रागेन कनि कृते लोहितिकेति रूपं न स्यादित्याशङ्कायामाह । लिङ्गबाधनं वेति । लोहितादित्युपलक्षणम् । एतिका एनिकेत्यादेरपि संग्राह्यत्वात् । सुबन्तात्तद्धिता इति पक्षस्य निरवकाशत्वमपवादत्वमिति पक्षस्य च मुख्यत्वात्तदाश्रयणे तु वर्णादनुदात्तादित्यस्यानन्तरमेव कनः प्रवृत्तेः कन्प्रत्ययस्य पुंलिङ्गे सावकाशतया निरवकाशत्वाभावाच्च वार्तिकमिदं न कर्तव्यम् । अत एव ङ्याप्ग्रहणं व्यर्थमिति स्वाम्पीति रूपं प्रबलमिति च मनोरमादावुक्तमिति दिक् ॥ उपायेति ॥ उपायशब्दष्ठकं लभते ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः ॥ अकस्माच्छब्दोत्र पठ्यते स तु दान्तो न तु तान्तः तेन कादेशो नाव्ययानां भमात्रे टिलोपः । आकस्मिकम् ॥ वाचो व्याहृता ॥ व्याहृतार्थायां किम् । मधुरा वाग्देवदत्तस्य ॥ वाचिकमिति । अतिवर्तन्ते स्वार्थिकाः क्वचिल्लिङ्गमिति नपुंसकत्वम् ॥ प्रज्ञ एवेति ॥ प्रजानातीति प्रज्ञः । इगुपधज्ञेति कः । ततः स्वार्थेण् । प्राज्ञः ॥ प्राज्ञीति । टिड्ढेति ङीप् । प्रज्ञानं प्रज्ञा । आतश्चोपसर्गे इत्यङि टाप् । प्रज्ञा विद्यते यस्याः सा तु प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्य इति णः ॥ मृदस्तिकन् ॥ प्रत्ययस्यादित्येव सिद्धे इकारोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थं, टापो लुक्यपि श्रवणार्थं च । पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पञ्चमृत्तिकः पटः ॥ सस्नौ ॥ इह प्रशंसायां रूपबित्यस्यानन्तरं वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि । मृदः सस्नौ तिकंश्चेति वक्तुमुचितम् ॥ न चैवं सस्नाविव तिकन् प्रत्ययोपि प्रशंसायामेवेत्यतिप्रसङ्गः । तिकंश्च इत्यत्र प्रशंसायामिति निवृत्तमिति कल्पनायां मानाभावादिति वाच्यम् । मृदः सस्नतिकन इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वा-

त् ॥ प्रशस्तामृदिति । मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिकेत्यमरः ॥ नित्योयमिति । मृदित्येतावदुक्ते प्रशस्तत्वानवगमादिहभाषाच्च नानुवर्तत इति स स्नावित्ययं विधिर्नित्य एव । उत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणात्तु सुतरामिति भावः ॥ बह्वल्पार्थात् ॥ बह्वनीति । बहुभ्यो ददाति बहुशः अल्पेभ्यः अल्पश इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ बह्वल्पार्थात्किम् । गां ददाति । अश्वं ददाति ॥ अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च । भूरिशो ददाति । त्रिशः ॥ कारकात्किम् । बहूनां स्वामी, अल्पानां स्वामी ॥ मङ्गलवचनमिति । बहुशो ददात्याभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो ददात्यनिष्टेषु । आभ्युदयिकेषु बहुदानम् अनिष्टेष्वल्पदानं च मङ्गलम् । तद्वैपरीत्येन दानं तु मंगलं न भवतीत्याशयेनाह । नेहेति । अनिष्टेष्विति । भयादिनिमित्तेषु दानेषु ॥ आभ्युदायिकेष्विति । अभ्युदयप्रयोजनेष्वग्न्याधेयादिषु । मूलपुस्तके तु मंगलामंगलवचनमिति प्रायेण पठ्यते । तत्रामंगलग्रहणं हयेत्याहुः । प्रायिकं चैतन्मंगलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पश इति । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्याः कर्मत्वात्तदभिधायकत्वाच्चाल्पशब्दस्य । तथा च व्याचक्षते । अल्पा पञ्चमी समस्यत इति ॥ आचार्येणेति शेषः ॥ परिमाणशब्द इति ॥ तथा चैकवचनग्रहणेन एकोर्थ उच्यते येनेत्यर्थकेन वृत्तावेकार्थतानियताः परिमाणशब्दा एव गृह्यन्त इति भावः ॥ माषं माषमिति । माषदातेत्युक्ते माषमाषमात्रस्य हिरण्यादेर्दातेति प्रतीयते न तु माषाणामिति प्रतीतिरिति भवत्ययं वृत्तावेकार्थतानियमः ॥ एवं प्रस्थादिरपि ॥ घटादयस्तु नैवम् । घटदातेत्युक्ते तु घटानां दातेत्यर्थस्यापि प्रतीयमानत्वादत एव च प्रत्युदाहरति । घटं घटमिति । घटादयो जातिशब्दा नैकार्था भवन्ति जातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वात्, किं त्वभेदैकत्वसंख्यामुपाददते । एतच्च सर्वं जयादित्यमतानुसारेणोक्तम् ॥ वामनमते जातिशब्देभ्योपि भवत्येव । तथा च जश्शसोरिति सूत्रे तेनोक्तम् जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति । कुण्डशो ददाति वनशः प्रविशतीति ॥ तस्यायमाशयः जातिशब्दोपि यद्यर्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थो भवति, तदा भवत्येव ततोपि शसिति ॥ अथ कथमेकैकशः पितृसंयुक्तानिति द्विर्वचनशसोः सह प्रयोग इति चेत् । छन्दोवदृषयः कुर्वन्तीति हरदत्तः । अतएव सुप इति सूत्रे एकैकश इति प्राचो ग्रन्थः प्रामादिक इत्यवोचामिति मनोरमायां स्थितम् ॥ वस्तुतस्तु एकैकमेव एकैकशः । स्वार्थे शस्, न तु वीप्सायां एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दद्यादिति भाष्यादिति तान्येकवचनेत्यादिसूत्रे वक्ष्यामः ॥ द्वौ ददा-

तीति। कथं तर्हि अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्। सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यत इति। न ह्यत्र वीप्सास्ति, नापि कारकत्वमिति चेत्॥ अत्राहुः। सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामपि परिषत्त्वं नेत्यर्थः॥ तथा च समवायक्रियां प्रति कर्तृत्वं वीप्सा चास्त्येवेति॥ एतेनैकश एकवचनादिसंज्ञानि स्युरिति व्याख्यातम्। एकशब्दार्थस्यास्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वात्॥ कृष्णतः प्रतीति॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी॥ आद्यादिभ्य इति। तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वमित्येतदत्र लिङ्गम्॥ ग्रामत इति॥ एवमध्ययनात्पराजयते अध्ययनत इत्याद्यपि बोध्यम्॥ अतिग्रह्यत इति॥ अन्यातिक्रमेण लोकैर्गृह्यत इत्यर्थः। फलितमाह। अन्यानतिक्रम्य वर्तत इति॥ प्रवाहिकात इति॥ प्रच्छर्दिकातः कुर्वित्याद्यप्युदाहरणम्। प्रवाहिका सूचिका। प्रच्छर्दिका तु वमनव्याधिः॥ कृभ्वस्तियोगे॥ योग इति किम्। अशुक्लः शुक्लो जायते॥ संपद्यकर्तरीति। संपद्यश्चासौ कर्ता चेति विग्रहः। पाघ्राध्माधेट्दृश इति विहितः शप्रत्ययोऽस्मादेव निपातनात्संपदोऽपि भवति। दिवादित्वात् श्यनिति हरदत्तः॥ वक्तव्यमिति। वृत्तिकारस्तु अभूततद्भाव इति सूत्रमध्ये प्रचिक्षेप॥ च्व्यन्तत्वादिति॥ तस्य निपातत्वात् स्वरादिनिपातमव्ययमित्यनेनेत्यर्थः॥ गार्गीभवतीति॥ इह यञन्तात् सुपि ततः च्विप्रत्यये कृते आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपो न भवति, ईकारेण व्यवधानादिति बोध्यम्॥ अरुर्मनः॥ च्विश्चेति। पूर्वेण सिद्धस्यापि च्वेरयमनुवादः। लोपस्तु तत्संनियोगशिष्टत्वार्थः॥ विभाषा साति॥ विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा। गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः। ततः टाप्। न त्विदमव्ययं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये, पयसस्तु विभाषयेत्यादौ विभक्तेर्दर्शनात्॥ कृत्स्नमिति॥ सर्वावयवोपेतमित्यर्थः॥ अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति॥ जातावेकवचनम्। सर्वाणि शस्त्राणीत्यर्थः॥ वन्दे रमे वेति॥ देवान् वन्दे देवत्रा वन्दे। देवेषु रमे देवत्रा रमे। इत्यर्थोऽत्र पर्यवसन्नः। एवं मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्रा गच्छति। मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रा वसति। पुरुषान् गच्छति पुरुषत्रा गच्छति। पुरुषेषु वसति पुरुषत्रा वसति। पुरुशब्दो बहुपर्यायः। पुरून् गच्छति पुरुषु वसति वा पुरुत्रा। मर्त्यान्मर्त्येषु वा मर्त्यत्रा॥ डाचि विवक्षित इति॥ परसप्तम्यां त्वन्योन्याश्रयः स्यात्। डाचि कृते द्वित्वे सति द्व्यजवरार्धता, तस्यां च सत्यां डाजिति भावः॥ खरटखरटा करोतीति। द्वित्वपररूपादि प्राग्वत्। द्व्यजवरार्धादित्युक्ते त्वत्र डाच् न

स्यात् । न ह्यवार्धं द्वच् किं तु त्रच् ॥ अनेकाच इत्येवेति । द्व्यजवरार्धादित्यपनीयेत्यर्थः ॥ पटितीति । अव्यक्तानुकरणस्यात इताविति पररूपम् ॥ नन्वत्र करोतिना योगो दुर्लभः । इतिशब्देन व्यवधानात् । तथा चानिताविति व्यर्थमिति चेत् ॥ अत्राहुः । इतिशब्देन करोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते इत्येवं प्रकारेण करोतीति । तथा च पटच्छब्दस्यार्थद्वारा योगोस्त्येवेति ॥ बीजेनसहेति ॥ ननु बीजेन सह भूतलस्य कर्षणे बीजानामपि कर्षणप्रसङ्गाद्विवक्षितार्थो न सिध्यतीति चेत् ॥ अत्राहुः । वृत्तिविषये बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्तते । तथा च बीजावापसहितं विलेखनं करोतीत्यर्थ इति ॥ समयाच्च कालं यापतीत्यर्थ इति ॥ कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापनेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्त आह । अद्य मे पारवश्यं, श्वः परश्वो वा अस्य समयेत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह स एवमुच्यते इति ॥ सपत्रनिष्पत्रात् ॥ लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्रम् । शराणां पुङ्खगतो बर्हः ॥ सपत्रं निष्पत्रं वा करोतीति । पत्राणि पर्णानि तत्सहितं तद्रहितं वेति यथासंभवमर्थः ॥ निष्कुलात् ॥ निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् ॥ निष्कोषणे किम् । विनिष्कुलं करोति शत्रुम् ॥ शूलात्पाके ॥ पाके किम् । शूलं करोति कदन्नं, शूलमुदररोगः ॥ सत्यादशपथे ॥ सत्सु साधु सत्यम् । तत्र साधुरिति प्राग्घितीयत्वाद्यति प्राप्ते अत एव निपातनाद् यः । अन्तोदात्तोयम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः । ऋतं च सत्यं चेत्यत्र तथा दर्शनात् । सत्याकरोतीति । भाण्डं रत्नादि द्रव्यजातम् ॥ क्रेतव्यमिति ॥ मयैवैतद् ग्राह्यमिति बुद्ध्या परीक्षादिना सत्यंकारद्रव्यप्रदानेन च दृढं करोतीत्यर्थः ॥ तथ्यमिति । तथैव तथ्यम् । पादार्घाभ्यां चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्वार्थे यत् ॥ परिवापणमिति ॥ कर्मव्यापारमात्रवाचिनो वपेर्हेतुमण्णिचि ल्युडिति हरदत्तः ॥ कर्मव्यापारः फलं तस्य कर्मनिष्ठत्वात् । तथा च फलमात्रवाचिन इत्यर्थः फलित इत्याहुः ॥ माङ्गल्यमुण्डनेनेति । चौलदीक्षादौ ॥ भद्राच्चेति । भद्रादित्यर्थग्रहणमिति व्याख्याने तु मङ्गलादिभ्योपि स्यादिति बोध्यम् ॥

इति तद्धितप्रक्रिया ॥

सर्वस्य द्वे ॥ सर्वशब्दस्य द्वे भवत इति विधिस्तु न शङ्क्यः । किं तु नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनां विधेयकार्यिणोरनिर्देशेन साकाङ्क्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोयं तदाह । इत्यधिकृत्येति । एतदर्थरूपमधिकृत्येत्यर्थः । स्वरूपग्र-

हणं तु न भवति नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेतिलिङ्गात् । स्वरूपग्रहणे हि सति द्विरुक्तसर्व शब्दस्यैव परमाम्रेडितं स्यात् न द्विरुक्तस्याव्यक्तानुकरणशब्दस्य परमिति नाम्रेडितस्येति पररूपनिषेधोन्त्यस्य तकारस्य विकल्पविधिश्च कथं संगच्छेत ॥ ननु नित्यवीप्सयोरित्यादौ पदस्येति वक्ष्यमाणमपकृष्य पदस्यैव द्वित्वं विधीयते इति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेत् ॥ अत्राहुः । स्वादिष्विति पदसंज्ञासमुदाय वृक्षाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात् । कृते तु सर्वस्येतिग्रहणे सर्वशब्दोऽवयवकार्त्स्न्ये वर्तते इति सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं, न तु कश्चिदवयवो वर्ज्यत इत्यर्थलाभादिष्टसिद्धिरिति ॥ इह द्वे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दरूपे दृश्येते । शब्दानुशासनप्रस्तावात् । सर्वस्येति स्थानषष्ठी ॥ सोयं स्थाने द्विर्वचनपक्षः ॥ यदि तु उच्चारणे संख्येये, तदा स्थान्यादेशभावो न संभवति, निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवति, सर्वं चेत् निवृत्तं कस्योच्चारणं स्यादतः सर्वस्येत्यन्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी सर्वं द्विरुच्चारयेदिति फलितोर्थः । सोयं द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः ॥ ननु आद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात् । न त्ववयवयोस्ततश्च पदकार्याणि न स्युः । न चेष्टापत्तिः । अपचश्चवचन्नित्यत्र ङमुट्, वृक्षान् वृक्षानित्यत्र पदान्तस्येति णत्वनिषेधः, अग्नेऽग्न इत्यत्र एङः पदान्तादिति पूर्वरूपत्वं च न सिध्येत् । किं चापदान्तत्वप्रयुक्तकार्याणि स्युः । तद्यथा पयःपयेत्यत्र सोपदादाविति सत्वं स्यात्, पपीःपपीरित्यत्र इणः ष इति षत्वं स्यात् । पाशकल्पकाम्येष्विति वृत्तिग्रन्थमवष्टभ्य कथंचित्सत्वषत्वपरिहारेपि अग्नीताग्नीत इत्यत्रातो गुण इति पररूपं स्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । यदि प्रत्यस्तमितावयवभेदः समुदाय एक एवादेशः स्याद् द्वे इति वचनमनुपपन्नं स्यात् अतो द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते । तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं स्वत एव चावयवयोरपीति न कश्चिद्दोष इति ॥ स्यादेतत् । द्विःप्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धायामपि समुदायस्य न सिध्यति । ततश्च देवदत्तः पचतिपचतीत्यादौ तिङ्ङतिङ इति सर्वस्य पदस्य निघातो न सिध्यतीति चेत् ॥ अत्राहुः । पचतिपचतीत्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययश्चात्र द्विःपठ्यते । ततश्च यो यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादितदन्तमिति विधीयमाना पदसंज्ञा समुदायस्यापि प्रवर्तते । तेनावग्रहादिः सिध्यतीति ॥ नित्यवीप्सयोः ॥ नित्यमिह पौनःपुन्यमित्याह । आभीक्ष्ण्य इति ॥ द्योत्य इति । नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः एकवद्भावश्च बोध्यः । पदस्येति । तेन

नित्यतायां विधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति । किं च क्रियासमभिहारे धातोर्विहितो यङन्तरङ्गः, पदस्योच्यमानं द्विर्वचनं तु बहिरङ्गमिति यङं न बाधते । अन्यथा हि पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहार इति भृशार्थे सावकाशोयं यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येत । न च पदस्य द्विर्वचनाभ्युपगमे सगतिकस्य प्रपठतीत्यादेर्द्विर्वचनं न स्यादिति वाच्यम् । वार्तिककारवचनात्तत्सिद्धेः ॥ अत्र वदन्ति । सगतिकस्य द्वित्वे ऐकपद्यं नास्त्येव, स्थानिनः पदत्वाभावेन आदेशेपि तस्य दौर्लभ्यात् । द्विःप्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्तं तस्मिन् सत्यपि न क्षतिः ॥ वस्तुतस्त्विह स्थाने द्विर्वचनपक्ष एव मुख्यः । सुबन्तत्वेनादेशस्यापि सुबन्तत्वात्सुबन्तात्तद्धित इतिपक्षे समुदायात् ष्यञ् ठञोः संभवेन पौनःपुन्यं पौनःपुनिक इति रूपसिद्धेः । प्रातिपदिकात्तद्धित इति पक्षाभ्युपगमेपि श्रूयमाणप्रत्ययान्तस्यैव प्रातिपदिकत्वनिषेधात्पुनरित्यस्यैव प्रातिपदिकत्वेनादेशस्यापि प्रातिपदिकत्वात्पौनःपुन्यमित्यादि सिध्यत्येव ॥ द्विःप्रयोगपक्षे त्वन्तरङ्गत्वादव्ययात्सुपो लुकि द्वित्वं प्रवर्तत इति समुदायस्य सुबन्तत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाभावाच्च ष्यञ्ठञौ न च भवतः । न च अर्थवदधातुरित्यादिना समुदायस्य प्रतिपदिकत्वे सोरुत्पत्तौ तस्य लुकि च सुबन्तत्वं प्रादिपदिकत्वं च संभवत्येवेति वाच्यम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैवेति नियमेन प्रातिपदिकत्वसंभवेन सुबन्तत्वस्याप्यसंभवात् । न च द्विःप्रयोगपक्षे स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विःपठ्यत इति समुदायस्यापि पदसंज्ञा प्रवर्तते इत्यधुनैवोक्तत्वात्पुनःपुनरिति समुदायस्य सुबन्तत्वमस्त्येवेति शङ्क्यम् । अन्तरङ्गत्वात् सोर्लुकि प्रकृतिभागस्य द्विर्वचने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि तदन्तमिति विधीयमानायाः पदसंज्ञायाः समुदायस्य दुर्लभत्वात् । ततश्चैकपद्याभावे पुनःपुनर्जायमाना पुराणीत्यादाववग्रहोपि न सिध्येदिति ॥ आभीक्ष्ण्यमिति । तद्धि क्रियानिष्ठधर्मः । तेन तद्द्योतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव न्याय्यम् । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेस्ति, कृद्विशेषे चाव्ययकृतो भाव इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ केचित्तु क्रियाप्रधानानामेव द्वित्वे परिगृहीतसाधनाया एव क्रियायाः व्यवहारोपयोगित्वात्तदभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं न भवति किं तु तादृशक्रियाभिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पदस्यापकर्षणाभावेपि न क्षतिरित्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमर्पकस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः । किं च भावार्थकलकारान्तानामव्ययकृतां च भवदुक्तरीत्या द्वित्वं न स्यात् ॥ ननु तत्र नित्यतावगत्यनन्तरं पदान्तरैः साधनाका-

ङ्क्त्वा परिपूर्यत इति भूयते पक्षेत्यादिपदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेत् ॥ तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्यताम् । किं च तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेपि धातुमात्रद्वित्वं दुर्वारमिति पदस्येत्यपकर्षणमावश्यकमेवेति दिक् ॥ वीप्सायामिति ॥ व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । व्याप्तिप्रतिपिपादयिषेति यावत् । सा च प्रयोक्तुर्धर्मः आबाधवत् । गतगतेत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृक्षंवृक्षं सिञ्चतीत्यादावपि व्याप्तिं बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात् ॥ शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव । तथाच नित्यव्याप्त्योरित्येव सूत्रयितुं शक्यम् । व्याप्तिरिह कार्त्स्न्यं तच्चाधिकारिकम् । सर्वे ब्राह्मणा आमन्त्रिता इत्यादौ यथा । न हि जगतीतले विद्यमाना ब्राह्मणाः सर्वेपि केनचिदामन्त्रयितुं शक्यन्त इति स्वग्रामस्थस्वजातीयब्राह्मणपरतया तत्र संकोचो यद्यभ्युपेयते । तर्ह्यत्रापि सकलवृक्षसेचनसामर्थ्यं कस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थवृक्षाणामेव कार्त्स्न्यं वृक्षंवृक्षं सिञ्चतीत्यादौ गम्यते इत्यभ्युपेयम् ॥ यत्र तु संकोचे कारणं नास्ति, तत्रासंकोच इष्ट एव जातोजातो निधनमुपैतीति यथा ॥ न चैवं वृक्षंवृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसङ्गः । बहूनां भानेपि बहुत्वसंख्यायास्तत्राभानात् । प्रत्येकनिष्ठमेकमेव हि तत्र भासते इत्यादि मनोरमायां स्थितम् ॥ वृक्षंवृक्षमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । न च अर्थवदधातुरित्यनेन प्रातिपदिकत्वं शङ्क्यम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैवेति नियमात् । न चाष्टमिकं द्विर्वचनमादेशरूपमिति संघातो न भवतीत्यपि शङ्क्यम् । द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते इति प्रागुक्तत्वात् ॥ नन्वेवमपि सरित्सरित् योषायोषेत्यादौ बहुवचनोत्पत्तिर्दुर्वारैव । सरिदिति स्थानिनः प्रातिपदिकत्वसंभवेन तदादेशस्यापि सरित्सरिदित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वसंभवादिति चेत् ॥ अत्राहुः । अन्तरङ्गैकसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः संख्यान्तरे निराकाङ्क्ष एव । न हि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तस्य शाब्दबोध आपादयितुं शक्यते । असत्स्वार्थकेष्वपि तदापत्तेः । न हि शयनबाहुल्याभिप्रायेण देवदत्तेन शय्यन्त इति भावे कश्चित्प्रयुङ्क्ते ॥ तत्रायोग्यं तदिति चेत् । समं प्रकृतेपि । अत्र च लिङ्गमेकैकस्य प्राचामिति निर्देश इति ॥ परेर्वर्जने ॥ अत्र वार्तिकं परेरसमासे । नेह परित्रिगर्तं वृष्टो देवः ॥ वेति च वक्तव्यम् ॥ तथा चापहरेः परिहरेः संसार इति कारकेषूदाहृतम् ॥ परिपरिवङ्गेभ्य इति । अप-

परी वर्जन इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां पञ्चम्यापाङ्परिभिरिति पञ्चमी ॥ उपर्यध्य ॥ सामीप्यं प्रत्यासत्तिः। तच्च कालकृतं देशकृतं वा। अध्यधि सुखमिति। कालकृतस्योदाहरणमिदम् ॥ सामीप्य इति किम् । उपरि चन्द्रमाः । उपरि शिरसो घटं धारयतीत्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न विवक्षितं, किं त्वौत्तराधर्यमेव केवलं विवक्षितमिति द्विर्वचनं न भवति ॥ विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः। प्रधानं कारणम् । अत एव उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय इत्यत्र चै उपञ्चोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायामिति सवन्तप्रयोगो ज्ञापक इत्याहुः ॥ वाक्यादेः ॥ सुन्दरसुन्दरेत्यादिः । स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेष्वाम्रेडितं भर्त्सने इति सूत्राभ्यां यथायथं प्राप्तः प्लुतो वैकल्पिकत्वान्नेह कृतः। उक्तं हि प्राक् सर्वः प्लुतो वैकल्पिक इति ॥ नन्वत्र कोपासूयाभ्यां पृथक्कुत्सनभर्त्सनग्रहणमपार्थकम् । न ह्यसूयां विना कुत्सयते, न वा अकुपितो भर्त्सयत इति चेत् ॥ अत्राहुः । गुरवो हि हितैषित्वादकुपिता अपि भर्त्सनं कुर्वते, विनाप्यसूयां कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तया निर्देशः सूत्रकारेण कृतः। सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः। लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणा इति ॥ एकं बहुव्रीहिवत् ॥ द्वे इत्यनुवर्तते । तच्चानुवाद्यसमर्पकं तदाह। द्विरुक्त इति ॥ तेनेति । यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशिष्य न विहितौ, तथापि तत्र दृष्टावित्येतावतैवातिदिश्येते इति भावः ॥ सुब्लोपपुंवद्भावाविति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च बोध्यः॥ समुदायात्सुबिति । तच्चैकवचनमेवेति अन्तरङ्गैकसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः। संख्यान्तरे निराकाङ्क्षतेति प्रागेवोक्तत्वात् ॥ पूर्वभाग इति। नतूत्तरभागेपि । तथाहि द्विधात्र पुंवद्भावः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रेति वा स्त्रियाः पुंवदिति वा ॥ तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भस्त्रैषेति ज्ञापकादित्युक्तम् ॥ द्वितीयस्तु समानाधिकरणे परे विधीयते, न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणपरत्वमस्तीति भावः ॥ अवग्रहे विशेष इति । एकैकयेत्येकएकयेति भवतीत्यर्थः ॥ एकैकस्मै इति॥ ननु सुब्लोपपुंवद्भावाविव बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावोपि दृष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यताम् । तथाच स्मायादेशोत्र दुर्लभ इति चेत् ॥ अत्राहुः। सुब्लोपपुंवद्भावाविव सर्वनामसंज्ञाभावः शास्त्रेण न दृष्टः॥ किं तु बहुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्वनामकत्वं न संभवतीति तदभावो दृष्ट इति नायमतिदिश्यते । न बहुव्रीहाविति शास्त्रं त्वलौकिकवाक्ये निषेधकं, न तु बहुव्रीहावित्युक्तत्वादिति ॥ आबाधे च ॥ इहेति ॥ बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुषज्यते । तथा च स्त्रियाः पुंवदिति प्रवर्तते। न च द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदं नेति वाच्यम्। बहुव्रीहिवदित्यतिदेशबलेनैव

उत्तरपदत्वस्यापि लाभात् ॥ ननु बहुव्रीहिवद्भावेनोत्तरपदत्वलाभे सति न-नेत्यत्र नलोपो नञ इति कस्मान्न भवति ॥ उच्यते। नलोपो नञ इत्यत्र उत्तरपदे इति प्रवर्तते, नञ इति च कार्यिणो निर्देशः, तत्र साक्षाच्छिष्टेन कार्यित्वेन नञो निमित्तभावो बाध्यते। यथा मद्रकद्रो भद्रकद्र इति। अत्र रेफस्य अचो रहाभ्यामिति द्वित्वप्रसङ्गे आकरे उक्तं नेमौ रहौ कार्यिणौ किं तु निमित्तमेतौ द्विर्वचनस्येति॥ नन्वेवमपि धूर्धूः पन्थाःपन्था इत्यादौ ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तस्यादिति चेन्न समासाच्चतद्विषयादित्यतः समासादित्यनुवर्तमाने समासान्ता इति पुनः समासग्रहणं हि समासाधिकारविहितो यः समासस्तत्परिग्रहार्थम्। तेनातिदेशिके समासे समासान्तानामप्रवृत्तिरिति दिक् ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ अधिकारेणैव सिद्धे वदुत्तरेष्विति वचनं विस्पष्टार्थमिति वृत्तिः ॥ प्रकारे गुणवचनस्य ॥ यद्यपि प्रकारशब्दो भेदे सादृश्ये च वर्तते। बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते, बहुभिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमाद् ब्राह्मणप्रकारोयं माणवकः, ब्राह्मणसदृश इत्यवगमाच्च ॥ तथापीह विवक्षितमाह। सादृश्य इति। व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥ पुंवद्भाव इति। पुंवत्कर्मधारयेति सूत्रात्। तच्च कोपधादिष्वपि, कालककालिकेत्यादिषु प्रवर्तते। तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावोक्तिर्व्यर्थेति शङ्काया निरवकाश इति बोध्यम् ॥ पटुपटुरिति। इह द्वित्वेन जातीयरो बाधो नेष्यते पटुजातीय इति वामनः। अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचनेपि भेदरूपेऽर्थे सावकाशो जातीयर् गुणवचनेषु सादृश्यपरेण द्वित्वेन बाध्येतेति भावः ॥ गुणवचनस्येति किम्। अग्निर्माणवकः। सिंहो माणवकः ॥ यद्यपीहाग्निसिंहशब्दाभ्यां गौण्या वृत्त्या तैक्ष्ण्यक्रौर्यादिगुणो गम्यते, तथापि प्रकारे वर्तमानस्येत्येव सिद्धे गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात् मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्वित्वं, न त्वन्येषामित्याकरः ॥ नवंनवं प्रीतिरहो करोतीत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचनम्। अनेन तु द्विर्वचने सुब्लुक् स्यात्। नवनवा वनवायुभिराददे इत्यत्र त्वनेनैव द्विर्वचनं न तु वीप्सायामिति पुंवद्भावः ॥ कथं भीतभीत इव शीतमयूख इति भारविः। इवशब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात् ॥ सत्यम्। भीतेभ्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयम्। तेनातिभीत इति फलितम्। आधिक्ये वाच्य इति वार्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिभिरुक्तं समाधानं नादर्तव्यम् ॥ तादृशस्य वार्तिकस्याप्रसिद्धत्वात्। अथ कथं खिन्नःखिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणःक्षीणः परिलघुपयः स्रोतसां चोपयुज्येति मेघदूतः। पदार्थभेदस्याभावेन वीप्सार्थस्यासंभवादिति चेत् ॥ अत्राहुः एक-

स्यापि खेदावस्थासु चयावस्थासु च भेदं परिकल्प्य वीप्सा बाहुलकादिति ॥ अथ कथं मन्दंमन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघ: । वीप्सार्थस्यासंभवादनेनैव द्विर्वचने कृते मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खमितिवत्सुब्लुक् स्याद् इति चेत् ॥ सत्यम् । स्वतो मन्दगामिनं त्वां पवनो मन्दं नुदतीति कथंचिद्व्याख्येयम् । सिद्धस्य गतेश्चिन्तनीयत्वात् ॥ शुक्लशुक्लमिति । केवलगुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वनयति । रूपमिति ॥ आनुपूर्व्ये इति । वीप्साभावादयमारम्भः ॥ मूलेमूले इति । अग्रेअग्रे सूक्ष्मा इत्यप्युदाहर्तव्यम् । एकस्य वस्तुनो वेणुदण्डादेरेकमेव मुख्यं मूलमग्रं च । इतरेषां भागानामापेक्षिकोऽग्रमूलव्यपदेशः । स्थौल्यसौक्ष्म्ये अपि नैकरूपे, किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्यं, यथा अग्रं सौक्ष्म्यं तथा नेतरे भागा इति वीप्सायां संभवः ॥ मूले मूले पथि विटपिनामित्यत्र तु वीप्सायां द्विवचनम् ॥ एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥ न्यायसिद्ध इति । यावद्भिः शब्दैः संबोध्योऽर्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः ॥ पौनःपुन्य इति । पुनःपुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनःपुनःशब्दात् भावे प्रत्ययः ॥ लोटा सह समुच्चित्येति ॥ नन्वत्र लोटा सह समुच्चित्य यथा द्विर्वचनं भवति, तथा क्रियासमभिव्याहारे यङा सह समुच्चित्य द्विर्वचनं स्यात्पापच्यतेपापच्यते बोभूयतेबोभूयते इति ॥ अत्राहुः । लोट् क्रियासमभिव्याहारं व्यभिचरति । समुच्चयेपि जायमानत्वात् । ततश्च लोटद्विर्वचनयोरेव तद्द्योतकत्वं, न त्वेकैकस्येति युक्तं लोडन्तस्य द्विर्वचनम् । यङ् तु क्रियासमभिव्याहारं न व्यभिचरतीति द्विर्वचनं विनैव तस्य द्योतकत्वम् । तेन तदन्तस्य न द्विर्वचनमिति ॥ कर्मव्यतिहार इति । क्रियाविनिमय इत्यर्थः ॥ द्वे इति । नित्यमेवेदं द्वित्वम्, बाहुलकं तु समासवद्भावस्यैव ॥ सुपः सुर्वक्तव्य इति ॥ अत्र कैश्चिदुक्तं द्वितीयादीनामेवेदं स्वादेशविधानम् । अत एवोत्तरदलेपि द्वितीयादय एव, न तु प्रथमा, तत्राप्येकवचनमेव न तु वचनान्तरमिति ॥ तदपाणिनीयम् । भाष्यादावनुक्तत्वात् । तदेतद्ध्वनयन् वचनान्तरमुदाहरति । अन्योन्यावन्योन्यानिति ॥ माघ इति । स च भाष्यानुगुण एवेति भावः ॥ एतेनार्वाचीनमतं कवयोपि नाद्रियन्त इत्युक्तं भवति ॥ भारविश्चाह । क्षितिनभस्सुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैरिति । अत्रादृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहः ॥ यदि तु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानम् न तु प्रथमायाः, तर्ह्ययं प्रयोगो न सिध्येदिति दिक् ॥ अन्योन्यामिति । न चात्र आमभावेपि टाप् स्यादिति शङ्क्यम् । बहुलग्रहणाट्टाबभाव इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ स्त्रीनपुंसकयोस्तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचो

उक्तार्थं परिष्कुर्वन्नाह । अत्र केचिदिति ॥ वस्तुस्थितिमाह । अन्येत्विति ॥ अतिप्रसङ्गादिति । तथा च एकशेषप्रतिबन्धाद् द्विर्वचनस्यापि वृत्तित्वमाश्रित्य तद्वत्त्वेन पुंवद्भावो न शङ्क्यो लक्ष्यविरोधात् । कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेदिति अकथित सूत्रस्थ यांयामिति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति भावः ॥ नव्यास्तु यांयां प्रियः प्रैक्षतेत्यादिमाघप्रयोगे सासेति द्विर्वचनमयुक्तम् । द्विरुक्तार्थस्य सेत्यनेनैव परामष्टुं शक्यत्वात् ॥ अत एव भाष्ये यां यां मन्येत सा भवेदित्येवोक्तमित्याहुः ॥ सोलुक् च प्राप्त इति । सुपः स्वादेशविधानस्यान्योन्यं परस्परमित्यत्र केवले चरितार्थत्वादिति भावः ॥ योय आत्मेत्यादि ॥ आत्मात्मीययोरपि स्वशब्दवाक्यवाच्यत्वात् ॥ यथायथमिति । न लोकेत्यनेन कृद्योगषष्ठीनिषेधः ज्ञातेत्यस्य क्तान्तत्वात् ॥ योय आत्मेत्यर्थे विद्यमानयथायथशब्दस्यार्थमाह । यथा स्वभावमिति । आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म चेत्यमरः ॥ पूर्वपदस्येति ॥ द्विश्री द्विश्री इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः ॥ अत्वमुत्तरपदस्येति । उत्तरपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः ॥ नपुंसकत्वं चेति । चकारादेकवद्भाव इत्यपि बोध्यम् । तेन अतोऽमि यमादेशे द्वन्द्वमिति सिध्यति ॥ रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमिति । द्वाभ्यां निर्वृत्ते रहस्ये योगरूढिरेवेत्यर्थः । द्वन्द्वं मन्त्रयते इति । द्वौ द्वौ भूत्वा मन्त्रयते इत्यर्थः । एवं हि तद् रहस्यं भवति ॥ आचतुरमिति । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति टच् । चतुःशब्दोऽत्र चतुर्णां पूरणे द्रष्टव्यः । आ चतुर्थादित्यर्थः ॥ द्वन्द्वं यज्ञपात्राणीति । स्फ्यश्च कपालानि च इत्यादीनि पात्राणि द्वन्द्वं प्रयुनक्ति । आसादयतीत्यर्थः ॥ अभिव्यक्तौ साहचर्येत्यर्थ इति । अत्र द्वन्द्वमित्यत्र स्वार्थे द्विर्वचनम् । एकवद्भावादिकं तु पूर्ववत् ॥ अन्यत्रापीति द्वन्द्वं युद्धं प्रवर्तते । इह वीप्सायां द्विर्वचनम् । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वमित्यर्थः ॥ द्वन्द्वानि सहते । शीतमुष्णमेकं द्वन्द्वं सुखदुःखं चापरं क्षुत्तृष्णे अपरम् । इह स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावादि पूर्ववत् । बहुत्वं त्वेकशेषवशात् ॥

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या या कृता तत्त्वबोधिनी ।

समासं तत्र पूर्वार्धं तेन तुष्यतु शंकरः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवामनेन्द्रस्वामि

चरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

तत्त्वबोधिन्याख्यायां

पूर्वार्धम् ॥

—०००—

राजराजेश्वरी प्रेस, दुर्गाघाट, काशी ॥